

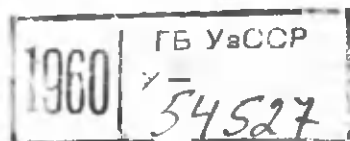
МУХТОР АВЕЗОВ

АБАЙ ЙҮЛИ

РОМАН

ИККИНЧИ КИТОБ

NI 18119
3x5

УзССР ДАВЛАТ БАДИЙ АДАБИЁТ НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ—1960

Қозоқчадан ЗУМРАД таржимаси

ҚОРОНҒИ КЕЧАДА

1

Иртиш дарёсига олиб тушадиган ёнбағир, нишобликда икки от қўшилган енгил трашпанка ғизиллаб келмоқда. Козладаги кучер ўзини чалқанчасига ташлаб, кучининг борича тизгинларни тортса ҳам, бўладиган эмас. Кун бўйи йўл юриб, чарчамаган иккита бақувват, тўриқ от бўй бермай чопиб борарди. Бу йўловчилар шундай от қўйганларича бориб, Иртиш дарёсига тушиб кетадигандай туюларди. Лекин юқоридан қараганда тепанинг таккинасида кўринган Иртиш дарёси унчалик яқин эмас экан. Ҳалиги тепалик этагида бир оз текис, сайхон ер ҳам бор экан. Уша сайхон ерда отлар ўзларини сал тўхтатиб олиб кетишди. Бир оздан кейин икки отлик арава жарни ёқалаб кетди. Секинроқ юра бошлаганларида, на шабада сезилди-ю, на кечки салқин. Ҳозир июлнинг ўртаси. Бу — шаҳарнинг энг иссиқ пайти. Шу сабабли кечки пайт ҳам иссиқ, дим. Ҳавода тиқ этган ҳаракат йўқ.

Юлдузларнинг сўник нури билан шуълаланиб, яқин ерда оқаётган азим дарё ҳам тинч, сокин кўринар, гўё уйқуга чўмгандек товланар эди.

Дарёнинг нариги томонида, олисроқда қорайиб, қалин ўрмон қад кўтарган. У — ўша Полковник оролининг баланд, қуюқ ўрмони. Нариги соҳилдаги катта Семейнинг чироқларини, уй-жойларини кўздан яшириб турган ҳам ўша оролининг ўрмони. Ҳозир у соҳил билан бу соҳилда билинаётган ҳаёт аломати — итларнинг товушигина, холос... Биттаси йироқдан, биттаси яқиндан баъзан

секин, салмоқ билан, баъзан қаттиқ ҳуради. Гоҳи дар уришиб, чуввос солиб, ҳуриб кетишади. Шундай пайтда шаҳарнинг четига эндигина кирган йўловчилар бир неча оддийгина уйларни айланиб ўтишди. Яна бир оздан сўнг пастаккина, усти тим ҳовлининг чоққина дарвозаси олдида тўхташди.

Кучер тезликда иргиб тушди-да, қўлидаги қамчи билан дарвозани тақиллатиб, қоқа бошлади. Шу пайтда аравадан барваста йўловчининг ўзи ҳам тушди. Дарвозанинг орқасига келиб товуш берган тиниқ овозли аёл, аввало тирқишдан мўралаб, келганларни аниқлаб кўрмоқчи бўлди. Эл ётар пайт, қоронғи кечада келган одамларни таниёлмай, товушининг бориचा:

— Ҳа... а, бу ким? Кимсиз?— деганида, кучер дарҳол:

— Оч, мен, Боймағамбетман. Абай оғам келдилар!— деб жавоб қилди.

Шу пайтда Абай аравадан нарироққа, жар бўйига бориб, елвагай тўнини ечиб, йўлнинг чанг-тўзонини қоқиб, қайтадан кияётган эди. Меҳмонларнинг ким эканлигини билиши биланоқ аёлнинг товуши дарҳол ўзгарди.

— Ёпирым, Абай оғамми? Ҳозир, ҳозир очаман!— деб дарвозани оча бошлади. Ҳали ўзлари танилмаса-да, бўйлари кўрингандан кейин, эсонлашиш бошланди. Абай руҳли, кўтаринки товуш билан:

— Дамежонмисан? Қалай, уй ичинг, бола-чақанг эсон-омонми?— деди.

Дамежон очиқ чеҳра билан жавоб қилиб, эсон-омонликларини айтди-да, Абайнинг уй ичи, уруғ-аймоғи, эл-юртининг соғ-саломатлигини яхшилаб сўради. Бу — товуши ўткир, сўзлари дона-дона бўлиб эшитиладиган, овози ёқимли аёл экан. У сўрашиб бўлиши билан ҳовлининг ичи қоронғи эканлигини айтди-да, шам олиб чиқмоқчи бўлиб, шошганича ичкарига кириб кетди. Усти тим ҳовли ичида унинг тақ-туқ қилиб босиб бораётган кавушининг товуши йироқлашмоқда эди. Боймағамбет очиқ дарвоза олдида сабрсизлик билан сўлиғини чайнаб, ер тепиниб турган отларга ва Абайга сўзламоқда. У:

— Ҳовли қоронғи, ҳозир, ҳозир. Шам келсин!— деб шошганича ҳар сўзини такрорлаб, «ҳозир, ҳозир»,— дер эди.

Аслида бу хонадон ҳовли-жойни шаҳар усулида солган эмас. Қор қалин, совуқ қаттиқ ҳукм сурадиган саҳролардагидек усти тим билан ёпилган иссиққина ҳовли бўлиб, ўшанинг тўрига ёки бир бурчагига одам турадиган жойнинг, хоналарнинг эшиги очилган.

Ана шундай усти тим, устунлари кўп, кенглина ҳовли, ичкаридан шам кўтариб келаётган Дамежоннинг яқинлашишига қараб, бурчак-бурчакларини, бўш бағриларини кўрсата бошлади. Дамежон билан бир оёғини силтаб босадиган эри бирга чиқди. Ола кўзроқ, новча, бўйни узун катта ўғли Жумаш ҳам чиқди. Арава ҳовлига кирганида, дарвозанинг чап томонида отлари чиқарилган бир сариқ арава кўринди. Унинг устида одамлар ётганлиги пайқалди. Шу хонадоннинг саҳродан келган меҳмонлари бўлса керак. Ҳовлининг чап томонидаги пастак гиштохурда беда еяётган иккита-учта, от, кўк бедани карт-карт чайнарган, пишқириб қўйишарди. Абай уй эгаларининг энг кейин чиққанлари билан сўрашди-да, ҳалиги аравага кўз ташлади. Шундан кейин Дамежонга қараб:

— Дамежон, шамингни бу ёққа тут-чи! Берироққа, бу ёққа!— деб сариқ арава ёнида турганича устига энгашди. Шам кўтарган Дамежонни ҳам арава ёнига чақирди. Аравада икки киши қатор ётган экан. Чалқанчасига ётган иккала меҳмоннинг ҳам кўмирдек соқоллари кўзга яққол кўринди. Биттасиники қуюқ, жингалак бўлса, биттасиники узун, пахмоқ соқол экан. Ётганлар ёш эмас, кексайиброқ қолган кишилар экан. Иккала соқолга ҳам бир хилда оқ оралабди. Аравага шамнинг шуъласи тушганда, буларнинг оёқ томонида кўндаланг ётган яна биттаси гингишиб, ўгирилиб олди. Униси ёшроқ кўринди. Лекин унинг ҳам соқоли қўнғир, узун, пахмоқ экан. Ётганлар уйғонмади.

Абай уларга қараб жилмайиб қўйди-да, Дамежонни ўз араваси ёнида тута турди. Боймағамбет билан ота-бола мезбонлар уч киши бўлишиб, қўш отни аравадан тезгина чиқариб бўлганларидан кейингина, Абай Дамежонни олдига солиб, бошқаларни ҳам эргаштириб, уй томон юрди. Дамежоннинг кўҳна, нураб турган ҳовлисининг тўрида бир уй, бир даҳлиз, икки хонали уйи бор эди. Аёл меҳмонларни бошлаб кириб, уйнинг эшигини очди-да, Абайга йўл берди. У уйда пастак қиррали печканинг токчасида катта, ёруғ чироқ ёниб турган экан,

Дамежон шошиб-пишиб кўрпача солиб, меҳмонларга ёстиқ ташлаб, тўгарак хонтахтани уйнинг ўртасига қўйди-да, ҳалиги чироқни печка эъжасидан олиб, столга қўйди. Энди яқин ўтиришгандан кейин ҳамманинг чиндан ҳам чиройи очилиб кетди. Уй ичидагилар ҳам жуда руҳланиб, хурсанд бўлиб кетишди. Шу чоғ Дамежон эридан пастроқ ерга тиз чўкиб ўтираркан, Абайларининг нега мунча бемаҳалга қолганликларини, қаердан келаётганликларини сўради.

Дамежон матол бўйли, қирра бурун, жавдираб турадиган катта-катта, ажойиб қоп-қора кўзли аёл эди. Оққораси тиниқ кўзлари — мўлдираган чин бўта кўзининг ўзи. Тиниқ овозли Дамежон сўзлаётганида дона-дона оппоқ тишлари қатор очилиб кетади. Нафис лабларининг қизилига ярашиб, дам-бадам кўриниб туради. Эри индамас, камгап, ичимдагини топ дейдиганроқ киши бўлса, Дамежон мутлақо бошқача. У аксинча, очилиб-сочилиб сўзлайди. Одамга тез эл бўла қоладиган, йўл-йўриқни ўзи билиб, ўзи бошқарадиган кўча одамига ўхшайди. Бу уйнинг эркаги эри эмас, ўзидек туюлади. Ҳали ўтиришлари биланоқ катта ўғлига самовар қўйишни буюрди. Боласи ўша ишга айланишаётганда, эрига ҳам иш буюрди. Утин ёриб келишга юборди. Абай Дамежоннинг жозибали кўзларига хиёл қизиқиш билан боқаркан, кулиб қўйиб гап бошлади:

— Дамежон, шаҳарга кечикиб келганимиз учун, яқинроқ деб сенинг уйингга қайрила қолдик. Аввало сен ташвиш тортма. Бизга самовар қўйиб, чойингни берсанг бас. Йўлдан чарчаб келдик, тезроқ ётиб дам олайлик.

Дамежон дарҳол бу гапнинг эвини қилди.

— Ниманинг ташвишини тартади дейсиз, Абай оға. Борлигимиз — бойлигимиз бўлиб, сиз келганда дастурхон устида бўлади-да. Келиб қолган экансиз, бу ёғини ўз ихтиёримга беринг?— деди.

Абай бундан кейинги гапни ҳазилга айлантирди. Ҳали ҳам кулиб, шодланиб қараб ўтирганича Дамежонга:

— Уйингизда меҳмон йўқдир, холидир деб келган эдим. Ҳалиги аравага ортиб қўйганларинг қандай соқоллар? Бу қоп-қоп соқолни йиғиб, бозорга сотмоқчисизларми?— деганида, қора тўридан келган юзлари қипқизариб, хурсанд бўлиб Абайга қараганича оппоқ тиш-

лари қатор очилиб, ҳаммадан олдин Дамежон шақиллаб кулиб юборди. Боймағамбет ҳам қуюқ сариқ соқолли, сариқ мўйловларини селкилатиб ҳузур қилиб кулди. Даҳлизда ўчоққа ўт ёқиб, самоварга ўт ташлаётган новчагина, ола кўз йигитча Жумаш ҳам хиринглаб кулиб юборди. Абайнинг ўзи ҳам кулиб, сўзида давом этди.

— Соқолларини томоша қиламан деб, ўзларини таниёлмай қолдим, бунчалик давлат сенинг қўлингга қардан тушди. Дамежон? Қардан келган, қандай соқоллар булар ўзи? — Бу гаплар Абайнинг ҳозирги айтишида ўйноқи, ўзгача бўлиб чиқди. Уй ичидагилар боягидан ҳам қаттиқроқ кулишиб, хурсанд бўлишди.

Шундай қилиб, бу кеча Абайлар Иртншнинг чап соҳилидаги Слободка деган, қозоқча «бу томон» деб юритиладиган жойда ётиб қолишди. Бу — Семей шаҳрининг бир қисми. Ушанинг Дамежон ҳовлиси жойлашган томони бош жотоқ дейилади. Бу ердаги шаҳарли қозоқларнинг кўпчилиги саҳродан, кўчманчи элдан келиб ўрнашган. Саҳрода бўлса, яйловга кўча олмай, қишлоқ-қишлоқда қоладиган хонадонларни «жотоқ» дейилади. Уша одат бўйича мана бу шаҳарда ўтирган қозоқ хонадонларини кўча-кўчалари билан «жотоқ» деб айтилаверади. Бу ернинг «бош жотоқ» дейилишининг сабаби — дарёнинг бош томонида. Аслида шаҳар халқи орасида шаҳар ҳаёти, таомилини ҳали бутунлай ўзлаштирмаган, саҳро билан шаҳар урфи-одатларини аралаш қўллашлар мана шу четда — «бош жотоқ»да кўпроқ пайқалади.

Яхшилаб солинган ўринда ётиб, хўп ухлаб тиниққан Абай эрталаб туриб, юз-қўлини ювиб, Дамежон ҳозирлаган нонуштага бамайлихотир келиб ўтирганида, кечаси у сўраган «соқоллар» кетма-кет кириб келишди. Улар салом бериб сўрашгач, катта хонтахтанинг бир томонига бориб ўтиришди.

Синкаланган оппоқ, тоза лачак-дуррачани дол қўйган Дамежон, катта, тоза самовар ёнига ўтирди. Қулоғидаги катта кумуш сирғалари силкиниб, хонтахта атрофини лиқ тўлдириб ўтирган одамларга дамба-дам чой қуймоқда. Абайга атаб пиширилган бир товоқ қуймоқ дастурхон тўла бўғирсоқнинг ўртасига қўйилган эди. Ҳалиги соқоллар Абайдан олдин қўл уриб, дув ёпирилишганларида, Дамежон Абайга қараб:

— Абай оға, қуймоққа қаранг, олинг!— деди меҳмон-дўстлик қилиб.

Абай шу пайтда ҳалиги меҳмонлар билан сўзлашиб ўтирган эди. Улар Абайнинг қариндошлари экан. Биттаси Иргизбойларнинг машҳур эмаси Жуман, иккинчиси шу сингари бир отадан тарқалган, Ўсер овулидан бўлган бақироқ Мақа экан. Яна буларнинг отбоқари сифатида юрган, Жуманнинг жингалак соқолли, чағир кўзли катта ўғли Муҳаммеджон ҳам бор эди. Жуманнинг ўғиллари фақат афти-ангор жиҳатдангина ўзига ўхшаш бўлмай, сергаплик, эзмаликда ҳам худди ўзига ўхшаган. Шунинг учун халқ унинг ўғилларининг отларини ўзгартириб: «Ғўнан эзма», «Дўнан эзма», Бести¹ эзма» дейишади. «Бести эзма»си мана шу Муҳаммеджон. Кечаси Абай келганини билганидан буён шу «Бести эзма»нинг қорнини тарс ёриб юборгундай, тоқатини тоқ қилаётган бир сўзи бор эди.

Ҳозир уч-тўртта қуймоқни ўраб-ўраб, икки ямлаб бир ютиб юборди-да, аччиқ чойни хўриллатиб ичаётиб, катталардан олдин Абайга ўша «Бести эзма» сўз қотди:

— Хўш, Абай, элдагиларнинг омонлигини айтдинг. Қани, энди ўзинг шаҳардаги ёмонликни эшитдингми?— деб кутилмаган бир гапни кўндаланг қилиб қолди.

Дамежон алаңлаб, жозибали кўзлари ялт этди-да, Муҳаммеджонга боқди.

— Бу нима деяпти, а?

— Бу нима деяётир, нима гап ўзи?— деди, Абай ҳам ҳайрон бўлиб.

Шу чоқ Мақа кучаниб, шанғиллаб:

— Айтяпман-да, кечасидан буён эшитмадингми? Бу шаҳрингга бир офат келибди-ку!— деди.

Абай ҳамон ҳайрат ичида тикилиб турди.

— Нима деяпсанлар, ўзинг уқдир-чи! Офати нима-си?— деб Абай бир уй бўлиб ўтирган эркаклар ичида Дамежонни эс-ҳушли билиб, ўшанга қаради. Лекин ота-бола Жуман билан Муҳаммеджон, бир-бирларига гап бермай сўзлашиб, илиб кетишди.

— Бу шаҳарга ёмон бир дард келибди?

— Худо урган бир юрак оғриғи!

¹ Бести — Беш ёшлик от. (Тарж.)

— У томон-у бу томондан кунига қанча-қанча одам улаётир!

— Вабо келганга ўхшайди.

— Чивиндек қирилаётир!

— Отини нима дейишади! Одам эшитмаган бир боло касал. Халқ шаҳардан қочаётир!— дейишди иккови. Саботли, ғамхўр, анча билимдон киши бўлиб, гапни энди Мақа илиб кетди.

— Кечасидан буён сени «Бу ерга нега келди-а?»— деямиз. «Илвиллаган, дард босган элда нима бор экан?»— деб, биз учовимиз шуни гапиришдик-хул— деди.

Ўзларининг бу ерда нега туришганини сўраган Боймағамбетга улар ҳозироқ, шу чойни ичишлари биланоқ жўнашларини айтишди. Бу офат теккан шаҳардан, фалокатдан, дарддан қочмоқчи бўлаётганларини шошганларича баён этишди. Ёшлари улуг Мақа билан Жуман Абайга тезда қайтишни, шаҳардан қочишни маслаҳат кўришаётир. Абай уларнинг гапини қўя туриб, энди Дамежонга қаради. Аёл ётиғи билан гапирди. Шаҳарда шу ўн кунчадан буён ўлим бўлиб турганини, бир юракбуруғи борлигини айтди. Лекин ҳалиги Жуманларнинг қиргин, офат, чивиндек қирилаётир,— дейишганини бошдан-оёқ уйдирма гап деб:

— Олди-қочди, ёлғон-яшиқ шундан чиқади-да. Бола эмас, кап-катта бошлари билан шунчалик ваҳима қилишмаса, нима қилади-а?— деб қўйди.

Дамежоннинг бу гапидан Муҳаммеджон ғазабланиб, қизишиб кетди.

— Манай булар, шаҳарнинг жотоқлари бўлса, шу сингари «ҳеч гап йўқ»— дегилари келади. Ҳамма хонадони шундай, «ўлигини яширсанг, кўмишини қандоқ қиласан?»— деса, нима дейишарди? Ундаи кўра, кечаси Абай келиши билан шуни айтсанг бўлмас эдими? Эрталабгача нима қилиб яшириб ўтирибсан?

Дамежон пушаймон бўлиб, кулимсиради. Бу гап ҳамиятига тегиб гапирди. Ялт-ялт этиб кексаларга галма-гал боққан катта-катта кўзларида бир ажойиб учқун, алангали ўт чақнади. Оппоқ, дона-дона тишларини қуршаган латиф лаблари баъзан истеҳзо билан ғазабини баравар ифодаладиган одати бор эди. Ўша кайфиятда гапирди.

— Асли ўзи худойим яхшини ҳам, ёмонни ҳам биз-

нинг Ирғизбойга берган-ку. Мени ёзғираётганини қарачи: Хўш, йироқ йўлдан ҳориб-толиб, қоронғи кечада келган меҳмонга: «Бу ерга офат келган», «Бу ерга тушманг!»— десам, у нима деган гап бўлади? Дарвозанинг тагидан ҳайдаб юборганимми? Аллақандай касални баҳона қилиб чўчитиб, қочирганимми? Унда мен Абай оғамдан бир самовар чойни, бир солим этни аяган, йўқ ердан баҳона топаётган ит бўлмас эдимми?— деди.

Абайнинг шодланиб-кулиб ўтирганини кўрган Дамежон, сўзининг охирини ҳазилга бурди-да, шарақлаб кулганича очилиб-сочилив гапирди. Абай унинг гапини қувватлаганини билдириб, кулганича бош ирғади. Енгилганини билмай, ҳамон баҳс қилмоқчи бўлаётган, ўзи билан тенгдош қариндоши Муҳаммеджонга у энди буйруқомуз қилиб:

— Қўй, бас қил, эзмаланма? Енгилганингни биладиган бўлсанг, Бести эзма деган ном олар эдингми?— деди.

Дамеждон бу меҳмонлар ичида ўктамлик, шаддодлик билан гапирди. У аслида шундоқ бўлиши керак. Абай унинг сўзамонлигини ҳозир пайқади. Ўктамлиги эса, отасига ўхшабди. Бу эркаклар Дамежоннинг қариндошлари, жигарлари. Бу Абайларнинг ўз хонадонининг, Изикуттининг катта қизи эди. Кўпгина йиллар муқаддам майда-чуйда, ойна, тароқ сотиш учун эски аравада элга бориб юрадиган, бир оёғини силтаб босадиган мана шу майда савдогар Жабикенга Дамежон кўнгил бериб, аҳди-паймон қилганда, бир кечада ўша билан шаҳарга қочиб кетган эди.

Булар ҳали ҳам шаҳарнинг бечораҳол қашшоқларидан эди. Тўғри, бола-чақали бўлишди. Яхши бўлмаса-да, ўз ҳолларига яраша тирикчилик қилишади. Шаҳарнинг четидан элнинг кўп карвонлари тушиб ўтадиган оддийгина ҳовли-жой қилиб олишган. Шу билан бу уйнинг асосий устун мана шу Дамежоннинг ўзи. У ҳалигидай пайтларда ор-номуслилигига бориб, бошидан ошириб гап гапиртирмайди. Шаҳардаги қўни-қўшнилари ҳам унинг бу феълини яхши билишади. Шунинг билан бирга бутун Слободканинг бош жотоғидаги кўп қозоқларга ёққан, қадр топган эди. Ҳали Абай ҳам худди шу хилда ашглаб, унинг гапини маъқуллаган эди.

Бироқ, энди гап унда эмас. Жумонлар у ёқда турсин, ҳатто Дамежоннинг ўзи ҳам «шаҳарда ёмон касал» бор-

лигини яширмади. Улим ҳам бор дейишаётир. «Бу нима?», «нима қилиш керак?» Абайнинг ўзи нима қилади? Шаҳарга бир катта, зарур иш билан келган эди. У ҳам бор. Энди бу масалани бирорта эсли-хушли одам билан сўзлашиб ҳал қилиш керак. Шунинг учун нонуштадан кейин Абай русчалаб тездан бир хат ёзди-да, Боймағамбетга берар экан:

— Ҳозир тездан отни қўш-да, мана буни Федор Иванович Павловга олиб бор. Вақти бўлса тез келсин, дедим. Бу ерга ўзинг олиб кел!— деди-да, ўзи шу ерда Павловни кутиб қолди.

Мақа билан Жумонлар бозор тарафда яна бир ишлари борлигини айтишиб, пешинда жўнамоқчи бўлишиб, бозорга тушиб кетишди. Нонуштадан кейин Дамежон уч ўғлини уларнинг кундаги касблари—ишларига жўнатди. Болаларнинг каттаси, кечаси самовар қўйган новча Жумош, икки инисини эргаштириб кетди. Улар — ўн беш яшар Салижон билан ўн икки яшар кенжа иниси Алимжон. Нонушта устида буларнинг катта-катта кўзлари ялт-ялт этиб онасига боқиб турган бўлса-да, гапга аралашишмади. Индамай ўтириб, овқатланишди. Кейин оналарининг авзойидан кундагидек ишга бориш кераклигини пайқашиб, дарров ишларига кетишди. Уйда, Абайнинг ёнида Жабикен билан Дамежоннинг ўзигина қолди.

Абай аввало бу икковидан уларнинг ҳозирги ҳаётлари, касб-корлари, тирикчиликлари ҳақида сўради. Дамежон ҳол-аҳволларини яширмади. Қариндоши, яқини, ҳатто оғаси ҳисобланадиган Абайга ўзларининг камбағаллик, қашшоқликларини яширмай баён эта бошлади.

Аҳвол-тирикчиликлари жуда оғир экан. Қўлларида биттагина сизирлари бор экан. Дамежон унинг сўзини сотар экан. Ундан кейин ҳалиги уч боласи билан эру хотин беш киши барабар ҳаракат қилишар экан. Уч боласи бу йил кўкламдан буён битта кичикроқ қайиққа эга бўлишибди. Ўша қайиқда Иртиш дарёси билан Қорасувда у томон-бу томонга ўтишиб, пиёда қатновчиларни ташишар экан. Ора-чўра қўллари бўш қолганда оролдан чўп чопишиб, ёлғиз сизирларига олиб келишар экан. Ёз бўйи оролдаги ўрмондан қуриган шох-шаббаларни, қуриган дарахтларни ташмалаб, қишлик ўтинни ғамлашар экан. Уч боласининг бировга орқа қилмай, бир-бирининг ёнига киришиб, энди ўз ҳолларича кун ке-

чириш чорасини кўра бошлаганларига Дамежон билан Жабикен кўп шукур қилишар экан.

— Шу йил кўкламдан буён, ёши ўн иккига тўлгандан кейин, ҳалиги кичик ўғлимиз Алимжон ҳам акаларининг ёнига кириб, қайиқнинг бир эшкагини ушлаб ўрганиб юрибди!— деб Жабикен ҳам Дамежоннинг гапига аралашиб қўйди.

Дамежоннинг гапидан маълум бўлишича, бу хонадоннинг шу кунларда қилиб ўтирган тамаддиги ўша болаларнинг кундагисини кунда топиб келадиган озроқ чақалари экан. Бунинг устига кунда бўлмаса-да, онда-сонда Дамежон билан Жабикен ҳам унча-мунча даромад қилишар экан. Айтишига қараганда, қишин-ёзин Дамежон тумоқ, телпак, дўппи тикар, уни Жабикен бозорга чиқариб сотиб келар экан. Баъзан Дамежон мана шу бош жотоқдаги бадавлат хонадонларнинг аёллари учун зарҳал жияклар тикиб, пўстин, камзул, гуппи, кўйлакларини бичиб, тикиб ҳам берар экан.

Бундан аввалги йилларда бу хонадондаги беш жонни Дамежоннинг қўл ҳунаригина асраб келибди. Бу атрофдаги қозоқ қўшнилари аёллари Дамежонни жуда яхши кўришар экан. Унинг гапини ҳам, ўзини ҳам, айниқса қўл ҳунарини ҳам қадрлашар экан. Бундан Жабикен хурсанд бўлиб, шу гап орасида Дамежонга меҳр билан қараб ўтирди. Абай билан ўз хотинига галма-гал кўз ташлаб, қадрли меҳмоннинг ўз синглисини мақташини кутиб, кулимсираб, қаддини ростлади.

Ҳақиқатан ҳам Абай Дамежоннинг кўнглини кўтарди. Унинг ҳунарини, чеварлигини катта бир бахт деб билди. Асл оналик фазилати деб баҳо берди. Лекин, ўзлари ҳақидаги бор ҳақиқатни Абайдан сир тутгиси келмаган Дамежон йўқчилик, муҳтожликларини ҳам яширмади.

— Қисқаси, ўзингиз сўраганингиз учун айтаётирмизда. Ҳаммамиз бир бўлиб, товукдек чўқилаб топиб, терганимиз фақатгина оби ёвғон билан устимиздаги бир сидра энгилгагина етади, холос. Ундан бошқасини «бор, йўқ» деб нима қилайлик. Фақат бировнинг эшигига бориб, бировнинг қўлига қараб, меҳру шафқат тилаб қўл чўзганимиз йўқ! Меҳнати кўп, баракаси йўқ ҳаётимизнинг ҳақиқати шу, Абай оға. Атрофимиздаги қўшниларибизга, кўп қашшоқларга қараб:— биздан ҳам камбагаллар бор, биздан ҳам яланғочи, биздан ҳам қорни

очлар бор-ку. Ушалар ҳам ўлмай юришибди-ку, деймиз. Меҳнатимизни сарф этайлик деб, кечаю кундуз қаддимизни кўтармай, тирикчиликнинг ҳаракатидамиз!— деб хўрсиниб қўйиб, Дамежон ўйчанлик билан ўзлари ҳақидаги гапга хотима берди.

Шундан кейин Абай юқорида айтилган касал, ўлим ҳақида яна сўради. Дамежон энди чиндан ҳам оғир дард ҳақида ётиғи билан, батафсил сўзлаб берди.

— Узоқдагиларни билмаймиз, эшитишимга қараганда, у томонда ўлим сийракроқ бўлса керак!— деб Дамежон янги гапга кўчганида, Жабикен ҳам аралашиб:

— У томоннинг ҳам анави Затон томони, чет-четларида касал кўп дейишяпти.

Дамежон унинг гапига эътибор қилмади.

— Енимиздагиларни, мана бу томондагиларни, ўзимиз билганларни айтайлик-чи, бундай пайтда доврўқдан, олди-қочдидан ёмони йўқ!— деди.

Абай бош ирғаб қўйди.

— Аниқ кўрганларингизни, атрофингиздагиларни айтинглар-чи. Шу ерда ҳам касал билан ўлим борми?

— Уша, бор-да!

— Бор бўлганда ҳам кўпайиб кетяпти!— деб, энди очиб айта бошлаган Жабикен яна гапга аралашди.

— Қани, кимлар! Ким касал бўлди, ким ўлди?— деб сўраган Абайга, бу иккови бири олиб, бири қўйиб, мана шу сўнгги икки ҳафта ичида қазо қилган қўшнилари-ни санаб бера бошлашди.

— Керейбойни танирмидингиз? Энг олдин ўшанинг кекса онаси ўлди. Ундан кейин Содик деган чол қазо қилди.

— Семейбойнинг онаси ўлди. Жилқибойнинг отаси, Жумобекнинг хотини, мана бу рўпарамиздаги Жубондиқнинг учбирдек ёш боласи ўлди!— деб Жабикен болаларнинг ҳам ўлимини эслатганида, Дамежон ҳам:

— Болаларда ўлим жуда кўп! Ҳали мен катталарни айтган эдим. Не-не кўзнинг оқи-қорасидек, бировнинг ёлғизи, бировнинг тўнғичи, кўп уйларда ўлим бўлиб турибди.

Абай буларнинг гапидаги офатнинг нақадар оғирлигини англай бошлаб, чордопасини қуриб олди-да, Дамежонга тикилганича ўтирди.

— Хўш, эркак-аёл, катталар-чи? Миришкор, меҳнаткаш одамлар қалай? Уларда касал камми дейман. Ҳа-

лиги айтган хонадонларингизни биламан-ку, аслида кексалар билан болаларда ўлим кўпми дейман?

Унинг гапини Жабикен қувватлай кетди:

— Шундай, шундай! Бу гапингиз жуда тўғри. Дамежон бу гапга унча қўшилмади. У бошқаларнинг ўлимини ҳам эслади.

— Нега, нега ундоқ дейсан?— деб шахло кўзларида ўйчанлик акс этганича ялт этиб Жабикенга бир қаради-да,— Буқпа, Сапар, Қайир, Исобеклар-чи? Улар тепса, темирни узадиган баҳодир азаматлар эмасмиди!— деди.

— Э-э, ҳаммаси ҳам серғайрат, эзилган меҳнаткаш, силласи қуриб юрган шўрликлар-ку! Мойкада жун ювиб, тери ёйиб юрган, кунини ўтказа олмай келган оч-яланғочлар эди-ку!— деб Жабикен кўҳна кулбалар аҳлини, қашшоқларни эслади. Дамежон бу гапни маъқуллаб, бош ирғаб қўйди-да:

— Рост-а, Абай оға, яна бир пайқаганимни айтайми? Шу дардга оч-яланғоч хонадонлар билан оғир меҳнатдан эзилиб, азият чекиб кетган эркак-аёллар тезроқ йўлиқадиганга ўхшайди. Унинг устига жуда юқимли касал экан. Ҳайтовур, мана шу қаторимиз, девор қўшнилари-миз, беш-олтита уйимизгина ҳозирча омон турибди. Шунга шукур қилиб, болаларни ҳам ҳеч ерга чиқармай, унча аралашиб-қуралашмай, қўлимиздан келганча сақланиб ўтирибмиз!— деди.

Қозоғи кўп Слободка деб аталадиган бу томоннинг қалъасида ҳар хил бойлар, йирик савдогарлар, бадавлат олиб сотарлар бор эди. Ушаларнинг орасида фалончи бойвачча, тугинчи ҳожи ака, бой акалар бор эди.

Уй эгаларининг жавобларига қараганда, аҳёнда бир бўлмаса, ҳозирча ундайлардан «фалончи ўлди» деган хабар эшитилмабди. Бир оздан сўнг Дамежон билан Жабикен бу касалдан ўсал тортиб, ўлимга юз тутган кишиларнинг ранги-рўйи қандай бўлиши ҳақида сўзлашди.

Дард енгган беморнинг ранги-рўйи жуда бузилиб кетар экан. Дамежоннинг айтишича: кўзлари ўпирилиб, бурни, ияги сўррайиб қолар экан. Кўзларининг атрофида «ўлим тамғаси» дейиладиган бир кўкимтир гирдоб пайдо бўлар экан.

Жабикен билан хотини мана шу шаҳардаги эл оғзида юрган гапларни даҳшат ичида чўчиб сўзлашмоқда.

— Одамнинг нафаси музлаб кетар экан.

— Қўл-оёғи тошдек қотиб қолади!

— Сўзлаганда товуши гўрдан чиқаётгандек жуда ўзгариб чиқади дейишади.

— Оғзидан ҳам, кетидан ҳам тинмай кета берар экан!— деб Жабикен яна бир томонини айтганида, Дамежон қовоғини солиб қолди-ю, дарҳол гап бошлаб:

— Одамнинг чанқоғи асти босилмай, сув-сув дея-верар экан. Нимасини айтасиз. Ҳалиги маҳшаргоҳда кафанига чўлғаниб, гўрдан чиқиб ўтиради, дейишади-ку муллалар, шунга ўхшаш бир гапга ўхшайди, одамнинг бошига тушган бир мушкул-ку!— деб сўзини тамомлади.

Боймағамбет бошлаб келган Федор Иванович Павлов шу чоғ буларнинг устига кириб қолди.

Абайнинг барваста гавдаси тез қўзғалиб, ўтирган жойидан ирғиб турди. Кўз тутаетган меҳмонини шодланиб қарши олди. Федор Иванович индамай қучоғини ёзиб келди-да, ўпишиб кўришди. Анчагача Абайнинг қўлини қаттиқ қисиб, силкитиб турди.

Бир оздан кейин, Павлов жойлашиб ўтириши билан-поқ Абайнинг бу ерга қандай иш билан келганини сўради. Даставвал учрашиш пайтида Абай дўстининг ҳалиги саволига жавоб бериш билан банд бўлди. У, бу сафарга чиқишга мажбур экан. Негаки, Петербургда ўқишини битириб, бир оз вақтга отпускаи олиб, элга келган Абиш энди Олмаотага, хизматга тайин қилинган жойга кетмоқчи экан. У яқинда элда ўзининг қаллиқчаси Мағишга уйланибди. Бу гапни эшитган Павлов қисқача қутлуг бўлсин деди-ю, Абайнинг сўзини бўлмайд қулоқ сола берди.

Абай келини билан ўғлини ўша йироқ сафарга жўнатгани келибди. Бунинг устига Абишнинг йўлига пул тайёрлаш керак экан. Шу туфайли мана шу бозорга мол ҳайдатган экан. Энди ўша молни тезроқ сотдириб, пул қилиб, Абишнинг керак-яроғини битирмоқчи экан. Узи ҳақида сўзлаб келиб, Абай энди кулимсирар, Федор Ивановичга:

— Буларнинг устига устак, шаҳардаги дўстларни соғиндим. Шаҳарни кўргим келди. Шундай қилиб, келиб қолдим. Қани энди шаҳрингиз, ўзингиз ҳақингизда сўзлаб беринг-чи, Федор Иванович! Александра Яковлевна қалай? У одам доктор-ку. Шаҳардаги мана бу касаллик ҳақида нима деяётир? Менга бу ишларнинг ҳаммаси қоронғи. Менинг идрокимга шуъла беринг-чи?— деб ҳазил

қилди, ўзи ўқиган баъзи бир китоблардан қаҳрамонлар сингари сўзлаб.

Федор Иванович Абайга аввало фақат касаллик ҳақида гапирди. Унинг хавфи билан бир қийинчилиги тўғрисидагина сўзлади. Ўзи доктор бўлмаса-да, олдин «Сашадан эшитганим» деб, ўзининг хотини доктор Александра Яковлевнани эслатиб ўтди. Абайга унинг саломини етказди. Шу касал бошланганидан кейин Александра Яковлевнани бу томоннинг касалхонасига юборган экан. Павловнинг айтишига кўра, бу касал Россияга сўнгги олтмиш-етмиш йил ичида шунинг билан учинчи марта тарқалибди.

Ўзи ниҳоятда хавфли, юқимли касал,— одам танламайди. Барчага барабар офат. Илгари ҳам, ҳозир ҳам Ҳиндистондан тарқалган экан. Шундан кейин Россияни, Европани, Англияни, Хитойни, Японияни ҳатто Шимолий Американи ҳам оралаб ўтган экан. Ҳозир Россияда эллик-олтмиш губернияга ёйилибди деган миш-миш бор. Лекин ҳар ерда халқнинг ҳаётига, шароитига қараб, урфи-одатига кўра бу касал турлича ўтар экан. Хотини Абай сингари халқпарвар одамларга айт, деб Павловга топширган сўзлари бор экан. Павлов аввалги гапларни қисқа-қисқа қилиб келди-да, бундан кейинги сўзларига Абайнинг алоҳида диққат қилиб кулоқ солишини ўтинди.

Шундан кейин қозоқ халқи ҳақида сўзлади. Бу халқ ўликни кўп ардоқлаб кутар экан. Биров ўлса, ўшанинг уйига, жанозага жуда кўп одам келади. Янги ўлик чиққан уйга ҳаммаси кира беради, кўпинча ўша ерда овқат сийшади. Бир эмас, бир печа бор йиғилишади. Бу ишлар ҳозир мана шу Слободкадаги қозоқ халқи орасига мана бу ёмон касални жуда тез тарқатиб юбораётир. Ким орқали халққа маслаҳат бериб, шу ишларни тўхтатиш мумкин? Кимнинг сўзига кулоқ солади? Қаерга бориб халққа айтиш мумкин? Бозордами, мачитдами? Қандай бўлса ҳам, халқ ғамхўри бўлган одамлар тездан ёрдам беришмаса бўлмайди. Бу бир. Иккинчидан, Павловнинг ўзи қўшимча қилиб айтмоқчи бўлган гап ҳам бор экан. Илгарилар барча элларда, шаҳарларда бўлганидек, ҳозир Слободкада ҳам кўпроқ қашшоқлар ўлаётир. Айниқса оғир меҳнат аҳли билан оч-яланғоч, беҳисоб кўпчилик орасида ўлим кўпайиб кетди. Гап шу ерга келганда Павлов Затонни, бир неча заводни, мойкани

айтиб ўтди. Ушаларнинг ҳаммасида ҳам рус, қозоқ, та-
тар меҳнаткашлари уй ичлари билан кўп ўлаётган
экан. Павловнинг энди Абайнинг ўзига ҳам қаерда ту-
риши, қандай юриши тўғрисида берадиган маслаҳати
бор экан. Бу тўғрида қисқача қилиб, дўстона буйруқ
тарзида гапирди.

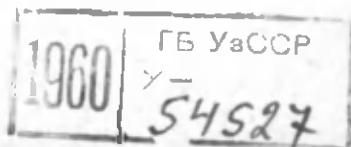
— Ибрагим Кунанбаевич, ниҳоят Саша икковимиз-
нинг сиз билан Боймағамбетга берадиган бир буйруғи-
миз бор. Ҳа, буйруқ! Сиз фақат эшитинг-да, қабул қи-
линг! Сиз бу уйда турманг, чунки бу хонадон ичадиган
сувини дарёдан олади. Бу сув ҳозирча касал тарқатув-
чининг биттаси. Ҳозир касал ружу қилиб, ўлим кўпа-
йиб турган пайт. Слободканинг шу жойи билан қуйи
томони хавфли ерлар. Сиз тездан Слободканинг ўрта қис-
мига, яна ҳовлисида қудуғи бор уйга кўчинг. Ундан ке-
йин қаттиқ чарчамасликка тиришинг. Овқатни кўп очиқ-
масдан енг. Бу касалга очлик қандай хавфли бўлса,
мечкайлик ҳам шундай хавфли. Ҳар бир овқатни озроқ-
озроқ тўйгунчагина ейиш керак. Қани энди...— деб Пав-
лов кулди-да,— бундан бу ёғига шу хилда гапира бер-
сам, доктор бўлмасам-да, докторлик қиладиган шарла-
тан бўлиб кетмай деб қўрқаман. Шундай ҳолга тушмай
бас қилай. Иложи бўлса, халққа сўзи ўтадиган одам-
лар орқали ҳали мен даставвал айтган гапларни шаҳар-
даги қозоқ халқига уқдиришга тиришинг?— деди.

Яна бир оз суҳбатдан кейин Павлов Абай билан тез-
тез кўришиб туришга ваъдалашди-да, кетишга ҳозир-
ланди. Зийрак Дамежон Абайнинг бу русни қанчалик
ҳурмат қилишини яхши фаҳмлаган эди. Меҳмон кет-
моқчи бўлаётганда Абайга қараб:

— Абай оға, овқат пишиб қолди. Бу одам қадрло-
нингизга ўхшайди, овқатга олиб қолсангиз-чи?— деди.

Абай бу гапни таржима қилиб берганида, Павлов ўнг
қўлини кўксига қўйиб, бош эгди. Катта-катта, жозибали
кўзлари Дамежонга мулоим боқиб, кўп одоб билан
раҳмат айтди-ю, лекин овқатга турмади.

Иргизбойларнинг нонуштада бўлган серсоқол, сер-
гап эзмалари тушлик овқатга ҳам етиб келишди. Энди
улар отларини қўштириб қўйиб, Абай билан гушт сб
олгани ўтиришибди. Жўнаш олдидан Абайга жонқуяр-
лик, ғамхўрлик қилиб, иккита-учтаси бирлашиб, бир
«маслаҳат» беришди. Уни Мақа бошлаб, Жумон қувват-
лади. Бести эзма — Муҳаммеджон ҳам оталаридан қо-

лишмай ўтириб, гапни тамом қилди. Улар Абайга «ҳозир элга қайтайлик» дейишди.

— Тўсатдан келиб қолибсан, қирилса, шаҳарнинг ўзи қирилсин. Элга етиб олайлик, балодан қочайлик, тезроқ жўнаб қолайлик?— дейишди.

Абай буларнинг гапни чала-чулпа эшитиб: «Эл қириладиган бўлса, қаерга кетар эдик. Бу ерда ҳам беҳисоб халқ. Ундан қўрқиб, жонимни олиб қочаманми?» деб қўя қолганди.

Шунга кўра Жумон ўзинча донолик қилиб, йўл кўрсатмоқчи бўлди.

— Қанақа эл ўзи, у айтаётганинг? Шу ердаги қирқ уруғдан қуралган шаҳарнинг жотоғи ҳам эл бўлибди-ми! Киройи элим десанг, ана у тинч далани тутиб ётган, бир отадан тарқалган қариндошларинг — тўбиқтиликларни айт-да. Қаёқдагиларни халқим деб, нима деяётир ўзи-а?— деди.

Абайнинг жаҳли чиқиб кетди. Қаттиқ жеркиб:

— Бўлди, ичар ошингни ичдинг! Айтадиган худонинг амонати, бемаъни эзмалигингни қилиб бўлдинг. Энди тур, жўна! Менда нима ҳақларинг бор? Кимни халқим дейишимнинг сенларга кераги йўқ! Бор, бора-веринглар!— деди-да, ғазабланиб, ўқрайганича, учала Ирғизбойни ҳайиқтириб, уйдан чиқариб юборди.

Ўзи Дамежонга, бошқа жойга кўчиши зарур эканлигини ётиғи билан уқдирди. Абай турган уйга эртаюк келди-кетди кўп бўлади. Иқим-чиқим ҳам, беҳаловатлик ҳам кўп бўлади. Яна орқасидан, овулдан келади-ганлар бўлади. Шунинг учун кенгроқ жойга жойлашиши зарурлигини айтди. Дамежоннинг кутганига раҳмат деди. Шундай қилиб, бу томондаги, ўзи мудом тушадиган тошкентлик Қумошнинг уйига кўчди.

Қумошнинг уйи бу томоннинг ўрталик ерига яқин, бош жотоқ мачитининг ёнида эди. Ости қизил гишт, тахтавонлик қилиб солинган, эски чодирли икки қаватгина ихчам уй, кўзга ҳам кўриниб туради. Дарвозаси ҳам ўз вақтида баланд қилиб яхши тахтадан ишланган. Панжаралари ҳам Сибирдаги рус шаҳарлари таомилига кўра тахтадан ясалган. Дарвозадан киргач, катта ҳовлининг тўрида от-арава турадиган — «лапас», «заездний» деб аталадиган бостирмалари бор. Икки қаватли уйнинг пасти ва устки қаватида ҳам Қумошнинг ўз хонадони, меҳмонларигина туради.

Абай баъзан иккинчи қаватдаги хоналардан бирида турса, баъзан кирди-чиқдига қулай деб, пастки қаватга жўйлашарди. Кўча томондаги кенг, кунгай хонани танлаб оларди. Бу гал ҳам ўша уйга тушди.

Бу томонда «бош жотоқ», «ўрта жотоқ», «қуйи жотоқ» ёки «Тинибой жотоғи» деб қозоқлар бўладиган шаҳар бўлимининг (дахасининг) ўрта жотоғи ўша Қумош уйининг рўпарасидан бошланади. Аслида бу атрофда бир қаватлик қизил гиштин уйлар, икки қаватлик тунукавонлик, тахта чодирлик уйлар кўп учрайди. Қозоқ савдогарлари билан татар савдогарлари кўпроқ турадиган жой, мана шу Иртиш дарёси бўйлаб солинган икки-уч кўча.

Бу томоннинг бозори, дўконлари шу кўчаларнинг жануб томонидаги тепаликда. Ундан қуйироқда, ўша тепаликни бўйлаб Слободканинг руслар яшайдиган қисми келади. Бу томоннинг касалхонаси, каланчаси, почтаси ҳам шу ерда. Слободканинг ҳокими «зеведейши»нинг маҳкамаси ҳам шу ерда.

Абай Қумошнинг уйига кўчгандан кейингина, ўзини шаҳарга келгандай ҳис қилди.

Ўша куни кечқурун Боймағамбетни юбориб, ўзи турган катта, кенг уйга Слободканинг бир билимдон одами — Сармуллани айтдириб келди.

Сармулла вабодан ўлган одамларни кундузи Абай эшитганидан кўра кўпроқ санаб берди. Унинг ўзи мачитда имом ҳам эмас. Халфа, қори, махдумлар сингари диндорлар билан ҳар кун учрашиб турадиган одам ҳам эмас. Сармулла аслида бир гала болаларни, ёшроқ шогирдларни йиғиб, ўз ҳолича уйда ўқитиб юрган бир устоз эди. Шунда ҳам шогирдлари, қўни-қўшнилардан эшитиб билганлари Абай учун кўп янгилик бўлди. Сармулла дарёнинг у томон, бу томонидаги шаҳарни маҳаллаларга бўлади. Бу томонни «Бош маҳалла», «Тинибой маҳалласи» деб иккига бўлади. У томонни эса, етти мачитга тааллуқли қилиб, етти маҳалла дейди.

Касал, ўлим шуларнинг ҳаммасида ҳам бор экан. У қашшоқларнинг, оч-яланғочларнинг ёки оғир ишдаги меҳнат аҳлининг кўп ўлаётганининг фарқига бора олмади. Ўзи жанозаларга кўп аралашмаганидан, ўликка қилинаётган хайри-худойиларни унча билмас экан. Лекин, ҳарқалай мачит, мадрасалар атрофидаги имомлар билан махдумлар, қэрилар, халфалар мана шу офат кезида

жуда бойиб кетишаётир деб билар экан. Гапнинг салмоғини шунга солиб гапирди. Баъзи бир ўчи бўлган қори, халфа, махдумларнинг номини ҳасад билан айтди. Айниқса ўшаларни кўп ёмонлади.

Унинг айтишига қараганда, мана шу бош маҳалладаги Шарибжон халфа, Самат қори, кўр қори, Сомурот махдумлар ҳозир шодланишиб, терисига сиғмай юрган экан. Улар жанозадан, исқотдан, хатимдан ҳамда ўлганларнинг еттиси, қирқидан кечаю кундуз беҳисоб йигим ундириб юрган экан.

— Иброҳим мирза, асли шубҳа қилманг, Шарибжон халфа, Сомурот махдумлар шу офатда халқ тортаётган кулфатдан хафа бўлади дейсизми? Йўқ-йўқ. Албатта улар борлиғи билан қувонади, семиради. Бунчалик йигим уларга ҳайит кунларида ҳам тушган эмас. Нега шодланмасин! «Ўлимли ерда мулла семиради, ўланли ерда ҳўкиз семиради» — деб қозоқ халқи хўп билиб айтган. Мен булардан, ҳатто ҳазратнинг ўзидан ҳам ҳафсалам пир бўлиб кетган. Уларни шу қадар айблайманки, халққа ачинмайдиган озғинлар дейишга ҳам ботила оламан! — деди.

Абай халққа шу сингари жаноза ўқиш, ош бериш, хатим қилиш ҳақида маслаҳат бериш керак, деди. Уликни озгина одам билан тез чиқариш, сақланиш зарур деди. Шу гапни кўпчиликка етказиш шарт деди. Сармулла бўлса, Абайнинг сўзига қўшилиб, ўзи кўролмайдиган махдумлар, халфаларни бадтар ёмонлай берди. Энди Абай гапга хотима бериб, гамгин ўтирган эди. Сармулла шу вазиятни пайқаб, эҳтиёт бўлиш учун халққа насихат қилиш кераклигини жуда қувватлаб гапирди. Бироқ, гапни шундан бошласа-да, яна Шарибжон халфа, Самат қори, Сомурот махдумларнинг бундай насихатга нақадар қарши чиқишига тўхталиб, ўшаларнинг халқ учун асти қовурғаси қайишмаслигини эслаб ўтди. Кўзини юмиб, бошини чайқаб, танглайини қоқа-қоқа сўзлади.

Абай Сармуллани дин бошлиқларидан бошқачароқ кўрарди. Унинг шарқ шоирларининг асарларини яхши билишини, ўшаларнинг кўп китобларини сақлашини яхши кўрарди. Абай ундан Шайхи Садъий, Хўжа Ҳофиз, Алишер Навоийнинг баъзи бир девонларини ўқиб беришга олиб юрарди. Бошқа имом, ҳазратларга нисбатан унинг умуман дунёга қараши кенгроқ деб билар

эди. Шаҳарлик қозоқ халқининг ҳам ўз болаларини кўпроқ шу муллага беришини билар эди. Аммо Сармулланинг бундан бошқа ички сирини Абай билмас эди. Ҳозир шаҳар халқи бошига шу сингари мусибат тушиб турган пайтда «шу одам маслаҳатгўй бўлар» деган бир умид билан чақиртирганди. Лекин яхши гаплари билан бирга у ҳам шу ердаги барча муллалар сингари: «Жанозадан анави кўп олди, исқотдан манови кўп топди. Менга оз тегди, четда қолдим!» — деб ўзича ҳасад ўтида ўртанадигандек кўринди. Сармулла бутун гапни ўзининг ўчи, рақиби бўлган халфаларни ёмонлашга буравергандан кейин бир вақт Абай уни танқид қилиб, қаттиқ-қаттиқ гапирди.

— Сармулла, сабр! Шоир айтган-ку: «Бошқанинг бир айбини менга келиб айтган киши, менинг юз айбимни бошқаларга ҳам бориб айтади» — деб. Шу сингари ўлим, оғир мусибат тушиб турган бир пайтда орага ўчлик-қасдликни қўшмай қўя қолсангиз-чи! — деди.

— Албатта, албатта, Иброҳим мирза, шубҳа йўқ, тўғри айтаётирсиз. Айб ғарибингиздан ўтди! — деб Сармулла қизаринди-да, телпакли бошини қуйи солди. — Менга қандай маслаҳат берасиз, энди шунини айтинг-чи! — деди.

Абай унга:

— Ҳеч бўлмаса мачитга, намозга йиғиладиган одамларга, жуда бўлмаганда жума кунини хутбадан кейин маҳаллакўй-гузардагиларга маслаҳат беринг! — деди. — Мана шу юқимли дарддан сақланиш учун жаноза, хатим, ош беришларни бошқача қилиш керак. Оз одам билан ўтказиш маъқул денг! — деди.

Сармулла Абайдан кўп хижолат тортган эди. Кўп ўтиролмади:

— Хўп, хўп! Баракалло, мен энди ўз ҳаракатимни қиламан. Уйда ўзимга-ўзим айтиб ўтиргунча, маҳаллакўй-гузардагиларга айтишнинг чорасига киришаман! — деди.

Сармулла кетаётганида Абай ўрнидан туриб, сиполик билан қўл олишди. Хайрлашаётиб:

— Айниқса шогирдларингизга қаттиқ тайинланг. Сизнинг маслаҳатингизни ота-оналарига, қўни-қўшниларига тарқатишсин. Сиз ўқитган шогирдлар ичида бу кунларда азамат бўлиб қолганлари ҳам бор-ку. Ўшаларга ҳам айтдириб юборинг. Аслида маҳалла халқи

сизларни устоз деб билишади-ку. Бошқалардан кўра сизларнинг сўзингизга тезроқ ишонишади-да! Шу сабабли шаҳардаги барча дин устозларининг халқ олдидаги, шу кунлардаги масъулияти бениҳоя катта деб биламан. Бунини сизларнинг виждон, ахлоқ, одамгарчилик олдидаги бурчларингиз деб санайман! Шундай эмасми?— деди.

Сармулла яна бош ирғаб:

— Албатта, албатта!— деб нимадандир ўнғайсизлангандек илдам ва собит одимлар билан чиқиб кетди.

У шу кетипидан Қумошнинг уйига яқин ердаги мачитга хуфтан намозига кетди. Кўча қоронғи эди. Икки муюлишдан айланди-ю, мачитнинг чорвоғидан кирди. Намозга одам йиғилишини кутиб ўтирган ўттиз-қирқ киши бор экан. Булар маҳалланинг диндор, намозхон кексалари билан мачит-мадрасалардаги мулла-ваччалар, халфалар эди. Сармулла шуларнинг ёнига борди.

Қоронғи кечада мачитнинг жиловиди чўққайиб ўтирганларнинг кўпи сукутда, ғамгин. Ивир-шивир қилибгина сўзлашишади. Икки киши ёки уч киши ўртасида кетган бир-икки оғиз сўз ҳам тез-тез узилиб туради. Гарчи кеча қоронғи бўлса-да, Сармулла ўтирганларнинг кўпчилиги маҳалланинг оддий одамлари эканлигини пайқайди. Ўтирганлар шу мачитнинг имоми, кекса ҳазратни кутиб ўтиришган экан. Сармулладан кейин намозга яна ўнтача одам келди. Булар ҳам шаҳарлик, меҳнат аҳллари. Йиғилишиб ўтирганлар ичида мачит, маҳалла бошлиқларидан фақат кўр қори билан Сомурот махдум бор экан. Сармулла ҳали Абай билан суҳбатлашиб чиққанича, сал қизишган, хижолат тортган ҳолда эди. Товушини барала қўйиб, гапни халқ бошига ўлим тушиб турган пайтда дин устозларининг хулқларидан уялишга тўғри келишидан бошлади. Бунга Сармулланинг ёнида ўтирган қора соқол, саллалик кекса муллаваччанинг саволи сабаб бўлди. У Сармулладан бугун неча жойга жанозага бордингиз, деб сўраган эди. Сармулла аввало ўтирган кўпчилик эшитарли қилиб:

— Мен бугун ҳеч ерга жанозага борганим йўқ, бундан кейин ҳам мумкин қадар бормасликка тиришман!— деди.

Бу гапни эшитиб қолган кўр қори билан Сомурот махдум бараварига:

— Астоъфурулло, астоъфурулло!

— Куфурга кетдингиз-ку, мулла!

— Исломиётга хилоф гап! Қайтинг бу раъйдан! Кафорат гапингизни қайтариб олинг!— дейишди.

Бу вазият Сармулла огиз очиши биланоқ, дин бошлиқлари билан баҳслашиб, олиша кетишига сабаб бўлди. Шундан кейин Сармулла ҳамма эшитарли қилиб, шатирлатиб гапира берди. Оғир-оғир гапларни тўкиб сола бошлади. Бу ерда ўтирган нуқул диндор қавмнинг кўпчилигига мутлақо кутилмаган, қулоқ эшитмаган қалтис гаплар айтилаётир.

Индмасликнинг иложи йўқ. Касал кучайиб, ўлим кўпайиб, аҳли маҳаллалар беомон офатга учраб кетаётир. Кемани тўлқин уриб, бор одам гарқ бўладиган ҳолатга етганда, қандоқ қилинар эди? Ҳар замоннинг ўз дуоси бўлади. Бу вабо касали — юқимли касал. Шунга кўра, жанозани, исқотни, хатимни, ўлик чиққан уйдан овқат ейишни, еттиси-қирқини беришни ҳозирги кунларда мутлақо бошқача қилиш керак. Касал тарқалмаслиги учун, кўпчилик офатга учрамаслиги учун энди жанозани, хатимни, ҳатто бошқа ҳаракатларни ҳам камайтириб, мутлақо ўзгача қилиб адо этиш зарур. Шунини аҳли маҳалла билмоғи, шунга қараб амал қилмоғи керак!— деди.

Бу гаплардан тош ёрилгудай бўлиб, ерга тупуриб, ичидан дуойибад қилиб, тутоқиб ўтирган ҳалиги қори билан махдум бараварига тарсиллатиб:

— Сиз, жаноза қандай бўлсин дейсиз?

— Хатим қандай бўлсин дейсиз?

— Жамоат йиғилмасин, мусулмончилик бурчи адо этилмасин дейсизми?— деди.

Сармулла буларнинг гапини эшитиб бўлиб, қовоғини солганича қисқа, кескин жавоб берди.

— Жанозага дин устозларидан бир кишигина борсин. Бир киши хатим қилсин. Ош-сув қилинмасин. Бекорга жаноза, исқот хатимга бориб, индамай ўтириб, тушган пулни таги йўқ ҳамёнларига ура берадиган қорилар, махдумлар юришни тўхтатсин!— деди.

Бор гапни атайин ўзининг иккита душмани — кўр қори билан Сомурот махдумга тегизиб гапирди. Бадтар ўчакишиб:

— Ўлик чиққан ҳар бир уйга бора бермасин, касал тарқатмасин, инсофга келсин!— деб қизишиб, ўрнидан туриб кетди.

Махдум билан қори ҳам ўринларидан ирғиб туришди. Бақириб-ҳайқирिशгудек мажоллари қолмаган бўлса-да, тўнғиллаб қойишиб, тутақиб гапиришди.

— Сиз диндан чиқдингиз!

— Сизга шариатнинг ҳукми керак!

— Куфурга кетишда ҳаддан ошиб кетибсиз.

— Астоъфурулло, нима деяётир-а?

— Номард!— дейишиб, Сармуллага нисбатан ғазаб билан кек қайнай бошлади.

Булардан бошқа, намозга келган кўпчилик бўлса, Сармулланинг гапларига қунт қилиб, берилиб тинглагандек бўлишди. Махдум билан қорининг ғазабли сўзларидан юз ўгиришиб, уларга чап беришиб, Сармуллани қуршай бошлашди. Шу чоқ четда ўтирган бир-иккита кексалар «ҳазрат, ҳазрат келаётирлар»— дейишиб, ўринларидан туришди. Ҳамма гапга хотима берди. У барваста, оқ соқол эди; қўлида эса узун ҳасса, бошида катта салласи бор; оёқларини ардоқлаб, аста-аста босиб келаётган дин бошлиғини жамоат ўрнидан туриб қарши олди. Намозга ихлос қилиб, мачитга кириб келишаётганларида ҳам ҳалиги қори билан махдумнинг чехраларидаги ғазаб ва қасдлик алангаланиб турганди. Бетавфиқлик билан ҳасадли ғазаб аслида ўзи диндор киши муножот уйига олиб кирадиган фалокат эмас-ку.

Бироқ, ҳалиги қори ўша кайфиятда хуфтан намозининг орқасиданоқ қуръон бошлаб юборди. Мана шу маҳалладаги бугун вафот қилган мусулмонларга бағишлаб «ёсин валқуръонулҳаким»— деди кўзларини юмиб. Узун сурани бухорочасига қироатини келтириб, ёддан чўзиб кетди. Лекин илгари бир умр янглишмайдиган кўр қори, суранинг бошини ўқирган, Сармулланинг ҳалиги гапларини ғазаб билан эсига олди. Хаёл ўшанга оққанда, ўқиётган сурасидан янглишиб кетди. «Латунзира қавман ва унзира» деган жойига келганда «қавманнинг» ўрнига «қалъан» деб қолди-да, атрофидаги халфамуллаваччалар, махдумларнинг бирданига йўталишиб қўзғалиб қўйишганларини фаҳмлади. Ўзи ҳам қўзғалиб қўйиб, қайта-қайта томоғини қириб, ичидан Сармуллага ўқ отиб юборгудек бўлиб, «каззоб!» деб ҳам юборди. Шундан кейин яна товушини чиқариб, қироатини келтириб, шариллатиб ўқиб кетди.

Сармулла бўлса ҳалиги ерда намоз ўқиётган мулла эмас, ҳамма биладиган «ёсинда» кўр қорининг янглишиб

ўтиришини эрмак қилди. Мийиғида кулиб, ичидан «ажаб бўлди» деяётгандек.

— Кўр қорини худо урди. Менга қасдлик қилгани учун «каломи шариф» урди, деб хурсанд бўлди.

Ўша кеча намоздан тарқалганлар уй-уйларига муллалар ўртасидаги баҳсни айтиб боришди. Шу кеч намозга келганларнинг кўпчилиги чаласавод, фақат ёшлари улғайиб қолгандан кейин бир-бирларига қараб, намозга ихлос қилган бўлиб юрган шаҳарлик олиб сотарлар, сабаби овқат қилувчилар, шу мачитга яқин ерда каттами-кичикми ҳовли-жойи бўлган қозоқ савдогарлари эди. Асли Слободка халқининг кўпчилиги қозоқ бўлса-да, мана шу бош маҳалла ёки қозоқча «Бош жотоқ»нинг жамики халқи қозоқ эди.

Уйларига саҳродаги кўп эллардан келадиган — карвон тушадиганлар ҳам шулар. Албатта булар бош жотоқнинг кўпчилик халқини ташкил қилмайди. Кўпчиликни турли-туман иш қиладиган, қўл учида кун кўрадиган, қашшоқ, аҳволи танг фуқаро ташкил қилади. Буларда мачитга боргудек мажол йўқ. Кун бўйи қилинадиган оғир меҳнатдан, узлуксиз қора ишдан тинкаси қуриб келади. Шом қоронғиси тушиши биланоқ таппа ташлайдиган, ит азобидаги одамлар. Мачитга бориб кунига беш вақт намоз ўқиш у ёқда турсин, улар ҳафтасига бир йўл ўқиладиган намоз жумага ҳам боришмайди. Бу кўпчиликнинг — фуқаронинг мачит, ҳазрат, халфа, муллалар билан муомиласи овлоқдан бўлади. Яқин кишилари вафот қилгандагина чор-ночор дуч келишади. Тўғри, мана шу вабо тарқалгандан буён ўша беҳисоб кўлчилик мулла, ҳазратларни ё қўшнилариникида, ёки ўз уйларида одатдан ташқари тез-тез кўрадиган бўлишган.

Вабо сингари офат, ўлим билан бирга аланглаб юрадиган муллаларни халқ хуш кўрмайди. Узун тўн кийиб, салла ўраб, соқолини снлай берадиган сўфиларга халқ мотамга ботган қалби билан ночор тоқат қилса-да, ичидан ёмон кўради.

«Ўлимли ерда мулла семиради» дегандек, бу йил ўзи муллалар билан халфа, ҳазратлар жуда ҳам яйраб кетишибди!

— Хўп машқини олишибди-а! Ёшнинг ўлими, ёлғизгинанинг ўлими, жони ардоқли яхшининг ўлими, ёшини яшаган кампирнинг, чолнинг ўлими булар учун ҳам-

маси бир. Фақат серхаражат жаноза бўлса, унумли ерни сезсаларгина булар яхши. Унда чиройлари очилиб, сипогарчилиқни ошириб, ипакдек эшилиб кетишади!— деб шаҳар халқи уларнинг орқасидан қаттиқ тапқид қилишади. Айниқса шу кунларда кўпчилик мулладарга бошқа вақтлардагидан кўра совуқ назар билан боқишади.

Шаҳарлик қашшоқлар уйига элдан келиб тушадиган қариндошлари, ёру биродарлари, ўтган-кетганлар бўлса, улар ҳам мачитга намозга бора қолишмайди. Шундай қилиб, бош мачитда хуфтан намози олдидан дин бошлиқлари ўртасида бўлган баҳс бу маҳалладагиларнинг кўпчилигининг қулоғига етмаса керак эди. Лекин мулладар шундай деб ўйласалар-да, аслида кечаси намоздан қайтган қирқ-эллик кишининг ўз уйларига хуфия гап тарзида айтган ивир-шивирлари ҳеч кутилмаганда жуда кўп хонадонларга тарқалибди. Беҳисоб кўп халқнинг қулоғига етибди.

Шаҳарнинг ўз халқи у ёқда турсин, Семей атрофидаги қанча-қанча йўллардан, талай эллардан шаҳарга келган қозоқлар, старшин, бўлис, бойлар ҳам ўзлари тушган хонадонларидан кечаси бўлган воқияни фавқулодда доврўқ тарзида эшитишибди. Шунинг билан бугун жума куни, худди шу галги жума намозига, мачитга йиғилган халқ айниқса кўп бўлди. Бошига оғир ўлим тушиб турган, қайғу ва хавфда қолган халқнинг вабодек дарддан чўчигани шунчалик эдики, ҳозирги кунларда нима бўлса, шунга ишониб, нима бўлса, шуни эм бўлармикин, бир иложи шумикин, деб турилган пайт. Фалокат олдида шошиб қолган халқ ўзининг исканжага тушган аҳволига қаердан бўлмасин мадад бўлгудек, мажол бергудек умид озиғини излайди. Чин кўнгилдан қилинадиган кўмакни орзу қилади. Шу зайл зулматда тимирскилаб, ўзини ҳар томонга уриб кўради. Партов пайқалган ҳар бир томонга интилиб боқади. Бир хил гуруҳлар мачитга умид боғлайди. У ердаги эшон деб аталадиган имом, қори, халфаларга термулишади. Бир нарсга биладими, айтадими, дейишиб, умид қилишади.

Бугун жума намозига келаётиб, ҳеч кутилмаганда шунчалик кўп халқ йиғилганини билган кекса эшон, намоздан кейин хутба ўқишмоқчи бўлди. Хутбада халққа қиладиган ўғутини шу офатга, вабога боғлаб, сўзламоқчи бўлди. Бунинг яна бир сабаби, кеча хуфтан на-

мозидан кейин бу кекса имомни уйигача кузатиб қўйган Сомурот махдум билан кўр қори, икки қўлтиғидан суяшганларича, Сармулланинг бутун «машъумлигини» унга етказишганди. Енига қўшиб-чатиб, оғиз кўпиртириб гапиришиб, гўё бераҳм бир зolim қилган зулмдек баён этишганди. Бири олиб, бири қўйиб, қулоғига қуйишганди.

— Халқ ўзини жанозага айтмаганига ҳасад қилади.

— Бошқалар исқот, садақа топганида, мен қуруқ қолдим, деб қасдлик қилади-да.

— Бу халқни йўлдан адаштиради, ҳазратим.

— Маҳалла халқи нодон, онгсиз, ҳар бир васвасага ишона беради.

— Ҳазрат, Сармулланинг феъли-атворидан хавф олмоқ керак!— деб бир вақт қори дағал товуши билан, ранжиб гапирди. Товуши ўткир махдум ҳам шанғиллаб, тор кўчанинг тун тинчлигини бузиб гапирди. Аввалига хиргойи қилиб келишаётган бўлишса, энди имомнинг дарвозасига етиб хайрлашаётганларида бор асосий далиллари, оғирлиқни қулоғи оғир кекса ҳазратнинг кўксига жо қилиш ниятида, атайин қаттиқ-қаттиқ гапиришди.

— Айтмади деманг, ҳазрат!— Сармулла сўзларининг захри жуда кучли. Айни вабонинг ўзидек юқимли, зарарли гаплар. Мана кўрарсиз, агар бизнинг маҳалладаги нодон қавмга, ҳар бир хонадон ва кулбаларга ўша Сармулланинг гапи етса борми, бу халқ ҳали жаноза ўқитиш, хатим қилишларни ҳам йиғиштириб қўяди. Ҳазрат, сиз берадиган хайр фотиҳангиздан бу халқ яна воз кечиб, бош тортиб юрмасин. Субҳонолло, не аломатлар бўлишини ўйласам, виждоним қайнаб кетади-я. Сиз берадиган фотиҳадан юз ўгириб, халқ устозларига берадиган хайри-худойилардан ҳам бош тортишлари мумкин-а!— дейишди.

Шу чоққача ўтган гапларга индамай қулоқ солган ҳазратнинг ҳалиги сўнгги сўздан кейин соқоли силкина берди. У ерга боқиб, пичирлаётир. «Баъзи офатларни» эшитган он, ўшани даф қилиш ниятида «лавҳ номадан» ўқиладиган керакли оятни ўқиди.

Сармулла бўлса, айтган гапидан қайтадиган эмас. У кеча намоздан қайтиб келаётиб, ўзининг шундай қилганига, шу гапни бошлаганига ич-ичидан хурсанд бўлди. Бир нафасга уни қуршаб олган кексалар-қариялар кўп

сўзамасалар-да, бир оғиз, ярим оғиз: «баракалла», «шуни айтинг», «рахмат сизга», «Сармулла, сизнинг гапингиз тўғри» — сингари гаплар қотишганди. Сармулла ўзининг сўзини қувватлаётган бир вазият сезиб қолганди.

Табиатан чарс, жиззаки бўлиш билан бирга, мақтовга учадиган Сармулла ҳалигидек самимий, иссиқ гапларни халқ томонидан ўзига нисбатан қилинаётган иззат-икром деб уққанди. Кўпдан буён Сармулланинг мачит-мадраса ишларига аралашишига, яқинлашишига ҳов бўлиб юрган эски душманлари — Сомурот махдум, кўр қорини энди бу чиндан ҳам жазолайдиган кўринади. Сармулла айниқса ўшаларнинг жон жойига ўқ отиб, жароҳатлайдиган қурол топгандек шодланди.

Улар бунга нималар қилишмади? Етакка кўниб кетаверадиган кекса эшон, имом бўлса, ҳамиятда шулардан, Шарибжон халфалардан ортиқлиги йўқ. Шунинг билан ҳаммаси бирлашиб, Сармуллани бирон жанозага-ю, исқот, хатимга айтдирмасликка тиришишади. Бу у ёқда турсин, сўнгги бир йил ичида ҳазрат билан мана шу махдум, қори, халфалар, маҳалладаги бойлар мачит-мадрасаларга берадиган йиллик закотидан, хайри-худо-йисидан ҳам маҳрум қилиб келишаётир. Хўш, аниқ уламоликка келганда, Сармулла бу томоннинггина эмас, у томондаги етти мачитнинг ҳам имому халфаларидан ўзини ортиқ ҳисоблайди. Негаки, бу «Бухоройи Шарифда», «Мирараб» мадрасасида ўқиган. Кейин Қозон шаҳрида, Мисрда йигирма йил ўқиб келган сўнгги устози «Шайхи Абдулла»да ўқиб, илм таҳсил қилган. Шундоқ Сармуллани унинг ўз фикрича, шу маҳалланинг имоми қилиб тайинлаш керак эди. Ҳеч бўлмаганда ҳозирги имом, кекса эшон вафот этгандан кейин, ўшанинг ўрнига ўтадиган қилиб, ҳозирдан халфа қилиб, мачит-мадрасанинг қадрли устозларидан бири қилиб туришлари керак эди.

Ана энди шундай қилиш ўрнига кўр қори, Шарибжон халфа, Сомурот махдумлар ўзлари билан емтукдош бўлган, бадфеъл Самат халфа деган чала муллани халфа қилиб ўтиришибди. Шу жиҳатларини Сармуллага тез-тез ўйлатиб, бениҳоя ўртайдиган кайфият мана шу сўнгги икки ҳафта ичида, вабо тарқалгандан буён жуда ҳам кучайиб кетган эди. Бош мачитнинг халфалари, қорилари шу маҳалгача Сармуллага бирорта тушуми кўп

жанозани ўқитишгани йўқ. Ҳатим, фидия қилинаётган кўп жойларга жўрттага айтдиришмайди. Бунинг пайига тушиб, четда қолдириб юрган душманлари кўр қори билан Сомурот махдум. Ана, уларнинг ўзлари бўлса, худди шу ўн беш кун ичида кўп ғанимат топганликларини билдириб қўйишди. Кўр қори бўлса илгариги уйининг томларини очдириб, тунукадан ёпдираётир. Ҳадемай у «тунукавонли» уйлик бўлади. Семиз махдум бўлса, мудом пиёда юргувчи эди. Ҳозир семизлигидан ёрилай деб турган жийрон отлик бўлди. Энди ўшани чиройли, янги қора аравага қўшиб чиқадиган бўлибди. Сармулла бўлса, неча йилдан буён сагрига жир битмайдиган ориқ тарғил отдан бошқа ҳеч нарса ордиргани йўқ. Уни ҳам қўшгудек араваси йўқ, эгар-жабдуғи ҳам эски.

Уйга келгандан кейин ҳам Сармулла ўзининг ўчиқасди бўлганларга қанчалик захмат етказганини шодланиб ўйлади. Неча бор илжайиб, қош-қовоғини пирпиратиб қўйди. «Бадбахт» юзи қоралар, мен ҳали сизларга кўрсатаман! Юзларинг қора эканлигини жамоат олдида ошкора қиламан!— деб қўярди. Айниқса, баъзи бир ўзига маълум бўлган пухта томонларини эслаганида, тоқати тоқ бўларди. Бу кечани шу зайл қизишиш, шу зайл юрак ютиш билан Сармулла мишжа қоқмай ўтказди.

2

Бугун жума намозига йиғилган халқ мачит ичига сирмайди. Кўпчилик қавм ҳовлида, мачитнинг икки томонини қуршаб туриб, намоз ўқишди. Сармулла ҳовлидагилар орасида бўлиб, мачит ичидаги кекса имом бошлаган намознинг баъзи-баъзи «такбир-таҳлили»ни ташқаридаги сафларга тиниқ овоз билан, қироатини келтириб, эшитдириб турибди. «Оллоҳу акбар!», «самиоллоҳу лиман ҳамида!», «ассаломуалайкум ва раҳматулло» — деб баланд овоз билан намоз ибораларини такрорлаб, ташқаридаги қавмни чалғитмай ичкаридаги, меҳробдаги имомнинг намозига мойил қилиб турибди. Ташқаридаги билан ичкаридаги намознинг тенг ўқилиши учун, у атайин мачит ичига кирмай, мачитнинг баланд саҳнида, озроқ одам билан сафга туриб ўқишди. Мачитнинг икки томони билан саҳнини эгаллаган қавм-

нинг ҳамма сафларига Сармулла яққол кўриниб турибди. Новча, келишган қоматли, чиройли қилиб ўралган яшил бухор саллали ва тиллодек сарғиш серсоқол Сармулла бўлакча кўринади.

Намоз ўқилиб бўлгандан кейин товуши ўткир семиз махдум Сомурот ҳашиги, Сармулла турган очиқ ерга чиқди. Илдам ҳаракат қилиб, халққа қараб қўл кўтарди: «Жамоат!» — деди икки-уч қайта. Ҳали намоздан тарқалмаган халқ, унга ялт этиб қаради. У шанғиллаган овози билан бор гапни айтиб, жар солди.

— Жамоат, сабр этингиз! Тарқалмангиз! Эшон, ҳазрат ҳозир жума намози кетидан хутба ўқийдилар! — деди.

Шу чоғ саф-саф бўлиб турган халқ ҳали намозда ўтирганларидек жой-жойларига чўкка тушиб ўтира қолишди. Яна бир оздан кейин мачитнинг ичидан халфалар билан саллали қорилар, кексайиб қолган мулла-ваччалар ўраб олган кекса эшон чиқди. У ҳаммага яққол кўриниб турган минбар ёнига келди. Эшоннинг товуши кексалигидан хирқираб чиқарди. Минғиллаб гапирганидан сўзини англаб бўлмасди. Бунинг устига одатда бошини қуйи солиб, секин сўзларди. Бугун ҳам бу имомнинг хутбаси кўпчиликка эшитилмади. Айниқса қирқ-эллик йилдан буён бу имом машқини олган хутба кўпинча арабча оят-ҳадисдан ёки форсича аралаш ёдлаб олинган жумлалардан тузиларди. Бу маҳалланинг кўпчилик халқи ўқимаган, билганда намознигина зўрға биладиган, чала ўқийдиган, ярим нодон, чаласавод қозоқ савдогарлари эди. Лекин имом бу ҳолни ўйлаб назарда тутмайди. Дин устози деб аталадиганлар, ўзларининг маҳалла халқи билан мутлақо англашилмайдиган тилда муомила қилишларини эслаб ҳам, ўйлаб ҳам кўришмаган. Халқ бўлса, имомнинг бугун ҳам шу хилда сўзлашини билса-да, тарқалмай ўтира беришганди.

Илгари минг марта ўқилган, тушуниб бўлмайдиган хутбага бугун ҳазратнинг қўшган гапи жуда қисқа, ҳаммага маълум гапларгина бўлди. У вабони, «оллонинг бандаларига юборган жазоси» — деди. Ҳар замонда, ҳар қавмга, ўша қавмнинг хулқи бузилиб, гуноҳи кўпайганда, куфурга кетишлик ошиб кетганда қудрати зўр илоҳининг шу сингари юборадиган жазоси бўлади. Бу фалокатнинг сабабчиси фақат тангрининг хоҳиши. Ловҳулмахфузда шундай ёзилган. Бунинг келтириш ҳам,

кетказиш ҳам одамзоднинг ихтиёрида эмас. Тангри буюрган вақтда келади, ўзи тўхта деган соатда тўхтайди. Фақат ўшанинг хоҳиши учун аҳли ислом келган балога сабр қилсин. Муножотини, бандалик ибодатини оширсин. Нафсини тийсин, ғариб-ғураболарга меҳри-шафқат қилсин. Ҳар бир азамат ўз қабиҳлигини, гуноҳини тангридан қўрқиб ўтинсин. Шунинг учун хайри-садақани, закоти, фарзини адо қилсин!— деди. Ўзларининг еб ўрганган жигилдони масаласини эслатиб ўтиш билан руҳсиз гапини мингиллаб тамом қилди.

Ҳазратни қуршаб олган халфа-ю, қорилар, муллалар юзларини силаб фотиҳа қилишиб, одат бўйича «шу билан хутба тамом бўлди»— деб халқнинг тарқалишига ишора қила бошлашди. Лекин йиғилган беҳисоб халқ тарқалишга унча шошилмади. Аксинча, ҳалиги хутбага тўймагандек, яна бир нарсани кутаётгандек туришганди. Шу он минбар атрофидаги дин бошлиқлари кутмаган тасодифий бир ҳолат рўй берди.

Ҳозиргина ҳазрат тушган минбарга энди илдам одимлар билан кўркам сиймосини халққа қаратиб, Сармулла чиқди. Барча дин бошлиқларининг оқ салласидан унинг яшил салласи бошқача эди. Сармулла баланд овоз билан шанғиллаб, жамоатдан илтифот тилади. У ҳам даставвалги мурожаатини арабча жумлалар билан бошлади. Баланд овозини барала қўйиб:

— Ё, айюҳал муслимина!— деди. Шундан кейин халқ тушунадиган қилиб, кўпинча қозоқча гапирди. Фақат онда-сондагина китоб, араб сўзларини қўшди. У тўғри, кеча ўзи хуфтан намози олдидан айтган гапларни айтиб чиқди. Фақат кўпчилик олдида бугун қўшимча қилиб: «Ҳар бир фалокатни, ҳали ҳазрат айтганларидек, қодир оллонинг ўзи юбориши рост. Аммо шунинг билан бирга, қудрат эгамиз ҳар бир балою қазодан Муҳаммад умматини сақлайман, қутқараман деган. «Ёсин» еурасини ўзларингиз биласиз «алҳамду лиллоҳи» шунга гувоҳ. Балодан сақлайман, сақлансанг сақлайман, деган. Шу сабабли тангри эгам ҳар бир дардни юбориш билан бирга, шифосини ҳам яратган. Шунинг учун, эй жамоат, бошимизга шундай мусибат тушиб турганда сизларнинг ғамингизни еб, бир маслаҳат бермоқчиман. Мен кўпларингизнинг болаларингизнинг устозиман, бу маслаҳатни мусулмончилик бурчим учун, дин қардошлик дўстлигим учун бермоқчиман. Сақланинглар! Бу вабо

деган офатдан, бу оғир дарддан фақат сақланиш билангина омон қолиш мумкин. Шунинг учун кўпдан-кўп ўтиниб айтаман, такрор-такрор айтаман, сақланинглари! Сақланишнинг қандай иложи бор?

Ўлган одамнинг уйига, жанозага халқ мумкин қадар оз йиғилсин. Ўлик чиққан уйга кўп одам келиб-кетмасин. У уйдан овқат ейиш, кўпга ош бериш, еттисини, қирқини бериш вақтинча тўхтатилсин! Жанозага, хатимга кўп муллалар, махдумлар, халфалар, муллаваччалар чақирилмасин! Дин устозларидан бир кишигина: хоҳласа ҳазратми, халфами бошқа бир муллами борсин-да, жанозани бир ўзи ўқисин. Хатимни ҳам битта мулла ўқисин. Муллалар, муллаваччалар, махдумлар, қорилар бундан буён вабодан ўлганларнинг уйига галаллашиб бориб, яна галаллашиб бошқа уйларга боришни тўхтатсин. Улар ҳозир пайқалганидек, биринчидан ўзлари касал бўлишади. Ўзларингизга маълум, Жумон мулла, Соҳиб халфа, Омонтой муллавачча, яна дин устозлари орасидан шулар сингари кўплар вабодан ўлишди. Кўп муллалар мана шу вабонини, шу хавфли касални беихтиёр тарқатувчилар бўлаётир! Улар халқнинг ҳолини ўйлаб, ғамхўри бўлсин! Маҳалла халқига ачирсин! Инсоф қилсин, мусулмонлик бурчим деб инсоф қилсин!»— деди.

Сармулла гапининг охири янада ғамхўрлик билан аниқ-аниқ сўзлаб, салмоқли қилиб:

— Мана аҳли маҳалла, қариндош қозоқ халқи! Менинг шу гапларим маҳалланинг ҳар бир хонадонига, ҳар бир эси кирган азаматига етса экан дейман. Яна шу маълум бўлсинки, шу офат чоғида ғамхўрлик билан айтилган дўстона гап ёлғиз менинг ўз тарафимдангина, Сармулла тарафидангина айтилаётган гап эмас. Слободканинг халқига шу маслаҳатни бераётган қозоқ халқининг дўсти, ғамхўр одамлари тарафидан айтилаётир. Уларнинг ичида, халойиқ, энг жонажон ғамхўрингиз ва билимдон, шоир дўстингиз Абай деб билинг! Ўша одам ҳам сизларга шу сингари, мен айтгандек, сақланишни маслаҳат кўради. У дин устозларидан халқ ғамхўри бўлишни талаб этади. Сақланинг, сақлан, халойиқ!— деди товушининг борича. Куюқ, чиройли сариқ соқоли силкиниб кетди. Овози тинч ҳавода янграб бориб тўхтади.

Сармулла шу он ниятига етди Имомдан тортиб, барча муллаларни дасталаб туриб бир бурчакка улоқ-

тириб ургандек бўлди. Шошиб тўхтаб қолган мулалар, халфалар мана бу тумонатдек халқдан хижолат тортишаётир. Ғазаби қайнаб-тошаётганлари бўлса-да, ҳозир Сармуллага қарши даво топа олишмади. Бирортаси Сармулланинг орқасидан минбарга чиқишга ярай олмади. Тинкалари қуриб, ичларида ўчлик ўти алангаланаётган махдум билан кўр қори, Шарибжон халфалар тарс ёрилгундай бўлиб туришибди. Халқнинг атвори-ку, буларни бадтар ўртаб юборди. Халқ оғзидан барала чиқаётган гаплар минбар атрофида турган махдумларга эшитилиб турибди.

— Баракалла Сармулла!

— Сармулла яхши гап гапирди!

— Асли гап Сармулланики.

— Халққа чиндан жони ачиганидан-да.

— Сармуллага оқ йўл бўлсин!— деган гаплар ҳалиги қори, халфа, махдумларнинг бошларига қамчидек ёғилди. Тилка-тилка қилиб қийнаб ўтаётир. Шунинг эвазига халфалар минбардан тушган Сармуллани қуршаб олишиб, суришганларича ҳазратнинг олдига олиб кетишди. Энди бу ерга бугун намозда бўлган шаҳар савдогарлари, элдан келган бир неча қалачи қозоқлар ҳам йиғилишди. Ҳали Сармулланинг гапи маъқул тушиб, қувватлаганларнинг бир тўпи ҳам Сармуллани орқа томондан қуршаб, баландроқ, очиқ ерга чиқишди.

Бошқа вақтларда мачитга бош суқмаса-да, бугунги жума намозига елиб-югуриб келган кишилар ҳам бор. Улар кеча кечаси мана шу мачит жиловиди мулла-ю, сўфилар ўзаро жиққамушт бўлиб, калла қилишибди, деган гапларни эшитишган. Афтидан, ўша хабар шаҳар халқига-ю, элдан келган карвонлар, қалачилар, бозорчиларнинг ҳаммасининг қулоғига етган кўринади. Ҳозир мана бу минбар атрофини қуршаб турган тўдага ёндашиб келган қалачилар бўлса, буларнинг кўпчилиги элнинг сўзамол, излагани можаро бўлган тўда бошилар — мансабдорлари. Уларнинг суяги айтишиш, талаш-тортишнинг машқини олиш билан қотган. Баҳс-можаро бўладиган бўлса, бор ишини, ҳатто сафарини ҳам йиғиштириб қўяди. Жон-диллари — жанжалнинг қизиғини кўриш.

Мачитга худо йўлини излаб келмаса ҳам, мулларнинг эндиги феъли-атворига қизиқиб келган киши-

ларнинг кўпи минбарда айтилган гапларнинг ўзи билан қаноатланмади. Ёнлари ерга тегмай қолди. Айниқса имомнинг «хутба» деб айтиб ўтган гаплари улар кутгандек бўлмади. Ўшалар Сармулланинг гапига умид боғлашди. Тўбиқти нусха тумоқ кийган бир-иккита қора соқол билан яна бир оқ соқол учови бир-бирларини туртишиб, умидвор бўлиб ўтиришганди.

— Дамингни чиқарма, гапни энди очди қилишади.

— Мен ҳам айтдим, мана бу гапдан кейин очди қилишади-ку ҳали.

— Очишади ҳам, очиртиришади ҳам. Афтидан, Сармулла шу ердаги мулла-хўжаларнинг талайига ништар урди-ку, дейман!

— Қўявер, қизиги энди бўлади.

— Юр, томошасини кўрамиз!

— Ёнига борайлик, яқиндан туриб эшитайлик.

— Булар одамлар олдида калтаклашмаганлари билан, холи ерда хўп човоқлашишади!— деб оқ соқол-лиси шилқиллаб кулди.

— Ўзим билган Сомурот махдум билан кўр қори бўлса, Сармулланинг қўлида ўлади.

— Ийя, оғзидagi ошига осилса, чидаб тура оладими!— деб яна бир томошабин кулиб қўйди.

— Тишлаб турганини тортқилаётир-ку. Алам қилмайдими!— деди яна биров.

Шу чоғ ҳазратнинг ҳузурига келган Сармуллага Шарибжон халфа, кўр қори, Сомурот махдумлар шп-вирлаб сўзлаб, атрофдан талай кетишди. Уларнинг оғзидан чиқаётган гаплар сирти силлиқ бўлгани билан, чин маъносини уққан кишига Сармуллани мудҳиш гуноҳ қилган кишидек қоралаётир.

— Сармулла, сиз, нодон жамоатни йўлдан адаштириб, қаерга олиб бормоқчисиз!

— Азоб чекиб ўлган шўрлик мусулмонлардан кўп муллалар бағишлайдиган дуонинг, оят-ҳадиснинг савобини аядингизми?

— Сиз нодон халқни, ўзи қоронғида адашган халқни ундан бадтар боши берк кўчага, нодонлик, жоҳилликка ҳайдаётирсиз!— дейишаётир.

Сармулла ҳазратгагина қараб, буларнинг бирорта гапига парво қилмади. Дамини чиқармай гезариб, баъзан елкасини хиёл учириб қўярди-да, истехзо аралаш куларди. Қизғиш мўйлови тагидан илжаярди.

Сармуллага тикилиб, кябрланиб турган пакана ҳазратга эшитдириб, Сармулла бир-икки оғиз гап гапирди.

— Бу кунларда кимда-ким халқнинг ғамини еб, ҳасратини ўқса, ўша одамнинг мен берган маслаҳатни беришига шубҳа қилмайман. Ҳазрат, шуни билингки, ёлғиз мен эмас, сиз имомлик қилиб ўтирган қозоқ қавми, қозоқ қардошларнинг саҳродаги-ю, шаҳардаги бор халқига эътиборли бўлган Абай мирза ҳам шундай!— деди.

Бу гапни Сармулла иккинчи марта айтди. Шунга кўра, элдан келган мансабдорлар тўдасидан бир киши ўшқириб, гапга аралашди.

— Ҳой, мулла ака, Абай, Абай деб оғзингдан асти туширмайсан. Уша Абай ҳақида нимани биласан ўзинг!

Сармулла ялт этиб ўзига шу йўсин дағал муомала қилган кишига қаради. У — бошига оқ элтери телпак кийган, бурни катта, оқ соқолли киши экан. Қалин қовоғи солинган, бир кўзи кўр, ўрта бўйли, ўзи оғир одамга ўхшайди. Сармулла бу саҳро қозоғининг қошида, уни орқа томонидан қуршаб, бир неча шаҳар бойлари, савдогарлари турганини пайқади. Олифта кийинган машҳур бой-наматфуруш Сейсеке, унинг ёнида Қасен қассоб, дўкондор Жақип, Мўйнафуруш Сарсен деган, Сармулла танийдиган кишилар. Ҳаммасининг ҳам усти чодир, тахтавонлик ҳовли-жойи бор. Шу маҳалланинг «инобатли», отоқли савдогарлари. Ҳазрат ҳам ҳалиги кўрнинг улфатларини пайқаб, унга илтифот билан боқди. Қуюқ соқоли яна силкиниб, нафис лаблари тинмай пичирлаб, тўхтамай дуо ўқиб турибди. Сармулла, кўрнинг тикилиб турган ягона кўзи ундан мажбуран жавоб беришни талаб қилаётганини англади-да, Абай ҳақида гапириб кетди.

— Мирза, сиз мендан Абайни сўрадингиз. Мен у одамни билмайди деб ўйлаган бўлсангиз керак. Сизга маълум бўлсинки, мен Иброҳим мирзанинг қозоқ халқига устозлик қилиб, ёзган ўгутларини жуда яхши биламан. Яна бениҳоя ҳурмат қиламан. У — замонамизнинг олижаноб, асл одамларидан биттаси деб биламан!— деганида, ҳалиги кўр гапни илиб кетди.

— Абай деб кўп алданганларнинг бири кўринади-ку, мана бу мулла. Айтмасликнинг иложи йўқ. Мен Абайнинг ёнидаги халқдан чиққан одамман. Абай деганинг аслида ким эканлигини мана мендан сўра, мен

айтайин. У Абай сахро халқини йўлдан оздириб бўлган. Ота-бобо йўлидан, дин йўлидан чиқарган. Ўзи русга топинган, бориб турган бузуқи, элни бузғувчи озғин. Биз шаҳарга келдик, мана бу мачитга, худонинг уйига келиб турибмиз. Шу ердаги имомга ишонамиз, муслмонлик йўлидамиз деб келиб ўтирибмиз. Олдимиздан яна ўша Абайни олиб чиқиб, йўлимиздан оздирманглар. Ҳеч бўлмаса шаҳримизни, шу ердаги байтуллони, бош эгиб тангрига сажда қиладиган жойимизни Абайдек русга чала чўқинганнинг отини атаб, ҳаром қилманглар. Сен, Сармулла, халққа насиҳат қиламан десанг, насиҳат қилишингдан олдин, аввало ўзинг оғзингни поклаб ол! — деди.

Унинг атрофидаги бойлар билан қори-ю, махдумлар ҳузур қилиб кулишди. Баъзилари:

— Ўроз аканг тўғри айтяпти!

— Ўрозбой оқсоқолнинг гапи тўғри!

— Мулла адашаётир. Қани бир эшитиб қўйсанг-чи, нима деяр экан, ўқимаган халқ одами! — дейишди.

Сармулла ҳалиги кўрнинг ким эканлигини энди билди. Ҳамма ерда Абайни ёмонлаб, шу туфайли улуг билан ҳам, элдаги не-не тўнг мўйин бузуқлар билан ҳам, безори-ю, расволар билан ҳам яхши муносабатда бўлиб юрадиган Ўрозбой деган кўр бор. Абай сингарчи ноёб одамнинг душмани! — деган гапни Сармулла баъзи бир дуруст одамлардан эшитганди.

Ҳали Абайни аямасдан қоралашнинг устига, Сармулланинг ўзини ҳам беодоблик, қўполлик билан жеркиган Ўрозбойга сертажанг Сармулланинг жуда жаҳли чиқди. Бундай пайтларда у бошига қандай калтак тегса ҳам оғзига сиққанича аямай тапирарди. Жаҳлининг жилови йўқдай қилиб:

— Эй, мирза, мен сизнинг Ўрозбой эканлигингизни энди билдим. Қандай ҳаракатлар билан, қандай феълингиз билан обрў топиб, мол ортдириб юрганингизни ҳам биламан. Сизга ўхшаш кишилар ҳақида ҳазрати Абул-Ало Маърий¹ шундай деган:

«Файннал ўсида, татбағуҳа зиҳобен

«Вағурбонен фаман гуррен, вағуржон...»

¹ Абул-Ало Маърий — X—XI асрларда яшаган араб классик шоири.

Яъни «Арслон юриб ўтган из билан оқсоқ-кўр бўри ҳам, қарға, қузғун ҳам эргашиб юриб овқат ўтказадими»,— деб.— Сизга ўхшаш Урозбойлар ўз ҳолингизча халққа нима бераман дейсиз? Чин яхшини ёмонлаб ҳалигидек, ҳозиргидек намоян бўламан дейсиз албатта! Шунинг билан ҳам ном чиқариб кун кўраман дейсиз-да!— деди шартта.

Қип-қизариб кетиб, қуюқ тилло ранг соқоли қаттиқ силкиниб қўйди. Урозбойнинг ёнидаги бойлар чуввос солишиб:

— Мулла ака, тил теккизманг!

— Мулла, бу нима қилганингиз?

— Бу киши меҳмон. Бу гап лозим эмас!— деб қолганларида, шулар билан бирга Сармулланинг орқасида турган шаҳарлик бир тўп оддий одамлар, ҳалиги бойлар тўдасига қарши дув гап бошлаб, баҳслаша кетишди.

— Сармулла тўғри айтаётир.

— Зўрлик қилманглар!

— Муллага меҳмоннинг ўзи олдин тегди.

— Сармулланинг ҳамма гапи тўғри, ёпирилманглар!

— Халққа чиндан ҳам ачиниб, дўстона гап гапираётган мана шу Сармулла деб биламиз биз.

— Бошқаси бир тийин, нима десаларинг, шуни де!

Шу сингари овозлар минбар атрофидаги одамлардан бошланиб, пастроқда гап пойлаб турган бир тўп одамлар орасида ҳам қизишиб айтилган гаплар эшитила бошлади.

Энди ҳазрат хутбадан кейин туғилиб, улғайиб бо-раётган бу гаплардан, можародан қаттиқ хижолат тортиди. Икки қўлини кўтариб, халққа, «Овлоқ-овлоқ», «Бас қил»— деяётгандек силтаб-силтаб юборди-да, орқасига айланиб кета берди. Минбар атрофида, баланд очиқ ерда турганларнинг ҳаммаси кўзғалишди. Ҳазрат энди фақат Шарибжон, кўр қори, Сомурот махдум ва новча, қоп-қора, кўса Самат халфанинг қуршовида кетаётганди. Сал ишора қилиб, Сармуллани четга чақириб олди. Беш-олти дин бошлиқларининг ўзларигина бўлиб, четга чиқишлари биланоқ боядан буён ўртаниб кетган ҳазрат, энди қовоғидан қор ёғилганича Сармуллага сўз қотди.

— Афандим, Сармулла! Мен гапларингизни хўн эшитдим, эшитдим-да, англадим. Билдим энди, холос.

Бир оғизгина норозилигимни ҳамда чин сўзимни айтаман. Сиз айблисиз, тездан бу хато йўлдан қайтинг. Сақланинг фалокатдан! Анинг учунким, сиз хиёнат йўлига қадам қўйдингиз! Қайтинг бу лаънати ниятингиздан! Қайтмасангиз, малъун бўлғайсиз!— деб қўлидаги ҳассасини ерга қаттиқ уриб қолди. Киприксиз, кўкиш совуқ кўзларида нафрат акс этди-да, Сармуллага ўқрайиб турди. Сармулла қип-қизил бўлиб тутоққанича:

— Ҳазрат, сизни бу ёнингиздаги халфа, махдум, қорилар шу йўсинда менга қарши қилиб қўйишган. Сиз ўшаларнинг гапини айтаётирсиз. Бу менга нисбатан хиёнат деб биламан. Сабаби, сизнинг бу кишиларингизда адолат йўқ. Золим. Чунки булар мўминлар эмас, ўғрилар!— дейиши биланоқ, Шарибжон халфа билан кўр қори тарс ёрилиб сўзлай кетди.

— Сен ўзинг золим!

— Сен бадбахтсан.

— Сен каззобсан!— деб Сомурот махдум ҳам тишини қайраб, икки кўзи қон таланиган ҳолда ўқталиб борганди, шу чоғ Сармулла қаттиқ ғазабланиб, ҳайқириб юборди.

— Бас қил ҳақоратни. Бўлмаса ҳозирнинг ўзида маҳаллани йиғаман. Ким каззоб, ким золим, кимлар ўғри эканлигини шу ернинг ўзида очиб, ҳал қилиб беришларини талаб қиламан!— деди.

Сармулла бир-икки қадам ташлаб, жанжалга энди қулоқ солгиси келмай кетаётган ҳазратнинг йўлини тўсди-да, энг сўнгги, беомон, анча салмоқли яна бир қуролини юмшади. Шу мачитнинг у биладиган бир қабих, мудҳиш сири бор эди. Товушининг борича қичқириб, ҳар сўзини ҳазратнинг қулоғига қадаб туриб, ўшани айтди.

— Мен эндиликда маҳалла халқи олдида ўғрининг, золимнинг отини атаб бераман! Халқ бошига бу балою қазони чақирган ким? Унга гувоҳлар бор. Жонли гувоҳ, жонсиз гувоҳ бўлади. Аввал мачитнинг тагида турган учта тобут гувоҳ! Мана шу вабодек офат келишидан олдин «одам ўлмаётир», «жаноза ўқилмаётир», «исқот билан садақага тўлмайдиган тагсиз чўнтагим тўлмаётир»— деб тобут қоққан кишилар бор. Ўшаларнинг қора нияти бугун халқ бошига шунчалик катта офатни, беҳисоб ўлимни олиб келди! Ўша тобут қоққанлар кимлар! Қайси кунни, қайси кеч, қайси намоздан кейин

қоқишди? Уни менгина эмас, ҳазрат, мендан бошқа сиз ишонадиган инобатли беш киши ҳам кўрган. Хоҳлайсизми, мен ҳозир ўша расволарни фош қиламан!? Мана бу турган Сомурот махдум, мана бу ўзи ғариб бўлса-да, кўнгли ёвуз, кўр қори. Мана бу Шарибжон халфанигиз. Агар хоҳласам учовининг ҳам юзига халқ олдида дарҳол қоп-қора қилиб тамға босаман. Хоҳлайсизми, ҳозир! Халқни йиғиб олиб мен: «шуни билинглар ва огоҳ бўлинглар мусулмонлар» деб мачитнинг мана шундай қабиҳ сирини фош қиламан?— деди. Сўнгги сўзларини ўқталиб туриб, қаттиқ-қаттиқ айтди.

Шундай машъум янгиликни эндигина эшитган ҳазрат дамини чиқара олмай, оғиз ҳам оча олмай қолди. Фақат ранги қув ўчиб, қўрқиб титроқ босди-да, Сармулладан юзини қўли билан пана қилди. Кейин оқ соқолини силкитиб, ўзича пичирлаб, дуосини ўқиганича ўзини четга олди. Сармулла айтган бу айблари рост бўлгани учун, яна халқ эшитса мана бу ўлим устида махдум билан қори халфани ловиллаб ёниб турган ўтга ташлагудек жазо берилишини сезган душманларнинг кайфи учиб кетди. Ёлғондан шаллақилик қилиб, ҳайратда қолган киши бўлиб, ёқаларини ушлашди-да, «астоъ-фурулло», «субҳонолло» деган бўлишди. Шундан бошқа гап айта олмай жим қолишди.

Шу воқиянинг эртасига мазкур маҳалланинг тунукавонлик ҳовли-жойи бўлган отоқли бойларидан — дўкондор Жақипнинг кекса отаси вабодан вафот қилди. Бой хонадонларга камдан-кам кирган бу офат йирик савдогарлар ичидан катта кишини олиб кетгани шу эди. Халқ нима деса ҳам, савдогар Жақип ўз отасини қадимги урф-одат бўйича чиқармоқчи бўлди. Шунинг билан кечаги халфа, қори, махдумларнинг ҳаммасига хабар қилдирди. Бугун тонг отгандан буён унинг одам хабар қилгани кетган кишилари пастки мачитнинг имоми, халфа, махдумларини ҳамда Жақипнинг бу томон билан у томондаги кўнгли яқин ёру дўстлари, ошна-оғайниси бўлган савдогарлар, ҳожилар, бойларининг хонадонларига хабар қилиб чиқишди. Шундай қилиб, дўкондор савдогар Жақипнинг остин-устунлик уйининг беш-олти хонасига дастурхон ёзилиб, уйнинг тўрт томонига узун-узун кўрпачалар солинди. Кўп одамни кутишга ҳозирлик кўрилди. Ҳовли-ю, ошхоналарни палов дамланган, сур қазилар солиниб, эт осилган қозон

ўчоқлар босиб кетди. Ҳар хонанинг лагани, обдастаси, мой-сочиқ, қўл-сочиқлари ҳозирланиб, шу бойнинг приказчиклари, ваколати, малайи ҳисобида юрадиган етти-саккиз йигит меҳмон кутувчилар ҳам ҳар хонада меҳмонларга кўз тутиб ўтиришди.

Бироқ шунчалик тайёргарчиликка қарамай, Жақип бойнинг отаси кекса Жумодилнинг жанозаси етим қизнинг тўйидек ними-ниспигина бўлиб қолди. Сабаби, бу жанозага икки мачитнинг дин бошлиқлари-ю, Жақип билан олди-бердиси бўлган, бирга иш тутиб юрган ўн-тача савдогардан бошқа киши келмай қўйди. Йиғилганлар: Жумодил турадиган кичикроқ хонанигина тўлдирган бир неча савдогарлар билан саллаликлар бўлди, холос.

Бошқа хоналар келмаган меҳмонларни кутиб ҳувиллаб қолди. Ҳалиги келган озгина одамлардан бошқа қайси кунги бўлмасин бой уйига киришга рухсат этилмайдиган кўр девона, чўлоқ, кар, оқсоқ-тўқсоқ гадейларгина келишганди. Йиғилган имомлар билан Жақипбой «жамоат келар» деб бир соат-икки соат кутишди. Яна бир оз кутишса, шанба намозининг вақти ўтиб кетадиган. Шундан кейин ноилложликдан шошиб-пишиб, пешин бўлиши биланоқ ўликни қозоқ мазорига элтиб, кўмиб қайтишди.

Мазордан қайтиб, ҳалиги ясоғлик уйга киришиб, таомга қарашганларидан кейингина баъзи савдогарлар билан битта-яримта дин бошиларига тил битди. Боядан бери ичларида туғилиб турган «касирнинг» учини чиқаришди.

Кеча Сармуллага қарши бўлган наматфуруш Сейсеке, Қасен қассоблар бугун айниқса газабланишган экан. Мудом шуларнинг кетидан эргашиб, гапини қувватловчи, маъқулловчи бўлиб илашиб юрадиган Қўрабой, Ўтарбой деган ўжар-безори, зўравонлар бўлар эди. Улар моли-пули, тан суммалари чоққина савдогарлар бўлишса-да, шу ўтирган бойларга суяниб, ҳаминша шулардан тама қилиб, лаганбардорлик қилиб юришарди. Сўзамол, излагани можаро бўлган «ҳайбаракаллачи туҳматчилар» шулар. Мана бу уч-тўрт бой керак бўлганда мўйлов қилиб, ўшаларни гиж-гижлатиб қўйишади. Билаги бақувват, қамчилари йўғон жанжалчилар ҳам шулар. Жаноза устида Жақип бойни бугун шунчалик мусофир қилиб, яккалаб қўйишгани

учун Сейсеке билан Қасенбойлар шаҳар халқини айблаб гапиришди. Шунда яна «бунинг ҳаммаси — бошимизга Сармулла солган балонинг аломати» деб, Қўрабой, Ўтарбойларни Сармуллага ўчакиштиришди. Бу икки тўнг мўйин кеча мачитда бўлган жанжални ўз кўзлари билан кўрмаган бўлишса-да, хўп эшитишган эди.

Энди ўшалар дастурхон устида «Сармулланинг касири урди», «Сармуллани тийиб қўйиладими-йўқми!» — дейишиб, Жақип учун ҳам ўртаниб, ҳам номус қилишиб сўзлашганди. Бойлар бу гапларга аралашгани йўқ. Фақат Қўрабойларнинг сўзини қувватлашларини билдириб, бири тамшаниб, бири бош чайқаб ҳа, ҳимлаш билан бўлишди. Семиз қоринларигина сўзлаётгандек вазият билдиришди. Ҳазрат ҳам ўшалар сингари индамасликни, ёрилиб бир гап гапирмасликни маъқул кўрди. Фақат сўнгги кунларда Сармулла деса тутақиб кетарди. Ўша халфа, қори, махдумлар бир оғиз-икки оғиз сўз билан Сармуллага лаънат ўқишди.

— Сармулла ҳали кўпларни йўлдан оздиради!

— Маҳалладагиларни дин йўлидан оздирмаса бўладими.

— Шундай офат, азобу уқубат устида шунчалик ҳам қасдлик қиладими-а?

— Шундоқ қилмаса, Сармулла бўладими?

— У ҳали имомларнинг, ҳазратларнинг барча муслмон қавми номидан қиладиган дуойбадига, тескари фотиҳасига учрамай қолмас! — дейишди.

Мана шу сўнгги, гоят заҳарли жиҳатини ўзгача ҳийлакорлик, маккорлик билан Сомурот махдум айтди.

Ўзларининг имомини Сармуллага ўчакиштириб, гиж-гижлатишнинг устига, қуйи мачитнинг индамай ўтирган, Қўнғирхўжа деган имомни ҳам атайин шу томонга мойил бўлишга ҳозирлаб, шама қилаётир.

Шаҳарнинг отоқли аъёнларини, зўравон, бадфеъл Қўрабой, Ўтарбойларини ҳам мана шу маккорона гапи билан тобга келтириб, гиж-гижлатиб қўйди.

Лекин ҳозир исқот, садақа бериши керак бўлган, ўлик кўмган, мана шу дастурхон эгаси Жақипбой бу пайтда ҳалиги гапларга розилик ҳам, норозилик ҳам изҳор этмади. Қовоғини солиб гезарганича дамини чиқармади. У отасининг ўлими устида, бировларга қўшилиб, бировларни ёмонлашиб, гийбат қилиб ўтиришни ўзинга эп билмади. Бугунги жанозанинг хор бўлгани,

кулгилл бўлгани учун ичидан Сармуллани тутиб егудек бўлиб ўтирган бўлса-да, бор кекини кейинга сақлади. Бўртинган қизил юзли, кичик-кичик қийиқ кўзли, қизғиш серсоқолли Жақипбой шаҳарнинг энг маккор савдогари. Салмоғи ҳам, зарби ҳам зўр бойи.

Ҳозир ўша Жақип индамагандан кейин Сармулланинг ғийбати узоққа бормади. Бироқ мана шу бир уй бўлиб ўтирган саллаликлар билан савдогарлар Сармуллани ҳалигидек дуойбад қилиш билан тарқалишди.

Шундан бир ҳафта ўтгач вабо тайсалламай, кучайиб кетди. Кўп хонадонларга моромсиз, бераҳм қайғу ҳасрат ёғилиб, оғир мотам бўлди. Шунинг билан бирга ҳозир вабо даставвал бошланган кунлардагидек эмас, барча жаноза-ю, хатимларга борадиганлар кун сайини камая берди. Анави жума куни ўқилган хутбадан кейин бўлган баҳс масаласи у томону бу томонда бўлган жанозаларда, хатимларда, еттиларда гур-гур гап бўлиб, бутун шаҳарга тарқалди. Шаҳарнинг мачит-мадрасаларига алоқаси йўқ, боши саждага тегмайдиган кўпчилик халқ хабардор бўлди. Улар бозорларда, қайиқ устида, оролда, кўпчилик борадиган ошхона-чойхоналарда «Сармулла билан бор муллалар» ўртасида бўлган баҳс-можарони батафсил эшитишди.

Муллалардан чиққан ва бу томоннинг бир неча бойларидан эшитилган гапларда Сармулла бениҳоя айбланиди. «Бош мачитнинг имомига, кекса эшонга Сармулла халқ олдида тап тортмай қарши чиқибди. Шунинг билан ўзи динни чала биладиган қозоқ қавми орасида ёлғон насиҳат, хавфли ўғит тарқатибди. Кўпчилик нодон халқ энди ўликларини имом, муллаларсиз, яшириқча, бежаноза қўя ётган эмиш»— деган хабар у томоннинг етти мачитидаги бор имом, халфа, қори, сўфи, хўжалари билан махдумларига етди. Барча диндор, ёлғон сўфи, бойларнинг ҳам қулоғига етди. Яқин кунларда кекса эшон Сармуллани дуойбад қилиб, тескари фотиҳа берар эмиш, деган гаплар ҳам чиқа бошлади.

Абай мана шу, Қумошнинг уйида китоб ўқиш билан машғул бўлиб ўтирган кунларининг бирида, чоштгоҳ пайтида онаси буюрган иш билан Дамежоннинг катта ўғли Жумош келди. Кўзлари ёш, новча бўйли ингичка йиғитча, бугун эрталаб отасининг вабодан вафот қилганини айтгани келибди.

Бундан олдин ҳам Абай Қумошнинг мана шу бош жотоқдаги икки қават уйига қўшни бўлган бир неча қашшоқ, камбағал қайиқчи, ўтинчи, сувчиларнинг уйда бўлган эди. Ҳаммасининг ҳам уйларида чикқан ўликларга таъзия билдириб, кўнгил сўраган эди. Дамежоннинг уйига ҳам дарҳол борди, юзларини, нурли қоп-қора кўзларини чин дарди-алам ёшлари билан ювиб ўтирган Дамежонни Абай қучоқлаб кўришиб, юпатди. Буларнинг қўшниси Жабайқон ҳам вафот қилган экан. Унинг бўйи етиб қолган ўғли Бидойбойнинг кўнгилни сўраб, отасига таъзия билдириб чиқди. Абай шаҳарга келганидан буён вабо кўпайиб, кўпларни олиб кетаётир. Айниқса Дамежоннинг уйига келиб, шу атрофдаги камбағал-қашшоқларнинг ҳолини суриштириб билганида, Абай бу халққа бениҳоя ачинди. Ун яшар ўғлидан айрилиб адо бўлиб, йиғлаётган оналарни кўрди. Ҳол-аҳволини Абай яхши биладиган беозор этикчи Соқоп ўлганида, олтита гўдагининг орасида Қамар деган, кўп эсли аёли қолган эди. Болаларнинг очлигидан сиқилган ўша аёл, мойкага жун ювгани бориб-келиб. яқинда ўзи ҳам вабога йўлиқибди. Ҳамма болаларнинг олдида бу машъум ҳаёт билан имон келтириб хайрлашмай, лаънат айтиб кўз юмибди.

Дамежоннинг яна бир қўшниси ўтинчи Тусип эди. Уша оролдан ўтин олиб келиб, эртага бозорга элтиб, бемор хотини билан кекса онасига оби-ёвғонлик нарсаси олиб келмоқчи экан. Ўтинини орқалаб, бўсағасига зўрға келибди-ю, йиқилиб жон берибди. Негаки, эшикдан кириши билан кекса онасига, эрининг бошида парвона бўладиган умр йўлдоши, оқила ёри Сатжонга баравар вабо тегибди. Кетаётганида омон юрган жигарпораларининг энди сиймосига ўлим гирдоби тушганини кўрганида юраги ёрилиб ўлибди.

Буларнинг ҳаммаси ҳам Сармуллани оғизларидан туширишмайди. Сармулланинг ўғитини Дамежон ҳам болаларидан эшитибди. Оролда пичан чопадиган, ўтин кесадиган меҳнат аҳлининг ҳаммаси ҳам энди жанозага имомлар, қориларни чақирмайдиган бўлишибди. Дамежон ҳам йиғлаб ўтириб, Жабикеннинг жанозасига мачитни, домлаларни хабар қилдирмаганини айтди.

Абай унинг бу гапини маъқул кўрди. Абай ўтирган бу уйга бош жотоқлик қайиқчи, этикдўз, ҳунарманд, мардикорлардан кўплари келиб кетишди. Буларнинг

ҳаммаси Сармулланинг гапини маъқул кўриб, ўшанинг маслаҳати билан юрганларига Абай хурсанд бўлиб, яна кўп маслаҳатлар берди.

Дамежоннинг уйидан чиқиб, ўзи турган уйига пиёда келаётган Абайнинг эсига ҳали эшитган қайғули ўлимлар тушди. Этикдўз Соқип, бева хотин Қамар, ўтинчи Тусипларнинг ўлимлари алоҳида-алоҳида аччиқ аламлари, оғир тақдирлари билан кўз олдида гавдаланди... Оталар, оналарнинг оҳи-зори, дарди-алами... Болаларнинг шўри, етимлиги, паноҳсизлиги, оч-яланғочлиги, қат-қаватлашиб кетган бахтсизликлари — ҳаммаси ҳам Абайнинг юрагига наштар ураётир. Нафаси сиқилиб, ғуссага ботганидан, хўрсина ҳам олмай, беомон оғир мусибатдан чўчиди. Айниқса чорасизлик бўғиб, қийнаётир... Уйда эмас, эшикда, кимсасиз кўчада ўзи келаётган бўлса-да, Абай ўзини худди дами кетаётгандай ҳис этаётир. Халқ қайғуси сезгир, гамхўр инсонни аниқ оғир ғуссага, ҳақиқий чуқур қайғуга ботира бошлади...

Абай шу кайфиятда уйига етганида Қумошнинг ҳовлисига саҳродан келган, чанг босган извош кириб келган эди. Извошда Абай икки ҳафтадан буён кўз тутаётган ўғли Абиш билан унинг яқинда турмушга чиққан рафиқаси Мағишлар келишибди. Абиш уйга Абайнинг устига салом бериб кирганида, Мағиш уялиб тортинди-да, эшикда қолди. Абай бунини пайқаб қолиб офицерлик кийимида шаҳарга аскарӣ формада кирган Абишдек ўғлининг саломини дурустроқ алик олмасданок ишга буюрди.

— Саломинг тўғри-ку, лекин орқангда мендан уялиб, ичкари кира олмай Мағиш эшикда қолди-ку. Бундай қилиш сенинг офицерлик, менинг оталик шаънимга ярашмайдиган иш. Бор, олиб кир менинг ёнимга, бундан кейин мен билан кўришишдан уялмасин! — деди.

Абишнинг офтобда қорайиб қизил югурган юзи қипқизариб кетди. У ўнғайсизланиб кулганича аскарӣ ҳаракат билан тўсатдан ўгирилиб, эшикни очиб юборди-да, Мағишни ўзидан олдин уйга киргизди.

Мағишнинг қадди-бастаи келишган, баланд бўйли, оппоқ пешонасига, қоп-қора қошларига, катта-катта, шуълалли қўй кўзлари хиёл қарама-қарши бўлса-да, ҳуснига ҳусн қўшган. Мағишнинг кўзлари Абайнинг юзига иззат ва ҳурмат билан боқади-ю, ерга қарай беради. Дўндиқ, чиройли лаблари билан чўзинчоқ кел-

ган оппоқ қизғиш чехрасида одоб акс этиб турибди. Қип-қизил лаблари сиполик билан хиёл жилмаяди. Бу чехрада маъсум ёшликнинг сутдек соф, беғубор покизалиги нур отиб турибди. Абай уни «қароғим» деб сўрашди. Оталарча меҳрибонлик билдирди.

— Йўл узоқлик қилиб чарчаб қолмадингми Мағишим!— деганда, Мағиш нафис овози билан астагина:

— Йўқ оға, унча чарчаганим йўқ,— деди.

Абай бу болаларининг ўз ёнида бўлишларини, айниқса, бу томонда туришларини хавфли деб билади. Абиш билан Мағишдан ҳам ўша фикрини яширмади. Отларини чиқартирмасдан, ҳозирнинг ўзидаёқ у томонга ўтишга буюрди. Абай шунга қарор қилган экан. У томонда буларнинг тушишига қулай бўлган, кўпчилик бориб келмайдиган Даниёр деган бир ўқимишли қозоқнинг уйи бор эди. Уни Абиш ҳам биларди. Энди ёшлар ўша ерга борадиган бўлишди. Шунинг билан Боймағамбет Мағишни эргаштириб эшикка чиқиб кетаётганида уйда сал хаяллаб қолган Абишга Абай бир маслаҳат берди. Бу гап ҳозиргина эшикдан чиқиб кетган, қадди-қомати келишган Мағишнинг орқасидан қараб туриб эсига келганди.

— Овулдаги эналар билан овсин-ажинларига қўшилиб, Дилда келинига лачак кийдириб, қалин шойи рўмол ўратиб юборибди. Мағишнинг кўркам қоматини гўзаллаштираман деб, яшириб қўйибди. Шаҳар таомилига бу тўғри келмайди. Сенинг бундан буёқ аралашадиган шароитингга лачак-рўмолнинг нима кераги бор, нима, дейсан?— деб Абай кулиб қаради. Абиш ўзи аввал ўйлаб қўйган фикрининг устидан чиққан отасидан хурсанд бўлди. Индамай кулганича бош эгди-да, чиқиб кетди.

Дамежоннинг уйига бориб, у ердаги бир хонадон эмас, бир неча хонадоннинг бошига ўлим тушганини кўрган Абай армони-ҳасратга ботиб қайтган эди. Абишнинг келиши, бахтиёр ўғли билан келинини шаҳарда кўриш ҳали унинг кўнглини бир оз чалғитиб, хиёл кўтарган эди. Энди Абишлар кетиши билан яна ўша ғуссага ботди. Бир хонадон эмас, ғурбат босган кўп хонадонларнинг кўксини қарс ёриб чиқаётган оҳу зорини эшитди. Етим болалар билан бева қолган маҳбубалар, кўзи ёшлилар, оналарнинг жудолик ўти аланга отаёт-

ганини кўрди. Мусибатда қолган жонларнинг оҳ-ноласи билан иссиқ нафаси ҳали ҳам кўз ўнгида яллиғ отиб турибди. Этгудек чора, бергудек кўмакнинг озлиги айниса қийнайди, ғамгин қалбини бадтар сиқади. Халқ дардини ўз оғзидан эшитиб, таъзиядор сиймоларни ўз кўзи билан кўраркан, Абай шаҳар қашшоқларининг Сармулла ҳақида яхши фикрда эканлигини ҳам пайқади. Халқ уни айблаётгани йўқ.

Бироқ бугун нонушта чоғида шу уйнинг эгаси Абайга бир гапни айтган эди. Қамгап, дангалчи, тўғри сўз одам — Қумошдан эшитган гапи ҳозир яна ёдига тушди. Қумош кеча кечқурун хуфтан намозига бориб, маҳдумлар, халфаларни кўрибди. Сўнгги кунларда бозорда Сейсеке, Қасен, Утарбойларни ҳам кўрганди. Қумош ўшаларнинг оғзидан эшитган гапларини Абайга айтиб берди-да, гапининг охирида:

— Афтидан, Сармуллани жамики муллалар билан савдогарларнинг кўрарга кўзи йўққа ўхшайди. Шу қадар ўчакишибдики, асти қўяверинг. Билмадим, оқибати нима бўлар экан!— деган эди.

Абай бир томондан шу гапларни эшитиб, иккинчидан қашшоқ хонадонларнинг аҳволини ўйлаб ўтираркан, энди Павловнинг олдига бориб, бир оз маслаҳатлашиб келишни маъқул кўрди.

Павловнинг уйи Слободканинг руслар турадиган қисмида, каланча билан касалхонанинг ўртасида эди. Абай қумсиз кўча бўйлаб яқинлашиб борганида бир қаватли, кўҳнагина чодирли уйнинг кунгай томонидаги иккита деразасининг қопқоғи қия экан. Фичирламай, енгил очиладиган кўча эшигини очиб кириши билан рус хонадонининг ҳовлиси эканлиги пайқалади. Кафтдек ҳовлининг ўртасида ёғочдан йўниб, баланд қилиб ишланган қудуқ чор чўпи кўзга ташланади, сув тортадиган чиғириғи ҳам бор экан. Бунинг нар ёғида товуқлар, ўрдак ва ғозлар чувалашиб юрган паррандахона, чоққина оғилхона кўринади.

Абай ўзига маълум хонанинг эшигини очиб, даҳлизга кириши биланоқ рус уйининг ичи бошқача эканлигини ҳам пайқади. Шипга ҳаммом супургиси қистирилган. Бурчакдаги сув бочканинг усти ёпиқ. Бир томонда баланд умивальник. Кўкка бўялган бу умивальник тор даҳлизни безатиб турганга ўхшайди. Унинг икки томонидаги темир қанотига қизил, кўк совунлар қўйилган.

Уй эгаси — соатсоз Савелийнинг ҳаммадан ҳам тозалikka риюя қилиши кўриниб турибди.

Бу уй тўрт хонадан иборат бўлиб, ярмида соатсознинг ўзи, қолган иккита хонасида Павловлар туришарди.

Абай келганида Павлов билан Александра Яковлевна ҳам мана шу касалхонага яқин жойдан ижарага олинган чоққина уйларида экан. Абайни бу уй сари етаклаган қайғуси билан бирга, ўзи ҳал қилолмаётган бир саволи ҳам бор эди. У Александра Яковлевнадан ўша ҳақда сўради.

— Мен келган пайтда, бундан икки ҳафта олдин-ку касал ҳам, ўлим ҳам камроқ эди? Нега бунча кучайиб, тарқалиб кетаётир? Бундай бўлганда бутун халқни қириб бўлмагунча, тинмайдими энди? Қандоқ қилса тўхтайди?— деди.

Жаноза, хатимларга шаҳар халқи сўнгги ўн кун чамасида жуда кам борадиган, ҳатто дурустроқ ҳам йиғилишмайдиган бўлишганди. Шундай бўлса-да, нима учун касал камаймай, авж олиб кетди, шуни сўради.

Доктор аёлнинг ҳориб-толган, ғамгин, қорамтир кўк кўзлари анчагача Абайга тикилиб турди. Унинг сўлгин юзида, очатқироқ чаккаларида ингичка кўк томирлар билиниб турибди. Абайнинг ташвишини у одамгарчилик аломати деб билади. Шу кунларда кўраётган селдек кўз ёшларидан унинг ўзининг ҳам юраги сиқиларди. Ҳозир у аёл Абайнинг гапига зўр илтифот билан жавоб берди.

— Ибрагим Кунанбаевич, сиз даставвал келган пайтларда бу касал шаҳарга эндигина тарқалаётган эди. Бу касал бундай иссиқ кунларда кучаймай қўймайди. Жанозалар бўлса қиладиганини қилиб бўлган. Ўшанда касал юқтирган одамлар, энди ўз хонадонларига юқтириб, дардга чалинтираётир!— деди.

Шунинг билан доктор аёл Абайнинг бирйўла умидсизланишини пучга чиқарди.

— Бу касал яна икки ҳафта, кўп бўлса бирор ойлarda озая бошлайди-да, тўхтайди. У август ойида салқин тушишига қараб камаяди. Бунинг сабабини ҳам бир оз айтиб берай, Ибрагим Кунанбаевич...— Бу касални ҳам бошқа кўп юқимли касалликлар сингари зарарли микроблар тарқатади. У микроблар ҳаво иссиғида

хуружга келади. Салқин ҳавони хушламайди. Салқинда мадори қуриб, ўз-ўзидан ўлиб қирила бошлайди! Совуқ тушган пайтда касал бирйўла йўқолади, тўхтайди,— деди.

Шунинг билан бирга Александра Яковлевна эри билан Абайга бугун касалхонада, шундай кўз ёши устидан бўлган бир кулгили воқияни ҳикоя қилиб берди.

Кўпдан бери кулгини унутиб юборган, рангги қонсизланиб кетган аёлнинг сўлғин чеҳраси энди ҳазил қилиш билан сал нурланиб, очилиб кетди. Бугун эрталаб бу доктор касалхонага борганида, тўсатдан кутилмаган бир қизиқ ҳодисанинг устидан чиқибди.

Семей шаҳрига, Слободкага вабо тарқалгандан буён бу ердагиларнинг ҳаммаси энди кўрган, илгарилар ҳеч ким кўрмаган, билмаган, одам кўрқадиган «қора арава» деган аравалар чиққан. Буларни ҳар кун эрталаб, кечқурун шаҳарни оралаб чиққани касалхоналар юборишади. «Қора арава» аслида оддий, катта сариқ арава бўлиб, устига уйга ўхшаш соябон қўндириб, унинг устига брезент сирилган. Вабонинг юқимли микробини зарарсизлантириш учун брезент билан аравага карболкага ўхшаш қора мой сурилган. Шу сингари қоп-қора мой сингиган катта брезент арава, вабодек беомон дарднинг хабарчисига ўхшайди. Ўзи ҳам машъумлик аломати ҳисобланарди. Негаки, бу арава шаҳарни оралаб юриб, кўча-кўйда, кутилмаган ерда ўлиб ётган одамлар бўлса, ёки ўлим ҳолатида ётган касаллар бўлса, ўшаларни йиғиб, касалхонага олиб кетади.

Бугун Александра Яковлевна қараса, ўша араванинг иккитаси касалхонага қайтиб келган экан. Ўшанинг биттасининг ичидан иккита эркак кишини туширибди. Буларни одатдагидек, вабо текканлар экан дейишса, улар аравадан тушираётганларни ҳақорат қилиб, юлқиниб, қаршилиқ кўрсатишибди. Касалхона одамлари энди қарашса, у иккови касал эмас, маст экан. Девор тагида йиқилиб ётганлари учун буларни ҳам кундагидек вабо текканлардан экан деб қора аравачилар териб кетишибди. Энди аравадан туширганларида икки маст бир-бирига таппа ташланиб, олиша кетди. Гандираклаб, иккови бир-бирларини кўрсатишиб, аввал ҳиринглаб кулишди. Новчагина, сариқ пахмоқ соқолли биттаси, пакана, қоп-қора кўсасига аския қилди.

— Сени мана бу яхшилар вабо дейишса, сен бено-мус алдаётирсан-а!— деб, дам хандон ташлаб, дам ҳиринглаб кулди.

Унис бўлса, қон талашган ола кўзларини зўрға очиб, қаерда турганини билмай пийпасланаётир. Энди қаерда турганлигини чўнтагини кавлаб топадиган кишидек, қисқароқ қўлларини галма-гал камзулининг чўнтагига солиб кўрди. Гандираклаб туриб, бир вақт ўнг томон чўнтагидан бир ҳамённи суғуриб олди. Ўзи энди ўша бужмайган, ёғ босган ҳамёнга ҳайрон бўлгандекми, норози бўлаётгандекми назар билан қўрқа-писа боққанича кафтига қўйиб, қўлини чўзиб турибди. Шу он ҳамёнга кўзи тушиб, энди ўз чўнтагини кавлаётган новча бўйли, сариқ соқоллиги тишларини иржайтириб кулганича келиб, пакана, қоратўрисини ҳолсиз қўллари билан дўппаслай кетди.

— Сен талончи, тўновчи, ароқхўр,— деб қўяди.

Кейинчалик аниқланишича бу иккови икки ерда нчиб, бир-бирига яқин ерда қулаб қолишган экан. Фақат аввало сариқ соқоллиги маст бўлиб йиқилиб ётганида, унинг устига анави, иккинчи маст келади-да, чўнтақларига кириб тўнайди. Шундай қилиб, ўзи маст ҳолда анавини тўнаган дегунча бўлари бўлади-ю, ярим квартал ерга бориб, у ҳам учиб қолади. Қасалхона ходимлари уларнинг вабо тегмаган кишилар эканлигига ҳайрон қолаётган бўлса, уларнинг ўзлари ҳам ҳангу-манг бўлиб қолишди. Биттаси ўғрисини учратса, иккинчиси ўзи тўнаган қурбонини учратибди. «Бу дунё алақ-чалақ туш сингари, қандай бевафо» деяётгандек ҳайратда қолишди.

Александра Яковлевна айтиб берган бу қизиқ воқиа Абай билан Павловга икки хил таъсир қилди. Павлон одоб билан сал табассум қилиб, мийиғида кулиб бош чайқади-да, лабларини буриб қўйди. Абай кулмади. У ўзининг шу сингари кишиларга қарата ёзган ҳажвий шеърининг икки сатрини хотирлади:

Масту аласт бўлмасанг,
Тирикликдан фойда йўқ...

У дўстларига шеърини айтмади, шеъридаги фикрини айтди.

— Эл-юртда ким йўқ?! Йиғлаётганлар билан ғамга ботганлар орасида «ҳозиргиси — ҳузургиси, бўлган-тур-

ганим шу» деб ўзини жинниликка солиб юрадиганлар ҳам бор... «Ҳоҳ ғазаблан, хоҳ кул» деб жирканди.

Бош жотоқдаги беҳисоб қашшоқ хонадонларда ўлим кўплигини Абайдан эшитиши билан Павлов ҳам ўзи билган ўлимлар ҳақида сўзлаб берди. Павлов у томондаги, Затондаги пароход грузчикларининг ичида тез-тез бўлиб турар экан. Ўша ерда тўн заводи, пийма заводи, пиво қайнатадиган, ароқ ачитадиған корхона, заводларга ҳам Павлов тез-тез бориб турарди. Бу томондаги мойканинг, тери заводининг ва қайиқчиларнинг бир қанча ишчилари билан мудом алоқа қилиб турар экан. Абайга ўзи кўрган ишларни айтиб ўтириб:

— Азобу уқубат қаерда, йўқчилик қай даражада, инсон ҳаётининг ит хўрлигида кечиши қандай?— десангизчи, Ибрагим Кунанбаевич, буларнинг ҳаммаси ҳам ўша мен кўрган ерларда. Албатта мана бу оғир дарднинг айниқса ғужғон ўйнаётган ери ҳам ўша ерда!— деб баён этди.

Шунинг билан бирга, хотини иккови, Абайга ва қозоқ халқига шу касалдан жуда сақланиш кераклигини билдириш зарурлигини айтишди. Бу хусусда булар фуқаро халқнинг ғамхўри сифатида, ёру дўст одамлардек жон куйдириб сўзлашади. Шу кунларда уларнинг вабодан бошқа ташвиши йўқ. Вабо тегиб ётган беҳисоб жигарлар, қариндошларнинг ғамини еб, бошида парвона бўлишдан бошқа бирор хаёли, орзулари ҳам йўққа ўхшайди. Бу дўстларнинг қозоқ қашшоқлари учун бор-йўғини қурбон қилишга тайёр эканликларини кўриб ўтирган Абай, ўзининг ҳам халқ ҳожатига ярашлиги жуда зарур эканлигини ўйлади. Абай шу дамгача ўз тарафидан қандай ҳаракат кераклигини, қандай чора топишини англай олмай юрган эди. У дўстларига Сармулланинг ҳаракати билан воқиасини айтиб берганида, булар Сармулладан бениҳоя хурсанд бўлишди. «Ундай одамни қувватлаш керак, қўлдан келганича ёрдам бериб, ўша бошлаган ҳаракатни тўхтатмай давом этдира беришга ундаш керак. Руҳлантириш зарур!»— деди.

Абай булар билан маслаҳатлашиб, энди ўзим ҳам бир йўл топиб, у томону, бу томоннинг халқига маслаҳат беришим керак деган қарорга келди.

Александра Яковлевна Абайдек эътиборли одамнинг гапи қозоқ халқига нақадар қимматли бўлишига алоҳида аҳамият берган эди. Энди ўша фикрини одатдаги

ишчанлик, абжирлик билан қўлма-қўл амалга оширишга шошилаётир. Дин бошлиқлари Сармуллага қарши ҳаракат қилишга ҳозирланмоқда деган гапни уққанида, аёл Абайнинг ўзига ҳам маслаҳат берди.

— Борсангиз-чи, сиз мусулмонсиз-ку. Сиз ҳам ўша мачитга бориб, жума намозида сиз ҳам сўзлашсангиз-чи! Нима учун сўзламаслик керак, Ибрагим Кунанбаевич?— деди. Қонсиз, сўлғун чеҳраси дув этиб, қип-қизариб кетди. У одатдан ташқари қизишиб сўзлаганди.

Бу ҳақда, албатта, Абай ҳам, Павлов ҳам ночор кулишиб, қаршилиқ билдиришди. Мусулмонларнинг мачити, унинг минбари билан хутба ўқиладиган жойи фақат имомлар, халфаларнинггина халққа гап қотадиган жойи эканлигини айтишди. Бу жой кунига беш вақт намоз эмас, беш ойда бир вақт намоз ўқимайдиган Абай қадам қўядиган жой эмас. Шу жиҳатларни айтиб, Абай доктор аёлни хўп кулдириб ўтирди-да, аниқлаб тушунтириб берди. Лекин шу уйдан кетаётганида қандай қилиб бўлмасин бир йўл-йўриқ топиб, у томону бу томоннинг қозоқ халқига докторлар маслаҳатини етказиб туришни бурч билиб, шунга аҳд қилиб кетди.

Эртасига эрталаб, ҳаво очиқ, иссиқ чоштгоҳ пайтида Абай келиб, пиёда қатновчиларни Иртишнинг нариги соҳилига ташийдиган каттароқ бир ел қайиққа тушди. Қайиқнинг эгаси яланг оёқ, тикка турганича, баланд елканини ушлаб турибди. У Сейл экан.

Бу соҳилда турган иккита эшкакчи, ёш қайиқчиларга арқон улоқтирди. Абай келиб ўтирган пайтда қайиққа йўловчилар тўлиб қолган эди. Қайиқ энди у томонга ўтишнинг ҳаракатига тушди. Бироқ Иртиш дарёсини кўндаланг кесиб, у томонга ўтиш учун бу томонда бир оз ергача юқорига юриб кўтарилиб олиш шарт эди. Шунинг билан Сейлнинг «Тортинглари!» деган қисқа буйруғига кўра, икки эшкакчи, узун арқонни елкалари оша ушлаб, орқалаб тортиб кетишди. Қайиқ бир оз лопиллаб бориб, юқорига қараб аста силжиб кетди. Сейлнинг ўзи елканни тўғрилаб ушлаш билан бирга, узун ёғочни қайта-қайта сув тагига қадаб, ғайрат қилиб, оғир қайиқни итариб юргизиб кетаётир.

Аслида Иртиш дарёси Семей рўпарасида кўкимтир, тиниқ бўлиб оқади. Бугунгидек ёғин-сочинсиз, ҳаво очиқ пайтда ўша кўк сув айниқса кўкимтир тортиб, мавж уриб турибди. Хиёл яшил тортиб кетибди. Қайиқ

бу соҳилда юқорилаган сайин Слободканинг дарёга чиқадиган кўчалари, биридан кейин иккинчиси кўрина берди. Ҳар кўчада сувга келаётганлар кўринади. Узоқдаги бадавлат хонадонлардан сув олгани бочкали арвалар келиб, от солиб сувга тушади. У бочкаларнинг катта-кичиклиги, эски-янгилиги, айниқса қизил-яшил ёки кўк бўёқ билан солинган ҳошиялари ҳам ҳар хил. «Кўк чодирли уй», «тош-пўлат уй» дейиладиган бой хонадонлардан келганлигини эслатади. Ҳозир шулар кўриниши билан бирга, елкаларига обкаш қўйиб, қўш челақни кўтариб келиб, сув олиб кетаётган келинчақлар, кексароқ аёллар ёки йигитчалар кўпроқ кўринади.

Абай Иртиш сувини ичгани олиб кетаётган хонадонларнинг хавфини ўйлади. Милтираб, пилдираб, салмоқ билан мавж уриб оқаётган Иртиш бу чоқда қанчалик «киши билмас хатар, зимдан ўлим, оғир дард тарқатаётир». Бу ҳолат кишининг кайфини учиради-да, чорасизликнинг боши берк кўчасига қамайди... Мана бу соҳил бўйлаб турган эски уй, кўҳна кулбаларнинг, эски чорвоқ, пастак деворларнинг, кичик-кичик вайрона эшиклар ичидаги уйларнинг ҳаммаси бир аҳволда. Уларнинг иложи йўқ. Сувни Иртишдан олмай, қаердан олади? Сув эмас «заҳар» десанг-да, Иртишдан бошқа оғизга томизгудек сув излайдиган ер борми?.. Шунинг учун ҳам барча ўрта жотоқ, бош жотоқ Иртиш сувини ҳалигидек ичаётир-да, дарди-касалга, вабо офатига бе-лидан ботаётир.

Иртишнинг суви ёз ўртасида анча тортилиб, саёзланганидан қандай қайиқчи бўлмасин, баъзан сувга сакраб тушиб, қайиқни қўли билан итаришга ҳам тўғри келади. Шунинг учун ҳам ёши элликка борган Сейл пешонасини, лунжини, кўзларининг атрофини чуқур-чуқур ажин босган бўлса-да, яланг оёқ турибди. Бир томон почаси йиртилган, оқ бўз иштонининг липпасини қистириб олибди. Ўзи дам елканни ушлаб, чалқанча ташланади, дам тиргович ёғочни дарё тагига қадайдига, энгашиб, тиранади. Ғайрат қилиб қайиқнинг силжишини тезлатади. Шундай қилиб бораркан, Сейл Абайни яхши таниб, ҳурмат қилгани учун, ундан вабо ҳақида маслаҳат сўрай бошлади.

Абай бош жотоқ қашшоқлари ҳақида Дамежоннинг уйида эшитганидек, қуйи томондаги камбағал-қашшоқ хонадонларда ҳам ўлим жуда кўп экан. Яқиндагина

Зейлнинг кичик болалари, саккиз ва олти яшар иккита ўғли бир кунда ўлибди. Мана бу қайиқ тортиб кетаётган икки ёш йигитдан бирининг хотини ўлибди. Яна бирининг овқат қилиб, ёш, етим укаларини тарбия қилиб ўтирган онаси вафот қилибди.

Сейл Абайга қараб:

— Бу дарднинг давоси борми, Абай мирза? Тумонат-дек халқ шу зайл қирилиб кетаверади-ми?— деди гўё бедаво дардга ҳеч бўлмаса тасалли тилаётгандек. Эндиги умиди, суянчиғи ўн беш-ўн олтига чиққан, шу кунларда ёлғиз бўлиб қолган катта ўғли экан. Ўша ана у иниларига вабо текканида бирга йиқилган бўлса-да, унча оғир бўлмабди. Жон талваса қилиб, анча кун отасини қон йиғлатиб бориб «эси кетди, жони чиқди» деганда, хиёл бери қайтганга ўхшайди.

Сейлнинг нимжонгина хотини бор экан. Бир кунда бир гала болаларининг ичидан ўққа учгандек, учбирдек ўғли пўрт учган-да, эс-ҳушидан айрилиб, оби-ёвғонини қайнатишга ҳам ярамай қолибди. Кекса кампир энаси бўлса мук тушганича «мени ол, ўзимни болаларимнинг йўлига атадим. Ҳеч бўлмаса биттаси учун ўзимни қурбон қилдим»,— деб, у ҳам ўлимга юз тутибди. Аза тутиб, нола қилишдан бош кўтармай қўйибди. Сейл уйига борса, дарди-алам, оҳи-зор эшитар экан. Шу жиҳатларни айтиб келиб, бир вақт:

— Мана бу катта ўғлим яхши бўлмай, касал қайталаб ўлиб қолгудек бўлса, хотиним билан онам вабодан бурун қайгу ҳасратда ўртаниб ўладиган. Асли бу касалдан тузалганлари яна қайталар эканми, Абай. Сиз эшитган эдингизми?— деб сўради.

Абай Сейлни юпатиш учун эмас, ўзи ишонгани учун қайиқчининг кўнглига умид бергудек гап гапирди.

— Учтадан биттаси бўлса-да, омон қолгани толеинг экан. Даставвалги оғир кунлардан омон ўтгандан кейин бу болангни шу дарддан қутулди деб бил, қайталамайди,— деди. Бир вақт Сейлнинг қайиғи катта Иртишдан сузиб ўтиб, баланд соҳилли кўм-кўк оролни ёқалаб борди. Энди яна эшакдаги икки ёш қайиқчи қўлларига арқон олишиб, сакраб тушишди. Семей томондаги қора сувга қўшиладиган шохобча бўйлаб, қайиқни юқорига торта бошлашди. Қайиқда Абайнинг орқа томонида ўтирган ўнтача йўловчи бор эди. Уларнинг орасида бошларига ёпинган юлқа қора чопонларини қимтиб.

юзларини бекитиб олган икки татар аёли ҳам бор эди. Бошқа йўловчилар билан улар ҳам қайиқдан тушишди. Булар қайиқнинг оқимга қарши кўтарилишида енгиллик беришмоқчи. Уша йўловчилар билан бирга Абай ҳам қайиқдан тушмоқчи бўлганида, Сейл уни сийлади-да:

— Сиз тушманг, ҳеч нарса қилмайди, чарчаб қоласиз, ўтираверинг!— деди.

Абай барваста, оғир гавдаси билан қайрилиб орқасига қаради. Бошқаларнинг орқасидан тушаётган икки татар аёлга қаради-да:

— Ҳатто мана бу аёллар ҳам тушаётир. Тани-жоним соғ, менинг ўтиришим тўғри келмас!— деган эди, Сейл ажин босган юзини камдан-кам кўринадиган кулги билан тиржайтириб, ёрилган лабларини илжайтириб кулди.

— У аёллардан хижолат қилманг. Булар пиёда юришмаса чарчашади-да. Ўтириб чарчаганликдан яйраб кетишаётир-ку! Сизнинг йўлингиз бўлак, ўтираверинг?— деб Абайни туширмади.

Икковлари холи қолишганда Абайнинг хаёлига келмаган бир сирни очиб, Сейл Сармулла ҳақида шаҳарнинг қуйи жотоқлари оғзида юрган баъзи гапларни гапирди.

— Абай мирза, шу биз эшитган гаплар ростми ўзи? Сармулланинг бошқа муллаларга ёқмай қолганига сабаб у: «муллаларга жаноза, садақадан тушум бўлмаса-да, халқ офатдан омон бўлсин. Бундан кейин ўлган одамингизни тинчлик вақтидагидек эмас, мулла-хўжаларни чақирмай, кўпчиликни йиғиб ош бермай кўминглар. Буни мен халққа дўстлик юзасидан айтаётирман!»— деди. Шунинг учун унга бош мачит билан мана бу қуйи мачитнинг имомлари тил бириктириб, қаттиқ ўчакишиб олишибди. Буларнинг хизматидаги, бош ёрар — безорилари кундузи қилмаса-да, тун кечада қиладиган қасдликлари оз эмас-ку. Шулар ўша Сармуллани йўқотмагунча тинадиган эмас!— дейишаётир. Бу гаплардан хабарингиз борми?— деди.

Абай бу гапдан сал чўчиб, ўйланиб жавоб берди.

— Шубҳасиз, Сармулланинг гапи халқнинг ғамини еб айтилган гап. Ораларида можаро чиқаётганини ҳам эшитган эдим. Бироқ шунчалик ўчакишиб, қасдлик қи-

лишгача борармикин. Нега ундоқ деяётирсан!— деб ўзи савол берди.

— Айтаётирман-да, кимдан чиқади деманг, шу ерда Ўтарбой деган, гапи билан қамчинини баравар ишга соладиган бир безори савдогар бор. Унинг Семейқон, Қўрабой деган жанжалчи савдогар улфатлари бор. Уларнинг у ёғи портдан чиқмайдиган бир неча ароқ-хўр, қартачи-қиморбоз каллакесарлар, ўғри-бузуқиларга бориб улашиб кетган. Ўтарбойнинг уйи менинг анави сув бўйидаги кулбамга яқин. Уйма-уй юрадиган бир кекса сувчимиз бор. Ушанинг гапига қулоқ солсам, ҳалиги қони бузуқ безориларнинг ҳаммаси Ўтарбойнинг уйига йиғилишиб, Сармулланинг сиртидан сўйиб-сотишаётир, деди. У икки имом ҳузурида «лаънати» аталди. Шаҳарнинг барча отоқли аъёнларининг захрасини учирди. Дин, мусулмон қардошларни, мана бу зулматли кунда, офат устида, чуқурга, жарга йиқитмоқчи. Диндан чиқармоқчи. Зимдан рус тўралари билан попларининг гапи сари етаклаб, халқни мачитдан, имом, ҳазратлардан бездирмоқчи!— дейишибди. Шунинг учун «бундай халқни йўлдан урувчини дин йўли билан жазолаш керак», «аямай гумдон қилиш керак дейишибди»— деб эшитдим.

Буни қачон эшитдинг?— деб сўраган Абайга, у, ўтган пайшанба кечқурун, деди. Унга бугун учинчи кун.

Абайнинг кўнгли кўп озор топиб, қаттиқ ҳаяжонга тушди. У Сармулла билан маслаҳат қилаётганида ўзининг «халқ ғамхўри бўлиб, халққа эшитдириб маслаҳат бермоқ керак» деган гапини хотирлади. Қандай ният билан бўлмасин, Сармулла шу йўлда хизмат қилибди-да, шаҳарнинг барча беозор меҳнат аҳлининг ғамхўри сифатида ном чиқарибди. Мана бу беозор халқ — қайиқчи Сейллар, кечаги жотоқдаги беҳисоб кўҳна кулбалардаги кўзи ёшли, дили ғамли халқ унинг гапларини барча ҳазрат, халфаларнинг гапидан ортиқ кўрибди. Сармулла ёлғиз бўлса-да, оғир офат устида кучли тўданинг душманлигига қарамай, кўпчилик учун бошини тиккан одамга ўхшаб турибди.

Муллалар билан ўртасида қандай ўчилиги, қасдлиги бўлмасин, бугун унинг ҳазратларга қарши айтган ярим лавзининг ўзи ҳам кўпчилик қулоғига етиб, халққа ёқиб турибди. Демак Абайнинг қўлидан келса, Сармул-

ла айтиб юрган гапларни ўз томонидан халққа етказиш бунинг ҳам вазифаси, бурчига ўхшайди.

Яна бир оздан кейин оғир қайиқ катта шаҳар томондаги қора сувга яқин келди. Ҳозир оролни айланиб, ўша қора сувга чиқишлари биланоқ кичик дарёнинг нариги соҳилидаги катта Семейнинг чети кенг очилиб, батамом кўринди. Бу томон билан катта шаҳарни иккига бўлиб, кўздан пинҳон тутаётган қалин баланд ўрмонли Полковник ороли энди орқада қола берди. Қора сув бошқа бир дарё эмас, Иртиш дарёсининг ўша оролни айланиб оқадиган бир шохобчаси бўлиб, Семейнинг катта шаҳари билан орол орасида оқади. Ҳозир эса, йироқдан шаҳарнинг қора сувга келиб чиқадиган бир неча катта, тўғри кўчалари кўринди. Дарёнинг бўйгинасига солинган катта-кичик уйлар кўзга чалинди. Ушаларнинг орасида, айниқса қайиқнинг рўпарасида оппоқ, кўп қаватли буғ тегирмони кўринди. Унинг атрофидаги ҳамма нарсадан баланд қилиб пишиқ гишдан ишланган мўриси қучоқ-қучоқ, кўкимтир қора тутун отиб турибди... Донгдор татар бойи Мусиннинг қозоқлар «қизил Баробой»¹ деб ном берган буғ тегирмони мана шу.

Ундан нарироқда, баланд сайхон ерда окружной суднинг икки қаватли оқ тош биноси кўндаланг турибди. Унинг қаторида дарёнинг бўйига солинган Плещеев бутхонаси ва оқланган икки қаватли бир неча тош уйлар, кўк чодирли, ости-усти тахтавонли уйлар қатор турибди. Маҳкамали, машинали, баланд олтин бутли, қўнғироқли рус шаҳри томомила ўзгачалиги билан намоен бўлди. Айниқса қирдан, жимжит саҳродан қалага келган қозоққа ҳалиги қизил баробойнинг «бўкириши» ўзгача. Яқиндаги бутхонанинг кўп қўнғироқларини даранглатиб, жаранглатиб, гумбурлатиб, жиринглатиб уриши ҳам ўзгача ҳаёт унини, тирикчилик нафасини билдиради. Шу тўғриларини бугун алоҳида ҳис этиб, қайиқда ўтирган Абай, қора сувнинг ёқасига келиб қолишганларини пайқади. Олдинда, бир оз нарироқда ҳали қайиқдан тушиб, пиёда кетганлар туришган экан. Юзларини қора чопонлари билан ўраб-чирмаб, бир томон кўзлари билангина мўралаб қараётган

¹ Паровая мельница — буғ тегирмон.

татар аёллари ҳам етиб келишибди. Қозоғи, нўғойи, бўлган, турли ёшдаги ҳар хил кийимдаги шаҳар одамлари энди қайиқ сари кела бошлашди. Булар яқинлашиб келиши билан Сейл бошқа сўзларга хотима берди. Холи ерда Абайга айтиб қолай деган сўнгги бир сўзини энгашиб туриб баён этди.

— Ўзингиз ҳам эшитиб, сезиб юрган бўлсангиз керак. Менинг ҳам кўнглим Сармуллага кўпроқ ишонади. Ҳазратлар, эшонларга хушомад тарзида айтаётганим йўқ. Бир вақт Сармулла душманлари билан қаттиқ айтишиб қолганида, «Менинг гапимни халқ айтади» дебди. «Айниқса, қозоқ халқининг Абайдек гамхўри айтади»,— дебди.

Сейл Абайга шундай сирни айтди.

Абай мана бу беозор меҳнаткашнинг оғзидан ҳалиги гапларни эшитганда, аввалгидан ҳам қаттиқроқ чўчиб кетди.

— Нима дебди дейсан? Бундоқ деб нима учун айтди экан, сабабини билдингми?— деди. Энди Сейлга бор ҳақиқатни, бор билганини айтдирмоқчи бўлиб, ўйчан кўзларини катта очиб, тикилиб турди.

Сейл тараддуд қилмади. У қайиғини тиргович билан соҳил томон қаттиқ итариб юбориб, силжитиб қўйди-да, олдда турганлар эшитмасин деб, Абай томон бир ҳатлаб:

— Уни ҳам билдим. Эшитишимча Сармулла мачитда сўзлашдан олдин, сиз билан учрашиб, сизнинг маслаҳатингизни олиб келибди дейишаётир-ку! Унинг «халққа маъқул бўлган гапи аслида сиздан чиққан» дегандан кейин мана шу юқори жотоқ билан қуйи жотоқнинг барча қозоғи айниқса ихлос қилиб дарҳол ишонаётир-да!— деди.

Шу чоғ қайиқ сайҳон соҳилнинг майда тошига чиқиб, лопиллаб бориб тўхтади. Сув бўйида кутиб турган ҳалиги одамлар ирғиб, сакраб қайиққа туша бошлашди. Қайиқнинг Абай ўтирган бош томони якки ёққа оғиб, қаттиқ тебраниб кетди.

Абай энди гапга хотима берилишини англади-да, Сейлнинг бунга билдирган илтифоти ва ишончига, сирини очиб айтганига миннатдорчилик билдирди. Пухтагина жавоб қилиб:

— Мен эшитмай, пайқамай юрган ишлар ҳам бўлса керак. Ҳалиги айтганларингга тушундим. Раҳмат сенга,

Сейл!— деб ўрнидан қўзғалди. Сейл ҳам Абайни тўғри тушунди.

— Бу гапларингиз ҳам ёдимда бўлар!— деди.

Қайиқдан чиқаётганда оғир гавдаси гандираклаб, қадам қўйиб бораётган Абайнинг орқасидан етиб келган Сейл, қўлтиғидан олиб, соҳилга чиқариб қўйди.

3

Қизил тегирмон ёнидаги тепаликдан чиқиб, шаҳарга қараб кетаётган Абай «юқоридаги сайхон жойда извош борми» деб қараган эди... Одатдаги енгил трашпанка — легковой извош ҳам йўқ. Ялпоқ паст арава ломовой извошчик ҳам кўринмади. Энди Абай кавушига қайта-қайта қум тўлганича Абиш тушган уйга пиёда кетди. Семей кўчалари Слободка кўчаларидек эмас. Бу ерда қалин бўлиб кепчиб ётадиган қум билан бўз тупроқдан оёқ олиб юришнинг ўзи ҳам бир машаққат. Шамол турган кунларда осмонни тутиб эсадиган қум бўрони, чанг бўрони ҳам шу катта шаҳарда кўп бўлади. Ҳозир шамол йўқ, ҳаво иссиқ. Олдинга босилган қадам мудом ярим қадам орқага силжийди. Абайнинг кўз ўнгида балчиқ кечиб бораётган отнинг юриши гавдаланди. Терлаб, нафаси қайтиб қийнала-қийнала Абай ўзига керакли кўчага етиб олди. Деярли ҳаммаси ёғоч уйли, тахта деворли, катта дарвозали уйларнинг дераза қопқоқлари ҳар хил рангга бўялган. Кўп дарвозалар ҳам қизил, кўк, сариқ бўёқларга бўялган. Шу ўрталикдаги икки қават уйларнинг деярли ҳаммасининг чодир бўялган.

Шаҳарнинг ўртароқ жойидан бошланиб, татар маҳалласи томон чўзиладиган Мир-Қурбон кўчасида қум сал озроқ эди. Шу кўчанинг бошланишида чап томондаги муюлишга солинган ости оқ ёишт, усти янги хариларни йўниб солинган кичкинагина ихчам уй, Абай излаб келаётган уй эди. Ҳозир ўша уйнинг йўлак эшигини очиб, Абишни йўқлаб келган Абай кирди.

Абишлар тушган уйнинг эгалари бу шаҳарнинг савдогарларидан ҳам, кўп қозоқ, нўғой, турғун халқидан ҳам бошқача, ўзгача одамлар. Ости ёишт, усти ёғочдан ясалган ихчамгина янги уйнинг эгаси — Даниёр Қўндибоев деган ўқимишли қозоқ. У Семейнинг «Государственный банк» деган бир катта, эътиборли жойида тило-

мочлик қиладиган майда чиновник. Унинг хотини ҳам шаҳарнинг бошқа қозоқларидан ўзгача. У нўғой ҳам, қозоқ ҳам, рус ҳам эмас. Туркистондаги Марғилон шаҳрида туғилиб ўсган, ўша марғилонлик боққолнинг қизи Офтоб. Даниёр сингари русча ўқиб, русча кийиниб, шаҳар маҳкамаларида хизмат қиладиган катта-кичик тиломочлар, писерлар ва фельдшерлар билан мол докторлари бу кунларда қозоқлардан ҳам чиқа бошлаган. Семей қозоқлари бу ўқимишлиларга «Қора таёқ» деган лақаб берган.

Шу сингари, озми-кўпми ўқиб олиб, чиновник даражасига илиниб, дурустгина маош олиб, энди мана уй-жой солиб, ўзига тўқ турадиган қора таёқлардан биттаси — Даниёр.

Уни бундан ўн икки-ун уч йил муқаддам шаҳарга русча ўқишга, интернатга бердирган Абай эди.

У вақтларда Даниёр ўзининг бугунгидек бўлишини қаердан билсин. Улуғнинг: «Ҳар бўлис учтадан бола берсин» деган буйруғига биноан, эл ичидаги кимсасиз етимнинг биттаси ҳисобида, садақа қилингандек четга чиқариб берилган етим эди. Саҳродан буни шаҳарга олиб келаётган чопар Жумоғулни безор қилиб, бўтадек бўзлаб келган эди.

Буни олиб келиб берилган ўқув юртини «Русско-киргизское училище» дейиларди. Бу ўқув юртини XIX асрнинг ўрталаридан бошлаб ҳукумат атайин қозоқ болаларини ўқитиш учун очган эди. Подшолик маҳкамаларига керакли тиломочлар билан ёрдамчиларни, майда чиновникларни ўша мактаб қозоқларнинг ўзидан етиштириши керак эди. Даниёр келиб кирганида, унинг устига ҳаётида биринчи марта янги, ихчам кийимлар кийдирилди. Овқати, ётар жойи яхшилаб берилди. Ўзи сингари ҳар ердан тўпланган ва ёши тенг қозоқ болаларининг ичига қўшиб қўйилди. Шундай қилиб, оз-оздан шаҳарга ўргатиб, дарсга кўнгил қўйдириб, ётоқхона тартибига бўйсундирди. Бир неча ҳафта ичида ўша «Русско-киргизское училище» Даниёрни ўқишга берилган, тарбияли бола қаторига киргизиб кетди.

Абай анвалига зўрлик билан бўлса-да, қозоқ болаларининг русча ўқишига ёрдам берди. Ўзининг гапи ўтиб қўлидан келадиган ерларда, мана шу Даниёр сингари ёлғиз-етим ёшларни интернатга жойлашга тириш-

ди. Шу таҳлитда келиб, ҳозир Семейда Даниёр қатори ўқиб келаётган, энди-энди маҳкамаларга кира бошлаган Сомолбек, Нурлон, Ҳмарбек деган яна бир неча ёш «қора таёқлар» ҳам бор.

Даниёр бўлса олти йил ўқиб, бошланғич беш йиллик мактабни битирди. Номи-нишонини, нияти-орзусини ҳеч кимга айтмасдан, ўзи билан бирга ўқиган туркистонлик бир ёш йигит билан Тошкентга кетди. Шундан икки йилча Тошкентда, уч йилгача Марғилонда, подшолик маҳкамасида хизмат қилди. Пулу дунёни ҳўп ортдирди. Ҳша Марғилоннинг мана бу Офтобдек, келишган бир қизига уйланиб қайтди. Семейга келиши билан банкага хизматга кирди-ю, Туркистондан ортдириб келган пулу дунёларни сарф қилиб, мана шундай ҳовли сотиб олди.

Даниёр паст бўйли, сал шалпангқулоқ, пешонаси кенг, қисик-қисик кўзли йигит. Унинг оппоқ юзида ўзига ярашиб турадиган ним ранг қизили бор. Танқароқ бурни жуда суйкимли, ўзи кўп улфат йигит. Хотини Офтоб бўлса, Даниёрнинг ўзидан ярим баравар баланд, барваста, қошлари қоп-қора кўмирдек, тўладан келган гўзал юзли, кўзлари кулиб турадиган, жуда келишган жувон. Бу икки ёшнинг ҳали болалари йўқ. Ости-устилик тўрт хонада ўзлари-ю, кекса хизматчи хотин Майсарагина туради. Серҳаракат, ушоқ жуссали, кичкина Даниёр барваста Офтобга ўзининг аскиялари, ўйинқароқлиги, бегараз фитналари билан ҳам суйкимли кўринади. Қозоқлар ҳақида, руслар тўғрисида, қала-ю дала ҳаёти тўғрисида мутлақо ҳеч нарса билмайдиган Офтоб ҳақида Даниёр: «Ҳу, ўша Туркистоннинг Марғилонидан мана шу Семейга алдаб олиб келдим»,— деб кулгили ҳикоя айтаб берарди. Бугун нонуштадан сўнг Даниёр Мағишга ҳазил қилиб ўтирди. Ўзига инидек, бироқ илми ундан юқори офицер даражасидаги Абиш Абайдек оғанинг ўғли. Даниёр Абайни ҳурмат қилганидек, Абишни ҳам хушчирой, хушмуомала билан кутади. Бироқ ҳазилини ҳам қўймайди.

— Мағиш мана бу Абиш уйланиши билан сени элда, уйда турғизмай, йироқларга, аллақаерларга олиб кетаётир. Абишнинг тили қандай таъсирли, ширин-а. «Олмаота шундай ажойиб, бу ердан бошқача, ўзгача»—деб сени олиб кетаётган шу-ку. Мана бизлар, ўқинишли ёшлар бундай пайтда рафиқамизнинг ишониши-

га орқа қилиб, алдай, ҳам берамиз!— деб кўзини қисиб қўйди.

Абиш мулойимгина кулиб ўтирди-ю, жавоб қилмади. «Мағиш нима қилар экан!»— деб рафиқасининг нурланиб ёниб турган олпоқ чехрасига кўз ташлади.

Ўзи ҳақида гап кетаётганига уялганича кулимсираб, хиёл қизариб ўтирган Мағиш Даниёрнинг ҳазилкаш-аскиявозлигини яхши билар эди. Энди кулимсираб ўтирганича, уятчанлигини енгди-да, нафис овоз билан ҳазил қилиб, жавоб берди.

— Даниёр оға, ундай бўлса, Офтоб янгамни ўзингиз алдаган бўлсангиз, аввало ўзингиз бошлаб, ўшани айтиб бермайсизми?— деди.

Мағишнинг ҳазилга яраша ҳазил қилганига Даниёр шодланиб кулди-да:

— Майли, айтиб берай, қилган қилмишим учун Офтобдан чекар жазоимни чекиб бўлганман!— деб қўйиб, Даниёр энди ўзларининг бир вақтлардаги ҳаётларини кулгили қилиб айта бошлади.

— Худонинг хоҳиши билан Офтобхонга уйландик. Марғилонда боғи-роғли бир ерда биб-бинойидек ҳаёт кечираётирмиз, лекин эс-ҳушим — туғилган юртимда. «Семейни қачон кўраман, қачон элга қайтиб бораман!»— деб йўқлаганимда, учишга қанотим бўлмайди. Бошқа ҳамма гапларимни уқса-да, Офтобга «Марғилондан кетайлик, Семейга борайлик»— деган гапим, зеҳн соламан, асти ўтадиган эмас. Нима қилсин, ота-онаси олдида, сояий-салқин мева дарахтлари тепасида. Мавж урган ҳовузи, шилдираган ариғи, гул ҳидини анқитган гулзори, жон отиб сайрайдиган абобиллари анави, Офтоб Даниёр айтган Сари орқани бошига урсинми! Менинг оху зорим қулоғига кирадими? Бунинг бўлса, дарди-фикри гулзор билан узум, олма, нуқул ширин-шарбат мевалар. Шундан бир кун, куз тушиб, олма пишган пайтда икковимиз ҳовлидаги бир олманинг тагида ўтирганимизда, мен гапимни бошладим. «Бу нима, Марғилоннинг олмаси, узуми, меваси ҳам мевами! Гулзори ҳам гулзорми! Оҳ, сен Семейни кўрсанг... Шу кунларда-ку олмалари косадек бўлиб осилиб турибди! Епирим, узумлари! Семейнинг ҳусайниси, шерозилари, ҳамма нарса ўша ерда-ку! Аттанг, Семейнинг ноки билан шафтолиси-я... Унинг ҳидини айт!

Оғизга солганда мазасини айт! Семейнинг боғлари бир жаннат-ку! Ариқдаги сувлари кавсар-ку! Не-не ажойиб абобиллар, у қумри-ю булбуллар... Не-не гапга уста, қизиқчи тўтилар бор Семейда! Сари орқадаги «Тўтинома»нинг қирқ бобини ўалари «тўқсон боб» қилиб, қунда айтиб берадиган яшил тўтиларни кўрсанг!— деб йўқладим-да, санаб кетдим-ку!

Зеҳн солсам, Офтобим нок билан шафтолини айтганимда!..— деб, Офтобга қараб қўйди. Рафиқаси бўлса, барваста гавдасини селкиллаптиб, ҳузур қилиб кулаётир. Мағиш билан Абиш ҳам кула-кула эшитишди. Қип-қизил бўлиб, икки кўзидан ёш чиққан Абиш рўмолчаси билан ёшларини артаркан, кулги аралаш кесатиб:

— Шуни айтинг-а, оббо, бор бўлгур Семей-а! Қиш совуғи эллик градус, ёзнинг кунни қум бўрони карвон адаштирадиган Семей... Узум излаган киши бу ерга келмай қаерга борсин. Ер куррасида битадиган меваларнинг Семейда битмайдигани борми! Хўш, ундан кейин!— деб қўйди.

Даниёрнинг ўзи кулмай, сиймосида ўзгача бир лоқайдлик, гўллик акс этдирганича сўзлаётир.

— Зеҳн солсам, Офтобим шилқ этиб туша бошлаганга ўхшайди. Энди кечқурунгина эмас, эрта билан тушда ҳам зорлайман. Ҳовлимиздаги меваси энг ёмон, қурт тушган олманинг тагига бориб ўтираман. Унинг қурт еб тушган олмаларини жўрттага Офтобимнинг кўзига кўрсатиб, бурнимни жийираман. Сари орқанинг Офтобимга маъқул бўлган шафтолиси билан тўтиларини тез-тез ёд эта бераман. Шундан нимасини айтай, бир кун Офтобимнинг ўзи «кетдик бўлмаса ўша Самайга»— деб қолмасинми!— деб ҳикоясини тугатди.

Офтоб қаршилиқ ҳам, норозилиқ ҳам билдирмади. Ўзи кўнгил берган Даниёри шу ҳикояси билан ҳам маъқул бўлиб, алданганини бўйнига олди. Ҳикоя қилиб берган Даниёр энди Мағишдан: «Абиш нималар деб алдаб олиб кетаётганини айтиб бер» деб ҳазиллаша берди. Мағиш ҳалиги кулгили ҳикояни қувватлагано-муз:

— Асли, олдингининг солган йўли шу бўлса, Абишдан ҳам алдаш ҳикоясини кейинчалик кутамиз-да, ҳозир айтгани йўқ. Сизга ўхшаб ичида сақлаб юриб, бир кун чиқарар!— деб усталик билан ҳазил қилди. Абишга

афиқасининг индамаслиги эмас, аксинча, одобли, җиринли ҳазил қилгани маъқул бўлди.

Тушлик овқатдан кейин Даниёр маҳкамасига кетди. Уйда қолган Абиш билан икки ёш жувон ҳамда хизматчи кекса аёл Майсара тўрттови бўлиб энди бир қизиқ ишга киришди.

Энди Мағишнинг бошидаги лачагини, Абай айтсин-айтмасин ўзгартирмай илож йўқ. Мағиш билан Абиш келган кунлари Абайнинг гапини Даниёр ҳам эшитган эди, Офтоб ҳам билганди. Мана энди бугун қўли бўш ёшлар Мағишнинг лачагини ташлатиш билан бирга, унинг бошига қандай кийим кийдириш ҳақида маслаҳат қилишди. Бу тўғрида бошқалардан ёши улуг, ўзи ёшлик даврини Қозон, Уфа шаҳарларида ўтказган, Семейнинг ҳам татарлари билан қозоқларининг таомилини яхши биладиган Майсара кўп маслаҳатлар берди.

У гап бошлашданоқ «калапуш» билан «ғижим рўмол» керак деган эди. Абиш зардўппи билан оқ шойи рўмол деди. Офтоб бошқа хил нарсалар кийдириш ҳақида ўйлади. Энди Майсаранинг маслаҳатига кўра, уч аёл тўрдаги уйга кириб, Офтобнинг асл кийимлари солинган катта сандиқни очишди. Мағишни ўша уйда кийинтириб, бу уйда ўтирган Абишга кўрсатмоқчи бўлишди.

Мағиш ўзини бозорга чиқариб, ўртага солинаётган жондек бўлишдан тортинди. «Қўя туришса нима қилади» деб ўйлади, ўзича яхшилаб танламоқчи эди. Бироқ Абиш билан Офтоб бунга «қандай, қайси нусхадаги кийим ярашар экан» деб қизиқишдан энди ўзларини тутта олишмади. Айниқса Абиш Мағишнинг қўнғир-қора жингалак сочини, билакдек ўримларини очиш тарафдор. Ўзлари холи қолганларидагина кўрадиган бежирим, қизғиш қулоқлари, оппоқ, сут билан ювилгандек беғубор бўйни, томоғи... лачак остида яширинмаса экан дейди. Бунинг ўзини мафтун этиб қувонтирганича кундузи ҳам, кечаси ҳам очиқ бўлса, ҳеч ботмас ойдек, тўлиқ ойдек, мудом ярқираб кўринса-турса... асло тўя олмай, чин ошиқи-беқарор, интиқлик билан ҳам қизиқади, ҳам қона олмай қувонади.

Абиш чиндан ҳам шодланиб, илтимос қилгандан кейин Мағиш индамай турди-да, латиф ва собит одимлар билан тўрдаги уйга кирди. У уйдаги аёлларнинг, айниқса Майсаранинг баланд кўлгиси тинмай Абишга

эшитилиб турди. Бир вақт тўрдаги эшик очилди. Абиш пастак остонага оёқ босиб оппоқ узун-узун бармоқларини хиёл чўзиб, уялганича унга қараб турган нозанин ёрини кўрди. Мағиш пешматини ечиб, қийиқбел камзул кийибди. Сарғиш йўлли шойига кўп мос келган, уқа тутилган қизғиш жигар ранг духоба камзул, бурмали узун кўйлакка қуйиб қўйгандек ярашиб тушибди. Майсара айтган калапушни, Офтоб айтган қалпоқни ҳам Мағиш ана у уйда кийиб кўриб, ёқтирмай ташлаган эди. У ҳали Абиш айтган, иккови даставвал учрашганларида кийиб келган зар дўппини кийди. Унинг устидан узун гажимли, юпқа тилла ранг сариқ катта рўмол ташлади. Рўмолнинг гажимли бир томонини кўкраги аралаш кенг ўраб, ўнг елкасига ташлаб қўйди. Абишнинг кўзига ҳозир Мағиш, даставвал кўринган ондагидек, маъсум ёшлик чоғи билан ярқ этиб, яна бир қайта туғилгандек кўринди.

Югуриб Мағишнинг ёнига келди-да, авайлаб ёнидан ҳам, орқа-ўнгидан ҳам қаради. Рафиқаси танлаб кийган кийимларни жуда мақтаб қабул қилди. Майсара индамаса-да, Офтоб Абишга қўшилиб, Мағишнинг эндиги ҳусни билан латофатини томоша қилиб, мақтай берди.

Ўзи ҳам кам учрайдиган, сарв қад нозанинлардан бўлгани билан Офтобда ҳозир рашкдан заррача асар йўқ. Яхши тикилган, ярашадиган энгиллар Мағишнинг қадди-қоматини, нурли чеҳрасини бу атрофдаги барча аёллардан устун қилиб турибди. Офтоб кўнглида бу жиҳатларни батамом назарга олиб чиқмаса-да, Мағишнинг гўзаллиги билан сўлим ёшлиги, оташин жозибасини борлиғи билан хуш кўрди. Ўзининг бу муносабатини билдириб:

— Қандай чиройли, қандай гўзалсиз, сиз Мағиш!— деди.

Абиш офтобдек гўзал аёлнинг бу феълига ҳайрон қолиб, шодланди. Ўзича ўйланиб:

«...Одатда аёл зотининг гўзаллигига ўзга бир гўзал аёл рашк қилмайди, рақобат қилмаёқ, одилона кўнгил билан қарай олади. Аёлга аёл бошқа масалада кўнмаса-да, ҳусн тўғрисида тихирлик қилмайди. Беғараз қизиқа билади. Хўш, эркаклар-чи, улар бундоқ эмас. Кўпинча, эркак эркакка ўзидан ошиб тушадиган гўзалликни асти раво кўрмайди. Кўргиси келмайди, айниқса иқрор

бўлганини сира айтмайди. Бу ҳам эркакларнинг аёллардан тубан бўлган бир хулқи-ку!» — деб қўйди.

Икки хона орасида Мағишни қуршаб олган ёру дўстлар, гўё уни томоша қилгандек, қайта ичкарига киргизмай, ҳазилга тутиб туришган эди. Тўсатдан эшик очилди-да, тўғри Мағишга рўпара бўлиб уйга кириб келаётган Абай кўринди. Мағиш ким келаётганини фаҳмлаши биланоқ икки юзи, пешонасигача ўтдек ловиллаб кетиб, оппоқ пилтакачдек бармоқлари билан юзини босганича ўзини орқага олди. Офтоб билан Майсара ҳам уялганларича кулишиб, тўрдаги эшикни ёпишди-ю дўпир-дўпир қочишди. Абай ўзи берган маслаҳатини Мағиш бажо келтираётганини сезган бўлса-да, уни лайқаганини билдирмади. Келиши билан тўрға чиқиб ўтираркан, бошидан енгил тумоғини олди.

Ҳали қайиқда эшитган гапларини айтиб, Абиш билан маслаҳатга киришди. Уғлига аввало Сармулла билан даставвал учрашганини айтиб берди. Шундан бери у томон билан бу томоннинг имомлари-ю, елпатак муллалари бирлашиб, беомон қасдлик сари қадам қўйиб кетаётганларини айтди. Энди бугун оддийгина бир мўмин қайиқчидан эшитганларини айтганда, Абай Сармуллагина эмас, ўзининг гапи учун ҳам айбдорлардан биттаси бўлишини айтди.

— На чора, қандай даво бор бу ваҳший зулматга. Халқни букиб, кўр-сўқир қилиб ўтирган ўзлари. Халқ бошидаги дардга даво топиш ўрнига, ўша балони улғайтириб ўтирган ҳам ўзлари. Ҳеч бўлмаса зарарингни тегдирма, жиғилдонингни тежа, ҳамён тўлдиришдан бир оз тортин, халқ шўрига сен сабабчи бўлма! — дегани учун ёв ҳам бўлишмоқчи, ёвуз ҳам бўлишмоқчи, жиноят ҳам қилишмоқчи. Энди пайқаб қарасанг, фақат тошбағир нодон эмас, ўзлари айтгандек, бориб турган фитна-олам — презренные мира, — деб Абай шу арабча сўзни Абишга атайин русчалаб етказди.

Отасининг ҳозир ранжиб тугатган гапи, нолишидан Абиш ғуссага ботиб кетди. Шундан беш минутгина олдин ҳузур қилиб қувонганини энди ўнғайсизланиб эсига олди. Омон турган кичик оролдек чоққина уйнинг тинчлик-хотиржамлигида Абиш шаҳардаги дарди-ҳасрат, халқнинг қайғули ҳолини унутиб қўйгандек бўлганди. Унинг дарди-ҳасратини энди мана бу мудом ҳушёр,

сезгир отасининг сиймосидан кўриб турибди. Ўзининг бепарволик билан кулиб ўтирганини айб билиб, сиқилди.

У Абайдан ўзининг қандай ёрдам ва кўмак бериши мумкин эканлигини жон-жаҳди билан сўради. Абишнинг талпиниши отасига маъқул тушса-да, у қиладиган иш йўқлигини айтди. Боласидан у фақатгина: халққа қарата сўзлаш учун қаерга борганим дуруст бўлади! Энди Сармуллага юкланган гапни оёғим етадиган, гапим ўтадиган ернинг ҳаммасига бориб сўзлашим зарур бўлиб турибди. Лекин шуни қаердан, қандай жойдан, кимларга учрашишдан бошлай, шунга маслаҳат бер?— деб сўради.

Абиш аввало Абай у томон, бу томондаги мачитлардан бошлаб, имомлар билан сўзлашса қандай бўлади, деган хаёлга бориб:

— Сармулланинг душманлари ўшалар-ку. Энди муллалар тўдасидан чиқмаган, халқдан чиққан сиз сингари холис одам гапирса, улар ўйлаб кўришармиди, ўзгаришармиди!— деб умид қилиб гапирди.

Абай Абишнинг бу гапи устида Павловнинг рафиқаси Александра Яковлевнани хотирлади. Абиш ҳам ўшанга ўхшаб юзаки ўйлаётир. Абай: «Имомлар салласи билан тасбиҳига ишонган, уларни эшон ҳазрат деб бош эгадиган нодон халққа нисбатан бераҳмликка ўрганган, золим қавм!»— деди.

Улар «айблисан, худо олдидагина эмас, маҳшар куни эмас, шу сингари қайғули кунда, шу маҳалла халқининг олдида берадиган жавобинг бор!»— деган гапни айтган кишини, кофир қавмига қўшишдан тоймайди!— деб қўйди. Яна ўйланиб ўтириб:

— Улар билан халқ олдида кўпчиликнинг овози, танқиди биргаликда янграб турадиган жойда сўзлашсанг бир нав эди-ку! Сен унинг авом тўдасига борасан. Ёки сўфи, кекса муллаваччалари сингари қора қузғундек чамбари, қуршовининг орасига бориб кирасан. Улар бўлса ўзларининг имомлари оғзидан чиқадиган бор гапни, имонини сотиб қувватлаб, маъқуллашдан бошқани билинмайди!— деди.

Абиш ўзининг бу ҳақда юзаки фикр юритаётганлигини энди англаб:

— Мен жума намозига ўхшаш, улардан бошқа халқ ҳам кўп йиғиладиган куни, Сармуллага ўхшаб хутба-

дан кейин сўзлайсизми, деган эдим. У қандай бўлади?—деди.

Абай ўғлининг бу гапига ҳам кулди.

— Сармулла имом, халфа бўлмагани билан мачитнинг минбарига чиқиб сўзлашининг жони бор-да. У ҳам бошига салла ўраган муллаларнинг бири. Хўш, мен у ерга мана бу онанг тикиб берган тўбиқти тумоғим билан бораманми ё бўлмаса, энди қариган чоғимда қаландар бўлиб, бошимга салла ўраб бораманми?—деб ўзи хусусида эрмак қилиб кулиб олди.

Абиш бу гапдан ҳам дарҳол қайтди. Лекин излай-излай отасини халққа рўпара қиладиган жой энди — «бозор», «бозор»гина деб ўйлади. Яна икки томоннинг кўп қатновчиларини ташийдиган паромларнинг ёни, Семей халқи «қайиқ оғзи» дейдиган ерлар сингари жойларни айтади. Қандай бўлмасин атайин ҳеч ким чақирилмаса-да, халқ йиғиладиган жойларга энди Абайнинг бориб туриши, сўзлаб туриши шубҳасиз зарур. Сармулланинг жонига оро кириб, ўзининг ҳам унга айтганлигини яширмай, очиқдан-очиқ халққа билдириш шарт эканлигини айтди.

Бу сўнгги гапни Абиш яна даставвал гап бошлаган чоғидагидек жон-жаҳди билан, қизишиб гапирди. Гапининг охирида:

— Оға, халққа сиз ўзингиз бориб айтмаган гап, барибир сизнинг номингиздан етиб бораётган экан. Энди хоҳласа мулласи, савдогаригача билсин. Айниқса ҳалиги ўзингиз ғамини еяётган, ташвишини тортаётган, қурбон бераётган қора халқ билсин! Бу томон-у у томондаги халқ ўртасига бориб, ўз фикрингизни тўғри ўзингиз айтиб чиқинг! Керак бўлган ерларда Сармулланинг ўртасига тушиб ҳам, оқлаб ҳам гапиринг. Худди шу пайтда яхши гап гапирибди-ку. Шунинг учун ўртасига тушмаслигингиз адолатдан бўлмас, демоқчиман. Шундай қилишни халқ сиз сингари одамлардан кутадими деб ўйлайман!—деди.

Абай энди нима қилмоқчи эканлигини, қарорини айтгани йўқ. Ўзи елканли кема билан ўтиб келганда «Иртишдан паром билан ўт» деб Боймағамбетни отараваси билан юборган эди. Ҳозир ташқаридан ўша Боймағамбет келиб киргандан кейин, Абай тумоғини силкитиб кийиб, тез жўнамоқчи бўлди. Шу топда Офтоб Майсарани бошлаб, Абай билан Абишнинг олдига

кичикроқ чинни чорада қимиз қўйдирди. Ташқаридан Боймағамбет кирди, уни ҳам дастурхонга таклиф қилишди. Яна худди шу он, чўзиб салэм бериб: «ассалому алайку-ум!» деб, эшикдан ўзидан олдин қамчинини киргазиб қоп-қора чўққи соқолли, новча Ўтегелди кириб келди. Унинг қизиқчи, хушчақчақ эканлигини Абишлар келгандан кейин мезбонлар ҳам билишганди. Офтоб билан Майсара Ўтегелдини кулганларича қарши олишди. Бир гал у, бу ерда кун бўйи ўтирганди. Иккинчи гал ўйин-кулгиси, дўмбираси, ҳазил-аскиялари, гўллиги билан бор ёшларни хурсанд қилиб, ётиб ҳам кетганди. Шунинг билан бирга Ўтегелдининг бу уйдаги ёшлар биладиган нозик томони ҳам бор эди. Унинг ўзи шаҳарнинг четида бир қозоқнинг уйида турарди. Ўзи — тенгги йўқ овчи, йўлчи, айниқса, афсун билан топадигандек, ном чиқарган «изчи» бўлса ҳам, лекин шаҳарга келганда у: кеча, адрес деганни асти уқа олмай қўйганди. Шу ҳақда у Абишга ялиниб ўтириб айтганди.

— Мен шаҳарга келганда-чи, ўша овулдаги туядан бадтарман. Қиё боссам адашаман. Шаҳарнинг четидаги ҳу ўша уйга олиб бориб қўйиб, бировни юбориб олдириб турмасанг, адашиб қаерларга кетишимни худо билади!— деган эди.

Чиндан ҳам, уни мана шу Даниёрнинг уйига Абишнинг ўзи икки марта одам юбориб, бошлатиб келган эди. Ҳозир Ўтегелди бу уйга ёлғиз ўзи йўлдошсиз кириб келганда, унинг бу сирини билиб, илгари хўп кулишган аёллар билан Абиш ҳайрон қолди.

Отаси билан Абишнинг ўртасидаги суҳбат узилган эди. Кўзлари ўйноқилаб кулимсираб ўтирган Ўтегелдига Абиш тўсатдан савол берди.

— Ҳой, Ўтеш, сен тунов кун қиё боссам шаҳарда адашаман деган эдинг-ку? Қандоқ қилиб келдинг?— деди. Қимиз қуйиб ўтирган Офтоб «нима деяр экан»— деб кулганича Ўтешга қаради. Кулимсираганича Ўтегелди Абай томон кўз ташлаб қўйди-да, ҳол-аҳволини айта бошлади.

— Ҳали ҳам адашишим рост. Лекин бугун сени топай деб, шаҳарнинг четида отимга миндим-да, кўчага кўндаланг туриб олиб, мана шу Иртиш бўйидаги барабойнинг бўйни узун мўрисини кўриб олдим. Ушанга қараб чопа бердим, чопа бердим. Ёнига етганимдан кейин орқамга қайрилиб, отимнинг думини Иртишга

қаратиб ўша барабойга тираб турдим. Қарасам, олдим-да бир бўм-бўш кўча бор экан. Ўшанга тушдим-да, от қўйиб кетдим. Бор билганим: мана шу атрофдаги бир дарвозанинг тагидан кичкина сариқ лайча кучук чиқиб ҳура кетарди. Ўша сариқ ит чиққан муюлишдан лоп этиб ўнг томонга қайрилсам, сенинг уйингнинг қоқ устидан чиқар эканман. Энди шу, бундан кейин мени бошловчи ўша сариқ лайча бўлади! Ўтган куни шу уйнинг сиртидан тусмоллаб келиб, сариқ ит ҳуриб чиққан ердан қайрилиб, бир топиб кетган эдим. Бугун яна Иртишга бориб, яна ўшандай қилиб чопдим-да! Тиланингни бергур сариқ лайча мени кутиб ётган экан, ҳурганича югуриб, дарвоза тагидан чиқиши биланоқ қайрила қолган эдим, яна топиб олдим!— деди Ўтеи хурсанд бўлиб.

Майсара Абайдан уялаётган бўлса-да, юзини бекитганича қиқирлаб кулди. Қимиз қўйиб ўтирган Офтобнинг ҳам гўзал юзи қип-қизариб, бўғилиб, барваста гавдасини силкитди-да, пиқирлаб кулди.

Абай кулмасдан Ўтегелдига иссиққина боқди-да:

— Хўш, сариқ ит чиқмаса ҳолинг нима бўлади?— деди.

Уйдагилар яна дув кулиб юборишди. Ўтелгелди дарров жавоб қилиб:

— У тўғрисини ҳам ўйлаб қўйдим Абай оға. Сариқ ит чиқмаса, ўша кўча бўйлаб у ёқдан-бу ёққа чопа бераман. Қани сариқ ит чиқмай чидаб кўрсин-чи?— деб, Абайнинг ўзини ҳам кулдириб юборди.

Кетмоқчи бўлаётган Абай Ўтегелдига ҳазиллашиб:

— Мана бунга шаҳар, кўча, номер, адреснинг нима кераги бор?— деди.

Лолабедард Ўтегелдининг енгилгина аскияси Абайни шу зайл ҳазил-эрмак қилишга олиб борди. Беғараз ҳазилга бир оз кулиш билан бирга, Абайнинг кўнгли хиёл ёришиб, кўтарилиб ҳам қолди. Бўлмаса ўз кўнглида мудом ётадиган ғуссага бугун қайиқчи Сейл беҳаловат қиладиган қанча-қанча оғир дарди-аламли сирларни қўшди. Абиш турган уйдаги ёшларнинг назияти билан суҳбати, оғир қора тошдек юрагининг чуқур-чуқур жойларида ётган салмоқли дардларини ёза олгани йўқ. У дардлар Абайнинг кўксига бир нафас таскин топиб тургандек бўлди, холос.... Ўша етилган оғудек ғуссасини ҳалиги Ўтегелдининг ҳазил-аскиялари

бир озгина устини ёниб, унутдирадигандек бўлганди. Шу кайфиятда Боймағамбетни эргаштириб, Семейнинг катта бозорига қараб кетди.

Ҳозир Абайнинг катта Семей бозорини оралаб юрганига бир соатдан ошди. Аввало Плешчеев, Деров, Михайлов, Малишев ва татар бойлари Ҳамидов, Нсѣматуллин, Туҳфатуллинларнинг магазинларига бир нафас-бир нафас кириб, бош суқиб чиққанди. Улардан нарса, кийим, жабдуқ-асбоб олгани келган харидорлар унча кўп эмас экан. Бўлганлари ҳам олди-сотдининг ҳисобидан бошқани ўйлашга қурби етмайдиган кишилардек кўринди. У қозоқларнинг кўпчилиги саҳродан келганлар. Бош ва оёқ кийимларидан уларнинг ҳар эл, ҳар бўлисдан келганликлари кўриниб турибди. Бундай кишилар кўпинча дўкон оралаб, савдо-сотик, олди-берди қилаётган чоқларида биров кўз ташлашидан, бегона кишидан ийманадиган бўлишади. Ҳатто таниш бўлмаган кишиларнинг ҳаммасига шубҳа билан қарайдиган эҳтиёткор бойлар ҳам бўлади. Баъзан қари, субутсиз, хасис бўлис-бийлар, молпараст, сассиқ сўз, писмиқ, содда муғомбир кишилар бўлади.

Бир магазинда Абай керей тумоғини кийган, эғнида туя жун чакмони бор, ҳалигидек бир бой бўлисни пайқади. Ёнидаги иккита йигитига эски кумуш камарини, қамчинини ушлатиб қўйибди. Ўзи кенг тери чолворини ечиб, унга тиқиб қўйган камзулининг чуқур чўнтагидан кир рўмолчасини олди. Ўшанга ўраб, тугиб ташлаган пулини суғуриб олаётиб «бисмилло», «имоми аъзам савдоси» деб қўйди. Букчайиб, мўнкиллаб, кассага тўланадиган пулни имиллаб чиқараётир. Бу кекса, бу беоқибат бойнинг ёнига иккита йигитгина эмас, яна керей тумоғи кийган тўрт-беш киши келди. Урта яшар қалачилар ҳалиги бойни орқасидан таниб, салом бериб яқинлашишди. Оқ соқолли бой чолворининг ола-була иштонбоғини чувалтириб, худди таҳорат ушатмоқчи бўлган кишидек магазин ичида талпанглаб, букчая берди. Ҳалигиларнинг саломини алик олмай, норози бўлиб тўнгиллади-да, орқасини ўгириб олди.

Абай бу кўринишга ғазабланиб, нафратланиб қаради. Елвагай тўнининг устидан икки қўлини орқасига қовуштириб, битта-битта қадам босганича магазиндан чиқиб кетди. Ҳозирча оралаган катта дўконларнинг ҳаммасида ҳам аҳвол ҳалигидек. Савдо қилиб юрган

шаҳарнинг турғун халқи — руслар, татарлардан бошқаларнинг ҳаммаси ҳалигига ўхшаш, қўйли қўсқи «жунали бой» сингари қалачилар. Уларнинг ҳаммаси ҳам «шаҳарда ёмон кўп бўлади, пулингни кўз илғатмай қоқиб олади, алдаб кетади, ўғирлаб қўяди, шаҳар деган нуқул муттаҳамнинг, еб кетарларнинг ери» деган хавф билан юрадиган, турли-туман «битган бой», «чириган бойлар». Шуларнинг турқи-атворларини англагандан кейин Абай магазин оралаб юрган қозоқлардан ўзининг гапини уқадиган, уқиш эмас, қулоқ соладиган одам бор деб билмади. Шундан кейин қатор-қатор бир неча растан игаллаган ёғоч дўкончалар, кичикроқ дўконларга разм солиб кўрди. У ерда ҳам ёлчитгудек одам кўролмади. Энди сўнгги умидини ўшанга боғлаб, кўп халқ бир ерга йиғиладиган, чор бозор сари йўл олди.

«Шаҳарда дард, касаллик бор. У юқимли касал, беомон офат» деган гапларни эшитиб юрган бўлсаларда, чор бозор аввалгидек. Қўлда кўтариб сотиб, унча-мунча сотган нарсасидан чой-пой, озиқ-овқатини чиқарадиган беҳисоб чор бозорчилар кундаги одатларини тарк этиша олмабди. Абай кўп вақтлардан буён бозорга келган, кўрган эмасди. Кенг бир сайхон ерга чўзилган, қуми қалин чор бозор майдони, ҳали ҳам халққа лиқ тўла экан. Боймағамбет билан Абай шу бозорнинг ёқасига келиб, четдан туриб, халқнинг сиртдан кўринишига разм солишди.

Чор бозорнинг алоҳида бир белгиси: даставвал тинимсиз гангир-гунгур, говир-гувур, шанғир-шунғур, узлуксиз сўзланаётган сўзлар — товушлар эшитилади. Жим туриб қулоқ солсанг, бамисоли бир қулдур-қулдур, довур-довур қилиб ғужғон ўйнаб қайнаётган олам. Узлуксиз, тинимсиз кўп сўз сели ёнингда оқаётгандек бўлади. Мингларча оғизлар, нуқул қулоқсиз, гаранг, тиним йўқ ерга фақатгина ўз сўзларини қайнатиб, ағдараётганга ўхшайди. Абай ҳайрон бўлиб, кулимсираганича ҳали ҳам қулоқ солиб турибди. Эндиги пайқгани: ҳалиги мингларча оғизнинг дам олмай, тўхтамай шанғиллаб айтаётган гаплари қайси тилдаги сўзлар эканлигини ҳам пайқаб бўлмас экан. Қанча қулоқ солсанг-да, қандай сўзлар эканлигини ажрата ололмайсам киши.

Ҳақиқатан бу бозорнинг асли халқи қозоқ бўлса-да,

руслар, нўғойлар ҳам кўп. Ора-чўра Туркистон томонидан, Хитой чегарасидан ҳам карвон-киракаш бўлиб келган дунганлар, таранчилар ҳам кўринади. Абай энди аравадан тушиб, тўпга кира бошлаганди. Гулбарра рўмолларини елкаларига солиб, қўлтиқ остида олиб ўраган, қулоқларига катта-катта сирғалар таққан, кафтдек катта-катта қора кўзли, қора сочли циган аёллари келишди. Абайга фол очиб бераман деб: «бахтингни кўриб, айтиб бераман» — деб жавлон уриб, қўлини ёзганича алжишиб туришибди.

Яна бир оз юрганида, эски санг-санг чўққи тумоғининг чўққисига қисқа, жулдур, кир салласини ўраб олган аллақандай бир одам кўринди. Қўлига шилдиरोқли узун ҳасса ушлаган қаландар экан. Кўкраги очиқ, суяк-суяги чиққан, яланг оёқ, кўзи ғилай, кўса, қоп-қора қаландар лип этиб Абайнинг ёнидан ўтиб кетди. Бир оёғини чўғ босиб олгандек, тез, баланд кўтариб, шалоп этдириб босади. Сакраб-сакраб бориб турганларни тўсатдан чўчитиб, товушининг борича бақиради.

— Олло-ҳа...а-а-ақ! — сўнгги «ҳақ» деган сўзини чин-қириб, шанғиллаб айтади. Шундан кейин бадбашараси, сийрак тишлари иржайиб, тиржайиб, жини тутган кишидек лабларининг икки четидан кўпик отиб, тўхтовсиз сўзлаб кетади:

Шайхий-бурқий қаландар,
Дарди-касални қайтар,
Кел баракат, кет фалокат,
Оллоий ҳа-а-а-ақ! —

деб бақириб қўяди. Бир оёқлаб ҳассасига суянади. Сакраб-ирғишлаб, ирғитиб-ирғитиб, дам ўтмай шўнғиб, тўп ичига киради-да, Абайнинг кўзидан ғойиб бўлади. Чор бозор тўла турли-туман майда ҳунармандлар — қўлда кўтариб юриб, ё ўзлари ёки уйда ота-оналари тайёрлаган кийим-буюмларини сотувчилар.

Қоракесек тумоғини кийган сариқ соқолли бир киши Абайга ўзининг икки елкасига икки айириб ташлаб олган, қўнжи ёрма қилиб тикилган, янги ағдарма этикларини кўрсатади. Яна бир оз юрганида, икки қўлига қўш-қўш қундуз телпаклар қўндирган, икки телпакни мингаштириб бошига ҳам илиб олган телпакчи татар, қозоқ ҳунармандлари яқинлашади. Абайни нўғой телпак кийишга лойиқ одам билиб, ўзининг нарсаларини

таклиф қила беради. Бировлар дўппи тикиб чиққан. Яна баъзилар ўрма қайиш қамчи, узун ўрилган бўжи ёки умилдириқ, қуюшқон, от-арава жабдуқларини кўтариб ўтишади.

Бир тўп оят битиб тикилган жойнамозни бир қучоқ қилиб елкасига ташлаб юрган кекса қозоқ аёли ҳадеб Абайнинг олдидан ўта беради. Ёшига, кўринишига қараб, бу савдогар аёл Абайни ўзича, ҳарқалай боши саждага борган бўлса керак, деб ўйлайди. Шундай қилиб, ўзлари ясаган узук-сирғаларини таклиф этган, пичоғи-ю қинигача тақиб, тайёр қилиб, қозоқча камар ясаб чиққан хунармандлар ҳам учрайди. Эски-туски сотувчи, тўн, чолвор олувчилар ҳам бор. Ҳар хил нусхадаги тумоқ, камзулларини қозоқча қилиб, қўлда тикиб чиққан ёш, қари қозоқ аёллари кўзга чалинади.

Бу тўпда ҳам Абай ўзининг кимга учрашиб, кимга қарата сўз қотишининг иложини қилолмади. Енгил, юпқа қора элтери тумоғини қўлига олган Абайнинг кенг пешонасида ингичка чизикли, кўндаланг тушган ажин йўллари йиғилиб турибди. Соқолига «қиров тушди» дегандек, аниқ-очиқ оқ оралаган. Хаёл олиб кетган кўзлари, гарчи бозордагиларга боқиб тургандек туюлса-да, у ҳозир ҳеч кимнинг юзини кўраётгани йўқ. Шу дамда Абай чиндан ҳам кексайиброқ қолганга ўхшайди. Кўнглини оғир тош сингари, ҳақиқий ранж, ғусса босиб турибди. Кун бўйи кезиб, ғамхўрлик қилиб айтадиган сўзини тинглагудек жон топмади. Бугун эмас, кўпдан буён ич-ичини митадек ўйиб еб юрган бир жароҳатига бориб тегди.

«Шеър ёзиб, ўғит тарқатиб юрибман», «халқим учун ғамхўр бўлиб юрибман» дейдиган Абай кўпинча бир шубҳага тушарди. «Қулоқ солаётган, англай билиб, керагига яратаётган қозоқ боласи борми ўзи, йўқми?»— деб тинчсизланарди. Мана ҳозир ўша шубҳасининг рост эканлигини кўзи билан аниқ кўриб тургандек бўлди. Яна қандай пайтда? Нақадар мудҳиш иш устида? Шунчалик зарур бўлган сўзини, даво бўладиган сўзини тинглагудек одам топмади дейиш қандай хўрлик? Қандай оғир эрмак... бераҳм тақдир жазоси!..

Чин кўнгилдан зеҳн солиб, шу жиҳатини тўсатдан бир ўйлаб қолди-да, кейин яна ғайратга тўла фикрини тўплаб олди. Шундай қилди-да, ўз ҳолига ўзи четдан туриб, эрмакомуз кулгили назар билан боқди...

«На чора... Қандоқ илож топасан, сен ҳам бамисо-ли бир мендек дала, кимсасиз бепоёнда ноёб ва гўзал қизил, яшил матоларни ёйиб ташлаб, ўлчаб берадиган газини ушлаб, тайёр турган кимса сингарисан! Мато ҳам бор, газ ҳам бор, газлаб берар сотувчи ҳам бор... Фақат харидор йўқ. Қанча кутсанг ихтиёринг. Харидоринг чиқар чоғ йўқ. Уша сен-ку, Абай сен ҳам»— деб бошини қуйи солди-да, орқасига қайтди.

Қалдир-қулдур, ғовир-ғувур қилган чор бозордан энди сирғилиб чиққан Абай, шаҳарнинг четидаги қумлоқ телаликнинг бағрига йиғилган салт отли савдогарлар ёнига яқинлаб келди. Бу ер маълум от бозори эди. Одам камроқ турган жойлардан кўп қўзғалмай бозорга тушган отни тўдалашиб туриб, кўздан кечираётган шу ердаги отлиқ-яёв қозоқлар Абайга бошқа бозорчилардан қулайроқ келди. Оқ соқолли, қизғиш мўйлов ва кўсароқ, сариқ мағиздан келган уч савдогар Абайни талишди-да, қайрилиб келиб салом беришди. Ўз арава-си устида шулар билан сўзлашиб ўтириб, Абай шаҳарнинг мана шу от бозор четидаги ўлим-етимларнинг хабарини эшитди. Савдогарларнинг ўзлари бошлаган вабо ҳақидаги мавзу энди Абайнинг ҳам сўзлашига сабаб бўлди. Кўпдан буён излаган қавмнинг озгина, бир ҳовуч тўпини учратган бўлса-да, Абай ўйлаб юрган гапларининг кўпини айтиб чиқди.

Бир гала савдогарлар қуршовида аравада ўтирган Абай кўпчилик эшитарли қилиб маслаҳат бераётир. Шу атрофдаги отлиқ, пиёда ва аравада юрган қозоқ, нўғой, эркак-аёлларнинг бир қанчаси яқинлашиб келиб, гапга қулоқ сола бошлашди. Абай аввало вабодан сақланишнинг халқ учун жуда зарур эканлигини айтди. Унинг шу ҳақдаги сўзларини берилиб тинглаётган тўриқ отли, оқ соқолли савдогар «жанозани, хатимни, хайри-худойини кўпчиликни йиғмай, оз одам билан ўтказиш яхши» деган гап бор дейишади. Буни қандоқ қиламиз?— деб ҳам сўради.

Абай бу ҳақда аввалги хутбада Сармулла айтган тушунчанигина айтиб қўя қолмади. «Шариатда жанозани фақат халфа, қори, мулла, махдумлар ўқисин деган эмас. Ҳар бир дуойи-фотиҳани, намоз ўқишни биладиган, унча-мунча ўқиган мусулмон жаноза ўқиши мумкин»— деди. Шунга қўшимча қилиб: «Ўликнинг уй ичи-сида, ўзининг яқинларида жаноза ўқишни биладиган

одам бўлса, у ҳолда муллаларни чақирмай, мачит-мадрасалардагиларни безовта қилмай, жаноза ўқиб, қуръон тушириб, хатим қила берсин»,— деди.

Абай ўзини мулла, ҳазратлардан бошқача тутди. У кўзи очилган илм фазилатларига суянган одам сифатида очиқ гапирди. Шунинг учун тозалikka риоя қилишни қаттиқ тайинлади. Қўлни ҳамиша иссиқ сув билан ювиш яхши деди. Совуқ сув, совиган овқатни ичишдан сақланиш керак деди. Қовун-тарвуз сингари, шаҳар қозоғи, айниқса шаҳар болалари ўч бўладиган кўк меваларни емаслик керак деди. Фақат кўп қайнатилган овқат, қаттиқ қиздириб, қовуриб пиширилган овқатни ейиш яхши эканлигини айтди. Сув совугандан кейин касал тўхташлигини ҳам айтди. Қисқаси, Александра Яковлевнанинг ўғити, маслаҳатларининг ҳаммасини ўзгартирмай, тушунарли қилиб салмоқли, босинқи товуши билан яхшилаб айтиб берди.

Шундан кейин бу одамнинг Абай эканлигини ва Абайнинг ўзи ким эканлигини шу ернинг ўзида била бошлаган шаҳарликлар Сармуллани ҳам оғизларига олишди. Уни муллалар, халфалар ёмонлаб, айблашибди дейишаётир. Уша гап ростми? Имомларнинг шу ишлари дурустми-йўқми?— деб сўраганлар ҳам бўлди.

Бунга ҳам Абай: «Имом, халфаларнинг иши билан сўзи нотўғри. Яна унинг устига нодонлик. Оғир кунда халқ ғамини ейишдан олдин ўзаро олишиб, тортишганлари ўринсиз. Халққа жони ачийдиган одамлар қиладиган иш бундай бўлмайди. Қайси имом, қандай эшон айтса-да, юқимли касалдан сақланиш керак. Халққа «сақлан» дейдиган одамларни айбдор қилишлик жуда беҳуда иш. Ўзимбилармонлик, тескариликка олишлик, Ундай кишиларнинг ўзларини айбласа, халқ гуноҳкор бўлмайди. Сақлан дегувчи ҳеч қачон қасдлик қилувчи эмас, унинг ғамхўр эканлигини унутмаслик керак!»— деди.

Бугун Абайнинг катта шаҳар бозорига биринчи сафар боришида айтган гаплари шу бўлди. Келаси кун Слободка томонга ўтди. Бу томоннинг бозорида ҳам бир гал йигирма-ўттиз одамнинг бошини қўшди. Яна бир вақт мол бозорида, ўзининг араваси атрофига йиғилиб келган қирқ-ўттиз одамнинг ичида сўзлади. Майда дўкондорлар орасида Абайни тўхтатиб, сўрайдиган ҳар хил усталар, ҳунармандлар: темирчи, тикучи,

косиб ва боққоллар, ёшу қари пиёдалар кўп бўлди. Эркаг-у хотин бозорчилар орасида Абай ўзининг тизиб олган маслаҳат гапларини тингловчиларнинг хотирида яхши сақланиб қоладиган қилиб, тайинлаб гапирди.

Кечагидан кўра бугун Абайнинг кўнгли анча кўтарилиб қолди. У томоннинг чор бозоридек эмас, энди ҳар тарафдан тингловчилар чиқди. Улар бефойда кенгаш қурувчилар ҳам эмас, Абайга аниқ ишонадиган ва ишонч билан бирга, шифо берувчи оғиздан даво бўларли сўз кутган, маслаҳат кутган одамлар кўзга кўринди.

Шу жиҳатларини кўнглига туккан Абай энди руҳи кўтарилган ҳолда ишончли овоз билан айниқса чехрасида ишонч акс этган ҳолда сўзлаб берди.

Бу томонда сўзлаган гапида Абай, гап айлантириб келиб, Сармулланинг бошқа муллалар билан қилган баҳсини эслаб ўтди. Қаттиқ тайинлаб, сўзининг бутун салмоғини, ўша Сармулланинг гапини: «Энг яхши маслаҳат», «шаҳар халқи қулоқ қоқмай қўлланадиган ҳақиқий дўстона маслаҳат»,— деган гапга солиб айтиб берди. Шундан яна бир ҳафта ўтган пайтда Абай у томон билан бу томоннинг бозорларига кунда бориб турадиган бўлди. Кунига кам деганда қирқ-эллик кишига ўз фикрларини, ғамхўрлик гапларини айтишдан тортинмайдиган бўлди.

Шунинг эвазига Сармулла айтди деган гап энди камайиб, халққа «касалдан сақлан, деган гапни Абай айтибди»— дейишиб, шаҳар қозоқлари орасида кўп гап юриб қолди. Август ойининг даставвалги ҳафтасида шу довруқ батамом етиб борган у томон билан бу томоннинг халқи энди бошқача вазият олди. Бу кунларда мачитнинг имоми, халфа, қори, махдум, муллаваччалари жанезага чақирилмайди. Ош бериб, хатим беришларига ҳам улар камдан-кам чақирилади. Мусулмончилик бурчини адо этиш учун, ўлигининг зарурати учун мулла, халфалардан бир кишигина чақирилади-да, шунинг билан ўлигини чиқара беради. Халқнинг феъли-атвори мутлақо ўзгарганини кўр қори, Шарибжон халфа, Со-мурот махдумлар хўп яхши тушунишди. Сўнгги кунларда улар ғоят кучли бир «ғазабга миниб» оғизларига жуда ёмон гаплар ола бошлашди. Булар гапнинг Абайдан чиққанлигини билсалар-да, уни «сахро қозоғи», «дин одами эмас» дейишди. Унинг устига халқ ўртасида обрўйи-донги, эътибори зўр эканлигини ўйлаш-

ди. Шунинг учун Абай билан олишишмади. Уни орқаваротдан ҳам оғналарига олмай қўйишди. Бироқ, бунинг эвазига ўларига яна ўч, қасд-душман қилиб фатват Сармуллани тутиб олишди. Тишларини борича ўшанга ботиришди. Уч-тўртта бўлиб, пичирлашиб, қилган аҳди-паймонларини Утарбой, Қорабой савдогарларга билдиришиб, ўшаларни эргаштириб, бош мачитнинг қоп-қора соя ташлаб турган панасида кекса имомни ҳалиги савдогарлар холи топишди.

— Тақсир ҳазрат, арзимин бор. Сизга маҳалла аҳли номидан айтадиган додимиз бор!— деб Қўрабой билан Утарбой барабар сўзлашди. Ёнларига махдумни, кўр қорини, Сомурот, Шарибжон халфаларни эргаштириб олишди. Энди булар имомдан ўзгача бир ишга фатво сўрашди.

Гапни Утарбой бошлади. У новча бўйини пакана ҳазратга эгиб, қадалиб турди. Узун чўққи соқоли силкиниб, йўғон овоз билан сўзлаб кетди.

— Ҳой ҳазратим. Мени сизга кўп қавм юборди. Бу ерда ҳам ўзим ёлғиз келган эмасман. Анави чорбор ёнида ундан ошиқ киши кутиб турибди. Мана бу ўзингизга қарашли маҳалланинг худо йўлига берилган Муҳаммад умматлари бўлиб, сиздан фатво сўраймиз. Мусулмон боласининг бошига келган мана бу фалокат-офатга, мана бу оти хунук вабо дардига қарши, диндор қардошларга жони ачиб, қутқарадиган гап гапириладими, йўқми? Қандай чора бор, қандай даво буюрасизлар бунга?— деди. Унинг гапини гўнғиллаган мулойим товушли Қўрабой қувватлай кетди.

— Денгиз тўлқин отиб, кемадаги халқ ғарқ бўладиган бўлса, орасидан бировни қурбон, садақа қилиб қутулади дейишади! Еки бу шаҳарнинг халқига шундай бир чорасини айтасизми?

Утарбой яна гап бошлади:

— Марҳум отангиз авлиё ўтган Оқэшон эди. У киши шундай пайтда халқ ўз ичидан аямай қурбон берсин, деган эканлар. Илгари иситма билан кўк чечак чоғида шундай талаб қилинган деб эшитамиз. Эндиги маслаҳатни ўзингиздан сўрадик. Айтинг, тақсир, бир давосини айтинг бу халқингизга!— деди.

Икки савдогар икки томонидан бодиллаб, аввалдан ёдлаб олишган сўзлари билан мўнкиллаб-қалтиллаб қолган кекса ҳазратни исканжага олишди. Бундай гап-

ни тўсидан эшитган ҳазрат очиқ бир жавоб бера олмади.

— Баракалла, баракалла, феълингизга, қабул бўлсин. Аҳли ислом қавмининг ҳар бир мушкул, фано ҳолда қолганда берадиган қурбони, садақаси пайғамбаримиз Расулулло, Муҳаммади Мустафо ҳузурида қабул бўлғай. Фалокатли замонларда эзгу кўнгил, азиз бандалар ҳаракатлидур! Ниятингиз қабул бўлсин. Бираҳматика ё арҳамарроҳимин!— деб фотиҳа қилди.

Икки нодон савдогар нима дейишларини билмай серрайганларича қолишди. Ҳазрат узун ҳассасини кўндаланг ташлаб, паст пошна кавушини мачит ёнидаги шағал тошга тикир-тикир босиб, қайта-қайта фотиҳа қилганича кета борди.

Ҳазрат чорбоғдан чиққанида, Утарбой билан Қорабойнинг ёнига ҳали улар ҳазратга айтишган ўнтача шериклари ҳам келишди. Булар бир тўп бўлиб, энди қори, махдумларни ўртага олишди. Утарбой билан Қорабой ҳазратнинг ўрнига қолган Самат халфа, Шарибжон халфа икковига ўқталиб:

— Ҳалиги ҳазрат нима деди ўзи?

— Берган маслаҳати нима бўлди!— дейишди. Новча, узун қора соқолли халфа Самат, ҳазратнинг гапига пишиқлаб узил-кесил изоҳ берди.

— Билинглар ва қабул олинглар. Эндиги ҳаракат фатво сўраб келган ўз қўлларингизда. Мана бу байтуллонинг тагида сизлар авлиё ўтган Оқэшоннинг отларини атадингизлар. Бугунги содир-аъзам, кекса имомингиздан, яна бу шаҳарнинг энг қадрли уламосидан бундан буён қилинадиган ишга рухсат олдингиз. Энди ҳеч бир одам сизларни уламоингиз, улуғ мартабали фақиҳ ҳазратингиз берган ўртак учун айбдор демайди. Ҳазрат айтди-ку, бўлди, холос, тамом!— деди.

Шу айтилган гап билан шу ерда турган дин бошлиқлари, ўзларининг нияти-қарорларини бир ерга етказишди. Икки зўравон савдогарни ҳам маълум бир ниятга нишонлаб қўйишди. Қўрабой ўзлари ўйлаган ишни ҳали ҳам дин бошлиқлари билан аниқлаб олгуси келиб:

— Мана шу пўс калласини айтиб беринг-чи. Шунимен ҳали ҳам англаёлмай турибман!— деди. Бу савдогар билан борди-келдиси кўпроқ бўлган Сомурот махдум нахтона қилиб тушунча берди.

— Эшитдиларинг-ку, «балодан қутулиш учун халқ қандай қурбонликка бўлса-да, чидамоғи керак»,— дедди. «Қурбон этиладиган қанчалик қадрли, аслзода, жуда қимматли бўлса-да, халқ шунга аҳд қилсин-да, аямасин. Савобдан бошқа топадигани йўқ»— деди. Қарор шу эмасми? Қори сиз айтинг-чи!— деди. Китоб сўзлари билан мулладарнинг тилини тушунмай турган нодон савдогарларга махдум жон жаҳди билан қозоқчалаб, ҳар ишнинг йўлини аниқлаб берди. Кўр қори бўлса бошқача эпчиллик қилди. Ҳалиги махдумнинг гапини қўлма-қўл қувватлаб:

— Ҳақиқий қарор шу. Фатво деган шу-да. Боринглар, ният қилган ишларингга қадам қўя беринглар!— деб гапни чўрт кесиб ташлади.

Сармулла бўлса, бу кунларда кўнгли кўп таскин топган хоотири жам дейиладиган яхши кайфиятда эди. У айтаман деганини айтди, қиламан деганини қилди. Кўр қори, Сомурот махдум, Шарибжон халфаларгина эмас, у эшони ҳазратнинг ўзини ҳам, Сармуллага илтифот қилмай четда қолдиргани учун, қилмишига яраша жазога учратди... Ҳозир Сармулла шу жиҳатларини бир оз ўйлади. Пайқаб кўрса ҳазратнинг ўзи ҳам сўнги ҳафталарда кун сайин тушимдан, унимдан маҳрум қолаётир. «Бўла берсин шундай, «шу зайл бора берсин», «хўп, хўп, аст, бисёр хўп аст»¹ деб кейинги баъзи бир масалаларни Сармулла форсичалаб сўзлаб қўйди. Унинг шу зайл «кайфи чоғ».

Эртасига кечқурун Сармулла оқшом намозидан кейин ичкари уйдаги Бибисора, Асма деган қизларини чақирди.

— Қизим! Қизим Бибисора, Асма! Анийингизга айтинг, самоварини ҳозирлай берсин, мен дарров сартарошга бориб келай!— деди елвагай тўнини кийиб, оёғига кавушини илаётиб.

Унинг ҳали ўзи номларини айтиб чақирган 15—17 ёшдаги Асма, Бибисора деган баланд бўйли, нозик-нозик қизлари отасига эшик очишди. «Тез келасизми, самоварни тайёрлаб қўямиз»— деб, оталарини ҳурмат қилганларича шам тутиб юқориги уйнинг зинасидан тушириб, эшиккача кузатиб қўйишди.

¹ «Яхши, яхши бўлибди... жуда яхши бўлибди».

Шунинг билан иккала қиз оналарининг ёнига кириб салдан кейин самовар қўйиб юборишди. Овқат ичиладиган уйларига тўгарак хонтахтани қўйишди. Лекин самовар қайнатгунча оталари келмади. Самоварга бир неча бор кўмир ташлаб дамлаб қўйиб, хийли вақтгача Сармулланинг келишини кутишди. Кечиккан сайин ҳайрон бўлишиб, тиқ этган товушга аланглаб, неча турли тахмин, тусмолларга боришди.

— Намозга кетгандир, сартарош овқатга таклиф қилгандир, ёки битта-яримта ўлган бўлса, чақириб кетдимиз экан!— дейишди.

Бундай пайтда айтиладиган сабаб, тахминлар қолмади. Етадиган вақт бўлди. Чироқнинг ёғи тугади, тун яримга борди. Вақт ўтган сайин озгин чехраларида шубҳа акс этиб, ранглари ўчинқираб қолган иккита матол қиз энди йиғлай бошлашди. Онасига қўшилиб, сарғиш қовоқлари солиниб, оҳ ҳам ура бошлашди.

Тун ярим кечадан ошди. Шами сўнган уйда, бедор, унсиз ётган бир она билан, ҳасрат сезаётган ёш қизлар тонг отарда қичқирган биринчи хўроз овозини ҳам эшитишди. Келмади, қайтиб келмади ота! Ғойиб қоронғилик ютгандек. Гўё Сармулла чиндан ҳам бахтсизлик домига илингандек.

Шу беозор гўдаклар йўлига кўз тутиб ўтказган кечада Сармулланинг бошидан бошқача, хаёлга келмайдиган, алоҳида бир ҳол кечганди.

Бош мачитнинг орқасида, Сармулланинг уйидан тўрт муюлиш айланган жойда, унга таниш сартарош бор эди. Шом намозини уйда ўқиб, қош қораймай туриб кўчага чиққан Сармулла тўғри сартарошнинг уйига борганди. Уйда чой ҳозирлаб, хотини билан қизлари кутиб ўтиргани ёдида бўлган Сармулла, сартарош билан суҳбатлашиб, гапга тутилиб қолгани ҳам йўқ. Лекин сочини тозалаб олдириб бўлиб, бино қўйган соқолини ҳам таратиб ихчамлатди. Соқол-мўйловини мусулмонча мухтасар қилдириб бўлиб, энди уй эгасига одатдагидек раҳмат айтиб, кўчага чиққанди.

Асли анча вақт тутилиб, айланишиб қолган бўлса керак. Ҳозир ойсиз кечанинг гавжуми қуюқлашиб, хилват кўчалар кимсасиз кечада қоп-қоронғи бўлиб, ҳувиллаб турган экан. Сармулла ўз уйига борадиган тўғри йўлга тушиб, мачит чорбоғининг шарқ томонидан ёндашганича кела берди. Бир муюлишдан айланса,

ўзининг эски чодирли уйининг чироғини кўрарди. Шундай қилиб, муюлишдан қайрилиши биланоқ рўпарадаги муюлишдан, сояли катта дарахт тагидан лоп этиб бирикки киши унга ташланди.

Сармулла товуш бериб: «Кимсан» дегунча бўлмади. Мачит чорбўғининг муюлишидаги деразалар ёнида яна уч киши турган экан. Қулоч ёзиб, қисқароқ қуролларини ўйнатиб, улар ҳам Сармуллага ташланишди. Сармулланинг фақат: «Эй жонларим, кимсизлар, тўхта!» деган гапларни айтишгагина мажоли келди. Ён ёқдан интилиб келган беш киши бирдан ёпирилиб кетишди. Ҳаммасининг оғзидан «Субҳонолло», «астоъфурулло», «лоилоҳа-иллобло»—эшитилаётир. Худди бир саждага кетиб, «таҳлил» айтаётган сўфилар дейсан киши.

Шу он Сармулланинг бошига бирининг зилдек чўқмори, бирининг калтаги тегди. Ёвларининг оғзида олло, қўлларида ханжар, чўқмор, калтак. Бу қасд кучлар бараварига қаттиқ зарб остига олганда, Сармулла қулаб кетди. Кўз ўнгидан сўнгги шуъла сўниб, оёғини чалкаш босиб, йиқилиб кетаётганида, унинг кўкрагига ханжар ҳам урилди. Қайсидир бир ёвнинг ўткир личоғи ҳалигина моҳир сартарошнинг қўли билан силлиқлаб таралган тилладек сариқ соқолининг остида қирқиб, бўғизлаб ўтди.

Бомдод намозига йиғилган халққа кекса муллаваччалар, Қўрабойдек савдогарлар оғзи билан айтилган совуқ хабар етди.

Намоздан кейин Сомурот махдум, кўр қори, Самат халфалар бир томондан ўзгача суқланиб, иккинчидан янги тарқалган доврўқ, овозани бошқача қилиб сирлаб сўзлашаётир. Эндиги тарқалаётган овозада Сармулланинг ўлими шундай баён этилади.

«Сармулладек хосиятли, шарофатли муллани халқ ўлдирибди. Вабодек офатдан шаҳар халқини қутқаришнинг йўли, бир яхши одамни қурбон қилиш экан. Шариатда бундай ўлим билан ўлган одамни шаҳид билан баравар саналар экан. Ўлдирувчиларни айбдор қилиб, гуноҳкор дейилмайди. Сабаби, денгизда қаттиқ довул кўтарилиб, оғир тўлқин уриб, одам билан лиқ тўла кема фарқ бўларга келганда, ўша кемадаги бир яхши одамни сувга улоқтириб, кўп учун қурбон қилиб, қазодан қутулиш айб эмас. Бу ҳақда ўтмишдаги уламолар шариат йўлига тўғри қилиб, ёзиб кетган оятлар

бор. Ҳозирги Сармулланинг қазосини ҳам, унинг оила аъзолари, қариндошлари, ёри-биродарлари, барча шо-гирдлари шу хилда тушунишсин. Бўлмаса майитнинг жанозасини шаҳидлик даъвосида чиқаришга, бор гу-ноҳларидан пок бўлиб, қодири оллонинг дийдорига бо-ришига зарар етади, гумон қолдиради. Шу жиҳати эсда бўлсин!»— дейилади.

Шу гап билан кетма-кет яна мачит атрофидан ма-ҳалла халқига бир хабардан сўнг иккинчиси тарқалди. Халқнинг эс-ҳушини йиғдирмай, сабр қилдирмай эсан-киратиб, яна бир фатво беришибди.

«Сармулла мусулмон қавми учун ҳалок бўлиб, қон тўкканлиги учун, ҳақиқий шаҳид деб ҳисобланади. Ўзи қандай қазо қилган бўлса, шундай, эғнидаги бор ки-йимлари, қони билан, ювилмаган жароҳати билан қўйи-лади. Тангри таолонинг даргоҳига шу ҳолатда сафар чекади!»— дейишди.

Бош жотоқда байтулло, «худонинг уйи» деб атала-диган мачитнинг қоронғи соясида туғилган қора юзли жиноят ўз айтганини қилди. Оғзига оллосини, қалбига пайғамбарини, оят ҳади^{си}ни олиб, «фатво», «оят» деган кўмакчиларини ёд этиб ўтириб ҳаракат қилинди. Қон тўкилди. Сўфилик билан диндорлик тўнига бурканиб келган жиноят ўзга жиноятлардан ўзгача. Бу қонхўр-ларнинг бошида салла, қўлида тасбиҳ, оғзида «таҳлил». Ерга боқиб сузилган мунофиқ кўзларида соя сингари қора сурма. Бу ҳолатларнинг ҳаммасини олганда — бирорта каллакесар, қонхўр безориларининг ёки катта йўлда, тун кечада тунаб кетадиган қароқчиларнинг қў-лига тушмайдиган қулай шароит.

Ҳам қасд одамингни ўлдир, ҳам ўзинг шаҳид деб атаб, беҳишт олиб берадиган бўл. Ҳам бу кундаги кек билан жазодан, қарғиш билан ғазабдан омон бўл! У дунёда ҳурни қучиб, кавсар ичиб, етти жаннатнинг ях-шиси бўл!

Сармуллани ўлдириб, душманлари уни шаҳид деб даъво қилишди. Ҳамма жиноятнинг оқибатини, чиқади-ган ёнғинни саллалари, тасбиҳ тутган қўллари билан пийпаслаб ўчиришаётир. Бош мачитнинг имом, қори, халфа, махдум, муллавабчаларининг эндиги ҳаракатла-ри шундай. Улар эрталабданоқ атрофини қуршаб, ҳали-ги жиҳатларини Сармулланинг ювош хотинига, гўзал маъсум қизларига кўп уқдиришиб, ишонтиришаётир.

Сармулланинг кичкина уйини, дарвозаси-ю, ичкарисини, ҳатто ориқ тарғил оти турган отхонасини, уй-жойининг атрофини муллалар қуршаб олишди. «Шаҳид» деган, «жойи жаннатда» деган гапларни такрорлай-такрорлай, йиғлаётган аёлларнинг товушини ўчиришга тиришиб сўзлашади.

— Йиғламанглар, азиз бандалар, худога қаршилик қилманглар. Бу ўлимга ўзгача сабр керак!— деди.

— Худонинг энг севган қули шаҳид бўлади.

— Бундоқ ўлим топган кишининг армони йўқ.

— Йиғласа, норози бўлиб нолиса, майитнинг гўр азоби оғирлашади!— деган гапларни халфалар кирган-чиққан вақтларида атайлаб айтишаётир. Кутилмаганда бу ўлимга ўзгача илтифот билдириб, ўзи ҳам келган кекса эшони ҳазрат ҳам насиҳат қилди. Бибисора, Асмаларнинг қулоқларига кўп муллалар баъзан китобчалаб, баъзан қозоқчалаб қуйишаётир. Жанозасини шошириб, «ўликни ювиш керак эмас», «кийимини алмаштириш керак эмас», «кафан керак эмас»— деб жадаллатиб тездан кўмишга шошилишаётир. Бу ниятга келганда, алоҳида тезлатиб, ҳаллик уришаётир. Жуда шошилишларига сабаб қилиб, «бугун жума», «жума кун ибодат туриб ёнбошини ерга текказиш керак» деган яна бир даъво чиқаришди. Бу гап аввало кўр қоридан чиқди. Энди катта бир далил «ҳақиқат» тарзида барча муллаларнинг, дин бошлиқларининг оғзига тушди. Хоналарда, ҳовлида, кўчада ҳам шу гапга қарор қилиб: «мусулмончилик қондасига мувофиқ тез кўмиш керак»— дейишиб, доврўқ қилишаётир.

Шу хабарнинг кетидан:

— Шубҳасиз шаҳидлигининг исботи шу — пайшанбадан жумага ўтар кечаси тангри буюрган қазоси етган,— дейишади.

— Бу ўлим, барча мусулмон фарзанди севиб, севиhib тилайдиган ўлим.

— Ҳатто «мен ҳам шундай ўлим топсам»— деб, ҳасад қиладиган, чин кўнгилдан тилайдиган ўлим.

— Бу шарофатли мулланинг оллоҳ даргоҳига шунчалик покликда бориши Лавҳул-Маҳфузда ёзилган.

— Мусулмонлар билинг, ҳой, огоҳ бўлинг. Шаҳид қавмида кетган қадрдонимиз Сармулла ҳаммамизни ҳам шафоат қилсин!— деган гапларни таҳорат қилиб

юрган ерида Шарибжон, Сомурот, кўр қори учови айниқса товушларининг борица айтишади.

Буларнинг шундай ҳаракат билан гужгон ўйнашиб, шошилишларининг сабаби бор. У сабаб — мачитдан ҳам эмас, Сармулланинг ўлиги устига йиғилган қузғунлар сингари муллалардан ҳам эмас. Булар бамисоли бир дард тегиб ўлган бир молнинг йироққа элтиб ташланган янги ўлакчасига узоқ-узоқ қоялардан қанот қоқиб келадиган оқбошли тасқаралар. Ҳозир улар оқ саллали йиртқичлар. Бу сабаб, Сейлдек, Исобойдек қайиқчилар тарафидан чиққан. Эрмекдек балиқчининг, Тусип, Тўқбой сингари ўтинчи-сувчиларнинг, Дамежон, Жабайқон сингари қашшоқлар уйининг дарвозаси олдида, деразаси тагида туғилган. Еки ўшалар йиғилган дарё ёқасида, қайиқ оғзида эсга келган сабаб.

Сармулланинг ўлимини аввал ҳар кун дарсга келадиган шогирдлари билишган эди. Уларнинг энг каттаси 14—15 га чиққан болалар эди. Ўшаларнинг ичида ҳалиги қайиқчи Исобой, балиқчи Эрмек, ишчи Тўқбой сингариларнинг болалари ҳам бор эди. Қишда Дамежоннинг иккита кичик ўғли ҳам Сармуллада ўқиган эди. Уларнинг қўшниларининг ўн икки-ўн уч яшар болалари ҳам Сармулланинг шогирдлари. Ўша болаларнинг ҳаммаси ҳам ўкириб йиғлаганларича уй-уйларига Сармулланинг қонли қазосини айтиб боришди. Бу аҳволни билган ҳалиги қайиқчилар, ёши қайтган кўп ота-оналар «Сармуллани бўғизлаб кетибди» деган хабарни эшитишлари биланоқ, унинг тунов куни хутбада айтган гапларини оғизларига олишганди.

Ёлғиз хонадонларгина эмас, қанча-қанча кўчалар, ҳатто бутун бошлиқ маҳаллаларнинг халқи шундай қилди. Сўнгги ҳафталарда имом, муллаларни бирорта жанозага, хатимга чақирмай қўйганлар ҳам шулар. Сармулла ўша хутбада сўзлаганидан кейин сўзлагани ҳам йўқ. Яна қайта бирор ёққа чиққани ҳам, боргани ҳам йўқ. Фақат шогирдларини ўқитиш билангина бўлди. Бироқ, унинг томонидан содир бўлган ҳаракат бир йилгина кўпчилик ичида сўзлаш бўлса-да, ўша бир сўзлашнинг ўзи катта бир ҳаракат эканлигини кейинчалик сезиб юрганди. У гўл мусулмончилиكنинг афсонавий китоблари баҳс этадиган «тилсим» қувватини топгандек, сеҳрли сирини очгандек бўлди. Бир оғиз гапи билан муллалар ўртасига чақмоқ ўтини сочиб, жазо тўпи-

ни туширгандек бўлди. Уларни ер билан яксон қилиб енгиб кетди. Негаки, жамоат, халқ ёппасига унинг айтганига ишонди-да, мачит, мадраса, мулла, хўжалардан бир лаҳзада юз ўғирди-қўйди.

Бугунги ўлимнинг асли сири шунда эканлигига халқ заррача гумон қилмади. Шунинг учун оталарининг ғазабини кўрган, ўқитувчи-устозларига раҳмлари келиб йиғлашаётган, эси кириб қолган етти-саккиз шогирд чувалашиб юриб, кўчада келаётган Сейл билан Исобойдек кекса қайиқчиларга дуч келишади. Булар эшаклари, темир таёқларини елкаларига қўйиб келишаётган экан. Сейл болаларга маслаҳат беради.

— Сенлар бекорга чувалашиб, оҳ-воҳ қилиб юришни қўйларинг. Бундай ишнинг биттагина йўли бор. Шу ерда юрадиган Метрей билан Симон деган иккита «охотчи» бор-ку. Тўғри ўша икковига бориб: «одам ўлдирди», «бўғизлаб кетди», «шу ишни қилган қароқчиларни топ», «мулламизни ўлдирди» деб айтинглар,— деди.

Сейлнинг маслаҳатини олган бир тўп ёш шогирдлар, шаҳарни оралаб келаётган икки полицейскийга ўзларининг машъум хабарларини айтишганди. Бу икки полицейский шу бош маҳаллани мудом индамай кезиб юришарди. Узун сариқ чипор қилич таққан, ҳали Сейл айтган «Метрей, Симонлар» шулар. Булар шу томонни биладиган забедейшнинг кўз-қулоқлари.

Болалардан бу совуқ хабарни эшитган полицейскийлар Сармулланинг уйига келишган эди. Ўликни ўз кўзлари билан аниқ кўриб олиб, забедейш маҳкамасига маълум қилишди.

Ўрта бўйли, қотмагина, чўққи соқол, шопмўйлов забедейши подполковник Смирнов — ишчан, пишиқ одам эди. У Слободкада қон тўкилиб, ўлим содир бўлганини аҳамиятсиз қолдира олмайди. Бу камдан-кам учрайдиган ўзгача жиноят. Слободкада ўзи ҳукмронлик қилиб келаётган шу етти йил мобайнида, шу кунгача, «поппи бўғизлади», «магометанларнинг попини бўғизлади» деган гапни эшитмаган эди.

Подполковник Смирнов учун «мулла» деган гап — мачитнинг дин бошлиғи деб англашилди. Хўш, дин бошлиғи экан, бутхонанинг ё дъяконига, ё попига, ёки протопопига таққослаб кўрганда, унга буларнинг қайси бирини бўлмасин ўлдириш деган гап, ақлга сиғмай-

диган ишдек туюлди. Шунинг билан у дарҳол следователи, докторни чақиртириб, иккита полицияга қўшиб Сармулланинг уйига жўнатди.

Мачитнинг ҳалиги халфа, ҳазратлари қузғундек чуввос солиб, Сармулланинг бошига барча қора тўдаси билан уймалашишлари, мана шу забедейшининг ҳаракатидан кейин юз беради. Эрталаб следователь билан доктор келиб, Сармуллани холи қолдириб, батамом қарашиб, актларини ёзишади-да, яна боягисидек кийинтириб, қандай ётган бўлса шундай ётқизиб кетишади. Бу ҳаракатни эшитгандан кейин Шарибжон, Самат халфалар тездан ҳазратни мачитга чақиртириб келишиб, Сармуллани шаҳидга чиқаришади. Уни «жума намози-га чиқариш диннинг буйруғи» деб шоширадиган бўлишади. Мусулмон қавмининг тушунчаси бўйича «ўлдирувчига жазо йўқ» ни чиқаришади. «Буни халқ қурбон қилиб, халқнинг ўзи йиқитган, бундай ҳаракатга дин ислом аҳли, дин қардошларидан бошқа кишиларнинг аралашишга ҳақи йўқ!» ни топишади.

Бунинг устига имом, халфалар Сармулланинг ўлигини чиқарар пайтда наमतфуруш Сейсекени, қассоб Қасени, дўкондор Жақипни ва Утарбой сингари бош маҳалланинг отоқли бойлари, эътиборли савдогарларини жўрттага чақиринди. Эл қозоғидан «шу ўлимга керакли шохид бўлар» дейишиб, Урозбойни ҳам чақириб, бош қўштиришди. Шунинг билан бу тўда шарият буйруғи шу деб, Сармуллани мусулмон мазорига элиб, кўмиб ҳам келишди.

Бироқ, бунинг эвазига, кеча хуфтан намозидан келаётган Шарибжон халфани бир тўп номаълум одамлар тутиб олиб, бошидаги салласини учириб юборишди. Иккита тишини синдириб, тумшугини қоп-қора қонга белаб кетишибди. Самат халфанинг деразасидан тош-бўрон қилиб, уй ичисининг ўтини ёриб кетишибди. Эртасига кечаси Сомурот махдумнинг янгигина, мана шу вабо офати туфайли қўнқайтириб солиб олган кўк чодирли уйининг ҳали бўёғи қуриб бўлмаган, чиройли чодир туташ ёйилган ўт билан лов этиб ёнади-тушади.

Шунинг билангина чегараланмай, забедейшининг иккита охотчиси «Симон билан Метрей» энди кунни хато қилмай, эртаю кеч Шарибжон халфа, кўр қори, Сомурот махдум ва савдогарлардан Утарбой, Қўрабойларни қайта-қайта дознанинга (сўроққа) чақира беради-

Сармулланинг ўлимига тааллуқли, бир қанча лоп-лоп қилиб чиққан хабар, дув-дув гап бу томонгина эмас, энди катта Семейга, Затонга, Жўламон жотоғига, Ўжеркега, қисқаси, шаҳарга яқин қишлоқларнинг ҳам-масига тарқала беради.

Забедейшнинг чақириғи билан холис гувоҳ тарзида Сейл, Исобой сингари шаҳарнинг турғунлари ва бошқа кўп одамлар Слободка улугининг маҳкамасига бориб келишди. Ҳалиги айтилган халфа, махдумлар терговга олинишлари олдидан забедейшнинг ўзи билан яна терговчи, тайний советник Зенков билан Абай ҳам икки марта узоқ-узоқ суҳбатлашиб чиқди.

Бир оз кундан кейин уйига ўт кетгани бу ёқда турсин, кеча кечқурун Сомурот махдум каталашкага қамалди. Ўша кечқурун бу хабарни элданбурун эшитган кўр қори арава қўштириб олиб, ҳазратни, халфаларни ўтини ёриб ўрнидан турғизди. Эл ётар пайтгача тинмай чопқиллаб юриб, Шарибжон халфани ҳам, Самат халфани ҳам ўзи сингари югур-югурга солди. Шаҳарнинг бор эътиборли бойларига хабар қилиб, «дини ислом учун», «халқ йўли учун» деган шиор билан зебедейший билан олишишга ҳозирлади.

Шундан кейин уч-тўрт кун ўтди. Энди Семейнинг етти мачитдаги бор имомлари билан маҳалла бойлари ҳам улуг маҳкамасига приговорлар, аризалар тушира бошлашди. Ишбилармон, пухта кишиларини ишга солишди. Шунинг билан Сармулланинг ўлиmidан кейин ҳамма ёқни тутиб кетган ғавғо, дув-дув гап, узлуксиз маломатлар, хаёлга келмайдиган ҳикоялар бир ҳафтагача тарқала-тарқала бориб, энг охири учуқ-учуқ билан босилди.

У томондан полицмейстер билан городской голова қаҳрига олиб аралашганда, забедейший даставвалги ҳаракатидан бир лаҳзада юз ўгириб, заптидан тушди-қўйди. Сомурот махдум уйига келди. Энди имом, халфалар билан шаҳар савдогарларининг кўнгли жойига тушиб хотиржам бўлишди. Негаки бу чоғ полицмейстердан бошлаб забедейший Смирновнинг, следователь Зенковнинг ва буларгина эмас, у томоннинг приговорларини беришган бир неча имомлари орасида дастадаста «оқ қуйруқ»¹ дейиладиган танокор юриб қолган.

¹ Илгариги юз сўмлик қоғоз пул.

Забедейшийлар ўзлари аниқлаб ушлаб олган қон-хўр, қотилларни бўшатди-қўйди. Кўрсатаётган далиллари: «бу, жиноят эмас, ислом динининг ўз закони», «Муҳаммад динида бўлган қозоқ, татарларга ўша динда бўлишлик рухсат этилса, уларнинг ўз шариатлари рухсат қилган баъзи ҳаракатларини ҳам рухсат этмаслик мумкин эмас!», «Бу айниқса мана шундай вабо офатидек катта офат устида қора халқ, беҳисоб эл қилган иш», «касалликдан, офатдан қутулиш учун нодон халқ томонидан содир бўлган қўпол ҳаракат», «Россия қонунида бунга ҳеч қандай жазо кўрсатилмаган», «Шунинг учун айбдор йўқ!»— дейишиб, булар ҳам ўзларича «даъво тўқиб», «фатво» беришди. Шунинг билан Сармулланинг ўлими ҳам ўтди, уни йўқловчиларнинг сўзи — уни ҳам ўчди. Айбдорнинг айби ҳам йўққа чиқиб, ютилди-кетди.

Абай сўнгги кунда бу томонга, Қумошнинг уйига бир келганида эшитгани, кўпчилик ғазабининг жазосига кўр қори ҳам учрабди. Уни ҳам хуфтан намозидан келаётганда, ўзлари Сармуллани ўлдиртиришган пайтда, худди ўзининг дарвозаси тагида бир тўп номаълум одамлар ушлаб олишибди. Бир лаҳзада даст кўтариб аравага босиб, анчагача отни чоптириб боришибди-да, дамларини чиқармай дўппослашиб, хўп тепкилашибди.

Кўр қориларнинг қулоғи одам овозига алоҳида динг бўлади, деган гапни биладиган кишилар бўлса керак. Ураётганлар бирор марта чурқ этиб товуш чиқармай эзгилаб, тепкилашибди. Шундай қилишибди-да, кимнингдир отхонасига киргизиб юбориб, устидан бекитиб кетишибди. Салласини чувалаштириб, сургаб боришибди-да, бир учини мулла дўпписи билан бирга ҳожатхонага ташлашибди.

Кўр қори: қийнаётганлардан қутулдим-ку, деб атрофини пийпаслаб, инқиллаб ўрнидан туриши биланоқ бир томонидан тепиб қолган отларни пайқабди-да, қимирламай ўтира қолибди.

Сармулла ҳақида оти номаълум, сўзи йўқ, унсиз бир ўч олувчи кучнинг кўпдан ғазоби қайнаб юрган мулла, сўфиларга зўравонлик билан қилган сўнгги масхарали ҳаракати шу бўлибди. Ҳозир август ойининг йигирмасидан ошиб қолган. Семейда кечаларгина совуқ бўлмай, кундузи ҳам совуқ шамол кучайиб, ёғингарчилик кўпайиб, кузнинг ёғин-сочинли заҳри билина бош-

лади. Оролнинг ўрмонлари тилла рангга кириб, сарғая берди.

Куз тушди дегунча Иртиш бўйида, айниқса Семейда шамол кучайиб, довулга айлана беради. Ҳозир кун сайин қум бўрони қутурадиган бўлди. Қаттиқ шамол энди совуқ дамли куз нафасини билдира беради. Шаҳар халқи ёзлик елгагай тўнларидан, сирма тўн, қалин пешматларга кўча бошлади.

Саҳродан гала-гала ҳайдаб келиб сотадиган қўй, сир, йилқи, туялар ҳам энди бу томоннинг бозорига тез-тез туша бошлади. Семей бозорига қарағай ичидаги Белеғочдан, Иртиш бўйидаги, қуйидаги: Оқ тос, Глухов, Степной станицаларидан ва юқоридаги Ужерке, Секленке деб қозоқча аталадиган қишлоқлардан арава-арава қовун-тарвузлар кела бошлади. Бугдой ортган, ун тортдириб бозорга элтаётган крестьян обозлари ҳам икки томоннинг бозорларини тутиб кетди.

Осмон кун сайин бир хил хира тортиб, сур рангга кира беради. Баъзан кун бўйи, икки кун, икки тунлаб сурункасига сур булут қоплайди. Туман тушиб, совуқ бўронга ҳам айланади. Қуюқ булут кўчманчи совуқ ёмғирга, муттасил ёмғирга айланган кунлари ҳам бўлади. Тиниқ сувли Иртиш ҳозир тез-тез оқиш тортиб қолади. Кўчалар баъзан чанг-тўзон бўлса, баъзан ёмғир селидан лой бўлиб, қатновчилар сийраклаша боради.

Сармулланинг ўлганига икки ҳафта бўлиб, унинг вафоти ҳақидаги ғала-ғовур, қизғин дув-дув гаплар босилган пайтда, шаҳарда вабо ҳам сийраклай бошлади. Бу жиҳатини Абайлар ўзларича, қонуний деб тушунишса, муллаларнинг тарқатган овозаси мутлақо бошқача бўлди. «Сармулланинг шарофатли одам эканлиги рост бўлди!», «халқнинг уни қурбон қилиши аниқ шариат тариқатлари бўйича топиб қилинган экан», «шаҳардаги энг азиз, ноёб банда Сармулла эканлиги энди кўринди», «халқ бошига келган катта офат, даҳшатли фалокат Сармулланинг қони билан учуқланиб ювилди», «халқ ҳам яхши қилган экан», «бир яхшини қурбон қилиб, бутун шаҳар халқини сақлаб қолди», «ислом дини, дин қариндошларини адаштирган эмас», «имомларга минг марта таҳсин ва офарин!»— деган хабар мачиту мадрасаларни тутиб кетди.

Подшолик маҳкамасида у сиз ҳам поёнига етиб, сў-

ниб бораётган сўроқ ишининг сўнгги саҳифаларига сўнгги муллалар берган жавоблар ёзилганди. Улар: «Магометан динининг шариатини қўлланган халқ Сармуллани тўғри қурбон қилган. Ушанинг шифо бўлганини мана энди кўриб турибмиз» дейишибди. «Икки ҳафта ўтиши билан Семей шаҳрида, у томону бу томонида вабо бутунлай тугади. Сармулланинг қурбон бўлиши шарофати фақат Магометанлар, мусулмонларгагина эмас, ҳатто рус халқига ҳам тегди», «Бугина эмас, подшойи-аъзамнинг маҳкамаларида ўтирган, ўзларингизнинг, яъни барча чиновник жанобларининг ҳам офатдан омон қолишига ўша бир қурбонлик шарофатини текказди»— деган даъволар яна тарқалди.

Абай бу гапларни эшитаркан, кўп койиб, ранжиб, нафаси қайтиб бораётгандек қийналарди. Бир ойдан ошиқ вақт ичида шаҳар халқининг устози деб юрган имом, ҳазрат, мулла-хўжаларни жуда яқиндан кўрди. Ҳаммасининг ичак-чавағига яшириб юрганларигача аниқлаб кўриб билди-да, бениҳоя нафратланди. Гўё ҳаётида кўп булганч, қоронғи, ифлос ерда гиж-гиж бўлиб гивирлаётган кўзсиз қуртларни кўргандек бўлди. Чиришнинг, тугашнинг ҳаётга қарши курашувчи қуртлари. Фақатгина емириб ейишнинг, симириб-семиришнинг қуллари. Чорасизлик, ноиложлик тинкани қуригандек бўлади. Саҳродаги ҳаддан ошган йиртқичлик бир заёл бўлса, шаҳарни тутиб ётган қоронғи нодонлик, ўжар ваҳший қора кучнинг зим-зиё зулматлиги ҳам бошқача.

Абай ўйлаган сайин тўлғаниб руссага ботади. Ҳақиқий бир тош девор чўян эшик олдида мадори қуриб, нафаси қайтиб турганга ўхшайди. Шу вақтларда бир кун кечқурун Қумошнинг пастки қаватдаги кенг бир хонасида ғилдирак хонтахтага лампа қўйдириб, Абай ёзув устида ўтириб қолганди. Кундузлари ўйланиб юриб, кечқурунлари шу сингари ўтириб ёза берарди. Ғамгин кўнглидан кечиб ўтган ўйлар кузнинг хира сур булутига ўхшайди. Ўша рангсиз ўйлар тўлқини яратган сатрларни куйлади. Бир нафасда шеърга айланиб кетган ўйлар:

Қуръонни мулла тескари ўқур,
Тоғорадек бўлиб салласи.
Худбин кўнгил кўп сўқир,
Бургутдан камми еган таоми?..

деган жиҳатлари қуйилиб келади! Яна бир вақтларда Абай эшон, халфа, ҳазратлар билан уларнинг ўз тилларида сўзлашади. Суяк-суягидан ўтказиб, ғазаб билан ташланади.

«Муллалар у ёқда турсин, хусусан бу замоннинг эшонларидан ҳам кўп эҳтиёт бўлинг. Улар фитнаолом. Ўзларини аҳли тариқат билиб, бошқаларни ўшага етиштирмоқ даъвосини қилишади. Уларнинг бор қувватлари бошларидаги салласи-ю, қўлларидаги тасбиҳи. Ундан бошқа ҳеч нарса йўқ. Нодоннинг нодони, зулмининг йиртқичлари, беомонлар шуларнинг ўзлари!— деган сатрларни ёзиб, ғазабли кўнгли хуноб бўлиб ўтирганди.

Сўнгги кунларда рўза кириб, шаҳардаги диндор катталар рўза тутишарди. Уша рўзада шаҳар болаларининг бир одатлари бор эди. Кеч қоронғиси тушиши билан кечаси эл ётар пайтгача мактаб болалари ҳар бир чироғи бор уйнинг деразаси тагига келиб, ярамазон айтишарди. Энди ҳалигидек ёлғиз уйда холи қолиб, қоғозга тикилиб ўтирган Абайнинг орқасидаги дераза тагида дўпир-дўпир қилаётган оёқ товушлари эшитилди. Дам ўтмай, уч боланинг товуши, ёш мактаб болаларининг тили билан куйланиб айтилаётган ярамазон эшитилди. Бу ярамазоннинг илгарилар бу шаҳарда айтилмаган даставвалги сатрлари Абайнинг диққатини дарҳол жалб қилди. У дераза томон қайрилиб, маҳлиё бўлганича ярамазонга қулоқ солди. Кўп айтиб, хўп ўрганиб олган болаларнинг товуши барабар, бир хилда чиқаётир. Ярамазончи болалар ярим китобча, ярим қозоқчалаб айтишаётир.

Ё илоҳий ва биллоҳий,
Эрта қурбон ҳайити!
Биз айтайлик, сиз тинглангиз
Сармулланинг байити!..
Сармулла сочин олдирган,
Олдирай деб сочларин
Азиз бошин қолдирган..
Сармулланинг қизлари
Бир йиғламай ош ичмас,
Сармулланинг кўк оти
Бир кишнамай сув ичмас!..

деб боришиб, охирида баланд овоз билан баравар «там-мат-тамом оғалар!»— деб ярамазоначи болаларнинг товуши ўчди.

Абай индамасдан, дераза орқасига қўлини чўзиб, майда тангаларни болаларга бериб жўнатди-да, ўтириб қолди. Катта бир маъсумлик, беғуборлик билан гўдаклар айтган ҳалиги қовишмаган шеър сатрлари Сармулланинг марсияси бўлиб чиқди. Афтидан, буни Сармулланинг 14—15 яшар, эси кириб қолган шогирдлари чиқарган бўлса керак.

Энди кечаги ўлган Сармулла бу кўчалар билан маҳалланинг афсонасига айланди. Сармуллани ўйласа Абайни кучли бир ғазаб қийнайди. Қандай тошбағир қора куч енгди?.. У яна бугун эмас, бир кун, бир вақт эмас, биттагина Слободка эмас, учи-қири йўқ олам. Орқа томонини ўлчаб бўлмайдиган йироқдан келаётган, ояди бўлса қачонгача чўзилиб бориб, қай маҳал зарба еб, йўл беради. Таги йўқ бир зим-зиё зулмат куч... Худди мана шу вабо вақтида Абай «мачит, мадрасаларнинг дин устози, шарофатли эшон, имом» ларнинг машъум салмоғинигина кўриб қолмади. Уларнинг айниқса кенг, чуқур, зўр томир ёйиб олган қора кучини, қудратини кўрди. Ўша кучнинг халқ шўри, қатланиб ётган шўри, аримас шўри эканлигини англади. Қозоқ халқи бу балодан четроқда-ку, дер эди. Ундай эмас экан. Маърифат ўчоғи, ўрнак бўладиган халқ ўрнашган «қала» деганини олса, ўша ерни макон қилиб турган қозоқ халқини ўйласа, илгарилар Абай, «сахро эли эмас, шу қаланинг қозоғи халқнинг бели бўлади-ку», дер эди.

Энди кўрса, ўша қаладаги қозоқ халқини домига тортган дард—зулмат тун, тун-кеча нақадар беомон, нақадар бераҳм... Қанча-қанча ота-оналар оҳ уриб ўлди кечаги кунларда! Не-не новқирон ёшлар кетди! Кўкся тўла армон билан кетди қанча-қанча оташин юракля ноёб ёрлар. Изҳор этилмай, очилмай беҳисоб қалбларда кетди аччиқ зор!.. Қирғинга учради қоронғи халқ. Бироқ, буларнинг ҳаммасидан оғир, ҳаммасидан аччиқ, оғуға тўла қайғу нима!.. Вабо сингари қора дард аяш-ни, раҳмни билмайдиган, ундан ҳам бадтар қасд қора куч ётибди-ку! У нодонлик... У зим-зиё зулматдек золим қоронғилик... Абай фикр эгаси бўлиб, кўзини очганидан буён кўраётгани ўша ваҳший зулмат қани камайса!.. Қани сал бўлса ҳам енгилса!.. Қани энди сал

сергиса? Йўқ... Йўқ!.. Ҳали ўша шўр, ҳали ўша ҳасрат!.. Соғлом фикрли, ҳушёр инсонларни сўлдирадиган ваҳший қоронғилик!.. Қон йиғлатмай тинмайдиган, яна ўша оғу тўкилган жон жароҳати!..

Абай бир неча ҳафта ичида ўзи кечирган қайғулар билан сўнган-ўчган жонлар тўғрисида ўйлаб, аланга отиб хўрсинди. Халқ қайғуси, халқ зорини ўйлади. Шу ваҳарли ўйларни ўйлаб, яна қоғозга энгашган Абайни энди янги бир ҳол диққатини жалб қилиб, ишдан тўхтатди. Дераза тагидан тасирлатиб ўтган отлиқларнинг дўпир-дўпири шу дарвозага, шу уйга ўқталиб келгандек бўлди. Абайнинг пайқашича, уч-тўртта салт отлиқлар эди. Йўловчилар жадаллаб келган кўринади.

Буларни Абай «нима бўлса ҳам элдан келишди, юришлари бежо, алоҳида бир совуқ хабар олиб келмаган бўлсалар гўрга эди!»— деб уйга киришларини сабрсизлик билан кутди. Ўйлаганидек дам ўтмай, баланд овоз билан салом бериб, Абайнинг устига ранги ўчган Дармен келиб кирди. Кўпдан буён кўрмаган иниси, дўсти, жуда яхши кўрадиган ёш шоир дўсти, кутмаган ерда кириб келганида, Абай аввало хурсанд бўлиб кетганди. Бир лаҳзада унинг кўзлари Дарменнинг авзойидан бошқача бир ҳолатни пайқаб, чўчиб кетди.

— Епира-ай, қандай келдинг! Нимага келдинг? Нима қилиб юрибсан?— деб, Дармен ўтирмасдан, шошганича сўзлаб қарши олди. Ёзиб ўтирган қоғозларини йиғиштириб қўйиб, кўзидан кўзойнагини ҳам олди. Чиндан ҳам Дармен жуда шошилиб келган эди.

Унинг ҳозирги ўтириши ҳам бошқача. Қамчинига таяниб, бошидан тумоғини олмай, бир тиззаси билан чўккалай қолди. Ранги оппоқ бўлиб кетган, хиёл қон талашиб турган жозибали, ўтли, чиройли кўзларини Абайга тикиб, Дармен шошганича гап бошлади.

— Абай оға, йўлакай икки оғизгина сўзлаб, ҳозир жўнагани келдим. Орқам қувғин, олдим ёнғин!

— Нима дейсан, нима деяётирсан?..

Бундан ортиқ гапга Абайнинг нафаси етмай қолгандек бўлди.

— Сиз билан йўлдош бўлганимдан буён заррача оғирлигимни ташлаб захмат чектирмасман дер эдим. Иложим йўқ. Ёшлик ўти билан туташдим-да, бир алангага ташладим ўзимни. Бу ёғини ўзингиз билинг. Ихтиёр сизда, нима десангиз, кўна бераман. Етолмай тинкам

қурийди-ку деган эдим. Мана ёнингизга стиб ўлдим.
Армоним йўқ!— деб гапини тамом қилди.

Абай унинг нима учун келганини энди тушунди.
Сўнгги кунларнинг бирида Абиш отасига Дармен ҳақи-
да сездирган, хаёлга келмаган оғир бир ҳол бор эди.
Дарменнинг ҳозир Абайнинг олдига қўйган тилаги ўша
эди...

ТИК ҚОЯДА

I

Ойсиз кеча, оддийгина ёғоч уйнинг ҳовлисида қоп-қора бўлиб товланиб турибди. Айниқса тепаси ёпилган, бир ёни очик бостирмалар ичи қоп-қора куюдек. У ерларга уйқули тун уя қўйган. Шамолсиз, юлдузсиз осмон ҳам ҳозир зим-зиё зулмат... Бирйўла интилиб, ерга ўр-тилиб тушганга ўхшайди. Фақат шаҳардаги итларгина тиним топмаган, бирини-бири қўзғатиб, ўчакиштириб, гашига тегаётгандек ҳуришади... Қумошнинг ҳовлисида шундан бошқа билинаётган ҳаёт аломатлари йўқ.

Абайнинг олдидан шошганича чиққан Дарменнинг нафасида хўрсиниш сезилади. Унинг зинадан тушиб келаётганини узоқдан пайқаган йўлдошлари, илдам қадамлар билан унга томон юришди. Булар тўрт эркак ва бир аёл. Ҳаммалари ҳам Қумошнинг кенг ҳовлисидаги бостирманинг қоронғи ерида ўтиришганди. Отларини ўша бостирмага ёнма-ён солинган отхона, складлар панасига боғлашиб, бегона кўздан пана бўлишга урилиб ўтиришганди. Дарменни қуршаб олган йўлдошларининг ичида, ҳаммадан олдин Какетой шошиб сўз қотди.

— Нима деди? Уришгани, койигани йўқми?

— Уришгани йўқ. Лекин, пайқашимча, менинг ташвишимдан олдин ҳам Абай оғам ранжиб, бир дилисиёҳ бўлиб ўтирганга ўхшайди!— деб Дармен бир оз жим қолди-да, йўлдошлари тикилиб кутиб турган масала эсига тушиб, дарҳол гап бошлади.

— Мени уришгани йўқ. Лекин кўп гапиргани ҳам йўқ. Ҳеч ким тополмайдиган ерга жойлашиб кўринг-

лар! Улуққа арз ёзиб, ўша ариза билан Макеннинг ўзини киргизишдан бошқа чора йўқ. Абиш ариза ёзсин, у томонга ўтинглар!— деди холос, деб Дармен бу уйдан олиб чиққан маслаҳати билан қарорини қисқача айтиб берди. Энди Макеннинг қўлидан етаклаганича тез-тез қадам қўйиб, отга интилди.

Ҳали Дармен Абайга айтган маъшуқаси шу. Номаълум ишга тилакдош бўлган мана шу матол бўйли Макен эди. Эндиги қилинадиган иш, ҳаракат Дарменнинг гапидан маълум бўлди. Дармен отига қараб кетаётганида, Абди Макеннинг кўк йўрғасини ешиб келиб кўндаланг қилди. Бу тўпда Дарменнинг ёнига атайин кирган ишончли шериги, айрилмас йўлдоши шу Абди. Ундан бошқа кўнгли яқин, ёру дўстларидан Дарменнинг шундай жадал, хатарли сафарини бирга ўтагани, Мағаш билан маслаҳатлашиб қўшилган — Какитой, Муқа, Алмағамбетлар эди. Шундай қилиб беш эркак, бир қиз бўлиб йиғилган озгина тўп энди тездан отларига қўнишиб, қош қорайган пайтда Иртишга ёндош кўчаларни бўйлаб, елиб кетишди.

Ҳозир буларнинг олдида жуда зарур, тикилинч бир мақсад бор. Қандай бўлмасин шу кеча Иртишнинг у томонига ўтиб, катта шаҳардаги булар кўнглига олган бир бурчакка бориб тикилиш, йўқ бўлиш. Озод юрган йигит билан қариндош-уруғ ичида, ота-она бағрида ҳали ҳам ўзича эркин юрган қиз — Макен, ҳозирги онларда қочқинга айланди. Булар тун кечани бурканиб, тупканининг тагини кўзлаб, бегона кўздан яширинишади.

Бу тўпдагиларнинг ҳаммасининг кўнглида эндиги бир катта тўсқин — Иртишнинг катта суви. У томонга ўтказадиган паром бўлса, кечаси тўхтаб қолган. Бош жотоқ билан ўрта жотоқдаги Иртишдан ўтказадиган елканли қайиқчилар бўлса, улар ҳам кеч кириши биланок сувдан ўтишни тўхтатишади. Шундай қилиб кун бота Слободка билан катта Семей орасида қатновалоқа узилади.

Қочқин ёшлар шаҳарга ғира-шира қоронғилик билан аралаш, қўрқа-писа киришиб, ўзларига шу сингари ғов ҳам қуриб олишган. Ўша ҳақда эслаган Абай, ҳали Дарменга ўзининг кўнгли яқин бўлган Сейл қайиқчини тайинлаб, ўшанга салом айтиб юборди. Бир оздан кейин Какитой Иртишнинг баланд соҳилидаги усти том, кичикрәқ, путури кетган уйда турадиган Сейлнинг дар-

возасини қоқиб, сўзлашиб, Иртишнинг бўйига олиб чиқди. Абайнинг саломини эшитган Сейл қўшни турадиган иккита ёш йигит эшкакчилар— ёрдамчиларини эргаштириб келди.

Энди олти йўловчи қайиққа тушар пайтда отлари билан ўзлари Сейлнинг кичикроқ қайиғига сиғмай қолишди. Бошқа отларни эртага паром билан ўтказадиган бўлиб, Алмағамбет билан Муқа беш отни олиб ҳозирча бу томонда қолишди. Қайиққа фақат Макен минадиган кўк йўргани солиб олишди-да, бошқа ёшлар совуқ сиймоли Иртиш дарёсини кесиб, у томонга йўл олишди.

Муқа билан Алмағамбет беш отни қўшоқлаб олиб, бош жотоқдаги ўзлари ҳамиша тушиб, ётиб юришадиган уйларга кетишди.

Гавжум пайтнинг худди шу чоқларида бу тўпдан бошқа яна шошқалоқлаган кимсалар бор. Улар алла-нечук бетинчликни қувиб чопишаётган ўнтача салт отлиқлар. Ҳозир бу тўда, отларни қора терга тушириб елдириб-югуртирганларича, Слободканинг бош жотоқ томони четига келиб илинишди. Туёқ изларига қараганда булар ҳам Тўбиқтининг Слободкага кирадиган тўғри йўлидан жадал юриб келишган. Шу кечанинг тинчлигини тез кетаётган отларнинг тасир-тусури, ғазабли, дудмол гапларгина бузиб турарди. Қоронғи кечада бўлса-да, булар бир изни аниқ кўриб чопишаётганга ўхшайди. Шаҳарда бу тўданинг ҳам даставвал от тумшугини тираган дарвозаси Қумошнинг уйи бўлди. Ҳисобларига кўра, шаҳарга қочган Дармен, Абайга учрашмай кетмайди. Балки, ҳатто Абайнинг паноҳини излаб, ўша турган ерга тушиши ҳам мумкин. Ўнтача кишининг бор юриш-туришини бошқариб келаётган чўққи соқол, бурни катта, узун-узун сўйлоқ тишли Дойр ўз тўдасини дарвоза олдида тўхтатди. Ўзи ҳовлига кирди. У уйга кирмай туриб, аввал ҳовлининг тўридаги бостирма билан отхонани қарамоқчи бўлди.

Дарагини билмай туриб жанжал, можаро билан Абайнинг устига бостириб киришни лозим топмади. Ҳовлининг тўрини, ичкариларини оралаб, отхонанинг эшигидан мўралаб, янги келган кўп отларни кўролмай Дойр бош чайқади. Танглайини қоққанича уй томонга аланглаб турганида, склад томондан бунга қараб шошилмай келаётган паст бўйли, нимдош кийимли қоро-

вулни кўрди. Дойрга керак тил шу эди. Ҳеч ишни фаҳмамаган анқов йигит, бетамиз қоровул, ҳозир Дойрнинг сўрашига кўра қош қорайган пайтда нима кўрганини, ким келганини батафсил айтиб берди.

Олти киши бу ерга тушмабди. Биттасигина бир озгина вақтга уйга кирса, бу ерда тунатмабди. Шундан кейин кўча бўйлаб, қуйи томонга чошиб кетишибди. Шундай даракларни топган Дойр, кўчага чиқиши биланоқ бош-кўзини тер босган жингалак қўнғир отига минди-ю, кўча бўйлаб чоптириб кетди.

Шаҳар билан саҳро кайфиятини бирдек биладиган маккор Дойр, Абайнинг уйида ётиб қолмаган қочқинлар «бу томонда ётмас, у томонга қочар», деб сезиб келган эди. Булар шунинг учун Иртишни бўйлаб юришганди. Қумошнинг уйидан отланиши биланоқ Дойр ўзининг ёнидаги уч кишини бўлиб, наमतфуруш Сейсеке бойнинг уйида ётган Урозбойга чоптирди. Мана шу ўзлари олиб келаётган машъум хабарни бергани юборди.

Дойр Урозбойнинг бир отадан тарқаган, овулдош яқин кишиси бўлиши билан бирга, қардошлар ичида энг сирдоши, қўнғли яқини. Бугун қочган Макен — Дойрнинг беваси. Дойргина эмас, Урозбойнинг беваси. Уни олиб қочиб ўтирган беватан, эли йўқ Дармен эмас, азалги душман Абай бўлиб чиқаётир. Урозбойга шунигина етказиш, билдириш шарт. Дойр бугун аланга қучиб турибди. Душманининг қўлида ўлмагунча отонасининг уйида турган ерида бунинг номусини ерга букиб кетган беваси, Макеннинг йўлида ўлмагунча тинмоқчи эмас, сабри-тоқат қилмоқчи эмас.

Кунни кун ботдириб, тонгни тонг отдиради. Ернинг тагига кириб кетса ҳам бевасини, уни йўлдан урган душманини топади. «Қўлидан келадиган ёрдами, топадиган чораси бўлса, энди Урозбой ташвишини тортиб кўрсин», — деб юборганди.

Мана шу хабарчи уч киши Дойрнинг тахминини янада тўлдиришганди. Қочқинлар у томонга ўтган бўлишлари керак. Ким ўтказди? Қайси қайиқчи ёрдамчи, сабабчи бўлди? Паромнинг юрмаслиги аниқ. Демак Дойр тонг отгунча Иртиш бўйида, ўша қочқинларни олиб кетган қайиқчини кутиш билан бўлади. Шунинг ҳам Урозбойга ва шаҳарнинг қайиқчиларини биладиган Сейсеке бойга атайлаб айтдириб юборган эди.

Урозбой Дойрдан келган хабарни эшитганда, жини тутган фолбиндек юлқинди. Гап бошлашданоқ оғзига олиб, маломат қилиб, айблаб гапиргани ёлғиз Абай бўлди. Дойрдан келган хабарчи кемшук, чақчайган кўяли, чўтир, қора соқол Жемтик деган гапга уста, элчил одам. У ёнидаги иккита ҳамроҳини бойнинг даҳлизида қолдириб, ўзи Урозбой, Сейсеке ўтирган тўрдаги ясоғлиқ уйга мушукчасига лип этиб кирди. Тўғарак хонтахта атрофида ўтирган Урозбой, Сейсеке ва бу хонадаги учинчи одам, йўғон, барваста келган сариқ киши — Эсентой эди. Жемтик шу учовининг қаторига ўтирмай, аввал пойгакка чўккалай қолди.

Бирпасда хунук хабарни майдалаб, аниқлаб айтиб, уқдириш билан бирга, икки тиззалаб сурила-сурила хонтахтани ёқалаб келди. Ҳозир мана шу Макеннинг қочганини, уни Абайнинг йигити Дармен олиб қочганини, Дойрнинг етти-саккиз киши бўлиб қувиб келганини, ўзларининг ҳали қош қорайган пайтдагина от ҳоритиб шаҳарга етиб келганларини айтди. Чопганича йўл-йўлкай шу эшикка шошилинич, беҳаловат хабар олиб келганини айтиб бўлди.

Эсентой бурни катта, пешонаси япасқиланиб келган, боши катта, кўзлари қисик-қисик, тепса тебранмайдиган одамнинг биттаси. Ёши ҳам Урозбой қатори. Элда Саримирза деган авлоднинг кўп зўравон, бели бақувват амалдорининг биттаси. Биттасигина эмас, ҳатто биттанинг ўзи. У ҳар бир жанжал, ҳар бир беҳаловат можарода мудом Урозбой томонида бўладиган узанги йўлдоши. Бу иккови ёшлик вақтларида ўғирликни ҳам бирга қилишарди деган ивир-шивирлар бор.

Эсентойнинг Урозбойдан алоҳида бир бошқа томони ҳам бор. У ўта камгап. Урозбой вақиллаб: газабини ҳам, ҳақоратини ҳам, қордек бўралаётган даъвосини ҳам, туҳматини ҳам ола-шовир қилиб бийрон тили билан тўкиб соладиган киши. Эсентой бўлса, бундай пайтларда то Урозбойни беш-олти марта борини тўкиб солдириб, сўзлатиб олмагунча дамини чиқармай ўтиради. Аслида ҳар қандай йиғилишнинг сўнгги сўзини айтишни ўзига йўл қилиб олган. Аввало камгап, ундан кейин сўзлайдиган бўлса, қандай қилиб бўлмасин бировни бировга гиж-гижлатиб, ўчакиштириб, жиққамушт қилиб гапирмаса, ичи қуриб қолади дейсан киши. Беғалва, катта гавғосиз, олишув-юлқилашувсиз битадиган гап

устида кўпинча Эсентой фикрини айтмай, дамини чиқармай жим қолади.

Айниқса зўравон, ҳовлиқма, гўл одамлар бўлса Эсентойнинг қўлига тушсин. У қисик-қисик кўзларини юмади-ю, барваста вужудидаги сирини сездирмасдан заҳар босиб ўтиради-олади. Бирор марта жилмайиб, чиройини очиб кулиб, бўшашган илиқ, иссиқ вазият олмайдди. Кўринишидан кишини алдар деган заррача аломат кўринмайдди. Бироқ шундай қилиб ўтириб кўпларни алдаб, гап учиради. Кулгига қолдириб, эрмак қилиб кетади.

Такежоннинг Азимбойи ўзининг кўп ҳаром ҳисоблари, найранг усуллари, кўринишда тўнг-қўрс феъли-атворини мана шу Эсентойдан ўрганади. Тўбиқти ичидаги энди бир тўда ҳаром, маккор мансабдорлар аслида ўша Азимбойга ўхшаб, Эсентойни устоз деб билишади.

Ҳозир Эсентой, Жемтик олиб келган хабардан тутоқиб кетган Ўрозбойга зеҳн солиб ўтирибди. Ҳали бирор оғиз гап қотгани йўқ. Шаҳарнинг эътиборли бойи Сейсеке ҳам Ўрозбойга қўшилиб, икки-уч марта ёшларни айблаб, Абайни ёмонотлик қилиб, Ўрозбойнинг гапига тамомила қўшилиб, қувватлаб чиқди. Ўрозбойнинг ўзи бўлса иккала қочқинни сургатиб олиб келдириб, бўйниларига арқон ташлатиб, ўлдиртиришга аҳд қилиб ўтирибди. Ундан ошганича тошиб, Абайга ҳам борлиғи билан қаҳрини тўкиб, заҳрини солаётир. Абайнинг шаҳарда эканлигини билган он, Ўрозбой ўтирган ўрнидан ирғиб туриб, чўккалаб олди. «Ҳозирнинг ўзида қўлма-қўл жавобини оламан», «бошқани эмас, шу гал қўш-қўллаб худди ўша Ибройни ёқасидан оламан», «оламан», «оламан-у, тиз чўктириб, товонимнинг тагига соламан», «мени деганларинг фақат шу шартимнинг устидан чиқар, менга эргаш!»— деди.

Ўрозбой ўша оннинг ўзида Эсентой билан Сейсеке бойга хизмат буюриб, Қумошнинг уyiдаги Абайнинг олдида жўнатди.

Бойнинг оқ арғумоғи қўшилган катта трашпанкада Сейсеке билан ёнма-ён ўтириб жўнашлари биланоқ Эсентой бир пиқ этиб қўйди. Сейсекега: «Бой, сен саҳронинг талаш-тортишини яхши ҳам кўрмайсан, шудинг ҳам йўқ-ку! Ёнимда ўтирсанг бўлди. Анави душман билан сўзлашадиган гапни ўзимга қўйиб бер, фақат ин-

дамай ўтирсанг бўлди. Ушанинг ўзи ҳам етади!»— деб қўйди.

Бу гапларни олдиндаги кучер эшитмасин деб, Эсентой пичирлаб айтди-да, пахмоқ соқол бойнинг сонини чимчилаб қўйди.

Иккита кекса киши хабар қилмай, рухсат ҳам сўрамай Абайнинг устига кириб келди. Эсон-омонлик сўрашни ҳам қисқагина қилишди. Келганлар киришгандаёқ, Абай ўқиб ўтирган китобини йиғиштириб, кўзойнагини олди-да, Боймағамбетга қараб эшикка имлади. Бошқа киши кирмасин дегандек ишора қилди. Боймағамбет ярим очиқ қолган эшикни тортиб ёпди-да, Абайдан пастроқ ерга келиб, тезгина чўкка тушиб ўтириб олди.

Олдин гапнинг қай йўсинда боришига зеҳн солади-ган Эсентой келиш сабабини кўп чўзмади. Иккита қочоқни айтди-да, Урозбойнинг нақадар дарғазаб бўлаётганини етказди. Сўнг саботлик оқ сариқ юзини мағрурлик билан Абайга ўгириб, битов кўзларининг остидан қараб қўйиб:

— Хўш, Иброй, нима дейсан?— деб бир оз жим қолди...

Ёши Абайдан кичикроқ бўлса-да, Эсентой Абайни «сен» деб гапиради. Унинг отини асти «Абай», демай, «Иброй» деб аташ, аслида мана шу Эсентойдан чиққан қилиқ. Сўнгги вақтларда бунга тақлид қилиб Урозбойлар ҳам барча низоли тўдалари билан Абайни «Иброй» деб, «Қунонбойнинг Ибройи» деб аташарди.

Абай Эсентой аралашган гапнинг яхшилик билан тинмаслигини биларди. Унинг ўзини сўзлатиб, фикрини билмоқчи бўлди. Очиқ чеҳра билан жозибали, ўтли кўзларини Эсентойга тик қадаб туриб:

— Қани аввал ўзинг айт, бошлаган гапингни охирига етказ. Қандай мақсад билан келдинг, шуни айт!— деди.

Юмилган кўзларини хиёл очиб, ҳали ҳам Абайга кўз қирини ташлаб ўтириб, Эсентойнинг бор айтгани:

— Мақсадим, аввало, сен нима дейсан, шуни билиш! Қани айт-чи, нима дейсан мана бунингга!— деб яна салмоқ солиб, жим бўлиб қолди.

Абай тараддуд қилмади.

— Мен айтсам, ёшлар ножўя иш қилишибди, улар айбли, оқламайман. Қилган қилмишлари учун олдила-

рингда айбли. Мана, айтадиганим шу!— деганида Сейсеке билан Эсентой бир-бирларига қарашиб, сал шошиб қолишди.

Абайни оп-осон, худди шу зайл бўш келади деб ўйлашмаган эди. Эсентой Абайнинг гапини, олган вазиятини ўз одатига кўра ҳаромликка йўйди. Ичидан «Иброй, алдамоқчисан-ку, кўрарман, қани тавакқал» деб ўйлади. Шу ҳаёлга борди-ю, тездан гап бошлади.

— Айбдор, гуноҳкор-ку, қани энди қандай жазо берилади?— деб жаҳли чиқиб, яна хўмрайиб қаради.

— Ўзинг айт-чи, сенларга қолса, қандай жазо берилсин дейсанлар!— деди, Абай яна тикилиб, тиниқ ва кескин овоз билан.

Шу чоғ Эсентой Ўрозбойдан олиб келган энг салмоқли қаҳри-заҳрини айтди.

— Жазоси шу, Иброй маъқул кўрмаса, олиб ўтирмасин иккита безорини! Қўлимга берсин, бўйниларига арқон солдириб, судратиб ўлдираман!— деяпти Ўрозбой.

— Бошқа битимга келмайман, дейдими?

— Бошқани оғизга ҳам олдирмайман, деяпти.

— У замонлар ўтиб кетган! Нима деб ўтирибди ҳали, элчи бўлиб кўтариб келган гапинг шуми ўзи? Қандай замон, қандай ерда ўтирибман деб ўйлаётирсанлар?— дейиши биланоқ, Абайнинг гапини бўлиб, Эсентой кийиб кетди. Ғазабланиб, ўшқириб гапирди.

— Ҳой, Иброй, чечанликда мусобақа қилгани келганим йўқ! Ундоқ бўлса, қолганини эшит. Бу гал Ўрозбой қочқинларгина эмас, бор айбни тикка ўша Ибройнинг ўз гарданига қўйиб, товонимнинг тагига солмагунча тинмайман!— деди,— одам қаторига қўшилмайдиган бир шумни, бузуқни у қўлга олган бўлса, бу шаҳардаги бор бузуқни мен ҳам қўлга ола биламан! Ўшаларнинг ҳаммасини Ибройнинг орқасидан ёпирилтириб юбориб, қон қақшатиш менинг ҳам қўлимдан келар! Осмондан оёғини узатиб тушгани йўқ. Кўзини очиб қарасин Иброй! деяпти.

Шу гапларни айтаркан, сариқ юзига қон ўйнаб чиқиб, Эсентой нақ ёқалашишга чиққан кишидек, ғазаб билан қаради.

Кўп замонлардан буён Абай, ўзининг юзига, худди шу йўсинда қаттиқ ургандек, айтилган дағал гапни эшитмаган эди. Айниқса Ўрозбой айтиб юборган аҳд:

бориб турган йиртқичнинг, ёвузнинг буйруғи. Узининг нақадар ўртаниб, номусига чидолмай ғазабланганини Абай англаб ҳам улгурмади! Ҳайқирганича оғзидан ғазабли гап чиқди.

— Сен яраштирадиган гап эмас, талаштирадиган гап олиб келибсан-ку. Бор, йўқол бўлмаса! Урозбойингга бориб айт, ёвузлигини қилиб кўрсин, лекин ўкиниб қолмасин! Қутулиб кетди-ку, ер тангриси бўлиб, ерга қоқиб қўядиган куч борлигини ҳам унутмасин. Чиқ бор, жўна!— деб қаттиқ ғазабланиб, қовоғини солиб, икки кўзи қон талашганича, Эсентойга яқинлашганда, у индамай салмоқ билан қўзғалиб, тираниб турди-да, эшик сари қадам қўйди.

Эсентойлар қайтиб келишганда, бойнинг ҳовлисидагилар теварак-атрофга ур-йиқит одам чоптириб, жадал ҳаракатга тушиб, тўс-тўполон бўлишди. Бу томон соҳилда бўлса, қувғинчилар тиним топмай юришганди.

Дойр беомон ғазаб етаклаганича, ҳозир изга тушган искович итдан бадтар сезгирлашиб, эҳтиёткор бўлиб қолган. У узун чўзилган бош жотоқ, ўрта жотоқни бўйлатиб ўзининг ёнидаги олти йигитини тиндирмай, дам юқорига, дам қуйига танда қўйдириб турди. Урозбой билан Сейсеке хабар келиши биланоқ: «қочқинларни олиб ўтган қайиқчи қайтгани йўқ, келадиган вақти бўлгани йўқ»— деган қарорга келишган эди. Сейсеке салом йўллаб, бундай тўс-тўполон, жанжаллар устида «чопганда қиличи, отганда ўқи»дек қуроли бўлган Қўрабой савдогарни чақиртириб келди. У ўз кўмакчиларини ва бой ҳовлисидаги бақувват икки малайни эргаштириб, арава қўштириб, Иртиш бўйига чопди. Уша ерда Дойрни топиб, хилват, жимжит соҳилда бемаҳал кетган қайиқчининг қайтиб келишини кутиб ўтирди. Булар кўп маҳтал бўлишмади. Чуқур, тинч оқар сув юзида сузиб келаётган катта қайиқнинг ошкак шарпаси, Дойрнинг сезгир қулоғига чалиниб қолди. Уша шарпани пайқаши биланоқ Дойр, Қўрабой билан ўз йигитларининг бир тўдасини жар бўйини ёқалатиб, қайиқчиларни жим ўтириб, унсизгина кутиб олишди.

Фақат катта қайиқ аста силжиб келиб, тўхтагандан кейингина, қорайиб турган жар тагидан қувғинчилар баравар кўтарилишди. Сейл қайиқдан тушиб бўлганича, булар ҳам сув бўйига етишди. Энди ерга туш-

ган учта қайиқчини булар кўкрак кериб тўсишиб, «бизни ҳам олиб ўтинглар»— деб тўхтатишди.

Ужар, зўравон Қўрабой бўлса, ўдағайлаб келиб, кўнглидаги гумонини Сейлга тикка айтиб қолди.

— Қани, қоронғи кечада, қандай қора ниятли йўловчиларни ташидинг, кимни ўтказдинг, аввало шуни айт-чи?— деди.

Сейл дамани чиқармай, салмоқли одимлар билан, сув бўйига тушди. Иккита ҳамроҳига қайиқдан тушиб, эшакларни олишни буюрди. Улар хаялламасдан катта қайиқчининг буйруғини бажо келтириб эшакларини кўтаришиб, сакраб-сакраб соҳилга тушишди.

Дойр билан унинг ҳамроҳлари бараварига гап бошлашиб:

— Тўхта, тушма!

— Бизни олиб ўт!

— Олдингилар тўлаган пулни, биз ҳам тўлаймиз! Шошилинч, зарур ишимиз бор, ёрдам бер! Бизни олиб ўт!— дейишиб, қайиқчиларни ўртага олиб гап талашиб туришди.

Сейл қадди букилган новча қоматини икки томонга оғдириб қадам ташлаб, ҳали ҳам жавоб қилмади. Иккала шеригининг кўмагида катта қайиқни сувдан тортиб, шағал устидан сургаб, қуруқ соҳилга чиқарди. Индамай қилаётган бор ҳаракати билан, саботли Сейл, Қўрабойнинг ҳалиги зарбаси-ю, зўрлигига парво қилмаганини билдирди. Қўрабой энди жанжалга кўчди.

— Хўш, Сейл, сенга менинг пулим ҳаромми? Жавоб ҳам бермай, нега тескариликка олаётирсан? Қоронғи кечада муҳтож бўлиб келдим, ишимиз жуда зарур. Қайиққа чиқ қайтадан!— деб, можарони ҳам, буйруқни ҳам баравар ишга солди.

Лекин Қўрабойнинг бу галги дағдағаси кор қиладиган эмас. Унинг одатдаги ҳайқириғи билан чатоғини Сейл писанд қиладиган эмас. У салмоқлаб, гапни чўрт кесди-да, узил-кесил жавоб қилди.

— У сиз ҳам ишдан кечикиб келдим. Қоп-қоронғи кечада қора босмаса, Иртишнинг у ёғидан бу ёғига кезиб юрадиган қайиқчини кўрган эдингми? Энди қимирлагудай ҳолим йўқ. Ишинг зарур бўлса, эрталаб, вақтли кел, ҳозир менинг қайиғим сенга тегмайди!— деди.

Елкасига ташлаган узун илгакли темир тирговични салмоқлаб олди-да йўлдошларига «тарқалинглар, йигитлар!»— деб буйруқ берди. Узи ҳам аста-секин юриб, уйга қараб кетди.

Одатдаги дағдағаси ўтмай қолган Қўрабой, энди қайсар, тунт табиатли Сейлдан ноилож умид узган бўлса-да, орқасидан қолмади.

— Кимни ўтказдинг бўлмаса, ўшани айт. Нега унинг айтганига кўниб, қоронғида қайиқ соласан-да, биз келсак, важ қиласан! Ҳеч бўлмаса ўшани айт! Сени тун кечада қандай авлиё турғизди?— деб туриб олди.

Дойр ҳам ёндашиб бориб:

— Ҳеч бўлмаса ўшани айт! Ўтказганинг шаҳар одамими, танишингми ёки саҳродан келган бегона кишиларми? Ўшанигина айт-чи! деди.

Сейл бу гапга ҳам қисқа, дудмол жавоб қилди.

— Менинг танишим пул, йигит! Сон минг одамни ўтказиб юриб, Сейл кўпчилигининг юзига ҳам қарамайдиган, ким эканига аҳамият қилмайдиган бўлиб кетган. Қош қорайган пайтда қайиққа тушганларнинг ўриси-ю, қозоғини ҳам, қаласи-ю даласини ҳам пайқганим йўқ!— деди-да, дарвозасидан кириб кета берди.

Қўрабойнинг эндиги ўмиди эшикда қолиб, қўшни уйга қараб кетаётган йигит — қайиқчи Тусипда. Сейлдан умид узганлари ҳолда Қўрабой билан Дойрлар ўша Тусипни ушлаб олиб, кўп айлантиришди. Дам ачиқ, дам чучук гап гапириб кўриб, ниҳоят Тусипдан, у пайқаган баъзи бир маълумотларни олишди.

Булар уч йигит, бир аёлни ўтказишган экан. Афтидан, саҳро одамлари бўлса керак. Баъзи гапларидан бунинг пайқашича, у томонда улар Затонга боришса керак. Тўртта пиёданнинг ўртасида аёллар эгари урилган кўк от борлиги ҳам айтилди.

Айниқса мана шу сўнгги маълумот Дойрга бор ишни маълум қилди. Ҳу ўша Чинғиздан карвон йўли билан қочганларни қувиб келаётганида, йўлдагилардан аёл минган от билан, эркаклар минган отларнинг турқи-тукини сўроқлаб, эсида тутиб келганди. Ҳозир бу билганларининг устига ўша одамларнинг ҳаммаси қайиққа, Иртиш бўйига салт от билан келганини, бешта отни икки йигит қайтариб олиб кетганини эшитди. Ҳамма гап маълум бўлди. Изи-тўзлари аниқ, очиқ, кўз ўнгида турибди. Фақат жадал ҳаракатгина керак. «Юр,

жўна! Шу кечадан оширмайлик. Яшириқчани очаман, ёв кўнглини босаман!»— деди Дойр, Қўрабой иккови «Қайиқ, қайиқ!»— «Қайиқчи...», «Яқин ерда қайиқчи борми» дейишганларича кетишди.

Катта Семейнинг ўрта еридан, оқ тегирмон рўпарасидан чиққан Дарменлар Затонга етишгунларича, анча вақт ўтганди. Шаҳарнинг қуйи томон чети узоқ эди. «Қозоқ ўрис томони» деб аталадиган ёғоч уйли, қуми кўп кўчалар билан йўловчилар анча вақт кезишди. Шундан кейин шаҳарнинг четига, кимсасиз яйдоқ ерга чиқишди. Бундан кейинги йўл жар бўйини ёқалаб, баъзан пастликка, ўрмонзорга тушар, баъзан кенг — баланд тепаликка чиқиб, шаҳардан узоқлаб борарди. Орада аҳёнда бир учрайдиган тўп-тўп уйлар кўринарди. Улар тўнчиларнинг ёки кўн заводининг, пийма заводининг ва пиво-ароқ заводларининг корхоналарига ўхшайди. Семейнинг шу сингари бир-биридан овлоқ жойлашган корхоналар бўлган катта бир чети «Затон» деган жой.

Ҳалиги корхоналарга улашиб чўзилган яна бир қанча қоронғи кўчали, шаҳар сингари жойлари бор. Бу, ўша корхоналарнинг неча хил ишчи-хизматчилари турадиган шаҳарча. Шу ер, шу атрофда, катта Иртишнинг бир катта айланиши ҳосил қилиб, ўралиб оқадиган жойи бор эди. Ўша ерда қиш бўйи кўп пароходлар, баржалар турарди. Бу жойнинг «Затон» деб аталишининг сабаби ҳам ўша кемалар жойлашадиган махсус бир ер эканлигидан келиб чиққан эди. Ҳалиги қоронғи кўчаларига пастак, оддий уйлари зич ўрнашган кичкина шаҳарчада ўша Затондаги кўп кемаларнинг ишчилари, хизматчилари туришади.

Мана шу пароход ишчиларининг орасида юк ташийдиган, грузчик деб аталадиган катта бир тўп меҳнаткаш бор. Ёзда пароход билан баржаларда орқаларига оғир юк ортиб, оғир меҳнатни касб этишса, қишда ҳам ўша грузчилар қора ишга юмшайдиган кучига ишониб, ғайрат талаб қиладиган турли-туман қора ишларнинг меҳнатини чекишади. Шунинг эвазига бир замонларда оч, ориқ бўлиб, элларида касб излаб, ичарлик, кун кечирарлик тамадди излаб келган қозоқ қашшоқлари, Затонда, пароходлар ишида оч-яланғоч бўлмай, ҳо-

ли-бақудрат кун кечиришади. Меҳнатига ёлворгани бўлмаса, ҳеч кимга ҳам телмурмай, ўз кунларини ўзлари кўришади. Оёқ-қўллари бутунлигидан азаматлар хурсанд. Еб-ичарини бировдан тилаб олмай, ўз уйларидан тотишганларига хотин-бола, қари-қартанг, ота-оналар хурсанд эди.

Затон ишчилари Семей шаҳри билан Слободкадаги кўпчилик турган савдогардан бошқача. Хулқлари, феъл-атворлари ўзгача эди. Бегин вақтларда шаҳар халқи буларни билишмайди. Фақат йил ўн икки ойда бир келадиган ҳайит маъракасида грузчикларнинг, Затон йигитларининг довуғи шаҳар халқининг, қозоқ, нўғойининг оғзидан тушмайди. Ҳайит кунларида Семей билан Слободканинг бозорлари — кенг майдонларида сурункасига икки-уч кунлаб қиёмат кураш бўларди. Затоннинг грузчик йигитлари учтадан, тўрттадан, бештадан, ўнтадан бўлиб келишиб, ечиниб курашга тушиб кетишганларида, қарши тўпларнинг не-не ном чиқарган, отоқли полвонлари тоvon тираб беллашишга ярамай, қийғос йиқилишарди. Жуссаси бўлали, яғринли, болдирлари йўғон-йўғон, барваста, чаптаст азамат грузчиклар курашганда, қандай-қандай Алпомишдек йигитларни ёқадан олгандаёқ орқалаб, улоқтириб, уришарди. Елкасидан ошириб юбориб, икки товонини тарс этдириб, чалқасидан тушириш «грузчиклар кураши», «затонликлар усули» — деб ҳайит кунларида ҳузур қилиб тингланадиган афсона бўлиб тарқаларди.

Мана шу затоннинг камгап, бақувват, ўзларига ишончи зўр, серғайрат ишчилари шаҳарда истиқомат қилган қозоқ боласининг ўзгача бир ҳуснга эга бўлган қавмидек бошқача кўринарди.

Макенни олиб шаҳарга юз тутганда, Дармен билан Абдининг Абайдан кейинги паноҳ тутгани худди шу Затон эли эди. Бир вақтларда, бундан уч-тўрт йил муқаддам, Абдининг ўзи ҳам касб излаб затонга келиб, икки йилча ишлаб кетган эди. Унинг таниш-билиш ёру дўстлари ҳам, ишончли хонадонлари мана шу Затонда. Дармен ҳам шаҳарга келиб, анча туриб қолган чоқларида, кўп ерга бориб, шу ердаги грузчиклар улфатида ўлан айтиб, ўйин-кулгиларини хўп қизитиб юарди.

Ҳозир Абди билан Дармен иккови ҳам Затондаги ўзларининг энг ишончли дўстлари Абеннинг уйига келишди. Унинг ҳовлиси кичик, уйи бир уй, бир даҳлиз

қилиб хом ғиштдан солинган. Иккитагина хонали уй. Йўловчилар етиб келганда Абенлар ётиб қолишган экан. Эшикни Абеннинг рафиқаси — матолгина, новча бўйли Ойша чиқиб очди. Абен билан хонадонига ўзлари ҳақида уқдириш учун, Абдининг ўзи кирди. Салдан кейин иккита кичкина хонага барабар чироқ ёқилди. Гангир-гунгур гапирганича уйдан баланд бўйли, оқ юзли, мўйлови қоп-қора йигит — Абен чиқди.

Меҳмонлар уйга кириб ўтиришлари биланоқ, даҳлизда Ойшанинг самовар билан қозонга барабар уринаётгани маълум бўлди. Макеннинг олдида Дармен билан Какитойлар ҳам гапни очиб гапиришмади. Фақат Какитой бу сафарга чиқишларини ҳам яшириқча, ҳам таваккал қилган эр-азаматнинг ҳаракати эканлигини сездириб ўтди.

Аввало атрофдагилардан эҳтиёт бўлиб, яширина туриш бир оз кунлик вазифа эканлигини билдирди. Шу орада Какитой, чойга қарамай жўнайдиган бўлди.

У шу кечанинг ўзида Абишнинг ёнига етиб бориши зарур. Ҳали Абай айтган ариза тез ёзилиб, қандай бўлмасин тегишли жойга, улуғнинг маҳкамасига тезроқ тушиши керак.

Какитой кетай деб турган пайтда Дармен унга бир хат узатди. Хиёл ҳайрон бўлиб қараган Какитойга у:

— Мана бу хатни ҳали Абай оғам Абишга ёзган эдилар, ола бор-чи, нималигини айтмай, индамай берган эди. Шу иш тўғрисида бўлса керак. Балки ёрдам, маслаҳат бераётгандир! — деди.

Какитой маъқул деб, индамай бош эгди-да, хатни чўнтагига солди. Энди Дарменнинг, Абдининг қисқа қилиб берган маслаҳатларига кўра, бу уй билан энди-ги алоқа фақат кечасигина бўлмоғи керак. Юлдуздек кўз, беҳуда оғиз кўп. Жуда бир қисталанг — зарур иш бўлмаса, кундузи келиб-кетиш бўлмасин дейишди. Бор вазиятни шу гаплардан англаб, индамай бош ирғаб ўтирган Абен, Какитой кетаётганида яна бир маслаҳат берди:

— Эсларингда бўлсин, кечаси келганда ҳам кўча-кўйдан юрманглар. Бу затонда кечаси юришнинг ўзи ҳам ҳар уйнинг итини ҳурдириб, диққатни жалб этиб туради. «Ким келди, ким кетди, қаерга келибди, нега келибди!» — дегандек, қозоқ эмасми, мана шу затонликларнинг ўзи ҳам сўрай берадиган, эшитишни яхши

кўрадиган бўлади. Шуни ўйлаб ҳозир мен, Какитой, сизни мана шу дарвозадан қирга, хилват ерга олиб чиқадиган бир йўлга солиб юбораман. Келганда, кетганда фақат шу йўл билангина хабарлашинглар! — деди.

Макен миниб келган биттагина кўк йўрғанинг ўзи ҳам бу ҳовлига сиғмай, гўё бир даракчидек бўлиб турганди. Уша отга Абен Какитойни миндирди-да, ҳалиги ўзи айтган чап йўлга олиб бориб, пиёда бўлса ҳам бир чақирим келадиган жойгача кузатиб бориб, жўнатиб келди.

Даниёрнинг уйига Абишни излаб Какитой келганида вақт анча кеч бўлса-да, бу уйдагилар ҳали ётишмаган эди. Ўзининг тўхтамай келишининг алоҳида сабабини Какитой кийинини ечмасданоқ айтди. Уша келган заҳотиёқ, сўзлаб турганича Абишга Абайнинг хатини берди... Ўзи бўлса, бир ўтириб, бир туриб кетиб, эндиги кайфиятни тиниқ, жаранглаган товуш билан баён этмоқда. Абиш унинг гапига қулоқ соларкан, Абайнинг хатига кўз тикиб, тез ўқимоқда. Какитойнинг айтишига қараганда, орқаларида уввос солиб қолган, можаро излаган йўғон, зўравон овулларнинг югур-югури зўр экан. Соат сайин қувиб келиши, шаҳарга келиб тўс-тўполон қилиб, жанжал-можаро кўтариши турган гап экан. Сабаби — Дарменнинг иши унча-мунчага эмас, даланинг энг бир ашаддий тиш-тирноқли ёви, бало-ю қазонинг қай хилидан бўлмасин тап тортмайдиган Урозбойга тегадиган иш экан. У шаҳарда эмиш деган гапни ҳам Какитой эшитганди. Буларнинг ҳаммасини ўйлаганда энди Дармен билан Макенга ёрдам берувчилар тиним топмай, кўз юмиб-очгунча ҳаракат қилиши керак экан.

Какитой шу ҳақда сўзлаётганида, Абиш хатни ўқиб тугатай деб қолган эди. Энди бир нафас ичида ўқиб бориб, хиёл ўйланиб турди-да, индамай отасининг хатини Какитойга узатди. Какитой қошларини сал чимириб, Абайнинг йирик, аниқ ёзилган хатини шариллатиб ўқиди.

«... Дарменнинг боши мен учун қанчалик эканлигини айтмай қўя қолай. У йил сайин халқнинг ҳам қадрдонини, азизи бўлиб келаётир. Сен ҳам дўст деб биладиганга ўхшар эдинг. Мен ўша муносабатингни маъқул кўрар эдим. Қани энди дўст бўлсанг «чин дўст», «со-

диқ дўст» дейдирадиган бўл. Бўлмаса ёмон дўст кўланка, қуёш тушса бошингга қочиб қутулолмайсан; булут чиқса бошингга излаб топа олмайсан. Гарчи менинг олишишим, кучсизга, ожизга, бегуноҳга, ҳалол, ювош халқ ўғлига кўмаклашиш бўлса-да, энди сени эл ичидаги талаш-тортишдан овлоқ тутишга тиришар эдим. Энди бу чоғ мен сенинг галинг келди демоқчиманми. Шаҳарга қочиб келганлари яхши бўлибди. Саҳронинг қора қонунидан, диннинг шариатидан — ҳаммасидан ҳам русларнинг закони инсон бошини дуруст ҳимоя қилади. Бу ҳақда ҳокимлар билан судлар, сен биладиган жойлар. Мен сенга бурч юклаётирман. Катта ғалаён, талаш-тортиш келди. Тун демай, кун демай ҳазир бўл!»— дебди.

Какитой билан Абишнинг кўзлари учрашганда сўз қотишмай бир-бирларини англашди.

Абиш эндиги вазиятни англаши биланоқ, Даниёрга унинг енгил траппанкасини қўштиришга буюрди. Ўзи шу кеча шаҳарнинг оддий савдогаридек кийиниб олмоқчи бўлиб, яланг қават камзул, татарча телпак қийиб олди. Какитой билан Даниёр от қўшиб, жўнашнинг ҳаракатини қилиб юришганда, Абиш Даниёрнинг ёзув столига ўтириб, дарров икки бўлак ариза ёзди. Биттаси Семейнинг ўяз¹ бошлиғига, иккинчиси Семейнинг окружной судига йўлланган. Қозоқнинг ваҳший саҳросидан келиб, ўзининг паноҳсиз бошига озодлик тилловчи Макен Азим қизи номидан бериладиган ариза-лар эди.

Қоғозларни буклаб олиб, энди устки кийимини елкасига илиб, Абиш жўнамоқчи бўлаётганда, унинг хаёлида йўқ ишни қилиб, Мағиш ўрнидан турди-да, бирга бораман деди. Тун кечада унинг боришини Какитой билан Абиш иккови ҳам, Даниёр ҳам беҳуда деб билишганди. Мағиш буларга салмоқли, ўринли гап гапирди.

— Макен менинг бир туғишганимдан ортиқ, жонимдек кўрадиган яқин дўстим эди. Кунда бормасман, балки энди мутлақо кўрмасман. Унинг бошига шундай оғир кун, хатар тушиб турганда ўзим бориб кўрмасам, тинчлана олмайман. Қойиманглар, мени ҳам ола бординглар!— деди.

¹ Ўяз — уезд, — (Ред.)

Ичида кўп ҳаяжонланиб, кўнглига маҳкам туғиб олган бир аҳдига ўхшайди. Гўзал юзини Абиш томон ўгириб, катта-катта қўй кўзлари унга тикилиб, бир нозини ўтказадигандек салмоқ солиб, мароқ билан боқиб турибди. Абиш икки оғиз гапга айлантормаёқ тушунди. Мағишни елкасидан қучоқлаб силади-да, бир оғиз қилиб: «Юр!»— деди-ю, тез кийинтириб ола кетди.

Кичкина енгил аравага уч киши тушадиган бўлгани учун кучерга жой қолмади. Энди козлага Какитойнинг ўзи чиқди. Даниёрнинг югурик қора йўрғасини қаттиқ ҳайдаганича олисга, Затонга қараб, уйқуда ётган шаҳар кўчаларининг сукутини бузиб жўнаб қолишди.

Булар Абеннинг уйига етишганда улар ётиб қолишган экан. Лекин чарчаб-толиб, қаттиқ ухлаб қолган Макеннинг ёнида кийими билан ётган ҳушёр Дармен ухламаган эди. Енгил арава эшикка келиб тўхтаганда уй ичидан олдин Дарменнинг ўзи чиқди. Абиш уйга кирмади. Шошилиб, зарур иш билан келган. Бу уйдагиларнинг ҳаммасини ҳовлининг панасида учратиб, бор гапини қисқа-қисқа қилиб, шошилиб гапирди.

Ёнидан Дармен туриши биланоқ, маст уйқудан ирғиб турган Макен энди Маърипани кўрганида, индамай отилиб бориб, қучоқлаша кетишди. Бу икковининг ўртасида бундан кейин ҳам бирор оғиз гап бўлмади. Фақат бир-бирларининг юзларидан, кўзларидан галма-гал ўпишиб, қайта-қайта қучоқлашиб қолишади, холос. Икковининг ҳам кўкси тўла шубҳаси, оташин алангали армони, аламли дардлари томоқларига тошдек тиқилиб келиб, галма-гал отилиб чиқаётган иссиқ кўз ёшларига айланади. Бирининг кўзларидан бири ўпганда аччиқ ёшларини ҳам ютишади.

Абиш Макеннинг аризаси ҳақида гапириб, иккала қоғознинг охирига рангдор қалам билан Макеннинг ўзига «Макен Азим қизи» деб қўлини қўйдирди. Шунчалик шошилиб келишининг асосий сабабини Абиш Дарменга тез-тез гапириб берди.

— Атрофда хавф-хатар бўлса-да, ҳозир бир нарсадан хурсандман. Мен шаҳардан кетмасимдан етиб келганларнинг жуда яхши бўлди. Ҳолим етгунича, қўлимдан келгунича, Дармен, Макен сенлардан аяйдиганим йўқ. Эртага улуғларнинг маҳкамасига бу аризалар билан ўзим бораман. Икковингга айтадиганим: «Қимир-

ламай, қийналмай, ҳеч нарсани ўйламай, фақат хотир-
жам бўлиб ёта беринглар. Энди сенлар қиладиган иш
тамом бўлди. Бундан бу ёқдагиси мени, мана бу Ка-
китойни ва билаги-ю, юраги бақувват, пайти келса ғай-
рати билан номусини буктирмайдиган, эр-азамат Абди
билан Абен икковининг вазифаси бўлсин. Ёв ҳам ёмон,
бироқ, ёқалашиб қоладиган замон. Қилар ишни қил-
динглар, энди фақат ўкина кўрманглар! Мана шу тур-
ганлар, ҳаммаларингизга шу гапларимни айтиб ўтин-
гани келдим. Мана бу Мағишнинг ҳам айтадиган гапи,
ўтинчи шу бўлса керак!»— деб шу қийин кайфиятни
ифодалаётган оғир гапининг охирини бир оз ҳазил қи-
либ тугатди. Абди билан Дарменгина эмас, энди Абен
ҳам ҳалиги гапларидан Абишни яхши билиб, яхши кў-
риб қолди.

Бу ердагилардан Абиш айтган гапдан бошқа гап
чиққани йўқ. Фақат Макенгина бир нафас иссиқ кўз
ёшларини тўкиб юборди-да: «Нима бўлса ҳам чидай-
ман, Абиш» — деб қолди.

Унга борлиғи билан ячинган ва ҳалиги гапидан
хурсанд бўлган Мағиш «Жоним Макен» — деб, яна қу-
чоқлаб кўзларидан ўпди. «Чидарсан сен, чидайсан, би-
ламан» — деди, узилиб товуш чиқариб. Жуда секин
айтилса-да, турганларга икковининг гапи ҳам, бор на-
фаси билан, тўла эшитилди.

Қолган гаплар Какитой, Абди, Абен учовининг
ўртасига ташланди. Улар «тўсатдан керак бўлиб қол-
са, шу ерда турсин» — деб эрталаб Муқа билан Алма-
ғамбет олиб ўтадиган отлардан биттасини шу ерда, ўр-
монда тушовлаб, ушлаб турмоқчи бўлишди. Қандай
хабар бўлса, аввал Даниёрнинг уйига, Абишга, Какит-
тойга етиши керак. Улар от-уловларини ҳозирлашиб,
доим тайёр бўлишиб ўтиришади. Эртага бу ерга Алма-
ғамбет билан Муқа ҳам етиб келиб, кечаю кундуз Дар-
мен билан Макеннинг ёнида бирга бўлишади. Қарор
шу бўлди. Уйқуда ётган Затонни чўчитмай, ҳали ярим
соат олдин келган енгил трашпанка ўша йўловчилар-
ни солиб, ўша четдаги йўл билан қайтиб кетди.

Булар шаҳар ичини оралаб кетишаётган пайтда, яна
катта Семейнинг ўрталик жойига, оқ тегирмоннинг
ёнига бирининг орқасидан иккинчиси илашиб келиб,
учта катта қайиқ тўхтади. Ўша қайиқларда олтитта от,
бир аравага юкланган ўнтача одам бор эди. Улар да-

мини чиқармай, уйқули соҳилга келиб, жимгина тўх-
ташган эди.

Қайиқчи Сейл кўнмаса-да, ўша Иртиш бўйидаги,
Қўрабойга таниш бўлган уч қайиқчини тун кечада тур-
ғизиб олишган эди. Энди ўшалар худди Дарменлар
тушган жойдан олдингиларнинг изини босиб тушишди.

Абеннинг тўрдаги уйида холи бўлишган Дармен би-
лан Макен бу кечанинг иккинчи ярмини бедор ўтка-
зишмоқда. Биттаси тўғрисида биттаси «тиниксин, ухла-
син»— деб қимирламай ётган бўлса-да, икковининг ҳам
кўнгиллари безовта, ичлари тўла хавф-хатар.

Ҳозир Дарменнинг эсига ўз муҳаббатининг ҳар дав-
ри ўтдек иссиқ бўлиб аниқ тушаётир. Қисқагина тари-
хи бўлган бу севгининг ўлганда ҳам эсдан чиқмайди-
ган онлари бор.. Шу йил ёши йигирма бешга чиққан
Дармен шу чоққача муҳаббат шуъласига, севги ала-
ғасига ёндашиб кўрмаган эди. У бошқаларнинг, дўстла-
ларининг, тенгдош қиз-жувонларнинг ўртасидаги дўст-
ликка, интизорлик чекаётган ишқ аҳлига борлиги билан
тилакдош бўларди. Беғараз соф дўст, жонини аямай-
диган кўмакчи, танокор бўлишни яхши кўрарди.

Шу қаторда Абиш билан Мағиш ўртасидаги, ҳеч
кутилмаганда пайдо бўлиб улғайган кучли муҳаббатга
Дармен кўп шодланиб, завқ билан боқарди. Уларнинг
ҳисларига, унинг инилик, тенгдошлик, дўст шоирлик
ҳисларининг ҳаммаси бирга қўшилиб, қайнашиб, ара-
лашиб кетгандай туюларди.

Абиш билан Мағишнинг қандай яқин жигарларини
олсанг ҳам, улар ўртасидаги эндиги ҳаёт тилаклари-
нинг қизигини Дармендек жону дили билан ҳис этади-
ган одам йўқ, дейиш мумкин. У иккала ёшнинг ўзлари
ҳам Дарменнинг буларга бўлган тилакдошлиги, дўст-
лигига барабар шодланишарди. Дармен буларнинг му-
ҳаббатига куйлари, гўзал қўшиқ, лапарлари билан му-
дом аралашиб, қайнаб битиб кетганди.

Шу йил ёз ўртасида Керегетос сингари чиройли қў-
нисдаги нўғой овулига Абиш куёв бўлиб қаллиқчасини
олиб келгани борганида, йигирма кунча ўйин-кулги
бўлганди. Абишнинг куёв йўлдоши Дармен ўша сафар-
да, ўша яйлов кечалари, ойдин кечаларда, ўзининг ҳам
илгари тотиб кўрмаган жон оромини топганди. Макен,
ўша Мағишнинг ёнида, кўп кунлар давомида учрашиб
юриб, Дарменнинг эндиги орзусидек намоён бўлганди.

Буларнинг ўртасидаги муҳаббат Абиш билан Мағиш ўртасидаги қизғин, самимий, жуда пок, ноёб ҳислардан намуна олиб туғилган муҳаббат эди. Эҳтимол, Абиш билан Мағиш сўз билан, феъли-атвор билан ёки арзимаган бўлса-да, бир иш-ҳаракат билан бу икки ёшнинг кўнглини мойиллаштирмаган ҳамдир. Лекин у икковининг Макен билан Дарменга ўша йиғирма кун давомида бўлган дўстона муносабатлари тилсиз, унсиз ҳолдаёқ бу икковини ҳам ўз алангалари билан туташтиргандир. «Макен билан Дармен икковининг севгиси қайси куни, қандай қилиб бошланди» деса, ҳозир Дарменнинг ўзи ҳам, Макеннинг кўнгли ҳам аниқ бир жавоб қилолмасди. Албатта, бу аснода Мағиш билан Абишнинг баъзан бу икковини янграиб куйлатиши ҳам беҳуда кетмаган бўлса. Ойдин кечаларда, овулдан четга сайрга чиққан чоғларида, атайин озчилик бўлиб бўлиниб кетиб, унинг устига Абиш билан Мағиш икковигина холи қолишганларида, Дармен билан Макен ҳеч кутмаганда холи қолишадиган пайтлар ҳам бўлган эди. Бу ҳам бекор кетмаган бўлса керак.

Тумонатдек мажлис аҳли ўртасида илҳомга тўлган Дармен, жўшқин, шўх ўланларини ичдан чиқариб куйлаганида ҳамма шодланиб томоша қиларди. Шунда Мағишга қўшилиб, Макен ҳам оппоқ юзли, қийилган қоп-қора мўйловли, мулойим боқиши нур сочиб турадиган кўзли санъаткорни томоша қилиб мақтарди. Унинг ҳам гул боғига умидини гўё эккандек, маъно-маноси билан ўз мевасининг томирини ёйган бўлса керак.

Макеннинг бечораҳол овулида ёлғиз онаси билан ўзи яшайдиган кўҳнагина уйи бор эди. Бир куни кеч-қурун Абиш, Мағиш, Дарменлар йиғилиб, ўша ерда меҳмон бўлишганида, Макеннинг кўп эслик онаси Дармендан хурсанд бўлиб мақтаган эди. Таъзиядор она олқиш айтиб, фотиҳа берганди. Таъсирли тилини, шарми-хаёлик, нозик ҳисларини, камтарлигини манзур кўриб, хўп мақтаганди. Ўша Макеннинг онаси сингари қашшоқ овулнинг барча ёшу қариси куёвлар меҳмонга келган кечадан кейин, оғизларидан Дарменнинг отини туширмай, мақтай-мақтай сўзлашганди. Санъаткор, ибрат бўларли ажойиб бир ёш йигитга мўмин овулнинг меҳри тушиб, яхши кўриб қолганди.

Бу жиҳатларининг ҳам кейинчалик бориб, навбати келиб, розидил айтишадиган маъсум муҳаббатга таъ-

сири бўлгандир. Лекин шуларгина эмас, буларнинг ҳаммасидан бошқа яна ўша йигирма кун давомида ё кундузи, ё кечаси, ё уйда, ёки эшикда, баъзан кўпчилик ичида, баъзан холи қолишганда икки юрак орасида ипак толасидек, мулойим шарпадек яна бир ажойиб тилсиз сир улашганди.

У ҳар чоғ, ҳали айтилганидек, эсда қоладиган онларда айтиладиган Дармен куйлари эди. Бу ёш йигитнинг ўзи яратган, ўзи жўш урдирган сўз сирлари эмас, Мағиш билан Абиш сингари зийрак ёшларнинг ҳаммаси биладиган шеърлар эди. У Абай сози. Макен ҳам Мағиш сингари кўп қулоқ солган, кўп уққан, ёдлаган ўланлар эди.

Баъзан кўпчилик ичида, баъзан холи ерда Макенларнинг ўзлари ҳам қайта-қайта айтишадиган — Абайнинг сирли ҳисларига тўла шеърлари. Нега эканлиги номаълум, Макен ўтирган пайтларда Дармен «кўзимнинг қораси» деб куйласа, «салом сенга қалам қош» — деб алангали салом йўлласа, ёки «жон изтиробда» — деб, нозли ноласини айтса, баъзи-баъзида «ярқ этмас қора кўнглим на қилса-да» деб бошлаб, ўйчан, нурли кўзларини Макеннинг юзига ташласа, барча ёшлар биладиган шу шеърлар, худди шу онда Дарменнинг оғзидан чиққан-у, илгари айтилмаган гапдек бўлади. Ҳатто илгари мутлақо очилмаган сирдек, шунчалар яшнаб, янги бир ниҳол сингари мавж уриб товланади. Балки бошқа, биз санаган ўзга икки ёшнинг муҳаббатини туғдирадиган шарт-чоралар орасида мана шу куйнинг ҳам ўз таъсири, ўзгача кўп таъсири бўлгандир...

Ҳар ҳолда ўша йигирма кун мобайнида Мағишнинг илтимосига кўра, унинг ёнидан айрилмай, ҳамиша бирга бўлган Макен, Дарменнинг қалбида илгарилар у билиб, пайқаб кўрмаган ўзгача аланга туғдирди. Лекин бу ёшларнинг айрилишар чоғи яқинлашди. Мағишнинг узатиладиган кунги яқинлашган сайин, Дарменнинг юрагидаги аланга-ю оташ бедор кечаларга тутшиб, эндиги ёшлик ихтиёрини қамраб олди. Илгари жон боласига юрагини очиб, ёрилиб кўрмаган мўмин, маъсум Макеннинг ҳам, энди сўнгги кунларда Дармен дўмбира олиб, унинг рўпарасига ўтириб, нидо созини бошлаганида, ёш юраги уриб лопиллаб кетарди.

Абиш билан Мағишнинг кўзлари сўнгги кунларда

Макеннинг юзида тўлқинланиб бир нафасга туғилган қизғиш нурни кўради. Тонг шафағидек қизил ранг, Макеннинг беғубор, бежирим қора тўри юзига лап бериб чиқади-да, тез тўлқинланиб, унинг гўзал, маъсум юзини сал оқаринқиратиб бориб, кўздан ғойиб бўлади.

Севишган ёшлар айниқса даставвалги маъсум ёшлик чоғларида ўзларининг ораларида туғилиб келаётган ажойиб ҳисни ўзлари англаёлмайдиган, аниқ биллолмай юрадиган содда вақтлари бўлади-ку. Уларнинг ички кайфиятларининг ҳали номи йўқ, ҳали ўз кўнгилларида ҳам идрок билан, сўз билан белгиланмаган, ҳал қилинмаган. Бироқ, бу беғубор, соф, соддадил ёшлар, ўз ўрталарида туғилиб қолган ҳисни холис дўст, яқин кўзлар кўриб-билиб қолганини ҳам пайқашмайди. Бир қанча кундан буён бу кайфиятни Абиш билан Мағиш чин сир қилиб бир-бирларига айтишганди. Иккови Макен ўтирган чоғда Дарменга алоҳида ўланларни атайин тез-тез айтдира беришарди. Ини, ўртоқ бўлган қиз билан йигит дўстларининг шу дамдаги чеҳраларига мароқ билан боқиб билдириб қўймай, сездирмайгина шодланишарди. Ўзаро кўз ташлашиб, ичларида билишиб, аҳволни англашарди.

Лекин қанчалик севиб, аланга қучиб юрса-да, ўша аҳволни ҳеч қачон, ҳеч кимга ошкор қилмай, сақлаб қолиш Макеннинг қўлидан келар эди. Унинг нозиккина баланд бўйи, жозибали кўзлари, нақадар бежирим чиройли юзи Абишга бошқача кўринарди. У ўқиган қандайдир бир романда кўп оғир қурбонликка чидайдиган, муҳаббатга нечоғлик содиқ бўлган аёл бор эди. У ёниб ўтса-да, ялиниб ўтмайди. Ўзгача зўр ҳисга тўла маҳбуба эди. Ўшандай юрак билан фазилат мана шу Макенга ўхшаган қиздан чиқса керак деб ўйлар эди.

Абиш ўқиган яна бир романда моҳир ёзувчи айтган бир танқидий мулоҳаза бор эди. Ўшанда: нозик, баланд бўйли, бежирим юзли гўзал аёл, муҳаббат йўлида энг чидамли, матонатли ҳис эгаси бўлади, деган экан. Қони тўлиқ, йўғон жуссали аёлда матонатли ҳис кам учраб, қурбонликка чидамсизлик кўпроқ кўринади!— деган гапни ҳам бир эшитган эди. Ўзи билган нарсаларнинг кўпини кўнглига тугиб олгани билан, сиртга чиқармайдиган Абиш бу саҳрода ўзи кўриб юрган қизлар орасида Макенга бошқача баҳо берарди.

Дарменни бўлса унинг санъати учун ҳам, йигитлик фазилати учун ҳам, яна айниқса беғубор ёшлиги учун ҳам яхши кўрарди. Баъзан Абишнинг ўзи ўз сирлари билан бўлиб, одиллигига бориб ўйлаганида, шу саҳродаги бор қариндошлари, дўстлари, ёру биродарларининг ичида отасидан кейин Абишнинг энг яхши кўрадиган азамати мана шу Дарменга ўхшаб кўринарди. Баъзан ўзига ўзи савол бериб: «мен Дарменни энг севикли жигарим, иним Мағишдан ҳам ортиқ кўраман-ку, дейман-а?»— деб қоладиган вақтлари ҳам бўларди.

Ҳозир Абиш Дармен билан Макеннинг ўртасида қандай тугун пайдо бўлишини қизиқиб кутарди. Уларнинг ҳаёти олдида қандай оғир тўлқин, ғовлар ётса-да, ҳалигидек қизиқиб, шодланиб, умид билан боқишдан Абиш энди ўзини тўхтатиб ололмай юрганди. Агар шу иккала ёш бунинг билан маслаҳатлашадиган бўлса, Абиш уларнинг олдида ўт турган бўлса-да, чекинмасликни, тоймасликни маслаҳат кўрган бўларди. Ҳар ҳолда, у, ёнига Мағишни олиб, Дармен билан Макенни қувватловчи, тақдирловчи шериги бўлиб олган. Бироқ булар тилакдош бўлиб турса-да, ҳали ҳам Дармен билан Макеннинг оралари на очилмай, на босилмай турган бир пинҳон аланга эди, холос.

Икки ҳаққоний, лекин содда, ҳалол ёшнинг қалби энди осонгина очилишига шафқатсиз бир иш етаклади.

Мағиш узатилишидан уч кун олдин бошқача бир ҳолат туғилди. Ёшлар кундаги одатлари бўйича кечки пайтда овул атрофига сайлга чиқишганди. Юпқа, чиройли қора шойи чопон ёпинган Мағиш бўйи бўйи билан тенг, матол Макенни чопони остига тортди. Қучоқлашган икки қиз аста-секин қадам ташлаб, қаторлашиб кетишаётган эди.

Кейин ой чиқиб қош қорайган пайтда, Мағишни Макендан ажратиб Абиш олиб кетган эди. Ёнида қолган Алмағамбет билан бир-икки қиз улфатларининг кўнгилларини Дармен ҳазил-аския билан хуш қилиб, сайр этиб юрганди. Худди шу топда бу ёшлар тўпига қараб остидаги бақувват отини тепинганича чоптириб, бир йўғон гавдали, ёши катта киши келиб тўхтади.

Йигитлар берган саломга дурустроқ ҳам алиқ олмасдан, чўққи соқол, бурни катта, кўкраги гупсангидек киши қўпол товуш билан:

— Шу ерда Макен борми? Анави турган Макенми-сан? Бу ёққа юр, бу ёққа, менга қара!— деб буйруқ қилиб гапирди.

Ҳалиги, гапларини чўрт-чўрт кесиб гапираётганда анграйиб қолган ёшлар ҳали ҳам ҳайрон бўлиб тур-ишганди. Лекин ҳаммаси ҳам мана бу кишининг қўпол товуши билан авзойини кўриб, мақсадини ан-лашди.

Макен бу кишини танир экан. Аста-секин, салмоқли қадам ташлаб, унинг ёнига яқин борди.

— Юр бу ёққа! Бу томонга юр!— деб яна буйруқ қилиб келган одам, отининг бошини буриб, Макенни четланиб олиб кета берди.

Ўша келган қўпол товушли, тунд юзли йўловчи Ма-кеннинг бошига фалокат олиб келган. У Дойр деган Ма-кеннинг аменгери. Макеннинг отаси — Азим ҳаёт чо-ғида Урозбойнинг яқинларидан бўлган мана шу Дойр ўзининг кенжа иниси Қайрга Макенни айтдириб қўйган экан. Ҳозир унга беш йил бўлибди. Шундан буён Азим вафот қилиб, Макен етим қолибди. Қашшоқ оила бў-либ онаси бошқараётган уй-жой чолдеворга айланибди. Энди қишлик сўқим, ёзлик соғиб ичкудек молларни Макеннинг оиласи ноилож ўша куён томондан олишдек муҳтожликка йўлиқибди.

Макен Дойрнинг инисини кўрмаган бўлса-да, тақди-рига кўнади. Ўша номаълум ёр «қўшоғиман» деб бўй-суниб ўсади. Лекин ўтган йил бунини айтдириб қўйилган Қайр, ўзи қатори ёш йигит, отдан йиқилиб ўлади. Энди мана унинг йили тўлар-тўлмас ўша Қайрнинг ёши қирқдан ошган, уйида айиқдек хотини бўлган акаси мана шу Дойр бундан бир ой олдин Макен билан унинг онасига совуқ гап ташлай бошлайди. Маслаҳат, кенгаш эмас, ўтинч, илтимос ҳам эмас, буйруқ, қарор йўллайди.

— «Иним ўлса, бевам тирик, аменгери ўзим бор-ман. Макенни ўзим оламан. Шу ёзда, ёки кузда уза-тишнинг ҳаракатини қилсин!»— деб буйруқ қилиб юборди.

Нўғой овулига Абиш куён бўлиб келгандан буён ўша Дойрнинг овули жуда безовта бўлаётган эди. Дойр бўлса Қуёнди ярмаркасига сафар қилиб, бу ер-даги яйловда бўлаётган ёшлар ҳақида ўз вақтида би-ла олмаганди. Энди кеча ярмаркадан қайтиб келиши

биланоқ Макенни «Абай овулининг ёшлари ўртасида сўпдан буён ўйин-кулги қилиб, яйраб, юрганини» эшитди. Бунинг овулидаги бир-икки қари янгалар Дойр келмасдан олдин нўғой овулига, куёвнинг ўтовига бирикки кекса ғийбатчини жосус қилиб юбориб ҳам олишганди. Улар Макен билан Дарменнинг муносабатига кетдан зеҳн солишиб, бичиб-тўқишиб, ғийбат қилиб келган эди. Бу кайфиятни дилига тугиб олган ва Ўрозбойнинг кўнглига қараб Абайнинг ўзини, унинг барча ёру дўстларини душман деб биладиган Дойр, бугун келди-кетдидан бўшаши биланоқ атайин отга қўнган эди. Шу бугун кечқурун Макенни гуноҳкор қиладиган пайтни пойлаб, қандай бало билан бўлмасин, бетма-бет учрашишга тайёр бўлиб келган эди.

Ҳозир у Макен билан икки-уч оғиз гап айланмасданоқ:

— Бор, уйингга, кет ҳозир, мана бу касофатлардан! Энангнинг олдига бор. Энди бир оз кунда келаман-да, оламан!— деб буйруғини ҳам, аҳдини ҳам бирйўла айтди.

Дойрга тегиш деган хаёл ҳали Макеннинг бошига келган хаёл эмас. Юрагини чўчитиб, сескантирадиган бир хавф эди. Тўғри, очиқ кўнглилли Макен Дойрдан ҳалиги гапларни эшитганда норозилиги билан ғазабини яшира олмади. Қошларини чимириб, койиб:

— Сизга нима бўлди ўзи? Мунча тасирлаб, нимага юлқинаётирсиз?— дейиши биланоқ, Дойр сўйлоқ тишларини ирсияйтириб, дўқ этгандек буйруқ қилди.

— Бас қил гапни, олма юзимдан! Жўна ҳозир уйингга!

— Бўкирманг! Мен сизнинг хотинингиз бўлганим йўқ ҳали. Бўламан деб юрганим ҳам йўқ!— дейиши билан, эндиги гапни бир қўпол уришга айлантирган Дойр:

— Ўчир товушингни, юзи қора!— деди-ю, қамчи билан Макенни савалаб юборди.

Макен чир этиб:

— Қуриб кетгур, ёвуз!— деб, орқада қолганларга қараб отилди. Аччиқ зори ўшалардан нажот тилаётгандек бошқача бўлиб эшитилди.

Дармен ҳаммадан олдин учиб келиб, қиз билан Дойрнинг ўртасига тушди. Дойрнинг қўлидаги йўғон қамчинини бир юлқишда тортиб олди.

— Тўхта! Ҳайвонмисан? Қандай беномус одамсан?— деб Дойрнинг ўзига қамчи кўтарди.

Дойр буни ҳам ҳақорат қилиб юбориб:

— Тур нари йўлимдан. Орага тушаман деяётгандирсан, ерга тиқаман ҳаммангни!— деди.

Нарироқдан туриб бу жанжалга «нима у, нима гап, бу ким?»— деб интилиб келаётган Абишни пайқади-да, Дойр зўравонлик қилиб, сўнгги сўзини ҳайқириб айтди.

— Ишонаётганинг Абайдир! Абайинг эмас, худойингни паноҳ қилсанг ҳам, ерга тиқаман!— деб от қўйиб кетди.

Шу кеча ёшлар ҳийла вақтгача уйга бормай, оидин кечанинг кўп қисмини далада ўтказишди. Абиш, Мағиш, Алмағамбетлар бир тўп бўлиб, айрилиб кетишди-да, Дармен билан Макен узоқ кечани айрилмай ўтказишди. Буларнинг мақсадини англаган Абишлар буларнинг муносабатлари ҳақида сўзлашмади. Сўзсиз англашди-ю, ғамхўр кўнгил билан, уларнинг ўзаро ёрилиб сўзлашишларига тилакдошлик билдиришди.

Макен билан Дармен шу кеча, шу ондаёқ ҳеч кутилмаганда рози-дил айтишди. Икковининг дарди изҳорига кўз ёши ҳам, унча-мунча гаплари ҳам, даставвал топиштирган қучоқлари ҳам аралашди. Макеннинг жажжи, жуда севимли, лўппигина оғзини Дармен ўтдек оташин лаблари билан топиб бўса олганда, қизнинг ҳам қабул қилиб, ўпган иссиқ лаблари ёш йигитни балқитиб, жўш урдирди. Уша кеча буларнинг бугун, мана қуюқ қора булутдек очилмай турган тақдирларининг даставвал бошланиши бўлди.

Абеннинг тўрдаги чоққина хонасида хаёл суриб, индамай ётган Дарменнинг кўз ўнгига қаторлашиб, бундан бир неча кунгина олдин умид бахш этган, кўмак бўладиган ва хавф олдирган ҳолатлар келади. Унсиз, безовта хаёлга чўмган ҳамиятлик йигит бир вақт «одамларни бетинч қилдимми, Абайга азоб олиб келдимми» деб ҳам сиқилади. Унинг қўлимдан келганича умрбод «Абайдек ноёб оғанинг бошига кулфат солмай ўтсам»— деган мардона нияти бор эди.

Шунинг учун ҳам ўзлари шаҳарга қочиш билан Абайни саҳродаги кўп беҳаловатликдан қутқардим-ку, деган эди. Саҳрода бўлса бу ишнинг оқибати бугун овулда қирғин қилиб, баримта босишга борар эдими? Ё бўлмаса оқсоқоллар, бийларнинг терговига, ҳукмига

ҳайдаб, Макенни бундан айириб, Дойрга қайтарар эди-да, Дарменни айблаб молу мулк жарима солиб, аввало тўнаб олиб, ундан кейин чиқитга чиқариб, элдан ҳайдаб юборар эдими? Ғазабга келган йиртқич тўда ҳатто, бунинг бошини ёриб, кўзини чиқариб, хўрлашгача борар эди. У ерда бўладиган аҳвол шу эди! Лекин бу ерда ҳам шодлик билан озодлик қучоғини ёзиб қарши олаётгани йўқ. Бу ерда ҳам келгуси қоп-қоронғи.

Энди бошланадиган бетинчликни кўп шубҳа билан қийналиб ўйлаганда, Дарменнинг пешонасидан қайноқ тер чиққандек бўлади. Нафасига қаттиқ хўрсиниш аралашгандек бўлиб кетади. Шундай пайтда, унинг ягона юпанчиғидек бўлиб Абишнинг ҳаракатлари эсига тушади. Ҳали келиб кетган Абиш ўша садоқатли дўст ҳолича турибди. Шу кеча келиб, буларнинг ҳаммасига бирдек айтган гаплари: сабрни ҳам, иродани ҳам кучайтириб, қувват бахш этгандек бўлди.

Абишнинг шу сингари гаплари, маслаҳати бўлмаганда, Дармен ўша кечаси ҳам худди ўшандай қилиб рози-дил айтмаган бўлар эди. Ўша куни кечқурун холи ўтириб сирлашган чоғларида, Абиш айтган бир гап бор эди. У олддаги қийинчиликларни назарда тутиб:

— Дармен, сен тортинма! Мен биламан, сен айниқса Абай оғангни қийнаб қўяман-ку, ёру дўстларни ташвишга соламан-ку, деб тортинаётган бўлсанг керак! Аввало бундай андишага боришни йиғиштир. Албатта осон эмас. Ёру дўстларингга катта ташвиш, оғирлик соласан. Лекин сен Дармен бўлмай, бошқа биров бўлганингда бундай андишага бориб иймансанг бўлар эди. Энди сенга айтсам: ўзим ҳам, отам ҳам бошингга тушган битта оғирлигингни малол келмай кўтарамиз. Мағиш, Какитой ҳам сенинг ҳолингни худди менга ўхшаб, тўғри тушунишади деб қаттиқ ишонаман. Менинг бу гапларим Макен иккалангнинг эсларингда бўлсин!— деган эди.

Шаҳарга жўнаётганида ўзини кузатиб чиққан Дарменга Абиш яна бир масалани айтган эди. Бу чоғ Дармен билан Макеннинг бир бўлишга бел боғлаганлари, аҳду паймон қилганлари аниқ маълум бўлган эди. Шунинг учун шаҳардаги Абайнинг олдидан ўтиб, Дармен масаласини билдириб қўйишни Абиш ўз бўйнига олган эди. Абайнинг кечаги кайфияти Дарменга кўп вазият-ни билдирган эди. Афтидан Абай, Абишдан Дарменнинг

сирини эшитгану, кўнглига тугиб қўйган кўринади. Шунинг учун ҳам «Абиш ариза ёзсин», «Ёшларнинг турадиган жойи у томонда, четроқ, холироқ ерда бўлсин», «Кечаси у томонга Сейл ўтказиб қўйсин» — деган Абай, Дарменнинг сиридан четда қолмаган бўлиши керак. Очилиб-ёзилиб сўзламаса-да, эндиги Абай Дарменнинг иши билан бундан кейинги бўладиган гапларга жавоб беришга кўнган, бўйсунган Абай.

Абиш бўлса ўша содиқ дўстлигини қилиб, булар учун курашга киришиб, отаси Абай учун ҳам, ўзи учун ҳам ҳалигиндай ишни бошлади. Бу жиҳатларини ўйлаганда Дарменнинг кўнгли таскин топиб, зўр юпанч билан нафас оларди.

2

Эртасига чоштвоҳ пайтида, Абеннинг уйидагилар олаётган катта хавф ҳам юз берди. Кечаси Затонга келиб, тиним топмай, кўчама-кўча, уйма-уй тимирскилаб юрган Қўрабой билан Дойр мана шу Затонда ўзларига таниш бўлган хонадонларни топишган эди. Ўша хонадонлардан биттасининг кулбаси, чолдевор ҳовлиси, Абеннинг ҳовлисига девор-дармиён эди. Ўтган кеча ҳалиги девордан бир бедор кампир мўралаб юрган эди. Ўша кампир чоштвоҳ вақтида келган Қўрабой билан Дойрга кечаси сезган ишларининг ҳаммасини айтиб берди. Шу бўлди-ю, Дойр билан Қўрабой Затоннинг бошқа кўчалари билан чет-четдаги холи, хилват жойларига тарқатган ҳамроҳларини излатиб, тўплашга тушди.

Улар бўйларини чўзиб девордан қарашиб, Абеннинг кичкина ҳовлисидан кўз олмай жим туришди. Худди шу маҳалда эрталабки паром билан у томондан ўтган қўш салт отлиқ, Муқа билан Алмағамбет ҳам Абеннинг уйига келишди. Отларини ҳовлига боғлашди. Ойша уйга бошлаб кирди.

Шунинг билан Абеннинг уйидаги хупия меҳмонлар нонушта қилиб бўлишлари биланоқ, тасирлатиб ёв босди-келди. Юриши бежо, нияти бузуқ кишилар келиб етганини даҳлизда, самовар ёнида, эшикка яқин ўтирган зийрак Ойша олдин пайқади.

— Ана, жонгиналарим, касофатлар келиб қолишди-ку! — дейишгагина мажоли келиб, отилиб бориб, интилаганича даҳлиз эшигининг тамбасини солиб олди. Унга-

ча бўлмай, ташқаридан эшикни тепкилаб қоқа бошлашди. Аниқ талагани келган ёв сингари қасирлатиб қаттиқ уринаётган тўданинг ҳаракати билинди. Ойша самоварни олиб печь ёнига қўя қолди. Абен билан Абди яна Муқа, Дармен тўрттови азаматларча ғайратга келиб, қўлларига биттадан яроқ олишди. Қўрқанича қовоғини солиб, юзини босиб туриб қолган Макенни Ойша қучоқлаб олиб, гавдаси билан тўсиб турди. Эшикдаги ёвлар:

— Оч!

— Қўйвор жонинг борида?

— Қутулмайсан, абжағингни чиқараман!

— Қириласан бир бошдан ҳамманг!

— Оч, эшигингни!— деб, эскироқ кичик эшикни қулатадиган бўлиб қаттиқ ура бошлашди.

Абдининг қўлига кўлдан сақлаб юрган яроғи тушиб қолган экан. Пиёда олишишга топилмайдиган қурол — қора чўқмор бунга тегибди. Абен кашанда эди. Ушанинг илгарилар овулдан ола келган, қотиб ётган қайин, қора чўқмори шу эди. Абеннинг ҳам қўлига узунгина йўгон темир тушиб қолибди. Эски болтанинг орқа томонини тўғрилаб Муқа ҳам шайланиб турибди. Ховончанинг тоши Дарменнинг қўлига тушибди. Пакана, нимжонгина, ўзи қўрқоқ Алмағамбет иккита аёли билан эркаклар орасида кўзи аланглаганича «олло» билан «тавба»ни такрорлаб, сиғиниб юрибди.

Яна бир оздан кейин эшикдагилар кичкина эшикнинг ошиқ-мошиғини синдириб юборди. Бу ҳолда эшикнинг паноҳ бўла олмаслигига кўзи етган Абен, эшикнинг тамбасини чиқариб юборди-да, сақлай олмайдиган тахтани юлқиб олиб, улоқтириб юборди. Шу он буларга қарши ёпирилган Қўрабой, Дойрларнинг қамчилари қарсиллаб урилди. Шунга яраша Абен билан Абди дарҳол эшикнинг икки томонига туриб олишиб, бу балонинг бош омили бўлган, Дойр билан Қўрабойнинг қамчини, сўйилидан нечоғлиқ қулай бўлган қуроллари билан қаттиқ уриб, солиб-солиб юборишди. Бақувват Дойрнинг ўнг қўли шалвираб тушиб, қамчини учиб кетди. Зилдек чўқмор билан кучи борица урган Абеннинг зарби текканда, жанжалчи Қўрабойнинг ўнг елкасиниб кетгандек қисир этди. Зўр гавдали, тили ёмон, қора соқол, ёвуз савдогар Қўрабой бир томони ўпирилгандек қийшайиб, эшик олдидан таппа орқага ташлан-

ди. Шовиллаб қон оқаётган ўнг қўлини чап қўли билан авайлаб ушлаган Дойр ҳам ҳақорат билан дағдағадан бошқа, «қираман, йўқотаман» деган дўқдан бошқа ҳеч нарсга қилолмай чекиниб кетди.

Ўз ғайратларига энди қаттиқ ишонган илиги тўла, забардаст, азамат Абен, Абди, Муқа учовининг зардаси қайнаб, қаттиқ ғазабга келиб, тутоқиб кетишган эди. Булар барабар интилишиб отилишганларича, эшик олдига чиқиб олишди. Қамчидан бошқа қуроли бўлмаган беш йигитни орқасини тилкалаб, кичкина ҳовлининг ичидан тирқиратиб қувишди. Дарвозадан бир лаҳзада ҳайдаб чиқаришди. Қўлидан шириллаб қон оқиб юрган Дойрни дарвоза олдига Абди бели аралаш бир тепди-да, кўчага қараб ер тишлатиб юз тубан туширди. Шу орада Дармен, Алмағамбетни суяб келиб, ҳовлидаги югурик тўриқ отга миндирди.

— Сендан келадиган кўмак шу. Чоп, жўна, Абишга, Какитойга бор! Даниёрнинг уйидан топ!— деди-да, дарвозани хиёл очдириб, Алмағамбетни жўнатиб юборди.

Кичкина уйда бегуноҳ жонларга хомий бўлиб қолган эр йигитлар тўпи энди қандай балого бўлса-да, чидаб беришга аҳд қилишди. Барваста келган, паҳлавондек Муқа ҳам Абди билан Абенга мос экан. Ҳам ғайратли, ҳам ўткир шерик бўлиб, барабар туриб берди. Ҳали ўзларига ўхшаган ўнтача эр-азаматларни ҳайдаб юборганларидан кейин булар қандай ёв бўлса-да, энди тап тортадиган эмас. Бу уйнинг кўчага қараган деразалари қопқоқли бўлиб, унинг темир тамбаси ичкаридан зулпинга илинган эди. Ҳали душманлар даставвал келишганда, дераза эсларига келмаган эди. Дарвоза билан эшик мана бу йигитларнинг қўлида. Яна бир тинч қолишган пайтда Абен Дарменни «уй ичига эга бўл!» деб, аёлларнинг ёнига юборди.

Қўлига ўткир болта бериб:

— Жонга қасдлик қилса, нимасини аядинг, сен аёлларга қўрқманг деб далда бер-да, кўчага қараган деразаларини қўриқла,— деб Абди ҳам Дарменга ғамхўрлик билан буйруқ қилди.

Чоштгоҳ пайтида, Абиш билан Какитой кечаси Макен номидан ёзилган аризани олиб, ўяз маҳкамасига кириб чиқишди. Энди окружной судга Абишнинг ўзи

кириб, Какитой эшикда кутиб турганди. Ҳарсиллаб чопиб келган Алмағамбет икки қават тош бинонинг зинасида турган Какитойни кўрди.

— Вой, жоним, нима қилиб турибсан! Епирилиб келди-ку, қираётир ана у Затонда. Жонларинг бўлса тезроқ бор!— деб, ранги ўчганича, нафаси бўғзига тикилиб гапирди.

Бир лаҳзада Какитой аҳволни англади. Алмағамбетга:

— Шу ерда тур, қимирлама!— деб уни шу ерда қолдириб, юқори қаватга чиқадиган кенг, узун тош зинадан югуриб кетди.

Худди шу чоғ кўчада турган Алмағамбетнинг ёнига шошганича елпиллаб, сариқ соқол, кўк кўз Боймағамбет етиб келди. Унинг солиниб кетган қовоғи билан кўзидан Алмағамбет яна бир дилснѐҳликнинг хабари келганини сизди. Ҳозир унинг назарида ҳатто Боймағамбетнинг кўзи ҳам одатдан ташқари чақчайиб, кўкимтироқ бўлиб кетгандек туюлди. Боймағамбет: «Хунук хабар», «хунук хабар» деди-ю, бошқа гапни Алмағамбетга изҳор қилмади. Буни «Абайнинг сир сандиғи» дейишарди. Атайин «шуни, фалончига айт» деб юборган буйруғи бўлмаса, Боймағамбет Абайдан эшитган гапларини Айгеримга ҳам айтмасди. Шунга кўра, Айгерим унга «Абайнинг сир сандиғи» деган ном берган эди.

Салдан кейин юқори қаватдан, суд маҳкамасидан шошганларича Абиш билан Какитой тушишди. Боймағамбетни кўришлари биланоқ иккови ҳам индамай интилишиб:

— Хўш, нима гап Бақа! Нима хабар?!

— Оғамдан қандай хабар бор, нима гап?— дейишди.

Боймағамбет индамай, сиймосида жиддийлик акс этганича, кўкрак чўнтагидан икки букланган хатни олди-да, Абишга узатди.

Какитой Абишнинг ёнига суқулиб кириб, хатни бирга ўқиди.

Бу хатда Абай кечаси Урозбой билан уришиб, ўчакишганини айтибди-да, эҳтиёт бўлишга ундабди. Худди билгандек «Дарменлар қаерда экан? Қозоқ хонадониди туришса дарров гапи чиқади, мана булар осонгина топиб олиб жонларига қасд қилиб юришмасин!»— дебди.

Тездан бирор рус хонадонига жойлашини маъқул кўрибди. Унинг устига бу гал яна бир нарсга ҳақида Абишга қаттиқ тайинлабди. Кечаги хатда мен иккала мизнинг дўстлик бурчимиз ҳақидагина айтган эдим... Бугун азалги душман — зулм мени қўрқитмоқчи, хўрламоқчи бўлибди. Энди фақат бетма-бет беллашиб туриб, қон керак бўлса қон, жон керак бўлса жон бериш керак. Аямасдан олишиш қолди. Мен шунга аҳд қилдим! — деди.

Абайни шу ҳолат, шу гапларга қандай иш, қандай феъли-атвор олиб боргани Боймағамбетнинг оғзаки айтган қисқача гапидан маълум бўлди. Кечаси Ҳрозбойдан Эсентой, Сейсеке сингари элчилар келишиб, қўрқитмоқчи бўлишгани, ғазаблантиргани, ўчакишиб кетишлари олиб борган экан. Абиш ҳам шунга яраша энди ота қалбидаги номусга тўла ғазабни, хўрланиб, тутоққан ғазабнинг ҳаммасини гапсиз, сўзсиз тезда ўз вужудига тортиб олди. Шошилиб, гапни қисқа қилиб, Боймағамбетга:

— Оғамга айт! Мен на малол кўриб, на тортиниб қолмасман! Фақат маслаҳат-кенгаши керак бўлар, тездан бу томонга ўтсин-чи! — деди-ю, жўнамоқчи бўлиб қўзғалди. Боймағамбет тездан яна ҳали ўзи келган соҳилга, қизил барабай ёнидаги ел қайиққа қараб кетди.

Поручик даражасидаги офицер кийимини кийиб, қилич тақинган Абиш, ёнига Какитой билан Алмағамбетни олиб, Даниёрнинг қора йўрғасини қаттиқ йўрғалатганича, аллавақтда Затонга етди. Лекин етиб келишлари шодлантирмади. Хавф-хатарнинг каттасини, хаёлга келмаган машъум ишларни энди билди. Абеннинг уйида, зарб еб йиқилиб, қонига беланган Ойша билан Муқа, Абен учови қолишибди. Эшикдан тўргача, ҳовлининг ўртаси-ю, дарвозагача тўзиб, сочилиб уй анжомлари ётибди. Ишдан чиққан анжом, ҳар ерда ивиб қолган қон ётибди. Машъум ҳаракат, беомон ёвликнинг тирқираб оққан қони, пайҳонлаган изи ётибди. Хиёл эси ўзига келган Ойша чўзилиб ётган жойида:

— Чопинглар, етиб боринглар, кўп бўлгани йўқ. Паромгача етиб боринглар! Яқиндагина кетишди. Қирқэллик савдогар ёпирилиб келиб, қирғин қилиб кетишди. Абдигина Дармен билан Макеннинг устига ўзини ташлаб, парвона бўлиб, қўлига ханжар олганича аравага

бирга тушиб кетди!— деган гапларни бўлиб-бўлиб айтди-ю, яна қонсираб, рангги ўчиб ҳушидан кетиб қолди.

Абиш Алмағамбетга буйруқ қилиб:

— Сен буларга ёрдам бер, ёнларида тур, қўшнилари чақир!— деди. Ўзи Қакитойни олиб, қора терга тушиб, бўйнигача оқ кўпик босган бақувват қора йўрғани яна савалаб чоптирганича, жон-жаҳди билан паромга қараб кетди. Баландлик йўлдан паромнинг кўпригигача ўчириб келган қора йўрғанинг енгил аравасидан эпчил Абиш ирғиб тушди. Паромга қараб интилди. Ҳали булар довонга чиқишганда, бу соҳилда турган катта паром йўғон кандир арқонини йиғиб олиб, соҳилга ёғочини тираб, бу соҳилдан йироқлашмоқчи бўлаётган эди. Энди кўприк устида юрган Абиш етиб боргунча, паром бир саржин келадиган жойга узоқлаб кетган экан. Таваккал қилиб кўзини чирт юмган, борлиги билан ақлига-ю, идрокига энди фақат аҳд амр этаётган Абиш, сакраб кўприкнинг қанотига чиқиб, паромчига русчалаб: «Қайтар, тез қайтар!»— деб ҳайқириб юборди. Ўзи ҳам ўша бир саржин келадиган паромга қарчиғайдек отилди.

Бошқа вақтда, бирорта тўғри одам журъат этолмайдиган ҳаракатга қадам қўйди. Жон аччиғида интилган офицер сувга тушиб кетади деб ҳамманинг кайфи ўчиб, бақириб, тикилиб қолишганда, у дик этиб бориб, паромнинг четига оёғининг учи билан илинди. Ингичка, оппоқ бармоқлари ҳам паромнинг панжарасига шап этиб ёпишиб олди.

Шу сингари алоҳида бир аланга билан тутоқиб ҳаракат қилган ўзи каттагина амалдаги, улуғ сифатидаги офицер, ҳалиги ҳаракатининг ўзи биланоқ қудратли амр қилгандек бўлди. Энди паромнинг асбобларини ушлаб турган оқ соқолли татарга Абишнинг: «қайт орқага!»— деб, бошини силкитиб берган буйруғи кифоя қилди.

Аллакимларнинг узилиб, тутилиб чиққан, қаршилиқ билдирган овозларига парво қилинмади. Кўп аравалар, кўп салт отлиқлар, кўп одамларни ортган катта огир паром Абишнинг индамай тикилиб туришига бўйсунди. Паром жойига қайтиб, тахта кўприкка етиб, йўғон арқон билан маҳкам боғланганича яна тўхтади.

Паром тўхташи биланоқ олдинга қараб кўз ташлаган Абиш сув бўйида турган йўғон, яғринли, қизил ҳо-

шияли, сариқ ола қилич тақинган полицейскийни ёнига чақириб олди.

«Семиз сариқ» деб аталадиган, у томону бу томоннинг барча йўловчилари танийдиган бу стражник Абишни улуғ тутиб, кичиклик йўли билан тезгина ёнига келиб, ғоз турганича тўхтади. Абиш унга бир неча оғиз қилиб, ҳозирги можарони баён этди.

— Мана бу паром устида ҳозиргина Затонда бўлган разбойнинг, қон тўкишнинг айбдорлари кетаётир. Бу паром устида жиноятчилар, безорилар билан ўшаларнинг қурбонлари ҳам бор. Мен ҳозир ўяз начальнигига бориб, сенга кўмаклашишга бир неча полицейский юбораман. Ўшангача топшириладиган вазифа — паромни яна юргизмай, ичидан бирон кишини туширмай, шу ерда ушлаб турасан. Сенга буйруқ берувчи военно-полевая артиллериянинг поручиги Ўскенбоев. Уқдингми?

— Так точно-с, Ваше благородие, господин поручик! — деди-да, семиз сариқ олдинга қараб кетаётган Абишга йўл бериб, олдидан ўтказди. Ўзи узун қиличини ёнбошига босиб ушлаганича, паром сари қадам ташлади.

Шу кетишда Абиш яна бели баланд қора йўргани Иртиш бўйлаб чўзилган тақир кўчалардан тасирлатиб йўрғалатганича, эрталаб ўзи олдига кирган уезд начальниги Маковецкийнинг маҳкамасига борди. Семей уездининг бу кунлардаги начальниги Маковецкий бундан олдинги Казанцевлардан ҳар фазилати билан ортиқ бўлган, илмли одам. Ҳар ишга бўлган муносабати ўзича моҳир улуғ эканлигини кўрсатиб туради. Маковецкий ёш жиҳатидан энди ўттизга чиққан. Ўзи баланд бўйли, юз-кўзлари келишган, кўркам одам. У Абайни ҳам яхши билади. Эрталаб Абиш олиб келган аризани зўр илтифот билан ўқиб, англаб олганди.

Рус тарбиясини олган ёш поручик Ўскенбоев Маковецкийга одилонга гап, ўринли хабар келтирган одамга ўхшайди. У, одатдагидек саҳро дов-жанжалининг кетидан юрувчилардек ўз бошини кўриқловчи эмас. Қизни олиб қочган одам ҳам бу эмас. Яна қиз билан уни олиб қочган йигит ҳам, бу поручикнинг иниси, акаси, яқин қариндоши эмас. Шундай экан, саҳро урфи-одатининг авомлик, жоҳиллигига, нодонлик хиёнатига, ёввойи йиртқичлигига русча ўқиб, тарбия олган, маърифатли ёш йигит қаршилик билдиради-да. Истибдод билан

олишади. Яна ўша қаршиликни, олишиш ҳаракатини саҳро йўриғи билан, Маковецкий яхши биладиган йўл билан олиб боришга юрмайди. Оталар қонунига у, Россия подшолигининг ўрнатилган бўларли қонунини қарши қўйишга уринади. Қисқаси, саҳронинг ёввойилигидан қочган паноҳсиз, чорасиз ёшларни подшолик ҳокимларнинг паноҳига олиб келади. Поручик Ускенбоев Маковецкийнинг тушунчаси бўйича жуда тўғри, дуруст йўлда ҳаракат қилаётир.

Ҳали Абиш келиб-кетгандан буён у қолдириб кетган Макеннинг аризасини эсидан чиқармай ўтирган Маковецкийнинг тушунчаси шундай эди. Энди эрталабки ҳолатидан, ундаги саботли, ёқимли чеҳраси, камтарлигидан асар қолмаган, поручик Ускенбоев келди. У ҳозир кирган он Маковецкий ҳайрон бўлиб, ўрнидан туриб кетди-да, ҳол-аҳвол сўради.

Абиш ўтирмасдан, ғоз турганича бўлган ҳамма иш-ни Маковецкийга айтиб чиқди. Энди охирида ўзининг бунга берилган ҳуқуқ даражасидан ортиқ ҳаракат қилганини, сал айби сифатида бўйнига олди. Паром бўйидаги полицейскийга ўзича буйруқ қилибди. Зўр жиноятга қарши бошқа чора топа олмаганини айтди. Маҳсус ҳокимларнинг ҳуқуқларига дахл қилгани учун мулозимлик билан узр сўради.

Аҳволни англаб бўлиши билан, Маковецкий шаҳарнинг паром томонини идора қиладиган ҳокимини, учинчи участканинг становой пристави — Старчакни чақиртириб келди. Ўша приставга буйруқ қилиб, ёнига беш полицейский олиб, тезлик билан паромга етиб боришни буюрди.

Бу ишдаги асосий айбдорлар билан арз берган Азим қизи Макенни ва унинг йигити Дарменни тездан мана шу уезд маҳкамасига етказишни топширди.

Энди ярим соат вақт ичида Старчак, деярли ҳаммаси баланд бўйли, норғил-норғил беш полицейскийни эргаштирганича ас-аса, дабдаба билан қайиққа етиб келди. Паромнинг кўпригини шиддатли одамлар билан тарс-турс босиб, ҳали ҳам бойлоғлик турган паромга ҳатлаб-ҳатлаб кираверишди. Қилич, яроқлари қасирлаб, ярқиллаган ҳокимият одамлари паром устидаги йўловчиларнинг юрагини увиштирди. Бу чоғ, худди мана шу полицейскийлар келиши олдидан, паром устида яна бир марта қаттиқ муштлаш бўлган эди.

Абиш кетиши билан паром устидаги бақироқ Қўрабой ва унинг ёнидаги бир неча ўзига ўхшаш, портдан чиқмайдиган жанжалчи чатоқ савдогарлар бирлашиб олиб, паромчи билан можаро қилишди. Паромни жўнат, деб буйруқ беришди.

Семиз сариқ паромчиларга «қўзғалма!» — деб буюрганидан кейин, Дойр билан Қўрабойлар яхши гап билан уни қўлга олмоқчи бўлиб, қизил қорознинг учини ҳам чиқаргандек бўлишганди. Ҳалиги офицернинг ва-жоҳатидан ҳайиқиб қолган стражник, бу гал одатланган порасини ололмай ўзини эҳтиётлаб, иккиланиб қолган эди.

Абишни кўргандан буён ғазаби билан кеки қайнаб бораётган Дойр, энди бир маҳал Макен билан Лармен ўтирган аравага юлқинганича интилиб, соғ чап қўли билан уларнинг бошида қамчи кўтарган эди. Юзининг қони хиёл қотган, чаккаси билан елка томонидаги жароҳати танғилмаган Абди, қўлидаги узун, иккиюзлама ханжарини шу билан Дойрга неча марта кўрсатиб:

— Бир томчи қоним қолгунча бу икковининг бошига сенинг таёғингни тегдирмайман, Дойр! Шартим, оштим, шу. Қоп-қора қонингга белаштираман. Яқин келиб кўр, тегиб кўр! — деди.

Бу манманлик, Қўрабойнинг ёнидаги эўравонларнинг яна ғашига теккан эди. Паромдаги кишиларнинг ярмига яқини ўшалар бўлиб, чувиллашиб сўзлашганда катта бир ғалаёнчилар тўдаси эканлигини билдирарди. Шулар алдоққа, порага кўнмаган Семиз сариқни энди қуршаб, қўрқитмоқчи бўлишди. Бир оғиздан жеркишиб, ҳайқиришиб:

— Бўшат паромни, қўйиб юбор бизларни!

— Бўлди-да, ҳаммани шунча тўхтатганинг! — деб, Семиз сариқ билан оқсоқол паромчи татарни ўртага олиб, энди исканжага олишаётганди.

Худди шу чоғда паром кўпригини қарсиллатиб, ларвага келтириб босганларича ўнга яқин, деярли ҳаммаси норғил, нимдошгина кийимли қозоқ йигитлари пиёда югуриб келишди. Паром оғзида турган ҳалиги тўдага улар тикка ташланишди. Ҳаммасининг оғзида битта гап:

— «Қаерда Қўрабой?», «Қонхўр Қўрабой қаерда?» — дейишиб, сўраганларича келиб ёпирилишди.

Буларнинг товушини эшитган Дармен, Макеннинг қўлини қаттиқ қисиб, Абдини ҳам елкасига туртди.

— Ана, ё омад, мана бу Затоннинг йигитлари! Бебаҳо азаматлар, грузчиклар-ку!— деб қолди.

Аслида булар Абеннинг кўнгли яқин ўртоқлари. Ҳаммаси ҳам полвон номини олган барваста грузчиклар эди.

Ҳали Алмағамбет, Ойшанинг гапи билан шуларнинг ичидаги Сеит деганни топиб, Абеннинг уйидагилар қипқизил қонига белашиб ётганини айтганди. Яғринли, қисик-қисик кўзли, қизил-сарик мағиздан келган Сеит дам ўтмай мана бу саккиз-тўққиз дўстларни йиғиб, Абеннинг уйига кириб, бутун ишни кўрган, билиб чиққанди. Шунинг билан ҳамроҳларини эргаштириб, ўзгача ўч, ғазаб билан мана шу паромга қараб ююрганди.

Сеит паром устида, булар излаган безориларнинг ҳаммаси борлигини билганда: «Ё омад, бера кўр!»— деб тишини қайраб, тутоқиб кетди. Ҳозир ўша Сеит «қонхўр Қўрабой» деб ҳайқирганида, бало-ю қазодан ҳайиқиб кўрмаган баланд бўйли Қўрабой аравадан ирғиб тушиб, Сеитнинг ёнига ўдағайлаб келиб, ҳайқириб юборди.

— Отангнинг хуни бор эдими? Мен, Қўрабой!

Шу бўлди-ю, Сеит Қўрабойнинг узун, қуюқ қора соқолидан шап этиб ушлаб олиб:

— Ма, Қўрабой сен бўлсанг!— деб, чўяндек муштини билан оғзига қўйиб-қўйиб юборди. Қўрабой чап қўли билан силкитса ҳам, Сеитнинг қўлидан соқолини бўшата олмади. Юзи-кўзи қонга белашиб, иккита курак тиши шалдираб, оғзига тушди.

Паром устида ҳайқириқ-бақириқ, ўпир-тўпир мушталаш бўлиб кетди. Шу ерда катта сариқ аравада ғужанак бўлиб ўтирган Дўндағул деган безори бор эди. У шаҳарнинг ҳар икки томонига донғи кетган энг йирик полвон ва отоқли ўғри эди. «Фалончи бойнинг тош деворидан бир той чойни улоқтириб юборган», «шу сингари лўндасига юрадиган ҳиммати баланд ўғри» — дейишиб, Дўндағулни бутун шаҳар афсона қилишарди. Қўрабойнинг ғайрати билан ҳайбати ҳамма вақт мана шу Дўндағулдек, портдан чиқмайдиган, ичкиликка берилган, забардаст валатлар бўларди. Ҳали даставвалги

тўлқин, ўн кишилиқ ёвни осонгина ҳайдаган Абен, Абди, Муқа учовига кейин келиб ёпирилганлар, Қўрабой бошлаб келганлар мана шу Дўндағуллар эди.

Абенни, Абдини уриб, қаторасига қулатган ҳам мана шу Дўндағулнинг ўзи. Бироқ, ўша катта жангда Дўндағулнинг бошига Абеннинг гўла темири ҳам қаттиқ текканди. Ҳозир, ўшандан бери боши, елкаси-орқаси аралаш гупчакдек шишиб, ҳалиги паром устида бўлаётган тўс-тўполонга қатнашолмай, боши гангиб ўтирганди. Ҳозир қувғин келиб, Қўрабойни ҳалигидек қилганини кўриши биланоқ Дўндағул қўлига одатдаги гавронини олиб, ҳайқирганича интилди. Йўлида турган бир бўш аравадан кўндалангига ҳатлаб сакраб тушганида, Қўрабой билан Сеитнинг қоқ ёнига давангидек дўп этиб тушди. Оғзида ҳақорат, Сеитни майдалайман деб сакраган эди.

Ўша сакрашида ерга тарвақайлаб тушди. Бир нафас эгилиб, тиззасини букиб, эндигина ҳайқирганича қаддини ростлаётган эди. Ғафлатда қолдирадиган ондан эҳтиёт бўлиб турган Сеит билан унинг ўзига ўхшаган, кенг кўкракли, қоп-қора жингалак соқолли Жайноқ, мана бу Дўндағулнинг қаттиқ жанг бошлашини сезиб қолишди. Ўша он иккалови ҳам қўлларидаги қуролни баравар ишга солиб, биттаси Дўндағулнинг қоқ елкасига туширганда, иккинчиси қаттиқ сўйил билан айлантириб туриб, яхшилаб тирсагига солиб қолди. Елкасидан теккан чўқмор — Абеннинг бисотидан чиққан қора чўқмор эди. Ҳўкиздек гумбази-гардон Дўндағул мана бу иккита лаҳлавон грузчикнинг баравар турган зарбига дош бера олмади. Ўкириб бориб юз тубан тушганда, арава остига бошини тиқиши биланоқ сулайиб қолди.

Бир-иккита грузчик Дойрни топиб олиб, муштлаб, тепкилаб, итдек эзгилашди. Пристав Старчак билан ёнидаги полициялар ва Абиш билан Какитойлар етиб келишган пайтда паром устидаги аҳвол шу эди. Старчак гапни чўзиб ўтирмади. Абишнинг айтиши, кўрсатишига биноан аввало Макен билан Дарменни бўшатиб, соҳилга алоҳида чиқартирди. Ундан кейин Қўрабой билан Дойрни бошқалардан ажратиб олди. Уларни иккита полицейскийга топшириб, Маковецкийнинг маҳкамасига қараб бошлаб кетди. Грузчиклар индамай гезарганларича уйларига қайтишди. Дами-товушидан олиб, попуги пасайиб қолган жанжалчи савдогарлар тўдаси-

ни ортган паром, энди кўзлаган йўлига тушиб, Семей соҳилидан силжиб кетаверди.

Уша йўловчилар тўдаси Иртишнинг Слободка томонидаги кўпригига келиб тўхтади. Мана шу «қайиқ оғзи» дейиладиган жойда яна қиз қувлаган, можаро излаган катта бир тўда сабрсизлик билан, оёғи куйган товуқдек типирчилаб турган экан.

Бу тўданинг олдида — оқ соқолли, бурни катта, бир кўзи кўр Урозбой. Ёнида — бой қудаси Сейсеке ва бошига салла ўраган Шарибжон халфа. Учовидан бошқа яна салт отлиқ, арава, трашпанкаларга тушган йигирмага яқин шаҳар савдогарлари билан элдан келган кишилар бор. Булар паромга уловларини, араваларини галма-гал киргизишиб, хабарга қонишди. У томондан омади кетиб, бор фалокатни бошларидан кечириб келаётган Дўндағул билан бир неча савдогарларни ўртага олишди. То паром юргунча ўшалардан бутун аҳволни билиб олишди.

Қўрабой билан Дойрни пристав қамагани олиб кетганини эшитганда, Урозбой аста қўзғалган паромни тепиниб типирчилаб, тарс ёрилгудай бўлиб шошилди. Оғзидан оташин алангадек заҳарли қарғиш чиқди:

— Қон ичадиган қасд душманам Абай десам, орқасидан бўриваччаси ҳам эргашган эканми?! Яна бир душманам бўлиб етишиб қолган эканми, улуғ, тўра бўлган бўлиб, айтганини қилдириб турибдими!..— деб у ёғини айтмай, фақат ўкинчгина билдирди... Кор қилиб бош бармоғини тишлаб қолди. Илгарилар: «Абай ўғлини русча ўқитаётир. Улуғ, тўра қилмоқчи. Сенинг ҳам қудратинг, дунёнг етарли. Нима қилади, битта болангни русча ўқитсанг?» деган маслаҳатгўйларни Урозбой оғзига уриб қўярди. Ҳозир ўша камчилиги эсига тушиб ўкинаётганга ўхшайди. Лекин шу даврда Урозбой ҳали нураб тушмоқчи эмас. Бир оздан кейин яна дув силкиниб, тутоқиб кетди.

— Қўрарман, майдонга чиқиб кўрсин... қарши туришга чидаб кўрсин!..— деб бўғилганича тутатқиб, ёғини олди.

Қувғинчилар билан қочқинларни энди қаердан кўзлашини билмаса-да, Урозбой ягона кўзини тиккан биттагина нишонаси бор. У Катта Семейдаги ўзига таниш, қозоқ тиломоч Сомолбек. Уяз Маковецкийнинг тиломочи. Зоти қирғиз. Тўбиқтига сингиб кетган ўнтача хона-

дондан чиққан ўқимишли йигит Сомолбек Дўстпонов. Ўрозбойнинг бундан олдинги бир неча ишларига мас-лаҳатгўйи ҳам, сабабчи ҳам, танокор ҳам бўлган эди. Унинг бутун феъли-атвори, сирини яхши билмаса-да, Ўрозбой ўша Сомолбекка баъзан қишлоқ сўқимини юбориб, ёзда меш-меш қимиз, семиз қўй-қўзиларни юбориб, илик тутиб юарди. Сомолбек орқали мировой судьянинг, окружной суднинг, банкнинг ва Жондорол маҳкамасининг ҳаммасидаги қозоқ тиломочлар билан Ўрозбой туз тотишиб, таниш бўлиб олган.

Қайиқда ўтишган он Ўрозбойлар тўдаси билан Сомолбекни излаб келишди. Шу пайтда Маковецкийнинг маҳкамасида навбат кутиб Абиш билан пристав Старчак ва Дармен билан Макен ўтирган эди. Шаҳарнинг бир неча йирик чиновниклари билан бир советникни бошқа бир иш юзасидан қабул қилган Маковецкий, Абишлар келгандан сўнг бир соатдан кейингина бўшадди. У аввало Старчакни қабул қилиб, ундан жанжал-боши Дойр билан Қўрабой ҳақида тўла маълумот олди. Паром устида ҳам тартибни бузиб, ҳайвонларча қилинган катта бир ҳаракат содир бўлганини ҳам Старчак қандай бўлса, шундай маълум қилди. Ўша фалокатнинг бош омили Қўрабой, Дойр эканлигини, уларнинг Старчакка ҳам туҳмат ортишиб, уришиб «порага сотилдинг»— деб айблаб гапирганларини ҳам ўязга оқизмай-томизмай етказди. Ўша далилга суяниб, бу иккита ҳоким ўзларига берилган администраторлик ҳуқуқ бўйича, шаҳарда разбой қилган иккита жиноятчини бир ойга каталашкага қамаб, ишларини мировой судьяга йўллайдиган бўлишди. Шунинг билан Старчакни жўнатиб, Маковецкий Абишни қабул қилди.

Абиш, Макен билан Дарменни ола кирди.

Ариза берган Макеннинг сўзини Маковецкий унинг ўзидан эшитмоқчи бўлди.

Берган аризасидан қайтмайдими, шу гапда турадими? Ёки бугунгидек жанжал, тўс-тополонни, қон тўкишларни кўргандан кейин, илгариги аҳдидан қайтадими? Яна бир ўйлаб кўрадими?— шуни билмоқчи эди.

Абиш Маковецкийнинг гапига бирор оғиз гап қўшмасдан, ўзгартирмасдан тўғри таржима қилди. Шу чоғ ўязнинг кўпдан кўз тутиб ўтирган бир одами салом бериб хириб келди. У қозоқ тиломоч Сомолбек эди. Унинг уйига бориб, Ўрозбой бошлиқ қуршаб олган бир

гала қувғинчиларни бошлаб, Сомолбек ўз маҳкамасига энди кйриб келганди.

Ўрозбойларни даҳлизда қолдириб, ўзи кирди. Энди Абиш ҳам кўз таниши Сомолбек келгандан кейин, унга бош эгди-да, навбат берди.

— Мен тиломочликни тўхтатай, господин Дўспановнинг ўзи таржима қилсин. Ариза берган қизнинг энди-ги гапини сизнинг ўз тиломочингиз айтиб берсин!— деб Абиш одоб билан сабот кўрсатди.

Маковецкий бу ёш офицернинг шу феълини ҳам маъқул кўриб, бош ирғади-да, Сомолбекка қараб иягини кўтарди.

Макен улуғнинг ҳалиги Абиш тушунтирган саволига секин сўзласа-да, ўйлаб, салмоқли жавоб қилди.

— Тақсир, мен кўпдан буён оҳи-зор чеккан кўз ёшликман! Шаҳарда одил улуг бор деб, сизнинг паноҳингизни излаб келганман. Шу зайл ўзим излаб келиб, кеча берган аризамдан бугун айнайманми? Бопқа гапим йўқ! Ўша аризадаги гапим—гап! Оқ подшонинг одил қонунидан озодлик тилайман!— деб сўзини тамом қилди.

Баъзи жойда тўхтаб қолиб, кўзига ёш олиб, шу қадар чидам, ўйчан сиймо билан сўзлади. Ёнидаги Абиш билан Дармен иккови ҳайрон қолиб шодланганларидан бир-бирларига қараб қўйишди. Ичларида Макеннинг ақлидан айланаётгандек бўлишди. Сомолбек, Абишнинг пайқашича, рус тилига анча моҳир ва ҳақиқатчи, одил таржимон экан. Бу ерда унинг холис танқидчиси рус, қозоқ тилларини бир хилда, яхши биладиган Абишгина. Сомолбек қизнинг гапини айтиб бўлганида, Маковецкий чеҳрасида «қандай таржима қилди?»— деган савол акс этган ҳолда, Абишга кўз қирини ташлади.

Абиш индамай, манзур кўриб бош ирғади. Шундан кейин Маковецкий Абишга қараб:

— Поручик мирза Ўскенбосев, мен сизга бир ишни айтай!— деб ўзи бундан олдин ўйлаб қўйган салмоқли фикрларини чамали сўз билан далиллар келтириб баён этди.

— Азим қизининг аризаси, унинг тилаги подшолик маҳкамасига етгандан кейин текширилмай оқибатсиз қолмайди. Албатта бундай ишларнинг барчаси саҳронинг ўз қонуни, шариатнинг йўли билан текширилиб келган. Илгарилар бундай ишлар бизнинг маҳкамага тушмас эди. Ўша тартибга қарасак, Азимова қозоқ саҳ-

росидан Россия қонуни орқали ўз бошига озодлик тилловчи биринчи аёл. Шунинг билан бирга Шарқ аёлларининг — эмансипацияси учун курашувчи биринчи аёл дейилса ҳам бўлади. Поручик Ўскенбоев, бу ишга сизнинг бош қўшишингиз, менинг бош қўшишим адолат учун, прогресс учун бош қўшишнинг бир хили деб тушунайлик. Лекин сиз Азим қизига ҳамда мана бу ёнидаги дўст йигитга тушунтиринг. Қонун бўйича бу одамларнинг аризаси билан бутун ишлари бизнинг суд маҳкамаларимизнинг ихтиёрига қарашли ишлар. Шундай экан, бундан кейин текшириш, ҳал қилиш, хотима бериш — ҳаммаси ҳам суднинг қарорига қараб бўлади! — деди.

Абишнинг эндиги, сўнгги ўтинчига кўра, бу иш юзасидан қилинадиган бор ҳаракатни, шу бугун, шу соатнинг ўзидаёқ окружной суд председателига Маковецкийнинг ўзи бориб маълум қилишлигини билдирди.

Шундан кейин Абиш, Макен, Дармен учови Маковецкийнинг кабинетидан чиқишди. Энди Сомолбекнинг Урозбойлар ҳақида маълум қилишига кўра, уезд начальниги Урозбой билан Сейсеке бойни, Шарибжон халфани қабул қилиб қолди.

Ичкариги хонадан офицер кийимини кийган Абиш чиққанида, Урозбой илондек тўлғаниб тушди. Рўпара келаётиб, ёнидагиларни ўтказиб юборди-да, ўзи тўхтаб қолди. Ягона кўзини ўқдек отиб, Абишга тикилиб турди. Абиш ҳам қовоғини солиб, унинг кўзига тикилиб, ҳайиқмай ўтиб кета берди. Урозбой ғижиниб, заҳарханда қилиб:

— Бўлмай туриб можаро бошлатдимиз отанг сенга? Фақат беллашиб кўр отанг иккаланг!.. Улишадиган жойга етибсан, ўкиниб юрма, фақат! — деди.

Абиш Урозбойга энди кўз қирини ташлаб, нафратли истехзо билан боқди. Отасига шу киши қилиб юрган барча қасдлик билан оқма-мараз низоли, ҳозир бир ерга тўпланиб, яққол намоён бўлгандек туюлди. Бугун кўзи билан кўрган шафқатсизлик, қасдлик билан қон тўкишлик, ёш юракнинг ғазабини қайнатиб турганди. **У** Урозбойни оёқ ости қилиб, қаттиқ гапирди:

— Мен можаро бошлаганим йўқ. Лекин можаро чиқараман деганлар билан олишгани чиқдим. Билиб қўйинг, ор-номусдан, шафқатдан ҳатлайдиган йиртқич ёвуз бўлса, мен отамсизоқ унга қарши чиқа оламан!

Ўзимни аямай, ўкинмай олиша биламан!.. Ёдингда бўлсин, оқсоқол!— деди-да, кета берди.

«Пўписа қилиб чўчитиб қўяман» деган Ўрозбой мана бу йигитни қўрқита олмай, қайтага қизиштириб олганини кўриб, дами ичига тушиб, ерга боққанича қола берди.

Макен, Дармен, Абишлар даҳлизда Маковецкийнинг ҳалиги ваъдасини кутиб ўтиришди. Бу маҳкамада қувғинчилар билан қочқинлар ва жонкуярлар бет-бет келиб, тизза тирашиб ўтиришганлари билан, бирор томондан тирс этиб чиққан сўз ҳам, уриш ҳам бўлмади. Жаҳл устида аямай қасдлик қилишга аҳд қилишган тўдалар ичларидаги ўтларини зўр-базўр буркаб ўтиришганлари кўриниб турибди. Агар битта-яримта оғиз очиб, товуш чиқарса, у қинидан суғурилган қилич ҳисобида урилади-ю, қон тўкиш бошланадигандек туюларди. Айниқса бугун эрталабдан буён икки хил вазиятда бўлган мана шу тўданинг орасига тушган жароҳат билан қон, уркалтак-суркалтак, энди икки тарафни ҳам ўлимдан оғир аҳдга олиб борган. Маковецкий Ўрозбойлар билан гапни қисқа қилди. У:

— Бу ишни мен тергамайман, суд тергайди. Менинг аралашганимнинг сабаби: шаҳарда, мен ҳокимлик қилиб турган жойда қон тўкиш, жанжал бўлгани учун, ўшани тўхтатиш керак эди. Мен ҳозир қизни ҳам, унинг кетига тушиб, даъво қилувчи — барчангизни ҳам суд олдига ҳайдайман. Қолган гапларни ўша ерда айтишиб, дов-даъволарингизни ўша ерда ҳал қилдирасизлар,— деди. Илгари элда бўлган бир сайлов чоғида Маковецкий билан ҳамтовоқ, ҳамсуҳбат бўлган бой Ўрозбой, Сомолбекка ҳам сирдош ошнадек тикка гапирди. У гапи — ҳозир подшюлик маҳкамасининг қонунига лойиқ далил келтириб қилинган илтимосдек бўлиб чиқди. У шундай деди:

— Тўғри, ўязнинг гапи бошдан-оёқ ўринли. Қонунга хилоф келсак биз тентак. Судга борсин, қонунга қарасин. У майли, лекин мана бундай илтимосга ўяз ҳам, суд ҳам нотўғри деб қарши чиқмас деймиз!— деб Ўрозбой гезариб кетди. Рангги ўчиб, дағал товуш билан тутақиб гапирди.

— Тергов бугун тамом бўлмайди, анчагача чўзилади. Шундай экан, қочқин қиз қаерда туриши керак? Ўша қочқин йигитнинг хотини бўлиб ёнида тура бера-

дими? Унда суд терговининг нима кераги бор? Ҳукмининг нима аҳамияти бор? Асли даъво ўша иккита бебошнинг қўшилиш-қўшилмаслигида эмасми? Шундоқ бўлгандан кейин, эй, Маковецкий!— деб олиб, Урозбой ягона кўзини ўязга тикиб ўқталиб турди.

— Майли, ўзинг ҳал қил, майли, судинг ҳукм қилсин. Бироқ, мана шу соатнинг ўзидан бошлаб, маҳкаманинг остонасини ҳатлаб чиққандан бошлаб, ана шу безори қиз билан бузуқ йигитни бирга қўшиб қўймай, дарҳол ажратинглар! Ажратиб қўйиб терганглар. Бизнинг илтимосимизга қулоқ солсанг, икковини ажратиб, иккита авахтангда тут!— деди.

Гапининг боши Маковецкийга ўринлидек кўринган эди. Кейинги қарори, албатта, саҳронинг беомон қонунини қўлловчи жабр-зулм ҳомийсининг ўжарлик билан қилаётган даъвоси. Урозбойнинг даъвосининг шу жойини эшитганда, Маковецкий пастки кабини чиқариб, бошини чайқади.

Унинг арзини ҳам судга етказишга ваъда қилиб, ўяз буларни ҳам жўнатди. Энди бирор соат ўтиб, маҳкама ишлари тамом бўлишга яқин қолган пайтда, окружной суднинг ичи билан олди, кўча бўйи, атрофи қозоқ арзчиларга лиқ тўлди. Ҳали бу ерга Абай билан Боймағамбет ҳам келишган эди. Бош жотоқдан бу икковини атайин олиб ўтган қайиқчи Сейл ҳам «нима бўлар экан» деб бирга келган эди.

Кўпчилик ичида Абайни кўриб қолган Урозбой, кўрган он ёпишмаса-да, бир гап рўпара келиб қолганда, товушини барала қўйиб кўпчилик ичида Абайга айб ортди:

— Яна ёқдингми ўтингни?.. Урта!.. Уртаб қол, Абай!

Абай шошмади. Товушини Урозбойнинг товушидан баландроқ чиқариб, эрмак қилиб гапирди:

— Урта деяпсанми?! Утнинг ҳаммаси ёмон деб сенга ким айтди?!

— Ҳа, ўт ҳам яхшилик демоқчисан-ку шунинг билан, а?

— Утнинг ёмони ҳам бор, яхшиси ҳам бор. Чириган бута, қуриган чўкиртас, кунда, қари чангалларга жўрттага ўт қўйиладиган вақтлар ҳам бўлади. «Урнига янги ўт-ўлан чиқсин», «ҳалигилар йўл берсин» деб ўт қўйилади. Ҳамма балони билганда, ўшани билмай ни-

ма қора босди?— деганида, Абайнинг ёнида турган Сейл бошлиқ нимдош кийимли одамларнинг ҳаммаси ҳузур қилиб, хандон ташлаб кулишди.

Урозбой Абай томонга қараб қўлини бир силтади-да, орқасига бурилиб кетди.

Бу ерга йиғилганлар у томону бу томоннинг савдогарларигина эмас, бир томони қайиқчи, бир чети Затондаги грузчик ишчилар, кўпгина оддий, қашшоқ ҳунармандлар. Икки томоннинг бозорида юрадиган чор-бозорчи шаҳарликлар билан атрофдаги элларнинг қалачилари ҳам келишган.

Бой савдогар Сейсекенинг саҳродаги катта бой, йўғон қудаси Урозбой экан. Ёлғиз Сейсеке эмас, Қасен, Жақип сингари бойлар жар солишиб, у томон билан бу томоннинг кўп бадавлат савдогарлари ҳам чиройли араваларини қўштириб, кўпчилиги нўғойча кийинишиб, силаниб-сийпаниб, оро бериб келишибди. Шуларнинг баъзиларининг араваларига тушиб, ораларига кириб саллалар муллалар, халфалар, қарилар, кекса тортган муллаваччалар ҳам етиб келишди. Булар қозоқлардек «мусулман» деган халқнинг аёли ҳақидаги, айниқса «никоҳ», «талок» сингари шарият буйруғи ҳал қиладиган масалани подшолик судига, рус қонунига ҳавола қилишни катта жиноят ҳисоблашади. Қўлларида келса, айбдорларни шу соатда лаънатга учратиб, кофир қавмига чиқариб, тутиб ейишади.

Ярим кун ичида бутун шаҳарга ёнғин хабаридек ловиллаб етган бу довруқ, бу қонли можаро, шаҳарнинг ҳар бир маҳкамасида ишлайдиган қозоқ чиновник-тиломочларни ҳам суд биносига жалб қилган эди. Улар саҳронинг қозоғи билан шаҳарнинг оддий аҳолисидан бошқача қадам қўйишади. Маҳкама ичига, халқ сиғишмаётган ерларга дадил кириб, чиқишади. Абай ҳам окружной суднинг юқориги қаватдаги катта залида Абиш, Какитой, Дармен, Даниёр ва Сомолбекдек йигитларни ёнига олиб, кўпинча сукут сақлаб ўтирганди. Буларнинг ўртасида кўпдан буён Макен йўқ. Маковецкий суд раисига келганда, Урозбойнинг арзини эслатиб, қизни Дармедан, Абишдан ҳам ажратиб қўйган. Уз маҳкамасининг ходими Сомолбекка бошла-тиб олиб келган. Окружной суднинг раиси билан Маковецкий холи сўзлаша бошлаганларида, Макенни стражник орқали чақиртириб, ичкариги хоналарга олиб кет-

ган эди. Окружной суднинг раиси бор ҳамкасбларини бирпасда йиғдириб келган эди.

Қизнинг аризасини окружной суд энди ўз ихтиёрига оладими, йўқми? Шу кунга қадар қозоқ саҳросида қўлланиб келган одат-қонунга ҳавола қиладими? Урозбойлар ўтингандек урф-одат билан шариат йўлига топширадими? Ё бўлмаса қизнинг аризасини, Абишдек офицернинг илтимосига кўра, Абай сингари ҳолис арз қилувчи, халқ одамининг гапига биноан, окружной суднинг ўзи кўриб ҳал қиладими? Мана шу икки масалани галма-гал салмоқлаб кўриб, бир қарорга келиш, судни ҳам кўп ўйлашга мажбур қилган масала бўлди.

Вақт кечга яқинлашиб, ҳамманинг тинкаси қуриб бўлган пайтда, бу маҳкаманинг ҳозирча «предварительный» дейиладиган, вақтинча чиқарган қарори, маҳкаманинг ичида оагина кишига ими-жим маълум қилинди.

Суднинг раиси ариза берган Макенни чақириб, ўтиргизиб қўйиб бу қарорни маълум қилди. У келишган, боши тақир, чакка сочлари оқарган, тунд юзли, қуюқ оқ соқолли, кўп нишонлар таққан, серсавлат киши эди. Бу одам қисқагина қарорини айтди.

— Округ суди ўзгача чора тарзида саҳродан қочиб келган, подшолик судига ариза берган Азим қизининг ишини вақтинча ўз ихтиёрига олишни лозим топди. Ишнинг тергови тамом бўлгунча Азим қизи шаҳарда туради. Уни қувиб келган одамларнинг ҳам, уни олиб қочган одамларнинг ҳам қўлига берилмайди. Олишаётган икки тарафнинг ҳам одамлари унинг билан учрашмаслиги, ишнинг терговига таъсир қилиб, ҳалал бермаслиги учун, Азим қизи то қарор-ҳукм чиқмагунча полиция назорати остида бўлади. Уша хусусдаги алоҳида чора тарзида, қиз окружной суднинг тиломочи, ишончли гражданин, тайний советник Алимбек Сармоновнинг уйида туради.

Катта маҳкаманинг ҳозирча маълум бир қарорга келиб ҳал қилмаган, олдиндан кўрган чораси шу йўсин маълум қилинди.

Шунинг билан Макен энди Дарменларнинг кўзига ҳам, ёвларнинг юзига ҳам кўрсатилмай бошқа тарафга олиб кетилди. Талаш-тортишнинг боиси бўлган қиз, дард-аламли Макен ҳар икки тараф учун ҳам йўқ бўлди. Бугун тўс-тўполон билан бошланган шаҳар ҳаёти,

ҳали ҳам ҳаммага номаълум, тутуриқсиз, даргумонга солган, мажҳул ҳолда тугади.

Шу кундан бошлаб Макеннинг ҳаёти унинг ўзининг ҳам, Дарменнинг ҳам ҳаёлига келмаган бир тарзда ўзгарди. Ўзгаришига сабаб кўп эди. Аввало подшолик маҳкамаси ўзларининг одатларидан ташқари бошқача йўл олиб борди. Бу иш билан бир неча соатгина шуғулланишган бўлсалар-да, улар қанча-қанча қарама-қарши баҳсларни эшитиб, англаб чиқишди.

Аслида бу маҳкаманинг бундай ишга аралашиши, Семей области билан шаҳарнинг тажрибасида кўрилмаган. Шунинг билан бирга: «мусулмон аёлларининг никоҳ, талоқ масалалари, шариатга қарашли ишлар. Бу масалани мачитнинг имомлари, мусулмонларнинг дин бошлиқлари ҳал қилиши керак!»—деб Урозбой, Сейсекелар қайраб солган саллали халфалар, қорилар, муллалар, махдумлар ариза беришган. Улар қозоқнинг беш-ўн сўмга ҳам ёллана берадиган нўноқ тиломочларини эргаштириб келиб, салмоқларини солишган. Булардан ташқари шаҳарнинг Сейсекедек, Қасендек бойларини бошлаб келиб, саҳронинг оқсоқоли, қабила бошлиғи, урф-одат ҳомийси бўлиб Урозбойлар ҳам алжишган. «Суд билан ўяв бу можарони ўзлари қарашмасин, «халқимизнинг урфи-одатига беришсин», «отабобомизнинг азалдан тутиб келаётган йўлига ҳайдаб солсин», «подшолик қонуни шу чоққа қадар бизнинг қуда бўлиш, қалин моли тўлаш, келин тушириш, бева олиш ҳақидаги халқ урфи-одатимизга қўл чўзган эмас!» дейишган эди.

Макенни қувиб келган тўда бундай деса, яна бир тўп кўпчилик кўп ўринли далиллар келтириб, «бундай ишни суднинг ўзи кўриши керак»—деб илтимос қилади. Военно полевая артиллериянинг поручиги Ускенбоевнинг ўз ихтиёри билан ёзган, ночор гувоҳ тарзида кўрган-билганлари, кўп оғир масалалар устида беихтиёр ўйлатади.

У Маковецкийга оғзаки айтиб берган ишларини энди ўтиничи, талаби тариқасида кенгайтириб, далиллар келтириб, ёзиб берган эди. Ваҳший саҳронинг, ўрта асрга хос қуллик-хўрлик қонунидан умид узиб, Россиянинг инсон ҳуқуқининг ўзгача ҳомийси бўлган қонундан адолат тилайди. Ёрдам кутиб, паноҳ излаб келган биринчи қозоқ аёлига ҳомий бўлмаслик, Семей шаҳри-

даги подшолик-ҳокимият маҳкамалари билан ҳурматли суд маҳкамаларига катта иснод келтиради! — деб ёзибди.

Иккинчидан, бу ишлар саҳронинг ўзида подшолик-ҳокимларнинг маҳкамалари кўрмаган, билмаган жойда бўлаётган бўлса бир сари эди. Шаҳар ҳокимлари, уезд ҳокимлари ва ҳатто область ҳокими, аскарый губернатор турган Семей шаҳрида, бор ҳокимларнинг кўпчилигига маълум бўлиб, уларнинг кўз олдиларида қонли воқиага айланди. Шундай ишни қўлга олмай, кўрмаган киши бўлиб, саҳрога қайтариб юбориш катта хоталик бўлар. Подшо ҳукуматининг Семей областидаги ҳокимлари, суд маҳкамаларининг эътиборини, ҳамият-пристижини, саҳродаги қозоқ ҳалқининг назарида жуда пастга туширади.

Яна бу иш марказий матбуатда чиқса, министрға, сенатға маълум қилинса, бу ердаги подшолик маҳкамасининг бошидаги одамлар, жасоратсизлиги учун уятга қолган бўлар эди деб ҳам ёзибди. Буларнинг ҳаммаси шу қадар салмоқли, ночор ўйлатадиган гаплар. Аслида Абишнинг хатида, усталик билан сиёсий тус бериш бор, бир томондан Семейнинг юраксиз, эҳтиёткор чиновникларини ҳийла ишлатиб зил кетдириб, «матбуотга чиқараман» деб чўчитиш ҳам бор эди. Бу жиҳати албатта, жуда ётиғи билан айтилган бўлса керак. Бўлмаса, тикка айтилган бўлганда, ёлғон номус эгаси бўлган маҳаллий чиновникларнинг гашига тегиб, манманликка кетказиб юбориши ҳам мумкин эди.

Шундай нозик, тифдор ва кўп ўймакор масалалар тўқнашгани учун Абиш ҳам ўзининг гувоҳ тариқасида, ҳам подшоликнинг ходими сифатида ёзган ишларини кўп ўйланиб, кўп маслаҳатлашиб кўриб ёзишни маъқул кўрган эди. Шунинг учун бугун эрталаб Павловни чақиртириб, ўз аризасини унга тузатиб, тўғрилаб беришни илтимос қилиб кетганди. Павлов аслида бу ишга айна вақтида аралашган эди. Уни Абай аралаштирди. Эрталаб окружной суд олдида Абиш билан учрашиб келган Боймағамбетнинг гапини эшитгандан кейин, Абай дарҳол ишга киришди. Семей томонга ўтиш олдидан Павловнинг уйига борди. Александра Яковлевна ҳам бутун гапини эшитган экан. Абайга тез ёрдам, маслаҳат керак эканлигини яхши тушунган Павлов ҳам у томонга ўтадиган бўлди. У Затоннинг бор ишчиларини билар эди,

айниқса Абен унинг яқин таниши, уйига ҳам бориб келиб юрарди. Ўша, уй ичиси билан безориларнинг ҳужумига учраб, зарб еди деган гапни эшитган он Павлов ёрдам, маслаҳат беришни ўз бурчи деб билди. Яна мушшлаш, қон тўкишлар ҳам бўлгани учун, бевосита ёрдами тегар деб рафиқасини ҳам бирга боришга таклиф қилди.

Александра Яковлевна Павловнинг вазиятидан, қароридан жуда хавфли бир ҳолат туғилганини англадида, умр бўйи ўрганиб қолган одати бўйича дарҳол бирга кетди.

Шунинг билан Абай, Боймағамбет иккови бош жотқдаги елканли кема билан кетишганда, Павлов билан Александра Яковлевна қўлларига докторлик асбобларини кўтаришиб, шошилганларича Слободканинг қуйи томонидаги паромга қараб кетишди.

Абеннинг уйи билан паром устида бўлган қон тўкиш-мушшлаш оқибатида Затондаги бир неча ишчиларнинг хонадонида ярадор бўлиб қолган одамлар бор эди. Абендан бу ишларни билиб олган Павлов, шошганича шаҳарга, Абишнинг уйига кетди-да Александра Яковлевна ярадорларни даволашга киришди. Унинг мана шу Затонда турадиган яқин таниши, Дмитрий Артемович Девяткин деган фельдшер бор эди.

Вабодан илгари Александра Яковлевна Семейдаги шаҳар касалхонасида доктор бўлиб ишлаган чоғида ёрдамчи бўлган, яна Александра Яковлевнадан кўп янгиликларни ўрганган фельдшер шу одам. Ўзи қозоқ тилига уста, шаҳарнинг турғун одамларидан. Оғир табиатли, ўзини тутиб олган, кўп ақлли одам эди. Қўнғир сочли, хиёл қизғиш чўққи соқолли фельдшер Девяткин ўттиз беш ёшлар чамасида. Ўзининг даволаш ишини у кўп иштиёқ билан, жони-дили билан бажаради. Шу фазилатлари туфайли у ҳозир Затондаги қозоқ хонадонларининг эркагу аёли, ёшу қариси олдида баравар қадр топган.

Александра Яковлевна Абеннинг жароҳатини ўзи тозалаб боғлаш билан ўша Девяткига одам юборган эди. Абеннинг иккинчи девор-дармиён қўшниси, Затоннинг слесари Захар Ивановичнинг аёли — Марфа юборди. Захар билан Марфа Абеннинг ўзи билан ҳам, унинг аёли Ойша билан ҳам жуда тотув эдилар. Павловнинг ўртоғи Марков мана шу иккита қўшнининг уйида гап-

ма-гал ётар эди-да, икковларини бир-бирларига мақтаб, жуда ҳам дўстлаштириб юборган эди. Марфа Абеннинг уйида бўлган тўполонни кечроқ билиб қолди. Макен билан Дарменни ёвлар тортиб олиб кетаётганини, у уйига келаётиб, кўчада кўриб, бошқа бир бегона одамлар ёқалашишибди деб ўйлаган эди. Кейин ўша кўрганларини тотув қўшниси Ойшага айтмоқчи бўлиб, унинг уйига кирганда, бугун бўлган бор қонли можаро шу уйда бўлганини англаган эди.

Абенни қонсираб, ҳушидан кетиб ётган ҳолда кўрди. Зарб еб йиқилган Ойша йиғлаб, ётиб, инграганича «Сейтга хабар қил» — деган эди.

Шунда Марфа ёши ўттизга яқинлашиб қолганига қарамай, икки қўллаб этагини кўтариб олиб, ёш қизлардек югурганича, учиб бориб бу ҳам Затонда ишлаётган Сейтга хабар қилган эди.

Ҳали паромда бўлган сўнгги курашга майдонга Сейт бошлиқ бир тўп грузчикларнинг жон-жаҳдлари билан тез боришганлари Марфа ҳам хабар бергани туфайли эди. Уларни паромга югуртириб, Марфанинг ўзи Абеннинг уйига келиб, уларнинг қонларини ювиб, қўлидан келган ёрдамани бераётганининг устига, Павлов билан Александра Яковлевна ҳам кириб келишган эди. Марфа доктор аёлнинг буйруғига кўра фельдшер Девяткинни айтиб келиб, энди Сейтни, Абенни, Абдини, Муқани — ҳаммаларининг ҳам қонли жароҳатларини даволашга шу доктор дўстлар кун бўйи уришишди.

Кейин Девяткин мана шу ярадорларнинг ҳаммаси ҳақида акт ёзиб, муҳр босиб, ҳали олдда бўладиган терговларга зарур алоҳида маълумотларни Александра Яковлевнанинг қўлига берди.

Павлов шаҳарга, Даниёрнинг уйига келиб, Абишнинг баъзи бир қоғозларини ёзишга кўмаклашди. Кундузи Абиш бизга маълум бетинчлик орқасида юрганида, Мағиш билан Офтоб яхши кутаётган Павлов, Даниёрнинг уйида узоқ ўтириб, Абишнинг аризаси устида кўп ўйланиб, тузатиб чиқди. Семейдаги подшолик маҳкамаларининг шу ҳақда жавобгар эканлигини эслатиб ўтган, сиёсий тус бериб чиққан мана шу Павловнинг ўзи эди.

Кейин окружной судда, холи ўтириб анчагача чўзилган мажлис-маслаҳатлар бўлаётган пайтда Павлов бир

нафасга окружной суд маҳкамасига кириб, Абишга аризанинг тузатилган нусхасини бериб кетган эди.

Абиш аризасини қайта кўчириб бўлиб, суднинг алоҳида мажлисига етказишни илтимос қилиб, Маковецкийга берди.

Абайнинг маслаҳати билан Сейл бошлиқ бир тўп қайиқчи гувоҳларнинг аризаси ҳам кирди. Улар қочганлар билан қувганлар ҳақида аёлга зўр тилакдошлик, кўмакдошлик билдириб ёзишганди. Буларнинг устига Затон грузчиклари — Сеит, Абенларнинг аризаси ҳам тушди. Улар ҳам Павловнинг Затон томонида турадиган, булар билан кунда кўришиб юрадиган сургун бўлиб кетган дўсти, еш йигит — Марковга кўп яхшилаб далиллар кўрсатиб, ариза ёздириб олишган. Бу аризада диққатни жалб қиладиган жойи — саҳродан келган Доёр билан шаҳар безорилари Қўрабой билан Дўндағулларнинг қоқ туш пайтида қуролланиб бориб шаҳар ичида қирғин қилгани, қон тўкиб, зўрлик билан жиноят қилгани, уй талагани, қиз билан йигит икковини «самосуд» йўли билан «казнит» қилиш деган талабни қўйгани, айниқса, салмоқли қилиб ёзилган. Бундай жиноят шаҳар ҳокимининг қўл остидаги Затонда, паромда, кўча бўйида содир бўлгани учун, шу ишларни шаҳар судининг ўзи текширсин деб ўтинишади. Аризага Сеит, Абен бошлиқ тўлиб ётган грузчиклар яна Затондаги тўнчилар, пиймачилар сингари ишчилар қўл қўйишган. Округ судининг узоққа чўзилган алоҳида мажлисига бу приговор ҳам айна вақтида етиб борган эди.

Шу йўсин, ҳалигидек тўпларнинг бирга ёзган, қўл қўйган, бармоқ босган, тамғалар босган, приговор қозғолари бир куннинг ўзида «Азимова Макеннинг делоси»ни тўлдира берди.

Натижага келганда қувиб келган тарафнинг иши бўлиб тикилганда, далиллик документлари оз бўлди. Уларнинг оғзаки кўпиришлари, дағдағаси кўп бўлди. Бундай кайфиятнинг, одатда, қоғоз юзига далил бўлиб ўрнашмаслиги маълум. Бунинг эвазига Абайлар томонининг хатга тушган гувоҳлик маълумотлари, тилак, талаблари жуда ўринли-салмоқли бир тус олди. Шунинг учун ҳам даставвалги вақтинча қарорга келганларида, округ судининг райси билан аъзолари ночор қийинчилик сезишди. Бир томонини ўйласа, шаҳарнинг инобатли, эътиборли кишилари, мачитларнинг имомла-

ри аралашаётир. Буларнинг товушига шаҳар савдогарлари билан бойларининг тилаги қўшилибди. Энди иккинчи томонини салмоқлаб кўрилса, унда далил кўрсатиш, қонуний йўл билан илтимос қилган тилак-талаблар бор. Буни назарда тутиб, ҳисобга олмасликнинг мутлақо иложи йўқ. Негаки, суднинг қўлида турган қоғозларга ҳолис бир одам назар ташласа, иккинчи томоннинг талабларини — ишларини ўринли демасликка чораси йўқ.

Мана шундай кўп чалкашиб кетган ишларнинг тугуни кўп тўлғантириб, кўп қийнаб келиб, округ судининг юқоридаги қарорига келиб таскин топди.

Қарор шундай бўлгани билан ёшларнинг йўли кенгайгани йўқ. Ҳозир, аксинча, қаттиқ кишанга тушишди. Макенни Алимбек Сармоновдек кишининг уйига қўйишди. Бу қарорнинг баъзи жиҳатлари, Алимбекнинг ўзи билан сўзлашиб, келишиб қилинган. Аввало, Алимбек область ҳокимларида ҳеч қандай шубҳа-гумон туғдирмайдиган, шунинг учун ҳам бир неча мартабага эришган, ҳозир советник атоғига эга бўлган чиновник. Иккинчидан ундан олинган ваъда бўйича қизни ўз уйида ҳар икки тараф одамларининг бирортасига кўрсатмай, сўзлаштирмай, эҳтиётлаб, қаттиқ тутишни шарт деб билади. Бу иш ҳақида Алимбек Сармоновга ишониш мумкинлигининг яна бир сабаби — аслида унинг зоти, авлоди Тўбиқти уруғи билан чатишган эмас. У қарқаралик уездининг қозоғи.

Қиз унинг уйида турган пайтда, суд маҳкамаси Сармоновга чиқим тўғрисида оғирлик солмайди. Бор харажатни подшолик ўз бўйнига олади. Тергов тамом бўлгунича Азим қизининг овқат-озуғига атаб, кунига эллик тийиндан чиқариб, ойига ўн беш сўм ҳақ тўлайди.

Сармоновнинг хотини ҳам қозоқ эмас, татар. Бу ҳам Азим қизини унга таъсири тегадиган вазият-кайфиятларнинг барчасидан холи қилиб, алоҳида тутишга сабаб бўлади.

Сармоновнинг ўзи билан маслаҳатлашиб қилинган бу қарор, кейин дарҳақиқат Макен билан Дармен учун ҳақиқий тош қамоқдек, қийин ҳолатга айланди.

Сармонов қисиқ-қисиқ кўзли, япалоқ паст бўйли, ўрқачи энди чиқиб келаётганга ўхшаган, семизгина йигит. Пешона сочини типратиканнинг тукидек тик-

кайтириб қирққан, диканглаб юрадиган советник Сармонов, кўп фидойи чиновник бўлишининг устига, анча тошбағир, қуруқ, совуққина одам бўлиб чиқди. У пристав Старчак билан келишиб олиб Макенни алоҳида қўйилган иккита полицейск назоратида тутди. Унинг устига Дарменнинг юзини кўрсатиш у ёқда турсин, хатини, бирор дарагини ҳам билдирмайдиган бўлди. Алимбек ҳатто Абайни ҳам рўпарасига келтирмаслигини маълум қилди. Бу чиновникнинг уйи, қозоқлар орасида эмас, Семейнинг «нўғой тарафи» деган қисмида. Ости гиштин, усти тахтавонлик икки қават эскироқ уйда туради. Деворлари баланд, дарвозалари ҳам мустаҳкам. Сармонов атрофидаги нўғой қўшвилари билан кирди-чиқдини ҳам йиғиштириб, атрофини ханжакдек бекитиб юргувчи эди.

Ўзи саҳродан алоқани узган, хотини бўлса қозоқ меҳмонларни хуш кўрмайди, яқинлашишнинг иложи бўлмади. Даниёр Алимбек билан таниш бўлгани туфайли, Абиш ҳеч бўлмаса ўша орқали бир сўзлашишни талаб қилиб кўрган эди.

Диканглаган нўғоқ чиновник Алимбек Даниёр билан уришиб кетаёзиб, жўнатиб юборди. Кейин Даниёр билан Абиш Алимбекнинг уйига Офтобни юборишди. Лекин, ҳали қозоқ тилини ўрганиб бўлмаган марғилонлик ёш жувон бу. Татар тилидан бошқа тиллардан ҳали бирор оғиз сўзни билмайдиган Алимбекнинг хотини у. Иккови ўзларича чулдирашиб, бир-бирларини чала тушунишиб, тез айрилишди.

Алимбекнинг хотини Макенни Офтобга жўрттага кўрсатмай қўйди. Келар кунлардан бирида Абиш ўзининг тез кунда жўнаб кетишини дастак қилиб, суд раисига ўзининг гувоҳлиги керак бўлар деб алоҳида маълум қилиб кўрди. Бу чоғ алоҳида ишга атаб тайинланган «особое поручение» чиновниги Злобин деган терговчи Макен ишини ўз қўлига олган экан. Абиш ўзи ёзиб берган аризаси юзасидан Злобин билан кўп сўзлашди. Терговчига кўп жиҳатларини тафсилий равишда сўзлаб, кўп маълумотлар бериб ажралишди.

3

Шу кунларда Туркистон ҳарбий округининг поручик Ўскенбосов Ғабдирахим тўғрисидаги буйруғи ҳам келиб қолган эди. Аслида мана шу ўтган ёз бошида Петер-

бургдаги Михайловское артиллерийское училишени поручик унвони билан битириб чиққан ёш офицер Ўскенбоев Габридаҳим, энди ҳарбий хизматни адо этиш учун, ўша четдаги Осиё қисмидаги Туркистон ҳарбий округининг қарамоғига юборилган эди.

Шаҳарга келиб Мағиш билан иккови анчадан буён сафарга ҳозирлик кўришаётганида, Абиш бундан бир ой олдин оғзаки келишув бўйича ўзини «Олмаотага юборса керак» деб тахмин қилар эди. Ҳозир олий ҳарбий маҳкамалардан келган буйруқ ҳам, унинг ўша Верний шаҳрига бориб, полевая артиллерия бўлимида тайинланган хизматни адо қила бошлашини топширибди. Шунинг билан йўл ҳозирлигини, извош-уловни олдиндан тайёрлаб юрган Абишнинг жўнайдиган чоғи етди. Бу чоғ Абай билан Боймағамбет Слободкадан Семей томонга кўчган эди. Азалдан Абайнинг ўзи уйини ижарага олиб юрадиган, меҳнат аҳли бўлган қадрдон-қимматдон таниши Қаримнинг уйига жойлашганди.

Дармен билан Макеннинг иши Абишнинг эмас, Абайни ҳам оғир азоб, кўпга чўзилган безовталиikka солиб қўйган эди. Сўнгги пайтларда Абайнинг ўз ичида чекаётган дилсиёҳлиги, ғурбати айниқса шу кунларда оғирлашиб, кўпайиб кетган эди. Бу аҳволни Абай шу ойларида сиртга чиқариб изҳор қилмагани билан, шаҳарга келганидан буён ҳар куни қоғозга тикилиб, тўлганиб ўйланар, ёзиб ташларди. Энди ички сирларини шеър билан, санъат сози билан англатарди. Сўнгги йилларда ўзининг ёзиш санъатига янгидан қўшган бир усули «қора сўз — фалсафий сўзлар» эди. Шундай чуқур, кенг фикр меваларидан ҳам ҳалиги аҳволини осонгина баён этарди. Дарменнинг иши устида Абай, турган гап, на хуноб бўлган, на ранжиган вазият билдирмади. Бироқ, ҳар кимга буюриладиган ишни, айтиладиган гапни аввалгидек эмас, энди фақат жиддийлик билан айтарди. Гапни жуда қисқа қилиб қўя қоларди.

Кўп курашга кўп ташланиб чиниққан ва хоҳлаганича тўйиб, толиб, ҳориган вазмин фикр эгаси, бор ишни бир лаҳзада англаб тезлик билан ҳал қилади. У яна шошиб қилинган қарордек болта билан йўниб қилингандек қўпол ҳаракат сингари туюлгани билан, мудом ўринли, дуруст маслаҳат бўлиб чиқади. Шаҳар қозоқларининг ҳам мулласи, мачити, савдогари, тиломочлари аралашиб, зимдан ишлаётган сирларини Абай уйда

ўтирган еридаёқ оп-осонгина, бир лаҳзада билиб, кўриб, тушунтириб ўтирарди. Турган гапки, Абайнинг маслаҳатлари шу хилда керак-керак жойида мудом берилиб турганидан, округ судининг «Азим қизи»деган «делосида» булар томонининг бор гапи салмоқли бўлиб чиққан.

Энди Абай билан Абиш кутган олий маҳкамаларнинг буйруғи, Абишнинг жўнашини талаб қилиб келганидан буён Абай ҳар кун Абиш билан бирга бўлади. Айниқса кечки пайтларда кўп суҳбатларини бирга, холи ўтириб ўтказишади. Бугун шу сингари бирга ўтириш учун, Абай кеч кираётган пайтда Боймағамбетни юбориб, Абишни одатдагидан эртароқ айтдириб келган эди.

Абиш келганда Абайнинг ёнида илгарилар у суҳбатлашмайдиган иккита одам ўтирган экан. Уларнинг бири Шарибжон халфа, иккинчиси, зоти найман Юнусбек халфа экан. Катта Семейдаги «қозоқ мачити»нинг имоми, қозоқлашиб кетган татар мулла, Камоли ҳазрат Абайга Юнусбекни юборибди.

Бу одамлар бир томондан Урозбой, Сейсеке сингари бойлар билан зимдан бирикиб туташса, иккинчи томондан қонун эгаси бўлган маҳкамаларнинг катта чиновникларига ҳам боришади. Маковецкий сингари уезд, шаҳар амалдорларига булар мусулмон қавми номидан сўзлаганда: «Бизнинг динимизга, қоидамизга подшолик маҳкамалари зўрлик қилмасин»— дейишади. «Подшоҳи аъзамнинг Россия қўл остидаги барча мусулмон қавмига нисбатан илтифоти, икхлоси бор. Шунга хилоф бўладиган қонунсизлик қилинмасин»,—деб, салмоқ солишади. Сўнгги кунларда қаршиликларини хатга битиб, приговор ёзиб, суд маҳкамалари билан уезд идорасини оралаб чиққан ҳам шу икки халфа.

Лекин маҳкамаларнинг бир неча бошлиқлари буларнинг йўлини Абайнинг аризаси билан тўсиб, тўхтатишган эди. Ўзларича далиллар топишиб, рад қилишган эди. Шу жиҳатдан тумшуқлари тошга тиралиб, гапи ерда қолган иккита халфа Абайни, у кутмаган бир пайтда уйдан топиб, ўз ишларини айтишган эди.

Шарибжонни Абай тунов кунги вабо кезида, айниқса Сармулланинг ишида сиртдан яхши билиб, шум одам деб, нафрат билан қарарди. Ҳозир ўша кириб,

эшилиб «фотиҳа» қилиб, ўз номини айтиши биланоқ Абайнинг энсаси қотиб, жеркиб қарши олди.

— Э-э, ҳалиги мачитдан чиққан нахс, безори халфа сенмисан?— деб, нафратга тўла ўткир кўзларини бу кишига анчагача тикиб, индамай жавоб кутиб ўтира берди.

Шарибжон шу йўсинда айблаб, бетига тикка, қаттиқ айтилган гапдан ҳайиқиб, писиб қолди. Кўнглида баъзи бир баҳс-жавоб турса-да, қарши гапира олмади. Утирган ерида нима қилишини билмай, типирчилаб қўйди-да, андиша қилаётган, Абайнинг ёши улуғлигини ҳурмат қилган бўлиб:

— Ай, Абай мирза, мени айбладингиз-ку, Абай, мирза, ай, ай,— деган бўлди-да, индаёлмай қолди.

Абай ҳийла вақт унинг юзидан ўзининг ғазабли, синовчи назар билан боқаётган кўзини олмади. Иккала мулланинг нима учун бу ерга келганини Абайга Юнусбек халфа баён этди. У ҳам ҳалигидек жеркиб айтилган гап оҳангини, вазиятни фаҳмлаб, Абай ҳузурда кўп очилиб, ёзилиб сўзлай олмади. Кўпинча мана шу маҳкама бошлиқлари, рус чиновниклари олдида қилган даъво, келтирган далилларини такрорлади. Гапининг охирида Қамоли ҳазратнинг номини тилга олиб, Абайнинг ўзига аталган гапни дин номидан қилинадиган ўғит-насиҳатга буриб гапирди. Абайни ҳайратда қолдириб ўтириб, имон ҳақида гап очди. У энди Абайга:

— Абай мирза, мусулмон қавмининг қай замонда, қай маконда бўлса-да, ақидаси билан таянчи имоми бўлар эди. Халқ — нодон, замон — имон билан инсофнинг йўлдан озган замони. Сиз сингари қавм, халқ устози бўладиган одам ислом йўлидан закон йўлини, яъни дини ёт қавмнинг йўлини ортиқ ҳисобласа, сизга эргашган қавм билан наслларда қандай имон, эътиқод қолади? Қандай жиноят олдида виждон, инсоф тарозиси бўлади. Биз сиздан ўша мусулмончилик имони учун, мана шу иш устида бошқача ўйлашингизни кутган эдик!— деди. Бизни сизга эшон билан ҳазратлар юборишди...— деди.

Абай Юнусбек халфанинг қотма, ушоққина жуссаси билан чиройли қизғиш-оқ юзига тикилиб ўтирган эди. Айниқса унинг қизғиш-сарик, чиройли қилиб ораста қилинган соқол-мўйловига сал қизиқиб қараб қолди. Аслида бу халфа баҳсга чечан, қозоқ тилига ҳам дуруст

бўлса керак. Қир билан саҳронинг катта-кичик гап-сўзларига кўп қатнашиб юрса керак. Бир томондан қозоқи найрангбоз, иккинчидан шаҳарлик дин вакили, шундай сири билан қирраси бор халфа кўринади. У Абайни мусулмончилик, дин томонидан тубдан синаётир. Боши берк кўчага қамагандек бўлаётир. Бугун содир бўлган можаронинг ҳақиқий чуқур илдизини ушлаб олиб сиртмоқни ўша ердан солмоқчи бўлса керак.

Абай аввало халфанинг сертакаллуфлигига бир оз қизиқиб қараб турди-да, бир оздан кейин кўнглидан эрмак аралаш бир ҳажв гап ўтди. Гарчи бу халфага қаттиқ-қаттиқ сўзлаётган бўлса-да, сиймосида эрмак акс этиб турганди. Шу чоғда, Абай сўзлай бошлаганида отасининг чақиртириши билан етиб келган Абиш уйга кириб салом берган эди.

Абай унинг саломига алик олмаса-да, индамай қабул қилиб, ўзининг ўнг томонидан, пастроқдан жой кўрсатди. Сабр қилиб ўтира туришни билдирди. Шундай қилди-да, ҳалиги халфага даставвал тикилгандаги вазиятини бузмай туриб, сўзида давом этди.

— Сиз, дин йўлидаги одамлар, мана шу шаҳарнинг ҳазрат, эшон, уламолари, шундай бир ишга ўзларингизнинг аралашишингизни шарт ҳожат деб билибсизлар. Айтайлик, ундоқ қилганингиз ўринли бўла қолсин. Бироқ, шунда энди инсофни, виждонни, орни, имонни нима қилиб тилга олиб оғиз тўлдириб, кўпиртириб сўзлайсизлар? Нега риё билан, иккиюзламалик билан бир нафасда юз товланиб, ёлғон йўлда юрасизлар?— деди.

Абай саволларининг салмоғи бота бошлаган Юнус халфа чўкка тушиб ўтирган ерида ирғишлаб қўйди.

— Қалай, қандай қилиб?— деб қолди.

Абай ўнг қўлини салмоқ билан, буйруқ қилиб, кўтарди.

— Сабр, сабр... шундай қилиб,— деди-да, қаттиқ тикилганича гапни устма-уст ёғдириб кетди.

— Риёлик, иккиюзламалик деяётганим: сизлар кечаю бугун, барча мачитларнинг устозлари, имому ҳазратлари бўлишиб, аввало подшолик маҳкамаларининг, рус чиновникларининг, бошқа диндаги одамларнинг, яъни кофир қавмининг улуғларига бордиларингиз! Борича хушчирой, назари-диққат кўрсатишиб, неча хил ҳийла ишлатиб, далиллар келтиришиб, ялиниб ҳам, ёлвориб ҳам кўрдиларингиз! Хушомадгўйлик билан

мақтаб, сўзлашиб, илтижолар қилиб чиқдиларингиз. Палчайтириб мачитларингизнинг муҳрларини босиб не-не чеварлик билан ёзилган ҳусниҳат аризаларингизни авайлаб олиб бориб, лаганбардорлик билан киргаздиларингиз! Энди ўша маҳкамалардан қарға қадамича жойга чиқмай туриб, менинг устимга келиб, уйимга киришларингиз билан ҳалигина ўзларингиз мадҳ этиб мақтаб чиққан подшолик амалдорларни ҳақорат қилиб, бўҳтон ортиб келдиларингиз. Бунинг оти нимади? Бориб турган иккиюзламачилик, ёлғончилик, найранг-бозлик эмасми? Ёлғиз бир киши ўзича шундай, иш қилса, биз ўшани кўрганда ерга тукурар эдик! Жирканчдан жиғибийрон бўлар эдик. Шу шаҳардаги нўғой, қозоқ халқининг номидан, соннинг қавм номидан, ўша қавмнинг устози, мураббияси, руҳоний бошлиғи аталадиган тўдалар, яъни эшон, имом, халфа, ҳазрат, мулла, махдум, муллаваччалар номидан сўзлайдиган сизларнинг феъли-атворингизни нима деб оғизга оламиз? Қандай қилиб нафратланмай, ранжимай сўзлаймиз? Ёлғончилар, иккиюзламачилар, разиллар, одамгарчилик гадолари демай, шўрликлари демай, қандоқ қилиб чидайсиз? Мен аввало, ўша сизлар чиқиб келган мачит, ўша дин номидан номус қилган бўлардим! Шундай феъли-атворларингиз учун хўрланган бўлар эдим!— деди. Энди иккита халфанинг оғзини очирмай қўйди, устларига уларнинг ўзлари айтадиган: «жаҳаннамнинг жоҳиллар устига сочадиган одилона ғазаб ўтини» сочгандек бўлди.

Шу гапларнинг устида ҳам даъвогар, ҳам айбловчи — танқидчи ҳолига келиб қолган Абай, иккита халфани, дарҳақиқат, писанд қилмай ўтирган эди. Шунинг учун унинг қирраси кўп, қизишган атворида ҳозир мудом бир эрмак, кишини ер билан битта қиладиган ҳажв акс этиб турган эди.

Абиш четдан туриб қарайди. У эшитган гаплари билан англаган ишлари, Абайнинг ҳамиятига қаттиқ тегиб, тутақтириб ўтирганга ўхшайди. Бироқ, шунинг билан бирга Абиш отасининг юзига боқса, унинг оқ-қораси ҳали ҳам тиниқ, косасидан хиёл ирғиб чиққан кўзларида совуқ бир кулги, аччиқ истеҳзо борлигини ҳам пайқади.

Абай эндиги гапининг охирини имон масаласига, Юнус халфа унга ўзича тузоқ қурмоқчи бўлган масала-

га кўчирди. «Шарҳи Абдулло»гача етиб қолдик, катта китобга яраша билимимиз бор» деб юрган муллаларга энди Абай, ўша китобларнинг тили билан сўзлаб, ҳайрон қила бошлади.

— Икки хил имон бор дейилади — якини имон, тақлиди имон. Халққа ўша имонни пеш қилиб, насиҳат ва амр қилмоқчи бўласизлар. Шу ўтирган иккалангизни мен нима десам бўлади?! Якини имони бор дейишга, сизларда илм йўқ. Тақлиди имони бор дейишга, аввало ўзларингизда субут йўқ, яъни ё алдашга, ё озғиришга, ё бирор фойдангизга қараб дарҳол шу соатнинг ўзида, «оқни қора» дейишга, «қорани оқ» дейишга «ёлғонни рост» дейишга ҳозирсизлар. Ўша тескариликларнинг барчасига онт ичишга тайёр турган сизларни нима десак бўлади? Йўқ, бугун шу сингари даъво билан фалокат чиқиб турган чоғда, «қилич устида шарт турмас» десаларинг, «худойи таолонинг кечмайдиган гуноҳи йўқ» десаларинг, сизлардан нима кутайлик? Подшо амалдорларининг ҳузурига кирганда таъзимқилиб ялинасиз, ёлғон гапирасиз. Уйга қайтиб, наमतфуруш Сейсекедек бойларникига борганда, юзни силаб фотиҳа қилиб ўтириб, ҳалигина ўзингиз кирган улуғга хиёнат қиласиз. Менинг олдимга келаркансиз, ўзларингиз икки ерда икки хил юз кўрсатиб, ўзларингиз сотиб, хўрлаб келган имонни, менга қарши қурол қилиб ишлатасиз, қилич қилиб суғурасиз, яъни менинг қўлим билан қозоқнинг хўрлик остида қон йиғлаб, жабр чекиб келган шўрлик қизини дорга остирмоқчи, қонига беламоқчи бўласиз. Шундайми? Шу йўсинда имони билан орини сотиб юрган сизлардек кимсаларни, сизларни юбориб, юмшаб ўтирган имом, устозларингизни «ёлғончи, хиёнатчи, юзи қурсин» демай чорам борми? Боринглар, кетаверинглар! Мендан бошқа эшитар гап, кўрар иззатингиз бўлмас! — деб сўнгги сўзларини буйруқ тарзида айтди. Иккала халфани ҳайдаб юбораётгандек гапирди.

Абайнинг ғазабига зеҳн солиб, тез ҳаракатга шай бўлиб ўтирган Боймағамбет энди халфалар бир-бирларига қарашлари биланоқ ўрнидан ирғиб турди ва уларга: «йўл бўш» дегандек, икки қаватли эшикни очиб юбориб, гўё: «чиқинглар, иззатларинг битди» деяётгандек кутиб турди.

Бир оздан кейин Абай ўзини босиб, жаҳлдан тушган пайтда қоғоз, қалам олди-да:

— Ҳалигиларга қилган даъволаримнинг баъзи бирларини қаламга олиб қўйишим керак!— деб, мана шу куз бўйи ўзи кўп уринаётган меҳнати ҳақида гапирди.

Абиш ёзиб қўйганларини Абайнинг уйига келган сайин ўқиб юрган эди. Кўнглида ҳозир отаси ёзиб юрган, меҳнатида кўринган бир ўзгачаликни ҳам сўрамоқчи, ҳам танқид қилмоқчи эди. Энди Абиш ўшани айтди.

— Оға, мен сиздан бир нарсани сўрамоқчи эдим ва баъзи бир шубҳаларимни ўзингизга айтмоқчи ҳам бўлган эдим!— деганида, Абайнинг меҳри ошиб, унга боқди.

Кўпдан буён ота билан бола орасидаги муносабат юзасидан баъзан Абиш отасини хурсанд қилса, баъзан ҳайрон қолдириб қувонтирарди. Абиш шундай пайтларда Абайга кутилмаган, бошқача фикрларни, тутилмаган гапларни айтарди.

Ҳозир Абиш ўзича янги бир гапни бошламоқчи эмас экан. Бир масалага шубҳа қилиб юриб, ҳали ўшанинг баъзи сабабларини кутмаган ерда ўзи ҳам ҳал қилгандек экан. Ўшани айта бошлади.

— Мен сўнгги ойлардаги баъзи бир «қора сўзлардан», «шър»ларингиздан диний насиҳатларга одатланган мулла шоирларнинг даромадини пайқагандек бўлар эдим. Шу сингари сўз ўрнаги оғамнинг асарларини ўқиб, англаб, ёдлаб юрган қозоқ халқининг кўпчилиги тушунмайди-ку, деб ўйлар эдим. Шу йўсинда сўзлашнинг қандай ҳожати бор экан?— дер эдим. Ҳалиги муллалар билан баҳс қилгандаги,— деб Абиш кулди,— гапингизга қараганда, шундай сўзларнинг ўрни бор экан деб, шу зайл ёзишингизнинг сабабини тушундим. Бироқ, яна айтай, кўнглимдаги шубҳа ҳали ҳам кўтарилгани йўқ, оға? Ҳалигидек халфа, муллалар қозоқ халқида кўп эмас, камдан-кам учрайдиган, сийраккина тўда-ку. Ўшалар учун тилингизни ўзгартириб, ўзингизни бошқа қилиб, баъзан кўпчилик тушуна олмайдиган томонларга кетиб қолишнинг ҳожати борми?— деди қулиб, шундай пайтларда бор фикри билан ҳисларини отасига тикка айтадиган одатидан қилиб. Лекин шундай чоғлардаги, маълум бир тус олиб келаётган хулқи-га кўра, отасининг авзойи, кайфиятига зеҳн солиб ўтириб, кулиб сўзлаётир.

Абай ўғлининг ётиғи билан айтса ҳам, тўғри танқид билан ҳазил қилиб ўтирган чехрасига мулойимгина боққанича қўшилиб кулди.

— Мен уларнинг ҳаромлик-айёрлигини, ярамас қилиқларини айблайдиган танқидчи бўлсам, уларнинг ўзлари тушунадиган тилларида сўзламай иложим борми?

Абиш ҳам кулиб:

— Ҳалиги имон якини, имон тақлиди — қозоқ боласининг тилини синдирадиган сўзлар шунинг учун пайдо бўлаётган экан-да. Бироқ, бу гаплар ўшаларнинг ўзлари билан юз кўришиб, баҳс-жавоб қилинаётган жойда, ҳалигидек пайтларда айтилса-да, ўзингиз ёзадиган сўзларга, меҳнатингизга оз кирса керак, шундай эмасми?

— У баъзан мен ёзадиган сўзим билан шеъримга ҳам киради.

— Сизни тингловчиларингиз, ўқувчиларингизнинг кўпчилиги тушунмайди-ку.

— Улар керагича тушуниб олишар, бироқ мен бугун ўзим чавоқлашиб ўтирган мана бу тўдага айтадиган гапимни буларнинг ўз тили билан айтмасам бўлмайди.

— Қозоқ ҳаётида буларнинг қандай ўрни, салмоғи бор?

— Йўқ, Абиш, сен бу ҳақда юзаки ўйлаётирсан. Улар оз бўлгани билан таъсири кучли, касири кўп кишилар. Мана шу куздан буён иккита катта ишнинг устида тўданинг нодонлиги билан золимлигидан нафратланиш устига, уларнинг қозоқ халқини, айниқса, мана шу шаҳар жамоатчилигини нақадар кучли оғулар билан заҳарлаб, шўрини қуритаётганини кўрдим.

— У кўпчиликнинг ўз нодонлиги эмасми? Саҳрода ҳам ўша нодонлик бор-ку.

— Ўшандоққина эмас экан-да. Шаҳар маърифат, санъат ўчоғи, илм ёғдусининг кўпга фойдаси тегадиган катта корхонаси, макони десак, баъзан янглишар эканмиз. Негаки, мана бундай халфалар, мачит-мадрасаларнинг эгалари бўлган эшон, имом, ҳазратлар юрган ерда, ўқимаган шаҳар халқи ҳақиқий шўрлик, кишанлик, исканжада ётган халқ экан.

Абай саҳродагиларнинг ҳам, шаҳардаги кўпчиликнинг ҳам чала-чала муллалардан кўпроқ зарар кўришини батафсил айтиб берди. Баъзан мадраса, мачитдан чиқадиған бўлмағур даъво, қора мақсад, нодонлик, зо-

лимона қарор ва ҳукмлар шу қадар кўп халқни шу қадар тез адаштиради. Жон сесканадиган шумлик, маъшумликлар худди мана шу шаҳарда, мусулмончилик йўлини тутдик деган қавм орасида содир бўлади.

Абай шу жиҳатларини сўзлаб келиб Абишга янги бир сирни айтди.

— Мана энди шулар кимга бўлмасин ўз сўзларини ўтказиб, ўз йўлига солмоқчи. Мусулмонман деган гапга суяниб, кимни бўлмасин ўзларининг қоронғи эътиқодларини амалга оширишга қурол қилмоқчи, етагига олмақчи. Уни айтасан, буларнинг бир учи жуда узоққа чўзилиб борапти. Россия ичида ўтириб, шу ватанига халқни душман қилиб тарбиялайди. Ҳалигиларнинг оғзидан гуркураб ўшанинг ҳиди келиб турибди. «Дин қариндошлик, кофирга қасдлик» деган кўп ўғитлар, насиҳатлар бир мақсадни кўзлайди. Буларнинг устозлари Тройцкда, Қозонда, Қримда, ҳу ўша Бухоройи Шарифда, Самарқандда, ундан нари халифанинг юрти дейиладиган Миср, Макка, Мадинада. Ҳув ўша «Минг бир кеча» замонининг тиранасини сақлаган султони Истамбулда, Туркияда. Ушаларнинг бирор тўдаларидан менга баъзан салом келади. Яна бир вақтда хат, баъзан газеталари, ўғитлари ҳам етади. Биламан, ўйланаман-да, баъзан ғазаб билан хуноб бўламан. Бор ниятлари мени исломнинг беш вақт фарзи билан саллали муллаларига сажда қилдириш. Бошқа оламнинг янгилигидан бугунги халқни, келгуси насли овлоқда, қоронғиликда тутиш. Айниқса, ола бўжи қилиб кўрсатиб, қўрқитадигани мана бу рус халқининг маърифати билан билими, таълим-тарбияси. «Бизлар дин қариндошларимиз», «у дин душманларимиз — овлоқ бўл, қабул қилма, қасд бўл» дейишдан бошқа гапи йўқ! — деб Абай бугун Абишни ҳайратда қолдирган янги бир ишлар, хабарларни айтди.

Бу ҳақда кенг, чуқур фикр юритар экан.

— Мана шу қавм мендан нима талаб қилади, нима олгиси келади, фаҳмлайсанми? Ўйласам, зеҳн солсам, авом саҳродан, зулматда ётган халқдан чиқиб, кўзи очилган одам бўлганлигимни мен энди унутсам керак. Рус маърифати, рус китоблари орқали сал ёғду кўриб, азоб билан топган озгина шуъламни ўзим лаънат ўқиб, сўндирсам керак. Исломиёт номидан бугун менга гап ташловчиларнинг нидосига қулоқ солсам, мен мана

шу замоннинг дарвиши, янги бир Сўфи Оллоёрига айлансам керак. Ўзимни ўзим хўрлаб, сўзларимга ўт қўйиб қўл қилмоқчиман-да. Шундан кейин мисоли, сен рус тарбиясида етишган одам бўлганинг учун, мен сени «дуойбад» қилиб, оталик тескари фотиҳамни бермоқчиман. «Шўрои ислом даъвоси»га муккадан кетиб, мен ўзим лаънат айтиб четга чиқариб қўймоқчиман. Кўрдингми, булар тилаганда нимани тилайди? Раъйига кўнсанг, ихтиёрига боқсанг, булар қандай йўлга бошламоқчи? Елғиз мени эмас, мени қурол қилиб, бугунги барча қозоқ халқини шу зайлда заҳарламоқчи. Келгуси наслларни, тарихини бирийўла мана шундай зулмат, нодонлик сари бурмоқчи! Сен уларни қозоқ ичида озчилик қавм дейсан. Сон жиҳатидан оз бўлгани билан улар катта куч ҳисобланиб, кўп зарар тарқатаётган қавм!— деди.

Абай яна ўйланиб ўтириб, бу йўлнинг ўғитчиси фақат эшон, муллалар, ҳалфаларгина эмаслигини эсга олди. Қанча-қанча ёғду кўрмаган қозоқдан, қасд нодондан чиққан — Сейсеке, Қўрабойлар сингари савдогарлар, ҳатто Ўрозбойдек мутлақо китоб очиб кўрмаган ҳукмронлар ҳам ўшаларнинг шериги. Не-не йўгон, қаҳри қаттиқ ҳокимларнинг ҳам ўша йўлда кўп замондан буён узлуксиз ҳаракат қилиб келаётганини айтиб берди.

Абайнинг бугунги шу ердаги гаплари кўп тўлғаниб ўйланишдан туғилаётган сир эканлигини Абиш яхши тушунди. Бир томони саҳрода, бир вақтлар фақат мана шу Семейдагина кечаётган ота меҳнатининг изланувчан ўйлари йироқларга кетиб, жуда узоқларга бориб улашаётир.

Шу кеч Абиш ҳам ўзи кўрган бир қанча жойлар, ўлкаларда худди мана шу ҳақда ўзи пайқаган ишларни ҳикоя қилди.

Ҳалиги халфалар билан учрашганидан тутақиб сўзлаётган Абай, Абиш учун ҳам бир қанча жиҳатларнинг чигал тугунини ечди. У алоҳида-алоҳида пайқаб юрган бир хил ишлар энди келиб бир сойга қуйила бошлади.

Абиш бу йил келганида отасига ўзининг томонидаги бир тиртигини кўрсатган эди. Аслида у Абиш Петербургда, ҳарбий ўқишда юрган чоғида пайдо бўлган, без чўчиш касали эди. Шунинг учун атайлаб буни Петербурддан жанубга, узоққа юбориб даволатилган эди.

Абиш ўзининг Қримда, Феодосияда бўлганини ва Кавказга бориб, Кутаиси ёнидаги Аббостумон қишлоғидаги алоҳида санаторияда узоқ вақт даволаниб, тузалиб кетганини айтар эди. Кейин ўқишни тамом қилгандан сўнг, ўтган кўклам у узоқ сафарда юриб, Туркистон ҳарбий округини излаб, Тошкентга борганди. Уни ҳам баъзан ора-чора ҳикоя қилиб қўярди. Кўпинча у ўлкалардаги халқлар билан уларнинг урф-одатлари ҳақида гапирарди. Шаҳар, қишлоқларнинг йўллари билан бозорлари ҳақида мароқли ҳикоя қилиб берарди.

Абиш бугун кечқурун Абайнинг ҳалиги фикрларига, ишончли тушунчаларига катта суянчиқ, далил бўладиган бир хил жиҳатларни қўшиб гапирди.

Петербургда юрганида, унинг билан бирга ўқийдиган яна бир татар йигити ҳам бор эди. Қозондан келган ўша йўлдошидан Абиш ҳозирги пайтдаги Қозон тўғрисида кўп эшитганди. Икки йигит ўз халқларининг Россия маърифатидан нақадар йироқ эканлиги ҳақида сўзлашарди. Шунда ҳалиги ёш юнкер Ғиззатулла, татар халқининг ҳоли мана шу имом, ҳазратларга боғлиқ эканлигини қаттиқ қийналиб, куйиб гапирарди. Россияга илгари қўшилганига, кундалик ҳаётида қўлма-қўлтиқ қучоқлашиб, араллашиб юрганига қарамай ҳалигача татар халқи билан рус маърифати орасида бир тош девор турганга ўхшайди. Ўша тош деворни қурувчилар мачит, мадрасалар, ислом фонатизми деган эди.

У Россия маърифати — санъатидан қочади, қўрқади. Шунга кўра тортиниб, халқ идрокини, онгини кишанлашга тиришади. Кейин Қримга, Кавказга, Тошкентга, Туркистонга борганида Абиш ўша ўзининг дўсти ёш татар йигити Ғиззатулла айтган аччиқ ҳақиқатни кўп пайқабди. Халқ учун ғамгин зулмат бўлган жиҳатларини ўз кўзи билан кўриб, батафсил билиб олибди. Ҳаммасида ҳам мачит, мадрасалар ихтиёри, эшон ҳазратларнинг ўғити, ҳали Абай айтганидек. Бугунги халқни ёнида турган рус мактабидан қочириб, рус маданиятига душман қилиб, ўзгача бир ишончсизлик, ғараз уйғотиб тутишга тиришар экан.

Ота-боланинг ярим кечага чўзилган суҳбатларининг охирида Абиш ўзича бир фикрга келди.

— Оё, бугунги меҳнатингизнинг зўр маънога эга бўлган сири билан ҳақиқатига келиб, тақалибмиз. Аввал мен ўйлаганимдек эмас экан. Дарҳақиқат сиз ўша

муллалар айтиб юрган насиҳат ҳақида сўзламасангиз бўлмас экан. Уларнинг ўғитларининг сирти ялтироқ, алдамчи бўёғини сидириб ташлаб, ичидаги кўп замонлар дарди, зулматини очиб, ошкора қилиб ўтиришингиз жуда зарур экан. Ўшани энди тушундим, энди билдим!— деди.

Шундай қилар экан, отасининг тинимсиз фикрининг ҳаракати олдида бош эгаётгандек миннатдорлик билдирди.

Шунинг билан бирга мана шу бу йилги ва ўтган йил давомида Абайнинг анча ихлос билан Лермонтовдан кўп таржима қилган шеърларининг қўлёзмасини бир бошдан кўзидан кечириб, зеҳн солиб ўтирди. Бу меҳнатнинг ҳам ҳазилакам эмаслигини ўйлади. Анави иккита халфа билан олишишнинг асоси мана шунда. Истиқболи жуда баланд, ўзгача кураш изларини бундан ҳам пайқади.

* * *

Йироқ сафарга номаълум муддатга жўнашга ҳозирланиб юрган Абишни Абай қиёлмай, бир неча кунгача ёнидан силжитмай юрди. Макен можаросининг даставвалги ғала-ғовур кўтарган тошқини сусаяр экан, Абишнинг сафарга жўнайдиган вақти яқинлаб қолди. Шуни билгандан кейин Абай, айниқса Абишни кўз олдидан кетказгиси келмай, ўз боласига ўзи қизиқиб, кўп жиҳатдан ачиниб боқарди. Яна қайта кўришгунча ким бор, ким йўқ. Шуни ўйласа ота-бола иккалови ҳам бу йўл айниқса бор сирлари, ҳислари билан холи ўтиришиб, суҳбатлашишни ортиқ кўришарди.

Ота билан бола мана шу оз кун ичида Семей шаҳридаги бир майдонда ёнма-ён туриб, елкага елка суялиб, беллашиб келган курашдан чиқишди. Бу иш бошқа, ота-болалик жиҳатининг устига жуда ноёб бир янгилик бўлиб қўшилганди. Бугунги суҳбатга хотима бераркан, Абай ўшани эслаб ўтди.

— Қароғим, Абиш, зеҳн солиб кўрсам икковимизнинг фикримизгина, орзуларимизгина бир эмас, бу йил ҳатто майдонимиз ҳам яхшилаб қўшилган экан-ку! Сени курашда синаганим катта бир қувончим бўлди-ку!— деди.

Абиш Макен ҳақида отасининг ундан хурсанд бўлганини яхши биларди. Ўша пайтда бир-бирларига «яхши»,

«ёмон» дейишиб айтишмаган ҳам эди. Энди Абиш отасининг ҳалиги гапига яраша даставвалги кунларда келган бир ишни айтди.

— Оға, сиз мени курашга ярадинг, майдон кўрдинг, ўшанда синалдинг, дегингиз келади-ку. Мен бўлсам ўз ҳунарим билан эришдим дегим келмайди. Қанча айтган билан саҳронинг қора йўл-йўриғидан, мусулмонларнинг хўжа, муллаларининг шариатидан кўра Россиянинг қонуни одамга меҳрибонроқ, раҳмдилроқ-ку. Ёлғиз шахснинг ҳуқуқига, ҳаётига, мулкига ҳомий бўлишда Россиянинг режаси одилроқ. Ундай бўлмаснинг иложи ҳам йўқ-ку. Ундай қилмай Урозбойга ёки оқэшонга эргашса, ёшлар тақдирини ўшаларнинг қоронғи, қонхўр қонунига топширса, Россиянинг суд маҳкамаларини қора босар эди-ку. Қисқаси бу ҳам ўзингиз айтганингиздек, қозоқнинг эндиги наслига Россиянинг сояси билан паноҳи, бошқаларнинг ҳаммасидан қимматли деган гапнинг шоҳиди-ку. Шу жиҳатларни ўйласам яна ҳам Макенлар ишида менинг ҳунарим енггани йўқ, уларнинг келадиган жойга келиб олганлари енгди-ку— деб кўлиб қўйди.

Лекин ёлғиз Абай эмас, Абишдек йигитни жонидан яхши кўрадиган ини-ўртоқ, ёру дўст, жўралар, йўлдошлар ҳам бор. Улар Какитой, Дармен, Муқалар сингари ёшлар. Мағиш билан икковига ҳам яқин, аскиявоз дўст Утегелди, ашулачи Алмағамбет, ҳикоячи Боймағамбетлар бор. Буларнинг ҳам мажлисларига Абиш ўз иштиёқи билан қия олмаслиги орқасида бир неча кечни бағишлади. Яқинда бўлган кечки ўтиришлардан бири Какитой тушган уйда ўтганди. Бугун эса ўша ёшлар Дармен тушган уйда, Затондаги унинг машҳур дўсти грузчик Абеннинг уйида бўлди.

Абен билан Ойша яқинда Дармен билан Макеннинг ўтига ўртанган, жафо чеккан бўлсалар-да, Дарменга бўлган дўстона муносабатларини бузишмади. Буларнинг меҳмондўст, кичкина уйида ҳозир ёлғиз Дармен эмас Муқа билан Алмағамбет ҳам ўтиришганди. Бугун Абиш билан бирга Какитой, Утегелдилар ҳам келишди.

Тўғарак хонтахта атрофида ўтириб, меҳмонлар кечки чойни ича бошлашган пайтда, бу уйга синашда, яқин таниш бўлган Павлов ҳам келиб қолди. Ташқарида секин-секин қадам қўйиб, ичкариги уйга индамасдан,

лип этиб кириб келиб, кулимсираганча тикилиб турган Павловни кўрганда, Абен билан Ойша хурсанд бўлиб кулиб юборишди. Абен Павловга жуда яқин, қадрдон одамдек мулозимат қилди. Урнидан отилиб туриб, Павловни ўз ўрнига таклиф қила бошлади.

Абиш ҳам Павловнинг келиб қолишини ҳеч кутилмаган, қимматли тортукдек қабул қилди.

— О, буни қаранг-а! Қандай ноёб сюрприз! Қани, келинг, бу ёққа келинг!— деб силжиб Абен билан ўзининг орасидан жой бўшата берди.

Павлов кўп ўтирмаслигини, Затон ишчилари олтидан чиқиб, бир иш юзасидан Абен билан бирпас учрашиб ўтгани кирганини айтди. У чой ичиб ўтираркан, Абиш билан кулиб сўзлашди. Дармен билан Макен ишидан бутунлай хабардор эканлигини айтди.

— Сизга бу ишларнинг ҳаммасини ким етказиб туради!— деб сўраган Абишга, у салмоқ билан кулиб жавоб берди.

— Мана бу Абенларга алоқадор иш билан аҳволнинг ўзи шу чоқда мени ҳам қизиқтириб юрадиган бўлган. Марковнинг Затон ишчилари номидан окружной судга ёзиб юборган даставвалги адвокатлик тажрибасига менинг ҳам даставвалги адвокатлик маслаҳатим қўшилган!— деб яна Абенга қараб, кулиб қўйди. Абиш унинг бу ҳаракатларини олқишлаб қувватлади-да, энди қизиқадиган бир саволни берди.

— Қани бу, қозоқ саҳросидан шаҳарга қочиб келган ёлғизгина қизнинг можаросига аралашиб ҳам революцион программага кирадими, а?— деб ҳазил қилиб кулди.

Павлов бунинг кесатиқ эмас, қувонч билан сўралаётган гап эканлигини англаркан, ўзи ҳам ҳазил қилиб жавоб берди.

— Албатта! Бўлмаса Затондаги нуқул қашшоқ ишчилар қонларини бекорга тўкишадими, бошларини ёрдириб, ўзлари ҳам мана шу шаҳардаги бойлар, савдогарлар билан қирдан келган оқсоқол бойларнинг бошларига чўқмор уришадими?— деб кулди.

Абиш ҳамон ҳазилини давом этдириб:

— Ундай бўлганда, Затон ишчилари ўзларича калтак тиллари, билак кучлари билан янгилик қўшибдилар-да, шундай эмасми? Шундай дейилса қандай бўлади?— деди.

Павлов бу масалада жиддий жавоб берди.

— Шундай десангиз ҳам бўлади. Биз, ишчилар қандай пайтда, қандай иш устида бўлса-да, ўзларининг душманларини била беришсин деймиз. Тўғри, ҳақиқий сирни, бундан кейинги жиҳатларини бизнинг Абен, Сеитлар тушунишади!— деди.

Абен энди Павловнинг ўзига қарата айтган русча гапини тўғри фаҳмлади-да, ўзича бир фикр айтди.

— Сенинг энг катта душманинг бойлар билан бўлислар, савдогарлар билан улуғлар деган гапни Марков билан Павлов айта бошласа бўлди, бизнинг Затон ишчилари ўзларининг болалик чоғларидан бошлаб ё дала, ёки қалада ўша зўравонлардан кўрганларини сўзлаб кетишади. Шу бўлади-ю, бу киши билан азалдан сирдош, мунгдошимиздек бир-биримизни англай қоламиз. Макен билан Дармен можаросининг безовталиги — чатоғи устида ҳам бу кишилар бизларни осонгина англашиб, тушунишди. Қоғозимизни ўзлари ёзишиб, биз томондан бўладиган гапни ўзлари режага солиб беришди. Асли ўзи ёвининг ким эканлигини билган қавмнинг қуролини қаерга ишлатиши осонгина маълум бўлса керак!— деди.

Энди Павлов бу ҳақдаги гапга хотима бераркан:

— Мана, шундай қилиб, Макеннинг можароси бизнинг Затон халқининг пойлаб юрган пайтига айна вақтида келиб етган керакли баҳонанинг биттаси бўлди. Сиз, Абиш, бу ҳақда Марковнинг гапини эшитсангиз, у мана шу бўлган ишларни шу қадар шодланиб, ҳузур қилиб ҳикоя қилади. Меҳнат аҳлининг ўз душманларини танишига бу ерда биз ҳатто ўрта асрдаги «қиз олиб қочишнинг» ҳам керакка яраётганини кўриб турибмиз, деб баъзи дўстларига хат ҳам ёзади!— деб Павлов сўзига хотима берди.

Абиш шунчаки ҳол-аҳвол сўрагани бўлмаса, бу гап устида Павловга ичидан тилакдош одамдек боқиб, бош ирғаганича ўтирди. Шодланганини билдирди.

Шошилиб турган Павлов чойдан кейин овқатга қарамай кетиб қолди. Энди кеч бўйи, то овқат пишгунча, ундан кейин тун ярмидан ошиб, узоқ ўтириб бориб ичилган сўнгги чойгача бу мажлис аҳли фақат биттагина мавзуга берилиб, кўнгил бўлди. Абишнинг илтимосига кўра санъат, саз навоси бошланди. Булар Дармен-

нинг кейинги шеърлари билан куйларига қулоқ солишди.

Дўмбирасини аста чертиб сўзлатиб, куйнинг асосий навосини усталик билан тўлқинлантириб ўтираркан, Дармен бир нафас хаёл қилди. Атрофида кўз тикиб ўтирган дўстларининг чеҳрасига зеҳн солиб чиқди. Шундан кейин Абишга қараб:

— Менга алланарсаларни айт дединглар-ку. Бу кунларда, бу чоғларда мендан чиқадиган шеър билан сирнинг қандай бўлишини фаҳмлайсизлар-ку! Ҳали ҳеч кимга айтилмаган, изҳор қилинмаган, кўнгилгагина келиб юрган созлар бор эди. Кўзимга кўринса, тирик бўлсам олдин Макеннинг ўзига айтарман деган эдим, Абиш, сафарга кетаётирсан! Бугун айтмасам эшитмай, билмай кетишинг мумкин. Макеннинг ўзи йўқ бўлса-да, дўстлари ўтиришибди-ку. Шунинг ўйлаб айтмаганимни айтай, сақлаб юрганимни ўртага ташлай дедим. Лекин ўзларингиз ҳам биласиз, Бақойинг айтадиган «Шаркен» эртагидаги ёш Зуқул-Макен, ботир акаси Шаркеннинг ўлиmidан кейин нима деган эди? Ўзининг бор вужудини ўқ тешган, ярадор. Оғаси бўлса ўлган. Шунда оқл дўст Дандонга айтган эди-ку: «Ичидаги яра анави, сиртидаги яра мана бу, кўнгилни овлагудек бир ишлардан сўзласанг-чи, Дандон!» — деб. Мен ҳам ўшанинг баъзи-баъзи жойларидан чертиб кўрай-чи, қани!— деди.

Одатда доим очилиб-сочилиб сўзлайдиган хушчақчақ Дарменнинг ҳозирги товушида ўйчан ғамгинлик сезилди. Мажлис аҳли унинг сўзларига жимгина қулоқ солди.

Шундан кейин Дарменнинг қийилган мўйлови, қундуздек йилтироқ, қуюқ қошлари, хиёл қон талашиб турган, жуда ўйчан гўзал қора кўзлари тингловчи дўстларини ҳам қизиқтириб, Дарменнинг чеҳрасига қаратди. Дарменнинг товушида шу кунларда қўшилган ўксик шарласи сезилади. Шўрлик ошиқ ўз интизорининг ҳижрон доғини моромсиз дард-алам нафасига айланттириб олибди. Дармен бирпасда даставвал рози-дил айтишган чоғларини эслаб кетади. Яна бир нафасда умидбахш, руҳли куй қанот қоқиб, иккови қилган таваккал аҳду-паймонлари тўлқинланади. Ундан кейин бир вақт, қозоқ шоирлари айтмаган, Абайгина бошлаган: «Кўзимнинг қораси» сингари вазн билан алангаси сўнмас, орзуси туганмас, чин ошиқлиги жўш уради.

Яна бир нафасда Абиш билан Мағишдек дўстларидан Макен иккови олган оғзаки аҳд, дўстона юрак кўмагини айнан баён этади. Яна бир он аста, мулойимлик билан унча-мунча сирни изҳор эта бошлаган дилкаш дўмбира, тезда ўйноқи-шўх йўлга кўчиб, мажлис аҳли кутмаган тарзда, ҳазил-аския куйини ҳам чертиб ўтади. Макен билан ўзининг бир лаҳзада қочқин бўлганини эрмак қилади. Яна бир вақт, ўша куйга солиб, мана шу ёнида ўтирган жонини аямайдиган Абен билан Ойшанинг, улуг гавдали, нордек йигит Муқанинг зарбдан йиқилиб, қонига беланиб ётганини аскияга олади. Озгина мажлис аҳлини кулдира-кулдира, куйлаб кетади. Шунда кўнгилли куйини оғир, ғамгин оҳангга кўчириб, энди бир вақт, ҳув ўша қирғин бўлган куни Алмағамбетнинг қўрқиб, ўти ёрилиб кетаёзганини ҳажв қилади. Мажлис аҳли ичак бағри узилиб кулишаётган пайтда, Алмағамбетнинг ўзи ҳам ўша куни кайфи учиб кетганини ўтирганларга англамоқчи бўлади.

— Қандоқ қилай қўрқмай! Қўрабойнинг ёлғиз муштумининг ўзи қоп-қора тўқмоқдек. Ўша кофир мушт келиб тегадиган бўлса, бир бурда Алмағамбетдан нима қолади, деб чўчиганим рост!— деди.

Абен билан Ойша кўзларидан ёш чиққунча кулишаркан, Алмағамбетга раҳмлари келиб қарашади.

Ўзининг оғзига қараб ўтирган дўстларига Дармен борлиғи билан берилиб, меҳрини қўйиб сирлашди. Баъзан кўнгилларини кўтариб, кулдириб олган дўстларига энди кўп оғир бир ноласини айтиб шикоят қилади.

Кўп кунлар ўтса-да, беҳисоб соатлар уни сарғайтириб ўтиб кетаётган бўлса-да, у ҳали Макендан бирор хабар, дарак билгани йўқ. Баъзан бу унинг озиб кетган, йиглаб, қийналиб, Дарменни ёрдамга чақираётган ҳолда кўраркан. Шундай тушларидан бирида Макеннинг чуқур зиндон ичидан чирқираб чиқаётган товушини эшитади. Шунда Дармен: «Мен борман, ёнингдаман!» деб бақириб жавоб қилай деса, товуши чиқмай қолади. Қўлини чўзай деса, ёнига тортилиб боғлаб қўйилган қўллари боғни узолмайди. Дармен бу кайфиятни шу ердагиларга биринчи марта изҳор қилиб, зорланиб куйлаганида, ҳалигина кулиб ўтирган Ойша мўлдир-мўлдир ёш тўқади. Абишга шоир дўстининг ҳалиги сўнгги шеърлари русларнинг моҳир донолари ёзган баъзи бир балладаларга тенг яратилгандек кўринади.

Дармен ниҳоят, бир бошқача нафаси юзга урилиб тургандек, шу қадар иссиқ ҳолатни гавдалантириб ўтди.

Тош қамоқхонадан бадтар бўлган Алимбек тиломочнинг уйига Дарменнинг таноқори у ёқда турсин, шу зайл зорланишининг, чекаётган дарди-аламининг шоҳиди бўлган хатлари ҳам етмас, тегмас экан. Бераҳм тиломоч унинг ҳам йўлини кесиб қўйибди. Шунинг учун сўнгги кунларда ҳеч бўлмаса шу йўл билан етармикан деб Какитой билан Дармен бир иложини қилиб кўришибди. Макенга атаб кўйлак, камзул, пустинлар тиктиришиб, ўшанинг ёқасига, қайтарма ёқаларига, адипларига Дармен кўп туморлар чатиб юборибди. Уша туморларнинг ҳаммаси етарми экан Макенга. Агар омон-эсон етадиган бўлса, қандай сир борлигига эътибор қиларми экан ошиқ ёр! Уша туморларда ғамгин кўнгилнинг интизорлиги тизилиб, хатга битилиб, юборилганлигини сезармикан! Топиб ола билармикан интизор! Кейинги узун, ўзгача янги бир оҳангда айтилган ажойиб ўлан шу зайл намоен бўлиб жўш урганди. Уйдагилар сўнгги чойга қарашаётган пайтда бу шеърнинг охиридаги шубҳали савол, умидли савол, армонли саволлар такрорланди. Дармен шу жойини қайтарганда, уйдагилар бир оғиздан тилакдошлик билдириб, барабар гап қотишди. «Макен билар», «хатингни олар», «туморларнинг сирини сезар», «айтганинг келсин, ниятингга ет!»— дейишиб, дўстлар чин кўнгилдан тилак тилашди.

* * *

Дармен билан Макеннинг ишига жони-дили билан аралашган Абиш энди ўша ишнинг суд олдида тамом бўлишини кўра олмади. Ўшани: оқ кўнгил, содиқ дўст Абиш, ҳатто Дармендан ҳам кўпроқ орзу қилганди. Шоир дўстига у худди хайрлашар чоғида: «Энди бор тўсқинчиликлар йўқотилиб, Макен икковинг қайтадан шодланишиб, ўйнаб-кулиб ўтирганларингни ўз кўзим билан кўриб кетиш энг қизғин тилагим эди. Илож йўқ. Шунини Макенга ўзинг айт, унутмай айт!»— деб ўпишиб хайрлашди.

Тошкентдан яна ҳарбий хизмат йўли билан Олмаотага бориб ишга тушиш ҳақидаги янги буйруқ, аниқ, муқаррар буйруқ Семейга етиб борди. Абиш хаёл қил-

гай вақтидан олдин жўнайдиган бўлиб қолди. Шундай қилиб, у сентябрнинг охирларида Олмаотага жўнаб кетди.

Шундан бери ойлар ўтиб мапа январь ҳам кирди. Макен бўлса, Дармен билан даставвал гавжум пайтида шаҳарга кирганидан буён сентябрнинг бошидаги бунга жумбоқ бўлган ўша кечадан буён тўрт ой давомида эл-юртидан, яқин кишиларидан йироқда. Тиқ этган хабарсиз, дараксиз, ўзича бир қамоқда ётибди. Фақат сўнгги ой ичида тиломоч Алимбекнинг татар аёли Салима женгий бир куни Макенни соябонли чанада ёнига ўтирғизиб, бошига Салиманинг ўзига ўхшатиб, мана шу шаҳарлик татар аёлларининг таомили бўйича қора чопонча ёпинтириб, окружной суднинг терговчиси Злобиннинг ҳузурига олиб бориб келди.

Алимбек тиломочлик қилди. Лекин Макенга ён босиб, қозоқ боласи, таниш киши сифатида муносабат кўрсатмади. Фақатгина терговчининг Макендан сўраган гапини қозоқчалаб чалакам-чатти тил билан унга айтиб беради-да, Макеннинг жавобини ҳам тузатмай, силлиқламай «менга нима» деяётгандек айтиб бераётганга ўхшади. Макен унга ишонмади. Ўзининг Абиш олдида айтган гапларини ўзгартирмай, бузмай қайтадан тасдиқлади.

У терговнинг ўтганига ҳам бир ой бўлди.

Энди мана, ҳаво очиқ, аёз бўлиб турган куни чоштвоҳ пайтида Макенни, анави галгидек, бошига қора чопон ёпинтириб олиб келди-да, Салима яна окружной суднинг юқориги қаватдаги, ўзларига маълум бўлган хонага кирди.

Макен мана шундай, гунг кишилар орасида қолгандек. Сўз қотадиган, орқа қиладиган одам кўрмагани ҳолда бугун, энди ўз ишининг маълум бир қарорга келишига кўзи етгандек бўлди. Ҳали елиб суд маҳкамасига келган соябонли чанадан тушаётганда Макен пайқаб қолди. Мана шу катта бинонинг олди, атрофи, ҳатто Иртишгача тушадиган, катта бир овулнинг ўрнидек кенг майдон тўла қозоқлар туришган экан. Тўхтаб бирор кишига қарай олмаган, юзини бекитиб олган Макен ҳарқалай, ғира-шира кўзга чалинган эркакларнинг кўпчилиги саҳро қозоғи. Тўбиқти нусхасида кийинган тўплар эканлигини фаҳмлади. Шунинг билан кенг қайтарма ёқали, мовут сирилган тулки пўстин, сувсар

пўстин, тийин пўстин кийган, татарча телпак кийган бойларни, битта-яримта саллалли муллаларни ҳам пайқаб қолганди.

Ўзи умид боғлаган, узоқдан суянадиган тоғидек кўрадиган Абайдек ноёб оға, шу зайл шошиб-пишиб кетаётганида, Макеннинг кўзига чалинмади. Ушанга шубҳа қилмаса-да, кўнглида бир оз ҳижиллик пайдо бўлганди. Худди суд энигига кириб кетаётганида, бир иссиқ товуш орқасидан аниқ қилиб, ҳозирги дақиқада Макенга жуда зарур бўлган бир оғиз гапни етказиб қолди. Макеннинг фаҳмлашича у Алмағамбетнинг товуши бўлса керак. Қимматли гапи: «Тап тортма, ҳайнқма, Макен! Йўқловчинг қошингда, Абай оғанг ҳам шу ерда!»— деган гап эди.

Макен ёвлар томонидан ҳам, дўстлар тўпидан ҳам шундан бошқа қозоқнинг товушини эшитмади. Уни тергаган улуглар ёлғиз ўзинигина холи уйга чақириб, ҳукмини эшитдирди. Суднинг бу кунги ҳукми ҳам мана шу ўзгача, алоҳида ишнинг кайфиятига кўра, ўзгача ҳукм бўлиб чиқди. Окружной суд ҳукмини кенг мажлисда қилмади. Алоҳида йиғилиш тарзида суд раиси билан иккита аъзоси — уч киши бўлиб ўтказишди. Одат бўйича катта терговларда ҳамиша бўладиган прокурор, ёқловчи адвокат, зал тўла гувоҳлар, тингловчилар ҳам бўлгани йўқ. Чунки иш батамом тергалаётгани йўқ, алоҳида чора тарзида қисқача қарор чиқарилаётир. Шунинг учун Макеннинг ёлғиз ўзини олиб келган стражник, ундан бошқа тергаладиган кишиларни ҳам, гувоҳларни ҳам, холис одамларни ҳам олиб келмади.

Макен эшикдан астагина кириб, секин қадам ташлаб, тортиниб қолган эди. Чўзинчоқ, кенг хонанинг тўрида кўк мовут ёйилган катта столнинг нариги томонида сариқ соқолли, боши тақирланган, кўзойнакли, сариқ чипор тугмали, кўркам бир одам ўтирган экан. Макен ўшангагина тикилди.

Столнинг икки томонида: биттаси новча бўйли, биттаси пакана, оқ сочли, иккита кекса одам ўтирган экан. Тўртинчи киши столнинг бу томонига чап қўлини тираб турган тиломоч. У катта-катта кўзли, сал чўтир, тўладан келган қозоқ.

Макен сариқ соқолли улугнинг сиймосига боқаркан: «мана бу киши русларнинг ажиб гўзал одами экан» деб қўйди. Одоб сақлагани бўлмаса Макен шу онда ҳам

ўти ёрилиб, қўрққани йўқ. Баъзан ўйлаб кўрса, Макен ҳали ҳеч қачон ҳам унчалик чўчиб, қўрққан эмас экан. Бир вақт ўзига-ўзи: «шу, мен ўзим овсарманми, нега чўчиб, ҳайиқиб, қалтираб йиғлаб, ўтим ёрилаётгани йўқ? Еки эсимдан адашиб, гангиб қолганманми?— деган шубҳага ҳам борди. Аслида Макен қўрқоқ эмас, таваккал-у, тақдирга тан берадиган одам эди. У ҳу ўша кундаги қонли жангдан эсидан адашмай ўтгандан кейин «энди нима бўлса ҳам чидаганим бўлсин», «ўкинмайман ҳам, гапимни иккита қилмайман ҳам!» деб ўша тўс-тўполон устида аҳд қилиб, қаттиқ туриб олганди. «Ўтдан ҳам, дўзахдан ҳам қўрқмайман», «ўлсам ўларман, чидайман» деб қўйганди.

Ҳозир Макен билан суд раисининг ўзигина савол-жавоб қилди. Эшикдан кириши биланоқ стражник ёнидан узоқлашмай, битта-битта қадам ташлаб, тортиниб қолган Макенни суд раиси чўчиётган саҳро қизи деб билди. У мулойим товуш билан сўзлаб, қўли билан ишора қилиб:

— Берироқ, берироққа, яқинроққа келинг!— деб ўзи чақирди.

Тиломоч ўша гапларни айтиши билан Макен аввалги ҳаракатини тезлатса-да, оёғини ардоқлаб аста босиб, залнинг ўртасига яқин келди. Баланд, матол бўйли, қийиқ бел камзул кийган, зар дўппининг устидан ипак рўмол ташлаган, қора тўридан келган, нурли, ўйчан кўзли қозоқ қизи, суд раисига суйимли кўринди.

Раис гап бошлашдаёқ, Макеннинг ўз отини, отасини, ёшини, ўқиган-ўқимаганлигини, бир бошдан сўрай бошлади. Стол бошидаги пакана тўра, Макеннинг тиломоч таржима қилаётган гапларини хатга битиб ўтирибди. Макен уни ҳам фаҳмлади. Борган сайин Макеннинг кўнгли ўзи кутмаган ҳолда, шу қадар тинчланиб таскин топди. У энди ҳатто ҳалиги чиройли раиснинг ўрни билан сўраётган сўзларига танқидий назар билан боқаётгандек ҳам бўлди. Ичидан: «олти ойдан буён ким эканлигимни ҳали ҳам билмабдимми? Роса беш йил сўраб, хатга битиб, қайта-қайта айтдириб, ёздириб олишган эди-ку, а! Менинг отим билан отамнинг оти қиш бўйи қанча-қанча қоғоз бетини тўлдирган эди-ку? Бундоқ қилиб, қайта-қайта ижикидай бермай, қарорларини айта қолишса, нима қилади?» деб ҳам қўйди. Ўша хаёлига кўра ҳозир жавоб ҳам, қулай пайт ҳам топилгандек

бўлди. Дам ўтмай суд раиси Макеннинг Дарменга қачон кўнгил берганини, Дойрдан нега қочганини аниқлаб сўради. Унга Макен гапни қисқа қилса-да, жуда ётиғи билан қатъий жавоб берди. Дармендан айрилиш деган нияти йўқ. Дойрга қайтиб борганидан кўра ўлишни ортиқ кўради ва подшолик судининг қонунидан ўз бошига ҳомий бўлишни тилайди. Паноҳ излаб келган, йўл-йўриқни билмайдиган саҳронинг ёш қизи, мана шу терговчи улуғлардан раҳм қилишларини сўрайди.

Бу гаплар тиломоч орқали айтилганда, жиддий чеҳраси унча ўзгармаган суд раиси, икки томонида ўтирган ҳамкорлари билан Макен тушунмайдиган, рус тилида, галма-гал сўзлашиб, маслаҳат қилишаётгандек бўлди. Суднинг учта одами — рус одамларининг вазиятидан Макен умидсизланмади. Аслида унинг ҳушёрлиги беҳудага кетмаган эди. Суд раиси: «Мана бу қозоқ қизининг сўзлари ўринли, тўғриси айтаетир, борлиғи билан ростини айтаетир!» деган эди.

Бу тўралар маслаҳат уйига кирмаёқ, Макенга тиломоч орқали чиқарган қарорларини баён этишди. Бу ҳукмлари, бу ишни узил-кесил ҳал қилган қарор эмас. Лекин, бунга эшитдирганлари: «Қизнинг боши очиқ. Подшолик қонунига риоя қиладиган округ суди, Макенга озодлик беради. Қалин моли, мулк даъвосини бўлса, қозоқларнинг қонунига ҳавола қилади». Шунинг билан суднинг кўпдан буён кутилаётган қарори чиқди. Ярим ҳукмни суднинг ўзи чиқариб, бу ишдаги ярим тортиш-талашни икки томоннинг ўзаро келишиб, битишишларига берди. Макен учун бахт келтиргандек бўлган бу қарорнинг даставвалги қисми эди. У—суд чиқарган ҳукм. Бу ҳақда озодлик тиломчи Азим қизи Макенни аввало тўланган қалин мол эвазига зўрлик билан оламан дегувчи Шақар ўғли Дойрнинг талабини суд ўринсиз деб топади. Қизга Дойрга тегмай, ўзи хоҳлаган одамига тегишга рухсат этилади. Уни подшолик қонуни, суд маҳкамаси ўз ҳимоясига олганини маълум қилиб, қўлига озодлик қоғозини беради.

Шундан кейинги бу ишнинг келишиш-битишишга берилган қисми, мол-мулк ҳақидаги гаплар, қизга тўланган қалин мол, олиқ-солиқларнинг ҳаммаси қозоқ халқининг шу кунларда ўзи қўлланадиган одат-таомилига кўра «қизни йўқловчи Шақар ўғли билан қизни ҳимоя

қилувчи Исҳоқ ўғли Какитойлар келишиб, таскин топадиган бўлсин» дейилди. Бу ҳукм суднинг катта залига лиқ тўлган қозоқларнинг ҳаммасига маълум қилинди. Эндиги узоққа чўзиладиган келишиш ҳақидаги алоҳида гап ташқарида, суд маҳкамасининг олдида олиб борилди. Урозбой, Дойрлар тўдасининг елпатак тилакдоши бўлиб келган шаҳар савдогарлари, муллаваччалар, муллалари, тиломочлари қанча кўп бўлишса, Абайнинг атрофидаги тилакдошлар ҳам етарли даражада кўп эди. Булар у томон, бу томоннинг қайиқчилари, ҳар хил майда ҳунармандлар, меҳнат аҳлидан бўлган кўпчилик эди. Яна усти-бошлари нимдош бўлса-да, русча кийинган ишчилар кўринади. Айниқса гавдалари, жуссалари бўлали, барваста келган, ўттиз-қирқтаси бирлашиб, тарқалмай юрган грузчиклар эди.

Буларнинг Абай билан Какитойни, Дарменни ва ўшаларга тилакдош бўлиб элдан келган кўп қозоқларни қуршаб юришларининг ўзи ҳам, бугунги кунда катта бир дабдаба, кўнгилли кўриниш бўлиб чиқди.

Ҳозир Абайнинг чеҳрасидаги шодлик уни ёшартириб, алоҳида яшнатиб юборганга ўхшайди. Юзида кулги, рангги ҳам кириб қолгандек кўринади. Ранж кетган қош-қовоғи юқори кўтарилиб, керилиб кетибди. Кўзларидан атрофга нурли, ўзгача бир шуъла сочилаётганга ўхшайди. Шодлик, игилик шуъласи! Қорасидан оқи кўп соқол-мўйлови хила ёшга борганидан дарак берса-да, Абайнинг лабларидаги кулги, кўриниб турган оппоқ, дона-дона тишлар қатори унинг ёшини ҳам унутдиргандек кўринади. Ёнидаги Какитойни, Дарменни икки томон қўлтиғига олиб қучоқлаб, суд маҳкамасидан чиққанда, Абай кўкрак кериб, шу қадар кенг нафас олиб, қадини ростлаб чиқди.

Бу ишнинг тўс-тўполони бошланган куни, Урозбойдан Эсентой олиб келган кибрили, қўланса салом Абайнинг ёдидан чиқмаганди. Ўшанда ҳайиқмай, нафратланиб, таваккал қилиб ўзининг чидашга аҳд қилганига энди ичидан шодланиб хурсанд бўлди. «Ёвузлик билан ҳар бир тўқнашув, қани энди ҳамиша шу йўсинда тамом бўлса! Шу зайл таскин топса!»— деб сўнгги сўзларини қувониб келишаётган Какитой билан Дарменга барала айтиб юборди.

Абайнинг бу кайфиятига четдан боқиб турган кўзлар ҳам бор эди. У — Эсентой билан Урозбойнинг ҳа-

задга, кек ва ғазабга тўлган кўзлари. Абайни пайқашибилан Эсентой чап қўлининг жимжилоғи билан қатор турган Урозбойнинг жимжилоғини миждилаб олди.

— Ёвлашиб, ўпкаси оғзига тиқилиб келаётганини қара!— деди.

Урозбой тишини тишига қўйиб, хириллади. Ғазаб билан хап этган қопогон итдек ириллаб:

— Борганича бора берсин-чи... Ҳаддидан оша берсин, бузиб ёра берсин Иброй! Буни бир қон тортиб бораётир ўзи. Тилаган насибасини олдига тортарман ҳали... Яна кутдим келгусини, дамингни чиқарма!— деб Эсентойнинг қўлини қисганича, силкитиб қўйди.

Макен бўшаганига хурсанд бўлиб, хотиржам бўлиб чиққанидан, иккинчи навбатдаги келишиш маслаҳати-га Абай қатнашмади. Макен сўнгги марта суд маҳкамасида Алимбек тиломочнинг хотини билан чиқди. Абай Алимбек билан сўзлашиб, Макенни Даниёрнинг уйига олиб бориб, ўз ихтиёрига қўядиган бўлишди.

Мол-мулк ҳақидаги Урозбой билан Дойр айтган қалин молнинг чиқимини «Дарменнинг дўстиман» деган Абай томондагилар дов-жанжалсиз, тўла-тўкис қилиб тўламоқчи бўлишди. Абай қарши томоннинг ўйлаганидан йироқ тушиб, нима деса кўнадиган бўлиб чиқди. «Тилаганини бермоқчи, деганига кўнмоқчимиз»— деди.

Ҳар икки томоннинг сўзига эга бўлиб ўртага тушган Айтқози деган белоғочлик қозоқ — пишиқ, сўзамол йигит орқали Абай келиш сўзни тортишувга айлантирмай осонгина ҳал қилди. Ҳали кўп довлашамиз деб ҳамон гезариб, одам ўлдирадигандек қовоғидан қор ёғилиб ўтирган Урозбойлар, Абайнинг мол-мулк тўғрисида кўна қолганини эшитганда, бир оз вақт нима дейишларини ҳам билмай, гангиб қолишди.

Шундан кейин излагани ёмонлиқ бўлган Урозбой, яна ошиб кетиб, қилинган беодоблик учун айбона мол талаб қилди. Айтқози Абайларга бу саломни олиб келганда, Абай ўз оғзи билан беодоблик учун икки тўққиз мол атади. Дарменнинг кўп дўстлари бўйнига сал салмоқ бўлиб, тарқалиб, тушадиган чиқимларга парво қилмади. Мол тўғрисида кўн томонига ўзи салмоқ солган Абай, Урозбой, Дойрларнинг қанчалик томоғи тақиллаб турган бўлса-да, тезгина ҳалқумларига тиқиб, босиб қўйди. Кўп ойлардан буён Абай билан унинг бир қанча дўстларини Семейда истиқомат қилдирган гўзал

юзли, сезгир қалбля, камтар-камсуқум Макеннинг можароси шунинг билан тамом бўлди.

«Макен қизнинг ғавғоси» деб, Дарменнинг интизорини, азиз ёрини аллакимларга ёмонотлиқ қилиб айтдирган оғир кураш, ҳали ҳам кўп зиддиятини кейинга сақлаб қолди.

Абеннинг тўрдаги уйида, қош қорайган пайтда Дармен эшикдан кириб келган Макенни қанчалик изтироблик, интизорлик билан қарши олганини ўзи ҳам англай олмади. Макенни тиломоч Сармоновнинг уйидан ўзи бориб бундан бир соат муқаддам бўшатиб олиб чиққан Какитой йўлда ҳеч ерга тўхтамай, тўғри Затонга кетди. У Дарменга олдиндан Макенни фалон вақтда олиб келамиз деб айтмаган ҳам эди. Кечки пайт говгум уйда, интизорлик чекиб кундагидек ёлғиз нолаюнаво қилиб, дўмбирани аста динғиллатиб «куйнинг асосий навосини» чертиб ўтирган Дарменнинг кўнглида Макен ҳозир келар деган умид йўқ эди. Лекин азобга тўла ойларнинг кечаю кечаларида асти тинмай сарғайтирган интизорлик ҳозир ҳам Дарменнинг борлигини, фикри-ёдини заҳарлаб, ҳолатдан кетказгандек бўлаётганди.

Какитой Макенни тўрдаги уйига киргизди-ю, ўзи орқага чекиниб кетди. Шу чоққача бўлган даҳшатли, азобли, исканжа-жазо чоғида кўзидан бир томчи ёш чиқмаган Макен ҳозир Дармен қучоғига олган пайтда иссиқ ёшларини тўкканича, унсиз йиғлаб юборди. Дармен унинг ҳали исимаган юзидаги совуқ ёшларини ютганича ўпди. Даставвал учрашиш онларидагина эмас, икковининг севгиси, шайдоликларида аслида ўзи гап камда, бир-бирларини кўнгил билан сўзсиз англаш, билишга мойиллик кўпроқ эди. Ҳозир ҳам чала ечиниб бўлган Макенни қучоқлаганича кўрпачага ўтирғизаркан, Дармен ҳали ҳам ёпишиб, ичидан сиғинганича ўпаётир. Аллакимга, аллақандай тақдирига олқиш айтиб сиғинаётир.

Макен ҳам аввал Дарменга хиёл қаршилиқ кўрсатгандек, холи, ёлғиз уйда сиқилиб, тортиниб турганича товушини ҳам чиқармаган, қучоғини ҳам ёзмаган эди. Бу онларда фақат Дарменнинг қучоқлаши билан қисилиб-қимтинибгина ўптирган эди. Кейин у ҳам ўт олгандек, иссиқ лаблари титраган ҳолда ўзи ҳам Дарменга берилиб, иссиқ, нозик аланга билан ёпишди.

ҚАЙҒУ

1

Абай билан Дармен Қўнғир адирдан ошиб, баландликдаги қўнис — Мўлали сувга етишганда, кун ботиб бораётганди. Қузнинг булутли ҳавоси очилмади. Эртадан кечгача қаттиқ изғирин эсиб турди. Усиа ҳам уводага айланган кўп жотоқларнинг овули ҳозир айнақса тутдек тўкилиб турибди. Йигирмага яқин кўҳна кулбали, йиртиқ, қурум босган капали овулнинг ҳаёт аломати билинар-билинмас. Фақат, ҳар уйнинг панасидан ҳуриб чиқадиган ориқ кучук, қотма, суллоҳ қанжиқлар кўринади. Баъзи уйларнинг тундигидан ингичка бўлиб, ёйилиб кетаётган тутун пайқалади.

Эшикда юрган киши кўзга чалинмайди. Унча-мунча тамаддиғини ёлғиз-ярим соғин молидан чиқарадиган оналар, ўз уйларининг панасида битта-яримта сигирларини соғиб ўтирибди.

Иккита йўловчи ўзлари излаган уйларини ҳеч кимдан сўрашмаёқ, сиртқи кўринишидан билишди-да, тўғри келиб тушишди. Дармен йўл бошлаб келди. Мана шу уйга келиб, тушиб юргани учун эски наमतга ўтган йил ямалиб қўйилган янгироқ наमत эсида турганди. Ҳозирги пайт ўша қизил наमत айнаиб, қурум сариққа айланса-да, сириб ямалгани белги бўлди.

Йўловчилар келиб тушганларида, буларни пайқаб ёнларига келган одам бўлмади. Абай сал нарироқда тушовлаб қўйилган иккита отни кўрди. Биттаси Эрбўлнинг оёғи ола қўнғир оти бўлса керак. Биттаси Бозоралининг, бир вақтлардаги чавқар оти, бу кунларда

оқиш-кўкка айланган от. Иккита отни таниган Абайнинг эсига отларнинг эгалари тушди. Кун бўйи йўл юриб, сиқилган кўнгли энди хиёл кўтарилиб кетди.

Уй ичидагилар бу чоғ «бирова келди-ку» деб парво қилмаганга ўхшайди. Одам йўқ, эгасиз уй бўлмаса, ёки бошқа бир фавқулодда ҳолат бўлмаса, отдан тушган бегона меҳмонларни сезган итлари юлқиниб ҳуриб, чуввос солаётганда, жони бор уй эгасининг биронтаси ё чиқса, ёки товуш берса керак эди. Бу уйда ундай аломат кўринмади. Абай билан Дармен уйга кирганларидан кейингина бу аҳволнинг сабабига тушунишди.

Чоққина кўҳна уйнинг чап томонида, ерга солинган тўшакда бемор ётибди. Икки эркак, бир аёл ўша ўсал ётган касалнинг эски тўшагини қалаб, энгашганларича беморга тикилиб ўтиришибди. Ўша одамларнинг ҳолатини кўрганда, Абай билан Дармен аҳволни аниқ билишди. Буларни эндигина пайқаган соғ кишилар дарҳол бемордан чекинишди. Абай билан аста сўрашиб, тўрдан жой бўшатиб, ўрин берганлар — Бозорали билан Эрбўл эди.

Аёл, унсиз ёш тўкиб ўтирганича, кўпда қўзғалмади. Абай булар билан секин-секин, қисқагина эсон-омонлик сўрашди-да, беморнинг ҳолини сўради. Шу чоғ беморга тикилиб ўтирган аёл, касалнинг имлаб қилган ишорасига кўра энгашиб, эгилди-да, юзига юзини тақадди. Шундай қилди-да:

— Келган Абай, Абай, Дармен!— деб, икки-уч марта қаттиқ-қаттиқ такрорлади.

Сўнг Абайларга қараб «келган ким»— деяётир, тилга кирганга ўхшайди.

Шундан кейин Бозорали Дарменга маслаҳат берди.

— Енига яқин бор-чи, сени кўп йўқлаётир. Айтадиган гапи борга ўхшайдими дейман!— деди.

Дармен устки кийимини ечиб ташлаб, камзулида қолди-да, ҳалиги аёл ўтирган жойга чўккалаганича энгашди. Абай ҳам шу чоғ тумоғини олиб, тўшакнинг бош томонига тирсагини тираб келди. Бошини Дарменнинг бошига теккизиб, ҳоли қолмаган беморнинг кўз олдига юзини рўпара қилди.

Шу чоғ Эрбўл ўчиб қолаётган ўтга қурғоқ чалма қалаб, пуфлаб, қайтадан ўт олдирган эди. Бир нафасдан кейин ловиллаб, аланга отиб олаётган ўт беморга Абай билан Дарменнинг юзини аниқ кўрсатди. Бемор-

нинг оппоқ соқоли узунлигича уюшиб қолганга ўхшарди. Каттароқ бурни ҳозир сўррайиб қирра тортган. Кичикроқ кўзлари очилар-очилмас пастга боққан. Оқарган қуюқ қошлари тартибсиз пийпаланиб, қовоқларига ёйилган. Дард енгган кекса, ўзига томон энгашган юзга галма-гал қараб, хиёл жилмайгандек бўлди. Товушини зўрға чиқариб:

— Абай-ми-сан?— деди. Киприкларининггина қўзғатиб, ўзи томон чақиргандек бўлди.

Абай унинг нима демоқчи бўлаётганини англади-ю, юзини беморнинг соқолига босди. Бемор, буни маъқул кўриб, бош эггандек ишора қилди-да, Абайнинг қулоғини, чаккасини, пешонасини ҳидлаб ўпаётгандек ҳаракат қилди. Кўпдан буён кўзидан чиқмаган дона-дона томчи, иссиқ ёшлар Абайнинг кўзларидан оқиб, кекса дўсти Даркембойнинг бурнига, ўнг юзига совуқ томчи бўлиб, кетма-кет оқиб тушди.

— Оҳ кексам!.. Азизим, а!— деб Абай, ўзи билан ўзи сўзлашаётгандек ҳўрсиниб, оғзидан ўт сочилиб кетди. Ҳикмакка ўхшаб қалтираб чиққан нафаси, қаттиқ қайғираётганини билдирди. Улуғ одамгарчилик билан меҳрибон дўстлик фазилатларини ўзида мужассам қилган кенг қалб, ғоят аччиқ бир дард-алам билан жуда эзилаётганга ўхшайди.

Дармен йиғлаб юборди. Жангил ҳам бурнини тортиб, янада унсиз ёш тўкди. Орқароқда ўтирган Эрбўл ҳам Абайнинг оғзидан чиққан ҳалиги аланга-ю оташдек нафасини пайқаганда, қаттиқ «оҳ» ургандек бўлиб, уҳ тортиб юборди. Дами ичида, жим бўлиб, бошини қуйи солиб ерга боққанича Бозорали ҳам оғир ғуссага ботган. Лопиллаб ёнаётган чалманинг ўйноқи шуъласи, унинг қошлари орасидаги учта чуқур ажинларини алоҳида кўзга ташланган сояга ўхшатиб кўрсатади. Ранж, нолиш, ғам-ғусса хулёси аниқ кўринаётганга ўхшайди.

Ҳали ёнига кимлар келганини яхши билиб ётган бемор энди бор қувватини, эс-ҳушини куч билан йиғиб олди. Яна қовоғи билан ишора қилиб, Дарменни ўзи томон тортди. Ёш йигит кекса оғасининг қийналган юзларига юзини тақаб, энгашиб келди. Даркембойнинг салмоқ билан зўрға қўзғалган кичик-кичик кўзлари бир нафасга Абай томон боқди-да, Дарменга сўз қотди. Пичирлаб айтса-да, аниқ қилиб:

— Абай сенинг... қарзингдан... қутулди!..— деган гапларни бўлиб-бўлиб жуда секин айтди. Оз қолган мадорини эҳтиёт билан сарф қилиб, яна бир нарсалар демоқчи бўлаётгандек кўринди. Қуввати кам бўлгани билан эси жойида, ҳуши ўзида эди. Оқил кексанинг ҳалиги сўзларини эшитиш билан бирга, уни қуршаб ўтирган дўстларининг ҳаммаси ҳам буни яхши тушунишди.

Эрбўл, Абай, Дармен учовнининг ҳам эсига илгари ўтган, Даркембойнинг ўзи аралашган бир вақт тушган эди. У Қунанбой Маккага жўнай деб турган соатда, Тинибойнинг ҳовлисида, Семейда бўлган воқиа. Уша чорлар кўзи оғриб, кир рўмол билан боши аралаш кўзини қийиқ танғиб олган ўн-ўн бир яшар бола Дарменни, Даркембой Қунанбойнинг олдида олиб борганди. Етимнинг Қунанбойда ҳақи борлигини айтганди. Шунда Абайнинг оғзидан бир гап чиққан эди. Ёш бола Дарменга қараб: «Отам учун мен қарздорман» деган эди. Ушанда айтилган гап, одил одамнинг, одамгарчилиги зўр одамнинг шарти ҳисобидаги гап экан.

Бугун ўлим тўшагида ётган Даркембой бу хусусда бекорга оғзига олмади. Бозорали билан Эрбўл ҳам ўша ишни эста олиш билан бирга, Даркембойнинг гапини ўзларича маъқуллагандек бош эгишди. «Ҳў ўша вақтдаги Дармен қандай эди, букунги Дармен қандай!», «Абай билан икковининг ўртасидаги муносабат қандай!», «Туғишган деган шунчаки гаплар!», «Букунги Дарменни, букунги Абайнинг боласи эмас деб ким айта олади?», «Баъзи бир боласидан, оға-инисидан, яқин жигарларидан Абайга Дармен шу қадар яқинроқ, иссиқроқ, қимматлироқ деса, ким йўқ дея олади?» Даркембой тўрт дона сўз билан шунга ишора қилди. Бозорали, Эрбўлдек ёри-дўстларнинг ўз кўнгилларидан кўп ишларни ўтказиб, маъқул кўриб ўтирганлари ҳам шунинг учун эди.

Дармен билан Абай ўз муносабатларини ўртага солиб юришмас эди. Фақат ҳозир Даркембойнинг оғзидан чиққан озгина гапдан кейин, кўнгилларининг чуқур жойларида, ичида ётган бир меҳрларини англашди. Дармен йиғлаб ўтираркан, бемор кексага сўз қотиб жавоб қилмади. Фақат бошини қайта-қайта эгиб, оғанинг гапини маъқул кўрганини билдирди. Яна шундан кейин ҳам Даркембойнинг бир нарса демоқчи бўлаётганини фаҳмлади. Беморнинг оғзига, кўзларига тикилганича

сиймосида:— «Яна айт!», «Яна айтишингни кутиб турибман!». «Нима васиятинг бор»?—деган савол акс этган ҳолда термулиб ўтирди. Бу дам, мана шу иккита житарнинг видолашаётган дами эканлиги ўтирганларнинг ҳаммасига маълум. Кичкина уйда фақат Дармен эмас, бемор тўшагининг атрофига йиғилган кичик тўпнинг ҳаммаси ҳам, узилай деб ётган ноёб инсон билан видолашиб қолиш вазиятида ўтиришибди. Шунинг фаҳмлаган эсли аёл — кўзи ёшли Жангил, икки-уч марта эшикка аланглаб, ўз-ўзига айтаётгандек қилиб сўзланди. Пичирлай берди. Чолнинг кўпдан буён тилдан қолиб, индамай ётиб, сўнгги айтадиган гапларини эндигина айтиб кетмоқчи бўлаётганини англаган сайин, Жангил ҳалиги пичирлаб айтаётган гапларини такрорлай берди.

— Раҳим қаёқда юрибди, а? Келмади-ку! Раҳим нега бунча кечикди! Ҳалиги Раҳим келмади-ку — деб юборди яна. Худди шу чоғ онаси кўз тутаетган Раҳим ҳам Абай билан Дарменга салом бериб кириб келди.

Бу кунларда ёши ўн тўрт-ўн бешга чиқиб қолган йигитча Раҳимнинг бўйи новча, оқиш юзи очатқи, озғин экан. У уйга кириши биланоқ онасининг унсизгина, қўли билан қилган ишорасига кўра, тумоғини ташлади-да, отасининг тўшаги ёнига келиб, Дармен билан ёнма-ён ўтириб энгашди. Даркембой Дарменнинг ёнида ўзининг ёлғиз боласини, ёш боласининг юзини кўрганда қаттиқ ҳаяжонга тушиб, жўш уриб келган бир хаёл билан ғамгин тортди. Оқариб турган нафис лабларини йиғиштириб, тишини-тишига қўйиб, ғоят аччиқ бир заҳар ютгандек, дард-аламга ботгандек бўлди.

Абай кўриб ўтирибди. Кекса дўстининг сиймосидаги мана шу хиёл ўзгаришда, унинг айтмоқчи бўлган бор армони акс этгандек бўлди. Бу дунёдан олиб кетаётган бир охи-зори билингандек туюлди...

«Ёши етмай, бўғини қотмай, етим бўлиб мана бу ёлғиз болам қолаётир. Қўлида бир ҳунари йўқ, олдида моли йўқ, атрофида паноҳ йўқ. Кимга қолаётир?»—деган хаёл «аҳволи нима бўлади»—деган хавф шубҳа Даркембойнинг бирйўла тинкасини қуритгандек кўринади. Шу ҳақда ўйлаб ўтираркан, Абай Даркембойнинг юзига зеҳн солди. Оғзидан яна бир айтсам деган армонни чиқадими? Ёки унга мажоли келмай, ҳоли етмай ўтиб қоладими? Айтилиб бўлмаган армони билан узи-

ладими! Ундай ҳасрат мана бу юмилган оғиз ичидан чиқмоқчи бўлиб туриб, чиқа олмай кетса, унинг ўзи ҳам бир жазо-ку! — деб қийналиб ўйлаётганди.

Ҳали бир пичирлаб, бир-икки оғиз сўзлагандан кейин хила вақт жим қолган Даркембойнинг кўзлари Дарменни ёнидан йироқлаштирмай, ҳали ҳам «қулоқ сол» — деяётгандек ўзига тортиб ётганди. Шунинг учун ҳам Дармен унга: «яна эшитаман!» — деяётгандек кўзини олмай тикилиб ўтирганди. Энди бир вақт, Дармен билан Раҳимга галма-гал назар ташлаб ётган Даркембой, яна бир нарсалар демоқчи бўлди. Лаблари сал ҳаракат қилди. Шу чоғ яна аниқ пичирлаб айтилган гап эшитилди. Дармен аниқ эшитиб кўнглига тугиб олиш учун оғасининг оғзига қулоғини тутиб энгашди.

— Раҳимни сенга топшираман... Шунинг одам қилиши сен ҳам бурчим деб бўйнингга ол!.. Шунинг билан оқла Абайнинг тарбиясини! — деб сўзини битирди, энди Абай томонга кўз ташлади. Абай ҳам ҳалиги Дарменга ўхшаб энгашиб қулоғини тўсди. Бемор бунга қисқа қилиб ҳолсираб, узилиб бораётган нафаси билан пичирлади.

— Раҳимни ўқишга бер-чи! Бунинг одам қилиши!.. — деб сўнгги видолашиш сўзига шунинг билан хотима берди.

Даркембой энди шилқ этиб тушиб, жим бўлганича кўзларини юмди.

Узилаётирми ёки видолашиб, васият қиламан деб уриниб қолдими, билиш қийин эди. Абай беморнинг томирини кўрди. Хиёл билинар-билинемас, онда-сонда бир уриб турибди. Уйдагилар беморнинг юзига, ҳар бир ўзгаришга зеҳн солиб, тикилиб ўтиришиб, энди бир хаёлга боришди. Ўзларича тахмин қилишиб:

— Ҳалиги гапдан чарчади, бир оз тинчлансин! — деган хулосага келди Бозорали.

— Қайта-қайта сўраб «келадими», «келадими» деб Абай билан Дарменга илҳақ бўлиб ётган эди. Буларни кўриб, армонини айтгандан кейин, энди тинчланди шекилли! — деган фикрни айтди Эрбўл.

— Хиёл кўзи илинганга ўхшайди... Уйқуга кетмадимиз экан! — деди Дармен умидини узмай.

Абай билан бошқа катталар унинг гапига жавоб беришмади, улар билиб ўтиришибди. Шу аҳволга етган беморда худди шундай пайтда уйқу бўлмайди. У борлиқ билан йўқлик орасидаги бўйсунуш. Узиладиган

пайтнинг бири. Дармен сингари ёш, илгари ўлим курмаган тажрибасизлигини қилаётир. Ёки у ўзидан кичик Раҳимнинг кўнглини овлаб, умидини тиклаётир.

Лекин унинг гапига тажрибали катталар илтифот қилишмади. Уларнинг фикри: энди қандай бўлмасин беморни тинч қўйиш керак. Дарменга ўша ўтирганича ўтира беришни қўли билан ишора қилиб буюрди-да, Абайнинг ўзи энди тўрга томон силжиб, орқага сурилди. Бозорали билан Эрбўл ҳам одатдаги меҳмонлардек сал бемалол ўтиришди. Шундан кейин булар ҳол-аҳвол сўраша бошлашди. Бозоралининг сўрашига кўра, Абай бугун Қўриқдан чиқиб келишганларини айтди. Кузнинг қисқа кунда шошилмасдан, аста-секин келишибди.

Абай Даркембойнинг қандай касал бўлганини, қачон касал бўлганини энди аниқлаб сўради. Бу ҳақда Бозорали, Эрбўл, Жангил учови бири олиб, бири қўйиб айтиб беришди.

— Касал бўлганига, ётиб қолганига бугун тўртинчи кун!— деб Бозорали гап бошлади.

— Яқинда ётган бўлса-да, дардининг бошланиши оғир дейишганларидан кейин, мен ўтган кун бир келиб кетган эдим. Ушанда ҳам қаттиқ ихраб ётган эди!— деди Эрбўл.

— Даставвал ётишдаёқ қаттиқ ётди. У тўғри!— деб Жангил ҳам энди чой қўйиб, қозон осиб юрган ерида гарга аралашди. Нимадан бўлганини ҳам Жангил ўзича тўғри ўйлаб, дуруст тушунган экан.

— Совуқ тегди. Мана шу бир ҳафтадан буён қора совуқ, қаттиқ шамол бўлиб турибди-ку! Қўрага ташилмаган бир ғарам пичани бор эди, Қарағанди сойда мана бу қўшнининг аравасини сўраб, ёнига Раҳимни олиб, бир кун эрталаб ўшанга кетган эди. Боргандан кейин, қиламан деган ишини қилмагунча тинадими бу киши... Аччиқ изғириқнинг устига гупиллаб қор ҳам ёққан экан. Шунга қарамай ота-бола иккови кун бўйи пичан ташиб, қўрага уйиб бўлишди. Чакмони бўлса юпқа, ёқаси ҳам очиқ эди. Ишга қизиқиб кетиб, уни ҳам ўйламаган-ку. Меҳнат оғир, ҳол-қувват оз, усти-боши ночор... Суяк-суягингдан ўтадиган қаттиқ изғирин! Бошқа нарсадан эмас, ҳаммаси ўшандан бўлди. Эл ёта уйга келишганда «Жангил-эй, қаттиқ совуқотиб, жуда қийналиб келдим-да, мана шу бугунги кун бошимга ет-

маса эди!»— деди. Айтгани бўлди, эрталаб тўзойи бадани қизиби, йўталиб ёта олмай, қийнала бошлади... Ушанинг оқибати мама!— деб очатқи юзли Жанғил билгани ва сезганларининг ҳаммасини аниқ қилиб, зийраклик билан айтиб берди.

Кўп танглик-муҳтожликнинг, кўп шўрнинг ялвон турли ҳасратини тортган одам — Бозорали ўзининг аччиқ, кўнгилсиз хаёлларини айтди.

— Турган гап-ку... Жанғилнинг ҳалиги гапи касалнинг сабабини ҳам, пойлаб юриб топган пайтини ҳам кўрсатиб турибди. Қандай исканжаларга тушмаган Даркембой эди. Лекин одам темир эмас-ку. Кўнгила ғайратли бўлгани билан, эски чопон этга паноҳ бўладими? Ғурурли кўксини бекитай дегани билан қора довул қўядими? Бепоен далада, қалин қорда, кимсасиз хилват жойда, бир тўда бўри қуршаб олса, одам қўлида қуроли бўлмаганда, пиёда қолган чоғида: яхши бўлди нима, хушфеъл бўлди нима, қимматли, керакли бўлди нима, буларнинг ҳаммасининг ёрдами тегадими? Шу зайлда қарилик, йўқчилик, нотовонлик, энгилсиз-юпунлик, очлик сингари қуршаб олган бўрилар кўп-ку. Ҳаммаси йиғилиб келиб, кишанлаб йиқитганини кўрмив-санми?— деди.

Еши етмишдан ошиб бораётган Даркембойнинг бутунги ҳолини Бозоралининг мана шу гапларидан ўринлироқ сўзлар билан ифодалаш қийин эди. Абай билан Эрбўл «рост, рост» дейишиб, бош ирғашди, холос. Шу кеча Даркембойнинг ҳоли оғирлашиб, соат сайин қолатдан кета берди. Уй ичидагилар овқат ичиб бўлишлари биланоқ келган пайтларида, жимгина, зўрға-зўрға ётган беморга, шунчалик ҳолати оғирлигига қарамай, қаттиқ бота бошлаган қийналиш билинди. Ўша, сўнгги, тўсатдан ўзгаришнинг аломати экан. Яна бир оздан кейин ғарғара кела бошлади. Абай билан Бозорали, Эрбўл учови ҳам бу товушга ялт этиб қараб, кўнгил бўлишди. Учови ҳам галма-галдан беморнинг ёнига яқин келиб, эндиги нафасига қулоқ солишди. Шундан кейин булар яна орқага сурилиб ўтириб, ўзаро секин-аста ўша ғарғара ҳақида сўзлашишди.

— Аниқ ўша!

— Ғарғаранинг ўзи!

— Маълум... ўша ғарғара!— дейишди. Яна гўшт пишгунчалик вақт ўтгандан кейин, ҳалиги ёмон аломат

аралашган нафас, оғирлаша бориб, тонг отарга яқинлашган пайтда Даркембой оламдан ўтди.

Эртасига чоштвоҳдан бошлаб, тўпланиб ўтирган жотоқларнинг бор одами ўзларининг қадрли кексаси, қари оғаси Даркембойнинг ўлигини кутиш билан бўлди. Мўлали сувдан қўй қадамидек ерда, давон остида, жотоқларнинг бундан олдин ўлган одамлари қўйилган мазорлари бор эди. Эр-азамат Даркембойнинг жасадини покизалаб ювиб, ўша ерга элтиб, қўйиб келишди.

Абай, Бозорали, Эрбўл билан Дармен бу ҳаракатларнинг бошида ўзлари бўлишиб, Даркембой ўлимининг бор иқим-чиқимини ҳам ўз бўйинларига олишди. Ўзлари ҳозирлик кўришди. Абай яқин ерда ўтирган Ақилбой овулига одам юбориб, у томондан жанозага тумонатдек одам айтдиришнинг устига, Даркембойнинг уйига, таъзиясини йўқлаш лозимадасига бир соғин туя, бир сигир олдириб келиб берди. Жаноза, таъзим кунларида келган-кетганларни кутиш учун Жанғилга той, қўй сингари сўйиладиган молларни берди. Бу кунларда ўз ҳолича рўзғори анча тикланиб қолган Эрбўл ҳам қараб тургани йўқ. У ҳам бир қора атаб, яна иккита сўйиладиган мол олдириб берди. Қўлидан келганича Бозорали ҳам ўз ёрдамини қилди.

Шунинг билан Абайлар Даркембойнинг орқасида дод-фарёд қилиб, йиғлаб қолган Жанғил билан Раҳимни юпатиб ўтиришиб, Даркембойнинг еттисигача жотоқ овулида бўлишди. Абай бу кунларда кўпинча яқин ердаги, бир довон ошиладиган оқ қудуқда ўтирган Эрбўлнинг уйига бориб, икки кунча туриб келди. Ўзидан айрилмайдиган Борозали билан ҳам кечаю кундуз бирга бўлишди.

Яна бир куни, кундузи Жанғилнинг уйига келиб, одат бўйича фотиҳа ўқигани ҳозир бўлган одамлар билан бирга ўтиришиб, кеч кирганда Абай Бозоралининг овулига бориб ётиб келди. Шунинг билан Даркембойнинг еттисигача Абай йиғлаётган етимлар уйидан узоқлашмади. Кўпинча мусибат чекаётганларнинг кўзи олида бўлди.

Абай яқин ердаги Эрбўл, Бозоралиларнинг овулига ётгани кетиб, қайтиб-келиб юрганида, Дармен улардан қолиб, кечаю кундуз Жанғил билан Раҳимнинг олида бўлди. Абай ҳам бир томондан, ўша ўзининг боласидек

кўрадиган иниси Дарменнинг кўнглига қараётганди. Даркембойнинг ёлғиз ишончи, қариндошлар ичида энг яхши кўрадиган иниси бўлганидан, албатта, Дармен шу кунларда бу уйдан кета олмайди. «Кетайлик, жўнайлик!»— деб Абай ҳам айта олмайди. Бундай дейиш у ёқда турсин, агар Дармен шундай қилмаса, Абай уни айблаган бўлар эди. Сўнгги кунларда Абайнинг ўзи Дарменга топширган бир иш ҳам бор эди. У Даркембой вафот қилаётган чоғида видолашиб айтган гапидан тугилган гап эди.

Серфаҳм чолнинг ўлиш олдидаги ташвиши билан армонини Абай билан Дармен ўзиларигина бўлиб, холи ўтириб, сўзлашиб, ўйлашиб кўришганди. Шунда Дарменга:

— Дакенг сен икковимизга армонини айтиб, бир бурч юклади-а? Қаттиқ тайинлагани мана бу ёш боласи—Раҳим бўлди-ку. Кунини кўролмай, оч-яланғоч қолади демаган бўлса керак-ку. Лекин, аллаким бўлиб қолмасин, «биттанг ғамхўрлик қил», «биттанг одам қил» деб икковимизга бир вазифанинг икки томонини салмоқли қилиб юклангандек бўлди. Мен ўйласам, мусулмонча ўқиши ёмон эмас экан, ўзининг ўқишга зеҳни ҳам, иштиёқи ҳам борга ўхшайди. Мана бу Раҳимни ўқитайлик. Сен, Жанғил билан Раҳим учовинг шунинг маслаҳатини қилиб, биз келгунча бир қарорга келинглар!— деган эди.

Дармен уй холи қолган кечларда, меҳмонлар, фотиҳа ўқувчилар келмаган эрталабки чоғларда янгаси билан инисини ёнига олиб ўтириб, кўп маслаҳатлашди. Жанғилга ҳам қийин, Раҳимга ҳам қиёлмайдиган бир тушов сингари бўлган масала бор. Даркембой бўлса вафот қилди. Энди Раҳим кетса, Жанғил бир уйда ёлғиз ўзи, суянчиқсиз, кўмакчисиз қолиши керак. Бир, сўққа бош аёл киши бир кўрага, озми-кўпми молу мулкка ўзи бош-қош бўлиб ўтирган хонадон йўқ-ку. Раҳим ўқишга кетса, бу томони қандай бўлади? Яна Дарменнинг бир ўйлагани Жанғилни ўз қўлига олса қандай бўлади. Бу ерда ота-она йўқ, Макен икковигина бир хонадон бўлиб ўтиришибди. Жанғил буларга қўшилса, Раҳимнинг йўлига ғов бўлмас эди. Жанғил бўлса, Дарменга ҳам, Макенга ҳам она бўлиб ўтира беради. Жанғилга бу гап ҳам ножўя кўринмади. У Макенни жуда яхши билар, ўзи туққан қизидек, ёки ўзи

қўлига тушириб олган ўз келинидек яқин билар, яхши кўрарди.

Бундан кейинги ҳаётида Дармен билан Макеннинг қўлида турса, ширинлик билан туришдан бошқа фикр, бошқа ҳаёллар ўзидан чиқмаслигини идрокли аёл биларди. У мана шу куздаги сингари қўнис ноқулай келганидан Макенни бир ой-икки ой кўрмай қолса, ҳатто қайниси Дармендан олдин ўшани соғинар эди. Макен ҳам унга шу қадар бағир босиб, жонини фидо қилиб туради. Ипак толасидек майин, камтарлиги билан Жанғилга жуда ҳам ёқади.

Шундай қилиб, Дармен: «Раҳимни бўшатиб, ўқишга юбориш учун сиз Макеннинг олдига борганингиз маъқул» деганида, Жанғил ичидан шукур қилиб, хурсанд бўлиб кетди. Кунлардан бир куни шундай бўлар деб ўйлаганини ҳам Дарменга айтиб қўйди. Лекин шунинг билан бирга, бу аёл Даркембойнинг таъзиясини, арвоҳини, яна унинг азасини тутиш деган бурчини ўйламаслиги мумкин эмас. Берадиган пули, тортгудай оши, кийдирадиган сарпоси бўлмаса-да, жотоқлар бошига кўтарадиган, отасидек кўрадиган ноёб кексаси Даркембой эди. Ушанинг қирқи ўтар-ўтмас ёки йили тўлмай, бундоқ айтганда «кўзига тупроқ тўлмай туриб», унинг уйи йўқ, ўрни йўқ бўлиши халққа ҳам малол келса керак. Жанғил ҳам бунга кўнмайди. Ундай бўлганда Жанғил ҳозир хоҳлагани билан, талпингани билан Дарменнинг қўлига бора олмайди. Даркембойнинг чанғороғини бу ердан олиб ҳам кетмайди. Номинишонсиз қилиб, ўрнини ҳувиллатиб ҳам кета олмайди.

Шу ерда тиккайиб, эрининг азасини кутиш учун Жанғилнинг ёнида ҳеч бўлмаса мана шу куз, қиш бўйи, келар кўкламгача, ёки ёзгача Раҳим бирга бўлмаса бўлмайди.

Мана шу ҳол-аҳволни ҳар томонлама ўйлаш билан Жанғил, Дармен, Раҳим учови бир неча кунни ўтказишса-да, маълум бир хулосага келиша олмади. Фақат Даркембойнинг еттизини бериб бўлгандан кейин, Абай билан Дарменнинг бу овулдан кетадиган вақтлари бўлганда, ҳалиги чигал масалани Абай маслаҳат бериб ўтириб, Жанғил билан бирга ҳал қилишди.

Жанғилнинг бу ердан ҳозир ҳам, қишда ҳам кетмаслиги Абайга ҳам маъқул тушди. У масалага келганда, Абай Жанғилнинг гапини батамом қувватлади. Бироқ,

қишловга жойлашиб, озиқ-овқатларини ҳозирлаб бўлганларидан кейин, Раҳим бу йилги қишнинг кўпини Оқшўқида, Дарменнинг уйида, Абайнинг овулида ўтказсин. Ўша ерда уриниб-туртиниб, мусулмонча ҳам, русча ҳам ўқий берсин.

Келаси йил бўлса, Жангил Дарменнинг қўлига келганда, Раҳимнинг шаҳарга бориб, истаганича мусулмонча ёки русча ўқишига боғи узайиб, йўли очилади, деди.

Жангил қиш бўйи биратўла ёлғиз қолмаслиги учун Раҳим ҳар ойда, беш-ўн кун онасининг олдига келиб-ке-тиб туради. Мана Абай билан Дарменга ўлим олдида Даркембой айтиб кетган армонининг оқибати шу хилда таскин топди.

Энди Абай билан Дармен жўнаб кетай деб турган пайтда Абайни Бозорали холи ерга, овул четига чақириб олиб, баъзибир гапларни айтди. Аввало Бозоралининг ўзи ҳам, Абайга маълум, бу йил дарди кучайиб, озиб-тўзиб кетаётган экан.

— Ҳу ўша, бир бўғиб, бир қўйиб юбориб юрадиган эски касалим, кекса дарддек бўлиб кетди. Ўша бод қурғур бўғин-бўғинимдан тутганига тўймай, энди юрагимга ҳам чанг солаётир. Бу йил бир-икки марта юрагим сиқилиб, ҳушимдан ҳам кетиб қолдим!— деб, аввало ўзининг дарди ҳақида гапирди.

Абай мана шу бир ҳафта ичида Бозоралининг озиб кетгани устига, қариб ҳам қолганини, куч-қуввати озайиб, ранги-рўйи ҳам жуда ўзгариб, қонсизланиб кетганини пайқаб юрган эди. Бир неча бор Бозоралидан соғлиғини сўраганида, у кўп гапирмай, кўпчилик олдида ва Даркембойнинг ўлими-таъзияси устида бу тўғрида гап очмаган, ёлчитиб жавоб бермаганди.

— Менинг ёшимга етганда, баъзан ўйлаб кўрсам, яқининг, жонқуярингга олдин айтадиган сирингнинг бири — соғлигинг бўлар экан. Ўшани «дармоним кетиб қолди» деб, кўпчилик олдида очиб, овоза қилиб айтишимнинг ҳожати ҳам йўқ. Яқиндан яширишимнинг ҳам ўрни йўқ, деб сенга айтаётирман!— деди.

Абай оға дўстининг бу ҳақда холи ерда айтаётганини ўзича тушунди. «Атрофида душмани кўп. Пайт пойлаб, зидлашиб, йироқдан бўлса-да, бунинг бошини ба-лога қолдирмоқчи бўлиб, қасдлашиб юрганлар бор. Ёнбоши ерга теккунча, ўшалар «ҳаддидан ошмасин,

қаддини ростламасин» деб ўйлайди-ку. Яна баҳодирларнинг ҳаммаси ҳам жароҳатини очиб кўрсатмайди, Қўлидан келса, ўзигина билиб, ўзигина «ялаб яхши қилишга тиришади» деб ҳам ўйлади. Абайнинг кўз ўнгиде худди бир йўлборсдек, қоплондек ғайратли, жонини ардоқламайдиган жониворлар гавдаланди.

Абай: «Бозоралининг бу гапи тагида яна бир гап бор-ку» деб ўшани сўради. Дўстининг эндиги сирини кутиб турди. Тўғри ўйлаган экан, дарҳақиқат Бозоралининг яна бир гапи бор экан: Ирғизбойнинг тўнг мўйинлари бу гап Шуборнинг, Азимбойнинг бошини қўшиб, яна бир балонинг учини чиқаришибди. Бозоралининг ўзини аташмаса-да, ёнида ўтирган қўшниси — ишисига, Абдига тикка ёпишиб «ўғри» деб, «айбдорим» деб туҳмат қилиб, жала ёғдираётган экан.

— Бу йил ёзда Азимбойнинг пойгачи от деган, миниб юрганни дейишадими, бир оти йўқолади. Сўроқлаб, атрофини излаб, бирор дарагини тополмайди. Шунга қарамай «шу отимни Бозорали ўғирлатди, ўзи эмас, Абдига ўғирлатди» деб туҳмат ортади. Ўшани сўроқлаб яқинда Шуборнинг ўзи келиб, Такежон билан Азимбой юборди деб, Ирғизбой тўдаси юборди деб, доврўқ солади. «Ё мана бу Абдини ўғримиз қилиб, қўлимизга тутиб бер ё бўлмаса оқлаб кафил бўл-да, жонингни бер» дейишади.

Касалманд Бозорали аввалгидек эмас, ўт бўлиб, ҳайқириб чиқа олмай ўтирибди. Лекин, тўрга илинган-дек, бир ёқдан касал, бир ёқдан ёв олиб, қамалда қолган бўлса-да, Абдини «қора» деб айтмабди. Чунки, кўзи етади, у ўғри эмас. Қани энди, йўғонларнинг зўрлиги билан золимлигининг чегараси борми? «Оқласанг, жонингни бер» — деди. Унга Бозорали: «Жонимни бекорга бермайман, ҳам оқ дейман, ҳам оқлигининг сабабига жонимни бериб ялинмайман. Ўлсам ҳам шундоқ кетаман, қабиҳлигининг олдида бош эгмайман» деди. Шунга қўймай Шубор билан Азимбой иккови бирлашиб, ёнига Ирғизбойларнинг бешта безорисини эргаштириб келиб, яна тўполон қилади.

Шунда Бозорали: «Мен Абдини оқ дейман-да, шу гапимда тураман. Ўша Абдини аниқ «қора» деганга кўзим етди, гумоним йўқ деса, ёши пайғамбар ёшига борди-ку, ана у Такежоннинг ўзи жонини берсин-да, Абдини ҳам, мени ҳам бирга ўлдирсин!» — дебди.

Бу Бозоралининг ўзига хос хусусияти эди. Ҳам ақли камоллиги, ҳам баҳодирлиги, ботил қарори эди. Шундан кейин Бозоралининг айтишига кўра, йўл билан йўриқда енгилса-да, йўғон Ирғизбойнинг безорилари тинчишмабди. Яқинда, бундан ўн кунча олдин Чинғиз бағридаги Такежон овулига Ирғизбойнинг Азимбой, Шубор бошлиқ барча оқсоқоли, қора соқоли йиғилиб, фотиҳа олишиб, отланишибди. Улар: «Бозоралига қиладиганимизни қиламиз, хони-монини ўртаймиз. Орага ҳеч ким тушмасин. Жигитек боласидан кимдан-ким унинг томони бўлса, мана шу онт ичишиб, фотиҳа олган бўйимизча ўша, хомий бўламан деган Жигитекни ва бошқа қариндош-уруғларини батамом қирамиз!» — дейишибди.

Тўдаларини янада кучайтириб, Бозоралига қаҳри-заҳрини қаттиқ ўтказиш учун жигитеклардан чиққан, бошга битган бало Абдилда деганга бедов от бериб, ош бериб, ёнларига эргаштириб олибди. У, сўнгги кезде моли офатга учраб, қишда ют келиб, камбағаллашиб қолган эди. Ўзи ўтакетган ёлғончи, ширилатон «алқандоз Абдилда» деб лақаб олган, бошга битган бало бийлардан бири эди. Бу кунларда порани «қашшоқ бўлиб қолдим» деб нолиб, ор қилмасдан оладиган мана шу бий, ҳалиги онт ичишган тўданинг ичида бўлибди. Бу тўғриларда сўзлаб келиб, Бозорали сиқилмаса-да, куяди.

Абайнинг ёдида бўлсин деб, билдириб қўяркан, ўзи кечирган ҳаётига аччиқ истеҳзо билдирди.

— Улай десанг, гўрга ҳам юборгиси келмайди. У ерга кетса Бозорали омон кетиб, мартабага миниб кетади-ку, деб яна ҳасад қилади. Шунини ўйлаб, мана булар ҳеч бўлмаганда гўримга чақиртиканак ташлашмоқчи-ку, дейман! Мана, яна туриб қолдим. Сенинг жинингни келтириш учун, кўзингга кўканак бўлиб қадалиш учун, «мана ўлмадим!», «кўнмадим!» деган бўлиб юрибман-да! — деб, ўткир идрокли, баҳодирлигига бориб, кўзини қисиб қўйди. Абай кутмаган онда, илгариги гуруридан қилиб, эски вақтдагиларини эсига тушириб, шилқиллаб кулди. Шу чоғ, шу ўтиришда, даставвал бошлаган гапининг тугунини ҳам ўзи ечди.

— Сен бир ҳафтадан буён менинг рангги-рўйимга қарайсан-да, ҳадеб касалимни, қувватимни сўрай берасан. Мен бўлсам, одамларнинг олдида ўшани айтма-

дим-қўйдим. Ёнингда ётиб юрган кунларда, баъзан юратим оғзимга тиқилиб, уйғониб кетардим, шунда ҳам билдирмадим. Бунинг ҳисоби қандай бўлишини билмайману, ҳарқалай икки кўзим юмилиб, қора ернинг бағрига киргунимча душманларим ҳеч бўлмаса: «ҳали Бозорали тийилгани йўқ, йиқилгани йўқ, бўйсунгани йўқ!» деган овоза билан юра берсин дейман. Тинкам қуриб кетса-да, шу дардимни ҳам яшириб юриб, ўзинггагина айтаётирман!— деди.

Абай Бозорали билан хайрлашиб кетганда, унсиз, катта тўлқинли ўйлар олиб кетди. Ҳозирги куз осмонида бир-бирини қувалашиб, ағанашиб, ағдарилишаётган оғир қорамтир-кўк булутлар сингари совуқ, оғир ўйлар.

2

Қиш яқинлашиб қолгани билан, ҳали қор тушгани йўқ. Лекин қора совуқ қор қилганидан, бу кунларда Оқшўқидаги овул яллисига иссиқ уйларга киришган. Ҳар уйда кун оралатиб печь ёқилади. Дармен билан Макен ҳам ўзларининг уйига, Боймағамбет билан бир ҳовлидаги уйга киришган.

Рўпарадаги уйда Абай ёлғиз ўтириб, сўнгги ўн кундан буён кундузи ҳам, кечқурунлари ҳам китобга, қоғозга тикилиб меҳнат қилади. Ичкари уйда Мағиш билан Какитой ҳам, ўз ҳолларича китоб ўқишиб изланишади. Уларнинг иккови ҳам бу кунларда русча китобларни, айниқса енгил тил билан ёзилган қизиқ романларни кўп ўқишади. Мажлисларда ўша ўқиган китобларини оғзаки ҳикоя қилиб, айтиб беришади.

Сўнгги кунларда Дармен ҳам холи қолишни истайди. Иссиқ, файзли хонада жаранглатиб дўмбира чалади. Ўзига хиргойи қилиб қўшилиб, баъзан қисқа, баъзан янгратиб, чўзиб, янги яратган сўнгги ашулаларини машқ қила беради. Кундузи Айгерим Макенни ёнига олиб ўтиради. Иссиқ уйга кўчишлари билан, у иккови қўлларига олган бир катта санъаткорлик, чеварлик ишининг пайида бўлишади. Булар ҳар хил мовутларга кашта тикишади.

Бундан бир неча кун олдин қўлларига қоғоз, қалам олишиб, ўзларича чизмакашлик қилишиб, ўйиб солинадиган хилма-хил нусхаларни кўп чизибган эди. Макен санъаткор, жуда ишчан, кашта билан чизмакашликка айниқса чевар экан. Онаси берган тарбиянинг унга ало-

ҳида сингиган томони — мана шу кашта тикиш ва тикувчилик, ҳар хил нусхалар ўйлаб чиқарадиган чеварликка зеҳни ўткирлиги эди. Ҳозирги кунларда Айгеримгина эмас, Мағаш, Какитой, Алмағамбетлар ҳам Макеннинг: ўйиб солган нусхаларини, янги нусха тумоқларини, лачак четига тиккан гулларини ҳамisha мақташиб, яхши баҳо беришарди.

Буларгина эмас, Абайнинг ўзи ҳам унинг қоғозга чизган катта-кичик ўймакорларини, кашта нақшларини, гулларини, усталик билан эгилиб келган «қўчқор шохларини», «учларини», «ғоз панжа», «қуш бўйин», «қалдирғоч қанотчаларини» кўриб тикилиб қоларди.

Айгеримдан қайси кашта, қайси ўймакор қандай жойга тушишини сўраб ўтириб, Абай баъзан бир хил нусхаларга тушадиган копток ипнинг турларини, хилини ҳам ўзи танлаб берарди. Икки чевар аёл шу зайл, қишлоғга кўчишлари биланоқ бошлашган катта ишларига, овулдаги катта-кичик эркакларни ҳам қизиқтириб, аралаштириб юришганди.

Айгеримнинг ёздан буён қалачиларга атайлаб юбориб, олдириб юрган мовутлари, бахмалу дуроялари, киллаб олинган копток-копток ипларининг ҳаммаси ишга яраётир. Бу йил Айгерим билан Макен бир яхши, катта чойшапга ўйиб гул солиб, кашта тикишга киришган. Оқшўқидаги овулнинг икки қўрасида, ҳар хонасида шу йўсин ҳар хил меҳнатга берилган, ҳалол меҳнат аҳлининг кунлари ўтаётган эди.

Бу куз Абай учун жуда самарали, илҳомга тўла меҳнат кузига айланиб келаётир. Баъзи кечаларда, ёки эрталаб барвақт туриб Абай холи ўтириб ёзиб ташлаган қоғозлари аввал Айгеримнинг қўлига йиғила берарди. Ушоққина, оппоқ ажинсиэ бармоқлари билан Абайнинг сўнгги, бугун эрталаб ёзган бир шеърини, кундаги одати бўйича Айгерим яна Макенга бериб ўқишни буюрди. Макен хат-саводли, Абайнинг асарларини бундан бир неча йил илгари ҳам Мағиш билан бирга ёдлаб ўсган. Кўчириб олишга ҳам одатланган. Ярим тахта қоғозга ёзилган сўзларни Айгерим олиб келишини ҳозирги пайтда Макен ҳар кун кутарди.

Абайнинг қалам билан катта-катта қилиб ёзган, ўқишга жуда осон, йирик-йирик чиройли хати ҳамisha Айгеримнинг қўли билан олиб келиниб унга берилганда, Макенни ҳамisha шошириб, шодлантириб юборарди.

Бамисоли бир ўзига келган акаси ёки отасининг дуойи саломи хатидек кўрарди. Баъзан қора-тўри юзига хиёл тўлқинланиб, қизғиш нур югуради. Хаяжонга солган шодлигини яшира олмайди. Айгерим Абайнинг хатини узата туриб, ҳар доим Макеннинг юзига қарайди. Қийилиб келган ингичка қошлари хиёл титраб, ҳаракатга келиб, Макен чиройли, кичикроқ, ўйчан қора кўзларини қоғозга тикади. Шу онда сўлим, келишган оғзи хиёл очилиб, чап томон лабларининг четида жилмайиш пайдо бўлади. Макеннинг кўзлари тўғри қараганда кичикроқ кўрингани билан, аслида қийғоч, жуда келишган, бениҳоя жозибали, иссиқ, ўтли кўзлар.

Айгеримнинг ўзининг ҳам хусни-жамоли заррача камаймаган. Гўзаллигига дилдорлиги мос келганича, ҳалигидек пайтларда Макенга қизиқиб қарайди. Ўзи ҳали ҳам борлиги билан берилиб, иззат қилиб севадиган ёрининг ёзганларини ўқишга ёш келиннинг қизяққанини кўрганда Айгеримнинг оналарча меҳри жўшиб кетади. У сўнгги кунларда Абайнинг шеър ёзиб, уни Макен бунга ўқиб беришини ўзлари учун айтилмаган, аталмаган, лекин жуда бир қимматли, иссиқ дамдек кўрарди.

Кун бўйи тикиб ўтиришадиган ишларининг бошида ёки ўртасида Абай шеърлари, ёзувлари, мароқ билан қулоқ солиш бу эсли аёлларнинг ҳар иккови учун ҳам энди бир маърифатбахш шодлик, ҳузур берар эди.

Ҳали Айгерим Абай ўтирган уйга бориб, олиб келган икки тахта қоғозга ёзилган сўзлар Макенга тегиши биланоқ у ширали, майин товуши билан ўқий бошлади. Айгерим ўзининг одатда ўтирадиган жойи, Макендан юқорироққа ўтириб олди. Макен унга гоҳ, тўғри, гоҳ қия боқиб ўқий бошлади.

«Билармон бўлма ҳар нарсани,
Ҳунаринг бўлса орқалан,
Сен ҳам бир ғишт дунёга,
Миртегин топ-да, бор қалан!—

деган шеърини аввалига дам олмай, шариллатиб ўқиб чиққан Макенга Айгерим яна қайта бошдан ўқитди.

Макеннинг ўзи ҳам шеърнинг баъзи сатрларини ичида қайтадан ўқиб ўтирганди. Бу шеърнинг энг биринчи сатрларини ёдида сақлаб қолган Айгерим энди бир

вақт, кумуш қўнғироқ овозидек ёқимли овозини чиқариб, астагина кулиб қўйди.

— Оғаннинг даставвалги гаплари, бизга ҳам қарата айтилган гаплар десак бўлади-ку! Ўзи ҳам айтади-ку: «кимда-ким эсли, ғайратли, ҳамиятли, талабчан одам бўлса, меҳнатсиз ҳаёт кечириши мумкин эмас» деб. Менга деса подшонинг хотини бўл, қизи бўл, текинхўр бўлсанг хор бўласан, дейди-ку. Мана бу ерда айтаётгани ҳам шу-да!— деб бир нафас жим қолди-да:— Бироқ «ғишт» дегани нимаси? Ўша жойини икковимизга татбиқ қилсам, унча маъқул тушмайди!— деб яна кулди.

Макен бу шеърнинг охирги қисмини Айгеримга яна ўқиб берди... ундаги сатрлар ҳам ишчан, ҳам гўзал, ҳам бор хулқи, зеҳни ўзга аёллардан ортиқ бўлган чевар Айгеримни яна ўйлатиб қўядиганга ўхшайди. Лекин ўша жойларида ўзлари Айгеримдан тубан бўлсалар-да, ҳасад қилиб уни ёмон кўрадиган овсин-ажин деганларга бошқача муомила қилишга ўргатаётганга ўхшайди. Шундаги баъзи сатрлар, Макеннинг фаҳмлашича, тўғридан-тўғри Айгеримга қарата айтилган дўстона, тилакдошларча қилинган насиҳатдек туюлди. Ўша жойини Макен сиполик билан, ўзига ярашадиган вазият олиб, чап томон лабларининг четида табассум қилганича бошқатдан ўқиб берди.

«Борингни кўз-кўз қилиб,
Ошаман дема ўзгадан.
Ҳасад ўтин ёндириб,
Азобга қолма эзмадан.
Аста юриб, собит бос,
Меҳнат кетмас бекорга.
Устозлик қилган ҳоримас,
Ўргатишдан болагал» —

деб Макен ўқиб бўлганида, Айгерим энди бу шеърдан хурсанд бўлиб, юраги орзиққанини билдирди. Унинг ўзининг юзига ҳам бир тўлқин, қизил нур ўйнаб чиқди. Оппоқ чиройли тишлари хиёл кўриниб, ширқиллаб кулиб, бамисоли куйлаётгандек нафис товуш билан ҳазил қилди.

— Мен ҳали тушунмабман, чиндан ҳам сен икковимизга тааллуқли гап бу ерда экан-ку, сен тўғри тушунибсан!— деди.

Макен мулойим товуш билан қувватлаб:

— Энг сўнгги сатрларда, кичик опа, сизни менга устозлик қилиб, мана шундай кашта тиктириб, бағрингизда олиб юрганингизни ҳам айтибдилар-ку дейман.

деди.

10 Устозлик қилган ҳоримас,
 Ургатишдан болага!—

деб, яна ўқиди.

Шу йўсинда ҳар бир кун, самарали куннинг ёгин-сочинли, туманли эрталабки пайтлари ёки сал вақтга кун кўзини кўрсатган, атрофдаги сариқ адирни йироқдаги сариқ олтиндек ярқиратиб яшнатган туш чоғлари қанча-қанча мазмунли, сирли сатрларни туғдираётган эди. Кўпинча овул уйқуга кетиб, уй ичидагилар бутунлай ором олиб, сукунат ҳукм сурган чоғларда, тун-кечаларда тўғарак хонтахта ёнида яратилган шеър-сатрлари яна шу куздаги элнинг ғами ҳақидаги оғир ўйларни тараннуум этарди.

Шундай чоғларнинг бирида, тунов куни Даркембойнинг уйидан жўнаб кетаётганида Бозорали айтган Азимбой, Шуборларнинг қилиқларини шоир ёдига туширганди. Бозоралининг айтишига қараганда, улар йиғилишади, бошларини бўрилар тўдасидек бир ерга қилишиб туриб, «ҳа» деб олишгандек, қон хумор қилаётган тумшуқларини бир лаҳзада осмонга кўтариб улигани туришади. Уша улиш, чуввос солиш устида улар навбатдаги ҳужумга шайланиб, тайёрланишади-да, қор бўратиб, қаттиқ чопишиб, қуйида ётган ювош қўйлар қўтанига келиб қуюндек дафт қилишади. Қонли ҳужумни бошлашади. Мана булар ҳам ўшаларга ўхшаш уядош, оғзи қон, ўрганган бўрилар. Йироқдан қурбонини пайқаб олиб, бош қўшганларида онт ичишиб, фотиҳа қилишиб бир-бирини қайрашади. Ёвузлик, ёвлик-ка фотиҳа қилишади. Ёзиғи йўқ яқинни, ёлғиз билан яримни тутибейишга онт ичишади. Шунинг учун ўзлари сингари безориларни, бузуқиларни кўмакка олишади. Бировни еликтириб олади, бировни қўрқитиб. Яна бир хил, Абдилда сингари, ўзи ночор бўлса-да, бало излаб сотилган бийни «отнинг сағри», «туянинг ўркачига» орини айрибошлатиб, сотиб олади.

Шулар тўғриси аламли бир азоб билан эсга олганда, Абай кўз ўнгига Бозоралини келтиради. Унинг

ҳам бегуноҳ, ҳам покиза, унинг устига, танқидчи, ўйчан, кўркам сиймосини кўриб ўтириб, ғазабли сатрларни тизади.

«Онт ичиб тарқайди,
Йиғилса мажлисга.
Чоҳ қазиб боқади,
Туға ёв эмасга!..
...Ноёб одам чарчайди,
Эвиги кўнмасга.
Боши осон тушадн,
Илож йўқ ўлмасга!»

Шу сатрларни тизиб ўтирган Абайнинг кўз олдида, ҳалиги уядош, галалашган бўриларнинг улишга ҳозирланиб, бир лаҳзада тумшуқ кўтаришиб қўзғалишган ҳолатлари гавдаланди.

Бу шеър Дармен уйида дўмбирада, Мағаш билан Какитойнинг қўлида кўчирилмоқда, кишкене мулла ўқитаётган болаларнинг қўлида, бошқа қоғозларга кўчирилиб ёдланмоқда эди. Порахўр бўлис, еб тўймас маккор, шаллақи Азимбойдек ёвузлар ҳақида Абай заҳархандалик билан эрмак қилиб ёзган отоқли шеъри ҳам мана шу кунларда Оқшўқида, ҳалигидек самарали кунлардан бирида яратилган. Уша масхара, ҳажв ғазабли санъаткорнинг тили билан юрагидан шу йўсинда нақшланиб, ярқираб тарқалган эди.

«Нетса осон бўлади юрт бийламоқ?
Халқи севган нарсани у ҳам севмоқ!
Кўксинг тўла матонат, нафсинг тийиб,
Гердаймай, пилдирамай сипо юрмоқ.

Одам бўлган ҳар қаерда ўлжага тўқ,
Чўқима халқ кўзюда қаргадек бўқ!
Халқ бола, ҳеч нарсани тортиб олма,
Билдирмай эплаб олсанг алами йўқ!»—

деб, пора билан бойиган Такежонни бу кунларда отасининг йўлига тушиб олиб, уч ерга қишлоғи солиб, жуда бойиб кетаётган Азимбой бўлисни ҳам эслаб ўтирибди. Узининг бўлислигини маккорлик, усталлик билан айёр порохўрликка фойдаланаётган Шуборни ҳам эсига олди. Шундай амалдор, бели маҳкам бўлис ҳокимларнинг кўпчилигининг феъли-атворларидан хулоса чиқариб келиб

яратилган шеър, ғазаб билан масхаралашнинг ёмбисидек бўлиб чиқди.

Бу шеър, ўлан ҳам Оқшўқидек меҳнат овулида туғилиб, қанча-қанча кўчирилиб ёдланиб, дўмбирага, куйга солиниб айтилаётган пайт эди.

Мана худди шунингдек алоҳида самарали, серҳосил кунлардан бирида, кун қиёмга келган пайтда, кутилмаган бир хунук хабар келди. Шаҳардан қўш отлаб чопганича Боймағамбет келди. У ўз уйига кирмасдан, бирор одам билан сўзлашмасдан шошилиб, ҳовлиқиб келиб, Абайнинг устига кирди. Унинг шу сингари одатдан ташқари ҳовлиқиб келганини кўринишидан фаҳмлаган Айгерим, Мағаш, Какитойлар ҳам Абайнинг ёнига жимгина киришди.

Боймағамбет Абайнинг ёнига бориб, тиз чўкиб ўтирган он сўрашиб, сўзлашгунча ҳам бўлмай, қўйнидан кафтдек қоғозни суғурди-да, узатди. Бу телеграмма, Олмаотадан, Абишдан келган хабар эди.

— Абишдан телеграмма!

— Ўзиданми?

— Нима дебди!? — деган қисқа-қисқа саволлар кўкрагидан ивир-шивирга ўхшаб, аранг чиқди.

Абай узун телеграммани секин ўқиб чиқди. Аниқлаб, англаб бўлгунча ёнига Мағаш билан Какитойни чақириб олиб, уларга ҳам ўқитди. Ўзи яна бошдан-оёқ ичидан ўқиб, энди аниқ тушунди. Телеграммадаги хабар Абайни қаттиқ чўчитди. Икки кўзи хаёл билан тепага кетиб, юқорилаб боққанида, Айгеримга чатнаб кетаётгандек кўринди. Кўзи косасидан чиқаёзиб қаттиқ қўрққани билинди. Қора-тўри юзи оппоқ бўзариб, қўйлакчан ўтирган ерида кенг енглари титраб турибди. Хаёл суриб кетди. Эси чиқиб кетганидан уй ичидагиларга айтишни ҳам унутиб, нима дейишини, нима қилишини ҳам билмай, қаттиқ саросимада қолган.

Абайнинг ҳолатини кўриб, кайфи учиб кетган Айгерим бошлиқ уй ичидагилар дамани чиқармай, қимирламай, жим бўлиб қолишди. Унинг юзига ўтинч билан боқиб турган Айгеримни энди пайқаган Мағаш, русча ёзилган телеграммадаги гапни уйдагиларга эшитдириб, қозоқчалаб ўқиб берди.

Йироқдаги асл бола, қимматли азамат ҳақида келган хабар, дарҳақиқат ҳаммани қаттиқ қўрқитиб, жуда совуқ эшитилди.

— Икки ойдан буён бетоб эдим, энди касалхонага бораман. Мағишни уйга юбордим. Тездан Мағаш шу ерга келсин!— дебди.

Аслида Абишнинг соғлиги бу ердаги ёру дўстларнинг ҳаммасига илгаридан маълум эди. Ҳатто Петербургда ўқиб юрган чоғида «ўша ёққа бормай қўя қолсам нима қилади, ўқишни ташлай қолсам нима қилади» деб хавф олиб, шубҳа қилиб айтилган гапларни оналар, қари-қартангларгина эмас, Абай билан Мағашлар ҳам Абишга бир неча бор айтишган эди. Ҳозир очиқ сўзлашмасалар-да, Абайнинг, Мағашнинг, Какитой билан Дарменнинг — ҳаммасининг ҳам кўнглида ўша хавфлар сайраб турибди. Мана шу тўрттовига, Олмаотага кетадиган йили ёзда, Мағишга уйланиш олдидан, Абиш бир кун ўзининг соғлигидан ранжиб: «менинг умрим қисқа!» деб қўйганди.

Шунда Какитой билан Мағаш чўчиб, йиғлагудек бўлиб кўзларига ёш олишиб, аҳволини сўрашган эди. Ўша вақтда Абиш уларга кулибгина жавоб қилиб: «ҳазиллашаётирман» деб, яна юпатиб қўйган эди.

Икки йилдан ошиқ вақт ўтди. Булар Абишнинг хат-хабарини олиб турганлари бўлмаса, соғлигини аниқ билишмаган эди. Билиш мумкин ҳам эмасди. Абиш ўзининг тез-тез ёзиб турадиган хатларида батафсил ёзиб билдирмасди. Энди бу нима деган гап, қандай оғир хабар?! Икки ойча касал бўлса, ёнида докторлар, дори-дармон, касалхоналар турсаю, тузала олмаса. Унинг устига касалхонага борса. Бу энди узоқ вақт тўшакда чўзилиб ётади деган гап-ку. Мағишни Семейга — уйга юбориши ҳам осон гап эмас-ку. Яшириб юриб, энди бундан буёғига бекитишнинг иложи бўлмаганидан, бўлари бўлганидан кейин мана бундай совуқ хабарни юборган-да. Унча-мунчага отасини, уй ичсини безовта қиладиган Абиш эмас эди-ку! Иложи қолмаганидан кейин айтилган гаплар-да, мана бу тошдек совуқ тўрт оғиз гап!

Абай, Мағаш, Дарменлар шу жиҳатларини ичларида ўйлашлари биланоқ унсиз ёш тўкишди. Қаттиқ йиғлаётган аёлларни Боймағамбет билан Муқа бошқа уйга олиб чиқди. Қанча ўтиргани номасълум, Абай энди кўркем юзидан кулоб-кулоб бўлиб оқиб бораётган ёшини тўхтатмай ўтириб, бир вақт эс-ҳушини йиғиб олди.

Ўзига келиши биланоқ шошилиб қилган қарорини дар-ҳол айтди.

— Қани энди, ўтириб нима ҳам қилдик?! Тездан тайёргарчилик кўринглар! Овулдаги от етмайди. Мана шу ўтирганлар ҳаммамиз ҳам эртага эрталабдан қолмай Семейга жўнаймиз. Мағаш сен бор, бугун тайёргарлигингни кўриб ол! Семейдан Олмаотага жўнайсан. Какитой, Дармен, сенлар ҳам бирга ҳаракатларингни қилинглар!— деди-да, яна тўсатдан икки қўли билан юзини босиб, йиғлаб юборди.

Абайнинг бу аҳволини кўриб чидай олмаган ёш дўстлари, яқинлари ўзлари ҳам ёш тўкканларича, тез туриб чиқиб кетишди. Қайғули отани энди ўз хаёли, ўз дарди билан холи қолдириш зарурга ўхшайди. Сабоби, у ҳали қисқа қилиб берган буйруғидан бошқа, сўз қотмоқчи ҳам эмас, мунглашмоқчи ҳам эмас. Қандай бўлса-да, бор жароҳати билан ёлғиз ўзигина бўлгиси келаётганга ўхшайди.

Ўша куни кун қиёмдан оғаетган пайтда Мағаш, Какитой, Муқалар салт от билан Семейга жўнашди. Булар йўлдаги, яқин қўшдаги йилқига боришмоқчи. Ўшадан, бугун кечаси, Абай шаҳарга қўшиб борадиган отларни бу ерга юборишмоқчи. Ўзлари Мағашнинг Олмаотага боришига керак бўладиган пулни тайёрлаш учун, ўша қўшдаги семиз биялардан, сўқимга ярайдиган моллардан керагини ажратиб олиб, тўхтамай юриб, Семейнинг бозорига етказишмоқчи. Орқадаги Абайлар келиб етгунича, узоқ сафарнинг ҳозирлигини кўриша бермоқчи бўлиб кетишди.

Абай бу кунни кун бўйи, яна кечани ҳам ёлғиз ўзи, қайғу билан, оғир гурбатни талқин этганича, ором олмай ўтказди. Баъзан кенг кўксини ларзага солиб, титратиб чиққан алангали оташин хўрсиниш эшитилади. Баъзан пичирлаб, алланималарни сўзлай бошлайди. Тез-тез пичирлаб, шошилганича дарди-аламини айтиб-айтиб юборади. Онда-сонда бор оҳу зори, ғуссасининг аламли нақаротидек қилиб, йироқдаги бебаҳо бола-сининг отини шу қадар интизорлик билан барала айта бошлайди: «Абишим», «Абиш», «Абишжоним»— деб юборади.

Даҳшат босган ота кўнгли безовта. Тонг отар чоғида ёлғиз ўзи ҳаллос ургандек, бехаловат бўлиб ўтирган чоғида, эндиги кўнгил алангаси алланечук бир сўз-

ларга айланди. Қатор-қатор сатрларга тушди. Шу он дарди-аламдан туғилган ҳасрат шеъри келиб, қуралаётир. У хўрсиниш, ёлворишдан... Чорасиз гангишдан туғилган куй... Сўз билан чиққан жон алангаси. Юракдан отилган, ўша юракнинг иссиқ қони. Буғланиб, тўлқинланиб оқаётган иссиқ қондек сўзлар уланаётир. Унга ақл-идрок бошлиқ ҳам эмас, қози ҳам эмас.

«Эй, худо бера кўр
Тилаган тилакни!
Қўрқитмай ўрнаштир,
Чўчиган юракни.
Чин юрак эзилиб,
Оллодан тилайман,
Чин бўтам шу бу кун
Бўлди-ку керакли.
Юрагим шиғиллаб,
Суягим зирқираб,
Толмасдан тилайман,
Хупня пичирлаб!» —

деган бир қанча дарди-аламли, оҳи-зор тўлқинланиб-тўлқинланиб бориб отилгандек бўлди.

Қандай сўзлар билан, нима деяётганини ҳам Абай батамом англаётгани йўқ. Ҳарқалай безовта, беқарор бир хавф, қинидан чиқаёзган қалбни беомон панжаси билан қаттиқ сиқимлаб олган. Чангаллаб сиқиб, ҳар нафасда бир аччиқ зорини тўктиради. Қанча ёзганини, нималар деганини, кўксига сиғмаётган дарди-алам тилининг қанчаси қоғозга тушмай қолганини Абай англай олмайди. Лекин Абиш эсига келган сайин шу зайл ёлғиз ўзи, аста пичирлаб, дарди-алам навосини чертмаслигининг чораси йўқ. Бундан буён ҳам эндиги ҳаёт куйидек, кўнгил куйи, қайғули кўнгилнинг оҳи-зори мана шу кечанинг мана шу шеърларидан бошланадиганга ўхшайди.

Орадан бир ҳафта ўтгандан кейин, Абишнинг телеграммаси билан Мағаш ҳозирлик кўриб бўлди-да, ёнига Майқон деган қалин ўртоғини олиб, яна Абиш яхши кўрадиган, унинг элдаги ширин дўсти Ўтегелдини олиб Семейдан Олмаотага жўнади.

Абай, Какитой, Дармен учови бу йўловчиларнинг чўнтакларига ўз қўллари билан ёзишган интизорлик хатларини, шеър билан ёзилган хатларини солиб жў-

натишди. Ўзлари энди Абиш билан Мағашдан яхши хабар келгунча Семейдан кетмайдиган бўлиб, узоқ вақтга шаҳарда ўрнашиб, жойлашиб олишди.

3

Енгил чананинг ичида Абай билан Дармен, козлада Боймағамбет. Семиз қўнғир от бош жотоқ кўчалари бўйлаб кеч кираётган пайтда ғириллаб, қаттиқ юриб келаётир. Отнинг тақали туёғи билан чананинг товони теккан қор, музлаб ётган шишадек шиқирлаб ғижирлайди. Изғирин уриб турган кечки аёз, соқол, мўйловларга қиров қўндиради. Киприкларни чаплаштираётган совуқ муз билинади. Шу аломатларнинг ҳаммаси Семейнинг қйши батамом тушганлигини билдиради.

У томондан Иртишнинг усти билан ўтган Абайлар сўнгги бир соат давомида бу томоннинг кўп жойларини оралаб чиқишди. Аввало Қумошнинг дарвозаси олдида тўхташди. Абайнинг ўзи чанадан тушмай, Дарменни ичкари киргизиб, шу адресга келган хат-хабар борми-йўқлигини билдирди. Олмаотадан кўпдан буён кутилаётган хабар — Мағашнинг хати келмабди.

Бу томонда бу уйдан бошқа Абай билан унинг болалари, инилари, қариндошлари тушиб юришадиган қозоқ хонадонлари кўп эди. Ҳозир булар кеч киргунча тўхтамай юриб, ўша уйларнинг ҳаммасини оралаб чиқишди. Бундай юришларининг сабаби битта. Урта жотоқ, бош жотоқдаги бир неча уйни оралаб ўтиб, юқорида, бозор орқасидаги бир таниш уйга ҳам киришган эди. Бирорта адресга хат-хабар келмабди.

Бир неча кундан буён шу хусусда қаттиқ безовта бўлаётган Абай, энди қозоқ хонадонининг ҳаммасини қараб чиқди. Кўнглидаги шубҳа билан хуноблик ошди. Индамай ўтирганича сиймосида қайғу акс этдириб, қовоғи ҳам солиниб кета берди. Бозор орқасидаги икки қаватли эскироқ уйнинг дарвозасидан Дарменнинг қўли қуруқ чиққанда, Абай шошилганича Боймағамбетга яна бир жойни тайин қилди. У жой Слободканинг қўйя томонида, қайиқ оғзида, тепаликда эди.

Абай почтадан хат-хабарни ўзи кириб сўради. Ётиб қолган, юборилмаган хатлар орасида ўзига келган хат йўқми, деб сўради. Кўзойнагини бурнининг учига тушириб таққан, соқоли узун, рангги заҳид кекса чи-

новник Абайнинг саволидан, кўринишидан Олмаотадан келадиган хабарга жуда махтал эканлигини пайқаб, яхши жавоб берди.

Тарқатилмай қолган хатлар ичида Қунонбоевга аталган хабар йўқ экан. Уни қунт қилиб қараб чиқишининг устига — «Аяғўз ёнида бир ҳафтадан буён қаттиқ бўрон бўлиб турди» — деди. «Йўлни қор босиб қолганидан Орқат билан Аяғўз бекатлари орасида ҳеч ким қатнай олмайtir. Семейдан кетган почтанинг Орқатда тўхтаб турганига ҳозир бир ҳафта бўлди. Бошқа сабаб билан эмас, сизга келадиган хат ҳам мана шу ҳавонинг бузилишидан кечиккан бўлиши керак. Фақат кечагина Аяғўздан бу ёққа қараб бир неча почта чопари ўтди деган хабар бор. Бу томонда тўхтаб қолмаса, ўша даставвалги чопарлар Слободкага бугун кечаси келиши керак. Бир ҳисобдан, сизга хат келса, эртага шу чопар билан келган почтадан оларсиз!» — деди.

Абай учун бу ҳам бир умидбахш дарак эди. Почтадан чиққандан кейин, кеч кириб бораётганда Слободканинг қоқ ўртасида, тўрт деразали чодирсиз уйда, Какитой тушган уйда, бир оз вақт хаёл қилди. Яна Дармени киргизиб, Какитойни эшикка чақиртириб чиқиб, ишга буюрди. Унга почтанинг тўхталиш сабабини айтиб, хат келса шу бугун кечаси келиши мумкинлигини айтди. Какитой ҳам шу сингари бир хушxabарга интизор бўлгани ҳолда ялт этиб қараб, диққат билан қулоқ солди.

Абайнинг унга эндиги топширгани: эрталаб маҳкама очилар пайтда почтага бориб, хат бўлса олиб, тездан Абай бугун ётиб қоладиган уйга етказиш бўлди. Бу тўмондаги шундай юришларини битириб бўлгандан кейингина, қош қораябошлаган пайтда, Абайнинг чанаси Дамежоннинг ҳовлиси олдига келиб тўхтади.

Бу хонадон Абайни шу бугун меҳмонга айтганди. Абай келса, Дамежоннинг тўрдаги уйида қайиқчи Сейл ҳам ўтирган экан. Шаҳарда Абай учрашиб юрадиган меҳнат аҳлининг ичида хулқи билан, гап-сўзи билан ва шаҳар ҳаётини яхши биладиган эсли-ҳушлилиги билан Абайга жуда маъқул бўладиган одам мана шу Сейл эди. Унинг билан Абай қайиқ устидагина эмас, баъзан галма-гал меҳмон бўлишиб, Абай тушган уйларда ҳам бирга бўлишарди. Ҳозир Дамежоннинг уйида тўрда

ўтирган, ёши Абай қатори Сейл, меҳмон келганда унга аввал ўзи салом бериб, ўрнидан турди-да, тўрга таклиф қилиб, қўшқўллаб қўлини қисди. Нима қилса ҳам шаҳарнинг сипогарчилигига ўзининг табиатида бўлган мулозимати, кушфеъллиги қўшилиб кетганлиги кўриниб турибди. Абай бу уйда ўзи хуш кўрадиган одамни учратганда, ҳозир ранжиб келганига қарамай, анча хурсанд бўлиб кетди.

Сейл билан Дамежон ёрдамида белбоғини, устки кийимини ечиб, жойлашиб ўтиргандан кейин, Абай хушчирой билан омонлашиб сўрашди. Абай Сейлнинг бу уйда нега ўтирганини билади. Жабикен оламдан ўтгандан кейин сўнгги икки-уч йил ичида Дамежон билан Сейл, балки, Абайнинг шулар ҳақида бир-бирига сўзлаганида яхши гап билан тилга олгани ҳам сабаб бўлгандир, ҳар ҳолда, қуда бўлишган эди.

Сейлнинг бўйи етиб қолган қизи Жонғайшани Дамежон ўзининг катта ўғли Жумошга сўратган эди. Бу йил кузда Дамежон ўша келинини тушириб ҳам олган эди. Дамежоннинг Абай шаҳарга ҳар келганида уйига таклиф қиладиган одати бор эди. Олмаотада Абайнинг энг яхши кўрадиган боласи Абиш қаттиқ бетоб ётганини Дамежон ҳам биларди.

Шу ҳақда Абай жуда қаттиқ ташвиш тортяпти, деган гапни ҳам эшитган эди. Шундай вақтда Дамежоннинг қариндошлик, ёру дўстлик кўнгил билдиргиси ҳам келган эди. Келин туширгандан кейин Абайдек яхши одам, яқин қариндошини бир чақириб олмоқчи эди. Бу ўйлагани ҳам ўринли ва Сейлнинг ҳам қизини узатиб келганидан буён чақириб олгани йўқ эди. Унинг билан Абайнинг кўнгли яқин эканлигини биладиган Дамежон, атайин қадрли меҳмони Абай хуш кўрадиган, яқин одамини ҳам чақирган эди.

Бир оздан кейин Боймағамбет, Дарменлар ҳам отларини жойлаб, уйга кириб, чоққина хонтахта атрофига ўтиришди. Кечқурун чой устида ва анча кечга қолиб пишган кечки овқатгача ҳам Абай кам гапирди. У шаҳар меҳнаткаши — Сейл билан Дамежондан бу кўнгли шаҳар ҳаёти, уларнинг ўз ҳаётлари ҳақида айтаётганларини эшитишга қунт қилди. Сухбат чойга ўтиришлари биланоқ Абайнинг Сейлдан сўраган бир гапидан бошланди.

Дамежоннинг ўзи қўйиб бераётган чойини анча вақтихушлик билан ичаркан, Абай Сейлдан унинг ҳозирги ҳаракати, қишдаги касби, қандай кун кўраётганини сўради. Сейл аввало қисқагина жавоб қилди.

— Қайиқ тўхтагандан кейин, ўзингиз биладиган ёзги касбни йиғиштириб қўйдик-ку! Шундан кейин у ёқ-бу ёққа туртиниб юриб, энди мана қиш тушиб, қор босгандан буён қушхонага кирган эдим, ўша ердан!— деди.

Абай ундан яна қандай иш қилаётганини сўради.

Сейл Қасен қассобнинг қушхонасида қассоблик қилар экан... Дамежон ҳам ўзининг ўғли Жумошнинг ўша қушхонада тери ёйиб, унча-мунча қора чақа топиб юрганини айтди. Шундан гап очилиб кетиб, сўз Қасен қассобнинг Сейл, Жумош сингари шаҳар жотоқларига ҳозирги пайтда қилдирадиган ишлари, кўрсатаётган ҳар турли азоби, уқубати, хўрлиги ҳақида борди.

Сейл билан Жумош бугун қушхонада бўлган бир расвогарчиликни бош чайқаб, қовоқ солиб, танглай қоқиб, ранжиб ўтириб айтишди. Эри вабодан ўлган, учта дондек ёш болали Шарипа деган ўрта яшар аёл куздан буён оч қолиб, ўлар ҳолатга етиб юрган экан. Уша қушхонага бориб, Қасеннинг давернайи бўлиб юрган бир нахс савдогар Утарбойга ялинади. Ичак-қорин тозалашга киради. Эрталабдан, тонг отар-отмас бориб, эл ётар пайтда зўрға қайтганда, кун бўйи қиладиган иши фақат ичак тозалаш бўлади. Қаддини кўтармай, туз тотмай, қўланса ҳид орасида ишлаганда ўша онт урган Утарбойнинг берадигани беш ярим ти-йин экан. Шаҳарнинг бош жотоғи шундай вақтда бир қанча бойларга, ўша овулдаги қашшоқларга ўхшаб шўрва-шултун учун ҳам меҳнат қиладиган эмасми! Қаёқдаги оч-яланғоч, озиб-тўзиган эркаклар билан аёлларни мол сўйиш фаслида Қасен мана шу жотоқдан йиғади. Қийналиб турган хонадонларга атайин одамларини юбориб, қидиртириб, эркаги-ю, аёлини, болаларини, кексаларини, ёш демай, алжиган демай йиғдириб келади-да, битта «чит фуфайка» гача пуллаб, арзон гаровга ёллайди.

— Қилинадиган меҳнатга қараганда ҳаммамизга ҳам тўлайдигани меҳнат ҳақи эмас, масхара!— деб Сейл Қасеннинг феъл-атворининг учини чиқарди. Шундан кейин Дамежон, Жумош, Сейл учови бири олиб,

бири қўйиб, қушхонада мана шу бош жотоқнинг қашшоқлари кўраётган кўп хўрликларни айтиб беришди. Шуларнинг ҳаммасидан ошиб тушадиган бир шармандаликни ҳалиги Шарипа деган аёл Сейл билан Жумошнинг кўзи олдида бугун кўрибди.

Кечқурун иш тамом бўлаётганда, дарвозанинг олдида Утарбой билан яна бир давангидек, қоп-қора Қўнқай деган йигит туриб олиб «ичак-қорин тозалайдиган аёллар мой ўғирлашади», деган чатоқни чиқаришибди. Ўзлари ичиб олишган, қизишган, ҳазил-мазах керак. Шунинг билан «қўйнинг чарвисини ўғирлайсанлар» деб можаро қилади. Бошқа, гўшт деса, мой деса, у тухмати ўтмайди-да. Негаки, ундай яхлит нарсалар энгил-боши юпун бола-чақанинг, чол-кампирининг гавдасидан билиниб туради-ку. Чарвини бўлса жўрттага жанжал қўзғаб, масхара қилиш учун ўйлаб чиқарган. Яна мол сўйиш энди қизиб келаётир-да, шу маҳалдан чўчиб юрсин дейишган бўлса керак.

Бир тўп аёлларнинг олдида келаётган Шарипа оппоқина, чиройлиқкина эди. Ушани ҳалиги Утарбой билан Қўнқай «ечин!» деб халак қилади. Аёл устидаги йиртиқ чопонини ечади. Ундан кейин ҳайқириб, буйруқ қилиб камзулини ечтиради. Ҳеч нарса тополмайди. Шунга қарамай «тананг тўлиқ», «этингга ўраб олган чарви бор, анча мойни олиб кетаётирсан!» деб этагини очмоқчи, обрўйини тўкмоқчи бўлишади. Орқасида тиралиб турган кўп аёллар билан эркакларнинг кўзи олдида ўлгунча хўрлаб, масхара қилмоқчи бўлишади.

Шунга чидамай ўртаниб кетган аёл, Утарбойнинг юзига тупуриб, етим болаларини айтиб, зор қақшаб йиғлаб юборди. Кўйлагини сидириб олаётган Қўнқайнинг жағига тарсаки билан тортиб юборади.

Шу бўлади-ю, сўлақмондек икки эркак уялмасдан таппа ташланиб, ҳалиги шўрлик она, бева хотинни яланғоч қилиб, қорга босганларича тепкилаб ура бошлашади. Шунга чидай олмаган Сейл Қўнқай билан Утарбойни қўша ҳақорат қилиб, ёқалашга тушади-да, ҳалиги хўрланган аёлни ажратади. Бошқа аёллар чуввос солиб йиғлаб, қаргашади. Жони ачиб, ўртаниб кетган аёллар: «буларнинг кўрсатадиган хўрлиги билан масхаралашининг чегараси йўқ» деб, ҳалиги икковини тепкилаб, ура кетишади.

Буни Жумош билан Сейл дам захраси учиб, дам алам қилганидан кулиб ўтириб айтиб беришди. Шаҳарда ҳам бунчалик шарманда-расволик, эрмак қилишнинг рўй беришига Дармен борлиги билан нафратланиб, ғазабланиб, тутоқиб ўтирибди. Сейл билан Жумошдан Қасен қассобнинг қушхонасида яна қандай ишлар бўлаётганини қўярда-қўймай сўраб, айтдираётир. Абай ҳам қовоғини солиб, кайфи учиб тикилганича чурқ этмасдан тинглаб ўтирибди.

Бир вақт Сейл ўзининг ҳам шу йил қишда ноиложликдан мана шу Қасен қассобнинг тузоғига илиниб қолганини айтди. «Ёш бўлса бориб қолди, тепамда бировга «ҳой, ҳой» дегизмай, қулай келса ўз ҳолимча бир меҳнат билан тамаддиқ қилсам дер эдим. Ёзда қайиқчилик қилишимнинг ҳам сабаби шу эди. Қишда бировга бошим боғланиб муҳтож бўлмай, ўн кун бир ерда, ўн беш кун бир ерда ишласам деган эдим. Бу йил мана шу «жотоқ қашшоқларининг ҳаммаси қушхонага бориб, тийин-пийин топаётир, оби-ёвғонини чиқараётир» деган умид билан бориб қолган эдим. Қасен деган бир бало экан-ку деб қўйди. Шундан кейин у ўзининг ярим кечада туриб, қош қорайгунча тинмай қўй сўйишини айтди: Бу ишга ҳам ёшлигида, мана шу шаҳарга касб излаб келганида одатланган экан. Сўйишга шу қадар уста эканки, этини бузмай сўядиган бўлса, кунига олтмиштача қўйни сўйиб ташлар экан. Шунда ҳам кунига топадиган гоҳо ўн беш, гоҳо йигирма тийингина бўлар экан. Уни ҳам ҳафтасига бир марта меҳнат ҳақини тўларди, ҳалиги Утарбой билан Қасен иккови қўлларига чўтларини олишиб, «ярим тийин грош чиқ», «чит фуфайка кир» деб чўткаларини шақирлатиб, қоқиштириб уриб қолгилари келар экан.

Ушандай бир ҳисоб қилган кун:

«Оч итнинг кетини сўқ ит ялайди» деб менинг қон кечиб, жин қучиб юриб топган ними-нисби тийинимга ҳам кинналарингни солибсан. Сенларниёқ айтганларинг бўла қолсин. Бироқ, мана шу товон ҳақи, пешона теримдан еганларинг елкаларингдан тешиб чиқсин!» деб, айтганларига кўна бердим,— деди.

Сейл ҳали «бу йил ноиложликдан Қасеннинг тузоғига илиниб қолдим» деган эди. Уша гапини Абай бошқатдан сўраганда, у яна бир бойнинг шаҳар жотоқларига қилаётган ҳаромлиги, хиёнатини айтиб берди.

— Ёши ўн еттига энди чиққан иним бор эди. Касб тополмаганидан кейин, ёз бўйи қайиқдан йиққан тийин-пийинимга бир от-арава олиб бериб, ўшани киракашликка, бержабойга киргизай деган эдим. Наматфуруш Сейсеке шу сингари от-араваси бўлган жотоқлардан киракаш йиғиб, узоққа киракаш қилиб юборади, дейишганди. Юборганда Бақти, Шавешекка юборади «Дунё деган сув текин, киракаш бўлиб борганининг ўзи ўлжага ғарқ бўлиб, кураб олиб келади» деб, яна мана бу Қасеннинг қушхонага чақирганидек, одамларни юбориб, жар солади, илвасин ташлайди. Ушанга соқолли бошим билан мен ҳам алданиб, мним ҳам қизиқди. Бир сафарга бориб кел. Қиш тушгунча қайтиб келасан, деб семиз оти билан, яп-янги бутун араваси билан жўнатаман-ку! Уттиз киши киракаш, етмиш-саксон от билан Бақтига той-той газлама олиб боришади. Қайтганда Сейсекенинг тери-терсагини ортиб келишади. Бунинг ўзи бир чети Хитойга, бир чети ҳу ўша Ирбитка, Макержегача савдо қиладиган, жойининг учи-қири йўқ, катта бой экан-ку, қурғур. Нимасини айтай, бошқасининг нима кераги бор, ўша иним яқинда келди. Шу кунларда уйимда кулала бўлиб, шўри қуриб ўтирибди. Қўл-оёғини совуқ уриб, думаланиб қолибди. Улим учи бўлиб, зўрға етиб келибди. Ўзини шундай олдирибдики, икки қулоғидан кун кўринади. Оти бўлса териси пайига ёпишиб, юз ерда дам олиб, зўрға келибди. Шундай қилиб, от ҳориб пўстак бўлган, эр ҳориб арвоҳ бўлганини кўриб ўтирибман. Борганидан келгунича қуруқ сув билан қора нонни тамаддиқ қилибди-да, отининг емини ҳам ниби-нисби қилиб берибди. Ҳақ, пул йўқ. Бориб ҳолини айтай деса, иним уйдан чиқолмайди, ўзим ҳам боролмайман. Қўшниларимиздан киракаш бўлиб кетган қайиқчи, яна бир ўзимдек шеригим бор эди, ўша йиғлаб ўтирибди. «Менинг боламнинг ҳам зимдан шўрини қуритаётир» деди. «Ҳали олиб келган териларингни тугаллаймиз. Ит егани, йўқолгани, йўлда ишдан чиққани бор,— ўшаларнинг ҳаммасини «пуржумкага» оламиз деяпти, деди.

— Хўш, буларнинг тери-терсакни, жун-пунни «пуржумкага» қандай қилиб олишини биласизларми?— деганида, Дармен кулиб қўйди.

— Ҳа, бир чеккасини биласиз. Дўл-шўп, мўжемка,

пироқ-сироқ!— деб, икки кўзингни бақрайтириб туриб тўнайди.

Дарменнинг гапи Сейлга маъқул тушиб, қараб қўйди-да, ажинларини чуқурлаштириб, хохолаб кулиб, гапининг давомини айтди.

— Ўша тери-терсак «йўлда расво бўлган» деган баҳона билан ўттизта киракашнинг ҳақини емоқчи. От-уловларига илгари чўқарган арзимаган пулни ҳам бермасликнинг чорасини қилаётир. Иним бетоб, ўзим боролмайман. Лекин шу ерда хонадони тангликда қолган, ўзлари тўн тўздириб, от ҳоритиб, озиб кетган ўттизта киракаш, ҳар кун зор қақшаб, Сейсекенинг дарвозаси тагини қўрқлашади, дейишаётир. Мана, Абай!— деб, овқат пишар вақтида Сейл Абайга арз қилаётгандек бир ҳасратидан хулоса чиқариб:

— «Фалон ерда олтин бор, борсанг чақа ҳам йўқ» деганларидек, бойга кун қолган қашшоқнинг қирда ҳам, сойда ҳам кўзи очилар кун йўқ экан-ку!— деб, сўзига хотима берди.

Абайлар мана шу Дамежоннинг уйида ётиб қолишиб, энди эрталабки нонуштага ўтиришган эди, устларига шошилиб, кўзлари чақнаб кетган Какитой баланд овоз билан қувноқ ҳолда салом бериб кириб келди. Бугун ҳам эшик аёз экан, этигида қиров зарраси буғланиб, билиниб турибди. Қуюқ мўйловларига қўнган қиров музлаб қолибди. У ешиниб сўрашиб бўлмасданоқ Абай: «Почтага бордингми, хат борми?» — деди.

Какитой қўйнига солиб, шошилганича олиб келган иккита хатни Абайга узатди.

— Почтага боришдан олдин Қумошнинг уйига кирдим, ўша ерга келибди!— деди.

Абай иккала хатни баравар йиртди-да, охиридаги ёзилган вақтига қаради.

— Мана бунисининг ёзилганига йигирма кун бўлибди. Буниси кейинги хат, ўн икки кун! Мағашга ҳар ҳафта хат қилиб тур деган эдим, ўшанга ёзган-ку. Почта тўхталиб, икки хат бир келибди-да!— деб гапирганича кўзойнагини тақиб, аввал олдинги хатга қаради.

Хатнинг боши оддий гаплар билан ёзилган экан. Охирийи Мағаш шеър билан ёзибди. Абай индамай хат ўқиётганда Какитой, Дармен, Боймағамбет, Дамежон — ҳаммалари ҳам қимирламай, фақат Абайнинг юзига тикилиб қолишганди. Мағаш хатининг охирида

даставвал сезган қайғуси, аламли доғини бор оташин, чин қалби билан шеър сатрларига тизибди. Абай ўшанга кўчиши билан, қаттиқ хўрсиниб олди.

«Инқиллаб ётган экан ҳали борсам,
Кўз ёшим тўхтатолмай бўлдим сарсон
Ранг заъфарон, ётганини чалқасидан
Кўксим кўриб туради, кўзим олсам.
Кўзларининг эти қочган, ориқлаган,
Суюғу пай — ҳаммаси аниқланган.
Оқ канафнинг ичида оппоқ бўлиб
Ётибди у азизим, шўрлик оғам!»—

деган жойига етганда, Абай кўзидан ойнагини юлиб олди. Рангги оппоқ оқариб кетди. Икки кўзи юм-юм ёшга тўлди. Хат сатрлари туманлашиб, кўз олдида эриб кетгандек танилмай, ўчиб кетди. Қўш қўллаб юзини босиб, индамай ўтириб қолганда, Дармен билан Какитой бара-вар йиғлаб юборишди.

Булардан кўра эслироқ Боймағамбет: «Кейинги хатни ўқинглар-чи!» — деди. Абай тезда ўзини тутиб олдида, ўша хатга қўл чўзди. Иккинчи хатдаги хабар биринчисидадиган дурустроқ экан.

— Биз келганимиздан буён Абиш оғамнинг кўнгли анча кўтарилиб қолди. Иштаҳаси ҳам дурустдек. Бугун уйқусида ҳам ҳаловат бўлди. Энди касалхона билан яхши уйнинг фарқи йўқ. «Кўлингизга олиб даволатсангиз ҳам бўлади!» дейишгандан кейин, хурсанд бўлиб қолдик. Доктор ҳам назар солдимикин деб, унинг сўзидан умид қилиб, шаҳардаги бир яхши, қулай уйга олиб чиқдик. Шу кунларда Абиш оғам ўзимнинг ёнимда. Апсамёт деган чалақозоқнинг уйида турибмиз. Ўзимизга ёр-дўст одам. Суриштириб сўрашсак, бизга жиян экан. Ҳозир ўшанинг уйида бир томондан докторга қаратиб, бир томондан бия соғдириб қимиз бериб, қараб турибмиз. Келгусини оллого топширдик!— дебди.

Абай бу хатни аввалгидек эмас, хиёл юпончиқдек қабул қилди. Ҳар ер-ҳар ерларини икки-уч қайта, товушини чиқариб ўқиди. Шундан кейин уй ичидагиларнинг ҳар қайсиси ҳар хил товуш билан тилакдошлик билдириб, худога ёлвориб, шукрона қилиб қолишди. Шу орада Абай қоғоз, қалам топдириб келиб, хаялламаздан шу бугуноқ хат ёзиб юборишга киришди. Даҳ-

лизга чиқиб, кичкина курсини олдиға қўйди-да, Каки-той ҳам ёза бошлади. Деразанинг токчасига суяниб Дармен ҳам ёзаётир. Булар ҳам дуойи салом хатларини борлиғи билан берилиб ёзишаётир.

Мағашнинг ҳалиги шеър сатрларини хотирлаб ўтирган Абай ҳам, ўшандай қилиб, жони қолмаган жонкуярнинг ундош созини чертиб сўзлади.

«Зорим хати, бу хатим,
Тинч юришибди дема!
Азайиб қувватим.
Суратим қолди, мана.
Бу тилак-саломим,
Кўнгил очар бир нома.
Менинг ўша роҳатим,
Кўзларимга сурмоққа...»—

деб кетган дарди-алам тўлқини бор эди.

Яна бир хил ғуссасини тўғри сўзлар билан ёзиб келиб, яна шеърға тушиб кетди. Бу худди шу дамда хавф билан умиднинг тез алмашиб, галма-гал чалпишиб, улуғ одам кўксини алаңға билан сувдек баравар ялаб турган чоғ эди. Ўша ҳолат шеър сатрларига бор ҳовури, чинлиги билан яна тизилиб кетди..

«Дам умид, дам хавф
Кўнгилга йўл топиб —
Қирса сўз топилмас
Ҳар хил ўйга ботиб.
Икки ой нима бўлиб,
Бир бошқа дард енгиб,
Ёпирай юрмасин
Докторлар янглишиб!..
...Апсамет жиянинг,
У сенинг бировинг,¹
Дўстлик билан дўстликка
Ўтамоқ тилагим!»—

деган салом сўзлари ҳам Абишга аталган сатрларга аралашди. Дам Мағашга ҳам ачиниб, унинг ҳалиги шеъридан қайғуда туғилган санъатини англаб, унга ҳам юраги эзилади.

¹ Бировинг — биттанг маъносида.

«Жароҳат-ла оғиз очди,
Жароҳати ярашди.
Жароҳатсиз биттаси
На учун уйқу очди!»—

деб аллакимга жавобсиз, ғамгин саволлар ташлаб кетади.

Абайнинг хати шундай куйларни чертаётганда Дармен ҳам, фақат мана шу эрталабнинг ўзида кўриб, сезганларини беихтиёр шеър билан ёзаётир.

«Икки хат қатор келди кўпдан кутган
Юракка юракларнинг куйин қўшган,
Қайгу ҳасрат чехрасида Абай оғам
Қўл қалтираб аввалги хатинг очган!
Жим бўлиб, тинглаб қолдик хатнинг сўзин,
Абишни кўргандекман ёнимда ўзим...
Ғамли ота ўқиёлмай тўхтаб қолди,
Рангги ўчган, ёшга тўлган кўрдим кўзин...
Умид билан сўнгги хатни яна очди,
Улуғ қалбнинг қайғуси жонга ботди.
«Бери қараб, уйга келдик лазаретдан»
Деганинг бор сўзингдан бўлди тотли...»

деб, у баъзи жойида ҳикоя қилиб, хабар ҳам ёзиб қўйди.

Абай эндиги ёзиладиган хатлар ҳақида маслаҳат берганди. Баъзан кўнгил кўтарадиган, бир оз кулдирадиган ёки маъюс кўнгилни чалғитиб очадиган хабарлар, гаплар ҳам ёзиш керак. Тўшакда чўзилиб ётган беморга ундай кўнгил очадиган хабарнинг ўзи ҳам керак бўлади, эм бўлади!— деган эди.

Какитой ҳам, Дармен ҳам узун хатлар ёзишди. Мағаш билан Утегелди Мойқонга ва Абишнинг ўзига ҳам суҳбатлашиб, эрмак бўладиган гапларни ёзишди. Шунинг билан чоштгоҳ пайтида бир неча хат, саломларни тайёрлашди. Беғараз дўстлар, юраклари бир тилак билан тепган жонажонлар, шошилинич салом хатларини Олмаотага йўллашди. Ўзлари келар ҳафтанинг янги ҳадяси, тилаги, умидидек бўлган янги хатни кутишди.

4

Юксак тоғ этагига боғи-роғи билан кенг ёйилиб ўрнашган нуқул пастак уйли, кичикроқ шаҳар, тоғ этагида катта, кенг жой қолдирган. Шаҳардан тоғ

ичига кирадиган чуқур сойнинг оғзида кўп уйли касалхона бор.

Ҳар дарднинг ўзига хос, бир қаватли, узунасига солинган алоҳида ёғоч бинолар бор. Боғли катта ҳовли шу сингари янги солинган, ўнтача биноли корпусларга бўлинган. Ёзда бу уйларнинг атрофи гулзор билан қуршалади. Ҳовлини гир айлантириб мева дарахтлари экилган. Улар касалхонани бағрига олиб, шундоқ гул, мева-чевага ўраб турганга ўхшайди.

Область шаҳри бўлган Олмаота ўзининг мана шу касалхонаси билан фахрланса арзийди. Айниқса бу касалхонанинг бош доктори, кекса яҳудий Лев Николаевич Фидлер бундан ўн беш йил муқаддам Олмаотага келиб, касалхонани қўлига олгандан буён, касалхонада кўп ўзгаришлар қилди. Касалларни даволаш, ёрдам бериш, ётадиган жойлари, овқат-оziқлари жуда яхши бўлиб кетди.

Шу касалхонага бели баланд, думдумалоқ, семиз катта тўриқ от қўшилган чана келиб, бир соатдан буён кутиб турибди.

Кун қиёмдан оққандагина, бу чана кутиб турган одам ўртадаги ёғоч бино — катта корпуснинг кенг эшигидан шошилганича чиқди. Тулки томоғидан тикилган пўстинининг тугмасини паст зинадан тушиб келаётиб тугмалашига қараганда, у шошилиб чиққан кўринади. Бу одам Мойқон билан русчалаб сўрашди. Телпагинин оларкан, илтифот билдириб, илдам ва дадил одимлар билан келиб, чанага ўтира қолди.

У ўтириши биланоқ тўриқ от, тортилиб турган бўжининг хиёл бўшаганини пайқаб, бошини чайқаганича бўжини чўзиб ташлаб, йўрғалаб кетди. Доктор қозоқчани чала билса-да, ўша билганини ўнғайсизланмай, эркин гапира берарди. Елкаси билан Мойқонга сал сўяниб: «Меники вақт озгина, тўриқ йўрға у ҳам шошади, юбор!» — деди.

Мойқон бир оз кулимсираб:— Хўп, хўп, бўлади, бирпасда етамиз!— деди. Бошини тортиб йўрғалатиб келаётган оти, дарвозадан чиқиб, шаҳарга борадиган катта йўлга тушди. Энди Мойқон иккала оёғини чана олдига тираб, музлаб қолган бўжини силкитиб қолди.

Эгилган қадди букланиб бориб ёзилгандек, икки биқини тўлиқ, катта-катта тақали тўриқ йўрға, пастликка, шаҳарга қараб ғириллатиб олиб кетди. Секин

ёғаётган қалин қор ғира-шира, симовий осмондан шамолсиз пайтда эринибгина тушаётганди. Тўриқ йўрғанинг суръати билан лайлакқор, энди шамол эсаётгандек тўзғиб учиб, юз-кўзга эриб ёпиша бошлади.

Мойқон олиб келаётган доктор, касалхонанинг бутун Олмаота яхши биладиган қадрли доктори — доктор Федлер. У яхши доктор бўлишнинг устига, кўп меҳрибон, жонкуяр, одамгарчилиги дуруст киши ҳам эди. Абишга у бир томондан одамгарчилик, бир томондан оталарча, дўстона кўнгил билан боқарди.

Олмаота шаҳридаги рус, қозоқ, нўғой, таранчи, дунган, қашқарлик, тошкентлик бўлсин, кўпчилигининг оғзида Федлернинг номи мудом олқиш билан тилга олинарди.

Бир лаҳзада шаҳарга кириб келган тўриқ отли чана кафтдек текис, тўп-тўғри Калпаковский кўчасида суръатини сусайтирмай, ғириллаб келаётир. Шундан кўндаланг яна бир ўқдек тўғри, кенг Сельский кўча бўйлаб Никольский бутхонасига қараб юрди. Йўли Калпаковский билан Сельский кўчаларидек текис эмас, ўнқир-чўнқир, шағал уйилган пасти-баланд, юриш қийин бўлган бир неча кўчаларни Мойқон кесиб ўтиб келаётир. Гордий кўчаси, Норим кўчаси, Сергиополь кўчаси, Розовая аллея деган кўча—ҳаммасидан ҳам отини елдириб, югуртириб ўтди. Ўзлари борадиган уйга юз тутиб, Старо-Қладбишчин кўчаси билан ўнг томондаги сойликка қараб яна отини қаттиқ йўрғалатиб кетди.

Семей томоннинг қозоғи аслида йўрғани бу томондагилардек қадрламайди. Бу ерда бўлса иккиннинг бири йўрға сақлашга тиришади. Яна пойгачи отдан ҳам йўрғани қиммат баҳолаб, қадрлаб асрайди. Мана бу тўриқ йўрға ҳам Мағаш билан Мойқонларга бошқача қадрлаш юзасидан келиб қолганди. Ўшани эслаганда Мойқон ўз ичида тўриқ йўрғадан ҳам, унинг эгасидан ҳам кўп миннатдор бўлди.

Қишнинг бошида, булар Олмаотага келиб етганларида орқадан Семейдан қўшиб чиққан отлари ориқлаб келган эди. Ўшанда мана шу Никольский бутхонасининг ёнидаги кенг майдончага жойлашган от бозоридан Мағаш билан Мойқон шаҳарда қўшиб юришга бир от олмоқчи бўлишади. Буларнинг Абайнинг жигарлари эканлигини биладиган, Дат деган бир киши бозорда ёнларига келиб салом-алик қилишиб, ҳол-аҳвол сўра-

шади. Датнинг ўзи шу ёқнинг кўп халқидек Абайнинг отини эшитиб, сўзларини ҳам хила уққан, ёдида сақлайдиган одамлардан бири экан.

«Шундай ном чиқарган Абайнинг яхши кўрадиган ўғли касалхонада ётган эмиш. Касали оғир экан. Уни Абай юборган кичик иниси йўқлаб келибди» деган гапни ҳам Дат эшитган эди. Энди Мағашнинг бозорга келиш сабабини билганда, Дат бозордан от излаб юрмасликни маслаҳат кўрди.

— Абсаметнинг уйига тушган экансизлар. У ўзимизнинг ошна-оғайнилардан. Уша ерга борайлик. Бошқа жойнинг отингни-кимлигингни билмайдиган, ўзингни танимайдиган одами билан қандоқ қилиб савдолашиб, қўл сиқишиб юрасан, Мағаш чироғим. Ешинг кичик, иним экансан. Абайнинг ўғлига бозордан от излатиб юрмаёқ қўяйлик. Бу ёқдаги эл ҳам Абайнинг эли. Ёт эмас, яқинларингиз. Отнинг иложини Абсаметнинг уйига бориб қилайлик. Юринглар!— деб, Мағашларни ўзлари тушган Абсаметнинг уйига бошлаб келди.

Уша ондаёқ ўзининг остидаги мана шу, «бир қизнинг қалинига арзийди» деб таърифланадиган отини тўртиқ қилди. Атрофга донғи кетган «Датнинг тўриқ йўрғаси» деган машҳур отининг эгар-тўқимини олиб, Мағашнинг қўлига нўхтаси билан тутқазганди.

— Элингга ҳам ола боргин. Абай оғага: «Улуғ юзнинг бир боласи совғага юборган бир тойи эди» деб олиб кетгин!— деганди.

Мана ҳозир Мойқоннинг Тошкент аллеясига қараб ҳали ҳам қаттиқ йўрғалатиб, ғизиллатиб келаётган тўриқ йўрғанинг шундай таржимаи ҳоли бор эди. Ушанда ҳам мол бозоридан чиқиб, Абсаметнинг уйига Дат билан бирга келишганда, мана шу Старо-Кладбишчин кўчаси билан келишганди.

Доктор Абишнинг ёнида бир соатга яқин ўтириб, уч-тўрт кундан буён бўлган ўзгаришни пайқади-да, унча очилиб, юпатарли гап айта олмади. Пастлаб, аста-секин сўниб бораётган қимматли ёш, азиз жоннинг ҳоли оғир. Бу дард, Федлернинг ҳозирги билган илмининг қувватидан, чегарасидан четдаги дард.

Кўкламга чиқадими, ёз чиқса, кун исиса, «ҳеч бўлмаса туғилган еримга етиб, бир ёқли бўлсам» деган армонини ҳам бугун Абиш аниқлаб сўраган эди.

Ёнига Мағашлар келгандан буён отасидан, оға-иниларидан, онасидан, рафиқасидан соғинчли хат-хабарлар олганидан буён Абиш туғилган элини, иссиқ уясини, ота-она, жигарларини бениҳоя соғинар эди. Ушани кўпдан буён даволаётган докторгагина эмас, сирдоши, мунғдоши, яқин кишисидек кўрадиган Федлерга бугун очиб айтган эди. Қариндошлари келгандан буён дарди енгиллашмаган бўлса-да, кўнгли кўтарилиб, қайғуси камайган Абишга, бир вақтда Федлер касалхонадан чиқиб, мана шу уйда ётиб даволанишга рухсат этганди. Шунинг эвазига ҳар уч кунда бир келиб туришни, қатнашни ранжимай ўз бўйнига олганди.

Абсаметнинг ёруғ, кенг хонасини Абишга бўшатаётганларида унинг ўзи синчиклаб қараб турди. Уйдаги чойшап, гилам, шолча, намат сингари чанг кўп бўладиган жиҳозлар, нарсаларнинг ҳаммасини йиғдириб чиқартирган эди. Абсамет бўлса Абишга касалхона беролмайдиган қимиз ҳозирлатиб ўтирибди. Ҳовлисида учта қисир бия соғдириб турибди. Доктор бўлса бундай чоғда ёзадиган рецепти билан таъсири кам, кўмаги кучсиз дорисини беради. Ҳамиша ўзи қараб, еб-ичиш, парвариш-сақланиш ҳақидаги, юз марта айтган маслаҳатини эслатади.

Абишнинг ҳалиги армонига у ўйланиб, тўхтаб туриб жавоб берди. Жиддий, ўйчан, катта-катта қўй кўзлари деразага тикилди. Енгил қор тўппа-тўғри қуйилаётган бўлса-да, аста-секин, гўё бир оғир салмоқ билан тушаётганга ўхшайди. Нарироқда япроқлари тўкилган, куз хароб қилган, оқиш тортган кўп дарахтлар кўринади. Баланд бўйлари, қалин бутоқлари билан қўшилишиб, пастга осилишиб, ўзларича бир кул ранг чангалзор оламга ўхшайди.

Олмаотанинг бугунги осмони ҳам устма-уст ўртилган оғир, симовий булутлар билан қопланган. Кун ҳам руҳсиз. У кунга назар ташлаган ўй ҳам руҳсиз. Ишонтиргудек, умидбахш этгудек ишончи оз бўлса-да, меҳрибон Лев Николаевич шу қадар назокатли, заккий Абишни ранжита олмади. Ўзининг чорасизлигидан беҳад сиқилиб, қийналаётгандек бўлди. Шундай қилиб ўтириб:

— Мумкин ёзга, балки Абдирахим етарсиз, чиқарсиз!— деб бир оз тутилиб гапирди.— Ҳаво бир оз исиб, чанг-тўзон кўтарилмай турган пайтда, шошмасдан,

яхши парвариш билан борурсиз. Аста-секин юриб, ўз туққан ерингизга етарсиз деб умид қиламан! — деди.

Лекин чор-ночор, ўнғайсизланганидан айтаётгани кўриниб турганди. Бу гапни бошқача алоқаси йўқ бир гапдек, шунчаки айтиб қўйганга ўхшайди. У ҳамиша соатини ўтказмай келиб, Абишни кўргани билан, бирор марта ўз-ўзидан хурсанд бўлиб кетган эмас. Шу шаҳардаги бошқа касал билан бетоб бўлган, ёшу қарига, эркагу аёлга ҳам қандай ёрдамлар берган эди. Гўр оғзидан қайтариб, ажалнинг оч чангалидан юлқиб, орага тушиб қутқариб қолган қанча-қанча одамлар бор.

Шаҳар халқининг ҳаммасининг оғзида Лев Николаевич Федлернинг номи достон бўлиб кетганидан, шаҳарда тажрибали докторлар кам бўлгани учун бу одам ҳар хил касалларни қарай берар эди. Сўнгги ўн йил ичида ўзи зўр жарроҳ ҳам бўлиб олган. Лекин, на чора, битта Абишга қолганда давоси таъсир қилмайди, чораси битган, кор қилмайди. Фақатгина: «Қараётган доктор бор, у — Федлер, ҳар уч кунда вақтини ўтказмай келиб туради. Қараб туради» деган гапнинг ўзи, бирйўла умиди узилиб бўлмаган навқирон ёшнинг суянчиғи дейилса бўлади. Шунинг учун у канда қилмай келади-да, бирор марта кўнгли кўтарилмай, дарди ичида қайтиб кетади.

Тили-ю, дили бир, хушфеъл Федлер Мағашга ҳам ёлғон гапира олмайди. Унинг ҳам латиф, гўзал, мулоим чеҳрасида оғир қайғу, оғули ёшларини кўриб турса-да: «Юпата олмайман, азизим, сизга ёлғон айта олмайман, лочиним! Абдирахимнинг соғлиғи қувонтирмайди. На чора, на чора!» — дейди.

Бугун ҳам ташвиш тортишдан бошқа гап айтмай жўнаб кетди.

Мағаш уни эшиккача чиқиб, чанага ўтирғизиб кузатиб қўйиб келганида, Абиш ёстиғининг тагидан янги келган хатларни олиб, юзини яширганча кўзига жуда яқин олиб бориб, ўқиётгандек бўлиб ётган экан. Уқиш у ёқда турсин, ниҳоятда кўнгли чўкиб, қайғуда ётибди. Қўлидаги қоғози Мағашдан, уйдан келган хат. Кўп ёзилиб, букланиб солинган хатнинг орасида битта сариқ, битта қизил иккитагина юпқа қоғоз бор экан. Абиш ҳалиги иккита қоғозни қони қочган, чиройли, нафис лабларига бир оз босиб ётди. Упаётганга ўхшайди...

Энди ингичка қийилиб келган қошларини кериб, Мағишнинг хатига секингина ишора қилиб, ёнига келган Мағашга сўз қотди.

— Мана бу биттаси сариқ, биттаси қизил қоғозларни кўр-чи... Мағиш: «мен соғиниш билан ўйлашдан сарғайдим... кичкина гўдагинг Рахиланг бўлса юра бошлади. У қизғалдоқдек, ширингина бўлиб, яхши ўсиб келаётир, деб ёзибди. Мана бу биттаси сариқ, биттаси қизил қоғозлар менинг Мағишим билан Рахилам-ку!— деди-да, кўзларига ёш олиб, ингичка қошлари тез чимирилиб, бурун катаклари титраганича ўғирилди. Танаси эмас, юзини ўғирди. Бир оз ётиб, ўзини тўхтатиб олиб хиёл пичирлаб:— сарғайиб озган Мағиш, қизариб, гуллаб келаётган Рахила-ку,— деди яна.

Мағаш бундай пайтларда Абишнинг жуда ҳам кўнгли бузилишини, анчагача оғир хаёллар чангалидан чиқа олмай қолишини ўйлади. Шунинг билан кеча келган хатлар орасидан сал кўнгилли, ҳазили бор жойлари бўлган Дармен ҳамда Какитойнинг хатларини эслатиб кўрди.

Абиш ҳозир уларга алақсимади. Ёстиғининг тагига озғин, ингичка қўлини яна секингина тикди-да, отасининг хатини олди. Уни ҳам кеча олганидан буён неча қайта ўқиган эди. Абайнинг илгариги хати ҳам шу ерда экан. Иккита хатдаги шеърларни ўқиб, Абиш сўниқ товуш билан ўзининг эндиги бир фикрини айтди.

— Оғам чўчиётир-а! Шундан-ку... Художўй, диндор бўлиб кетаётир. Менга ёзган хатларида ялинган, ёлворган, чўчиб тилак тилаган бир кайфият пайқалади. Сезаётирсанми, Мағаш? Ёки тинкаси қуриганда, умид узлаётганда одам шу зайл ялиниб-ёлворадиган бўлиб қолармикан?— деди. Фикрини охиригача етказмай, батамом айтгиси келмай жим қолди.

Мағашга қимиз келтиришни буюрди. Эндиги асосий овқат шу. Икки-уч ҳўплади-да, қимизни Мағашнинг қўлига бериб, ҳалиги фикрини бир сиридек айтди.

— Ҳаммасидан ҳам қаттиқ ботадиган бир хаёл бор. Оғам армонда қолди-ку!.. Менинг ҳақимда ўйласа армондан бошқа нима қолди? Уқитган эди... Усдирган эди. Эришадиганига эришгандир-ку, деб менга шодланиб боқарди. «Билиб, етилиб келиб, халқингга яхши хизмат қилсанг, мен армони йўқ ота бўламан» деган эди. Нимасини айтаман, ҳаммасидан аччиқ оғу шу-

ку,— деганида, озгин заъфарондек юзига катта-катта томчи ёшлари дувиллаб оқиб кетди.

Мағаш сукутда. У юзидан дастрўмолини ололмай, Абишга юзини кўрсата олмай ўтирганди.

Орадан яна кўп кунлар ўтганда, Семейдан, элдан бир неча марта хатлар келди. Бу томондан ҳам бир гал ўз номидан ёзса, бир гал Абишнинг номидан қилиб Мағаш ҳам хатни узмай турди. Бугун ҳам кенг хона холи. Бу чоғда Абиш бош кўтармайди. Кўпинча чалқасидан ётади. Нозик, эти бориб устихонига ёлишган ҳолда ёстиққа, пар тўшакка сингиб кетгандек, кўп кўзгалмайди.

Олмаотанинг қиши ҳам чиқиб келаётганга ўхшайди. Бугун бир ажойиб, чарақлаган очиқ кун эди. Кўча бўйидаги баланд, азим, ўқдек тўппа-тўғри теракларнинг яланғоч бутоқларига келиб қўнган қарғалар йил келганидан дарак бераётгандек тинмай қағиллашади. Абишдан нарироқда, стол ёнига ёлғиз ўтирган Мағаш нимадир ёзаётир. Анчадан буён ёзиб ўтирганга ўхшайди.

Ташқарида чарақлаган қуёшнинг баҳри-дилини очиб яшнатган осмони шу қадар тиниқ, топ-тоза, кўм-кўк. Эшикда югуришиб ўйнаётган болаларнинг товуши келаётир. Кўчада одатдан ташқари кўп пиёда ўткинчилар кўзга чалинади. Ғовур-ғувур қилиб чанада ўтаётганлар ҳам кўп. Катта байрам яқин дейишган эди, шунинг учунми, деразанинг тагидан жез қўнғироқлар жаранглаб ўтди. Отнинг кокилига, ёли, думига, қизил-яшил аламлар боғлаган, кенг чанага гилам ёпган ўткинчилар нағма чалишиб, куйлашиб кетишаётир. Шу сингари бир неча чана дераза тагидан ўйин-кулги қилиб ўтди. Яйрашиб, шодланишиб, шовқин-сурон қилиб кетишаётир.

Ташқарида ҳаёт шундай. Уй ичида ёлғиз ўтирган Мағашнинг дилисиёҳ. У кўпдан ёлғиз. Бурчакдаги каравотда жонидан ширин оғаси, азизи ётибди. Ушанинг аҳволидан бошқа ҳаёт Мағашни на чалғитади-ю, на чанги.

Ҳали ўтган соғлом ҳаётнинг шовқин-суронига Мағаш хиёл кўз ташлайди-да, яна ўз ғурбатига ботиб, ўзининг эндиги ягона сирдоши — қоғозига эгилади. Илдам қўли яна бир неча сатрларни оқ қоғоз юзига баён этади.

Унинг шеър ёзиб бўлганини ётган жойида ҳам яхши сезган Абиш гап қотди.

Мағаш пайқамаган экан. Абиш гарчи жимжит ётса ҳам, жуда ҳушёрга ўхшайди. Астагина қўлини чўзиб, пичирлаб сўзларкан, буйруқ қилди.

Шеърингни битирдинг-ку, бер-чи!..

Мағаш беришини ҳам, бермаслигини ҳам билмай, тараддудланиб қолди. У Абишнинг худди мана шу ётган ҳолини тасвирлаган эди. Ушани беморнинг ўзига четдан кузатувчининг тили билан тасвирлаб беришни оғир билди. Бермаса Абиш ранжийдими деб ҳам андиша қилди. Тортиниб қолди.

Абиш унинг кўнглидаги саросимани ҳам билиб турибди.

— Андиша қилма, ранжимайман. Сен ёзсанг ҳақиқатини ёзасан, бер!— деди.

Мағаш қоғозни келтириб берганда, Абиш аввало қимиз сўраб уч қултум ичди-да, томоғини ҳўллаб олди. Яна Мағашнинг кўнглига тасалли бергиси келиб, куч билан жилмайиб, ҳазил қилди.

Мағаш ҳамон сукутда. Акасининг тўшагига келиб тирсагини тираб ўтирди. Абиш қонсиэвланиб, суяги кўрингудек бўлиб озган узун, ингичка бармоқлари билан қоғозни ушлаб ўқиётир.

«Мана, ёлғиз ўтирибман ҳар хил хаёлни ўйлаб,

Чидаб зўрға, кўзга келган ёшни куйлаб.

Бемор тинч бўлганида, мен ҳам тинчман,

«Иҳ» деган товуш чиқса, юрак ўйнаб,

Инқиллаб ётади у заҳил бўлиб,

Хириллаб йўталолмай кўкрак тўлиб.

Ёлғизлик, ноиложлик эсга тушиб

Юрак бадтар эзилар бунни кўриб.

Тўғри сўз, зўр одобли, тоза юрак,

Оқ кўнғил кўксига ҳеч сақламас кек.

Ҳаётдан умиди йўқ, меҳнати кўп,

Ётади зўр кўкраги қўзғалмай тек.

Бўлади, билган киши айтса эр деб,

Тап тортмай ҳеч нарсадан ётар «кел» деб.

«Азобингдан қутқар-чи, бор тилагим,

Айтади жоним ҳозир олабер» деб.

Кўп илтижо қилади айтиб шундоқ,

Мен чидайман эшитиб бунни қандоқ?

Юзин кўриб, меҳнати эсга тушиб,
Ўзимни тутолмадим бугун тийиб!»—

деган сатрларни ўқиб бўлиб, Абиш хийла вақтгача куч йиғиб, хаёлни бир жойга тўплаётгандек жим қолиб ёта берди.

Бир вақт Мағашнинг юзидан кўзларини олмай, секин гапира бошлади.

— Менинг касалим ҳақида қанча-қанча шеърлар туғилаётир. Оғам, Дармен, Какитой, бу ерда сен. Фақат ҳасратда туғилмай, шодликда, эсончиликда туғилса эди! Ўшанинг учун туғилса эди!— деб бир оз жим ётиб, яна соғлом ҳушёрлик билан эндиги фикрларини айтди.

— Бор шеърларга зеҳн солсам, шу қадар шоир бўлиб, жуда ҳам санъаткор бўлиб кетаётирсизлар! Яна бу хилдаги шеърлар илгари қозоқ тилида яратилмаган бўлса керак-а?— деб ўз-ўзига савол бериб, яна бир оз ётди-да, кейин жавоб қилди.

— Оғам орқали рус санъатидан келаётган чин ўртак-ку! Лекин қайғуни черта бермаслик керак. Оғамга ҳам шуни айт. Мен ўзи билан суҳбатлашганимда ҳаммиша шу фикримни айта берар эдим... Етказа олдимми, йўқми... Рус санъати оғамни булутга миндиргандек, баланд кўтарди-ку. Уни ёруғликка олиб чиққан рус санъати бўлди! Мана энг қизиғи, шафақ отиб турган энг ёрқин, шодлик чоғи олдда... Россиянинг келажаги ўзгача — ёрқин, чароғон! Ўшани мен Петербургда, Москвада кўп одамлардан жуда кўп эшитган, уққан эдим. Бир четини оғамга, ўзларингга айтган ҳам эдим... Кўп ишларни анави Павлов яхши билади. Уларнинг гапига қулоқ солсанг, умиддан бошқа гап гапирмайди... Ўша Россияни англаш керак! Семей, мана бу Олмат, булар йироқ-йироқдаги қоронғи бурчаклар. Лекин Россиянинг тонги йироқ эмас!— деб чуқур маъноли бир тахминга борди-да, яна анчагача жим қолди. Кейин индамай икки қўлини Мағашга чўзиб қимиз олдириб ичди-да, энди бошқа бир вазият олиб, гап бошлади.

— Биров туғилади, биров вақтли, вақтсиз оламдан ўтади. Лекин халқ, жамият, замон ўз йўлида давом этади. Ҳеч бир киши—шахс дунёга устун бўлолмайди. Сенлар ҳам бирйўла чўкиб, икки букилиб қолманглар!— деб яна бир оз ётди-да, энди жуда тетикланиб,

куч билан жилмаядиган кайфиятига кўчиб, Мағашга ҳазил қилди.

— Сенга нима бўлди!?— деб ҳалиги шеърини қўлига олди.— Қайғудан, кўз ёшидан, ҳасратдан чиқмай қолдинг! Мен ундоқ қилишга рухсат бермайман! Қўй уни, кўнгил кўтар. Менинг ёнимдан хўчага, шаҳарга чиқиб, бир ёзилиб кел-чи!— деди.

Шу чоғ тушлик овқатнинг вақти бўлиб, кундаги одати бўйича, Мағашни меҳмонхонасига таклиф қилиб, Абсамет кирган эди. У шу сингари кундузи бир маҳал, кечаси бир маҳал Абишнинг ёнига кирарди-да, ҳоли-аҳволини билиб, ўз кўзи билан кўриб, секин, мулойимгина, ётиғи билан сўраб, билиб чиқарди. Ҳозир Абсамет кирганида Абиш уни ҳам қўли билан ёнига чақириб олди. Мағашга: «Ўтегелди билан Мойқонни чақир!» — деди.

Даҳлиз уйлардан бирида Абиш билан Мағашнинг аҳволига мудом зеҳн солишиб, кайфиятларидан билишиб, кўпинча дамлари ичларида бўлиб келаётган икки хушчақчақ, бақувват, туйғун йнгит энди юзларида бевозталиқ, қўрқув акс этгани ҳолда киришди.

Абиш ҳалигидек ўз ҳолига яраша кўнгил кўтарганича Абсамет билан Мағашнинг қўлларини ушлаб ётганди. Ёнига йиғилиб келишган дўстларининг ҳаммасига энди эшитилар-эшитилмас товуш билан бир ишни топшира бошлади.

— Менинг Мағашим уйдан эшикка чиқмай ўтира-вериб сарғайиб, озиб кетди. Бугун русларнинг қизиқ байрами — масленица. Мен эшитиб ётибман, Олматининг кўчаси тўла ошула-кулги. Бугун тўртталанг чана қўшиб, шаҳарнинг ўртасига боринглар. Тўриқ йўрғани қўшинглар. Бу шаҳарда масленицада ҳамма ўйин-кулги, томоша қилади. Сенлар ҳам катаца қилинглар!— деган гапларини рад этиб бўлмайдиган буйруқ тарзида айтди.— Мағаш, Ўтеш, боринглар, томоша қилиб келинглар! Абсамет, сен тўриқ йўрғани ўзинг йўрғалатиб, шу шаҳардаги бор йўрғалардан ўздириб кел. Мен соврин бераман!— деб кулиб қўйди.

Уйдаги эркакларнинг ҳаммасининг чиройи очилиб, қўша хулишди. Бош ирғашиб, бараварига гап бошлашди.

— Хўп бўлади. Айтганингдек қиламиз!

— Ўздириб келамиз!

— Фақат сен буюрсанг бўлди!

— Ё омаат! Тахаси енгил! Бери қараб, тузалиб келаётир-ку!— деган сўнгги гапни Абсамет жуда ҳам шодланиб айтди.

Уша куни тушдан кейин, ҳалиги тўрттови иккита чанани Абсаметнинг кенг ҳовлисида қизғизон қилиб, чоптириб чиқишганди. Кенгроқ, қулай чанада Мағаш билан Утегелди орқароқда ўтиришди. От бошини тутишга уста Мойқоннинг ўзи козлага чиқди. Абсаметни олдиларига солиб олишди. Ихчам жуссали, чўққи қора соқолли, чақнаб турадиган катта-катта қора кўзли Абсамет, чиндан ҳам ҳеч кимга айтмай, тўриқ йўрғани Мойқон иккови «ҳа» дейишиб, яхшилаб боқишиб, мана шу масленкага ҳозирлаб юришганди.

Бугун Мағашлар шаҳарни жуда кўнгилли, яшнаган ҳолда кўришди. Учалови чанада сўзлашаркан, Семейдан Олмаотанинг бутунлай бошқачалигини айтишиб, хурсанд бўлиб томоша қилишарди. Кечки пайтларда зўр гавдаси билан осмоннинг қоқ ярмини оладиган қалин қорли Олатов одамнинг хаёлини сеҳрли бир магнит билан ўзига тортаётганга ўхшайди. Суқлантириб тартади. «Қандай баланд, қандай азамат, қандай ажойиб олам» дейишдан бошқа сўз топиш, тасвирлаш қийин туюлади.

Тўғри, уйлари фақат бир қаватли, деярли ҳаммаси ёғоч бинолар. Семей, айниқса катта Семей буларнинг айтишига кўра ҳам, тўғриси ҳам бу шаҳарнинг уйларида қанча баланд, катта, кўркам тош бинолар билан безатилган. Аслида бу учови Олмаотанинг кўчасига чиқиб, ўзаро суҳбатлаша бошлашса, ҳамиша Олмаота билан Семейни галма-гал тилга олишиб, таққослаш билан бўлишарди. Ҳозир ҳам булар шу шаҳарнинг боғироғи билан мева-чевасининг кўплигига қизиқишаётир. Айниқса кўчалар бўйидаги, буларнинг тасвирига кўра, «одам айтгусиз азим дарахтлари» қандай. Осмон билан ўпишиб турган, катта оққайинлари, йўғон эманлари-чи! Ҳаммаси ҳам анави улуғ Олатовга яраша битган, ўсиш, униш аломатларига ўхшайди.

Утегелди Мағашдан шаҳарнинг боғлари ҳақида ҳайрон бўлиб сўраб келаётир.

— Хўш, мана шу шаҳарнинг бутун боғи бир кунда барпо қилинганми? Бутун дарахтлари бир соатда экилганми? Нега бу, ёз чиқарда қирқилган той-ғунон-

ларнинг ёлидек дарахтларнинг ҳаммаси теп-текис? Ҳаммасини теп-тенг қилиб ўстириб қўйган қайси худо экан! — деди.

Мағаш бу шаҳар ҳақида кўп эшитиб, Абишнинг соғлиги ҳали анча дуруст вақтида унинг ўзидан ҳам кўп уққан эди. Ўтегелдига Олмаотанинг боғлари ҳақида гапириб берди.

— Бу ерда бундан саккиз йил муқаддам бўлган, ҳалиги машъум офат зилзиладан кейин боғларнинг дарахтлари қайтадан экилган! Сенинг пайқаганинг тўғри. Кўп боғларнинг мева дарахтлари, кўчалардаги мана бу манзарали дарахтлар бир вақтда экилганлиги учун қирқилгандек, бир текис бўлгани тўғри! — деди.

Олмаотанинг мевалари пишиб турган пайтини кўрмаган Ўтегелди мана шу шаҳарда дарахт кўплиги шаҳарнинг ҳусни, халқнинг ризқи эканлигига дурустроқ баҳо бермайди. Олмаотанинг Семейдан ортиқлиги шу деган гапга асти кўнмайди. Ўзи Чинғиздек дарахтсиз тоғда ўсган, дашти-биебоннинг одами бўлгани учун, баъзан Ўтегелди Олмаотанинг кўча бўйидаги дарахтларини кўролмай, ёмонлаб ҳам юарди.

Бугун Гордий кўчасига келиб, ундан Сельский кўчаси бўйлаб елиб юрган кўп чаналарнинг пойгачи отлари, йўрға отларига қараб тўхтаб туришганда, Ўтегелди Олмаотанинг дарахтлари ҳақидаги гапини яна давом этдирди. Абсамет бўлса, Сельский кўча бўйида тўриқ йўрға билан, бир тўп йўрғанинг орасига қўшилиб, узоқ пойгага кетган эди. Ўшанинг яна қайтишини кутиб туришганларида, Ўтегелди энди Мағаш билан Олмаота шаҳрининг дарахтлари ҳақида баҳсга тушди.

— Айта берсанг бу шаҳарингнинг ҳамма кўчалари ўғри. Айниқса ёзнинг куни япроқ ёзганда, қандоқ дегин! Ҳар бир дарахтнинг уйдек соясига биқиниб туриб, бировни тўнайман деса, уйни уриб кетаман деса, ўшанга кўмаклашиб тургани йўқми? Ундан қола берса, анави Олатовнинг қўйни-қўнжи, тик қарағайлари, у ҳам шунақа ўғри! Мана бу кўчадан йўл ол-да, анави тоғдаги, қоядаги чирмашиб кетган қалин тиканак қарағайзор, хилват жойга бориб кир-да, кет! Тўпла-тўғри «ўғирлаб қоч-да, шу ерга кел» деб тургани йўқми.

Мағаш бунга кулди.

— Хўш, ўша айтганларингга яраша шу шаҳарда ўғри кўрдингми? Келганингга бир неча ой бўлди, неча марта «отлан»лаб чопдинг?

— Униси рост, бир қизиғи шу ерда ўғри йўқ. Мен айтайми, агар ўзим ўғри бўлсам, худди мана шу Олматининг ўғриси бўлардим!— деб Ўтегелди Мағаш билан Мойқонни анча кулдириб олди.

Аслида камгап Мойқон ҳозир бунга ҳайрон қолиб:

— Катта шаҳар, тумонатдек одам гавжум ерда тураётган одам ҳам шундай дея берар экан-да. Ўғрида нима ҳақи бор экан бунинг?— деди.

Ўтегелди шунга яраша ўзининг бир катта далилини келтирди.

— Вой, вой, ундоқ деманглар. Мен Абайнинг ўзидан эшитганман, ундоқ дейдиган бўлсанг... «Нима учун бизнинг Тўбиқтида энг ўғриси кўп эл Мирзабўжей?» деб бир сўраганимда, айтган эди. «Кўрмайсанми, уларнинг қишлов-яйловларини қара-чи! Яккаш Қўйтос, Қизилтос, Ўғрисой, каталак-куталак. Ерининг ўзи ўғри эмасми? «Ўғирлаб олиб кел-да, бир муюш айланиб бир сойга кир-да кет! Ичак-чавағини ағдариб сўй-қўй»— деб турибди-ку, деган эди. Шу гапни Абай айтган, сенлар мени унақа калака қилманглар. Унга кўнадиган киши йўқ!— деб, ёлгондан қовоғини солиб, мийиғида кулиб қўйди.— Кўчаси ўғри бўлгандан кейин боғи-роғи ҳам ўғри-да!

Мағаш бунга яна кулди-да, кенг кўчага сиғмай, қаторлашиб, қорли йўлни гижирлатиб, елиб-югуриб келаётган кўп чаналарни кўрсатди... Уч от қўшиб, қўнғироқларини жаранглатиб, бақириб ашула айтиб, шақиллаб кулишганларича бир тўп маст-аласт эркагу аёллар чанани чоптириб ўтишди. Буларнинг отлари... Абсамет сингари атайин пойгага чиққан, пойгачи, ёки йўрға отлар эмас. Оддий, кунда қўшилиб юрган, сули билан кепакка галма-гал тўйиб, хом семирган юккаш отлар. Жайдари моллар. Улар қаттиқ чопганларида ҳам лўкиллаб, сертук гавдалари қўпол ҳаракат қилиб, чанадаги қизишган-маст эгаларига ўхшаб, лапанглаб чопади. Бесўнақайликлари билан кўча бўйидаги халқни кулдириб, ҳазил қилдиришади. Онда-сонда ўтадиган, ичишиб қизишган одамлардан ташқари, Сельский сингари кўндаланг, тўппа-тўғри кенг кўчага сиғишмай ёндашиб, шиқирлатиб пешоналарига қор тўзитиб, шамол

урдириб ўтаётан пойгачи чаналар ҳам бор. Шуларнинг баъзиларига ёли қалин, оёқлари узун-узун, боши келишган отлар қўшилган. Тик қулоқлари, қисқа думларида ҳам бир таннозлиқ пайқалади. Шу сингари сувдек йўрға пойгачилар ғириллаб ўтади.

Улардек зоти асл бўлмаса-да, қозоқ молидан чиққан, юриши чиройли тўриқ йўрғалар, бўз йўрғалар, қора йўрғалар ҳам қор тўзғитиб елиб ўтади. Рус йилқисининг зоти асл пойгачилари ҳам, ўз рақобати, пойгасини қилиб, ўқдек тез ўтаётир. Бир вақт Мағаш, Мойқон баравар пайқашиб, бақириб юборишди. Ўнтача енгил йўрғаларнинг энг олдинги тўпида, қуёндек оплоқ бўз йўрға билан «узанги қоқишиб» тўриқ йўрға ҳам елиб келаётган экан. Турганлар беихтиёр бир оғиздан «Абсамет, бос!» деб, қичқириб юборишди.

Пойга янги бошланган экан. Ўнта йўрға, олдинги бир оқ, бир тўриқ отни ўздириб юбормай, изма-из келаётир. Пойга Қалпаковский кўчаси билан бориб, Тошкент аллеясига етди-да, шундан паркни айланиб, яна Қалпаковский кўчасини қўршаб олди. Мана шу Сельский билан бориб, оқ бутхонанинг олдидаги майдонда, мол бозорида тўхтади.

Кўпчилик шу хабарни эшитгандан кейин, энди йўрғаларнинг пойгасини маррада кўрмоқчи бўлди. Мағашлар яна чанага ўтириб, йўртганларича оқ бутхонанинг ёнига келиб тўхташди. Бу ерга ҳам одам кўп йиғилган экан. Шаҳар халқини Мағашлар энди пайқашди. Бу ердаги бир тўп одам, ўқувчи йигитчалар экан.

Одамлар орасида айниқса оқ тугмали, кул ранг шинель кийган гимназия ўқувчилари кўпроқ кўринади. Ҳар хил маҳкамаларнинг сариқ-чипор тугмали чиновниклари ҳам хотинлари билан кўриниб қолишади. Лекин йиғилганлар ичида кўпчиликни сариқ-чипор қилич таққан, қизил-сариқ ўрама боғлари чалкаш-чулкаш осилган полициялар, урядник, стражниклар ташкил этади. Мана шулар кўзга ҳаддан ташқари кўп бўлиб кўринади. Уларнинг тўралари, жандарм офицерлари ҳам тез-тез кўриниб туришади.

Шундай бўлмаслигининг иложи ҳам йўқ. Сабаби тўқсонинчи йилларда, мисол учун, соғлиқни сақлашга ишлатиладиган харажатнинг ҳаммаси мана шу шаҳарда полицияларга сарф қилинадиган харажатнинг ўндан

бир қисмини ташкил қилар эди. Шунинг учун ҳам Абиш соғ вақтида шу ердаги дуруст одамлар билан кўп марта очиқ сўзлашганида: «Верний шаҳрида ким кўп?» деса, «саллали муллаваччалар билан сариқ-чипор қиличли жандармлар кўп» дейишарди.

Уша кўпнинг бугун ҳам кўриниши мўл. Қозоқ, нўғой, таранчиларни олганда, уларнинг кўпчилиги беш мачитнинг муллаваччалари, халфаларига ўхшайди. Нўғойча телпак кийган мана шу қавм ҳам бугун масленканинг ялли ўйин-кулгисига, шом қоронғисини ёпишиб, гала-гала бўлиб келишган кўринади. Албатта, буларнинг устига, сони оз бўлса-да, тулки томоғидан тикилган пўстинли, тулки пўстинли, сувсар пўстинли, мақтанишиб, чиранишиб чиқишган рус, нўғой бойлари, таранчи, қозоқ савдогарлари ҳам кўринади.

Яна бир тоифа кўп халқ, мана шу йиғинда қўл чўзишиб юрган, ғоят озиб-тўзиган чехрали гадойлар. Ҳақиқатан эса шу пайтдаги Олмаота бир томондан озиқ-овқат, мева-чева жуда тўкин шаҳар бўлса, шу билан бирга, бу ерда неча хил халқдан чиққан гадой, тиланчилар ҳам жуда сероб эди. Буларнинг бир катта тўпи — сўнгги йилларда ички Россиянинг ерсиз қолган, очарчиликка учраган деҳқонлари. Макон излаб, истиқомат қилгудек жой излаб, ҳалол меҳнат-касбнинг пайига тушиб келган қора халқ. Қора меҳнат аҳли. Яна сўнгги йилларда саҳрода-ю, тоғда бўлган беомон ют туфайли бутун овул-аймоғи билан чувалашиб, тўзиб кетган қозоқларнинг оч-ориқлари ҳам кўп.

«Биров тўқликдан сакрайди, биров совуқдан сакрайди». Томоша қилгани чиққан тўқлар орасида мана шу қари-қартаит ота-оналар шўри қайнаб, ўзларининг худди шу бугун кечаси ондан ўлмасликларининг тамаддини тилаб юришибди. Мағашни танийдиган, Абишни биладиган бир неча қозоқ тиломоч чиновниклар ҳам шу майдонда кўринишиб, Абишнинг аҳволини сўрашиб, тўриқ йўрға ҳақида сўзлашганди. Шаҳарда тушдан буён мусобақа, пойга бўлаётган бўлса-да, қош қорайиб, қоронғи туша бошлаши биланоқ бор кўчалар зим-зиё, қоп-қоронғи зулматга айланди.

Шаҳарнинг қоқ ўртасидаги катта, кенг кўчаларнинг ҳам бирор ерида кечки чироқ йўқ. Бутхона ёнида йўрғаларнинг қайтишини кутиб турган халқ, бўз отнигина бўлмаса, бошқа тўриқ, қўнғир, қора, кул ранг от-

ларнинг ҳаммасини «тўриқ» деб тахмин қилади. Қайси от ўзиб келаётганини аниқлаб била олмайди. Лекин шунда ҳам йилига бир мартагина бўладиган мана шу соатдаги пойгага йиғилган барча шаҳар халқи синчиклаб қараб турибди.

Кўча ва майдон бутунлай зулмат билан қопланган бўлса-да, тумонатдек йиғин тарқалмади. Бутхонанинг тоғ томонига тўпланиб, иккига ажралиб, орада отлар ўтадиган кенг кўча қолдириб, соатларига қарашиб: «Келади, келиб қолади!» «энди келаётир» дейишиб, шошилиб кутишаётир.

Айтгандек энди бир оздан кейин кўча бўйида, ярим чақирим келадиган ерда бир тўп қора кўриниб қолди. Бошқа йўловчи, от, чаналардан мутлақо холи қолган, полициялар қараб турган кенг, очик йўлда енгил чанали жўшқин йўрғалар, тасирлатиб, рақобат қилиб келишаётган экан. Бутхона кўриниб, беҳисоб халқнинг қораси сезила бошлаганда, Абсамет ўзгариб кетди. Энди кичкина чанасининг қайтарилган олдига иккала-оёғини маҳкам тираб олди. Шу чоққача қўлларини шилиб, еб келган, боши тошдек қаттиқ тўриқ йўрғанинг бўжисини тортиб қолиб, бир лаҳзада силтади-да, икки ёғига, қовурғасига куч билан шарт-шурт бўжи уриб юборди.

— Чув-а, ҳайда-а! деб, товуш ҳам жаранглаб, қаттиқ чиқди.

Сувлиғини қаттиқ тишлаб олган тўриқ йўрға энди бир нафас қайсарлик билан қаттиқ тортилган бўжининг сал бўшай бошлаганини пайқади. Сўнгги марта ўзининг кирвоз, латиф ҳаракатидан қилиб, кокилини орқага қайириб ташлади. Гижинглаб, бошини дўғага ургудек бўлиб, чайқаб-чайқаб ташлади-ю, учиб берди.

Шаҳардаги бир тўп магазиннинг эгаси, отоқли бой Абдивалиевнинг бўз йўрғаси ҳали ҳам буни ўздирмай, шоти қоқишиб келаётган эди. Тўриқ йўрға маррани эндигина пайқагандек, Абсаметнинг қаттиқ қичқириб «ҳайт, чу-у!» деган сўнгги ҳайқириғи билан ўқдай учиб ўза бошлади.

Шундан кейин секунд сайин боши ўзиб, бўйни ўзиб, бўйи олдинга тушди. Яна бир оздан кейин бўз йўрғанинг буғ отиб келаётган бурун катаклари Абсаметнинг чап елкасида озгина вақт билиниб турди-да, тўриқ йўрғанинг чанаси ҳам ўзиб чиқди. Ўша кетганича ош-

қиниб-тошқиниб, атрофдагиларни чуввос солдириб шодлантирганича, ҳамма йўрғадан ярим кварталча ўзиб чиқди. Тўриқ йўрға бутхона ёнидаги қоқ ёрилиб турган одамлар ичидан юлдуздек учиб ўтди.

Отлари шаҳарнинг тўраси-ю, фуқаросига, руси-ю қозоғига батамом афсона бўлган Абсамет билан Мағаш, овқат пишар пайтда гангир-гунгур сўзлашиб, хурсанд бўлиб суҳбатлашганларича ўз ҳовлиларига киришганди.

Даҳлиз уйларда Абсаметнинг хотини, болалари, хизматкорлари келганларни ешинтира бошлашди. Улар ҳовлиқиб, кулишиб, ҳузур қилиб хушхабарларини айтишаётир. Усти-бошларининг совуқ ҳовури кетиб, таналаридан кўчанинг совуғи аригандан кейингина Абсамет бошлиқ Мағашлар тўрдаги уйга, Абишнинг ёнига киришди. Унинг кўзлари юмук бўлса-да, уйғоқ ётган экан. Қўлини хиёл кўтариб, кирганларни ёнига чақирди.

— Эшитиб ётибман, ўзибсанлар! Шодлик... Хайрли бўлсин, Абсамет... мен сенга мукофот тайёрлаб қўйдим!— деди-да, ҳали ёстиғининг тагига тиқиб қўйган катта, узун ханжарини суғуриб олди. Сопи фил суягидан ясалган. Қинига туташ кумуш урилган, Кавказ устасининг моҳир санъатини намоён қиладиган ханжар.

Аббастуманда даволаниб ётган йили, ёзда, Абиш ўша Кавказдан олиб келган бир асл эсдалиги эди. Ҳозир ўшани ўз қўли билан Абсаметга тақдим қилди.

Абишдан олган мукофотидан, эшитган олқишларидан хурсанд бўлган Мағаш билан Абсамет бемор ёнидан энди меҳмонхонага чиқиб, чойга, ошга қарашди. Буларнинг бир тўлининг овизларидаги эндиги таъсирли, қувончли, қизгин сўзлари тўриқ йўрғанинг бугунги санъати бўлди. Ялтироқ катта сариқ самовар тўғарак хонтахта ёнига келиб ўрнашди. Катта хонтахта устига ёзилган қизғиш дастурхонни тўлдириб бўғирсоқ тўкиб ташланди. Сариғ ёғ, асал, жент, қанд, конфет идишлари келтириб қўйилди.

Ўзаро тотув, иззат-ҳурматда бўлган озгина одамларнинг хиёл ором олгудек ширингина кечки ўтиришлари шу таҳлитда бошланаётган эди. Худди шу чоғда ташқарига эшик очилиб, оғир ағдарма этиклари ги-

ирлаб, бамайлихотир қадам ташлаб келаётган бего-
та меҳмонларнинг ғачир-ғучури билинди. Сал вақтда
меҳмонхонанинг эшиги очилиб, кириб келаётган бар-
заста-барваста қалин кийимли меҳмонларнинг «Асса-
тому алайкум, ассалому...» деган товушлари жаранглаб
эшитилди..

Уйга иккита одам кирди. Олдингиси баланд бўйли,
сувсар телпакли, пахмоқ қўнғир соқолли, орқадагиси —
оғир, қалин қора телпак кийган, ўрта бўйли, яғринли,
оппоқ серсоқол одам экан. Келганларнинг юзига диқ-
қат билан қараб, билган он Абсамет ўзи алик олиб,
отилиб ўрнидан турди. Мағаш билан Мойқон ҳам ол-
динги кирган меҳмонни танишиб, барабар салом бериб,
ўринларидан ирғиб туришди.

Келган иккита кексароқ одамни уй эгалари қўршаб
олишиб, ешинтиришди, устки кийимлари, бош кийим-
ларини ешинтириб, хонтахта бошига, тўрга чиқаришар-
кан, орқаларига ёстиқлар ташлашди.

Бу уйдагиларнинг ҳаммасига қадрли бўлган, олдин
кирган меҳмон Дат эди. Қимматли қора ланбўҳдан
тирсак енг камзул кийган, кўкрагига тилла соатининг
занжирини осилтирган, қизил-сарикдан келган кўркам
юзли Дат Мағаш билан аввало Абсаметга хайрли
бўлсин деди. Тўриқ йўрғанинг пойгадан ўзиб чиққани-
ни табриклади. Ундан кейин Мағашга ёнидаги ҳамро-
ҳини таништирди.

— Мана бу менинг йўлдошим! Отини эшитган бўл-
саларинг керак. Бизнинг нариги томони қирғиз, Етти-
сув, бериги томони Олмати, Қололимизга номи кетган
шоиримиз, Жамбул деган донгдоримиз шу бўлади!—
деди.

Кичикроқ ўткир қўй кўзли, қизил мағиздан келган
Жамбул шоирни Абсамет биларди. Жамбул энди Ма-
ғаш билан танишиб сўрашди-да, тўриқ йўрғанинг бу-
гунги санъатини ўз кўзи билан кўрганини айтди.

— Туёғи тарсиллаган жонивор-эй!— деб, икки қўли-
нинг муштумини жуфтлаб кўрсатиб:— Ёнимни ерга
бир теккизди-да! Олмаотанинг тўраси-ю фуқароси,
каттаси-ю кичиги завқ қилганидан танглай қоқишди!
Бош эгишди-ку бирйўла. Асти атама, отам. Ҳамиша
йўлинг бўлсинда, яхши оғанинг боласи экансан. Отанг
ҳам яхши, отинг ҳам яхши бўлсин десам дегундек экан-
сан, Мағаш мирза!— деди.

Гапи тилининг учиди эмас, лабининг четида дегандек, тўкилиб-сочилиб турган Жамбул шоир, дастурхон устига ўтирганларнинг ҳаммасининг кўнглини очиб, завқлантирди.

«Яхшининг ётлиги йўқ» деганларидек, бу одам оғиз очиши биланоқ қадимги-ю ҳозиргини бирданига айтдилар-ку!— деди Мойқон мулозимат билан кулиб.

Мағаш ҳозир бош ирғганича жилмайиб қўйиб, индамай маъқул кўргани бўлмаса, жавоб қилмади. Аммо ўзи Олмаотага келгандан буён Жамбулнинг доврўғини кўп эшитган эди. Энди кўзлари ўтли, чехраси кўркам шоирнинг ялпоқ юзи, кенг пешонаси, йирик жуссасини дам-бадам томоша қилиб ўтирди.

Дат ҳозир айтди: булар бугун атайин Абишнинг кўнглини сўрагани келишган экан. Бироқ, Мағашлар тўриқ йўрғанинг пойгасига кетишди дейишгандан кейин, ўзлари ҳам ўша ерга қараб жўнаб, кун борида келиша олмабди. Энди Абишнинг устига кеч қоронғиси тушиб қолгандан кейин кириш тўғри келмайди. Қозоқнинг урфи-одатини биладиган одамлари, айниқса катталари, кун ботгандан кейин беморнинг ёнига бориб, кўнглини сўрамайди. Шу ҳақда Дат гап ташлаши биланоқ Мағаш, Ўтегелди, Абсаметлар қувватлай кетишди.

Абишнинг касали ҳақида Мағашгина бир-икки оғиз қайғули сўз айтди. Бугун шу ерда ётишга келган Дат билан Жамбул эрталаб ўринларидан турганларидан кейин, Абишнинг ёнига кириб, ўзлари айтгандек «ҳол сўраб» чиқмоқчи бўлишди.

Кўчада кўп юриб, кечроқ келган меҳмонлар ҳам чанқаб келишган эди. Абсаметнинг уйидаги катта сариқ самовар бир энгашди-да, чиқиб кетди. Ўрнига яна каттакон польский самовар кириб келди. Фақат ўшани энгаштирилгандан кейин, узоқ ўтириб ичилган чой йигиштирилди. Чой устида Жамбулнинг кўп саволларига фақат Мағаш жавоб бериб ўтирди. Жамбул Абиш ҳақида батафсил билгиси келиб, Абайнинг бу ўғлини қандай ўқитгани, қандай кўришини, Семейдан ёзаётган хатларида нима деяётганини батамом эшитди. Шу орада Мағаш шеър билан ёзилган бир неча хатни ўқиб берди. Абсаметнинг номи аталган сатрларни эшитганди, Дат кўп хурсанд бўлиб, қаддини ростлади.

— Баракалла, яхшилик қилсанг яхшига қил! Ҳали

дийдор кўришмай туриб, ўз раҳматини юбораётганини айтсанг-чи, Абсамет, олло рози бўлсин сендан. Ёлғиз Абай эмас, энди мана ҳаммамиз айтайлик. Шундоқ қилганингга бор Уйсин, Дўлат, зоти улўф юзнинг барча боласи минг марта раҳмат айтдик сенга. У ёққа шу сингари яхши номинг бораётган бўлса, бу ёқда дўстларингнинг сони ортсин! Мана шу ҳурматингни аяма, яхши Абайнинг яхши боласидан!— деди.

Яна бир хонаси келганда Мағашга қаттиқ ёпишиб, илтимос қилиб ўтириб, Жамбул Абайнинг кўп шеърларини айтдириб, эшитди. Бир вақт шеър ҳақида, айниқса шоирларни танқид қилиб ёзган, машҳур шеъри ўқилди. Мақтанчоқ, бойлар эшигида қолган, тиланчи, тамагир, ёлғончи шоирларни Абай қаттиқ танқид қилибди. Ҳар элдан хайр тилагандек тентираб юрадиган, сотқин сўз эгасини ерга урибди. Жамбул бу гапларнинг ҳаммасини ҳайрон қолиб тинглади. Бошини чайқаб қўйиб: «Биз эшитмаган гаплар экан», «қозоқ боласининг оғзига тушмаган сўзлар экан», тарози ҳам, қози ҳам ўзи, кирои уқсанг мана шу сўзларни уқадиган экан» деб, бир неча бор танглай қоқди.

Яна бир вақт Мағаш Абайнинг халқ тўғрисида ташвиш тортиб ёзган шеърини айтди. «Беҳисоб элим, қозоғим, эсиз юртим» деб бошланадиган шеъри эди. Шу шеър устида Жамбул яна завқ билан типирчилаб, қаттиқ ҳаяжонга тушиб қолди.

— Аттанг дунё-я, ғуссага ботган эсиз азамат, чиройинг очиладиган кун ҳам йўқ-ку, а! Қиримизга кўз ташлаб ётган қиронимиз экансан-ку! Йироқни кўзла деяётирсан-ку, сўзингдан айланай! Яна айтгин, айтинглари, ини жоним. Кўксимга, партов тушмаган кўксимга нур тўккандек бўлдинг-ку, бирйўла! Еруғ шуъла сочдинг-ку, Мағашим!— деди. Бир оздан кейин ўрталарига сариқ чорада лик тўла қимиз келтирилиб, шопирилаётган пайтда Датнинг чап томонида ўтирган Жамбул дўмбирасини ўнглаб айлантирганича Мағашнинг ёнига ирғиб ўтиб олди.

Шу кеча у Абай чиқарган куйлардан ҳам бир озини Мағаш билан Утегелдига галма-гал айтдириб, кўп эшитди. Овқат олдидан Жамбул ўзича бир фикрга келди. Кеч бўйи эшитган янги хил гапларининг эвазини қайтаргандек бўлди.

— Хосият қаерда, хазина қаерда десам, Абайда

экан-ку, асли ўзи! Отам замонидан буён «Қобон шоир айтган», Қулон аён,—Қулмамбет, Дўлат, Майкет, Шопирашти Суюмбой қуюндек эсди,—«устун чиқди», деганларимизнинг ҳаммаси шуерда экан-ку. Абай дарё бўлганида, шу юрган валатлар, ҳаммамиз бир қуруқ, ёмон жар эканмиз-ку. Бировни кулдириб, бировни юлдириб, айтайлик десак-да, топадиганимизни топмаган эканмиз-да! Элга паноҳ, эсда доно ақл ҳам, санъат ҳам, ўрнак ҳам ёлғиз ўзида экан-ку! Шайдо қилдинг, мубтало қилдинг, Мағашим. Сени яхши отанг, мени яхши оғам бўлсин, уқдингми, шу гапим етсин! Дуойдан-дуойи саломим шу бўлсин» — деди.

Жамбул сўзининг охирини бир банд шеър билан тасмол қилди.

Чироғим, жўшқин экан Абай уни,
Саҳрода ўзгарибди шеърнинг хили.
Еттисув, Олатовни танг қолдириб,
Мени келиб уйғотди бугун куйи.

Мағаш Жамбулни ҳушёр, зийрак одам деб билди. Шундан кейин энди унинг ўзи бўлиб, уй ичидагилар бўлиб, илтижо қилиб ўтинишди-да, ярим кечагача ҳаммалари фақат Жамбулнинг ўз шеърларига қулоқ бериш билан бўлишди.

Шу кеч билан кеча Абишнинг қад ростлаган, сўнгги қувватини билдирган, бўлмағургина, қисқа чоғи экан.

Мана энди қор кетиб, ер қорая бошлади. Лекин Олмаотада кўклам кези очиқ кун кам бўлади. Оғир сивий булутлар гоҳо тоғни буркаб, гоҳо баланд тоғдан ошиб, ағанаб, шаҳарнинг устини қоплайди. Ҳаво сира очилмайдиган, кўнгилсиз кунлар бўлди. Шунга яраша намгарчилик, ҳавоси оғир пайт Абишнинг усиз ҳам адо бўлган кучсиз нафасини узишга яқин келди.

Идроки, эс-ҳуши соппа-соғ. Бирор нарса айтгиси келса фақат кўзи илиниб кетаётган одам сингари айтиб ҳам қўяди. Бутун оламни, тикир-қимир этгани, ҳар бир гални эшитиб, билиб ҳам ётади. Лекин ҳориб-толгани, куч-қувватининг кетгани шунчалик, энди ҳатто кўнгли билиб ётган, тилаб ётган сув сўрашдек ҳожати бўлса ҳам, айтишга оғзи чарчайди.

Уч кун бўлди, Мағашга бор меҳри билан берилиб оқиб: «Мағатойим!» деб эркалатиб, айтиб қўядиган ападан ҳам қолди.

Мағаш бугун кундузи жуда умид узиб, узоқ вақт елғиз ўзи сукут ичида ўтираркан, ўз-ўзига: «бугунми, ортагами экан?» деб қолди. Сўнгги нафаси узилиб бўллаган, жонидан ширин отасига аталган оҳи-зорини оқ оғозга тизди.

«Дейдиган сўзинг қани «Мағатойим?!»

Хавф тўхтай демайди борган сайини.

Ярқ-юрқ қилиб яшнайдиган ёш чоғида

Чиндан кетар бўлдимми, оғатойим?..

Ёш етмайди йиғлашга кўзни намлаб,

Кеча-кундуз ёлвораман жонин тилаб.

Орқангда бирор белги қолмаса-да,

Куймай чидаб бўлмайди юрак йиғлаб!..»—

деган эди.

Ўша куни вақт яқинлашганини сезганми, Абайдан телеграмма ҳам келди. «Телеграмм билан батафсил айт, ҳоли қандоқ?» — дебди.

Абиш телеграмма келганини Мойқон тўрдаги уйга сириб, Мағашга берганида сезган экан. Телеграммани Мағаш ўқиб берганида ҳам сўз қотгани йўқ. Фақат бош томонига яқин қўйилган чироқ ёнидаги ён дафтарчасини кўрсатди. Очилган саҳифалари столга тўнкарилиб қўйилган экан.

Абишнинг кўз қараши, ишорасига қараб Мағаш энди тушунди. Отасининг телеграммасига «жавобим шу» деяётганга ўхшайди. Мағашнинг арабча хатга кўзи тушган эди «Оға, хайр! Армоним — тилагингни оқлай олмадим. Билганимни бера олмай кетдим! Яна армоним — Мағиш! Шодлигим эдинг!.. Ошиқ ёрим!.. Елғиз ўзингга берилган беғараз кўнглим ҳалол!.. Раҳилани ўпаман...» дебди.

Бундан олдин гапирадиган гапдан қолган бўлса, энди мана шу сатрлар билан сезгиси-ҳиссини ҳам узган эди. Ўша куни тушдан бошлаб, кечга қадар, Абишнинг оғир тортганини эшитган кўп одамлар иккитадан-учтадан бўлишиб, Абсаметнинг уйига келиб-кетиб туришди. Ёнига шаҳарнинг бир ўқимишли одами, Бақия деган аргинни олиб Дат ҳам келди. Абиш индамаса-да Дат Мағашга қараб, келишларининг сабабини айтди.

— Кўпдан буён у ёқ, бу ёққа борадиган ишим чиқиб, кела олмаган эдим. Мана бу Бақия учрашиб қолиб «сенинг жигаринг менинг тилакдош ёри-дўстим-ку!» деб келиб қолдик, Мағаш чироқ!— деди.

Мағаш Абишнинг оғирлашиб бораётганини секингина, қисқача айтган эди.

— Нимасини айтасан, қароғим! Кўриб ўтирибмиз, у ёгини айтмай қўя қол, фақат шифо берсин!— деди-да, Дат жўнаб кетди.

Мана шу шаҳардаги областной правлениеда, округ судида, ўяз маҳкамасида ишлайдиган Орғин, Найман, тиламочлар бор эди. Улар ҳам бир неча киши бўлишиб, видолашиб чиқишди.

Шулар билан кетма-кет, қаердан билгани номаълум, шу ердаги беш мачитнинг халфалари билан саллали махдумлари, кекса муллаваччалари кела беришди. Қирғий бурун, ола кўзроқ, лунжи ичига ботган, қора соқол бир халфа Абишнинг ёнидан даҳлизга чиқиб, кавушини кияётиб: «Баракалла, Баракалла!» дея берди. Бунга ўзи ўртаниб ўтирган Ўтегелдиннинг жаҳли чиқиб кетди.

— Ҳаром қушнинг тумшуғига ўхшаган, эгилган бурнингни мажоклаб ташларми эди! Қонга учган оқ бош тасқарага ўхшаш, шум қузғун! «Баракалла, баракалла» си нимаси-а? «Заб касал бўлибсан», «ўсал тортганинг соз бўлибди» деганими бу итнинг? Яна қадам қўя олмайдиган қилиб илигинг қирқиларми эди,— деди. Ҳалиги халфа ҳовлига чиқиб кетгунча орқасидан ўқдек отиб, уришиб қолди.

Шу кеча тонг отаргача Абиш ҳеч қандай белги бермади, сидирға ётди. Қош қорайгандан кейин Федлер сўнгги марта келиб, Абишни кўзи қиймай пешонасини, қўлларини силади. Бўшашиб кўпгача индамай ўтирди. Мағаш билан қайта-қайта қўл сиқишиб, анчагача хайрлашди-да, ҳеч нарса демай чиқиб кетди.

Ушандан кейин, узоқ кечанинг сузилиб, суриб келаётган тонги отаётган чоғда, Абиш узилди. Ҳеч бир қимир этган ҳаракат, қийналган вазият билдирмади. Кўпдан буён борлиқ билан йўқлиқ орасида ётган азийжон, ҳаёт чегарасидан астагина, секингина силжиб, ўтиб кетгандек бўлди.

Абайдан кеча келган телеграммага Абсамет таъзия

билдириб жавоб қилди. Ўғлининг жасадини қай таҳ-
литда қўйишликни буюраркан, шуни сўради.

Абайдан ўша кун шотилинч телеграмма келди.
Илгари ўйлаб, ҳал қилиб қўйган кўринади. Мағашнинг
хатидан беморнинг «Семейга, элимга етиб, ота-онам-
нинг қўлида дунёдан ўтсам» деган армони борлигини
англаган эди. Шунинг учун Абай энди Олмаотага вақ-
тинча қўйишни топширди. Кун исиб, йўл тузалиши би-
ланоқ туғилган ерига олдириб, шу ерга қўйишни ният
қилди.

Абишнинг жанозасига Олмаота халқи кўп йиғилди.
Кўп вақтдан буён гунгурт, ғамгин, симовий ранг би-
лан товланган осмон бугун тиниқ, кўм-кўк бўлиб, ча-
рақлаб очилган эди. Тумонатдек халқ Тошкент аллеяси
билан юриб, қозоқ мазорига олиб бориб Абишни қўйиб
келгани кетди. Лаҳад қилиб қазилган гўрнинг ери ҳа-
ли муздек, эрмаган эди. Кафангагина ўралган кички-
нагина, юпқа, бироқ узун бўйли Абишнинг жасади ҳо-
зир ўша совуқ ер бағрига топширилди. Катта юрак,
оппоқ пок кўкрак, ўша қабрга тушди.

Абишни ерга, лаҳадга Мойқон билан Ўтегелди ўз
қўллари билан қўяётиб: «Омонат!», «Омонат!» де-
йишди.

Атрофда йиғилиб турганларнинг ҳаммаси бир оғиз-
дан шу гапни такрорлашди.

Бу сўзда ерга раво кўрмаётган юрак ҳам бор. Бағри
совуқ қора ердан гўё бир раҳм қилишни тилаётган-
дек кучсиз ўтинч ҳам бордек эшитилди.

Абишни ерга қўйишга йиғилган одам кўп бўлгани
билан, Мағаш ўзини бегона кўпчиликнинг орасидаман
деб биларди. Шунинг учун у эрталабдан буён холи ер-
да йиғлар эди-да, бошқа одамлар яқинлашса, кўз ёш-
ларини тийиб, ўзини тутиб оларди, сукут қиларди.
Бунинг ҳам оқариниб, қонсизланиб кетган нафис юзи
озиб, қошиқдек бўлиб қолган. Ўзи ҳам беморга берги-
сиз.

У Мойқон билан Ўтегелдига ҳам йигини камайти-
риб, бугунча ўзларини қаттиқ, маҳкам тутишни буюрди.
Қабр бошида улар ҳам ўкириб, бўзлаб йиғлагилари
келгани билан, ўзларини тутиб туришди. Жамоат энди
ўликни қўйиб бўлиб, қабр бошидан чекина бошлаган
эди. Азондан буён Абсамет, Датлардан бир қарич ай-
рилмаган Жамбул, энди озроқ одамлар ўртасида, ути-

либ тушганича Мағашга сўз қотди. Аввал оҳ уриб, аланга отди-да, кўзларидан отилиб чиққан ёшларинини кўрам юзига оқизиб турди. Шундай қилиб тураркан, у шу ердаги дўст қозоқларнинг, жигаржонлик қозоқларнинг номидан худди мана шу янги қабрнинг бошида Абайга аталган гапни бошлади. Бу гап таъзия билдирган, ярали юракни юпатаётган, қанча-қанча ҳалол, дўстона кўнгилдан айтилаётган гап эди. Куйга солмай, йиғига ўхшатиб зорлатмай, ўзининг шу зайл сўзлашини «ёш Мағаш яхши тушунади» деган ишонч билан Жамбул териб кетди. Атрофида турган Дат, Абсамет, Мойқонларгина эмас, бугун мана шу жанозага келган йигирмага яқин ўрта бўғин оталар, боболар ҳам бор эди. Улар ҳам ҳаммаси барабар сукутга кетиб туришди. Жамбулнинг беҳудага гапирмай, кезини ҳам, сўзини ҳам топиб гапиришини билиб, қадр қилиб туришибди. Шоир даставвал гап бошлаши билан бош ирғаганлар бор. Хўрсиниб қўйиб йиғлаганлар ҳам бор. Билган одамга, Жамбулнинг сўзи шу ердаги халқ номидан йироқдаги ноёб азаматга, халқ ўғлонига йўлланган алоҳида салом бўлиб чиқди.

Хиёл олдин йиғлаб олган Жамбулнинг даставвалги товушида ўксиб қалтираш бор эди. Аввалига овози бўғилинқираб чиқди.

— «Салом айт, борсанг Абайга,
Ўғити етган талайга.
Кўтаргандек оғирликни қаро ер!
Бардош қилсин қалайда...

Бир қултум сувдек дукёнинг
Анчигин ютиб куюнсин,
Чучугин ютиб суюнсин.
Енғоққа битган бир терак.
Ёлғизман деб юрмасин.

Камол топган асл-эй...
Тоша бер тангри сабри-эй...
Нор кўтарган оғирга
Орқасин тўссин тортинмай...» —

деб бошланган Жамбулнинг саломи, аввалига Абиш-ни яхшилаб ёд этиб борди. Орқасидан усталик билан Абайга қаратилиб, уни юпатди. Қайғу ёлғизликда ай-ниқса оғир бўлади. Сен ёлғиз эмассан... Элинг, дўстинг

кўп. Йироқда туриб хўрсинганинг бу ерда бизларнинг кўксимизни тилиб ўтаётир... Бирга йиғлашамиз, ўзинг билан бирга юпанайлик, аслим!.. Қора қозоқ халқининг қадрлиси!.. деб қисқа, жондек ширин сўзига хотима берди.

Абишни қўйиб бўлишлари биланоқ Абайнинг чақиртириши, шошириши билан тезгина Семейга жўнаб кетишди. Бироқ аввалига Еттисув кўкламининг лойгарчилиги, йўлининг бузилиши овора қилди. Лепсидан ўтиб, Аяғўзга етиб қолишганда, орқанинг — Семей томонининг совуқ, узун қиши тугамай, «Семейга дуруст йўл билан етиб қолармиз» деб ўйлашган эди. У ҳам бўлмади. Бу йил эрта кета бошлаган қор, Аяғўздан Семейгача қатқалоқ бўлиб, ярим ўйилиб, йўловчиларни жуда қийнади.

Олмаота билан Семей орасида Мағашлар кечаю кундуз кўп хаялламай юришса-да, йигирма кунча сафар чекишди.

Мағаш келгунча Абай ҳаётдаги бир суянчиги қулаб кетган одамдек бўлди. Ўзини ҳам баланд қоя бошида, хатарли жарнинг юлиб олиб кетадиган ёқасида тургандек ҳис қилди. Қимир этса, қадам қўйса, қуввати кетган гавдаси бунинг ихтиёрига бўйсунмай, ўша бош айлантирадиган баланд қоянинг тагсиз, чексиз, қопқоронғи жарига қоқиб қулатиб, олиб кетадиганга ўхшайди. Кечаси уйқу йўқ, кундузи оғир хаёллардан, қайғу ҳасратдан тиним йўқ. Бу кунларда ҳатто ёнидаги жигарлари: Какитой, Дармен, Боймағамбетларга ҳам гап қотиб, очилиб сўзлашмайди.

Ҳасрат енган улкан, меҳрли юрак совиб, музлаб, умидсизлик билан тугилиб қолганга ўхшайди. Фақатгина Мағаш келишидан сал олдин қирда, овулда Абишнинг еттисини бериб, яна бир ҳафтагача сон-саноксиз фотиҳа ўқигани келганларни кутиб бўлиб, Оқшўқидаги овулдан Ақлбой келган эди.

Абай ундан ҳаммадан олдин Мағишнинг аҳволини сўради. Дилданинг ҳам, бошқа жонкуярларнинг ҳам Абишнинг ўлими устида аҳволи қандай бўлаётганини Ақлбойдан сўраб, индамай ўтириб эшитганди.

Мағиш ҳадеб ҳушидан кета берар экан. Қонсизланиб қошиқдек бўлиб кетибди. Ақлбой отасига аввало жонкуярларнинг хулқини, қайғусини, сўзларини айтиб, кундузи бир неча соатни Абай билан холи ўтириб ўт-

казган эди. Ақлбой кечки ўтиришда Абишнинг еттисига келган Такежон билан Қоражоннинг бир қўланса гапни Абай сўрамаса-да айтиб берди.

Дилда билан сўзлашиб ўтириб, Такежон Абайни ёзғирибди. «Ўқитаман, ўқитаман деб, тентиратиб дунёнинг бир четига юбориб, дардга бир чалинтирди. Отабобомиз русча ўқишни ўқимаёқ одам бўлиб, яхши атаниб, обрў олиб, элли бийлаб-тўшлаган эди. Ўқишнинг тагини тешадигандек шу боланинг соғлиғи ночорлигига ҳам қарамай, юбора берди. Хўп, ўқитиб-ку бўлдинг. Энди ўшанга дунё топтирмаёқ, пул топишнинг кетига туширмаёқ қўйса, нима қилар эди? Яна бир тупканининг тагига, Олмаотага хизматга юбортирмаса бўлмас эдими?»— дебди.

Абай тикилиб Ақлбойнинг юзига қараркан, ғазаблана ҳам олмади. Яна ўзига ҳайрон ҳам қолди. Бир вақтларда Такежоннинг оғзидан чиққан шу сингари чириган гапларига Абай ўртаниб-куйиб, ўқ теккандек сапчиб тушар эди. Ҳозирги гапни бамисоли бир оғир жароҳатдан бели синиб ётган арслоннинг кўзига қўнган чивин чаққандеккина кўриб, парво қилмади. Фақатгина ғазабли истеҳзодек бир аламли гапни қизишмасдан, секингина айтди.

— Такежон менинг ҳам «қабримга тупроқ ташлайман» деб келиб, тикан ташлаб кетади-ку!»— деб қўя қолди.

Ақлбойнинг айтишига кўра, овулдаги аёллар, ёшлар ва бола-чақа ҳам Абай билан Мағашнинг бўлмаганини жуда оғир олишаётган экан. «Фотиҳа ўқигани келган ҳар хил олис-яқин, дўст-душманлар ҳам, овулнинг бошлиқ эркаклари бўлмаганидан кейин, ҳалигидек турлитуман сассиқ-қўланса гаплар қолдириб кетаётган кўринади» деб ўтириб, Ақлбой Абайга яна бир оғудек заҳарли гапни айтди. У гап ҳам қариндош бўлмиш кишининг оғзидан чиқибди. Четдан келган фотиҳа ўқувчилар ўшани эшитиб, сесканиб кетишган бўлса керак. Ҳалиги Такежоннинг гапидан қилиб, унинг тошбағир хотини Қоражон ҳам ёзғирибди. Исҳоқнинг димоғдор, керовоз, ҳисдан маҳрум Даникеси билан қўшилиб хўрланган, номус қилгандек бўлишаётган экан.

— Қариндош-уруғ кимнинг бошига от қўйиб келади?! Таъзиядор боши билан зор қақшаб қолганлари, дод-фарёд қилаётган онаси қандоқ қилиб бошига бо-

риб қуръон ўқитади? Ҳеч бўлмаса қўли билан тупроқ ташласа нима қиларди? Касал бўлиши билан нега элга олдириб келмади?— дейишаётган экан. Мана энди тупроққа маъраётган сигирга ўхшаб, бир ҳовуч тупроқ — белгиси қолмаганига қандоқ қилиб чидаймиз?— дейишибди.

Улар Абайнинг қарорини билишмайди. Ҳатто билишса ҳам кўлчилик олдида Абайни жўрттага масхара қилишади. Шуларнинг номи ҳам қариндош, жигар! Бирга ёш тўкиб, бирга йўқлаб йиғлашаётган кишинг бўлиб ўтирган ёлғон қариндошлар, душман қариндошлар.

Бундай гапларнинг чиқиши ҳам аллақачон Абайнинг ўртаниб турган кўнглига келган эди. Абсаметдан телеграмма келгандаёқ йўлнинг ноқулайлигини назарда тутиб, Олмаотага вақтинча «омонат» қўйинглар деб юборган эди. Ҳеч кимга маслаҳат қилмай, буюриб телеграмма бердирган эди. Шунда мана шундай совуқ сўз, сиқилчоқ тумшуқлар, итга ўхшаб тимирскилаб, Абайни эмас, айниқса Абишнинг арвоҳини қақшатишларини сезганди. Туғилган элига олдиришга ўшанда аҳд қилган эди.

Мағаш келмай, Абай шаҳардан чиқа олмай, тутилиб турибди. Овулдагилар бўлса, Ақлбойнинг хабарига қараганда, эсли-ҳушли, жонкуярларга муҳтожга ўхшайди. Ўшани ўйлаб, Абай Ақлбойга қўшиб, Какитойни Оқшўқидаги овулга тезлик билан жўнатди. Ўзи ёнида Дарменнигина олиб қолди. Умрида биринчи марта оғир зарбадан қаттиқ йиқилган одамга ўхшайди. Кучқувватини йиға олмай, яна шу кунларда оғир ғам юки остида қолиб кетди.

Шаҳар халқи Абайнинг мусибатини эшитиб, у тушган уйдан эртаю кеч одам узулмади. Бир гал кўнглини чалғитиб, овқат едириб юпатиб, келамиз деб Сейл билан Дамежон ҳам келиб кетишди. Дармендан салом айтиб Абен, Сейт сингари, Затоннинг Абайни дўст кўрадиган бир қанча қашшоқлари ҳам, грузчик ишчилари ҳам келишди. Шаҳар савдогарлари, чиновник-тиломочлари, ҳатто муллаваччалари ҳам кела беришди. Таъзия билдирувчилар жуда кўп бўлди.

Абай кўп одам билан сукутини бузиб, очилиб сўзлашгани йўқ. Бу келганларнинг ичида Абай чин кўнгилдан қарши олган одамлар Сейл билан Дамежон бўлди. Ана у йили Макен можароси устида Абишни ўзларига

рахбар, йўлдош ҳисоблаб гапирган Абеннинг гапларинигина Абай зўр илтифот билан тинглади. Уларни ҳам Абай чин дўстона кўнгил билан қарши олганди.

— Мен учун бўлмаса-да, Абишни хотирлаб келибсанлар! Сенлар таъзия билдиргани келганда, Абишни йўқлаб келганда, мен миннатдор бўлмасам, овқатингизни бирга ейишиб, қайғуни орқага ташламасам, арвоҳ рози бўлмайди. Сенлар Абишдан рози бўлсанг, сенлардан мен рози!— деди.

Гап-сўзни, йўл-йўриқни яхши биладиган Абен, Абишнинг ўлимига алоқадор бўлган чуқур, маъноли бир армониини айтди.

— Орамизга келиб, ақли билан, илми билан раҳбарлик қилса, қиладиган бир ёш шу экан-ку, асл азамат! Киройи дўстинг бўлса, шу бўлсин! Дармендек ёлғиз-яримлар Абишдан паноҳ топса, ҳеч кимга ҳам ҳақини юбормас!— деб, шу қадар умид боғлаб, шодланиб қолган эдик! Биз ҳам етим қолдик десак бўлади-да! Замонамизда дардимизни англаб, ғамхўрлик қиладиган қозоқнинг қайси бир ўқиганини кўраётирмиз?— деган эди.

Шу гап Абайга жуда ҳам топиб айтилган юпанчдек бўлганди. Гоҳ-гоҳда ўз хаёли билан куюниб, Абай яна пичирлаб сўзлаб, оҳи-зорини чертаркан, хаёлига келмаган вақтда ўз-ўзидан қофияли сатрлар тузилади. Унга ўксик аралашади. Ёш ўрнига тилидан юрак қони келади! Уша юрак қони билан ёзилган сатрлар кетма-кет қаторлаша беради. Холи қолса бўлди, пичирлаб, зорлаб, баъзан марсия чиқаради, баъзан нола қилади. Шундай пайтларда такрорлана берадиган бир нақарот бор...

«Олам қандай тор эдинг
Бўтамни сиғдирмаган!»—

деб такрорлай-такрорлай хўрсиниб қўяди.

Абенлар кетгандан кейин шу сатрларга, шу қофияга Абай яна бир қайтган эди. Ота армони, ҳалиги Абен айтганидек, халқ армонига, кейинги бўгин, ёш авлоднинг армонига айланиб кетади.

«Янги йилнинг боши у-ю,
Мен эскининг кети эдим.
Армон деган оғу-ку!
Суякка тегди, қари эдим.

Қайғу бўлди куйгудек,
Қувватим эди у рост.
Кўзга қамчи теккандек,
Чир айланди сўнгги ёш!»

Шу билан бирга, яна бир бўлак армонини ўйласа, ота армони эмас, халқ армонияга, қоронғиликда қолган халқ армони сари кетади. Халқ отаси бўлиб, бир йиғлаб кетади.

«Билим олдинг, бош бўлдинг,
Кўкрагингни кермадинг,
Эл ичига соғ келсанг,
Таълим бермас эрми эдинг!
Йўл кўрсатиб, сўнг ўлсанг,
Армоним бор дерми эдим!..
...Олам қандай тор эдинг
Бўтамни сиғдирмаган!?»—

деб яна бир оғули тўлқинни қучиб, ютгандек бўлади...

Абайнинг мусибатига, Абишнинг ўлимига кўп қозоқ боласидан, ҳатто кўп «қариндошман» деб юрган бир отанинг боласи бўлган яқинлардан кўра бир қанча марта қаттиқ куяётган, жинси бўлак одамлар ҳам бўлди. У айниқса Павлов эди. Абишнинг хунук хабари келгандан кейин Павлов уч кунгача, азондан кечгача Абайнинг ёнида бўлди. Абайнинг юраги сиқилиб, сўнгги пайтда бир маҳал ҳушидан ҳам кетиб қолган эди. Ўзининг кўз олдида хафаликдан, ҳасратдан, шу сингари ёнғин ўраб кетгандек ҳолга тушган Абайни Павлов ўз отасидек аяйди. Холи қолса бўлди, мудом юпатиб ўтиradi.

Бирйўл уйига бориб, Абишнинг сўнгги тўрт-беш йил ичида унга ёзган бир қанча хатларини келтириб берди. «Вақти билан шу хатларга бир қараб чиқинг, Ибрагим Кунанбаич! Абдирахим қандай улуг, фазилатли фикрга эришган одам эди. Ўшани, мана шу ёлғиз менга ёзган хатларидан билиб англарсиз-да, қайғириш билан бирга шукур ҳам қиларсиз. Сабр ҳам қиларсиз дейман. Сабаби, юз йил яшайдиган одам йўқ. Қисқа умрида қанчани билиб, юксалиб ўтганини, отилиб учганини кўринг! Яхшилигини кўз билан кўриб, идрок билан билишнинг ўзи ҳам «болам» деган отага кўп юпанч бўлар деб биламан!»— деди.

Абишнинг хатлари эҳтиётлаб, яхшилаб ихчам қилиб ўралган ҳолда Абай тўшагининг бош томонидан жой олди. Худди шу кунларда яна дўстона кўнгил билан Абайни чуқур ўйлағиб, ҳалиги Павловдек юпата билиб хат ёзган қадрдон дўсти Евгений Петрович Михайлов эди.

Бундан кўп йиллар муқаддам Семей ҳокимлари суриб юборган яхши одам бу кунларда илминг кетига тушиб, Зайсан томонида, Олтой томонда юрганди. Баъзан саёҳатга, баъзан ўтириб ёзишга бериларди. Евгений Петрович Абишнинг сўнгги йиллардаги аҳволини унинг хатларидан билар экан. Мана бу хатида Абишнинг болалик чоғини эслаб ёзибди. Михайловнинг ўзи қўлидан етаклаб бориб берган рус мактабида Абишнинг даставвал қандоқ қилганларини ёзибди. Унинг бағрига ёпишиб, отасидек кўриб, таниш бўлмаган мактабдан, ҳаммадан ётсираган овул боласининг қиёфаси усталик билан тасвирланган экан.

Михайлов Абишнинг қисқагина умрида қозоқларнинг юзга кирган чолидан кўпни билиб, кўпни кўрганини айтиб юпатади.

Яна бир вақт Абай ўзи билан ўзи бўлиб, холи қолган онларда Абишга иккинчи отадек бўлган ажойиб дўст Михайловнинг гаплари ҳам шеър сатрларига айланади.

«Кўргани билан билгани,
Юзга кирган чолдан кўп.
Бизга ташвиш тортгани
Кетди бўлиб армони!»—

деб қатор сатрлар зўр фикр, кўп ҳисларни бир оз ифодалаб, узила беради.

Шу сингари Абиш билан ёлғиз ўзи сирлашаётгандек, рози-ризолик тилашаётгандек онларини Абай эндиги ҳаёти, нафасидек кундаги одати қилиб олганди. Ҳали жон эгаси кўрмаган, ҳеч ким ўқиб билмаган, ёлғиз Абишнинг ўзига бағишланган қанча-қанча кўп садоли куйлар туғилган.

Мағаш келгандан кейин ҳам Абайнинг ғурбат билан ўлим устида туғилган шоирлик илҳоми тўхтамади, тома берди. Фақат Мағаш билан уч кунгача холи ўтириб, Абишнинг бор арзини, армонини эшитди. Қиш бўйи касал ётгандаги хулқини, қандай касал ётиб, қандай узилганигача — ҳаммасини узоқ-узоқ айтдирган эди.

Мағаш шу маҳалда Абишнинг Абайга йўллаган, Мағишга аталган рози-ризалик тилаган, видолашган сўзларини кўрсатди. Қайси куни ёзилганини айта олмайди. Лекин Мағашнинг ўйлашича, у, мана шу рози-ризалик сўзини бунга тўриқ йўргани пойгага қўшилган куни кўрсатгани билан, худди ўша куни ёзган бўлмаслиги керак. Негаки, бу вақтда Абиш холма-хол ётганди. Қалам ушлаб, хат ёзгудек мадори қолмаган эди. Аслида аввал ёзиб, эрта тайёрлаб қўйиб, энг сўнгги соатдагина отасига, ёрига етказ деган бўлса керак.

Шу гапларни эшитгандан кейин Абайдан яна азаматини йўқлаётган эл отасининг охи-зори тўлқинланиб чиқади.

«Таваккал зўр, ақл мўл,
Қўрқмай кутган тақдирин,
Оғир кўрмай ўлимни
Билдирмаган ҳеч сирин.
Ота-она хизматин,
Ўтаган ёрнинг қарзин,
Ўтамай кетган меҳнатин,
Ёзиб кетган ўз арзин...»

Мағаш билан анчагача холи ўтириб қилган суҳбатдан кейин яна сўз билан қайғу изҳор қилмай оғир дардли шоир юраги, эндиги сирдоши бўлган қоғозига ёш ара-лаш шеърини, сирини тўкади.

«Йигирма етти ёшида
Абдирахим кўз юмди.
Идрок бўлса бошингда,
Кимни кўрдинг шу йўсин!»—

деб кўп ёшларга унинг табиятан кўп хулқи, ҳаётини ўр-нак қилиб сўзлайди.

...Мағрурлик, сохталик йўқ,
Қалби содиқ, кўнгли бол...
...Қисқа умрин узайтган
Илмга бўйи тўлган сўнг,
Кўрган ерин кўпайтган.
Ўқиб, билиб бўлган сўнг,
Қрим, Кавказ, Туркистон,
Россия, Сибирь қолмади,

Хабардор бўлиб ҳар ердан
Кўрмай тўхтаб турмади!
Думли юлдуз сингари —
Туғилди, кўп турмади!..—

деб кетади. Илгарилар Абайнинг ўзи айтиб кўрмаган, ноёб азаматини йўқлаётган отанинг сири баён этилади.

Илгарилар Абайнинг ўз шеърларини бир-иккита одамга ўқиб бериб, Мағашгами ёки Дарменгами, Какитойгами баъзан Кишкене муллага жўнатадиган одати бор эди. Кўпдан буён Абайнинг кўнгил сирдоши, энди-ги шеърлари ҳеч кимга изҳор этилмади. У ёзади-да, қутисига, тўшагининг бош томонига йиға беради. Лекин шунинг билан энди-ги шеърларини ҳеч ким билмай қолгани йўқ. Айниқса Дармен бошқа кишига айтмаса, билдирмаса-да, пайтини топиб, Абай уйдан чиққан вақтларда янги шеърларини топиб, кўчириб оларди. Кейин Какитой иккови ўқиб, ёдлаб юришарди.

Мағаш келгандан кейин унинг Абишнинг ёнида ўтириб ёзган шеърларини ўзига айтиб бериш билан бирга, Дармен билан Какитой иккови отаси ёзган шеърларнинг ҳаммасини Мағашга айтиб беришди.

Дармен билан Какитойнинг ҳам, Ақлбойнинг ҳам Абиш бетоб ётгандан то шу маҳалгача ёзган қанча-қанча шеърлари бор. Абайсиз ўтириб Мағаш, Дармен, Какитой учови бир бўлиб сўзлашганларида, булар мана шу бир йил мобайнида шеърнинг ўзгарганлиги ҳақида гапиришди. Ушани аввал Абиш пайқаган эди. Мағашнинг айтишича, у, Абайдан бошлаб, бу йилги йил шеърнинг бошқача бўлиб бораётганини сезибди. Русларнинг воқеликни аниқ, моҳирона тасвирлайдиган шеърларидан ўрнак олинганлигини фаҳмлабди.

Бу тўғрида чуқур хаёлларга боришмаса-да, қайгули ёшлар энди-ги ғурбат-ғуссаларини чиндан ҳам бошқача ифодалашларини эсга олишди. Мағашнинг Абиш ўлгандан кейин ёзган яна бир шеъри ўзи билан бирга келиб, Дармен, Какитойларнинг қўлига теккан эди. Шунда янада ўзгача чинлик дами, бошқача бир нафаси, очиқ-ойдин сезилиб турибди.

«Бўйга етгач Раҳила
Армон қилар отасин,
Тирноғига оларми
Оға, ини, онасин!

Етимман деган ичида
 Кетарми қайғу-ҳазин,
 Қул бўларман болангга
 Хато кетса кечиргин.
 Еринг қолди қўлимда
 Етим бўлиб ёшликда,
 Неча турли қайғу бор,
 Бечоранинг бошида.
 Армонда қолди, нетарсан
 Утиролмай қошингда!..»—

деган сатрлар тузилибди. Ҳаммадан олдин янада одамни мафтун қилиб, қўлма-қўл, кўзма-кўз бир чинликка беихтиёр бўйсундириб турган, қандоқ бўлса, шундоқ тасвирлаш бор.

«Шу зайл сўзлаш сўнгги йўл шеърларининг ўзгача сифати бўлди», деб бу ёшларнинг ўзлари ҳам айтишаётир. Айниқса Абайдан бошлаб, эндиги сўзда илгарилар қозоқнинг шундай пайтда айтадиган ёд этиш, хотирлашидан мутлақо йироқ овлоқ ётган бир йўл бор. Илгарилар қозоқнинг бийи билан беги, тамагир шоири шеър ёзса, ёки кейинги замонда мусулмончилик, диндорлик ўғитларини кўп тарқатадиган мулла, хўжалар марсия ёзса, татир-татимас бўлган арзон ҳақиқат қоплаб кетгувчи эди. Унда маъносиз мақоллар билан сўз қофиялаб, «туёғи бутун тулпор йўқ, қаноти бутун шунқор йўқ», деб бир кетар, ёки кўпинча сўнгги замонларда гапни «худонинг дўсти пайғамбар ҳам кетган»— деб бошланарди. «Муҳаммаднинг дўсти чоҳориёрлар кетган»— дер эди. «Қарбалода Ҳасан билан Ҳусан ўлган». «Ҳақ пайғамбарнинг дўсти Ҳамза ҳам қазо қилган»— дейиларди.

Қайғуни шу зайлда ифода этаман деб, қаёқларни кезадиган дайди гаплар кўпаярди.

Абайнинг ўрнаги, мана шу ғам-ғусса устида ёлғиз отанинг фақат боласинигина ёд этишини кўрсатмади. Унда йироқларга чорловчи, чуқур маъно бор. Ўзгача тарбияни йироқдаги яйлоқдан бориб олган азамат ҳақида армон қилинади. У, тарбиянинг каттасини олган азамат эди. Негаки, энг намуна бўладиган халқ — русларнинг энг маданиятли шаҳри Петербургдан хазина олиб келган одам эди. Ўзи учун эмас, ҳокимлик учун эмас, халқи учун, қоронғуликда қолган беҳисоб халқи учун хазина олиб келган эди. Янги йил қушидек янги

авлоднинг бошлиғи бўлар деган ёш бўғиннинг азамати кетди.

У «элига келиб, хизмат қилса» деган Абайдек отанинг бутун умридаги орзуси экан. Уша тилагига яраша бўлиб, илми тўлиб, одамлик фазилати улғайиб, ёш қаноати энди бақувват тортиб, энди одамгарчилик сафари сари йироққа учади деб турган пайт эди. Шундай чоғда қазо қилди Абиш. Шунинг учун юпанч тополмай жонижаҳони ўртаниб йиғлайди. Чексиз узоқ кечалар бўйи ҳасрат чекади халқ отаси Абайдек алам тортган азамат! Янгирган янги давонга чиққан нафаси ўзгача бу шеърлар — ўшанинг ҳолини баён этади. Абиш ўлиб, Мағаш келган кунларида Абай ёлғиз ўзи ҳал қилиб, қарор қилиб қўйган бир масала бор эди. Уч кунгача Мағашдан Абишни сўраб, батафсил эшитгандан кейин. Абай энди ўша қарорини айтди.

5

Авалло, йўл энди бир оз кунда тузаладиган бўлганидан ҳаво исиб кетмай, ернинг яхи эримай турган пайтда Абишнинг жасадини Олмаотадан олиб келмоқчи бўлишди. Шу мақсадда энди Утегелди Мойқонлар ёнларига яна уч кишини олишиб, уч арава билан дарҳол Олмаотага жўнашди.

Мағашни шаҳарда кўп тўхтатмай, Абай тезда Оқшўқигадаги овулга жўнатди. У ердаги Абишнинг уйига, онасининг олдига Абишни ўз қўли билан қўйиб келган Мағашнинг ўзи бориб, ёнларида бўлиб, ғамларига шерик бўлсин деди.

Абайнинг ўзи ҳали ҳам Дармен, Боймағамбетлар билан шаҳарда қола берди... Фақат Утегелдилар Олмаотага етиб, Абишнинг жасадини олиб, «қайтадан Семей сари йўлга чиқдик» деб телеграмма берганларидан кейингина, Абайлар шаҳардан қўзғалишди.

Абишнинг жасадини Семейга олиб келишнинг ҳожати йўқ. Ё Аяғўзда, ёки Орқат бекатида кутиб олиб, Чинғизнинг бағри билан, Тўбиқтининг ичи билан, Абайнинг овулига, Оқшўқига олиб келиш керак.

Шундан ўн беш кун ўтганда, Абайнинг бу қарори амалга ошди. Май ойининг ўрталарида Оқшўқига Абайнинг овулида Абишнинг жасадини тумонатдек одам кутиб олди.

Оқшўқининг бағридаги қишловдан қўзи қадам ерда Абайнинг онаси — Улжоннинг тўрт бурчакли соғонаси бор эди. Абиш ўша катта онасининг бағрига боради, ёнига қўйилади. Жаноза ўқиш олдидан Абишнинг жасадини шу онгача солиб келинган ёғоч тобутдан олинадиган бўлди. Шунда ҳам Мойқон билан Утегелдиларнинг ўзлари, ўз қўллари билан оладиган бўлишди. Булар, Абишни олмасталик кексаларнинг маслаҳати бўйича булғорига тикиб олиб келишган экан. Туғилган тупроғини Абиш узоқда орзу қилиб ўтган эди. Энди дунёга келиб даставвал кўзини очган, она бешиги — Оқшўқисига келганида, бирорта одам унинг юзини кўрса бўлмайдими?

Дилда шу гапни Абайга маслаҳат қилиб айтиб кўрганди. Абай унинг гапини, тилагини маъқул кўрди. «Онаси Дилда билан армонда қолган ёри Мағиш икковига Абишнинг юзини кўриб, сўнгги марта видолашишга рухсат этилсин!» — деди.

Олачалпоқ кўланкали салқин уйга чимилдиқ тутиб, суяклар билан нақшбанд қилинган каравотга ётқизиб қўйилган Абишнинг ёнига Дилда билан Мағиш яқинлашди. Онаси ўпка-ўпкаси узилиб, ўкириб «қулуним!» деб фарёд қилди. Кўпдан буён Абишнинг ёнидан узоқлашмаган Мойқон билан Утегелди иккови ҳам энди ўкириб йиғлаганларича ерга ўтириб олишди.

Мағишни Дилданинг ўзи ўнг қўли билан қучоқлаб, суяб олиб келган эди. У йиғлай ҳам олмади. Яна ҳадеб ўзидан кета берди. Улим тамғасидек бўлиб, ўзининг ҳам юзидаги томирлари кўкиш товланган. Энди Дилда ўн қўли билан кафанни кўтариб, Абишнинг юзини очган пайтда, шилқ этиб ўзини ташлаб юборди. Ажаб, Абиш ухлаб ётгандек, ҳеч ўзгармабди. Дилданинг ёшли кўзлари илғгани: фақат чакка сочларигина унча-мунча тўкилибди.

Иккита аёлни кўп турғизмай, Утегелди билан Мойқон қўлтиқларидан суяб, олиб чиқа бошлашди. Шу ондагина товуши, тили чиққан Мағиш ёшини ҳам, оҳизорини ҳам бир ўксиб йиғлашда чиқарди.

— Абишим, жоним, онтим шу! Юзингни кўриб... қилган шартим шу... Мен ҳам тарк этдим ҳаётни!.. Мен ҳам ўламан, сенсиз менга дунё йўқ... Бораман, тез бораман орқангдан!.. — деди. Ҳушидан кетиб йиқилганича Утегелдининг бағрига қулаб тушди!..

ҚАСДЛИК

1

Абай уйқудан сапчиб, чўчиб уйғонгандек бўлди. Бошини ёстиқдан сал кўтариб, ташқаридаги ўпир-тўпирга қулоқ солганида, хаёлга келмаган бир бежо товушлар эшитилди. Кўп отлиқлар тасирлатиб келишиб, сўйилларини ерга ташлашаётир. Ерга тушган ёғочларнинг шақир-шуқури, кермага сиқилишиб келган кўп отлиқлар узангиларининг бир-бирига уришиб шарақлаши эшитилди. Отларнинг сўлиғи, сўлиқ ҳалқалари шиқирлаб, шилдирайди, Абай тушида чўчиб уйғонгани йўқ, ўзи ётган тундиги берк катта уйга шу йўсинда тўдалашиб келган кўп отлиқларнинг юриши хунуклигидан чўчиб, бош кўтарди.

Яқиндагина кийими билан ястанган эди. Туш пайти бўлса керак. Энди ёнбошлаганича бошини кўтариб, орқасидаги баланд каравотнинг Айгерим ўтирадиган олдинги тарафига, оёқ томонига юзини ўгириб қираб, нима гаплигини сўради.

— Нимади, келганлар ким, билдингми?

Айгерим эшикни очиб, ташқарига қараб турган экан. Келганларга қарайман деб Абайнинг гапини эшитмай қолди. Ташқаридан Айгеримга хабар бериб, бобосига алоҳида бир янгиликни айтмоқчи бўлиб: «Дада, дада!»— деб Абишнинг кичкина қизи Раҳила чопқиллаб кирди. Айгерим энди жойига келаётир. Раҳила ундан олдин югуриб Абайнинг ёнига келди. Қучоғини очиб қарши олган бобосининг бўйнига осилиб, қучоқлаб оларкан, шошганича хабарини айтаётир:

— Вой, вой, дада!..

Эндиги, Раҳила тенги набираларнинг ҳаммаси Абайни «оға», «ота», демай, «дада» дейдиган бўлиш-ан.

— Дада дейман, кўп-кўп ўғрилар келишди! Сўйил-лари бор. Улар ким билан уришади?

Абай ҳамон чўчиганича Айгеримга қараб:

— Кимлар экан, сен билдингми?

Айгерим унча чўчимаган кўринади.

— Ораларида Чироқ бор!— деди.

Абай унинг қайси қайнисини «Чироқ» дейишини хо-тирлай олмади.

— Қайси Чироқ?

— Мана бу кичик Қасқа булоқдаги Айнекемнинг ўғли!— деб Абайни тинчлантириб жилмайиб қаради.

Қўнис отини айтгандан кейингина Абай Айгерим-нинг Айнекеси Такежон эканлигини, «Чироғи» унинг ўғли Азимбойнинг оти эканлиги эсига тушди. Шу чоғ кўтариб қўйилган эшикдан энгашиб кириб келаётган Азимбойнинг қоп-қора соқолли қизил юзи кўринди. Солқиган қизил қовоқлари, ялпайган катта тумшуги кўзга чалинди. Остонадан ҳатлаётиб, босинқи товуш би-лан зарда аралаш салом берган Азимбой, ялт этиб бир йўлгина совуқ боқди-да, тўрга қадам ташлади. Унинг орқасидан оддийгина кийинган ўнтача киши турна қа-тор кириб, чувуллашиб салом бераверишди. Буларнинг кўпчилиги Азимбойдан ёш. Соқол-мўйловлари сийрак-кина, нуқул бир тахлитдаги азаматлар экан. Сиртқи кў-ринишларидаги яна бир фарқи: ҳаммаси новча бўйли, чайир мушақли, яғринли, полвон, ё баримта босишга, ёки ёқалашиш-муштлашишга тайёр, нуқул илиги тўлиқ чапдаст азаматларга ўхшайди.

Буларнинг яна бир сиртқи белгилари: ҳаммаси ҳам нимдош чакмон, йиртиқ чопон, эски тумоқ, этаклар ки-йишган. Молбоқар қашшоқ қўшнилари бўлса керак.

Меҳмонларнинг ҳаммаси жойлашиб ўтирганларидан кейин, Абай ҳайрон бўлиб Азимбойга қараб:

— Қаердан келаётирсан, нима қилиб юрибсан?—деб бор гапни Азимбойнинг ўзи айтишини кутди.

Азимбой Абайни ҳайрон қилиб, «пиқ» этиб кулиб қўйди-да, нима қилиб юрганини айта бошлади. Гапи-дан кулги эмас, аниқ бир балонинг ҳиди анқиётир.

— Юришимиз хунук юриш, бир чатоққа кетаётир-миз. Оғам, сизни эшитмаган бўлса, «йўлакай кириб,

айта кет» дегани учун атайлаб келдим. Ўзингиз мана шу яқинда чиқаётган можарони эшитмаган эдингизми?

— Қандай можаро?

— Епирай, эл чопишиб, эгар бўлишмай дейишаётир-ку!

— Нима деяётирсан, томчилатмай тўғриси айтчи!— деди Абай қаттиқ ҳайқириб.

Азимбойнинг оғзидан чиқаётган совуқ сўзлар билан бирга, юзида мудом бир кулги, шодлик-хурсандлик аломати ўйнаб турганида, Абай нафрат билан ғазабланиб қараган эди. Азимбой ҳали ҳам Абай томонга кўз остида кулимсираб, қараб қўя ётир. Ҳеч шошмасдан, тўғрисини тушунтира бошлади.

— Чатоқ шу, мана бу Кўкеннинг Уоғи билан қирқ уруғ бирлашиб олиб, зидлашаётир. Орасида шаҳардаги улуғларга арз қиладиган, сўзини пуллайдиган Серке деган бир пишиғи бор дейишади. Ушалар Тўбиқтининг ерини кесиб олдиргани ер ўлчайдиган бир тўрани олиб келиб ўтиришибди-ку! «жемтевр» дейдими, «земтевр» дейдими ўшанақа бир балоси келиб анави Буғлидаги Эсбўлат, Тосбўлатнинг, Қора мирза билан Дузбембетнинг олдини кесиб олибди. Энди ола ёғочини судраб, бизнинг мана бу Сақ-Тўғалоқнинг ёнига келибди. Ўзимиз хўклам-кузда яйлоқ қиладиган кичик — Ўлжайнинг, ўша Кўкен бўлиси билан чегарадош қудуқларини, қўнисларини ўлчашга тушибди!

Абай бу гапларни илгари ҳам эшитган эди. «Ўлжайдан қайси қудуқлар, Эсбўлатдан қаерларни кесиб олмоқчи?— деб сўради.

— Биздан анави Босжимба, Оёқжимбани, Кўпсовоннинг қараганини, Шўлақ эспени Билдегача кесиб олмоқчи. Ундан нари, Ўбали, Қўғали, Қорақудуқ, Тўреқудуқнинг усти билан бориб, анави Шаған билан Семейтавнинг туташган жойига чиқади. Қисқаси бор яйлоқларимизни кесиб олмоқчи бўлаётир. Бир старшин, бир бўлис эмас, ёки бир уруғни эмас, бутун Тўбиқтига чанг солаётир!— деб бир тўхтади.

Абай эндиги кайфиятни англай бошлади. «Тўбиқти бўлиб уоқ билан олишамиз» демоқчи. Азимбойга энди аини мақсадини айтдирмоқчи бўлди.

— Хўш, шунинг билан, одамлар нима қилмоқчи? Сенлар нима қилмоқчисанлар?

— Одамлар бўлганда бу гал Тўбиқти тўдасини Урозаканг бошлаётир!— деб Абайнинг гашига тегаётгандек, жўрттага бир балонинг учини чиқариб, сўзлаб кетди.

— Энг катта ёв — элнинг ёви, энг катта дов — ернинг дови деган гап бор-ку! Урозаканг элнинг номусини ҳимоя қилиб, Тўбиқти номидан Кўкеннинг ҳалиги элига, анави Серке бўлмишига гап ташлабди. «Жемтемингни тўхтат! Эл билан эл бўлиб келишайлик!»— деб уч йўл одам юбориб, сўз ташлаб кўрган экан. Уоқ: «Тўбиқтининг кўрадиганимизни кўриб бўлганмиз. Адолат кўрганимиз йўқ, қандай бўлса-да, улуғнинг қонуни ҳал қилсин»— деб думини четга ташлабди. Урозбой шунга яраша: «Уоқнинг аравакаш, деҳқон, жотоқ, мардикор бўлиб юрганларига ҳақимизни кетказамизми?! Тўбиқтининг номуси бор азамати отга минсин!»— деб урон ташлабди. Халқни йиғиб: «Уоқни чопаман» деб лашкар тўплаётир. Оғамга: «Баримтага-босқинчиликка борадиган, оти, сўйили бақувват азаматларни олиб келсин. Мен боримни солдим, «Эрни номус, қуённи қамич ўлдиради», келсин, йиғилсин» — деб жар солибди. Мана ўша Урозбойга лашкарликка кетаётирмиз!— деб Азимбой Айгерим тутган қимизга эндигина қаради.

Қисир мол соғилаётган кўклам пайти. Меш чоғроқ бўлса-да, Айгеримнинг бу меҳмонларга қуйдириб, шопиртириб бердираётган кумуш чорадаги муздак қимизи кўп эди. Абай ҳалиги гапларни эшитиб бўлиши билан ноқ аввало бир оз эрмак қилди:

— Оғиз дарвоза, сўз шамол!— деб қўйди-да,— ҳиссасини ҳам берасанлар-ку ҳали, Тўбиқтининг зўравонлари!— деди.

Қимизини ичиб бўла ёзганда, Азимбой вазифасини ядо этиб бўлганди. Унинг ўзи хоҳламаса-да, отаси: «Бориб Абайга айта кет!» дегани учун келиб, бало излаб отланиб кетаётганини айтди. Энди Абайни сўзлатиб сир олмоқчи бўлди. Айниқса, бу бориб тушиши билан Урозбой: «Абай нима деяётир!» деб сўрамай иложи йўқ. Ўшани ўйлаб, Абайдан маслаҳат сўраётган киши бўлиб, чеҳрасини очиб, гап олишга уринди.

— Хўш, Абай оға, бизларнинг нима қилмоқчи бўлганимизни эшитдингиз! Мана энди ҳужумга ҳозирланиб, отга миниб, яроғ-аслаҳа тақинаётган халқингиз, қариндошларингиз экан, сиз нима дейсиз? Урозбойнинг раҳбарлик қилаётганига нима дейсиз?

Абай бу гапнинг тагини пайқаб ўтирганди. Лекин кўнглидаги гапини одам боласидан бекитадиган одати йўқ. Иккинчидан у ичида Тўбиқтининг устун-эъравонлари бошлаётган ишга қарши эди. Кўкеннинг меҳнат аҳли эли бу иш устида одилона ғазабга келган. Абай уни ичидагина эмас, очиқдан-очиқ қувватлашга, тўғри дейишга ҳозир. Урозбой Азимбойдан эшитиб жаҳли чиқиш эмас, чатнаб кетсин. Абай кўнглидаги гапини унинг юзига ҳам айтади. Шунини ўйлаб Азимбойга қисқача қилиб, сир билдирди.

— Урозбой от миниб, қурол тақиниб, ёвни йироқдан излаб нима қилади. Душмани, ҳақиқий душмани Урозбой бўлмишларнинг ўзида, ўз ичида! У — ўжарлиги, нодон авомлиги-ку! Олишадиган бўлса, ана ўшаниси билан олишсин-да! — деб зўр одамгарчилиги юзасидан бир фикрни айтди.

Ғаламус, маккор Азимбойнинг ҳалиги қўланса ҳийлакорлиги билан қўшиб, унинг бошидан ҳатлаб кетиб, йироқдан бориб бир уч бериб кетди. Яна бир фикрини билдириб:

— Золим зўрликдан қазо топади. Қора чўқмор билан ҳужум қилиш замони ўтганлиги, Урозбой эмас, кеча ўтган Қунсонбой замонида ўтганлиги кўрилган эди. Билмаган бўлсаларинг яна бир, тумшуқларинг тошга тегиб, туриб бер! — деб, бу ҳақдаги бор гапини, Азим тушунсин, тушунмасин, шунинг билан чўрт кесиб ташлади.

Азимбой бўлса, энди қимиз ичилиб бўлган пайтда, Абайнинг бундан кейин сўзлагиси келмаётганини англади. Ҳалиги гаплардан унинг ўзига чиқарган хулосаси ҳам бор. Аввало Абай бу йўриқни маъқул кўрмайди. Иккинчи, Азимбойнинг фикрича, шу ишни Урозбой бошлаётганини ҳам ёқтирмайди. Худди мана шу масалани эсларкан, Азимбой ичида, ўзининг қудаси томонга ўтди. Абай ўша катта аразлиги бўйича Урозбойга яхшиликни раво кўрмайди. Кўнглидан: «Қаердан уч берсанг-да, сенинг ниятингни биз ҳам кўриб ўтирибмиз» — деган гап ўтди. Абай билан ичидан зидлашганича, унга асти ишонмайдиган кўнглини янада қимтиб, ими-жим жўнашнинг ҳаракатига тушди.

Индамасдан қўлига қамчинини олди-да, қовоқ солганича ёнидаги йигитларига «ҳозирлан!» дегандек ишора қилди. Шу бўлди-ю, йигитларининг ҳаммаси тумоқ

ларини кийишиб, қамчиларини қўлларига олишганда, Азимбойнинг ўзи Абайга «хайр» деб элдан бурун туриб, салмоқли одимлар билан эшик томон юрди.

Булар кетгандан кейин Абай Айгеримга бўлаётган ишларни шошмасдан айтиб берди. Унинг айтишича, чатоқ чиқараётган Кўкен эли эмас. Тўбиқтининг кўп замонлардан буён уларга зўрлик қилиб келаётгани рост. Ҳалиги айтган Тўбиқтидан оламан деяётган қудуқ, қўнисларнинг ҳаммаси аслида Тўбиқтиники эмас Кўкен элиники. Утган йили шу ҳақда гап очиб, Семей ўзининг Жалпоқ деган ерда ўтган «Шербешнойда» Кўкен эли арз қилган. Уларнинг томонидан бу гапларни қўзғаб, шу кунларда ҳам ҳаракат қилиб юрган Серке деган пишиқ одам. У худди мана шу иш устида тўғри йўлда бораётир. «Шербешнойга» ўяз келган эди. Улуғ ҳалиги ерлар Кўкен элининг ўзиники эканлигига далил бўладиган қоғозларини ола келади. Семейнинг улуғлари Кўкен билан Тўбиқтининг бўлисларини ўша «Шербешнойда» жам қилиб туриб, илгари Тўбиқти тортиб олган ерларни Кўкен элига қайтартириб бермоқчи бўлади. Ушани сезган Тўбиқтининг устунлари Жалпоқдаги «Шербешной» сияз устида бир қанча можароларни чиқаришди.

Аввало Серкени қўрқитмоқчи бўлиб, Таурбек деган муқурлик қозоқ уни ҳақорат қилиб, тил текизади. Мақсади: кўнглини синдириб, чўктириб қўйишда. Ўлжойдан чиққан Қозбек деган бир олашовур зўравон, жанжалчи бор. Қозбек одамларнинг ичида Серкега «ўа бўйнида ҳақим бор» деб бўҳтон ортиб, бало қилади.

Шунда ҳам тап тортмаган Серкени кўпчилик ичида, улуғнинг уйига кириб кетаётганида, Аширбойнинг Услони деган бир безори тўбиқтилик, бехосдан қоқилиб кетган бўлиб, орқасидан қўйиб қолади-да, бошидаги телпагини учириб туширади. Буларнинг ҳаммаси кўп итларнинг, ола бўриларнинг ёпирилиб, ҳуриганидек гаплар.

Бу қилиқлар худди болалар қиладиган хираликка ўхшайди. Ушанга ҳайрон бўлиб Айгеримнинг масхара қилишини Абай ҳам қувватлаб қўйди. Ёвуз одамларнинг ўз душманларини «қўрқитаман» деб шундай чатоқлар чиқаришини ҳам айтиб берди. Лекин, ишнинг каттаси у эмас экан. Ҳалиги сиязни бошқариб, икки элнинг ер довини текшириб, битирмоқчи бўлган

улуғнинг ўзини ҳам тўбиқтиликлар хўп ҳалак қилишади.

Қим қилгани номаълум, ҳарқалай тун кечада, ҳамма уйқуда ётганида ўяз ётган уй лов этади-ю, ёна бошлайди. Ўяз билан бошқа улуғлар яп-яланғоч зўрға қочиб чиқади-да, бор қоғозлар куйиб кетади. Бутун иш шунинг билан тўхтаб, сияз тарқалиб, улуғлар шаҳарга қайтиб кетишади. Тўбиқтиликларнинг найранги туфайли ер даъвоси бартараф бўлмай қола беради. «Энди мана қиш бўйи ўша Кўкеннинг халқи ўша аризаларини аслига келтириб, яна қонуний йўл билан енгиб оладиган бўлиб қолган-ку. Ҳалигининг «жемтевр» деб алжиб ўтиргани русча «землемер» деган, ер ўлчайдиган чиновник. Ўша келиб ишга киришганда, энди Урозбой «яна бир отим чиқсин» деб йиртқичлигини бошлаган-ку!— деб Абай бир фикрга келди. Бўлай деб турган галаённинг бутун сирини аниқ билиб, кейин шу ишда ўзича: «ҳалиги Азимбойга қарши бир олишадиган хонаси келади-ку»— деб ҳам ўйлади.

Қорақудуқ деган кенг, сайҳон жойдаги қўнисга Урозбой кўп овул бўлиб қўнибди. Уртадаги ўз овули узун желига қисир бияларни боғлатган. Бир қанча меҳмонхоналар ўрнатган. Ҳар уй, ҳар уйнинг орасига бир неча ерга кермилар тортдирган. Ҳам сувнинг боши, ҳам кўп қудуқлар бу овулга яқин жойда. Ўзининг Ҳасейин, Қосимжон, Елеу деган ўғилларини яна алоҳида-алоҳида овул қилиб, ҳалиги қудуқлар бошидан узоқроқ ерга тарқатиб қўндирган.

Амакивачча иниси Дўспоннинг овули сингари бир неча овулларни яна атрофига қуршов қилиб, гир айлантириб жойлаштирибди. Бугун эрталабдан буён Урозбойнинг мана шу кенг, сарғиш, сайҳон ердаги овули устига гала-гала бўлиб йиғилиб келиб-кетаётган ҳар уруғ, ҳар қўнислардан чиққан салт отличлар беҳисоб кўп бўлди. Гўё бир катта тўй ёки ош берилаётир-у, беҳисоб одам ғужғон ўйнаётир дейсан киши. Ўша Урозбойнинг учта катта уйида эрталабдан кечгача бугунги «йиғилишнинг бошлиқлари» деб аталадиган нуқул оқ соқол, қора соқоллар «дув, дув» маслаҳатда бўлишди. Бу ерда атрофдан келган тўдаларнинг фақат бошлиқлари, эътиборли амалдорлари тўпланган. Эргашиб келган фуқаролар, отбоқарлар, хизматдаги сўйилбозлар

бўлса, уларнинг ҳаммаси ҳалиги қўшни ўтирган ўтов овулларга жойлашиб, уймалашаётир.

Урозбойнинг катта уйида бугун мана шу Қорақудуққа ўзи жар солиб чорлаган кўп тўбиқтиликларнинг анчагина казо-казолари ўтиришибди. Ота номи билан атаб айтганда: Улжойдан, Соқ-Тўғалоқдан, Эсбўлатдан, Қорамирза, Дўзбембетдан ва ҳатто, ери чап бўлса-да, Урозбойнинг жар салони билан йиғилганлар Мирза мамайдан ҳам бор.

Шуларнинг ҳаммасининг оғзида Урозбой тарқатган биттагина, низо билан фалокат излаётган совуқ гап. У, Азимбой шу ерга келаётиб, йўл-йўлакай Абай уйига кириб ўтганида «Урозбой айтиб юборган гап» демай, ўз сўзи қилиб айтиб ўтган гап.

«Ёвнинг каттаси — элнинг ёви, довнинг каттаси — ернинг дови» деб бир олиб қочишади. Шунинг билан бирга яна Урозбой айтган: «Уоқ билан менинг олти оласи, беш берасим йўқ. Ўзим учун эмас, Тўбиқтининг номуси учун, элнинг бахт-саодати учун отга минаман! Уоқ бўлса, элга душманлик қилаётир» — деган гапни яна кўпчиликнинг оғзига туширишаётир. Кўп ерда ҳар тўпнинг орасига қўйилган оқ соқол, қора соқол, йиғитланглари, ёшу қарисигача шу гапни айтдираётир. Ҳозирги ҳар хил тўдаларнинг, ҳар уйда такрорлаб, таъинлаб айтаётган бир уйдирма гапи ҳам бор. У ҳам Урозбойдан чиққан бўлса-да, ёлғиз Урозбой эмас, Тўбиқтининг ҳамма бойларининг оғзидан чиқаётган гап.

Шунда нима дейишади? «Уоқ Тўбиқтининг кузлик кузевини, қишлик ўторини, кўкламда яйлайдиган кенг яйлови, ўтлоғини олаётир. Кимникини олаётир? Тўбиқтининг арвоғига қарашли қўниси-яйлоқларини олаётир. Демак номусни чавоқлаб, ўртаётир. Шу ўтлоқ, кузев Қорақудуқ, Тўреқудуқ, Ўболи, Қўғоли, Шўлоқэспе, Қоной қарағани, Босжимба, Оёқжимбаларнинг ҳаммаси, ҳаммаси ҳам Урозбойнинг отаси Оққулигина ҳазил қилган ерлар эдими? Қунанбойгина фойдаланган эдими? Бойсоли, Бўжей ёки Молдабой, Бурақонгина яйлоқ-қўнис қилиб юрган эдими? Худо қани, истаса Тўбиқтининг барча, отасининг ўғли гоҳ кузев қилиб, гоҳ йилқисига қишлик ўтор қилиб ёки мана шу бугунгидек кўкламда яйлоқ қилиб, фойдаланиб келмаган эдими? Ўша ерларингни олай деяётир! Қозоқ қозоқ бўлгандан буён асосли довнинг каттаси ер дови эмасмиди? Ўша ер

учун, ҳавасга эмас, ўзим учун эмас, кўпларинг учун, мана туғларингни кўтардим, олдиларингга тушдим!— дейди Ҳрозбой.

Қисир биянинг қуюқ, муздек қимизини бугун кўпиртириб ичиб ўтираркан, ўз уйидаги Тўбиқтининг кўп уруғи авлодига бутун айтадиган гапини айтиб чиқди.

Яна бир хонаси келганда: «Тортинган тортилиб, буқинган буқиниб қола берсин. Ер аччиғи — жон аччиғи, тикдим боримни. Йўқладим орингни, Тўбиқти!»— деб ҳам юборди.

Уни мақтаб маъқулаб, жуда қувватлаб ўтирган Жиренше, Аброли, Азимбой, Абдилда сингари йўғон уруғларнинг зўравонлари уни янада ошириб-тошириб сўзлатишаётир. Улар Жиреншега Ҳрозбойни кўп мақтатишди.

— Ҳозирги Тўбиқтининг туғи ҳақиқатан сенинг қўлингда! Ўша, номус туғи! Тўбиқтиликлар ўшанга эргашмайдиган ҳезалак эл эмас! Номус учун ёвга зарбингни ўтказгани сен чиққанда, ушлаган ерда қўлимиз, тишлаган ерда тишимиз кетсин! Уватиб олдимизга солиб бер-чи, ўша Уоқни!— деди.

Уоқнинг оти аталганда Ҳрозбой ўқрайиб, гезариб, қаттиқ қизишиб кетди.

— Ёжирлаган аравасига қирчанғисини қўшган яккаш деҳқон, машоқчи, курак-теша орқасидан кун кўрадиган шум қашшоқлар! Оталик эл бўлиб, теги-тахтлик халқ бўлиб беллашса ҳам бир сари-я. Қирқ уруғдан қуралиб, қирқ ямоқ боши билан «Кўкен элимиз» деб гердаяди дейишади. Мана шу «олишаман деганда қайсининг билан олишаман» десанг ҳам, кўзга тушкудек яхлит ери йўқ. Нуқул «қум йиғилиб тош бўлмас» дейиладиган, сойда сони, қумда изи йўқлар. Босганда ҳам ўшаларнинг қирқ уруғи бир ерга уйилган қийнинг қийдаси бир тўпини талқонлатай деб ўтирибман. Нуқул хаскашчи, темирчи, ўроқчи, деҳқон дейдими, нуқул яғир от минган, ирими ёмон сувурларни сўйдирай деяётирман!— деди.

Ёвликка, шафқатсизликка ўзи тишини ботириб олиб, энди бутун йўғонларни бир бошдан маст қилиб қиздириб, гиж-гижлатаётир. Уларга бир томондан: «Анави эргаштириб келган йигитларингга қоровул-отбоқарларингга, сўйилбардорларингга шу гапларимни уқдиринглар!» деб эслатиб қўяди. «Нега кетаётганини, нима учун

боришини, кимларга ҳужум қилишини билиб борсин!»— деди.

Худди айтганидай бугун Қорақудуқдаги овулларнинг барча меҳмонлари баъзан қимиз орасида, овқат билан чой орасида гал-магал айланишиб, жели билан қудуқ бошларида, оқ уйларнинг орқасидаги кўм-кўк майсазорларда кўплашиб учрашиб, бир-бирларига аралашиб туришди. Ҳрозбойнинг гаплари бир уйда, унинг катта уйида ўттиз-қирқ кишига айтилса, ўша он ўттиз-қирқ кишининг оғзидан шу ердаги катта-кичик, олис-яқиннинг ҳаммасига тарқалаётир. Сиполик билан сир тутгандек бўлиб ёки кўпириб ҳовлиқиб, баъзан йўғонлик, тўнг мўйинлик билан ҳақорат аралаш айтилиб, қандай бўлмасин, лашкарликка келганларнинг ҳаммасига етказилди.

Албатта, Азимбойга эргашиб келганлар сингари, бошқа йирик мансабдорларга ҳам эргашиб келган, чурқ этиб товуши чиқмайдиган тўплар, қора сўйил, отармон-чопармонлар бор. Улар Ҳрозбой айтдираётган гапларнинг бирига тушунса, бирига тушунмайди, бирига ишонса, бирига кўзи ҳам етмайди. Бироқ буларга бугун очиқ-ойдин бўлган бир жиҳати ҳам бор эди.

Мана шу Ҳрозбойлар Уоқ билан жанжал қилмоқчи бўлаётган, талаш бўлаётган ерлар аслида кимники эканлиги уларга гумон, шубҳали. Тўбиқти Уоқдан тортиб олган деган гапларни эшитган, биладиган қашшоқ-камбағаллар ҳам бор. Улар ўз йўлига. Айниқса дами ичида бўлган, ич-ичидан Ҳрозбойга зид бўлган хизматкорлар ҳам бор. Уларнинг аниқ билгани: Қорақудуқ, Тўреқудуқ ҳув ўша Жимбагача чўзилиб кетган ерларга Тўбиқтининг моли йўқ камбағал-қашшоқлари қадам ҳам босган эмас. Ўзларидан сўрасанг «Бу еринини итим биладими» дейишади.

Кўпчилик халқдан «шу қўнисларнинг фойдаси текканми десангиз:» Атаманг, от кирт этиб чўп еган, эр қулт этиб сув ичган ер эмас. Уни еб юрган, ичиб юрган, қўли етганларгина!» дер эди. Аслида Ҳрозбой «ер учун, эл учун», «элнинг ёви», «Тўбиқти номуси», «ернинг дови» деган гапларнинг ҳаммасини қора бўрон қилиб, халқ кўзига тупроқ сочиб айтарди. Одатда ўз жиғилдонини шу зайл кўзлаб келиб, рост, ёлғонини қўшиб, олатароқ қилиб, қора ниятига айлантириб урмай қўймас эди.

Кўпчилики хонавайрон қилай деб турса-да, ўшани яна «ўзим учун, ўзимдек озчилик учун» — деб асти айтмайди. «Ўзларинг учун, кўпчилигинг учун» деб туриб, бир балони қоп-қора булутдек қоплатиб келади-да, хоҳласин, хоҳламасин кўп беозор халққа қучоқлатиб қўйиб, кетади-қолади. Шу жиҳатини ўйласа ҳақиқатда ҳалиги талаш бўлиб турган кузев, кўклам яйлоқ деган қўнисларнинг ҳаммасидан фойдаланадиган йигирма-ўттизтагина овул эди. Бир ярим, икки минг хонадон ичидан йигирматагина одам, ўша йигирматагина бой яйраб-яшнардди. Бугун Урозбой ўтирганидек, Қунанбой замонидан буён Тўбиқтининг ҳар бир устун уруғининг яккаю ягона катта бойи қўшни бўлган қашшоқ, беозор деҳқон, меҳнаткаш уоқ элининг ўзи ҳали фойдалана олмай ўтирган ерига бостириб бориб, еб юрар эди.

Қиш кунларида ўша ерларга ўторлаб, қўш-қўш йил-қиларини чиқаришарди. Ҳалиги кўндалангига чўзилган узун ўлкага қор тушиши биланоқ йигирма-ўттиз қўш йилқи келарди. Чамаси эллик-олтмиш минг йилқининг қишда жон сақлайдиган ери Тўбиқтининг жойи эмас, мана шу Уоқдан тортиб олинган ерлар бўларди. Мана Урозбойнинг оҳ-воҳи билан ҳайҳай-суронининг тагида ётган ҳақиқатнинг ҳақиқати шу эди.

Албатта, бугун Урозбойнинг қошида унга чочвоқбардор бўлиб ўтирган ҳар уруғнинг устунлари бу ҳисобларини унутишган эмас. Улар Урозбойнинг ҳайҳай-сурони билан ўзларининг киндиклари бир эканини хўп билишадди. Бу устунлар фақат Урозбой уч минг йилқили бой бўлгани учун, ўша салом йўллаганидан ёки Тўбиқти деб урон солганидан келиб ўтиришгани йўқ. Улар бу чигал тугунга ўзларининг ҳам ҳожатлари қўша тугулганида жон-жаҳдлари билан келиб ўтиришибди. Лекин маккор зимдан ишлатишни йўл қилиб олган ҳийлакорлар билан шумлар, худди мана шу ҳақиқатга келганда ичларидагини очишмайди. Фақат Тўбиқтининг эндиги оғаси Урозбойнинг раҳбарлигини маъқул кўрган, қувватлаган киши бўлишади.

Мана шундай суръати, дами ўткир гап гапирадиган Урозбой бошлаган изғирин, энди ҳозир қандайдир мўмин элларнинг, бепарво овулларнинг бошига уриб эсадиган довулга айланаётир.

Кун намозгарга яқинлаб қолган пайтда барча овуллар яйлоқда арқонлаб қўйган отларни, кермада турган,

бўз уйларнинг белига маҳкам боғлаб қўйилган айғирларни, бедов бияларни шапир-шупур эгарлай бошлашди.

— Отга қўнсин, вақт бўлди!

— Қани энди, тикка ўшаларни кўзлаб юриб беришини!— деган амир, буйруқ Ўрозбойнинг катта уйидан чиқиши биланоқ, бир сут пишгудек вақт ичида юзга яқин семиз, бақувват, ўйноқилаб турган отлар эгарланиб бўлиб, бир тўда лашкар, сараланган эр-азаматлар сўйил, найза, чўқмор, ойболталарини олиб, шайланиб, отларини тасқоқлатиб, Кўкен тоғига қараб йўл олишди.

Турган гап, Ўрозбой уйдаги катта тўдадан биронта одам бу отлиқларга қўшилгани йўқ. Улар қаторларини хато қилмай, чамбарлари маҳкам ҳолда, кечқурун Ўрозбой фотиҳа қилдириб, сўйдираётган қисир биянинг семиз кўк тойининг гўштини кутиб қолишди.

Қорақудуқдан отланган юзга яқин тўданинг эндиги юриш-туришини бошқариб келаётган, ёшлари ўттиз-қирққа илинган бир неча жангбошилар бор. Уларни Ўрозбой, Жиреншелар мана шундай кўкка кўтаришиб, кун бўйи «жангбоши», «лашкарбоши» дейишиб лақиллатиб отлантиришган.

Фақат Эсентойгина кўп отлиқлар жадаллаб юриб, овулдан йироқлашиб, кети узилиб бораётганда кермедаги семиз жийрон човкар отига миниб, тепинганича кетди. Кетаётганнинг орқасидан чопди. Унинг орқасидан қараб борган Ўрозбой, Жиреншелар бир ҳайрон бўлиб, бир шодланиб томоша қилиб туришди.

Жиренше Ўрозбойни туртиб қўйиб, эрмак қилиб:

— Эски жини қўзиди дейман-а буни!— деб қиқирлаб кулиб, Эсентойнинг ёшлигида ўғри ўтганини хотирлади.

Ўрозбой кулмаса-да, ягона кўзини шиграйтириб Эсентойнинг орқасидан тикилганича хурсанд бўлиб турди.

— Кечадан, эрталабдан буён дами чиқмай ўтирган эди! Писмиқ жон чиқарга келгандагина товуш чиқарди-ку ўзи. Анавиларга маслаҳат бергани кетаётир!— деди.

Азимбой эрмак қилиб:

— Маслаҳатини ҳам берар, босқинчилитининг сирини ҳам ўргатар. Тикилганидан қон олмай қўядими, Эсепканг!— деб атрофидаги йўғон безориларнинг ҳаммасини кулдирди.

Бу чоғда Эсентой тўда олдидаги Бесбесбойни сал четлатиб олган. Лашкар қаторида елиб-йўртиб бораркан, қисқача маслаҳат бериб кетаётир.

— Мана бу тўдани сен бошлайсан! Мингдан-минг тайинлайдиганим... Асли асир қолдирма!.. Адашиб, тенгираб, ур-йиқит майдонда йўлдан адашиб, ёв қўлига гушадиган қаланғи-қасанғилар ҳам бўлади. Ҳаммасига аслатиб қўй! Орқага чекинарда ҳаммаси отнинг думини Темирқозиққа баравар тўғриласин! Шунда ёлғиз кетгани ҳам, тўдалашиб юргани ҳам йўлни бир тарафга қараб олади. Элга қараб, кейинчалик йўл оларсанлар!

Бесбесбой индамай бош ирғаб қўйди-да, «тўғри экан!»— деди. «Яна нима дейсан?» деб, ўзи билан бир замонларда босқинчиликда учрашиб, бир пақирдан шўрва ичишганини хотирлаганича, кулимсираб Эсентойга қаради.

Семизлиги юзи-кўзидан, диркиллаб турган бақбақасидан очиқ кўриниб келаётган Эсентой ҳамон қизишмай маслаҳат бераётир.

— Оти югурик, қўли қаттиқ, забардаст ёв бўлса, энг хатарли душман ўша-ку! Пайтини топиб, олдин ўшандайларни қатордан йўқ қилишга тиришинглар. Анави қари шерикларингга ҳам шуни тайинлаб қўй! Ундайларнинг иложи кўпинча сўйилбозлик билан йиқитиш эмас! Қарама-қарши олишганда ҳам, чекиниб жанг қилганда ҳам, жуда иложи бўлмаса, ўзини урмай отини ур! Қулоқ-чаккасидан бир-бир тушириб, отини қулатиб кетиш керак. У қайтадан от топиб миниб, қаторга киргунича хила вақт керак! Хавфлиларидан шу зайл қутулишлар бўлади. Қани, бора бер энди, оқ йўл бўлсин, ҳой ботирлар!— деб, отининг бошини тортди.

Одам тўғрисида розилик билан мирзалик гап, мақтов гап асти оғзидан чиқмайдиган Эсентой бу тўданинг олдидаги беш-олтиталарни «ботирлар», «азаматлар» деб жўрттага кўпириб мақтаб қолди! Уларни бугун шу атрофдаги «энг яхши», «энг қадрли», «энг ажойиб, жасур йигитлар» деб шишириб қўйгани, уларни алдаб, қўлтиғига сув пуркагани эди.

Асли ҳақиқатга келганда, қолганларга ҳам маълум, кетаётган лашкарларнинг ўзларига ҳам очиқ-ойдин маълумки: бошлиқларнинг деярли ҳаммаси ҳақиқий каллакесар ўғрилар. Лекин Ўрозбой ўша ўғриларни ҳар ер-ҳар ердан танлаб олган. Буларнинг баъзилари Тў-

биқтининг казо-казо уруғларининг ўғрилари. Бир хил-лари эса, кўпни кўрган, уруш-талаш, қочқин-қувғинлар-да бўлган маккор, пихини ёрган одамлар. Ҳаммаси ҳам водийдаги деҳқон, меҳнаткаш, ювош эл Уоқни қишия-ёзин қуршаб келиб, кўп жойларидан, ҳамма қўнислари-дан мол ҳайдаб кетиб юрган, чиниққан муттаҳамлар.

Кўкен тоғидан ошадиган давонларни, қай маҳал, қа-ерда тўпланиб қўнадиган овулларни билмайдигани йўқ. Ҳатто Уоқнинг «фалон овулининг йилқиси кечаси қай томонда яйлайди» деса, Чинғизнинг нариги бағрида ўтириб ҳам янглишмай айтиб бера оладиганлар мана шу ўғрилар. Ўзлари яна ҳалити элларнинг казо-казола-ри билан бир бошдан ошна, дўст, мудом яхши от, яхши қуролларни галма-гал алиштириб юрадиган, қадамлари узилмайдиган қадрдон кишилар. Ҳарқалай уч минг йилқилик Ўрозбой билан мана шу тўдани бошлаб кела-ётган олтита қароқчининг ҳаммасининг ҳам ораларидан қил ўтмайди. Мана шу донгдор соққа ўғрилар: Жар-қимбой, Дубой, Бесбесбой, Соптаёқ, Қулайғир, Қусен деганлар эди. Мана шу олтитаси Қорақудуқдан кун борида чиқишлари биланоқ: «Уоқ хабардор бўлса, Кў-кеннинг қоя тошларига қоровул қўйиб, кўпчилик тўда-мизни кўриб қолади. Ўшани пайқатмаслик учун, олти киши мана шу юз кишини бўлиб олайлик» дейишиб, бир тикка жар тагидаги сойда олтита ўғри бор баримтачи-ларни олти тўдага бўлди. Шунинг билан Ўрозбой отлан-тириб юборган, фалокат излаб бораётган тўдалар ҳали-ги сойдан алоҳида-алоҳида тўда бўлиб тўзиб кетишди.

Борар жой узоқ эмас, сархилланган бақувват от-ай-ғир, бедовларга минган, қимиз ичиб қизишган, тўқинч, қирғин излаган, ҳавоси баланд тўдалар қош қорайган пайтда Кўкен тоғининг нарёғидаги «Хонлар сойи» деган сойга тушадиган кенг ёнбағирликда елганларича кети-шаётир. Бу чоғда тасирлаб елаётган қаттиқ туёқларнинг тупирлаши билан сургатилган сўйил, чўқморларнинг шақир-шуқур урилишигина кимсасиз тоғнинг тинчлиги-ни бузаётир. Онда-сонда тунги босқинчиликка минилма-ган от-айғирларгина пишқириб юборади. Ўзангилар шиқирлаб, урилиб кетган темирнинг жинг-жинг этган товуши эшитилиб қолади.

Бор режаларини, олддаги қилинадиган ҳаракатла-рини Кўкендан ошгандан кейин аниқлаб олмоқчи бўл-

ган ҳужумбошилар, ҳозир фақат олдинга тушиб олиб, кўп тўдани энди ялписига елдирганича, тоғ елига ел қўшиб, эсиб келаётир.

Йўртиб келаётиб қилинган маслаҳатда, аҳдларда, ҳалиги олтига босқинчининг ичидан биттасининг гапи ўринли, тажрибаси кўпроқ, устунроқ кўринади. Бу ёш жиҳатидан ҳам бошқалардан каттароқ, кексароқ ва Тўбиқтининг энг сержамоя, устун уруғи, Ўлжойдан чиққан Бесбесбой эди. Ёши қирққа энди илинган, соқол-мўйловига оқ ораламаган, ўт сочиб турадиган ўткир кўзлари бодрайиб, косасидан ирғиб чиққан; чаккалари тўлиқ, ялпоқ юзли, қизил-сариқ мағиздан келган Бесбесбой жусса жиҳатидан ҳам баҳайбат катта одам. Бўйи жуда баланд бўлмагани билан яғринли, елкалари кенг, тўрт бурчак келган. От устида худди отга елимлаб ташлангандек ўтиради. Қўрғошиндан қуйилгандек оғир-зарбали қора сўйил, қора чўқморнинг ҳақиқий емирилмас жангчиси. У илгаридан хабардор кишидек, олддаги ҳужум қилинадиган овулларнинг ўтирган жойларини ва йилқининг бугун кечаси Семейтовга, кун ботиш томонга яйлашига шубҳа қилмай, муқаррар айтиб келаётир. Кўкендан говгумда ошиб тушишлари биланоқ, у ҳалиги лашкарбошиларга ўзининг сўнгги тахмини билан қарорини айтди.

Худди шу пайтда лашкар батамом тўпланиб тўхтаб, сойда отларининг нафасини ростлатиб туришганди. Бесбесбой ёнига Жарқимбой, Дубойларни олиб, беш-олти киши бўлиб, ўнг томондаги тикроқ тақир тепага чиқаркан, олддаги қорамтир туман босган, йироқдаги қоронғиликка тикилиб қараб турди. Дубой бошидан мўйна тумоғини олиб, индамай анчагача ўша дала томонга қулоқ солиб, энгашиб турди.

Отлар хиёл қимирлаб, қўзғалса, тизгинидан юлқиб тортиб, тик турғизишади. Сувлиғини шиқирлатган отларнинг ҳам бошини тортиб туришибди. Бир оз вақт шу тахлитда турганларидан кейин Бесбесбой пайқаганларини айтди.

— Шу ердан қўзи қадами жойда Тушчикўл бор. Биз бостириб борадиган барча ёв ўша Тушчикўлнинг атрофига қўнган. Бир томони қамишзор, нарёғи сув. Агар йилқининг ўзи ўша тўқайга кириб кетса, ҳайдаб чиқиш ҳам осон эмас. Бу, гавжум ўтирган эл бепарво эмас. Милтиллаётган ўтларини кўр-чи... Ҳу ана, пайқаётир.

сизми?.. Бу овуллар ётмай ёки қўй атрофига атайин ўт ёқиб, эҳтиёт бўлиб ўтирган элга ўхшайди. Лекин йилқиси Семейтов томонга, кўлнинг кун ботиш томонига яйлади деяётганим, шамол ўша томондан турди. Кун бўйи иссиқда тўдалашиб турган йилқи, бугун ҳаво иссиқ бўлди-ку, энди шамолга қарши юриб, ўша томонга чиққан бўлиши керак. Қулоқ солинглар-чи!— деб бир оз турганида, Қорамирзанинг барваста, қадди хиёл эгилган, пихини ёрган ўғриси Соптаёқ: «Тўғри айтаётирсан!— деди.— Мен ҳам йироқдаги йилқининг шарпасини сезиб қолдим. Ҳали шамол бир ғир этиб эсганда пайқадим. Йилқининг кишнаган товушини эшитдим!»— деди.

Энди буларнинг олтитасига ҳам шубҳасиз тўғри туюлган бир қарорни Бесбесбойнинг ўзи айтди.

— Олдимиш пастлик сой, нарёғи кенг дала. Бир шув этсак, йилқининг устидан тушамиз. Аммо, ҳамма ухласин. Ҳали кечанинг ярмидан кўпи бор. Ҳамманинг кўзи маст уйқуга кетганда, таппа босамиз. Кейин, тонг отгунча, қувлаб келаётган мол билан худди мана шу Хонлар сойидан ошамиз. Тонг оқаргунча мана шу сойдан ўтиб, Кўкеннинг бағрига қувлай бериш керак. Қани, ҳозирча пича хаёл қилайлик. Мана шу тоғ оралигида туриб, отларни совутиб, эгар-тўқимни маҳкамлаб олайлик. Ҳар қайсинг ўз йигитларингга йўл-йўриқни ҳам уқдириб қўй.

— Қандай йўл-йўриқ?— деб Жарқимбой сўраган эди, унга Соптаёқ дағал товуш билан тушунтирди:

— Қора сўйилни кўндаланг кўтаргани бўлмаса, мана буларинг босқинчиликда бўлмаган-ку. Уларга шовқун-суроннинг ўзини ҳам айтиб, тушунтириб қўйиш керак. Қувғин-сургун бўлмаёқ, баъзи бир расво босқинчи, аҳмоқ баримтачилар ўзи шовқун-сурон кўтариб, орқасидан қувғинни ўзи чақирадиганлар ҳам бўлади!— деди.

Бошқа тўғрилари ҳаммаларига маълум эди. Энди бу олти киши пастга тушиб, тўда-тўдаларининг ёнига боришиб, олддаги душманга қачон ҳужум қилишларини айтди. Қайтиб келаётганда мана шу сойга йигилишга қарор қилинганини ҳам айтиб қўйишди.

Кўпчилик отларнинг босма айилларини бўшатиб, енгил-елпи эгарларини от орқасидан кўтариб елпиб, бақувват отларининг орқа бошини шамоллатиб олмоқ.

чи бўлишаётир. Яна бир оздан кейин ҳаммалари «отга қўн!», «отга қўн!»— деган гапларни эшитишлари биланоқ сўнгги марта тўш айил, босма айил, қуюшқонларини пишиқлаб боғлаб, юган ҳалқаларини ғира-ширада пайпаслашиб, маҳкамлаб олишди-да, тумоқларининг қулоғини боғлаб, баъзилари чопонининг ўнг енгини белбоғига қистириб, яна тортиб боғлаб, ўнг қўлини бўшатишаркан, ўйноқилаб ер тепиниб, чир айланиб, олиб учгудек бўлиб турган югурикларига апил-тапил миниб отлана беришди.

Шу чоғ сўйил, чўқмор, найзалар билакка, оёққа илиниб, сургатилган ҳолда эмас, қўлтиққа қисилиб, қўлга олинган ёки эгар қошига кўндаланг қўйилган. Найза, ойболталар узангидаги ўнг оёқнинг юзига қўйилиб, соплари ўнг қўлда тик ушланган.

Кўп йигитлар жанг чоғида ҳар бир товушни яхши эшитиб туриш учун тумоқларининг қулоқларини ичига қайириб боғлаб олишган. Ҳаммаси маъюс, ортиқча гап-сўз йўқ. Энди аста, қисқа-қисқа буйруқ берилаётир, холос. Кўп лашкарнинг олдига оқ бўз отли, оқ чакмонли, оқ элтери тумоқли Бесбесбойнинг ўзи тушган.

Лашкар олдидан кечанинг мулойим, салқин шабада-си эсди. Кундузи юрганида тўши, қўлтиғи, қулоқларининг тағи, чови терлаб бўриққан семиз, ўйноқи отларнинг юришини қаршисидан эсаётган мана бу салқин шабада енгиллаштириб, еликтиргандек бўлаётир. Кеч кириб, қоронғи босиб келаётир. Уфқ кўкиш-қорамтир тортиб, қуюқ сур рангга кирган. Фақат ғарб томонда қизғиш-кўк шафақ бутунлай сўнмаган. Қорамтир тортиб қизарган ўша шафақ кўкимтир уфққа ботиб, сўниб бораётир. Лашкарнинг шундоқ рўпарасида, чексиз йироқ ерда узундан-узун чўзилиб, баланд қоя ётибди. У ҳам ҳозир кўкимтир-қора туманга чулғаниб, осмон билан туташиб, рангига ранг қўшилиб бораётир. Фақат онда-сонда ўша йироқдаги кўкимтир уфқда, жуда олисдаги бир тўп қора булутли ерда, найза дамидек ёруғ йилт этиб кетади. Унсиз бир катта ёғду лоп этади-ю бир лаҳзада сўнади.

Яқин дала, нишоб ўлка аввал яшил тортиб чўзилса, қош қорайган сайин рангсиэланиб, оқиш тортади. Эрман, филғон, бурган, талха ҳидлари билан майсазордаги баъзи ёввойи саримсоқнинг ҳиди галма-гал димоққа

урилиб, саҳронинг беғубор, тиниқ, соф ҳавосини турлитуман ҳидларга тўлдириб анқитиб туради.

От туёқлари тасирламай тупиллаб, тўпирлаган товуш беради. Йўл бўйидаги кечки маконига жойлашган бўзтўрғай, қора тўрғайлар ер бағирлаб, шошқалоқлаб учади. Яна бир вақт бир гала тарғоқлар чипор қанотларини ғира-ширада ярқиллатиб, патирлаб ғиғиллашиб, ғужғон ўйнаб учиб кетишди. Говгум қуюқлашган сайин босқинчилар жадаллаб кетишди. Энди ойсиз кечада битта-биттадан юлдузлар чиқа бошлади. Бесбесбой «сал тўхтанглар!»—деб, йигитларга қисқагина буйруқ қилди-да, ҳали Эсентой топширган, ўзига маъқул тушган гапни галалашиб келаётганларга айтди. Қўлтиғига қисиб олган узун қора чўқморини осмонга кўтариб, Темирқозиқни кўрсатди.

— Ҳой, азаматлар! Ҳу, ўша бир нарса ёдларингда бўлсин-чи! Эшитиб ол, билиб ол! Ҳу, ўша ёлғиз юлдуз — Темирқозиқ. Одамҳодис, битта-яримтанг четда қолиб, яна баъзи тўпларинг бўлиниб, ажралиб чопадиган пайт бўлса, ҳамиша эсларингда бўлсин! Қувғинда ўзингники қайси, ёв қайси эканини пайқамай, хатарга тушиб қолиш мумкин. Шунда ҳамроҳинг мана шу юлдуз. Отнинг думини мана шу юлдузга қаратиб олиб йўл топасанлар!—деди-да, яна йўртганча кетди.

Ҳалиги «қўзикуш» ерда дейилган овулларнинг ҳозир барча ўтлари сўниб, йироқдан пайқагудек ҳаёт аломати ўчиб турибди. Фақат узоқда онда-сонда ҳуриб қўйган йўғон товушли катта итларнинг овозларигина унча-мунча эшитилиб қолади.

Лашкар елиб от ўйнатиб, «овул бўлиши мумкин» деган жойлардан четлаб ўтиб, ғарбдан эсаётган елга қарши йўртиб кетаётир. Қаторлашиб келган Соптаёққа Бесбесбойнинг айтган битта гапи: «Йилқи яқин, икковимизнинг тахминимиз тўғри чиқди. Шамол эсаётган томондан бир неча айғирнинг кишнашини эшитиб келаётирман!» деди.

Соптаёқ буни қувватлаб: «Рост айтасан, мен ҳам пайқаб қолдим. Яна бир иш бор. Сезаётирсанми, шамол кучайиб келаётир. Биз бўлсак елга қарши томондан кетаётирмиз. Ўшаларнинг йилқисиди юрган қандай динг қулоғи бўлса-да, биз тўс-тўполон ҳужум қилмагунимизча ўпир-тўпиримизни, шарпамизни сезмай қоладиган қулай пайт келиб турибди!»—деди.

Қаторда йўртиб келаётган Жарқимбой, Дубой, Қулайғир учови ҳам «Омад-омад, йўл бўлсин», «қўлга кирсин, Ҳрозбойнинг омадини берсин!»— дейишиб кўпиришаётир. Булар йилқига етиб қолишди. Бор йигитларни баравар чоптирмай, бўлак-бўлак қилиб, олти тўда қилиб, энди кетма-кет қаторлаштириб, Бесбесбойнинг буйруғини амалга ошириб келишаётир.

Шу тўда ҳужум қилгани келаётган «ёв» деб ном қўйишган, аслида шу қадар беозор, ювош эл худди мана шу кунларда ўзларининг одатларидан ташқари бир ўзгача ҳолатга келишганди. Қўшни, бўлиси бир эл бўлгани Тўбиқтидек эмас, Кўкеннинг халқи кўпинча деҳқончилик, пичанчилик қилишади. Булар кам кўчишади. Ҳар овулнинг сиртқи кўринишига қаралганда ҳам, тўбиқтиликларга мутлақо ўхшамайди. Уй-уйнинг ёнида ё араваси ёки трашпанкаси туради. Боқадиган молининг кўпи сигир, ҳўкиз, қўшга қўшиладиган мол. Булар ўзларининг яйлови тор бўлган ерларга кўчишганда ҳам бир қанча уйлар бир бўлиб, кўп халқ бўлиб жойлашишади. Шунинг учун Кўкеннинг ҳар ер-ҳар еридаги элини, қўнган жойлари, касби корларига қўшиб аташади.

Шу элдагина: «қирқ уйли» деган овуллар бўлади. «Хонлар» деган кўп хонадонлар бир ерда учрайди. «Кўп-соқов» деган беҳисоб овул бир ўлкада учрайди. «Болта-ўроқ» деган юзга яқин хонадон бир ерни макон қилган. Унда ҳалиги «болта-ўроқ» деган асбоблар, қурол-аслаҳалар шу эл билан шу ердагиларнинг тирикчилигини, касбини очиқ билдиради. «Жалпоқ» деган қўнислари энг яласқи личанзорга ёғишиб меҳнат қиладиган кўп халқ борлигини кўрсатади.

«Хонлар» деган жойнинг номи ҳам бу ўртада хон бўлгани учун аталган эмас. Аксинча, ҳар уруғдан йиғилган кўп хонадонлар кўп замонлардан буён туғилган болаларга от қўйишганда ҳар бир аниқ исмнинг охирига «хон» сўзини қўшиб қўйишади. Мисол учун: Асемқон, Салимқон, Жумақон, Семейқон, Жобойқон, Тўреқон дегандек, оти қофиядош бўлган кўп одамлар учрайди. Кейинчалик ўшалар уйли-жойли бўлиб, ҳаммаси бир сойга жойлашади. Даставвал ўшаларнинг сойини, ҳалиги Тўбиқтининг баримтачилари очган ўрмонзор, ўланзор, узун сойни «хонлар» сойи деб аташган. Шундан кейин етмиш-саксон хонадонли бир ўлка-

нинг элини ҳам, ота наслини, уруғини ҳам бир чеккага қўйиб, фақатгина «хонлар» деб атайдиган бўлиб кетишган. Аслида мана шу «хонлар» ичида, уша саксонга яқин хонадонларда хонлар эмас, қанча-қанча жонлар бор эди. Ҳатто Кўкеннинг Уоғига уруғ-аймоқли жиҳатидан мутлақо алоқаси бўлмаган одамлар ҳам кўп. Ҳунарманд беозор деҳқон халқнинг ичига касб-кор излаб келиб, шу ерда қуда, дўст, қўшни, ошна-оғайни, «ҳамкор», «ҳамкасб» бўлиб жойлашиб кетган кўп элларнинг уйлари бор.

Шунинг учун бу ерда ҳалиги бирга ўтирган Кўп-Соқов, Болта-Уроқ, Жалпоқ, Хонлар, қирқ уйли деган овулларда, элларда Уоқлар билан бирга қанча-қанча уруғларнинг авлодлари бор. Бу ерда: Буро, Найман, Жаликбос, Басентийн, Матай, Керей, ҳатто Тўбиқтининг ўзидан ҳам илгари-ю, ҳозир келиб, мана шу эллар ичига жойлашиб, беозор меҳнат, ҳалол касбга берилган камбағал қашшоқлар кўп эди.

Мана шу элларга, бошқа оламнинг ҳаммасидан олдин, меҳнат учун тинчлик керак. Аммо худди шу кўкламдан, айниқса ўн кундан буён ўша тинчлик ноилж бузилиб турибди. Булар Кўкен элининг экин экадиган ери озайганидан, аслида Кўкеннинг у томони, Тўбиқти илгари босиб олган ерларнинг ҳаммасига чиндан муҳтож. Сабаби, у ерлар экинга жуда қулай, энг серҳосил, партов ерлар. Эрмани, филғони наमतдек қалин, ўзи беҳисоб чақиримларга чўзилиб кетган, аниқ «худо буюрган» дегундек, катта меҳнатни истайдиган ер. Кенг, ўт-ўлани қуюқ, филғон, эрман, оқ ўтлари кўп бўлгани учун қиш кунларида бу ерларни беҳисоб йилқи, Урозбойларнинг эллик-олтмиш минглаб йилқилари макон қилишади. Тўғри, Тўбиқтининг йилқиси шу ерларда қиш ўртасигача туради. Тўқсон тушиши билан ўша ерларни қалин қор босади. Бу ҳам шу ўлканинг нами мўл, тупроғи семиз, экинга қулай жой эканлигини билдиради.

Энди ўша ерларни Кўкеннинг меҳнаткаш, деҳқон халқи Тўбиқтидан қайтариб олишни чиндан талаб қиладди. Бу ҳақда барча уоқни, Кўкен элини худди мана шу одилона ниятга бошлаб, аҳд қилдирган Серке деган одамнинг бош бўлаётгани рост. У землямер чиқартириб, ҳалиги меҳнат аҳлига қарашли ерларни қайтариб олиб бераман, деб, бошлаб юрибди. Бироқ, шунга яраша

Тўбиқтидан келган совуқ гапларни ёлғиз Серке эмас, Кўкеннинг кўп эллари эшитишганда, шу кўклам одатдан ташқари бир ҳолга келишган. Улар ҳар ер-ҳар ерда эка бошлаган экинларини ҳам экиб бўлмай, беҳисоб эл бўлиб, бир ерга йиғилиб, Тўбиқтининг қасдлиги, жасорати, ҳатто босқинчилигини бўлса-да, бир ерда кутиб олишга аҳд қилишган. Шундай қилиб, ҳалиги Бесбесбой пайқаган Кўкен бағридаги «Тушчикўлнинг» бошига Кўкеннинг шу атрофдаги талай эллари кўчиб келган. Улар касби корларини йиғиштириб қўйиб, келиб ўтиришибди.

Лекин кўклам пайти, суви етарли бўлгани учун, мана шу ўлкада мол яйлатиб кетиш, экин экишга қулай бўлмаса-да, мол боласига ёмон эмасди. Ўзаро бош қўшиб, устун элнинг зўрлигига, хўрлигига қарши бирлашиб ҳаракат қиламиз деган Кўкен эли ҳозир бор йилқисини қўшиб боқар эди.

Аниқ хабар бўлмаса-да «Тўбиқтилар баримтачи юбормоқчи. Кўкен элини янчмоқчи!»— деган гапларни Серке олдин эшитди. Шунинг билан бир ҳафта ичида шу атрофдаги Кўкен элига ўзи келган эди.

Бир қанча бўлак-бўлак овулларни кўл бошига ўзи йиғдириб келган эди. Яна қанча-қанча ҳамиятли, ғайратли, уддабурон одамларни эртаю кеч ўзи ишга солиб, тайёрлаб юрганди. Тўбиқти лашкар юборса, сенлар ҳам ғайрат қилиш қўлидан келадиган халқсан. Қандай қасдлигига бўлса-да, олишиб қарши тур. Ялиниш — бошни ҳимоя қилиш эмас, ёқалашиш — бошни ҳимоя қилиш!— улар зўрлик қилишмоқчи-ку. Лекин босқинчилик замони, Куба-Қалмоқ замони ўтиб кетган. Ўшани тушунмай зўравонлик қилса, қайси тўбиқтилик бўлса-да, жазосини кўради. Золим зулмидан қазо топади. Йўл-йўриқ билан йиқитиб, кейин олдиларингга бойлаб солиб беришни ўз зиммамга оламан. Аммо бугун улар қора кучига суяниб, билагини ишга соладиган бўлса, сенинг ҳам билагинг кучсиз эмас, менинг элим! Сенинг қўлинг уларга ўхшаб қўққайган қуруқ ёғоч сўйилнигинга кўтариб ўрганган эмас, сен болтани ҳам, болға, сандонни ҳам кўтариб ура биладигансан. Сенинг қўлинг қора ернинг бағрини қора сўқа билан тилиб ўрганган қадоқли қўл! Улар чўқмор ишлатса, сен шоти биланоқ уриб кўр-чи! Ўлмайдиган Тўбиқтини мен кўриб қўяй!— деб, Тушчикўл бошидаги элнинг ёшу қарисининг ҳаммаси-

га ўзининг виждонаҳ айтилаётган гапини тарқатиб, хўп уқдириб бўлганди. Бу кунларда кўл бошидаги беҳисоб элнинг қурол ушлашга ярайдиган эр-азаматлари қора хода, шотиларини бўлса-да, ўзгача бир ҳамият билан, ғазаб билан тайёрлаб, ушлаб ўтирганга ўхшайди.

Бесбесбойнинг тўдаси йилқига ҳужум қилишга яқинлашиб келган пайтда ўша йилқининг атрофида от усти олишишда ҳам илгаридан ном чиқариб келган беш-олтита забардаст йигитлар, ёнларига йигирмата азаматларни олиб, кўп йилқидан бепарво бўлмай, ухламай қўриқлаб юрган чоғ эди.

Тушчикўлдаги элнинг ҳозирги дамда от миниб, қурол ушлаган, йилқи атрофида юрган қуролли азаматлари ичида жасур, жанговар аталган чўян йигитлар бор эди. Хонлар элининг ўзидан чиққан, ёши қирқлар чамасидаги Бўстон, Болта-Ўроқ элидан келган Қўной ва яқиндаги қўнис, сержамоа овуллардан сараланиб чиққан, забардаст Энгсебой, Марқа, Қулжатойлар сингари ўз эли ўртасида баҳодирлиги афсона бўлган бошқа азаматлар маълум эди.

Буларнинг қайси бири бўлса-да, Тўбиқтининг босқинчиларига ўхшаб, ўғридан чиққан эмас. Ушандай ўғриларга мол бермаймиз деб, ғайрат-маҳорат кўрсатадиган йилқичи, соқчилардан чиққан, деҳқон, пичанчидан чиққан азаматлар. Умрларининг кўпини меҳнат орқасида ўтказиб, ёз фаслида, душман қуршови кўпаядиган пайтларда қўшиб яйлатиладиган йилқига қоровул бўлиб юрадиган йигитлар.

Ёвни қўлга туширадиган ботир йилқичи, чапдаст, азамат, от устидаги бақлонлар деб мадҳ этиладиганлар. Ўзлари ёв бўлиб, бегонанинг молига тегиб кўрган эмас. Бироқ, ўз элларини, овулларини мудом талайдиган, кўпинча Тўбиқтининг ўғриларига қандай қарши ҳаракат қилишни яхши биладиганлар. Ёв билан пайт пойлаштишни, молни омон олиб қолишни, ўша ёвларнинг бор ҳийла-найрангини билиб, қарши ғайрат кўрсатишнинг машқини хўп олган йигитлар.

Ҳалиги беш-олтита азаматлар ёш йилқичилар билан бирга, бугун говгумда йилқи ёнига келишганларида ўзаро сўзлашиб, маслаҳат қилиб қўйишганди. Фақат бугун эмас, сўнгги тўрт-беш кундан буён Тушчикўлнинг халқи кечаю кундуз Тўбиқтининг ҳужумини кутиб ту-

ришган эди. Бугун бўлса сўнги вақтлардаги одатлари бўйича шу кечани қандай чоралар билан омон ўтказиш ҳақида маслаҳатлашишди. Буларнинг ҳам Бесбесбой сингари, қолган кўпчилиги оғзига қарайдиган бир бўлали азамати бор. У — Бўстон.

Бўйни билан елкаси туташ битган, жар қовоқ, кўсароқ, бурни катта, кўзлари чуқурроқ Бўстон жуда ҳам гавдали: Қора кучга бамисоли нор туя. Ҳам паҳлавон, ҳам уришга моҳир жангчи йигит. Аслида ўзи Тўбиктининг қанча-қанча тиниб ўлмайдиган ўғрилари Бўстоннинг қўлида боши ёрилиб, қўли синиб, неча марта қувғинга учраб, қўлга тушган пайтлари бўлган.

Оқ-сариқдан келган, новча бўйида «қириб олгудек эти йўқ» дегудек, суяги йирик, эти пишиқ Қўной ҳам кенг яғринли. Қоронғи кечаларда Алпомишдек бўйи билан катта саман отининг устида туя минган кишидек кўринадиган, ер рангига мойил саман минган, туя жуи чакмон кийган, тўшини ялғочлаб очиб олган, қоп-қора пахмоқ соқолли, юзи турт бурчак келган Қулжатой ҳам бугун бўлакча. Саккиз қиррали қилиб йўнган, сирланган қайин чўқморини эгарининг олдида кўндаланг қўйиб, Марқа, Энгсебойдек тенгдошларини икки ёнига олиб келиб, Бўстон билан маслаҳатлашаётир.

Бўстон худди шу бугунни хатарли деб билади. Семейтов томондан қаттиқ эсаётган тун шамолини ёвга йўлдош, ўзларига ғаразли ел деб билади.

— Агар ёв кундузи Кўкенга бекиниб ўтириб, йилқининг кечаси ғарб томонга ёйилганини билиб олиб ҳужум қиладиган бўлса, ҳозир бизнинг шамолга қарши томонимиздан келади. Бизнинг ҳам, йилқининг ҳам бутун шарпасини, шовқинимизни у эшитади-да, биз унинг тиқ этган товушини ҳам билмай қоламиз. Икки хил чора кўрайлик! Мен овулдаги оқсоқолларга тайинлаб келганман. «Қоронғи тушгунча йилқини ғарб томонга, Семейтов томонга яйлатаман-да, қош қорайгандан кейин тезгина пастликка, Темирқозиқ томонга, овулларнинг панасига оғдириб юбораман» деганман. Ҳозир мана шу йигирма йигит йилқини елдириб бориб, тездан ўша томонга олингла-чи! Ана ундан кейин, қолган олти-еттитамиз ўша йилқига қараб, «шу кеча босиб келади-ку», деган ёвнинг йўлини кесишга киришамиз! — деди.

— Тўғри айтасан!

— Хўп, бўлади!— деб Қулжатой билан Марқа маъқуллашганда, Қўной яна бир ишни эслатди.

— Овулдагиларнинг ҳаммаси бугун ўтини эрта ўчирсин! Ётиб қолган бўлиб, жим ўтиришсин деган эдик. Ҳатто соқчиларнинг ҳайт-ҳайти ҳам камайтирилсин деган эдик. Фақат ҳар бир бўз уйнинг белбоғида битта бақувват, битта етакдаги от ҳозир турсин деган эдик-ку. Овулга қулоқ солинглар-чи! Кўпчилик эл бўлгани билан ўша гапнинг устидан чиқибди. Ана ҳуриган итдан бошқа тиқ этган товуш йўқ. Милт этган ўт йўқ!— деди.

Бўстон ҳам қувватлаб:

— Дамингни чиқарма, қўя бер, бизларгина эмас, ўлканинг бор халқи, «ҳап саними» деб маҳкам турибди. Дами ичида ўтирибди-да. Шундай экан, келинлар, ҳалиги ишни бошлайлик!— деди.

Буларнинг буйруғи билан йигирма йигит кўп йилқини тўплаб қайтариб олди-да, тасирлатиб чоптириб, тирқиратиб қувалаганича овулнинг панасига олиб кетишди.

Бўстон билан Қўной иккови бир томонга, Энгсебой, Қулжатой, Марқа учови бир бўлиб, ҳалиги айтилган «олисдан айғоқчиликка» Кўкен билан Семейтов оралигини кўзлаб, елиб-йўртиб кетишди. Сўнгги учови озгина вақт ичида ўзларидан қиялаб ўтиб, Семейтов томонга югурганича айланиб ўтиб бораётган, учи-қири йўқ отлиқлар тўдасини кўришди.

Қулжатой ботир бўлса-да, шундай кўпчиликнинг қорасини кўрганда, аввалига юраги «шиғ» этиб, отининг бошини тортиб қолди.

— Тўхта!— деб икки томонидаги йўлдошларининг тизгинидан тортиб, отларнинг ёлига ёпишди.

— Астаъфурулло, бу босқинчилик эмас, ҳақиқий ҳужум-ку! Сони йўқ, чеки йўқ! Бунинг ҳаммаси одам бўлса, бугун уоқ томон бўлди-ку!— деб юборди.

Кун бўйи халқ ғазабни жабрланган ҳамияти Қулжатой билан бирга Энгсебойнинг ҳам қаттиқ зардасини қайнатиб, ғазабини бўғзига келтириб юрганди. У кўп гапирмаган эди. Бироқ, онда-сонда: «Ҳап саними, Тўбиқтининг қонхўрлари, қани кўзга кўрин-чи!»— деб юрган эди. Ҳозир Қулжатойнинг қўрқиб, кайфи учиб гапирганига Энгсебойнинг жини қўзғаб кетди.

— Вой, куя соқол, оғзинга... Нима деяётирсан ўзи! Ёв деган шу-да! Қўрқитиб келмай, қучоғини ёзиб, қу-

вонтириб келади деган эдингми! Мунча ўтинг ёрилмас! Юр, биқинидан бориб атайин кўриниш берамиз-да, орқамизга солиб қувдирамиз! Менинг отим оч саман, сенинг отинг саман, иккови ҳам ер рангида, кўринмай-миз. Жўна! Марқа, сен остингдаги оқ бўз отинг билан ярқ этиб кўриниб, овулга югур... Бизнинг товуш беришимизга қара! Бизнинг овозимиз чиқиши биланоқ сен ҳам овулга қараб «отлан»лаб элга хабар қил. «Бизга бир гап бўлса, тил кетсин!»— деб, тумоғининг боғини тишлаб олди-да, «қўзғал!» деб, қамчи ушлаган қўли билан Қулжатойнинг биқинига бир солди.

У ҳали ҳам ўзини зўрға тутиб: «Маъқул, лекин сал тўхта-чи, билайлик-чи, охири борми, йўқми? Ҳеч бўлмаса, орқасидан ҳужум қилайлик!»— деган эди.

Энгсебой энди узун қамчи билан уни оти аралаш тортиб юборди. «Билжирамай юр!»— деб буларни пайқамай чувалашиб, қаттиқ йўртиб кетаётган ёвга қараб, от қўйиб кетди. Энди Қулжатой ҳам жуда эсини йиғиб олган эди. Энгсебойдан қолиш айб эканлигини англади-ю, у ҳам остидаги оқиш саман отига қамчи бостириб-бостириб юбориб, учи қиррали чўқморини енгил ҳассадек тақимидан юлқиганича суғуриб, Энгсебойнинг олдига тушди. Иккалови отнинг бошини қўйиб берганларича, ҳали ҳам ўтиб бўлмаган, чувалашиб кетаётган гала-гала ёвнинг ўртасидан, қоқ биқинидан ташланиб бориб: «Уриб ташла!», «уриб ташла!»— деб қаттиқ дағдаға қилишди! Шундоқ қилишди.

Буларни арқон бўйидек ерда аниқ кўрган Қулайғир ўз йигитларининг ўртасида келаётган эди. У ҳайқириб: «Ушла!», «Ушла!», «Бос, юборма мана буларни»,— деб йигитларини эргаштирганича, қувиб кетади.

Қулайғир билан унинг орқасидан келаётган ўнтача йигити: «Олдда тўсқин бўладиган ёв кўпдир!»— деган хаёлга боришган эди. Ундай бўлмади. Ҳалиги ўзлари ҳайқиритиб, кўриниш бериб, қочиб қолишган иккита отлиқ буларнинг кўз ўнгида саробдек товланиб, оқиш эрман ичида йўқ бўлди-кетди.

Даставвалги он шу йўсин бўлди. Қулайғир энди ўз тўпини товуш чиқартирмай, қайтадан олдинда чопиб кетаётганларга етказмоқчи бўлди. Шу чоғ орқаларига тушиб, қувиб келаётган тўдани аниқ кўрган Энгсебой билан Қулжатой «ҳа» деб олишди. Булар овулда Бўстон билан келишиб олган гапларига кўра овулни, халқни

беҳуда безовта қилмасликлари керак эди. Аниқ, мана ман деб келаётган ёвга бетма-бет келиб, кўриб олганларидан кейингина шовқин-сурон солиш керак дейишган эди. Энди булар айғоқчилик вазифасини аниқ, тўғри адо этишди. Ёвни топишди, орқаларидан қувлашди. Буларнинг ҳозирги мақсади ўзлари олишиш эмас, ёвни чувалаштириб, йилқичилар билан эл қулоғига етказиш эди. Кўнгилларидаги ниятлари шу бўлган Энгсебой билан Қулжатой иккови энди шу кечанинг биринчи, даставвалги хунук хабарини тарқатиб, бараварига жар солишди.

Бир неча кундан буён уч-тўрт яшар болалардан тортиб, жуда қариб ёки алжиб, эзма бўлиб қолган тўқсондаги чол-кампирларгача «Ёв келади!», «Йилқига ҳужум қилади», «Ўғри келади, молни олиб кетади!», «Ёқалаш-муштлаш бўлади», «Қон тўкилади!»— деган совуқ гаплар билан доврўқларини ҳар бир дастурхон устида, ҳар бир ўчоқ бошида, ётарда — йиртиқ кўрпа остида, мол четида, кўген бошида узлуксиз эшитишган эди.

Авваллар кечган беозор ҳаётларида тинчликка ўрганиб ўсган, жанжал-можарога тоби йўқ, ювош элнинг ҳар бир хонадони сўнгги кунларни қарғаётгандек туюларди. Мана, шу сингари кўп хонадонли, кўп овулларнинг Тушчикўл атрофини қуршаб жойлашган уйлари-нинг ҳаммасига Қулжатой билан Энгсебойлар оғзидан янги, қоронғи тунни қоқ ёриб, даҳшатга солиб чиққан машъум ҳайқириқ эшитилди. У бир оғизгина гап — фақат ёнғиндан ҳам, довулдан ҳам, чарсиллаган чақмоқ, гулдурос солган момақалдироқдан бадтар, энг совуқ сўзлар.

— «Отлан!» «Отлан!».

Ваъдага кўра Қулжатой билан Энгсебой товуш бериши билан, овулга келган заҳоти совуқ хабарни тезда етказиш учун Марқа ҳам ҳайқириб бақирмоғи керак. Орқадаги Қулжатойларнинг «отланини» энди зич жойлашган овул устига қараб от қўйиб, яқинлаб қолган Марқа кучайтириб етказди.

Овулларнинг ҳаммаси ҳам ўт ёқмаганлари билан ухлашмаган экан. Кўп-кўп уйларнинг ёнида шошилмасдан, қатиқ-айронларини ичишиб, иккитадан, учтадан бўз уйнинг белбоғидаги отларининг ёнида ҳангама қилишиб ўтирган эр-азаматлар тайёр эди. Ҳаммаси

ҳам чўчимай, шошилмай, тайинли ерда турган қамчи, сўйилларини олиб, ойболта, пайзаларини, баъзилари чўқморларини кўтариб, отларига қўна беришди.

Кунлар давомида ҳамиятга тегиб, ғайратга келтирувчи сўзлар қулоқларига хўп сингиган эр-азаматларнинг аҳёнда биттаси бўлмаса, ҳалиги «отландан» ҳам чўчиб, шошқалоқлаб, даҳшатга тушишмади. Булар ўзларининг бегуноҳлигига, адолатига ишонишади. Яна кўпчилик эл беғараз кўнгил билан биттагина ниятда аҳд қилиб ўтирибди. Бел боғлаб, тайёрланиб, ким келса-да, енгиламиз, озчилик қилиб қоламиз деб ўтиргани йўқ.

Лекин бу кайфият от, сўйилини ҳозирлаб ўтирган азаматларда кўрингани билан уйда қолган ота-оналар, аёллар, опа-сингиллар, гўдаклар, инилар, жигарлар сингари кўпчиликни ҳалиги «отланлар» ёнғиндан бадтар ўтини ёрди. Йиғлаётган, товушининг борича ёлвораётган, арвоҳу худога сиғинаётган, отланиб чопиб кетаётган боласи, жигари, бош эгалари ҳақида жонсарак бўлиб, даҳшат ичида чуввос солаётган товушлар ҳам тутиб кетди.

Овул-овулнинг ёнидан аланглашиб, ёки тўдалашиб «қани, қани!»лаб югурганича кетаётган эркакларга, ҳалиги овулда бола-чақанинг чуввоси тўсқин бўлади. Аксинча, ўшаларнинг тинчини олиб, ёшларини тўкдириб юракларини ёраётган бегона ёвга бўлган ғазаб, ўчликни авж олдирди.

Хиёл вақт ичида Марқа қуёндек оқ бўз бедов билан кўл бўйидаги йигирма-ўттиз овулни чўчитиб хабарлаб чиқди. Овози баланд, асти хаста бўлмайдиган экан. Тинмай «отлан!»лаш билан бўлди.

Даставвалги овулдан қийғос чиққан бақириқ-ҳайқириқ, уввос, тун кечанинг ўзгача кўп товушли безовталиги ағдарилиб, юмалаб, дам ўтмай бир овулдан бир овулга ўта борди.

Ёв йилқига етгунча Тушчикўл атрофидаги барча овулларнинг уввоси бу кечанинг ойсиз, юлдузсиз, қопқора зулмат осмонига қанот қоқиб чиқди.

Ёв тўдасининг олдидаги Бесбесбой, Дубой, Қусен, Соптаёқ тўрттови ўралашиб келган қуюндек қора селни бошлаб келиб, йилқига етган эди. Булар йилқининг четига етишлари биланоқ, олдиларидан худди ўзларига ўхшаб қатор-қатор шайланиб турган кўпчилик қайсар

тўп «қайт-қайтлаб!» таппа ташланди. Бу қаторда даставвал сўйилни ишга солган Бўстон, унинг кетидан Марқа, Энгсебойлар бўлди.

Шу уч йигит бирдан ташланган чоғда юраклари увишмади. Орқаларидаги кўпчилик ҳам ёвга қарши Бўстонлар қатори «отлан»лашганича ҳужум қилди. Шақир-шуқур урилган қора чўқмор, оқ сўйил, қора эман найзаларининггина товуши эшитилаётир.

Бўстонга қарши Бесбесбойнинг ўзи дуч келган эди. Бир йўл-бир йўл сўйил уришиб юборганларида, Бесбесбойнинг икки қўли зирқираб кетди. Қаттиқ теккан зилдек чўқморнинг оғир зарбини сезиб қолди. Ичидан «мана бу қўл тўғрилаб туриб бир солса, бирёқлик қилади-ку»,— деб ўйлаган он, чаптастлигига олди. Пихини ёрган босқинчи қайта сўйил уришганларида Бўстоннинг тирсагига уриб қолди. Шундан кейин кўпгача Бўстоннинг қўли шалвираб қолди-да, ҳузур қилиб сўйил ура олмади. Лекин рўпарасидан чекиниб кетаётган Бесбесбойни чап қўли билан айлантириб орқа миясига тушириб қолганда, Бесбесбойнинг бошидан қон отилиб кетди. Боши карахт бўлиб қолган Бесбесбой энди бир нафасда, Эсентой айтган йўлга кўчди. Орқасига тушганларнинг отини чаккасига уриб қулата берди.

Дубой, Қусен, Соптаёқлар бўлса, Марқа, Энгсебойлар тўпи билан хўп қаттиқ муштлашаётганди. Жангнинг бир қанчаси, икки тараф ҳам турган жойидан силжимай олишган ҳолда ўтди. Бу чоғ ҳар икки тарафнинг забардаст жангчиларининг қўли билан талай бошлар ёрилиб, бир қанча душман асир олинди. Уйноқлаб, сакраб чиққан бир қанча отлар ҳам ўз ҳолига кета берди.

Бир оздан кейин уйишиб, шалвираб қолган қўлига қайтадан жон кирган Бўстон: «Уриб ташла!», «Қопла!» деб ҳуружга келди. От ўйнатиб юриб қаттиқ жанг қилди. Пайтини топиб, белбоғи билан бошини қаттиқ таниб олган Бесбесбой ҳам аламига чидолмай, дарғазаб бўлиб жангга киришган эди. Уша ташланишида у қаторасига иккита йилқичини икки уриб, бирининг кетидан иккинчисини жойлади. Аввалги қаттиқ, қонли жанг чиндан ҳам «жондан кечиб», номус йўлида қизиган гайрат билан қилинган жанг бўлди.

Шунинг билан тўс-тўполон, узлуксиз олишиш тун бўйи тинмади. Учакишган, шайланиб келиб тўқинишган

кўп ёвлар ҳар икки тарафни ҳам басма-басликка кет-казиб олиштирди. Шунинг учун ҳам жанг тун бўйи да-вом этиб, тонг оқариб отгунча ҳам тинмади. Ниҳоят, кун чиқиб, ҳатто найза бўйи кўтарилгунча ҳам босил-мади.

Тўбиқти йигитларининг бошлиғи Бесбесбой нақа-дар маккор бўлса, ўшанга яраша бугун Бўстоннинг ҳийласи ҳам билган кишини ҳайратда қолдирадиган даражада олиб борилди. Унинг, айниқса, бор йилқини тўзитмай бир ерга йиғдириб боқтираётгани кўп яхши бўлди. Агар алоҳида-алоҳида боқилганда, ўттизга яқин овулнинг озгина, бўлак-бўлак йилқилари ҳар тарафга тум-тарақай тарқалиб кетар эди-да, ўшаларнинг қайси бирига келиб чанг солса-да, ёвнинг олдидан чиққудек, боши бир ерга қўшилган, сўйилни ишга солиб қўр-райдиган кўпчилик бўлмас эди. Моли қандай тўзғиб ётса, азаматларнинг кучи ҳам тўплана олмай, тарқа-либ, тўзғиб ётган бўларди.

Ундан кейин, айниқса бугун кечқурун йилқини қо-ронғи тушгунча, кун ботиш томон, Семейтов тарафга яйлатиб бориб, кейин тездан ўттиз овулнинг орқасига олдириб юборгани жуда ҳам пухта ўйланган иш бўлди.

Йироқда айғоқчилик қилаётган учта ҳамроҳи бос-қинчилар ҳали йилқига етмасданоқ, ухламай ўтирган беҳисоб халқни душманнинг теварак-атрофидан қопла-тиб юборди. Шунинг билан Тўбиқтининг юзта бақувват отга минган, юзта жангчи чапдаст йигитлари «олмай қўймаймиз» дейишган йилқининг қорасини ҳам кўра олмай қолди. То улар йилқига етгунча йўл бўйи чекка-чеккадан бақириб, ҳайқиршиб: «Қопла!», «Қопла!», «Бос!», «Бос!» «Отлан, отлан!», «Қир, қир!» деган ўча-кишган товушлар ёғилди. Энди йилқини қўйиб, мана шу қувалаётганлар билан жанг қилиб қутулишнинг ўзи маҳол бўла бошлади.

Қатор чопаетган Бесбесбой билан Соптаёқ ҳали ҳам ўзлари олдинда келаётиб: «Қувиб келаётганларни қулатиш керак-да, йилқига чанг солиш керак!» дейиш-ди. Шунинг билан улар жанг қилганларича ҳамон йил-қи сари интилашаётган эди. Лекин улар назарда ту-тишмабди. Овулдан чопиб чиққан отлиқлар жуда кўп бўлиб, энди йилқига қараб бораётган ёвнинг олдини

қуршаб, йилқига яқин ерда ҳалқага олиб, қарши олишди. Орқадан ҳам қуршаб, изма-из қувиб, исканжага ола бошлашди.

Шунинг билан атрофдан, олддан, орқадан ер-кўкни «отланлаган» ҳайқириқ, бақириққа тўлдириб қамалга олаётганлар, Тўбиқти ёвларининг сонига ҳам қарамай, тинкасини қуритадиган бўлди. Йилқи у ёқда турсин, бошни омон олиб қолиш осон бўлмай қолди. Ярим соатлик жанг оқибатида Бесбесбой билан Соптаёқ, Дубой учови қаторлашиб келиб, шуни англаб қолишди. «Бошни омон олиб, чекин!», «Фақат ёв қўлига тушма!», «Ёв қўлида одам қолдирма!», «Айрилмас-айрилмас!»—деб ҳайқирганларича, чекиниб жанг қилишининг чорасига киришишди.

Олддаги учалови чекиниб чопганларида, орқадаги бор тўбиқтиликлар кайфиятни англашди. Тездан апилтапил орқага қайрила бошлашди. Бу чоқдаги жангда тўбиқтиликлардан битта эмас, беш-олтита ҳам эмас, ўн-тача киши отдан учган эди. Шунинг эвазига Жаркимбой, Бесбесбой, Соптаёқ, Дубой, Қулайғир билан Қусенлар ҳам Уоқларнинг ўн-тача отлиқларининг бошини ёриб, ҳушидан кетказиб, майиб қилиб қулатишганди. Энди тўбиқтиликлар орқага чекинганда, аввал йиқилиб қолган тўбиқтиликларнинг баъзилари «айрилмас»дан келаётган отлиқларнинг ўз кишилари эканлигини пайқаб, пиёда югуришиб олдиларидан: «Ола кет!» «Ола кет!»—деб ўралаша беришди. Отдан қулаб тушган бўлса-да, энди эс-ҳушини йиғиб олган, ҳоли етганлари қўлга тушиб қолгуси келмай, жон аччиғида ўз кишилари томон югуришган эди. Шу сингари тўртта-бешта пиёдаларни қочиб кетаётган тўбиқтиликлар илиб-илиб олиб, отларига мингаштириб кетишди.

Тонг отганда, тўбиқтиликлар аниқ йўл олиб, кўл бўйидаги элдан битта той ҳам ололмай, тумтарақай қочиб беришди. Чекиниб жанг қилиб кетишаётир. Буларни Хонлар сойигача, ҳатто шу сой тепасидаги Кўкеннинг кенг довонигача қувиб, сурункасига жанг қилиб, Тушчикўлнинг эли ҳайдаб юборди. Кун найза бўйи кўтарилиб бўлганда қувғинчилар тўхташди-да, омон қолган ёвлар Кўкендан ошиб, эндигина эс-ҳушларини йиғиб тўплана бошлашди.

Тўда жуда сийраклашиб, камайиб қолибди. Тугаллаб санаганда ўн уч киши асир тушиб қолибди. Йигир-

мадан ортиқ от қолибди. Мингашган-опичишганлар аниқ қочқин бўлиб, қувғинга учраб сурилиб, заб ўти ёрилган ҳолда эди. Омон қолганларнинг, ҳозир от устида боши қўққайиб турганларнинг ўзлари ҳам кўради-ганини хўп кўрди.

Бесбесбойнинг бошида тумоқ йўқ. Гупчакдек пешонасини белбоғи билан танғиб олибди. Бироқ кўлоблаб пешонасидан тўғри оққан қон, бурнининг икки четидан қуюлиб тушиб, қотиб қолибди. Ҳали батамом тўхтамаган янги қон соқоли, бўйнигача оқиб турибди. Бир елкаси чиққанми, қўлини камарига осиб олган, Соптаёқ ҳам кўкрагини қамчинига тираб, от устида чайқалиб, қулаб тушгудек бўлиб, зўрға турибди. Юз-кўзи қон, тиззасидан қон оқаётган, тиши синган Дубой, Жарқимбой, Қулайғир ҳам бир ҳол-бир сон. Лекин пихини ёрган, кўп чиниққан беш-олти босқинчи қандай балога йўлиқса-да, ўзлари қўлга тушмай қутулиб чиқишибди. Бошлаб бориб тор-мор қилдирган тўдаларидан ёв қўлида қолган ўн уч киши. Тўбиқтининг ҳар бир устунлиб келиб қўшган: йилқичи, бия соғувчи, туячи, молбоқар, отбоқарлар экан. Улар ҳали қандай бало-қазога йўлиқиши номаълум. Тўбиқтининг зўравонлари бошлаган балосининг бор салмоғи ҳозир тутқун бўлиб, «ёв» аталиб, Тушчикўл элининг қўлига тушиб қолган ўша шўрликларнинг бошида.

Шундай қилиб, Урозбойнинг қисир биялари қимизига қизишган йигитлари ит хўрлигини кўриб, қонига белашиб, хўп расво бўлиб келишди. Урозбойлар бўлса, ҳовлиқиб бошлашган, ботирлашиб, йўғонлик қилиб кўрсатишган ваҳшийликлари бор элга ошкора бўлиб, масхара бўлганлари ҳолда, кулги бўлиб қолишди. Қутуриб гапирган гапида гўё бор қудрат ўз қўлида тургандек ҳайқирган эди. Энди енгилган, майиб бўлган йигитларигина эмас, аввало ҳолини билмай ҳалок бўлиб, кулгига қолиб ўтирган Урозбой, Жиренше, Аброли, Такежонлар сингари безориларнинг ўзлари эди.

2

Тўбиқтининг Буғули деган элининг ўртасида сўнги ўн кундан буён бир катта йиғилиш ўтаётир. Бу йиғилиш бўлаётган ер Буғули бўлисидаги Қорамирза, Тосбўлат, Эсбўлат деган сержамоа элларнинг жуда зич

ўрнашган юқори яйлови. Атрофи кўз етган ергача чўзилиб ётган, сувга сероб, ўт-ўланлари мавж урган кенг дала. Ушанинг қоқ ўртасида улкан Кўксингир деб аталадиган баландлик бор. Ён бағри қия текислик бўлгани учун, Кўксингир жуда баланд тоғ бўлиб, ўдағайлаб туради. Теварак-атрофининг қай томонидан қараса-да, от чоптирим ердан қад кўтариб туташиб, қир орқаси билан чўзилиб кўринадиган ёлғиз тоғ «мана мен» деб турганга ўхшайди. Йироқдан қараганда бепоён саҳронинг кўкиш тумани ичида алоҳида турган бир тутош ёлғиз чўққи, тўтиёйи сингари кўм-кўк бўлиб кўринадиган чоғлар ҳам бўлади. Чинғизнинг орқасида қанча-қанча баланд тоғлар бўлса-да, ўшаларнинг ичидаги Буғули, Мошон ёки Ақшатов, Тезекнинг Қорашўқисидек тоғлар мана шу улкан Кўксингирдек кўзга ташланиб, ўзгача кўкиш товланиб, алоҳида бўлиб турмайди. Уларнинг ҳаммасининг ҳам атрофини қуршаган тоғлари, адирлари кўп бўлиб, чўққиси ўшаларга улашиб турганидан катталиги ҳам унча билинмайди. Кўкиш ранги ҳам алоҳида бўлиб, кўзга ташланиб турмайди.

Кўксингирнинг этагида, партовга тескари томонини олиб жойлашган эл жуда ҳам кўп. Бу тоғдан оқадиган булоқлари, сувлари мўл бўлгани учун қуйига тушиб борганда наҳрга ўхшаб кетади. Булоқлари кўп, ўт-ўланлари қуюқ, ери сернам, муздек ер бўйлаб оқади. Ҳалиги элларнинг моли ичарлик сув, қўнисларда чўпи кўп, қулай жой, мулойим шабадали тоғ мана шу яйлов бўлади. Шунинг учун ҳам ҳозир, ёз ўртасида мана шу тўрдаги яйловда ўтирган халқ, ўша яйлов аҳлининг ибораси билан айтганда, мол ер юзини «қоплаб ёйилади».

Усиз ҳам яйловдагиларнинг у ёқ-бу ёққа бориши, от-да юриши, борди-келдисининг кўп бўлиши устига, ҳозирги кунларда Кўксингирнинг бағрида бир алоҳида йиғилиш бўлаётир. Бу, яйлов халқи ўрганган одатдаги сайлов эмас, сиёз ҳам, шербешнай ҳам эмас, камдан-кам бўладиган ош ҳам эмас. Аслида қозоқ саҳроси отини ўзини шу йил биринчи марта эшитган бошқача бир йиғилишнинг тараддуди бўлаётир. Унинг номини қозоқ эли ўзича «саноқ» деб қўйибди.

Кўксингирдаги гавжум элнинг, кўп овулларнинг қоқ ўрталиғига тикилган қирқ-эллик бўз уйнинг одамлари

бамисоли ярмаркага келган тумонатдек кўринади. Шу ҳирқтача уйнинг қоқ ўртасида уч жойига катта-катта оқ бўз уйлар, каштали ўтовлар тўртта-тўрттадан жипс-лаштирилиб қизиқ қилиб тикилибди. Ўртадаги саккиз қанот уйнинг қадди баланд кўтарилган гумбазга ўхшаб турибди. Мана шу ўртадаги уйга тўрт тарафдан эшик-ларини катта уйга очиб, олти қанотликдан тўрт уйни ялғоштириб тикилибди.

Сиртдан қараган кишига ҳам, ичига кирган кишига ҳам ўша уйлар алоҳида ўйиб ишлангандек чиройли кўринади. Ичига шолча, гилам, чойшаплар, ранг-баранг чимилдиқлар тutilган. Бу уйларнинг шунчалиқ безати-либ, жиҳозлантириб қўйилганини кўрганда яйловдаги қозоқларнинг ўзлари ҳам танглай қоқишиб томоша қи-лишди. Қозоқнинг наमत уйидан бошқача хаёлга кел-майдиган ўзгача жой барпо қилинибди. Буни одатда крестьян начальниги билан ўязларга атаб тикиладиган уйлардан мутлақо бошқача қилиб, ҳафсала билан, қунт қилиб тикилганлиги кўриниб турибди. Аслида беҳисоб халқнинг гавжум яйловининг ўртасига жойлашган «са-ноқ» тўраларига мана шу яйловдаги бойлар бу гал бошқача бир илтифот билдиришаётир. Уша бойлар ичида бу атрофга уч минг оқ-кўк йилқиси билан донғи кетган, ўзи қудратли устун, ғаламус мансабдор Уроз-бой бор эди. У ўзини тўрт юз хонадонли Эсбўлат эли-нинг, ўзича бир кўркам, сержамоа элнинг «жасури-ман» деб ҳисоблайди. Ҳалиги «саноқчиларга» тикилган кўп уйларнинг ўртасидаги ўрда сингари алоҳида уйни шу йўсинда тиктирган ҳам ўша Урозбой. Айниқса унинг эндиликда отасига маслаҳатгўйлик қилиб иш тут-дириб келаётган ўғли — Элев. Буларнинг худди мана шу гал бошқача илтифот билдираётган бир катта тўра-си бор. У ҳалиги ўзгача уйларга ўзининг отбоқар йиги-ти билан соқчиси, стражниги билан ва ёнидаги мир-заси — рус йигит билан келиб тушган қозоқ чиновниги.

Ҳозир йигирматача уйга ўша «саноқчи» катта тўра-нинг ёрдамчи ходимлари жойлашган. «Саноқ» олиб бо-рувчи ҳар хил чиновниклар, ёш йигитлар, кекса аёл-лар жойлашган. «Саноқни» ўзлари олиб борадиган бу тўпдаги чиновниклар регистратор деб аталади. Руслар билан бирга ўша регистраторларнинг ярмига яқини қо-зоқ ўқимишлилари. Яна булардан ташқари йигирмага яқин тиломочлар, қозоқ халқи ўртасида «саноқ» олиб

борадиган ёрдамчилар бор. Аввалги айтилган регистратор-чиновниклар тўпидаги қозоқларнинг кўпчилиги ўттиз-қирқ ёшлар чамасидаги тўрачаларга ўхшайди. Ҳалиги тиломочлик қилувчиларнинг деярли ҳаммаси ёш ўсмирлар. Булар ўн етти, йигирма ёшлар чамасидаги қозоқ ўқувчиларига ўхшайди.

Икки-уч ойлик ёзги таҳсил чоғида мана шу «саноқ» билан қозоқлар ичига ёлланиб чиқиб, қишлоқ ўқишларига унча-мунча тамаддиқ овқат, тийин-пийин топиб кетгани келганлар. Улар учун мана шундай яхши яйловга ўрнашиб олиб, одатдаги енгил тиломочлик вазифасини адо этиш кунлари ҳам енгил тирикчилик, ҳам бир кўнгилли қизиқ пайт. Ишдан қўллари бўшади дегунча, туш оққандан кейин улар отга миниб пойга қилишади. Кечаси атрофдаги овулларга бориб қиз-жувонларни кўзлашади. Баъзан ўзларидан катта битта-яримта қозоқ чиновникни кўндириб олишиб, Кўксингирнинг чўққисига чиқишади. Овчи тозилар топтириб олишиб, қуён қувдиришади. Бу тиломочлар ва бир қанча қозоқ чиновник-регистраторлар ўзларига яқинлашган қозоқларнинг ҳаммасига мана шу «саноқ»ни олиб бораётган ўзларининг катта тўралари — қозоқ йигитни кўп мақташади. Уша олди-орқасини қуршаб юрганларнинг оғзидан чиққан хушомадлар қозоқ тўрани Урозбой билан унинг ўғли Элев бўлисга алоҳида улуғлаб, ваҳимадор қилиб маълум қилган. Тўбиқтига бошқалардан олдин келиб, Кўксингирнинг бағрига Тўбиқтининг тўрт бўлисини чақириб олган, мана шу бўлислар танийдиган семейлик тиломочлар эди. Ушаларнинг ичида округ судининг тиломочи Сармонов, банк тиломочи, таги тўбиқтилик қозоқ Дониёр ҳам бор эди.

Тўбиқтининг бугунги бир қатор ёшларидан чиққан бўлислари: Жонотой, Элев, Азимбой ва Кўнгир-Кўкшеннинг ёш бўлиси Саменлар эди. Буларнинг ҳаммаси ҳам Семейнинг ҳалиги тиломоч, тўралари билан яхши таниш. Мана шу тўралар Кўксингирга келар экан, Урозбойнинг овулида ётиб қолиб, той-қулун сўйдириб, ажаб миннатдорчиликларини билдиришиб, тиниқиб олишди. Шундан кейин шу бугун ўрнашилган Уртабулоқнинг бошига тўрт бўлис Тўбиқтининг қирқ-эллик оқ уйлари, янги ўтовларини тиктиришди. Уртадаги бошқача уйни тўрт бўлис билан, Урозбой билан атайин маслаҳатлашиб шу йўсинда, бошқача қилиб тиктиришди.

Булар бир тарафдан улуғга ёқишга уринадиган қуллик ҳулқларига кўра ва бир томони қозоқдан чиққан улуғни қозоқ халқига бошқача таъриф қилиб, ошириб, дабдаба билан кўрсатишга тиришади, уринишади. Икки-уч тиломоч Урозбойнинг уйида «саноқ» масаласини, унинг нима эканлигини батафсил гапириб беришди.

Бу «саноқ» Тўбиқтининг бошқа ерларига, ўзга бўлисларига бориб, кўчиб юрмайди. Мана шу ердаги уй, сўйиладиган молларини яхшилаб, ҳозирлаб бўлганларидан кейин, кўп тўралар бира тўла кўчиб келади қўяди. Буларни катта бир отряд ёки шаҳардаги катта бир маҳкама дейилса ҳам бўлади. Ушанинг русию қозоғининг, катта-кичик барча тўраларининг бу галги энг катта бошлиғи қозоқ йигит.

Олдиндан келиб Урозбойнинг уйида сўзлаётган таниш чиновниклар, айниқса ҳалиги қозоқ тўрани кўкларга кўтариб сўзлашаётир. Айтишларига кўра у Петербургда ўқиб келган. Шу юрган қозоқ боласининг ҳаммасидан илмли. Ўзи русларнинг Петербург, Москвадаги нуқул оқсуяк, князлари, дворянларининг болалари билан ўсган. Русларнинг оқ подшо атрофидагиларини билади. «Ху ўша саккизта сената, министрларга яқинлашиб ҳам юрган!», «Мана бу корпус бошлиқларининг, катта жандаролларнинг инилари, болалари шунинг билан бирга ўсган!» «Русларнинг қанча-қанча миллионер бойларининг ёш авлодлари билан ҳам таниш!» — дейишди...

Хўш, «қозоқ боласи бўла туриб бу қандай қилиб, қандай фазилати билан шундай мартабага эришган», деб сўраган Урозбойга ҳалиги тиломоч, тўралар яна бир ишни айтиб беришди. Бу жиҳати Урозбойнинг кўнглига жуда ўтиришди. Хушомадгўй тўраларнинг эндиги таърифлари Элев, Самен, Азимбойдек бўлисларнинг ҳам дидига кўп ўтиришди. Тўранинг ҳалигидек тўдаларга араллашиб юргани, ўзи ҳам унча-мунча авлоддан эмас экан. Бир замонларда Урта юзнинг қозоғини «миқ этдирмай» бийлаган Жабайхоннинг набираси экан. Яна Урозбой билан Элевга, Самен билан Жонотойларга яқин бўлган бир томони ҳам бор. Тўранинг Қусбек, Жомонтой деган амакилари бўлган экан. Улар кўп йиллар давомида Қарқарали дуонига галма-гал оға султон бўлишган экан. Бир вақтларда Қунанбойни ўрнидан қулатиб, оға султонлигини тортиб олган ҳам ўша

лар экан. Қунанбойни жавобгарликка тортдириб, Ўмбига¹ терговга олдирган, ҳу ўша «ит қўшганлар» маконига, «Жерсибирга» ҳайдатиб юбораётган ҳам ўшалар экан.

Бу ишларни мана бу келаётган тўра ўз кўзи билан кўргандек, худди кафтида тургандек, ой, кунларигача айтиб бера олади дейишади. Тўрани мақташаётганларида аввалига индамай ўтирган Ўрозбой, гап шунга етганда кўнгли исиди. Унинг маълум сабаби ўзининг зиддиятидан туғилди. Ўрозбой Абайнинг иқболи, обрўйи ўзидан баланд деб асти ўйламайди. Абай билан зидлашаркан, у Абайнинг бир жиҳати дуруст бўлса, ўзининг кўп жиҳатлари билан ундан ортиқман деб билади. «Бойлигимгина эмас, жасоратим ҳам ортиқ!», «Эл ичидаги салмоғим оғир» деб билади. Фақатгина у тенг келолмайдиган бир томони бор; у, Абайнинг отаси Қунанбой масаласи. Ўрозбойнинг отаси оддийгина фуқаро қозоқ бўлган, ҳатто бой ҳам бўлган эмас.

Аслида, бир тарафи ўғирлик, «билса баримта, билмаса сирымта» деган таъбирга мувофиқ қилиб, ёшлигида тиним топмай ҳаллос урган Ўрозбой, мана шу кундаги кўп молини ўзи топган. Хўш, бунинг душмани Абайни олинса, у аниқ теги-тахтлик душман. Ёлғиз Қунанбойнинг ўзи бой бўлишнинг устига, оға султон ҳам бўлди. «Фуқародан чиққан хон» аталди. Қанчалик ошиб-тошди! Эшитиб, яқиндан билишга кўра, мана шу келаётган Жабайхоннинг насли, катта тўра, Қунанбойнинг теги-тахтини, Абай тарафни унча мақтамайди дейишаётир. Тўра билан бир уезддан бўлган, яқин турадиган Сармонов чиновникнинг гапидан, Ўрозбойнинг бу тўрага янада ихлоси ошадиган бир сир чиқиб қолди.

Қарқаралидан чиқиб, мана шундай катта яйловларда беҳисоб эллар орасида «саноқ» ўтказаркан, ҳалиги тўра Тўбиқти тўғрисида кўп гапларни билиб олибди. Шунинг билан бирга, бу йилги кўкламда Ўрозбойнинг юз йигитни отлантириб, хонлар элига ҳужум қилганини эшитганда тўра жуда қизиқиб, берилиб тинглабди. «Бу атрофдаги қозоқнинг забардасти Ўрозбой экан», «ҳужум қилди дейиш қандай ботиллик!», «Замони ўтдим, йўқми, ўша битта ҳужуми, битта ҳаракатининг ўзи қанча туради?» — деб Ўрозбойни мақ-

¹ Омск, — Ред.

таб келаётир дейишади. Яна ўша катта тўра «Тўбиқтида даставвал ўзим бориб салом берадиган кишим бошқа эмас, Урозбой бўлади», дебди.

Мана, Кўксингирнинг бағрига ўттизта уй сўраса, таппа-тахт элликта оқ уй тиктириш, ўша эллик уйнинг ўртасига беш уйни хоннинг ўрдасидек қилиб ўрнатиш — ҳаммасини ҳам Урозбой билан Элев бўлиснинг шу гал келадиган тўрага тўғрилаб турган қайиғи эди. Урозбой ўша тўрани бирйўла ўз томонига ағдариб, ийдириб олишнинг пайида. Унинг донғи-довриғини зўр бериб мадҳ этиб, кўкларга кўтараётир. «Русларнинг ҳам тўраси, қозоқнинг ҳам ҳақиқий қайнар булоғи, аслзодаси, кеча ўтган замондаги хонингнинг ўзи, оқ подшо кифтига қоққан тўра. Ҳам қозоқ отам бўйсунган хон тўрам. Буни кутмаганда кимни кутаман! Урдани бунга тикмаганда кимга тикаман?»— деган гапларини қозоқ тўрага етказадиган семейлик тиломочлар олдида жўрттага жони-дили билан айтади.

Урозбой унга салом ҳам йўллади. «Катта тўра маслаҳатимни мақбул кўрсин, Кўксингирга жойлашсину ёта берсин. Тўрт бўлис Тўбиқтидан оладиган «саноғини» худди шу Кўксингирда ўтказсин. Бир йўл Тўбиқтига келиб қолган экан, бор хизмати ўзимизга, фақат шу ердан бошқа жойга бормасин!»— деб юборди.

Атрофини қуршаган, от устида учраган, дастурхон устида бошлари қўшилган тўбиқтилик оқ соқол, қора соқолларнинг ҳаммасига Урозбой, тўрани ҳатто ҳали кўрмай турибоқ, атайин кўпиртириб мақтайди. Шундай пайтлардан бирида:

— Айниқса, жуда билимдон одам дейишади. Илмли бўлганда ҳам қозоқ боласи тенг келолмайди, гардига арзимайди дейишади. Бу ерда «Абай билимдон», «Абай илмли!»— деб қулоғимни батанг келтиришарди. Энди қарасам, мана бу тўранинг олдида Абайнинг содда халққа муғомбир мулла бўлиб қолса керак!— дейди.

Мана шундай олдидан олиб учаётган лаганбардорлар ичига бир куни тройкалар қўшилган бешта извошда, жез қўнғироқларини ўйноқилатиб жаранглатганича қозоқнинг Урозбой кутаётган катта тўраси Азимқон келиб тушди. У айтганидек, аввал бор ишларини йиғиштириб қўйди. Кўксингирга келган куннинг эртасига Сармонов, Даниёр сингари ўзи тенги, ўзининг олдида қулдек пилдирайдиган хушомадгўй чиновникларни, тило-

мочларни эргаштириб олиб, Урозбойнинг овулига борди. «Салом бераман, яхши ният билан дўст бўлгани келдим»,— деб ўз кўнглини билдириб келди. Шундан буён кундузи ишини қилса, ҳар кун кечқурун ё Урозбойнинг ўз уйида, ёки кўпинча Урозбойнинг бўлис ўғли Элевнинг овулида бўлади. Кўп иззат-икром билан кутилиб, кунига бир қулун, бир неча семиз қўзини еб талтайиб ётади. Кечқурунлари, бўш вақтларида бу тўра Урозбой бошлиқ оқсоқол, қора соқол, Элев, Азимбой, Саменлар сингари ёш амалдорлар ўртасида елдек эсиб, тинмай сўзлаб, кўрган-билганларини айтиб беради.

Тўранинг шундай ҳикояларига ва Урозбойдек эл устунига кўрсатаётган илтифотига қараб, атрофидаги бўлислар, бийлар, амалдорлар уни мақтай бошлашди. Ҳар қайсиси ўзича, ўзининг атрофидаги амалдорларига, улфату жўраларига Азимқон тўрани кўп таъриф қилишди. «Ўзи ҳам улуг, подшолик улуги. Ҳам қозоқнинг Урта юзини бийлаган хоннинг авлоди. Бундоқ қилсанг ҳам тўра, ундоқ қилсанг ҳам хон-тўра. Асли улуглик шунинг бошига толиб қўнган экан. Ҳозирги қозоқларнинг Россия замонидаги бошлиғи шу бўлар» дейишиб, Урозбойдан чиққан гап атрофдаги теглик-тахтлик дейиладиган йўгонлар, бойлар, ҳожи, бўлис, қабила бошлиқларига кўп тарқалди.

Келганига ўн кун бўлмай туриб, бунинг донгини кетказиб, кўкларга кўтариб мақталаётган доврўқ, хушомад гаплар Тўбиқтидаги тўрт бўлиснинг ҳамма яйловларига етди.

Ҳар бир Азимбой, Самен, Жонотой сингари узоқроқ яйловлардан келган бўлислардан элларидаги кўнгли яқин устунларига салом йўллашиб, чақиртириб олаётганлар ҳам бўлди. «Тўра билан таништирамиз. Қозоқдан чиққан ҳам билимдон, ҳам улуг. Ҳам русча, ҳам қозоқчага бирдек улуг, бирдек тўра — Азимқон улуг билан таништирамиз!»— деб атайин айтдириб юборишади.

Шундай салом билан Кўксингирдаги Азимбойнинг хабар қилишига кўра Шубор ҳам келганди. У Абайга сиртинигина йилтиратса, ичидаги мўлжали, ҳийланайранги, ниятию мақсади мутлақо бошқача эди. Қимни Абайга тубалик душман бўлар деса, ўшанинг билан унинг сири туташиб, дўстлиги ҳам мустаҳкамлашиб, тилакдошлиги ҳам давомли бўлиб кетарди.

У қасдлик қилишда Такежондан жасурроқ, ўжарроқ Азимбойни ўзига «яқин қариндош», «яхши дўстим» қилиб олган. Айниқса иккови, баъзан Такежон учовигина ўтиришиб, бошқа кишига эшитдирмай сўзлашганларида сирларига қулоқ солсанг, кўнгиллари-мақсадларини машъум равишда очишарди. Улар ойдан ой, йилдан йил ўтган сайин, ҳар бир каттаю кичик талаш, тортишларга Абай беихтиёр аралашиб ўтган сайин, унинг орқасидан қилмайдиган гийбати, ортмайдиган тухмати қолмас эди.

Фақат Абай ўйламай, билмай юрган киши бўлади. Кўнгли сезса-да, у ҳамон алданиш, юпаниш билан келади. «Ҳасад қилгани бўлмаса, Шубор қасдлик қила қолмас», деб ўйлайди. Сабаби Шубор унча-мунча сездириб қўйгани бўлмаса, шу маҳалгача бениҳоя маккорлик, эҳтиёткорлик билан қасдлик қилади. Мудом бир безорини, зўравонни, ўз шумлиги ўзига етиб ортадиган биттасини олдиға солади. Ушаларнинг орқасида, далдаси-панасида туриб Абайга отадиган ўқининг пайтини пойлайди. Шундай мўлжалда баъзан Ўрозбойни, баъзан Такежонни ва баъзан Азимбойни олдинга чиқариб юради. Гоҳо Жиренше, Абдилда сингари бир отадан тарқалган элларнинг маккор, устун безориларини ҳам аста турткилаб, олдинга солиб, ўзини ўшаларнинг орқасига, панасига олиб кетиб ҳам юради. Шаҳардаги наमतфуруш Сейсеке, Қасен, Жақип сингари бойларга, мачит-мадрасалардаги ҳазрат-халфаларга оз-оздан суҳан этиб, Абайга душман қиладиган гапларни айта билади.

Улар билан учрашганда у ўзининг мусулмонча кўп ўқиганини ҳамда мусулмон уламоларининг китобларини қўлидан ташламайдиган муллалигини ҳам пеш қилади. Азимбой, Ўрозбой, Такежон сингари эл устунларининг ичига кирганида, у булардан янада устун келади. Сабаби ёшлигидан бўлислик, ҳокимликка илиниб келганидан Шубор русчани ҳам ўз ҳолича ўрганиб юарди.

Бориб турган кунчилик, қора ниятли, ҳасад билан Абайга қасдлик қилса-да, у ўша Абайнинг ўзи қилган ишларини, унинг ёнидаги Мағаш, Какитой, Дармен сингари ёшлар қиладиган ишларни бирга қилиб, баравар изланаётган киши бўла билади. Абайнинг ҳамма шетрларини билади. Еддан айтиб бериш керак бўлса,

Абай ўтирган ерларда тутилмай, шариллатиб айтиб ҳам бера олади.

Азимбой, Такежонлар бўлса, турган гап, «Абайнинг сўзи» деган бирор оғиз гапни ёдлаб кўришган эмас. Урозбой, Жиреншелар ҳам Абай билан қасд, зид бўлганлари учун Абайнинг сўзларини асти оғизларига олишмайди. Шубор бўлса, Абайнинг бор сирини билади, у кўрганни қўша кўриб, у билганни бирга билиб, ўшандан «қолишмай юриб кўраман» дейдиган киши. Ҳақиқий «тили бошқа, дили бошқа», «кирса дўст, чиқса душман» дейиладиган, «бугун дўст, эрта ёв» деб Абайнинг ўзи тахмин билан танқид қилиб юрадиган қариндош-уруғнинг биттаси.

«Ўз сирини душманига бориб ўзи очиб берадиган» кишилар бўлади деб ҳам Абай ўз шеърида атрофидаги қанча-қанча амалдор, жанжалчи, найрангбозларни айтиб юрса, ўшаларнинг сон минг қилиғи битта Шуборнинг ўзидан топиларди.

Энди мана ўша Шубор ҳам, Урозбой, Азимбойлар хон кўтараётган қозоқ тўрасига салом бергани келиб, танишиб, топишганди. Бугун ишдан қўли бўшагандан кейин кечки ўтиришда, Азимқон Урозбой бошлиқ бир уй бўлиб ўтирганларга илтифот билдирди. Беш уйдан ўзига атаб тикилган ўрданинг қоқ ўртасида учтўртта оқ ёстиққа ёнбошлаганича, ундан-бундан гапириб ўтирди. Кечки чойдан бурун у мана шу ўтирган тўбикти устунларини, қабила бошлиқларини, насли-насабни яхши биламиз дейдиган қозоқларни танг қолдирди. Китобларда ривоят қилинганми, ўзининг хон ўғли бўлган теги-тахтидан, ёшлигидан эшитганими, ҳайтовур, қозоқ деган халқнинг ўтмиши-ю ҳозиргисини бу атрофдаги, қозоқлар айтиб ҳам, эшитиб ҳам кўрмаган бир тарзда баён этди. Шундай бир йиғинда... Азимқон қозоқ даласининг Россия подшолигига қарагани ҳақида сўзлаб кетди.

— Кичик юзнинг қозоғи Россия подшолигига бундан бир юз олтмиш етти йил илгари қарайдиган бўлган! Унга қаратган Абилхайрхон дейишади. Ўрта юзни қаратган Аблай дейишса-да, Жекейхондек, бизнинг оталаримиз ҳам қатнашган!— деди.

Атрофини қуршаб ўтирган Урозбой, Эсентой, Жиреншелар унинг гапини маъқуллашиб танглай қоқишди. Жиренше пичирлаб:

— Баракалла, ота-бобоси оқ подшо билан келишган, ўзи мана бу! Занжирбанд деган шу-да! Нима қил дейсан, азаматим-ку!— деб сўнгги сўзларини тўрага эшитдириб тамшанди.

Тўра ундан ҳам кўпириб:

— Улуғ юзнинг қараганига чамаси қирқ йиллар бўлди. Уни қаратган ҳам бизнинг тўра, Аблайнинг ўғли Суқ, Адил деганлар бўлади!— деди.

Яна бир хонаси келганда: «Кеча Қунанбойни оға султонликдан тушириб, ўрнини тортиб олган, менинг туғишган оғаларим Қусбек, Жомонтойлар!»— деб ҳам олиб қочди.

Ўрозбой билан Эсентойга бу гапларнинг бир учи маълум бўлса-да, гап шунга келганда, ҳузур қилишиб, ҳе-ҳелаб кулиб қўйишди. Бу атрофнинг қозоғи Қунанбойнинг отини айтмай, фақат «ҳожиги» деб юритишарди. Мана бу ўтирган Шубор билан Азимбойларни Қунанбойнинг авлоди демай, оҳангжамалик қилиб «ҳожиги» деб атайдиган бўлишганди. Ҳозир мана бу ёш тўранинг Қунанбойни «Қунанбой» деб тарсса айтиши, душманининг қоқ бошига бир солгандек, Ўрозбойга ёқиб тушди. Шу тўғриларида ҳам Ўрозбой, Эсентойлар тўрани шу йўсин сўзлатиб, гуриллатишаётир. Тўбиқти устунларини ёлғиз ўшанинг оғзига қаратиб олгилари келади. Тўра ҳам ўзи Ўрозбойга ёққан сайин чирана беради.

Бир вақт у, чойдан олдин қилган ҳикоясида, илгари қозоқларнинг хонлари бўлганини гапирди. «Қозоқларнинг қадимий авлод-аждоди, дунёни олган Чингизхоннинг қўлида бўлган эмиш» деб кетди. Уша Чингизнинг Ўрозбойлар эшитиб кўрмаган, «дунёнинг тўрт тарафини ўзларига қаратиб олган» тўрт ўғлини мадҳ этди. «Машҳур йўлни» чиқарган Қосим, «эски йўл»ни қолдирган Эсимхон ҳақида сўзлади. «Бутун уч юзнинг қозоғига амр-фармонини юргизган қозоқ хонлари билан тўраларининг» тагини олиб бориб, Чингизнинг Жўжи деган ўғлига боғлади. Айтавериб, ўзини ўша Чингизхоннинг наслига чиқарди. Бу ҳам Ўрозбойга ёқиб тушди. «Ҳозирги қозоқларга шунингдек, асли зоти қозоқларнинг хонидан тарқалган, бугун ўзи русларнинг маърифатини билиб, Ўрозбойнинг «айтишича» оқ подшонинг қўлидан улўғлик олиб келган киши йўлбошчилик қилиши керак!»— деди.

Бугунги кеч «Азимқон тўранинг суҳбатига сазовор бўлгани келдик!»— деган бийлар, бўлислар, оқсоқоллар, амалдорлар саккиз қанотли бўз уйга зўрға сиғишди. Еқалаб ёзилган дастурхонлар ўртасидаги олти-етти жойда қимиз шопирилиб турибди. Мажлис аҳли истганича қимизга қониб, қизишиб ўтириб, тўранинг энди-ги ҳикоясини эшитаётир. Бу гапи ҳам мана шу тингловчиларини ҳайратда қолдирадиган қизиқ, янгилик гап бўлиб чиқди. Бу тўра шу ўтирган, Тўбиқтидан бошқани билмайдиган қозоқларга умум «қозоқ» деган халқнинг ҳозирда жойлашган ерларини, бўлинган бўлисларини, уездларини батафсил айтиб берди. Яна Ўрозбойни, Азимбойни, айниқса Шубор, Элевни бошқача шодлантириб, бор қозоқларнинг барча ерлардаги сонини қаторлаштириб айтиб кетди. Бунини эшитишганда: «Мана, халқнинг энди-ги раҳбари, бундан кейинги эгаси шу бўлишини шунинг ўзиданоқ билсаларинг-чи!»— дейишди.

Азимқон бор қозоқларнинг сонини айтиб кетди. «Фалон миллион» деб, мўлжаллаб эмас, Ўрозбой у ёқда турсин, оқ-қорани билади, дейиладиган Шуборлар ҳам эшитмаган хабарларни берди. «Россияга қарайдиган қозоқ фалон миллиондан ошиқ»,— деб уни алоҳида айтиб ўтди. Шундан кейин, бу ўтирган қозоқлар қаердан билади, Азимқон, 1895 йили Петербургда босилиб чиққан «Энциклопедический словарь»нинг 15-жилдидаги, қозоқ деган халқнинг ҳар бўлисидаги сони келтирилган рақамларни устма-уст айтиб кетди.

— Астрахань губерниясида икки юз ўн олти минг қозоқ бор. Урал областида — тўрт юз ўн икки минг қозоқ! Тўрғай областида — уч юз ўттиз саккиз минг, Оқмулла областида — уч юз қирқ бир минг. Мана бу ўзларингиз ўтирган беш ўяз, Семей областида — беш юз қирқ етти минг. Еттисувда — олти юз минг. Ана у Сирдарё бўйида, Туркистон, Тошкент тарафида етти юз ўттиз минг қозоқ бор! Бу тўпланиб, зич туташ ўтиришган ерлари!»— деб уй ичидаги қимиз билан қизишган оқ соқол, қора соқол, бий-бўлисларни, мақтанчоқ, ҳовлиқма бойларни «қозоқ қанчалик кўп экан», «қаердан билган-а», «валат, билсанг шундай бил-да!» «Қозоққа раҳбар бўлган, ғамхўр бўлган кишининг йиғнаганлари-да бу!»— дегизди.

«Бунчалик билим кимда бор», «қозоқнинг қайси сўзамоли билан билимдони шу сингари қилиб, бор қозоқ»

нинг бошини қўшиб тугаллаб берган эди», «мана бу чиндан ҳам Урозаканг айтганидек, эндиги қозоқларга бошлиқ бўладиган экан». «Ўзи ҳам аслзода экан-ку», бунинг фикри аслида қозоқларнинг ҳаммасини санаб олиб, ўшалардан бир тубалик эл қилмоқчи бўлиб юрган экан!»— дейишиб, кенг уйнинг икки томонини олиб ўтирган Жонотой, Самен, Азимбой, Шубор, Жиреншелар баъзан тўрага эшитдириб, баъзан ўзаро қимизнинг дами билан гуриллашиб мақтанишиб, дув-дув сўзлашишади.

Ҳикояларини мана бу ўтирганлар жуда ҳайратда қолиб, қизиқиб тинглашганларидан Азимқон тўра «Энциклопедический словарь» дан яхшилаб ёдлаб олган қўшимча маълумотларини ҳам айта бошлади.

— Ҳалиги гуж ўтирган қозоқлардан бошқа анови Урал, Тўрғай областларининг қирқ мингга яқин эли ҳу ўша Урал тоғининг кираверишида яйлайди. Верхний Урал, Челябинск, Тройцк деган уездларни макон қилиб кетишган. Ундан бошқа қанча-қанча минглаб қозоқлар Хива хонлигида яшайди. Така-туркманлар билан Амударё бўйида турадиган қирқ минг қозоқ бор. Самарқанд областида йигирма минг қозоқ, Каспий атрофида қирқ мингдан ошиқ қозоқ ҳам бор. Ундан қола берса, Хитой тупроғида, ҳу ўша Қора-Иртишнинг бошида, Олтойнинг кун чиқиш томонида, Торбоғотой, Совурнинг ичи-ю сиртида, у бағри-ю бу бағрида яна талай қозоқ бор!— деди.

Буларнинг кўпчилигини Азимқон тўра қайси юзга тааллуқлигини, қанча-қанча уруғларнинг номини ҳам айтиб берди. Бу гапларни эшитган тўбиқтилик бой-бийлар энди бирийўла танглай қоқишиб, бош чайқашганларича, оғизларини очиб қолишди. Улардан кўпларининг фикрини яна Урозбой ифодаляб:

— Нимасини айтй, чирогим Азимқон, фақат йўлинг бўлсин! Ун кундан буён сенинг лафзингни эшита-эшита хурсанд бўлганим шунчаларки, қайси фазилатингни айтй! Тўрт тарафинг мос келган, ҳозирги қозоқнинг хони-ю тўраси сен экансан! «Хоним сен, фуқаройинг мен» десам дегудек одамим ўзинг экансан! Қозоқларнинг бошқа «билдим, етишдим» деганларининг ҳаммаси сендан садаға кетсин!— деб хохлаб кулиб олди.

Жиреншега қараб ягона кўзини қисиб қўйиб, боши билан Азимбой томонга ишора қилиб қўйди. Худди

сўнгги садаға кеткизаётгани бошқа биров эмас, мудом кўзлаб, пайтини пойлайдиган душман Абзай эканлигини англатди.

Шу кеча тонг старга яқин кўлчилик Азимқон тўрага хушомад қилиб, мақташганларича тарқалишганларида Шубор ҳамон тўранинг линжига кириб: «Сўрайдиган гапим бор, айтадиган гапим кўп» деб, меҳмонхоналарга бормай, ётиб қолди. Азимқон ҳам бир мўлжали бўйича Шуборга муҳтож экан. Мажлис охирида Шубор билан шу ҳақда қисқатгина савол-жавоб қилишиб, сўзлашиб ҳам қолди. Гап Абай тўғрисида кетди. Тўра Шубордан Абайни сўраб: «Шеър ёзиши ростми, чиндан русчани ҳам биладими?»— деб сўради.

Шубор Абайни кўп илмли қилиб кўрсатмади. Лекин «русчани тахминан билади», деди. Мақташга одаг-даги ҳасади йўл қўймади. Яққол қилиб ёлғонни ҳам айта олмади. Уни «жигарини ўзи мақтаётир» демасин дейётгандек қилиб ҳийла ишлатиб, сипогарчилик билан сўзлаётган бўлди. Лекин бу кутганича эмас, Азимқон Абайнинг баъзи жиҳатларини биладиганга ўхшайди. У тикка: «Абай Пушкин, Лермонтовларнинг шеърларини таржима қиладими, шу рост гапми?»— деб сўраб қолди.

Шубор мана бу тўранинг Абай ҳақида аниқ маълумоти борлигини пайқаб қолди. Шунинг учун унга бир оз ҳақиқатни ҳам айтишга тўғри келди.

— Рост, Абай таржима қилади. Таржима қилгани рост!— деб қисқа бўлса-да, аниқ жавоб берди.

Азимқон тўбиқтилик қозоқларни нотиқлиги билан ҳайратда қолдира олмади. У баъзи қозоқча сўзларни айтаркан, бу атрофдаги элнинг тилидан эскироқ, қозоқча содда бир тилда гапирди. Шунда у тўбиқтиликларга ўхшаб «бўлмайди» дейиш ўрнига «бўмайди» дейди. «Шундоқ бўлса» деган гапни «шунақа бўса» деб қўяди. Ҳозир Шубордан Абайнинг унча-мунча дарагини эшитиши биланоқ ёпишиб:

— Шунақа бўса, Абайнинг Пушкин, Лермонтовдан қозоқчалаб ёзганларини биласанми?— деб сўраб қолди.

Шубор тўра билан ёндошишга Абайнинг сўзлари сабаб бўлишини энди аниқ англади. Ҳалиги саволига «биламан» деб жавоб берди.

Бу жиҳатини эшитган он тўра Шуборни бийлаб, қарор қилиб қўйди.

— А, шунақа бўса, мен эшитмасам бўлмайди. Шу ерда ёнимда ўтириб эртага менга ўшани айтиб берасан! Бўптими?— деб тикилиб сўради-да, Шуборнинг бош ир-ғаб, қабул қилганини англаб, кулиб қўйди.

Тўра Абай ҳақида анча гапларни эшитган кўринади. Шунинг орасида бундан бир йил муқаддам унга ўзгача кўринган бир жиҳати Абайнинг шоирлиги бўлган эди. Утган йил ёз бошларида у Петербургдан Семейга келиб, ундан Семейтовни босиб, Қарқаралига қараб кетаётганди. Семейтовнинг бағридаги Буро элида бир бойнинг уйига қўниб ўтганида у бир бошқача, хаёлида йўқ бир ишни пайқаганди. Қўшни уйда, мазмунли ўтов-уй бўлса керак, кўп ёшлар йиғилишиб, ялписига ўйин-кулги қилишаётган эди. Катта даргоҳда, овул эгасининг ёнида ўтирган Азимқон ўша ўтовдаги ашула, ўйин-кулгини эшитиб аланглай беради.

У, хурсандчилик боисини сўраса, куёв келган экан, ўша куёвнинг йўлдоши бўлиб, мана шу Семейтов, Кўкенга донғи кетган бир ашулачи ҳам келган экан. Шунинг эшитгандан кейин ёш тўра уй эгасидан илтимос қилиб, ўша ашулачини чақиртириб олди.

Оппоқ, келишган, сўлим юзли, барваста, тўладан келган қоп-қора чўққи соқолли ашулачи, ашула бошлаши биланоқ тўрани ҳайрон қолдирди. У:

«На чора нетай билдирмай,
Епирай, нечук айтаман,
Қўймади дардинг куйдирмай,
На қилсанг-да тортаман!»—

деб куйлаб кетди.

Сўзлар тўра чала хотирлайдиган бир гапни баён этди. Ашулачи гердаиганича бу ашулани бир оз айтиб келиб, яна бир ашулага кўчаркан: «Ҳалиги хатга Онегиннинг қилган жавоби мана бу»,— деб юборди.

Тўра энди ёстиқдан бошини озод кўтариб, ўзи таҳмин қилган гапни аниқ куйлаб ўтирган ашулачига ўқиталганича:

— Ҳой, сенинг айтаётганинг «Евгений Онегинми!»— деб ўзига хос қўполлик, тўнглик билан дағалгина савол берди.

Ашулачи унга қиё боқмай, жўрттага гердайиб, оддий бир гапдек қилиб, яна бир гапини ҳам айтиб қолди.

— Ҳзинг ҳам билар экансан-ку, мирза! Ҳа, бу ўша Гатьяна — Онегинлар ҳақида.

— Хўш, сен уни қаёқдан билар эдинг?

— Мен билмайдиган нимаси бор экан?!

— Уларни ким деб ўйлайсан?

— Улар русларнинг Пушкин деган шоири ёзган мена ўхшаш йигит билан қиз. Ушани қозоқча шеър қилиб ерган бизнинг дўстимиз, катта шоиримиз Абай! — деди.

Бу гапни Азимқон тўрага ўтган йили айтиб берган Абайнинг ашулачи дўсти — Муқа эди. Абайнинг номини Азимқон тўра даставвал эшитгани шу бўлиб, у Абайни нақат шоир деб билган эди. Бу йил саноққа чиққанидан юён ҳу ўша Қораўтқал, Қарқарали, Баяндан бу ёғига Абай деган одамнинг сўзи, сайъати, халққа қилган тути, шеър ва куй намуналарини онда-сонда ҳар кимдан эшитиб келарди. Энди майа қўлига Абай шеърларини кўп айтиб берадиган киши — Шубор тушгандан кейин, у ярим кун ичида Шуборга Абайнинг ҳар бир шеърини айтдириб, тинглаб кўрди. Лекин табиатан шеърни эвмайдиган бу тўра, қанчалик ўқимишли бўлса-да, ўзининг туққан элининг тилида, қозоқ тилида ёзилган Абай шеърларига поққос тушунмади.

Бир вақт у Абай Пушкиндан таржима қилибди, Лермонтовнинг кўп шеърларини қозоқча қилиб берибди, деган гапга кўчди. У Абайнинг қозоқлар тўғрисида ёзган, ўз ичидан чиқариб ёзган шеърларига қулоқ солиб ўтириб, бу шеърларга аҳамият бермай, бошқа бир гапга кўчди.

— Қозоқларнинг энг яхши шоири Буқар-жиров эди! — деди, гўё уни Абайга тенглаштирмай, юқори ҳисоблаб ўтиргандек. Гапнинг шу жойи, яқинда Абай қозоқчага таржима қилган Криловнинг «Эшак билан Булбул» деган масалига мос келарди.

«Яхшигина куйлар экансан, фақат хўроздан бир оза таълим олсанг бўлар экан!» — дейди-ку эшак.

Ҳаромзода бўлса-да, Шуборнинг зийрак кўнглидан шу масала ўтди. У ўз ичида Абайни зўр шоир деб биларди-ю, йўли нотўғри, тўғри йўлда эмас, дер эди. Қозоқнинг жамики яхшиларини масхара қилар, «хори зорлари, фуқароси, камбағал қашшоқларига» кўп эътиқод қиладиган Абайни эса танқид қилиб, ёқтирмай юарди. Унинг сўнгги пайтлардаги фаҳмлашига кўра, Абайни тўғри йўлга солиб, қозоқларнинг хон-тўралари-

ни, зўр қабилаларнинг яхшиларини, мусулмончилиқни, шариат тариқатларини тараннум этадиган шоир қилиш керак эди. Шуборнинг фикрича, шунда Абайдан барча қозоқларнинг «яхшилари» севадиган шоир чиқарди.

Азимқон тўранинг ҳалигидай танқид бўлиши устига, Шубор Абайнинг бу тўрага ёқмайдиган хислатини ҳам маълум қилди.

— Сиз Буқорни яхши деяётирсиз-ку. Ана энди, бизнинг Абай ўша Буқор-жиров билан ҳам сузишиб, шохига илакетган бир томони бор!— деб Абайнинг машҳур шеърини айтиб берди. Қовоғини солиб, энсаси қотиб эшитаётган тўранинг қулоғи тагида шанғиллаб, жўртага баланд овоз билан айтди:

«Шўртамбой Дўлат билан Буқор-жиров
Шеърларининг бири ямақ, бири қуроқ!»—

деб, тўрага қараб қошини қоқди-да, иягини кўтариб кўйди.

Азимқон тўра шундан кейин Абай шеърларига қулоқ солишга барҳам берди. «У қозоқ хонларини яхшилаб мақтаган, ўз замонидаги қозоқларнинг камол топган шоири!»— деб Буқорни ўзининг худди шу кунги хонпараст, ҳокимпараст, бийпарастлик фикри билан табиатан яқин, нияти тўғри шоир сифатида кўкларга кўтариб, сўзлаб кетди.

Энди қандай ният билан эканлиги аниқ маълум бўлмаса-да, яна бир куни Азимқон тўра Элевни, Шуборни чақириб олиб:

— От эгарлатинглар, сенларни олиб, сафарга чиқмоқчи бўлаётирман!— деди.

Унинг нияти Кўксингирдан ярим кунликки ердаги Шақпоқда ўтирган «Абайнинг ёнига бориб, салом бериб, дийдор кўришиб, суҳбатлашиб, таниб-билиб келиш» эди. Азимқон тўранинг эртаю кеч пинжидан чиқмайдиган, энг ишончли дўсти бўлиб олган Урозбекнинг ўғли Элев, тўранинг бу аҳдига чурқ этмай, бирор оғиз сўз қотмай, тезлик билан отларни ҳозирлатди.

Нонуштадан кейиноқ отга минган ўнтача киши, хушомадгўй навкарлар ўртасида келаётган Азимқон тўра Кўксингирдан чиқиши биланоқ Элев билан Шуборни, Азимбой учовини олиб қолди-да, бошқаларни олдинга солиб юбориб, холи қолганларидан кейин бир гапни бошлади. Гап Абай ҳақида борди. Тўра энди мана шу

Абай деган одамнинг сўзларини ҳам эшитди. Унинг ҳақида халқ оғзидаги гапларга ҳам кўп қулоқ солибди. Ҳозир ўзининг ўша Абай ҳақида бир қанча фикри бор. Кўп ниятларининг ростини айтса, ҳозир ўзи билганига кўра, Абайни яхши кўришдан кўра, танқид қилиб, нуқсонларини очиб, олишишга мойил кўринади.

Уни шундай фикрга олиб келганлар, сўнгги беш кундан буён унинг ёнида бўлган Шубор, Азимбой сингари Абайнинг ўз жигарлари бўлди. У Абай ҳақида Урозбойдан эшитган гапларига бир хил қарар эди. Ана энди Абайнинг ўз хонадонидан, жигарларидан бўлиб, унинг бор гапларини айтиб берган, ишини, хулқини ҳам, фикри-ниятларини ҳам баён этаётган Шуборларнинг гапини эшитган Азимқон, Абай билан англашишдан кўра довлашадиган. Шунга ҳозир Азимқоннинг ёнида келаётган Тўбиқтининг ёш бўғин бошлиқлари, мана шу уч отга минган азаматлар нима дейди? Ичларидаги бутун сирларини очиб, ҳақиқатини гапирганда нима дейишадди? Абайнинг айби кўпми, яхшилиги кўпми!? Мен унинг билан сўзлашишим учун, шу ҳақда қўлимга дастак бўлгудек аниқ, салмоқли далиллар келтириб беринглар, деди. Ёнидаги ҳамроҳларини шу зайл ўйлаб кўриб, сўзлашга юмшади-да, тўранинг ўзи қолган узоқ йўл давомида индамай қулоқ солиб келди.

Даставвал Шубор гап бошлади. Сўнгги олти-етти йил мобайнида Абайдан унинг кўнглини жуда совутган ишлар бор экан. Ўшаларни гапирди. У: Семей шаҳридаги, у томон билан бу томонга ўнта мачитнинг, беҳисоб мадрасаларнинг уламолари, эшонлари, имомлари, халфаларини Абай ўзига қарши ёв қилиб олган экан. Бу ҳақда у икки хил далил келтириб гапирди. Биттаси, вабо устида мусулмон имомлари ўртасида туғилган низолик ҳақида. Иккинчиси, худди мана шу Урозбойларнинг унашиб қўйган қизини, тегли-тахтли овулнинг таъзиядор бевасини, отасиз, элсиз, теги-тахтининг тайинни йўқ, сўққабош бир қашшоққа Абай олиб бериб, қочириб юборибди. Уни олиб боргач, шаҳардаги рус улуғларига ҳимоя қилдирибди. Шундай қилиб, қозоқларнинг, халқнинг урф-одатини, ота-бобо йўлини буздирибди. Ўша безори ёшларни мусулмончилик, шариат йўлидан ҳатлаб, бало бошлашга ундабди.

Шу ишларнинг иккови ҳам шаҳардаги барча устоз — имомларни, отоқли аъёнлар, катта савдогар бойларни,

қисқаси, шаҳардаги «қозоқ халқининг жамики қаймоғини бузибди-да, ноумид қилибди». Шубор айниқса шунин кечира олмас экан.

Азимбой сўзлаганда: Абай саҳродаги ғиж-ғиж деҳқон, пичанчи, оби-ёвғонни зўрға ўтказадиган жотоқ-сатоқ деган, фуқаро-суқаро деганларга қайишадиган бўлибди. Ушалар учун неча марталаб элнинг бўлислари, ҳожилари, бой-боёнлари, тегли-тахтли яхшилари, ҳатто ўзи билан туғишган Азимбой, Такежон, Мойбосардек жигаргўша яқинлари билан ҳам мудом чавоқлашишдан, ёқа йиртишдан ҳормас экан. Шунинг учун бўлис бўлиб юрган Азимбойнинг айтишига кўра, бу кунларда у бийлаётган бўлисда нима кўп? Уша Абайнинг гулғуласи билан авзойи бузилган чорикор-мардикорнинг, камбағал-қашшоқларнинг даъвосидан, арзи-додидан кўп нарса йўқ экан.

Ҳамма гапини кўзлаган нишонига тўғрилаб, ҳисоблаб, салмоқлаб кўриб сўзлашни ўзининг ҳийласи, одати қилиб юрган Урозбойнинг ўғли Элев, эндигана гап бошлади. У аввал сўзлаган икковининг сўзига зеҳн солиб, англаганларини гапига асос қилиб, керагига яратди.

— Утган гапларни қўйиб, Абайнинг мана шу кўк-ламдан бери юз берган феъли-атворинигина айтай-чи!— деб сўз бошлади. Унинг гапидан маълум бўлишича, Урозбойнинг кўкламда лашкар тўплаб, Кўкен элига ҳужум қилгани Азимқон тўрага кўп маъқул тушган экан. Бу ишни ўнг-тескари бўлса-да, ғайрат, жасурона ҳаракат, самарали ғазаб деб билар экан. Эл бўладиган элнинг бошлиғи бўлгудек эр-азаматнинг қўлидан келади-ган кескин ҳаракат!— деяп экан.

Абай бўлса шу масалада бутун Тўбиқтининг бор яхшиларига қўшилмай, қайсарлик қилиб ўтирган экан. Ҳатто бу икки иниси, бир туғишган акаси Такежон билан ҳам Кўкен элига ҳужум қилингандан буён айниқса зидлашиб, ғазабига олиб кетибди. «Экинчи-тикинчи» «меҳнат аҳли ювош» деган бўлиб, «мен ўшаларга тилакдошман», деб ўтирган экан. Урозбойни «ҳолини билмайди-ган ҳовлиқма» дебди. Ҳозирги замон, илгариги зўрлик, босқинчилик замони эмас. Энди тузалиб келаётган замон. Орқага қараш керак эмас, олдда бўлажак яхшиликка интилиш керак. Эски босқинчиликлар, қора қозоқ йўлини қувватлаш, бу кунларда садақа қилиб юбориладиган феъл-атворлар!»— дер экан.

«Элнинг бор яхшиларига элдаги бутун фуқаро, пу-
т-ю хуни йўқларни ўчакиштириб, гиж-гижлатиб ўти-
ибди!»— деди.

Тўра учовининг ҳам галига қулоқ солиб келди-да,
иттагина савол бериб:

— Бўлажак яхшиликка дейди, у нима дегани, ким-
ан эшитибди, қаердан кутаётган яхшилик экан? Бун-
ини билдиларингми?— деди.

У ҳақда Шубор яна батафсил гапириб берди.

— Бу ҳақда Абай қозоқларни айтмайди. Ҳу ўша
Россияни айтади. Келажакда, озгина вақт ичида Рос-
сияда бир яхшилик бўлади. Бу тузум ўзгаради, бошқа
ўлади!— деган гапни ҳам кўп гапирди!— деб бошлади.

Тўра яна қаттиқроқ қадалиб:

— У кимдан чиққан, қаердан чиққан гап экан, ўша-
ни айтадими?— деди.

Шубор бу жиҳатини ҳам тўрага англата билди.

— Э-э, Абайга бу гапларни айтадиган, ички Россия-
дан ҳайдалиб келган ҳар хил дўстлари бор-да!— деб
Азимқоннинг яна бир заҳрасини учирди. Шубор аввал
Михайловни айтиб берди. Ундан кейин, сўнгги саккиз-
гўққиз йил мобайнида Абайнинг фикрию зоти мутлақо
бошқа бўлган, Павловдек дўсти борлигини маълум қил-
ди! Азимқон бу гапларнинг ҳаммасини эшитиб бўлга-
нида йўловчиларнинг олди Абайнинг овулига етиб қо-
лишган эди.

Энди тўра тўсатдан айниди. Дағал товуш билан
«Элев!» деди-да, лабини тишлаб, хўмрайганича қалин-
қалин қовоқларини солиб:

— Мен айнидим! Чақир анави олддагиларни. Бор-
майман ўша Абайнинг олдига! Мен салом беришга ар-
зийдиган Абай эмас экан. Бўлди, қайт ҳамманг, деб ос-
тидаги отининг бошини қаттиқ тортиб, орқасига қай-
рилди.

Тўранинг қарори ўзларини ҳайратда қолдирган, тў-
сатдан қилинган қарор бўлса-да, Элев билан Азимбой
ичларидан қувонишди. Иккови овозларининг борица ба-
раварига бақаришиб, қамчилари, тумоқларини тўлга-
шиб, олдинлаб кетган етти-саккиз амалдор йўлдошла-
рини тезгина қайтариб олишди.

Уша куни кеч кирмасдан, Азимқон тўра Абайнинг ол-
дига бормай, Кўксингирга қайтиб келди. Урозбой ўғли
Элевдан Азимқоннинг бугун айтган гапларини, Шубор

билан Азимбойнинг жавобларини сўраб қониққан эди. Кейин Азимқоннинг Абайни камситиб, айблаб, унинг олдига боришдан айниганини аниқ билганида, Урозбой ўтирган жойида қарор тополмай, шодланганидан иргишлаб кетди. Дам ёнбошлаб, дам иргиб ўтириб, дам типирчилаб, остидаги той тери пўстагидан силжиб тушиб кетди.

Ўзи билан холи ўтирган ўғли Элевнинг кўз олдида терисига сиғмай қувонди. Шундан икки-уч кун кейин Қўнғир Кўкшенинг ҳозирги бўлиси Саменни Урозбой ёнига олди. Ерлари чап бўлгани билан бу иккови бир отадан тарқалган эди. Уша Саменнинг бунга айтган бир сирини ва ўзининг ҳам ичида ётган бир катта дилсиёҳлигини Урозбой эндиги дўсти Азимқон тўрага изҳор қилиб, маслаҳат сўрамоқчи бўлди. Иккови Урозбойнинг катта уйига Азимқоннинг бир ўзини чақиртириб олиб, уч киши бўлиб ўтиришиб, ҳозирча қисқа қилиб, унча очилмай туриб Азимқон тўрадан маслаҳат сўрашди.

Яна бир ўн беш кунларда Орқат деган жойда Семейнинг ўязи Маковецкий Шербешнай сиёз чақиради. Унда Уоқ билан Тўбиқтининг кечаги можораси текширилади. Тўбиқти билан Уоқ ерининг чегараси тасдиқланади.

Уоқ Семей уездининг кўп бийларидан тарафдорлар йиғаетир. Азимқон тўра шу ерда, кўпчилик олдида мақтаган «Урозбой босқинчилиги ҳам» ўртага ташланади. Хўш, энди ҳозир, «ўзганинг йўли бир бошқа» деб келиб Урозбой Азимқоннинг ҳузурида сўзлаётган гапининг оғир тугунига яқинлашиб келди.

Эндиги гапи: «Жароҳатнинг каттаси ўша бўлай деб турибди. Абай мени емириш учун уоқларнинг гапини қувватлайдиган кўринади. Агар қувватласа, Тўбиқтининг ичидан менга қарши далил чиққани-да. Мени айбловчи, ҳатто Тўбиқтини айбловчи уоқлар эмас, улур эмас, Тўбиқтининг ўзи бўлгани-да. Ушанинг ичида, айтиқса Абайдек, қиргаю даштга номи барабар тарқалиб турган одамнинг гувоҳ бўлгани. Элдаги бор яхшиларнинг оёғига шу тушов бўлаётир. Яна бир дардибедаволиги, Абай Тўбиқтини «зўрлик қилувчи» деб ўзи айблаб чиқса, атрофида ўтирган мана шу Семей ўязидаги Сибон, Керей, Буро, Матой, Уоқ, Найман — ҳаммаси гапни бир жойга қўйиб, таппа ташланади. Шундай қилиб, Абай Тўбиқтининг яхшиларини ириган»

ирганларга тушовлатиб йиқитдирмоқчи. Шунинг билан у, эски одатини қилиб, ўзига «одил» деган ном олоқчи. Буткул қозоқларнинг «ғамхўри» дедирмоқчи. Айниқса, кўзи ёшликлар, фуқаро қозоқларнинг ҳоийси» деган номга эришмоқчи. Лекин, кўриб турибсан-у, ҳаммамизга, қозоқ йўл-йўриғига, эл яхшиларининг ирлиги — баракатига қасдлик қилиб ўтирган Абай ю! Хўш, бунга нима қилсак раво? Эртага Шербешнай-а ҳаммамизни қулатиб бериб, юмалоқ-ёстиқ қилиб, ир ерга тикиб кетса, нима қилиш керак шу Абайни!?» — деди.

Самен Абайга Урозбойдан бадтар ўч бўлган бўлисинг биттаси. Унинг ўз ҳисоблари етарли бўлса-да, ҳоир гап унда эмас, Урозбой айтган гапда. Энди у ҳам ўзи тенги ёш тўрани «оғака» деб ялиниб:

— Тўғри маслаҳатингга қўшни бўлиб кўниб келдик, оғака! Эндиги раҳбарим, асл тўрам! Нима десанг ўзинг айт! Қандоқ қилайлик шу Абайни?— деди тикилиб ўтириб.

Тўра Абайга нисбатан энди танқидчигина эмас, ўчакишиб олган жазоловчи ҳисоб. Аямайдиган душман ҳолига келиб, гезарган қовоғидан қор ёғилиб турибди.

У жавобини чўрт кесиб, қисқа қилди. Муштуми билан қилтаноқдек мўйловини силаб ўтириб, казо-казо икки безорига, уларнинг ўзидан ошиб тушадиган, буларнинг хаёлидан аллақанча ўктам бўлган бир балонни бошлади.

— Шунақа бўлса сўзнинг нима ҳожати бор? Ҳамма гап тамом бўлган, бутун йўл тугаган-да! Шундай чора тополмайдиган Урозакангми?! Унинг нимасига койиб, хуноб бўлиб ўтирибсизлар? Бундай ишнинг гап-тили биттагина бўлади. У тилни Урозаканг ўқитган ҳам, ўқитган ҳам. Абайни мулла қиладиган ҳам ўша Тушчикўлда қилинган, жасорату, қора чўқмор-да! Ушанда ҳам тийилмай, айиқлик қиладиган Абайни кўриб қўярман! Уқдиларингми?— деганида Урозбой билан Самен ҳам ҳайрон бўлишиб, ҳам шодланиб бир-бирларига қарашди. Бор гапга тушунишиб, индамай бош иргашди. Тиқ этиб товуш чиқармай «ҳ» дейишгандек гапни бас қилишди.

Шу кеча Азимқон тўра хаёлига келмайдиган машъум ишга ўз қўли билан сиртмоқ берди.

Орқат бу атрофдаги тоғларнинг жўпчилигидан фар қилади. Ҳажми чоғроқ ёлғиз тоғ бўлгани билан ти қоялари, баланд жар тошлари кўп. Тоғ сиртидаги сий рақ тошлари жуда чиройли, лекин чиқиш қийин тоғ. Ме на шу Орқатнинг энг баланд чўққиси — тик, йилтиро қоя тоқчаланиб, осмонга кўтарилиб, ажойиб манзар ҳосил қилган. Ўша қоянинг баланд чўққисидан пасти гача атайлаб йўнилган извошга ўхшаш бўлгани учун «Куйме-тош» деб аталади.

Ҳозир Куйме тошининг шарқ томон бағридаги Қўпа деган кенг қўнисга яна кўп бўз уйлар тикилган, катта бир йиғилиш кетаётир. Қўпа кенг ўтлоқли, секин оқадиган сувларга сероб, тиниқ булоқли ва тоққа туташиб борадиган жойларининг жўпчилиги, тол, терак, ям-яшил, чиройли ёш ўрмон. Бу ерларда ҳам бугун тикилган бўз уйлар овулнинг, якка хонадонларнинг уйлари эмас. Камдан-кам бўладиган, ўзгача жўпчиликка атаб тикилган уйлар. Уйларнинг сони анча, эллик-олтмишдан ошади. Баъзи ерларда шу уйлар зич ҳолда бир ерга тикилган бўлса, баъзи жойларда, ўлка бўйидаги ўсимликлари ингичка тортган ерларда икки қатор қилиб, узунасига тикилган.

Ўртадаги бир тўп оқ уйларга яқин тошлоқ тепада, Кўкен бўлисидан шу йиғилишга келган уч-тўрт киши ўзаро суҳбатлашиб ўтиришди. Буларнинг ичида Бўстон, Қулжатой, Энгсебойлар ҳам бор. Бу учови шу ерда ўтирган олти-етти кишининг ичида кўпроқ сўзлашаётир, афтидан руҳлари кўтаринки кўринади.

Ху ўша, анчагача чўзилган тўс-тўполоннинг шоҳиди бўлган Тушчикўл бошидаги кечада, Бўстон қаттиқ майиб бўлган экан. Ҳозир унинг ўнг қўли майиб бўлиб қолибди. Бармоқларининг учи қурий бошлабди. Забардаст қўли синиб, қисқароқ бўлиб қолибди. Лекин ҳозирги кайфиятидан Бўстон унча ташвиш тортаётганга ўхшамайди. Қулжатой ҳам пахмоқ қора соқоли, қуюқ мўйловлари оғзини бекитиб тургани билан, гапирганда, кулганда олдинги тишларининг ҳаммаси тушиб, ўпирилиб кетганлиги пайқалади.

Буларнинг бугунги йиғилишга келишдан мақсадлари ҳам, ўзлари кечирган, ўз бошларидан ўтказган оғирликнинг, «асосий чиқимнинг» даъвогари бўлиш. Булар

нинг ҳаммаси ҳам маълум бир қарорни шошилиб кутиб ўтиришибди. Уша гаплардан асосли бир қарор чиқартирадиган одам бор. Бугун ўша одам сўзлайди, дейишаётир. Нима дейди, қандай ҳал қилади. Шу жиҳатини кўнгилларида гўё бир давондек ҳис қилаётган Бўстонлар ҳалиги «келади» дейишаётган одамни сабрсизлик билан кутишаётир. Яқин ердаги тепаликка чиқиб ўтиришганда ҳам «ўша керакли одам келадими» деб кўз тутиб ўтиришган эди.

Орадан бир оз вақт ўтса-да, у одам келмай, кечиқаётир. Утирган озгина киши эрмак учун ундан-бундан гап бошлаб, гурунглашиб ўтиришибди.

Бир вақт Энгсебой ўзининг тенгдоши Қулжатойга қараб, ўнг қўли билан Куйме тошни кўрсатди.

— Қулжатой, сен «ботирман, жасурман» деяверасан. Қани, ўша Куйме тошнинг тепасига чиқар эдингми. Ушанга одам боласи чиқмаган дейишади-ку. Элдан ўзиб, танҳо ўзинг бир чиқиб кўрсанг, нима қилади.— деб ҳазил қилди.

Қулжатой шунга яраша Энгсебойни тегажоқлик билан эрмак қилди.

— Мени Куйме тошга чиқариб, яна бир бўрон номини олдирай деяётирсан-ку, а,— деди.

Бўстон билан Энгсебой Бўрон деган кишини эшитишмаган экан. Бараварига Қулжатойдан ўшани сўрашди. Энди Қулжатой ўпирилган оғзини илжайтириб, Куйме тошга қараб қўйди-да, бир ҳикоя қилиб берди.

— Тўбиқтида бошқа кишилар билан бирга ёлғончилари ҳам элдан ўзгача эмасми! Мамай деган уруғининг одам айта олмайдиган ёлғонларни гапирадиган, Бўрон деган кишиси бўлган. Уша айтган экан: «Тонг саҳарда Куйме тошнинг энг тепасига ёлғиз ўзим бир чиқиб, дунёни кўрай дедим. Уҳў бошига чиқиб олиб, атрофга кўз ташласам, оламда кўринмайдиган ер йўқ экан. Ҳўв ўша Семей шаҳри оёғимнинг остида қолди» дейиши биланоқ Қулжатойга қараб, қизиқиб қулоқ солаётганларнинг ҳаммаси дув кула бошлашди. Қулжатойнинг ўзи ҳам бўлиқ, барваста елкаларини дириллатиб, қулганича ҳикоясини давом этдирди.

— Семей оёғимнинг тагида қолиб, тикилиб қараб турсам, шаҳардаги наMATфуруш Сейсеке деган бой ўз ҳовлисида, бомдод намозига таҳорат қилгани жез обдастасини кўтариб, ҳожатхонага кетаётган экан. Шун-

дай қилиб Бўрон, мана шу Орқатдан ўзларингга маълум бўлган юз эллик чақрим ердаги Семейнинг бойини ҳам кўриб, қўлидаги обдастасини ҳам пайқабди. Кейинчалик ўша Бўронни кулги қилиб тўқилган шеър ҳам бор-ку,— деди-да, бир банд қизиқ шеърни айтиб берди.

Куйме тошнинг бошига Бўрон чиққан,
Қозоқдан ёлғон гапда ўзган чиққан.
Ундан сўнг Куйме тошга чиққан жон йўқ,
Осмонда га-ғувлаган қирон чиққан,—

деган гап бор эди.

Бўстон билан Энгсебой Қулжатойнинг ҳикоясидан хурсанд бўлиб, хўп кулишди. Энгсебой ҳали ҳам аския-га олиб, Қулжатойга тегажоқлик қилди-да:

— Тўбиқтидан Бўрон чиқса, «Қирқ уйликдан Қулжатой чиққан»— деб биз ҳам шеър тўқийлик. Кейингиларга афсона бўлсин. Сен ҳам мана шу бекор ётган кунларда бир чиқиб кел-чи ўшанинг тепасига!— деди, яхши кўрадиган тенгдошини сўзлатгиси келиб.

Қулжатой гапни бошқа ёққа бурди.

— Қулжатойни Куйме тошга чиқариб, мартаба топдириб нима қиласан. Тўбиқтининг Ўрозбойдек зўравон — безорисини енгдирибоқ мартаба топдирсанг-чи. Бу галги бизнинг чиқсак чиққудек, орзу қилсак қилгудек чўққимиз ўша эмасми. Эси паст, жин урган-эй,— деб қўйди.

Эндигина рўпарадаги ям-яшил давонга қараб қўйиб ўтирган Бўстон ўртоқларига ҳозир пайқаган бир ишини барала айтиб:

— Йигитлар! Ҳу анави бир тўпни қаранглар-чи! Ўша томондан келади дейишган эди! Ўша беш-олти киши ҳалиги бизнинг мана шу сиёз кутиб турган одам эмасми! Қиёфасидан, кўринишидан бу ўша бўлса керак! Юринглар, ўртадаги уйларга борайлик, ўша томонга қараб кетаётирку!— деб ўрнидан тура бошлади.

Булар келаётган ғуж тикилган катта уйлар ўртача эди. Худди шу уйларда Семей ўязи Маковецкий турганди. Ёнидаги уйларга унинг билан бирга келган, саҳро бўлисларини бошқарадиган иккита крестьянский начальник тушганди. Яна ўязнинг Сомолбек сингари тиломочи, маҳкама ходимлари, яна беш-олти стражниклар тушган эди. Ундан наридаги, юқорига қараб кетган уйларда, Семей областининг ўн беш-ўн олти бўлиси-

нинг одамлари бор. Пастга қараб тикилган уйларга Тўбиқтининг тўрт бўлисидан келганлар жойлашган. Юқоридаги уйларга Бўстон билан Энгсебойлар сингари Кўкен бўлисининг одамлари бор. Йиғилиш, Семей ўзининг барча қозоқ бўлисларининг «Шербешнай сиёзи» деб аталади. Орқатдаги «Шербешнай» ўзининг қарорлари билан кейин кўпчилик оғзига тушган, Маковецкий бошқарган бошқача бир сиёз бўлди. Одатда бундай Шербешнай сиёзда бир неча иш кўрилар эди. Бу сиёзнинг бўлса у сиёзлардан бошқача бир томони бор. Бу биттагина масалани, биттагина катта ишни кўриш учун атайин чақирилган. Бу ерда Тўбиқти билан Кўкен элининг ер жанжали кўрилади. Ўшанга алоқадор бўлган, мана шу кўкламда юз берган катта босқинчилик, катта можаро текширилади. Маковецкий Семейнинг жондороли билан келишиб, мана шу Орқатда Семей ўзига қарашли ўн олтита қозоқ бўлисининг бошини қўшиб ўтирибди.

Дов-жанжал тўрт бўлисли Тўбиқти билан бир бўлисли Кўкен эли орасида бўлганда, буларнинг бир томони даъвогар, бир томони жавобгарлар. Уртадаги битимни, ҳукми бошқа эллар ҳал қилади. Яна ўшаларнинг қарори, маслаҳатига қараб, энг сўнгги ҳукми ўяз чиқаради.

Холис эллардан, Иртишнинг қуйи томонидаги беш бўлисли Басентйин, Найман, Буролар келишган. Иртишнинг нарёғидаги, қарағай ичидаги қозоқ бўлиси — Белогочининг одамлари ҳам бор. Булардан ташқари Иртишнинг саҳро томонидаги, Тўбиқтидан бошқа олти-етти бўлисининг эллари келишган. Албатта, «эл» деганда, ўяз крестьян начальниклари йиғиб ўтирганлар, ҳар бўлисининг подшолик қонуни йўли билан тайинланган бийлар назарда тутилади.

Булар овулной бошига битта бийдан бўлганда, ҳар бўлисдан ўн-ўн бештадан бий бўлади. Ун олтита бўлисдан йиғилганда уларнинг сони икки юз эллик кишига боради. Ҳозир кўп уйларда ётганлар, ҳар тарафдан келган ўша бийларнинг иккитадан-учтадан қилиб жойлаштирилган тўдалари. Демак, Тўбиқти билан Кўкеннинг ишини тергов қилиб, ҳукми ўша бийлар чиқаради.

Энди сиёзга келган даъвогар тарафлар билан жавобгарлардан бошқа шу ерда юрган одамларнинг ҳаммаси биладиган бир масала бор. Масалан: қайси та-

рафнинг тилакдоши кўп, эрталабдан кечгача ҳамма ўша ҳақда сўзлашиб, санаш билан шуғулланмоқда. Бийларнинг кўпчилиги Кўкен томонидами, Тўбиқти томонидами? Ушани аниқлашнинг пайида. Ҳали ҳукм, қарор чиқа қолмагандан кейин, бу ҳақда ҳеч ким аниқ билмайди. Умуман, четдан қаралса, Тўбиқти зўравон, серҳужум ва ўғрилари, баримтачи-босқинчилари кўп безори эл. Уни қирдаги элларнинг ҳаммаси билишадиди, Тўбиқтининг ғаламуслари жанжалчиларидан қаттиқ нафратланиб, ёмон кўришади. Айниқса Кўкен, Семейтов, Белоғоч, ўрмон бўйидаги меҳнаткаш, деҳқон, ишчан эллар бениҳоя жирканиб ҳазар қилишади. У бўлислардаги беозор халқнинг оғзидан Абайнинг:

«Эл ғаламуси Тўбиқти,
Кўп муттаҳамга мўлиқди!»—

деган гаплари тушмайди. «Тўбиқтининг сирини очаман» дегувчиларга қарши ҳамиша Тўбиқтининг ўзидан чиққан яхшининг гапи «пўрт учирадиган» далил бўлади.

Бу томонидан қаралса, Тўбиқтининг тилакдошлари оз. Кўкенга кўмаклашувчилар кўп бўлса керак. Уша элларнинг майлига кўра бийларни алоҳида-алоҳида олиб қаралса, Тўбиқти томонида эллик-олтмиш бий қолади-ди, бошқа юз етмиш, юз саксонга яқин бий бир томонга оғиб кетиши мумкин. Лекин шундай бўла қоладими?! Бий деганлар Абай айтганидек «отнинг сарига, туянинг ўркачига» суяна берадиган, субутси кишилар. Уларнинг яна бир сир бор. Қайси бўлисда бўлмасин иккита устуннинг зидлиги бўлади. Шундай экан, ҳар бўлисда икки томоннинг, икки тарафнинг бийлари бўлади. Ушаларнинг қайси бири энди қай тарафга оғиб кетишини билиш ҳам осон эмас.

Яна бу гапларнинг ҳаммасининг тагида бийлар учун тортишаётган, қаттиқ жон талашаётган ивир-шивир гаплар жуда кўп. Тергов ҳали бошлангани йўқ, лекин Тўбиқтининг Урозбойи билан эллик киши бирга келган. Ундай ташқари Азимбой, Самен, Жанатой сингари бўлислари билан ўнтадан, йигирматадан бўлиб келишган сўзамол, излагани можаро бўлган тўда бошлиқлари — амалдорлари бор. Ушаларнинг ҳаммаси ҳам мана шу уйларга жойлашган. Барча бийлар билан улар ётган уйларнинг атрофида, пойдеворида ҳар кеча қоронғини парда қилиб, кўп гаплар, тортишувлар боради. Бу ерда

«отнинг мойи», «туянинг ўркачи» эмас, кам деганда туя аталса, тулки билан ютилади. От оғзига олинса боши бутун кетади. Пул, молу мулк «енг ичида» кўп йўллар топиб юради. Буларнинг отини, асли номини айтганда «орию виждонини пуллаб» келажак тарозига, тортишувга жон отаётган ҳолатни билдиради.

Ҳали Бўстонлар кутаётган одам, мана шундай тўданинг ичига келади. У келажакда бўладиган ҳукмга ўзининг асосли «қатъий гапини» айтадиган одам. Унинг гувоҳлигини талаб қилган жафо кўрган Кўкен томони. Ўшанинг гувоҳлигини эшитишга ундаб, ўшанинг гапига қараб ўзларининг қарорини, қай томонга ён босишини белгиламоқчи бўлиб ўтирган кўп бўлисларнинг ҳали қай томонга ўтиши номаълум бўлган кўп бийлари. Буларнинг ҳузурига келадиган ўша гувоҳнинг гапи ўяз Маковецкий билан иккита крестьян начальнигига ҳам керак. Даъвогар Кўкен бўлисининг кўп приговорлар берган беҳисоб эли, фуқаролари бўлса, ўзларининг ҳар бир ариза-приговорларининг ичига шу одамнинг отини ёзишибди.

«Бизнинг сўзимиз тўғрими, Урозбойники тўғрими? Шунинг ҳақиқатига аниқ кўзи етадиган одам ўша, ўшани гувоҳликка тортамыз!»— дейишибди. «Сабаби — у, одам Кўкен билан Тўбиқтининг ер даъвосини аввалию охиригача, таг-туғи билан биладиган одам!»— дейишибди.

Бу жиҳатларининг ҳаммасининг устига ўша бўлажак гувоҳ — Тўбиқтининг ўзидан чиққан одам. Бу иш жафо чеккан Кўкен элининг, ё мана бу гувоҳга ишонишини кўрсатади, ёки эл бўлиб, уни синашга, ҳақиқатни очишга аҳд қилганини билдиради. Тўбиқтиликлар учун ҳам бу одамнинг гувоҳлиги бўйин тўлаб бўлмайдиган позик масала. Ёвлашаётган душмanning гувоҳини ўз ичингдан талаб қилса унга қандоқ қилиб, нима деб қарши бўла оласан! Бу ҳақда «мана шу гувоҳ гувоҳлик бермаса экан» деб айтишга энг аввало Урозбойнинг ўзининг оғзи бормайди. «Қандай бўлганда ҳам Тўбиқтининг» номусини қўлдан бермайди. Биз айтган ердан чиқади. «Ўз элини ётларга йиқитиб бермайди» деб бир ўйлашади. Булардан ташқари яна бошқача, машъум бир фикрлари ҳам бор. Агар Тўбиқтини ёқалашиб турган ёвига йиқитиб берадиган бўлса, унда Тўбиқти элидан ўзини ўзи бегона қилиб чиқаради. Ўққа тутиб

бергани бўлади. Хўш, мана бу гувоҳ худди шу бугун, мана шу ишга қадам қўядими, йўқми, уни ҳам кўрар-миз!— дейишади.

Шундай қилиб, у одам ўзининг оғзига тикилган кўп кўзларнинг синовчи назаригагина эмас, қадалиб турган кўп найзаларнинг ўртасига тушади. Танасига жароҳат етказмай, ор-номусга доғ туширмай ҳалоллик билан, омон ўтиши шарт. Шу сингари оғир, чигал тугунга бугунги ихтиёрсиз сафари олиб келган гувоҳ ёнидаги беш-олтита ҳамроҳи билан даставвал Сомол тиломоч-нинг уйига келиб тушди. Тумонатдек кўпчиликни ғала-говур қилдириб:— «Келди, келди» дедирган, ўша кўп-чиликка ўзини чиндан ҳам кўп кутдирган гувоҳ — Абай эди.

Сомолбекнинг зоти қирғиз. Семей шаҳридаги бор қозоқ тиломочлари, майда чиновниклари, умуман «қора таёқ» дейиладиган тўпнинг ичидаги беозор, дуруст одам. Абай унга: «ўтирган ўрни одамни бузадиган жой бўлса-да, ўз ҳолича ўзини дуруст олиб юради» деб ҳисоблайди. Унинг уйига тушишининг сабаби, Абай аввало, ўзини мана шу сиёзга айтдириб келган ҳокимлар-нинг нима дейишини билмоқчи эди. Тўбиқти билан Уоқнинг икки тарафлаб, устма-уст келишиб, шу ҳақда сўзлашувчи кишилари билан учрашишдан Абай торти-ниб келди. Аввало ўзининг сўзи «кимга керак?», «нега керак» яна «салмоғи қанчалик бўладиган жиҳати бор?» Шуларни билиб олмай туриб, олишаётган ҳар икки тарафнинг бирорта кишисини кўриш бунга керак-сиздек, лозим эмасдек туюлганди.

Сомолбек табиятан кам гаплиги, камтарлигига бо-риб, Абайга очилиб кўп гапларни айтмади. У «билган-ним фақат шу» деб айтган гапи: «олишаётган ҳар икки тараф ҳам Абайнинг гувоҳлигини талаб қилаётир. Уяз билан крестьянский начальниклар ўша икки тарафнинг аризасига биноан, Абайнинг сўзини эшитиш зарур дейишибди. Бироқ, уларнинг ичларидаги асли мақсад-лари нима экаплигини Сомолбек билмайди. Унинг фикрича, қандай қилиш кераклигини Абайнинг ўзи бил-са керак. Яна ўша ўзига муносиб кўринган одатдаги йўли билан гувоҳлик бериш Абайга лойиқ бўлар!»— деб, маслаҳатомуз қилиб гапирди.

Гувоҳлик бугун эшитилмайди. Эртага қолдирилди. Тушга яқин Абай Сомолбекнинг уйдан чиқиши билан,

ўйлаганидек, атрофини қуршаб, ёлғиз сўзлашишни ўтинаётган кишилар, қадам босган сайин орта берди. Шунинг билан бугунги ярим кунни ва ўша куни кечқурун, ярим кечагача бўлган вақтини Абай кўп кишилар билан ёлғиз-ёлғиз сўзлашишга берди.

Тўбиқти билан Уоқнинг амалдорлар тўдасидан фақат битта-биттадангина киши билан сўзлашди. Ушалардан кейин Абайга кўп илтимос қилаётган одамлар, кўкламдаги жанжалда қазо кўрган, жафо чеккан, ҳатто ўшандан кейин, шўри аримай қўйган одамлар экан. Буларнинг бир хиллари — Бўстон, Қулжатой, Энгсебойлар сингари, Кўкен томонидан ўша ҳужумда калтак еб, майиб бўлиб қолган одамлар. Тўбиқтининг ҳам ҳар уруғи отлантириб юборган, кзга яқин кишининг ҳозир ўнтача одами шу Бўстонларга ўхшаб, ўзларининг кулфатларини арз қилишди. Буларнинг орасида қовурғаси синган, қўли синган, юз-кўзи оғир ярадор бўлиб ёки кўзи чиққан майиб-мертиклари келишганди. Булардан ташқари ўзлари йўқ бўлганлари учун ўша жангда асир тушиб қолган, ўн уч одамнинг ёлғиз кекса онаси, алжишга етиб қолган қари отаси, оч-яланғоч бўлиб қолган хотини ёки етимсираб, кунини кўра олмай, хайр тилай бошлаган ёш болалари келиб Абайга ҳол-аҳволларини айтишди.

Бугун ярим кечагача овқат ичмай, йўлдан келиб дам ҳам олмай, бирор уйга ҳам кирмай, қоронғи даладаги кўп уйларнинг орқасида ёлғиз ўзи қимирламай ўтириб, Абай кўкламдаги ғалаённинг бетинчлигини бошдан кечирган, азобини чеккан нуқул камбағал, қашшоқлар, шўрлик-бечораларнинг ҳол-аҳволларига қулоқ солиб чиқди.

Эртасига Абайдан олдин гувоҳликка яна бирор киши ўтади-да, тушга яқин бориб ўяз билан ғала-ғала бийларнинг мажлиси Сомолбекнинг уйидаги Абайни чақиртирди.

Ҳозир Абай ўязнинг саккиз қанот уйига қараб кетаётганда кечаги Бўстонлар сингари ташқарида юрган барча халқ тепалик бошидан, узоқ-узоқдаги уйлардан, булоқларнинг бошидан, тол, теракларнинг орасидан қарашганларича чиқиб, ёпирилиб кела бошлашди. Абай остонадан ҳатлаб ўяз билан бийлар ўтирган катта уйга кирганида, ўша уйни неча юздан ошиқ қора халқ қуршаб келиб, босиб кетди. Абай билан кетма-кет кира

оошлаган тўплар ҳам бор эди. Стражниклар, чопарлар Абай билан биргалашиб кираётганларни тўхтатолмай қолишди.

Энди Абай уйдаги улуғлар билан қозоқларнинг ҳар тарафдан келган, ҳар хил нусхада кийим кийган ҳокимлари билан саломлашаётган эди. Лекин шу чоғ уйга тўхтовсиз тиқилиб келаётганларнинг ўпир-тўпири билан говур-гувуридан сўрашаётганларнинг товуши ҳам эшитилмай қолди. Абай ўтиргудек жой ҳам қолмайдиган кўринади.

Икки томон бўсағада тўргача чордона қуришиб сиқилишиб ўтирган, кўкракларига нишонлар тақишган бўлислар билан бийлар бирдан ўязга қарашди. Ўяз енидаги Сомолбек билан начальникларга бир-икки оғиз сўзлади-да, ўрнидан ирғиб туриб, бир фикр айтди. Сомолбек унинг гапини кўпчиликка етказганида, йиғилиш бошқа жойда ўтказиладиган бўлди.

«Бўз уйга сиғишмайдиган бўлганлиги учун ҳозирги йиғилиш ташқарида бўлади. Ҳамма қайтадан эшикка чиқиши керак» — деди. Ўязнинг ўзи навкарларини эргаштириб, эшик томонга қўзғалди. Шунинг билан сиёзнинг бошланиши бир соатча тўхталиб қолди.

Иссиқ куннинг соясиз ўтига чидаш ҳам осон эмас. Шунинг учун бўлислар ўязга хушомадгўйликни ошириб, яқинроқ тикилган беш-олти уйнинг ўртасига наमत, гиламлар солишди. Тепасига катта каноп чодир тўсиб соябон қилишди. Уйдаги стол, стулларни ҳам шу ерга олиб чиқишди. Сайхон жой, кўп бийлардан неча бор кўп бўлган халққа лиқ тўлди. Ўтиришга жой қолмаганлар типпатик туришди. Уй уйларнинг орасига сиқилишиб, баъзи уйларнинг ичига кириб олиб эшигидан қарашаётган одамлар тирбанд бўлди.

Абайнинг гувоҳлик бериши бошланадиган пайг келди. Энди тумонатдек халқнинг хаёли ҳам, кўзи ҳам Абайнинг ўзидалигини, яхши умид билан ишонганини Абай аниқ билиб турибди.

Қозоқ йўл-йўриғи билан ўтказиладиган кўп йиғилишларда сўзлашга ёшлигидан одатланган Абай бу йиғиндан ҳам тортиниб турмади. Лекин умрида худди шу гал қаттиқ ҳаяжонга тушиб, қийналадиганга ўхшаб турибди. Сиртдан, атрофдагилардан, кўпчиликдан ўнғайсизланиб, ҳаяжонга тушадиган эмас. Одатда гувоҳлик бериш осон-да, бий бўлиш қийин. Бундан аввалги бирқан-

а йиғилишлар Абайга бугунгидан бир неча ҳисса оғир бўлса керак эди. Унда бу ўнгми, тескарими ҳукм чиқариб, чигал тугунни ечар эди. Ақли, обрўи, номи, бориғи билан жавобгар бўлар эди. Лекин ўшандай пайтларнинг ўзида ҳам Абай худди ҳозиргидек сиқилган эмасди.

Ҳаёт юксалишини анчагина босиб чиқиб Абай, энди атрофга кўз ташлаб, ўтган билан кетганга, бугун билан келажакка ўз кўксидagi билганларини, чинини айтмоқчи. Бу йиғилганларга айтадиган эндиғи сўзига Абай бошқача, ўзгача бир аҳд билан келган. Ўзининг тушунчасига кўра ҳозирги Абай анави ўтирган, хўмрайиб қараётган, ягона кўзли Урозбой ҳузурида тургани йўқ. Икки юз эллик нишон бўйниларида осилиб турган, орномуси ҳам, одамгарчилиги ҳам савдо қилина берадиган қанча-қанча бийлар ҳузурида ҳам тургани йўқ. Қопла берса, Абайнинг сўзларини хатга тушириб олай деб ўтирган улуғлар ҳузурида ҳам тургани йўқ. Абай ҳозир ўзини ўз замони билан юзма-юз келиб турган одамдей ҳис этади. Бир ҳисобдан ота билан бола бўлиб сўзлашмоқчи. Яна бир жиҳатдан ўзи ота бўлиб, бола бўлган билан юзларини очишиб, ҳақиқатга етишмоқчи.

Ҳар икки жиҳатнинг икковига ҳам ори, виждони ундаганини арқоқ қилмоқчи. Нима ҳақда сўзлашини ўйлаб олмаса-да, нимани ҳис эшитини англаб олган эди. Ўзига гал келганда Абай ўрнидан турди-да, қора тўри юзи оқаринқираб, бошидаги тумоғини олди. Икки қўлини ўша тумоғига қўша орқасига қовиштириб туриб, сўзлаб кетди.

— Қардошлар, бир дуон элни чўғдек йиғдирган беҳаловат иш юзасидан мени гувоҳликка тортибсизлар. Мен ўша гувоҳликни бергани келдим. Ҳукм чиқарадиган мен эмасман. Мансаб эгаси бўлган кўп одам шу ерда бош қўшибсизлар. Одам мансаб билан фазилат топмайди. Мансаб одам билан фазилат топади. Адолат йўл топсин, юксалсин дейман. Нақадар аччиқ бўлса-да, аллакимларга малол келса-да, халқ жароҳатини даволайдиган дори фақат — адолат бўлади. Дори аччиқ бўлса-да дардни даволайди. Сизлар шунини ўйларсиз деб ишонаман-да, ўзимга ҳам ўшани арқоқ қиламан. Қўлимдан келса, ақли-фаросатим етса, ўз кўнглимга оқ кўри-наётган адолатни айтгим келади. Тўғри, бу иш енгил эмас. Негаки, баъзибир кўкси тўла ғаразликлар бор.

Улар қасдлик, зўрлик ҳарамзода ҳисобидан бошқани ўйлаб кўрган эмас, зеҳн солиб боққан эмас. Қозоқларда «игна билан қудуқ қазиш қийин» деган мақол бор-ку, менга қолса ўша «игна билан қудуқ қазиш» баъзи диллардан ғаразни қувишдан осонроқми дейман! Мана шу айтганларим мен берадиган гувоҳликнинг яна бир арқоғи билан суянчиқлари!— деди.

Абай мана бу ўтирганларнинг ҳаммаси жуда нотиқ дейдиган, ўз ҳолича ақл-фаросат дейдиган жиҳатларининг ҳаммасидан юқорилаб бориб, устун чиқди. Одам-гарчилик, ор-номус тарозисини айтиб, бўлиб қўйгандек бўлди.

Уни англаган киши оз бўлгани билан «Абай бир улуғ гапни кўзлаб турибди-ку!», «Абайлигини сездириб, юқорилаб, юскалиб кетаётир-ку»— деган гапларни англаган кишилар ҳам борга ўхшайди.

Ёпирилиб Абайнинг сўзларини эшитаётган нуқул юпун кийимли, Уоқ, Жотоқларнинг ичида Дармен ўтирган эди. Атрофда танглай қоқишиб, тамшаниб, у ер-бу ердан тилакдошлик, дўстона кўнгил билан айтилаётган сўзларни Дармен тез-тез эшитиб турди.

— Вой айланай-я!

— Оғзингдан айланай, лабзингдан садаға, ҳамиша йўлинг бўлсин!

— Адолатни сен айтмасанг ким айтади, кутдим йўлингдан яхшилиқни!— деган гапларни эшитганда, Дарменнинг ўзи ҳам Абайга четдан туриб, бошқа кишининг кўзи билан томоша қилиб қараб қолди. Ёзиб юрган одилона гаплари, шеърлари, ўгутлари, маслаҳатларидан Абайнинг қандай одам эканлигини Дармен жуда яхши биларди. Лекин ҳаётда, чин воқеликда, кундаги атрофини қуршаб юрганлар ичида, кўп Қўнонбойларнинг ўсиб-унган жойида турибди.

«Ҳақиқий ота номуси кўндаланг бўла қолса, мана шу Абай ҳатлаб ўтадим, ё ўтмайдими? Ўша пайтти бир кўрсам эди-да!» деган хаёл Дарменнинг Абайга бўлган дўстона кўнглининг бир бурчагидан сира нари кетмай, унутилмай ёта берарди. Худди мана шу чоғ Абайни ўша Дармен ўйлаган синов ўткалининг «тор эшик, тош бўсағасининг» ўзига олиб келди. «Қандай қилар экансан, қандай ўтар экансан, Абай оға!» деб Дармен жонидили билан берилиб, дамини ичига олиб эшитаётир. Абай писиб ўтирган бийлар томонидан тик

этган товуш, қимир этган ҳаракат кўрмаса-да, ўзининг эрқа томонини олиб, тирбанд турган халқ ичида танглай қоқиб турганлар борлигини пайқаб турганди.

Ҳалиги бошланғич гапни алоҳидалаб бўлиб қўйиб, энди бир вақт Абай мана шу йиғилганлар ўзидан тилаётган гувоҳлик бериш томонига кўчди. Шу ерда Тўбиқтининг Урозбойгина эмас, айниқса ўзининг бир отадан тарқалган қариндошлари, урони бир жигарлари ҳам рангги ўчиб, сесканиб нафас оладиган гапларга кўчди.

— Тўбиқтининг мана шу кўкламда Кўкен элига ҳужум қилганини мендан сўрашнинг ҳожати йўқ. Уни ёлғон дейдиган одам йўқ. Нега ҳужум қилди? Нима учун Кўкен эли Тўбиқтини ўзига босқинчилик қилдирадиган қаршиликка борди? Шундан келайлик!— деб олиб, Абай энди бугун эмас, анча илгари бўлган ишларга тўхталди.

— Мен Тўбиқтининг ўғлиман. Ҳеч кимга сотилган эмасман. Шунинг учун Тўбиқтининг ножўя ишини айтаман, тентагини, зўравонлигини, ғаламуслигини айтаман. Бу Тўбиқтининг кўпчилик халқини қоралаганим эмас, аксинча, бегуноҳ кўпчилигини оқлайман деб айтаман ўшани. Беҳисоб ювош, бегуноҳ кўпчилигини олиб бориб, ҳаромликка итариб юбориб, хароб қилган Тўбиқтининг озчиликни ташкил қилган озғинларини айтаман. Кўпчилик халқни озчилик ҳарамзодалардан, зўрлик қилувчилардан, безорилардан ўша Кўкеннинг кўп элининг кўз олдида оқлаб оламан деб айтаман. Кимни айтаман? Зўравон, безори, хиёнаткор, ғалаённинг бош омиллари бўлган тўбиқтиликларни айтаман-да. Адолат шуни талаб этаркан, отангни бўлса-да, айбини айт. Энг аввал айбдор деб мен кечаги ўтган ўз отам, Қўнонбойни айтаман!— деб баланд овоз билан ғоят оғир бир ҳақиқатни очиб айтиб юборганида, ўзининг шу чоққача сиқилиб турган нафаси енгиллашиб, эркин нафас олаётгандек бўлди. Шунинг эвазига рўпарасида ўтирган Урозбойдан бошлаб, атрофда, ҳар ерда тўда-тўда бўлиб ўтирган тўбиқтиликлар «дув» силкингандек бўлишди.

«Астоъфурулло!» дейишиб, «алжиди», «алжиди» деган гаплар ҳар ердан зувиллаб эшитилди. Абайни ёзғираётган товуш ва кайфиятлар пайқалди.

Шундан кейин Абай эллик-олтмиш йил мобайнида ювош эл, меҳнат аҳли бўлган — Уоқларнинг қанча-қан-

ча қўнисларининг бошлиғи Қўнонбой бўлиб, кўп тўбиқ-тиликлар тортиб олиб юрганини айтди.

Ўз отаси Қўнонбой Уоқлардан тортиб олган Жимба, Орқалиқ, Қушиқбойни батамом «шубҳасиз Уоқ ери» деб кесиб берди. Кеча Ўрозбойлар олдирмайман деб, землямерга ўлчатмайман деб тўс-тўполон кўтаришган Оқжол, Тўреқудуқ, Қорақудуқ, Уболи, Қўғоли деган қўнисларнинг ҳаммаси Кўкен элининг қайси овулининг, қайси авлодининг макони эканлигини Абай янглишмасдан санаб берди. Эллик йилдан буён тортиб олиб еб, бостириб бориб қўниб, бостириб бориб яйлаб, зўрлигини ўтказиб олган тўбиқтиликлар бугун Кўкен эли ўсиб, кўпайиб, меҳнат қилгудек жойини қайта сўраса, уни қоралайди, гувоҳкор қилади. Қолаберса қириб янчади, жазолаб ярадор қилади.

Шу жиҳатларининг ҳаммасини ҳам нотиқлик, ҳам ғазабли товуш билан ўртанганича ўринлатиб айтиб ўтаркан, тўбиқтиликларнинг кўпчилиги Абайнинг юзига тик қараёлмай қолди. Абайнинг кўзига кўзи тушиб қолганлари ҳайиқиб, тортина берди. Бу ерда ҳокимлар билан бийларга керак бўлган маълумотларнинг ҳаммасини бериб бўлиб, Абай гапининг иккинчи қисмида кўк-ламдаги ҳужумга кўчди. Шу ҳужумни қилганлар, бугунги куннинг Қўнонбойлари. Ушалар Кўкен элинигина ~~ю~~р қақшатиб, ўртаб ўтиргани йўқ!— деган гапга кўчди. Энди ўша босқинчиликда майиб бўлган, азоб чеккан қанча-қанча қашшоқ йилқичи, чўпон, туя боқувчи, не-не увадага ўралган камбағалларнинг «сўйилчилар» деган ном билан аталиб, Ўрозбойнинг ўтида куйиб, чекаётган оҳу зорларини айта бошлади.

Бу ҳақда ҳам Абай қаттиқ жўш уриб, рангги оқариб, кўзлари хиёл қон талашиб, нафаси бўғилиб, ҳаяжон ичида сўзлади. Чиндан ҳам қийналаётир, ҳамият-жабрланиб қийналаётир. Шу кайфиятлар йиғилиб, тутоқтириб сўзлаётир.

— Мен гувоҳликка чақирилган кун келмай, кечикиб келдим. Сабаби, ўша худой урган босқинчиликда майиб бўлган одамларнинг хонадонларини, ўзларининг ҳол-аҳволларини билиб кетай деб кечикдим. Кеча келганимдан буён кун бўйи ва тун бўйи Кўкенларнинг ҳам, тўбиқтиликларнинг ҳам кўп кишиларининг арзи-додини эшитиб, кўз ёшларини кўриш билан бўлдим. Ўрозбой отлантириб олиб борган лашкарлардан ўн уч киши

Ўкен элининг қўлида ҳали ҳам тутқун бўлиб, қўл-оёғига кишан урилиб ётибди. Қайтиб келишгани йўқ. Мана шу йиғилишга ўша машъум кечада майиб-яримта бўлиб қолганликларини кўрсатгани, кечагина нордек юрган, ғар-азамат бўлган мана бу Бўстон, анави Қулжатой, Ёнгсебойлар келиб ўтиришибди. Биттасининг қўли синган, биттасининг тишидан битта қолмаган, биттасининг қовурғаси синган. Буларнинг бирортаси бой ҳам эмас, ғар ҳам эмас. Ҳаммаси ҳам қаширга тирноғи йўқ камбағал деҳқон, меҳнаткаш одамлар эди. Эшитиб, билиб ўтирибман. Юрагинг увишади. Шуларнинг ҳар бири боқиб турган қип-қизил гўшт ёш болалари, атрофида қўлларига қараган етим-есирлари, қари-қартанг, оқсоқ-гўқсоқлари бор экан. Худди мана шу уч йигитнинг қўлларига қараб, бугун оладиган озигидан айрилиб, очликдан тўлғаниб ўтирганлар йигирма тўрт жон экан!— деб Абай аввало ўртанган, увишган юрак билан Ўкен тарафидан ўша ғалаёнда жазо кўриб, жафо чекаётган талай хонадонларнинг, талай йигитларнинг оталарини, оналарини номма-ном айтиб чиқди.

Шундан кейин ҳали даставвал ўзи айтган ўн уч киши— Тўбиқти асирлари ҳақида гапирди. Буларнинг бештаси йилқичи, олтитаси чўпон, иккитаси отбоқар, нуқул хизматкор-молбоқарлар экан. Иккитаси Ўрозбойнинг малайи, биттаси Азимбойники, учтаси Жонотой бўлисники, яна бир нечтаси Жиренше, Обрала сингари бойларнинг эшигида юрган ҳақсиз, кунини зўрға кўрадиган хизматкорлар экан. Абай ўшаларнинг ҳаммасини суриштириб кўрса, шу кунларда уларнинг уй ичлари тентираб, хайрчилик қилаётганлари ҳам бор экан. Оталари, ёш болалари «ўлди» дейишиб, ҳар кун йиғлашиб, зор қақшаб ўтиришган экан. Ўша молбоқарларнинг хонадонларидаги бор одамлари шу кунларда ҳорлик, очликка учраб, хилқа-хилқа уводага ўралиб қолган экан.

Шу жиҳатларини ва ҳар кишининг номини, шу кунларда турадиган жойини, отасини, рафиқасини адашмай-янглишмай айтиб ўтиб, Абай Сомолбек тилмочга алоҳида илтимос қилди. Ўзи айтган барча камбағал-қашшоқларнинг отларини аниқлаб, хатга туширтириб турди.

Ана энди ўшаларни олиб бориб хонавайрон қилган Ўрозбой, Азимбой, Жиренше, Самен бўлиси, Жонотой

бўлисларнинг бир туки хато бўлмай, боягидек кетишди-боришди!— деди. Яна бир вақт Абай тутқунда қолган ўн уч кишидан бошқа, элга қайтиб келган бўлса-да, қўл-оёғи, бош-кўзи майиб бўлиб қолган яна ўнтадан ошиқ сўйилчиларнинг ҳолини айтиб ўтди.

Шунга келиб тақалганда Абайнинг гувоҳлиги, бой-боёнларнинг хўрлигида келаётган, ҳуқуқдан маҳрум кўпчиликнинг кўп замонлардан буёнги ҳиссасини йўқлаётган гапга айланди. Бу гаплар гувоҳликдан ошиб, ҳукмга айлана бошлади. Кўзи ёшликларнинг аҳволини халққа етадиган тил билан тасвирлаётган Абайнинг сўзлари, келиштирадиган сўз эмас, айблайдиган сўз бўлиб бораётир. Шунини аниқ англаган, тўбиқтиликларнинг Жўкен деган гуруҳининг ўртасида ўтирган ёшроқ, ғаламус бўлис Самен бадиллаб, ёнида ўтирганларга Абайни айблаб гапирди.

— Сойда сони, қумда изи йўқ аллакимлар учун шунчалик ўртаниб ётгани нимаси-я, бу Абайнинг? «Бўёқчи, бўёқчи» деса соқолигача бўяётир-ку жуда!— деб, лабини тишлаб қаттиқ ғазабланди.

Шунга яраша, худди шу пайтда, ўзи ўтирган тўпнинг орасида Дармен товушини барала қўйиб:

— Аттанг, Абай оға, қадрингга етадиган халқинг озда, қандоқ қилай! Ҳозир кўзим етди-ку! «Отанинг ўғли бўлма, одамнинг ўғли бўл!» деб насиҳат қилар эдинг. Шунчаки қиладиган ўғитинг эмас, хазинадан асиринг, ҳақиқатинг, чин имонинг экан-ку! Садағанг кетай азизжон, ноёб оға!— деб юборди.

Абай учун ҳам шодланиб, ҳам беғубор кўнгил билан фахрланди. Оқини қизил тарамлар босган, катта-катта, нурли кўзлари шу онда мўлтиллаган ёшга ҳам тўлиб кетди. Ёнида ўтирган кўкенлик йигит, Қулжабой ҳам Дарменнинг гапидан хурсанд бўлиб, тиззасига уриб қўйиб:

— Лавзинг бунча яхши-а! Ўзинг ҳам азамат экансан-ку, ундоқ бўлса. Тўбиқтиликлар у ёқда турсин, ҳатто боболаридан тортиб, кеча ўтган ўз отасини ҳам аямай, тўғрини айтишга яради-ку! «Халқ ўғли», «халқ азамати» деган шу-да. Ҳақиқий яхшини кўрганим ҳам шу, оқ йўл бўлсин азизимга!— деб дам Дарменга, дам атрофдаги Бўстон, Энгсебойларга ҳам гапини маъқулатиб, жони-дили билан сўзлади.

Абай босқинчиликдан бошлари безорилар балосига

қолган, камбағал-қашшоқларнинг ҳол-аҳволларини ба-
тамом айтиб бўлди. Энди кўп ўйларидан туғилган бир
қарори бор эди, ўшани айта бошлади.

— Хўш, мана шу бугун шўри қуриб қолган йилқичи,
чўпон, молбоқар, хизматкорлар ўша Кўкендан тортиб
олинадиган ерларга шу қадар орзуманда эдими?! Улар-
нинг ер юзига сиғдирилмаётган моли, ўша Кўкеннинг
ерини тортиб олмаса, ютаб қолар эдими? Уша қашшоқ-
лар ўзининг қурум босган чайласи, чурик-чурик кўҳна
кулбаларини тиккудек жой тополмай қолишган эдими?
Уларга ўша Жимбо, Оқжол, Қорақудуқлар қора чақага
керак эдими? Йўқ, керак эмас эди. Уларни «отганда
ўқ, чопганда қилич»— деб баъзан «сўйилчи» деб олиб
бориб хонавайрон қилган эл бузарларга жазо берила-
дими, йўқми? Бу илгарилар аталмаган даъво, айтилма-
ган ҳаёт ҳукми. Мен бугун шундай кишиларни шу
йўсин шўрини қайнатувчи Ўрозбой, Азимбойларга ало-
ҳида бир жазо берилсин! Ушаларга худди мана шу шў-
ри қуриган одамлар учун ўзга жиноятлардан бошқача
ҳукм чиқарилсин дер эдим!— деди. Бу гапларини ҳам
улуғнинг қоғозига битта қолдирмай ёзилишини таъкид-
лаб, аниқлаб айтди.

Шундан кейин гувоҳлик беришга хотима бераркан,
«бугун ери камайиб кетган, ўзлари ер кўкрагини эмиб,
ҳалол меҳнатга берилган Кўкен элининг ер даъвои,
дов-жанжалсиз ўша элнинг фойдасига ҳал қилинсин»
деб Абай ўз қарорини айтди. Гапини яна Тўбиқтининг
зўрлиги устига кўчириб, энди бир қанча бийларига ке-
ракли бўлган далилларни кўрсатиб, гувоҳлигига хотима
бермоқчи бўлди.

— Мен бошда айтдим-ку. Уоқларнинг ерини тортиб
олиш Қўнонбой замонидан бошланган деб. Энди, ўша
ҳозир жанжал бўлаётган ерларнинг қайси йилларда
Тўбиқтининг қайси устун тортиб олган ерлар эканли-
гини айтай. Менинг отам Қўнонбой Жимбони, Орқалик-
ни, Қушиқбойни босиб олиб, қўнис қилиб, кўклам пай-
тида даставвал қўна бошлаганида менинг ёшим ўн бир-
да эди. Билденинг қуйи томонидаги Оқжолни Уоқдан
тортиб олиб, бостириб бориб қўниб, Шўқа қўнис қилиб
ола бошлаганда, мана бу ўтирган ўша Шўқанинг ўғли,
бугунги минг йилқининг эгаси — Жиренше, ўн олти ёш-
да эди. Ана у Обрала ўн бир ёшда, Уболи, Қўғолига ўз
отасининг зўрлик билан қўндирган овулининг уйлари

тикилганини кўрган. Қорақудуқ, Тўреқудуққа, Урозбойнинг отаси Оққули зўрлик билан бостириб қўна бошлаганда, мана бу Урозбой ўн беш ёшда эди. Мана кимлар қилган зўрлик, қачонлардан буён бошланган зўрлик эканлигини билмоқчи бўлсаларингиз, билдирганим шу! Шунини эшитиб, билиб туриб, эли эгардек чопилган, азамати қон тўкиб ҳориган Кўкен эли, «ўз ерини қайтариб олиши нотўғри» десаларинг, шу ўтирган беҳисоб бийлар, сенлар ҳам худодан топарсанлар. Мен бўлдим!— деб гапини тамом қилиб, Абай Сомолбек таклиф қилган столга ўтирди. Ялангқават кенг чопонининг чўнтагидан олган катта оқ рўмолчаси билан кенг оппоқ пешонасининг терини артди.

Абайнинг гувоҳлиги, шу Шербешнайга келганларнинг ҳаммаси тикилган тугун эди. Ўзини тўбиқтиликман демасдан, ёлғон номус сақлаган бўлмай, кўксига сиққанича оқлиги, адолати билан ҳал қилиб берди. Кейинги ҳукм ҳам мана шу гувоҳликдан ҳатлаб ўта олмади. Ниҳоят, Орқатдаги Шербешнайда Тўбиқтининг Урозбой бошлиқ бор устунларининг бўйни остида қолиб йикилди.

Шербешнайнинг ҳукмига кўра, кўкламда Серке ўтказмоқчи бўлган землемернинг тақсимооти худди ўшанда аталганидек олиб бориладиган бўлди. Урозбой, Азимбой, Жиреншелар кўкламда ҳужум қилиб, икки эл ўртасида ғалаён кўтаришгани учун айбдор деб топилди. Кўкен элига Тўбиқтининг ўн бешлаб устунлари туя бошлиқ тўққиз-тўққиздан жарима тўлайдиган бўлди.

Шербешнайга йиғилган тўбиқтиликлардан ҳам, қўшни Сибон, Керей, Уоқ, Буро, Мотойлар кўп эди. Атрофдаги шу элларга зўравон-безориликда номи чиққан тўбиқтиликларнинг ҳозир енгилганига кўпчилик халқ бениҳоя хурсанд бўлди. Шу йиғинда бир чечанининг оғзидан чиққан бир ҳазил гап ҳам бир зумда кўпчилиكنинг оғзига тушиб кетди.

— Энди Тўбиқти — Арғин эмас, Уоқ — Арғин бўлди. Арғин — ҳар ким бўлди!— дейишиб кулги қила бошлашди.

Урозбой билан Самен сиёзда, ўзлари енгилган ҳукминини эшитиб, Абайнинг ёнидан қиялаб ўтаётиб, уни айблаб бир гап гапирмоқчи бўлишди. Урозбой Абайга ўқрайганича қараб, хиёл тўхтаб ўша гапини айтди.

— Абай, қаерга етарсан, қанчага борарсан, билмай

ман, ҳарқалай бир фалокатга қараб кетаётирсан! Ушанигина эсингга солаётирман!— деди.

Абай унга кулиб, эрмак қилиб жавоб берди.

— Ҳой, Ҳрозбой, сенинг ўзинг ҳам йўғон, сўзинг ҳам йўғон, сўйилинг ҳам йўғон. Бироқ сен шўрлик, ўша йўғонларингни қандай ишлатишни билмайсан-да!— деб, атрофдагиларни кулдириб кесатди.

Абай бу орада ўзига қаратилган эндиги қасдликнинг ғашига тегиб, тутоқтириб олганини билмай қолди. Бу унинг шошилиб айтган, шунчаки гапи эди.

Ҳрозбой Абайга қўшилиб кулган кўпчиликнинг товушини эшитиб, ичидан қандайдир аҳд қилганича кета берди. Самен ёшроқ, қаттиқ ғазаб бўғиб юрган Ҳрозбойнинг ҳақиқий қоли кўйлак, қора чўқмор жуфти эди. У ўзининг ғазабини Абайга ўз оғзи билан айтиб қолмоқчи бўлди. Ҳрозбойдан кейин қолиб, Абайга тямка қараб:

— Абай мирза, армонингиз шу бўлса, етдингиз-ку! Тўбиқтининг бор яхшилари ерга қаратдингиз-ку!— деди.

Абай унга бақрайиб қаради. Саменнинг ўзига маълум бўлган машъум ишлари, зўрликларини хотирлаб, зардаси қайнаб кетди.

— «Яхши...», барча яхшими... ўша «яхши» сенми-сан? Яхшиликдан садага кет! Бийликни сенга ким қўйди?

— Биламан, сиз бўлсангиз мени сайламас эдингиз, бироқ эл сайлаган.

— Сени эл эмас, молинг, поранг сайлаган.

— Уни ҳам менга кўп кўрар экансиз-да?

— Бетайинга теккан бўлслик ҳам, хор бўлган бўлслик.

— Ҳўп бўлади, олишиб кўрармиз. Тайинликми, бетайинми эртага бўладиган сайлов кўрсатар! Фақат ўша ерда дуч келиб кўринг!— деди.

Бурнининг учига чип-чип тер чиқиб кетди. Юзидаги бир оз чўтири ҳозир ола тангаланиб, гезариб кетган сап-сариқ Самен, ғазабига чидолмай қалтираб кетди. Абайнинг эндиги гапига қулоқ ҳам солмай, қайрилиб кета берди.

Ҳрозбой билан Самен кўпчилик ичидан чиқиб, холи қолганларида гезаришиб, қаттиқ хўрланиб, кучли кек сақлаганларича ғазаб билан сирлашишди. Сўнгги пайт-

да бу икковидан нарироқда ўтирган Эсентой ҳам энди келиб, қаторга кирди. Фақат ияк тиришиб «ёнингдаман, биргаман, қандай ёмонликка бўлса-да, шерикман» дегандек ишора қилгани бўлмаса, Эсентой бу чоқда гап қотмади, ҳозир қотмоқчи ҳам эмас. Ўрозбойнинг рангги ўчиб, ягона кўзлари тешиб кетгудек қараб, Самен билан холи турганларини англаб олди-да, бошқа кишига айтмайдиган бир гапни бошлаб қолди.

— Айтган эдим-а, ёвнинг каттаси йироқда эмас, қошингда! У — мана шу Иброй деб!..

Ҳали ҳам нафасини ростлаб ололмаган, ғазаби бўғизига тикилиб турган Самен гапни илиб кетди.

— Ёвлигига шубҳа йўқ! Тўбиқтининг яхшилариини ер билан битта қилишда, ўшаларнинг ичида айниқса сиз билан мени ер билан яксон қилишда сира аямас экан деб қўйдим!

Ўрозбой тутоқиб, ғижиниб туриб, Абай айтган бир гапни масхара қилиб қайтарди.

«Сўйилинг йўғон, урар ерингни билмайсан!» деди-ку.

— Шуни айтаман-а, шу айтган, урадиган жойи ёдинда борми, Ўрозака! Тунов кунги қозоқ хон-тўра Азимқон икковимизга айтган эди-ку!— деб ўқталиб, Самен ҳозир чавақлашиб, ёқалашиб олишадиган бўлди. Ўрозбой Саменнинг елкасидан ушлаб, маъқуллаб силкитиб қўйди.

— Баракалла! Яхши эсимга солдинг! Ахир қўлимга сиртмоқ ушлатиб кетган эди-ку, ниятингга еткур ўша тўра! Айтган эдим-ку «эндиги қозоқларнинг йўлбошчиси ўша» деб! Мен ўшанга бошлатаман-да, қувватлайман. Фақатгина...— деб Ўрозбой бармоғини тишлаб, ягона кўзи ерга боқиб, ўкиниб бошини чайқади.— Аттанг, пайти келган бир жой шу эди! Ҳали ўша Иброй хўрлаб сўзлаётган чоғ эди! Ҳозирлик кўрмай ғафлатда қолибман-ку! Панд еб қолганимни қара-я!— деб юборди.

Шунда Самен яқинда яна келадиган бир хонасини Ўрозбойнинг эсига солди. У Ўрозбойнинг энди қандай аҳд қилганини билиб турганди. Ўзи ўтга тушгандек ўртаниб турган безори, энди фақат Ўрозбой шу аҳдидан қайтмаса экан деб тилайди.

— Ўкинма, Ўрозака, ниятинг ният бўлсин, пайт қўлдан берилгани йўқ... Ҳали вақт ўтгани йўқ...

— Яна қандай пайти бор?

— Пайти, бўлажак сайлов. Эшитдингиз-ку, ҳали эълон қилди. Ўяз билан иккита начальник шу чиққанича шаҳарга қайтмай, саҳро бўлисларига сайлов ўтказиб, қайтадиган бўлди. Ун беш кунча Қизилмўло, Инги-рекей, Қондигатос бўлисларининг сайловини ўтказадиди, йигирма кунларда бизнинг Тўбиқтига келади. Менга числонинг ўн беши билан йигирмасининг орасида яйловда «уй тиктир, бўлисларни сайловга ҳозирла!»— деди-ку. Аини пайти деган шу эмасми?— деди.

— Унга ким келади, борадими Иброй?

— Боради! Фақат мени қайтадан бўлис сайлайман деб Мирза-Жўкен сўз бириктирсин. Абай ҳали тумонатдек одамнинг ичида мени қопиб гапирган гапига қараганда, қадами етса, мени қайтадан бўлис сайлатадиган эмас. Қўлидан келса, мана бу ўяз билан тиломочларга борини бериб, мени ўриндан туширишга уринадиган кўринади. Хўш, энди ўша ердан можаро чиқмай, нима чиқади?— деб бориб, Самен Абайнинг нима учун унга қаттиқ жаҳли чиққанини айтиб берди.

Қўнғир-Кўкше деган элнинг ўтган сайловда бўлиси бўлиб тасдиқланган Самен ўз элининг бўриси бўлди. Кўкшенинг кўп камбағалларини йиғлатиб, «овулига ҳужум қилди, ерига ўт қўйди, бевасини фарёд қилдирди, молини ўғирлатди» еб атрофдаги элларга Саменни қаттиқ айблайдиган гаплар тарқалганди. Шу гап Абайга ҳам келиб етганди.

Абайга «қўлингдан келса, гапинг ўтса мана шу балодан элимизни қутқариб бер, бу эртақлардаги икки бошли илондан бадтар бўлди. От билан ошнигина олмай, одамнинг ор-номусига чанг солиб бошига етар бўлди» деб кўпчилик ювош халқ Саменнинг устидан улукқа ҳам арз ёзишганди. Приговорлар ҳам туширишганди. Абайдек холис қардошга ҳам бориб кўп нолишганди.

Бу гапларнинг кўпи ҳақиқий кўзи ёшлилар томонидан Абайга илгари ҳам айтилган эди. Кечадан буён мана бу Орқатда ҳам айтилди. Абай овулдан чиқиб, Қўнғир-Кўкшенинг беҳисоб одамли яйловини оралаб келадиганда, йўлдаги кўп одамлардан ҳам шу гапларни эшитиб келганди. Йиғилган халқнинг кўз ёшларини кўриб турган Абай, нафратини яширолмай, ҳали тумонатдек халқ олдида Саменнинг юзига қамчи билан ургандек, зарба берди. «Сен эл эгаси бўлмай, эл яхши-

си аталмай, элдан садаға кет!»— деди. Энди бу Абай қандай қилса ҳам Маковецкий ўязга Самен ҳақида кўнгилдаги гапларни айтади. «Сайлатмасликка ҳам тиришади» деб Самен билан Урозбой ҳозир Абайдан яна бир жафо кутишди.

Шунинг оқибати Урозбой билан Саменнинг олаговур ҳаракатини туғдирди. Урозбой Орқатдан чиқиб, Самен бўлисининг овулига борди. Унинг эли «Ёмон Тўбиқти» деб аталар эди. «Ёмон Тўбиқти» ўзларига «Жўкенг» деб ном қўйиб олишган. Қўнғир-Кўкшеннинг кўп элининг биттаси мана шу Жўкенг, ундан кейин Мамай, яна бир озроқ тўпи Кўкшелар. Ҳозир Урозбой Саменни ёнига олиб ўтириб, уч кун ичида халқ тўла яйловдаги Жўкенгнинг ҳамма амалдорларини йиғди. Мамайнинг энг сержамоа уруғи — Мирзанинг бой-боёнларини ҳам чақиртирди.

Ушаларга худою арвоҳни ўртага солиб ўтириб, Қўнонбойнинг ўғли Ибройни ўлгунча ёмонлади. «Орқатдаги сиёзда Тўбиқтини ер билан битта қилиб, Уоқларга йиқитиб берган Иброй деди. Уша Иброй эрта бўладиган сайловда сенларнинг ҳаммангнинг бошингни, теги-тахти номаълум, хуни йўқ бир қашшоқнинг, бир Кўкшеннинг қанжуғасига бойлаб беради!»— деб ўтириб, бир неча бўз қашқани сўйдирди. Кўк қашқани ҳам ейишди. Шундай қилиб, онт ичишиб, Қўнғир Кўкше бўлисининг Мирза-Жўкенг деган энг сержамоа элини ўз томонига, ўзи орқали Самен томонга онт ичтириб чиндан бойлаб бирлаштириб берди.

Шундан кейин ўн беш-ўн олти кун ўтганда Жўкенгнинг яйлови Ақшатовда бўз уйлар тикилиб, Қўшбика деган қўнисда сайлов ўтказиладиган бўлди. Урозбой бир оз кунга овулга қайтди. Худди сайловдан уч кун илгари, Самендан қўш от билан хабарчи келди. «Элга қўйиб берса, шарга солса, енгиб чиқаман, бўлисликка ўзим сайланадиган бўлиб турибман. Бироқ, сайлов бошига Абай келадиган бўлаётир. У ўяз, тиломочлар билан келишади-да, касрини тегдиради. Ўзинг етиб келмасанг бўлмайди. Айтган гапларинг рост бўлса, келишинг керак бўлган ерга кел, Урозака!»— деб юборибди.

Урозбой шу хабарни эшитган он отга минди. Ёнига яна узанги йўлдоши Эсентойни олди. У шу маҳалда ҳам Урозбойнинг чўян чўқмори сингари, зилдек оғир салмоқ кўрсатади-да, индамай эргаша беради. Урозбой иккови

ёшлик чоқларидан ўғри, босқинчи ўтганлари учун ҳозир-кексайиб қолган бўлсалар-да, отга минганларида қаттиқ юришади. Ораси йироқ бўлса-да, орада бир қўниб Қўшбикага етмоқчи бўлишди. Йўлакай иш битириб, аҳду-паймон қилиб кетиш учун қўнадиган овули — Такежоннинг овули. Шунда, миниб кетаётган оқ ёлли отининг бошини чайқатиб елдирганича ёнидаги учтагина йўлдош билан Ўрозбой қош қорайган пайтда жадал юриб келди. Шу орада чой ичиб бўлинмасданоқ, Такежон фақат Азимбойни ёнига олиб, яқин ердаги овулдан Шуборни чақиртириб келди.

Мана шу уч Ирғизбой билан Ўрозбой ташқарига, холи ерга чиқиб, ярим кечагача ўтириб, қаттиқ сир тутиладиган бир машъум қарор қилишди. Ҳамма гап-сўзлардан кейин Такежоннинг олдида Азимбой ҳамда Шуборга ётиғи билан сўнгги бир гапни гапирди.

— Иккаланг икки «бирнинг» ўғлисан! — деб сўз бошлади.

Такежоннинг ҳақиқий исми — Тангриберди, Шуборнинг отаси Қудойберди. Шунга ишора қилганди.

— Нариси Ўскенбой бийнинг, берисқ. ҳожи Қўнанбойнинг арвоқларини орзига олиб чақирсам, ёнимда пушти камаридан бўлган болалари — иккаланг борсан, ўзим билан бирсан! — деб кетаман.

— Ибройни ўша «арвоқдан садаға» деб, «ота ўғли-лигидан чиқариб ташладим» деб кетаман! — деди. Шу гапнинг тагини очиб, сўзига хотима берди-да, жим бўлди.

Ҳалиги уч Ирғизбойга галма-гал боқиб, нима дейишини кутиб ўтириб олганди. Уларнинг бирортасидан садо чиқмади. Лекин Ўрозбойнинг орзидан чиққан каттакон офат-фалокат сўзга бирор йўл сесканишгани ҳам, чўчишгани ҳам йўқ. Индамаганлари бўлмаса маъқул кўрмай ўтиришганлари йўқ. Шубор бўлса, Ўрозбой тикилиб қараб қолганида, секин-аста бошини ирғади. «Хўп, маъқул кўрдим» деган тапни орзи айтмаса-да, вазияти билдириб турибди. Азимбой, Такежонлардан Ўрозбой усиз ҳам шубҳа қилмасди.

Шуборнинг ҳалиги зимдан англатган сезилар-сезилмас ишорасини ягона кўзи билан аниқ кўриб, англаган Ўрозбой энди: «Бўлди, бас» — деб қамчинини биқинига таяниб суянди-да, ўрнидан тура бошлади. «Келтир отимни» деб буйруқ ҳам берди. Шунинг билан келиши-

ни қош қорайиб, қоронғи тушишига тўғрилаган Урозбой, эндиги сир — келиш сабабини ҳам аён қилишни истамади.

Мана бу Ирғизбойларни, айниқса, Такежон, Азимбойларни, уларнинг истагига кўра, Урозбой сир тутмоқчи. Булар шу жойларида шу йўсин ўтиришлари, очиқ-ойдинда юзларини очиб чиқмай, панада туришлари Урозбой учун қулайроқ. Шу сабабли тонг отгунча хаёл қилмай, овқат ичгандан кейин, қимизга бир тўйиб олиб, шу кечанинг ўзида отга минди. Бошини чайқаб юрадиган отини қаттиқ тасқоқлатиб, ёш босқинчи чоғидагидек тўхтовсиз елдириб, Кўшбекедаги сайлов бошига қараб кетди.

Абай, ҳаддан ташқари жабр кўрган Кўкше, Мамайлар одамнинг юраги чўчидиган хўрликларни кўраётганини Самендан яна эшитиб, уйда қола олмади. Орқатда шу элнинг безориларига қарши курашди. Энди шу сайловда ҳеч бўлмаса Самендек, Азимбойдек порахўр бўлисларни ўрнидан тушириб «оз бўлса ҳам халққа енгиллик келтираман» деб ўйлади. Шунинг билан у ҳам Қўшбикадаги сайловга жўнади. Лекин Урозбой кечалаб йўл юриб, эртага саҳар чоғида бориб тушган сайлов бошига Абай эртасига намозгар пайтидагина, ёнидаги тўртта йўлдоши билан шошилмасдан келиб етганди.

Яқин одамларидан Какетойгина бирга борганди. Қолган уч киши — бегона қўшнилари, фақат бир мартагина бирга боришган кишилар эди. Ўяз ҳам сайлов бошига эндигина келган экан. Абай холи бир уйга ўз йўлдошлари билан келиб тушаркан, бир оз қимиз ичиб, энди ўзи келган иш юзасидан ўязнинг олдига кирмоқчи бўлган эди. Булар тушган уйдаги қимиз қуйиб бераётганлар, Самен бўлис атайин қўйган кишилар эди. Унинг бир жилпанглаган йигити қимиз қуйиб ўтириб Абайнинг ўяз ёнига бормоқчи бўлаётганини эшитди. Кейин лип этиб, бир нафасга эшикка чиқди-да, уни кутиб ўтирган бир кўмшик, сариқ кишига «Абай ҳозир улуғ олдига бормоқчи, бориб айт!» — деб хабар қилиб юборди.

Абай тушган уйга қўшни бўлган уйларда тиқилишиб, шайланиб ўтирган, гезаришиб кетган эллик-олтмиш амалдор бор эди. Ушаларнинг олдига Самен тушиб олди. Ҳаммасининг қўлида қамчигина эмас, баъзи бирларининг қўлида қисқа чўқмор, баъзиларида ханжар

ҳам бор эди. Шу тўда Абай ўтирган уйга юз тутганда, Эсентой шап этиб, Саменни хиёл тўхтатиб, ўз гавдаси билан тўсганича кўпчиликдан четлатиб олди. Қисқа-қисқа кўзларини катта очиб, ер тагидан қаради.

— Самен, қўл ботир бўлмагунча, юрак ботир бўла олмайди...— деб, Саменнинг қўлидаги ингичка қамчисини олди-да, ўзининг саккиз арқоқли, бузоқ тиши деган йўғон қамчинини тутқазди.— Этдан ўтиб, суякка етган аламимиз бор. Жўкенг арвоҳига топширдим! Асти аяма ҳам... Тортинма ҳам!..— деб Саменни сўзлатмай жўна-тиб юборди.

Азозил қон қўмсаётганини билдириб қолди. Эшикни катта очдириб, Абайнинг устига бостириб, отилиб Самен кирганда, қолган ўн-ўн беш киши биргалашиб қуролларини яширмай ёпирилиб киришди. Хиёл чўчиб, нидамай қараб қолган Абайнинг ёнига Самен тикка бостириб келиб, бир ярамас, қаттиқ ҳақорат қилди. «Орқамдан қоласанми, қолмайсанми!» деб қамчи билан бошига солиб юборди.

Шу бўлди-ю, Абайнинг зўр гавдаси қўзғалиб, туришга ҳам мажоли келмай қолди. Қалтак ёпирилиб кетди. Ким эканлиги номаълум, ҳалиги келган тўданинг ичида, энди Абайни талаб ўлдиришга шайланган вазиятни кўриб, қиёлмаган одамлар, Абайга ўзини қалқон қилиб, устига ташлаганлар ҳам бўлди. Битта эмас, бир неча одам шундай қилди. Шундай тўс-тўполонда Абайга қамчини тегмай қолганлар, Какитой билан қолган йигитларни савалай кетишди. Жон аччиғида югурган Какитой, қандай чиққани номаълум, ҳалиги уйдан юлқиниб чиқиб, орқасидан қувлаган қамчи остида чирқираб бақирганича, русчалаб:—«Қутқаринглар, ёрдам беринглар!»— деб ўязнинг уйига қараб югурди.

Бирталай вақт ўтгандан кейин, ўязнинг уйидан чиқиб, милтиқ отаётган стражникларнинг ҳаракатини фаҳмлаб, ҳали ёпирилиб келган ёвлар теварак-атрофга қочиб, тарқалиб кетишди. Бироқ, Урозбойдек қора ниятли душмanning айтгани бўлди. Ўлимдан ҳам аяйдиган нияти йўқ. Саменнинг қачонлардан буён ўчакишган итдек ириллаб, ҳапиллаб, гижиниб юрган тилаги бўлди.

Кечаю кундуз, оилар давомида, йиллар давомида ёвуз душманларнинг қамалида келаётган, талашларига дуч келган, бироқ таваккал қилиб, чидаш берган Абай, бугун ўлимдан қаттиқ жазо чекди. Унинг бошига теккан

калтак, танасига тушган жароҳат, юзидан оққан қон, бевафо замоннинг ҳалол ўғлонини бўридек талаган қасдликнинг шоҳиди эди. У калтак Абайгагина теккан калтак эмас, қозоқ халқининг ори-ифтихорига теккан машъум калтак бўлди.

Абай ҳушидан кетиб қолган экан. У нима бўлганини англаши билан, кўнглида бир оғули хаёлга борди. «Нимага ҳам тирик қолдим, ўлсам бўлмас эдимми-а!»— деди. Ичидан неча бор қайта-қайта қилган армони шу бўлди.

Абай Шақпоқдаги овулга кеч келди. Барча овулларнинг катта-кичиги, қўни-қўшнилар, жигарлари — ҳаммаси ҳам Абайнинг юзига тўғри қарай олишмади. Бамисоли шундай азиз, улуғ одамнинг олдида ўзларини айблдек ҳис қилишди. Бу жароҳатнинг номини ҳам айта олишмади. Калтак Абайгагина эмас, Абайни яхши кўрадиган, унга шамолни раво кўрмайдиган, қадр қиладиган одамларнинг худди ўз бошларига теккан калтакдек бўлди. Халққа теккан калтак, ёки бегуноҳ, шафқатли кекса онанинг юзига қасддан урилган, машъум калтак бўлди.

Айгерим рангги ўчиб кетган ҳолда, икки кўзига мўлтиллаб ёш тўлганича, Абайни отдан тушириб, ўз қўли билан эшик очиб, қарши олди. Кечаси ҳам, кундузи ҳам Абайнинг юзига боқди дегунча, дамини чиқармай, ёшларини тўка беради. Мана шу икки куннинг ичидаёқ оппоқ юзига кўп ажин тушиб, кўкимтир соядек ғам тамғаси босилиб, осонгина лўрт учгандек, кекса тортди-қолди.

Абайнинг ўзи ҳам на сўз қотади-ю, на ҳаракат қиладди. Борлиқ билан йўқлик орасида қарахт бўлиб қолган.

Бу кунлардаги қайгули ишларга ўртаниб-куяётган Дармен эди. У ўз ўтовининг эшигидан кириши биланоқ каравот ёнида иш тикиб ўтирган Макенга Абай чеккан жазони қандайдир англаб бўлмайдиган гаплар билан айта бошлади. Каравотдаги катта-катта кашталиқ оқ ёстиқларга юзини босиб, бўғилиб ўкириб йиғлади.

Макен ҳам жон аччиғида додлаб, дам учиб ёнига келиб Дармени қучоқлаб, қимирлатиб юпатишга уринади, дам ўзини ҳам борлигини ёнғин олгандек чирқираб зор-зор йиғлайди. Иккови ҳам галма-гал:

— Эсиз, оғам-эй...

— Аттанг асилим, оғам-а!

— Садағанг кетай оға жоним, азизим!..

— Қани қурбонинг бўлсам, оғажон...— деб алангаюташ бўлиб чиқаётган, юракдан чиқаётган сўзларини дам барабар, дам биридан кейин бири айтишади.

Анчагача қайғу ҳасрат чеккандан кейин Дармен, эс-ҳушини йиғиши биланоқ бир фикрга келди. У Кўшбикада содир бўлган хўрлик-жазонинг ҳақиқати, асли сири эди.

— Орқатдаги кечаги сиёзда берган гувоҳлигинг учун-ку! Ор учун, одамгарчилик учун, ноёб инсон бўлиб, одиллик билан берган гувоҳлигинг учун ёвузлардан жафо чекдинг-ку! Азизим, орконим-давлатим!.. Эсиэ устозим, оғажоним!..— деб Макен икковигина бўлган пайтда шундай фикрларининг тағидаги жуда аламли дардини тортган эди.

Шунинг билан эртасига намозгарга бориб овул устида бир говур-гувур чиқиб қолди. Шу кунларда Такежоннинг овули ҳам Абайга кўнгли яқинлик билдирган бўлиб, шу атрофга Шақпоққа кўчиб келганди. Ҳали Мағаш, Какитой, Боймағамбет учови от устида келаётиб, хаёлда йўқ бир ишга дуч келишибди. Такежон овулининг ёнидаги бир тўп толнинг тағига тикилиброқ турган, эгарлоғлик от бор экан. Буларнинг шарпасини эшитиб, бошини озод кўтариб қараган чавкар отни Мағаш билан Какитой барабар таниб қолишибди. Танишлари биланоқ бир қабиҳликни сезиб, иккови таппа ташланишибди. Шунда ҳалиги чавкар отнинг бағрига тикилиб ўтирган Урозбойнинг донгдор ўғриси — Қийқим ирғиб турибди.

Новчагина, қирғий бурун, қоп-қора кўса Қийқим бекорга келган эмас. Какитой товушининг бориचा қичқириб: «Ҳой, тўхта!»— деди.

Шунда ирғиб отига минган Қийқим овулларни четлаб, ғарб томонга, Урозбой овули томонга қараб қочиб берди.

Бу учови қувгани билан анави донгдор, бақувват пойгачи чавкар от, чангига ҳам илаштирмай, Қийқим қутулиб кетди. Маълум бўлган иш Какитой билан Мағашни ўтга тушгандек ўртаб юборди.

Мана шу пойгачи чавкар от, бу йиғитларнинг акаси Ақлбойнинг отоқли югурик «тамғали от» деган оти эди. Ушани Ақлбойдан Азимбой сўраб олганди. Ўтган йил яйловда Азимбойдан Урозбойнинг овули қудалик, кўнг-

ли яқинлик важидан оғиз солиб, сўраб олганди. Эсбўлатга борганидан буён «тамғали от» уч йўл пойгадан келди деб эшитишганди.

Энди мана, ўша тамғали отга, Урозбойнинг отига, унинг учига чиққан ўғриси Қийқим миниб келиб, Такежоннинг овули четида, ҳеч кимга кўринмай, бекиниб ўтирибди. Нега ўтирганини ёш йигитлар дарҳол фаҳмлашди.

Урозбой Такежон билан Азимбойга ими-жимида жосусини юбориб, Абайларнинг қандай ҳозирлиги, қандай нияти борлигидан хабардор бўлмоқчи, Какитой билан Мағаш Абайнинг ўзи ўтирган катта уйга лаънат айтишиб, сесканиб келишди.

Уйда сукут ичида ўтирган Абай эндигина ялт этиб қараб, булар эшикдан кириб бўлмасдан: «Яна нима гап? Ростини айтларинг, нима бўлди?»— деб қаттиқ жеркиб сўради.

Мағаш ҳалиги кўрган ишини отасидан яширмай, Такежонни «худо урди-ку, худо ургурни!»— деб ўтириб, очиб айтиб берди.

Шу бўлди-ю Абай: «Олиб бер тумоғимни!»— деб Боймағамбетга қўлини чўзди. Боймағамбет тумоғи билан қамчинини қўша олиб берди. Абай шошилиб, товуши қалтираб, ирғиб турди. Фақатгина:

— Мени чақадиган илон қўйнимда ўтирибди-ку! Нимасига қоламан, бу ерда, бу элда! Сенлар учун энди мен йўқман! Чиқ, юр, Боймағамбет!— деб ҳайқириб буйруқ қилди-да, Боймағамбетни эргаштириб эшикка чиқди.

Сўнгги бир ойдан буён ўзи миниб юрган Эсентойнинг жийрон йўрғаси деган от бўз уйнинг белбоғида бойлоглиқ турганди. Ушани ўзи ешиб, миниб олди. Боймағамбетга Мағашнинг отини кўрсатди:

— Мин, мана бу отга, бошла мени! Кетдик бу элдан, бу самарасиз ҳаётдан!— деди. Рангги оппоқ бўлиб ўчиб кетганди. Борлигини ғазаб қамраб олганидан юзидаги туклари ҳурпайиб кетди. Боймағамбет кермадаги отга сакраб минди-да, Абайнинг олдига тушди.

— Қай томонга бошлай?

— Юр, ғарбга қараб!— деб, Абай жийрон йўрғани тепиниб, қамчилаб кетди.

Мағаш билан Какитойнинг эси чиқиб, нима қилишини билмай, тахта бўлиб, қўрқиб туришганди.

Абайлар тасирлатиб қаттиқ юришиб кетаётир. Шу чоғ эшикда ҳали ҳам ағрайганича турган Мағаш билан Какитойнинг ёнига от устида Исҳоқ билан Шубор келиб қолди. Исҳоқ олдида турган ёшларнинг авзойидан чўчиб: «Ҳой, нима гап, нима бўлди? Анави Абайми! Қаерга кетаётир? Нега кетаётир?»— деди.

Мағаш бу қариндошларнинг бетига қарамай, четга қараганича, ўзига ўзи сўзлаётгандек, алаҳлаётгандек бир гапни айтди.

— Билмадим, бу дунё нима бўлиб кетаётир?.. Кетди, элдан, бу юртдан... Умид узиб!.. Энди қайтиб келмайдиган бўлиб кетаётир, ана!..— деди-да, томоғига ёши тикилгандек, ғазабли ёши тугилиб келиб, туриб қолди.

Шу бўлдию, Шубор бир лаҳзада даҳшатга тушган, жони ўртанган киши бўлиб: «Нима деяётир? Эй худо, нима деяётир. Юбордикми шу билан? Юрсанг-чи, Исҳоқ оға!»— деб, отини ниҳталаб, Абайнинг орқасидан чоптириб кетди. Исҳоқ бирга чопди.

Яйловнинг булутсиз очиқ ҳаволи кечи кириб қолганди. Катта доираси қип-қизил бўлиб, чўкиб кетаётган қуёшнинг йироқдаги тепалик орқасига ярми ботган пайтда, бутун олам қизил шуълага, шу қадар тиниқ, қип-қизил рангга бўялди. Йироқдаги тоғлар ҳам, яқиндаги моллар, овул-уйлар ҳам, ҳозир, шу чоғда Абай билан Боймағамбетнинг қаттиқ йўртиб келаётган отлари билан ўзлари ҳам ўша қизил рангга чўмган, ўзгарган, бошқача бўлганди.

Яна бир оздан кейин буларнинг ўз отларининг туёқ товушини босиб тасирлатиб келаётган, орқадан қувиб келган кишиларнинг шарпаси пайқалди. Абай қайрилиб қарамади. Олдинда келаётган Боймағамбет қайрилиб қаради-да, отининг бошини тортиб, тўхтаб қолди.

Чопиб келган Исҳоқ билан Шубор шу чоғ Абайнинг икки томонидан келиб етишлари биланоқ отларидан сакраб-сакраб тушишди. Новчагина, узун қора соқолли Шуборнинг рангги қум-қуйт ўчиб кетибди. Зориллаб: «Оғажон, Абай оға, қаерга кетаётирсан?»— деб югурганича келиб, жийрон йўрғанинг чилвиридан ушлаб олди.

Абай унинг товушини ҳам, ўзини ҳам ёқтирмай: «Тур, нари, қўйвор!»— деди.

Шу он Шубор Абайнинг отининг чилвирини ўзининг бўйнига солиб, узун соқолини қўшиб, икки айлантириб олди. Шу қадар ясама даҳшат ичида, ҳеч нарсани

аямайдиган киши бўлиб, товуши ҳам қалтираб чиқди. Ҳақиқий маккорлик билан ҳаяжон ичида сўз қотди.

— Кетмайсан элингдан, жигар юртингдан! Айланай Абай ора! Кетадиган бўлсанг, мана бўғиб, отингинг туёғига бостириб, ўлдириб кет!— деб ҳайқириб юборди.

Энди Исҳоқ ҳам келиб, Абайнинг отининг сўлиғидан олиб турган эди. «Сабр қил, Абай!»— деб у анавига ўхшаб маккорлик қилмай, чиндан ҳам сиқилиб, ранжиган одамдек сўзлади.

— Ҳалигина ҳолини билиб чиқдим. Анави севикли ўғлинг Абишни ўйлай бериб сарғайган ёри, қайғули Мағиш, ҳозир узилай деб ётибди! Сени «сўнгги нафасим узиларда бир кўриб, рози-ризалик тиласам» деб армон қилди. Кечаги Абишнинг арвоҳини унутасанми? Бу ҳам боланг-ку. Видолашмай кетасанми?— деганда, Абай тўсатдан ўзгариб, аввалги аҳдидан ночор айниб қолди.

— Ушаним бор эдими? Менинг ҳам мушгли шўрлигим бор эдими?!— деди, бу ночор қайтишнинг ишораси эди.

Худди шу дамларда, алоҳида ўтовда, каравот ёнида ерга солинган тўшакда, умр бўйи бирор марта қошқовоғини осилтириб кўрмаган, жонидек кўрадиган дўсти Макеннинг тиззасига бошини қўйган ҳолда Мағиш узилиб кетаётган эди. Шу қадар соғлом, гўзал яратилган жуссаси, борлиғини ўртаган дарди-аламдан эндигина биратўла енгилиб бўлган эди.

Икки йил мобайнида узоқ вақт қайғу ҳасрат чеккан ўша Мағиш, ўзининг ошиқ ёри Абишга берган ваъдасига мана энди вафо қилди.

У юпанч билмас, овинишни ўйламас, мудом оғу ютдирадиган ҳасрат чангалида эди. Ушани ўйлаб Абай бу йил яна Абишни ёд этиб, бир дарди-аламли шеър яратган эди.

Ўша оҳи-зорининг сўнги сатрларида:

«Умидим-у, таянчим,
Энди кимга суяндим.
Ўйламадим тувғонни,
Бир ўзингга инондим.
Сендан айрилиб ёлғиз,
Орқангда мен оҳ урдим!
Ўйламадим ҳеч кимни,

Эргашдим сенга танҳо.
Ҳузур қилиб мақтаниб
Қилар эдим томоша,
Асли шўрлик менман-ку
Мағиш ўйлаб қарасал...»—

деб Мағишнинг дарди-аламига, ўзининг мажоли қолмаган аламли дардини қўшган эди. Юпана олмаган Мағиш ниятига етди.

Ҳозир Абай, Шубор билан Исҳоқдан бўлиниб, Боймағамбет иккови Абишнинг таъзиядор ўтови ёнига келиб энди отдан тушганларида, Мағиш жон берди.

Йиғлаб ўтирган Макеннинг юзидан Мағишнинг оламдан ўтганини билган Абай, энди эшикдан кириш билан ўпкасини тутолмай йиғлаб-ўкирганича келиб Мағишнинг юзини қучди, шашқатор оқаётган дона-дона иссиқ ёшларини тўкиб юборди.

ТОРТИШУВ

1

Кўшбикеда Абайнинг жонига қилинган қасдлик кўп замонлар халқ оғзидан тушмади. Албатта бу ҳақдаги гаплар, ҳислар неча турли ивир-шивир, дув-дув гаплар ҳар шароитда ҳар хил бўлди. Кўпинча бирига бири қарама-қарши, тескари бўлган ҳолда ҳам айтилиб юрди. Ирғизбойнинг, бегин вақтларда гердайишиб, кучига ишониб чиранадиған зўравон ҳовлиқмалари бу иш устида қуруқ вақиллашдан нарига ўтишмади. Даставвал Абай қайтиб келган куни бир қанча Ирғизбой овуллари, сўйил оладиган, жангга кирадиған йигитларини отга ҳам миндирди. Булар Ақшатовдан, сайлов бошидан ўз элига қайтиб кетаётган Урозбойнинг йўлини тўсиб чиқмоқчи бўлишди. «Ўлдирамыз», «кўзини йўқотамыз», «йўлини тўсиб чиқиб, титкилаб ташлаймыз!» деган бўлишиб, кундузлари кўпинча отларини ҳозирлашди. Ҳар овулга тушиб қимиз ичишиб, ғала-ғовур қилишиб, тўп-тўп бўлиб тепалик бошига чиқишади. Бироқ туш оғмай, кеч кирмай, қимизнинг кайфи тарқаши биланоқ ўзлари ҳам тарқалишиб, уй-уйларига қайтишганди.

Урозбой бўлса мана шу даврани эшитибок, чўчиб, кўрқиб кетди. Шунинг билан у йўли Ирғизбой овуллари устидан ўтадиған бўлгани учун, кечасилаб қочиб кетганди. Овулига борган он ими-жимида Азимбойга киши юбориб, Қийқим сингари чиниққан ўғри, ёки ўшанга ўхшаш сийқа, маккорлари билан шумларини жосус қилиб, Азимбойнинг олдига айғоқчилар юбориб турганди. Ирғизбойларнинг даставвалги кунларда ло-

виллаётган бир тўпи, Такежон томонга, Азимбой билан Шуборнинг қош-қовоғига, вазиятига қарашади-да, тортина беришади. Сабаби, улар унчалик олиб-учиб «қирайлик», «йўқотайлик», «ҳужум қилайлик», «отланайлик» дея қолишмаётир. Бу томондан ҳафсаласи пир бўлиб, жаҳлдан тушган ўша кишилар Абайнинг овулига келиб янада қирадиган, титкилаб ташлайдиган киши бўлиб ҳовлиқиб кўришди. Шундайларнинг бир тўдасини Ирғизбойларнинг каттаси Ирсой бошлаб Абайнинг устига кирди. Ирсой йиғлаб, бўғилиб ҳам ўртаниб тутоққанди. «Қароғим, қандай буйруқ қиласан, душманингнинг қўлида ўлгани келдик! Чоп десанг чопамиз, ўл десанг, ҳозир бориб олишиб-юлишишга ҳозирмиз!» — деди. Эргаштириб келган йигирматача Ирғизбойларнинг индамай ўтирган оқ соқол, қора соқол, бир қанча ландовурларини кўрсатди. Абайнинг қандай тилаги борлигини билгиси келиб, шулар билан бирга Мағаш, Қакитойлар ҳам Абайнинг устига киришганди. Шунда Абай икки-уч кундан буён сақлаб келаётган сукутини бузиб, кўнглидаги биттагина гапини айтди.

— Қопган итдан ўч оламан деб мен ҳам қопсам, орзимда қандай хосият қолади? — деб қўя қолди.

Абайнинг овулида ёки Мағовия, Какитой сингари ўнга яқин одамларнинг олдида ўтга ҳам тушадиган киши бўлиб кўринган Ирғизбойлар Абайнинг овулидан бир қадам нари чиқмаёқ босилиб қолишганди. Негаки, Қўнонбойнинг бошқа, икки ўғлининг овуллари юлқиниб, уринаётгани йўқ. Улар ҳеч нарса дейишмаса-да, дамини чиқармай гезаришлари билан кўп Ирғизбойларга кайфиятни билдиришган, вазиятни англатишганди.

«Отаси бир, жигари», «бир овуллик» дейиладиган жамоанинг ҳоли шу эди. Лекин, Чинғиз бўлисининг кўп эли, айниқса беозор кўпчилиги Абай учун чиндан ҳамияти жабрланиб, чиндан қаттиқ ўртанишганди. Ўша беҳисоб халқнинг ғазаб билан виждонан айтаётган аламли гаплари кўп одамларга, оддий кўпчиликнинг азаматларига қаттиқ ботаётганди. Оз кун ичида мана шу кўнгил, кўпчиликнинг кўнгли Чинғиз бўлисидан ташқари, бошқа бўлисларга, умум Тўбиқти жамоатчилигига тез тарқалиб, ёйила берди. Бўлис эмас, бой-боён эмас, тўда бошлиғи амалдор бий эмас, оддий кўпчиликнинг, беозор кўпчиликнинг қанча-қанчаси Абай учун алам тортиб, ўкинчга қолганди. Шундай одам-

ларнинг баъзи тўплари Мағашни, Какитойни ўртага олишиб, Урозбойдан Абайнинг ўчини олиш масаласини ҳам айтишди. «Абайнинг ўчинигина эмас, Урозбойдан халқнинг ўчини оламиз. Ёлғиз ўзини эмас, унга эрк берган айбдорларнинг ҳаммасини жазолаймиз, жарима тўлатамиз, юзини сидириб ташлаймиз. Ўзини жазога, моли-мулкини қазога учратамиз!»— дейишганлар ҳам бўлди.

Бу гапларни Абайнинг ўзига айтишмаса-да, «унинг яхши кўрадиган боласи» деб ва «эндиги ёшларнинг билимдони, эсли-хушлиги» деб Мағашга айтишганди. Узаро одам йўллаб хабарлашиб, ҳол-аҳволини билиб олишиб, бу ҳақда «қани» деб сўз қотган одамлар Тўбиқтида оз эмасди. Шундай пайтларда ҳали ҳам отатанинг номи билан ҳисобланадиган Мўтиш, Қулик, Дузбембет, Қорамирза деган элларнинг дуруст одамлари бир-бирлари билан маслаҳат қилишди. Ушаларнинг тўпидан Қўдиға деган одам элчи бўлиб Мағашнинг ёнига келиб кетди. Ери Урозбойга яқин бўлган Соқ-Тўғалоқ деган, Жуонтаёқ деган сержамоа эллардан ҳам одамлар келишди. Қўшни Кўкше билан Мамайдан ҳам хайрихоҳлик, тилакдошлик билдирганлар бўлди. Ҳаммаси ҳам ҳали айтгандек: «Урозбойнинг юзини сидириб ташлаймиз, жарима соламыз, ўша жарима-паримаси билан олиб келиб, Абайнинг оёғига йиқитамиз» дейишганди. Шундай масала билан келганларнинг ҳаммасига Мағаш ҳозирча қисқагина жавоб қилди.

— Отамнинг ори, молга сотиладиган ор эмас. Отамнинг одамгарчилиги, ёвузнинг зулмини мол билан даволаб жарима билан оқлаб таскин топадиган одамгарчилик эмас. Бундай чорани отам ҳам қабул қилмайди. Мен ҳам мақбул кўра олмайман!— деб юбораётганди.

Унинг шундай жавобларини кейинчалик эшитган Абайнинг ўзи ҳам маъқул кўрди. Мағашнинг шундай идроки билан одамгарчилик тарозисига Абай ич-ичидан хурсанд бўлиб баҳо берди.

Ҳарқалай Кўшбикеда қилинган, аямайдиган душмanning қасдлиги Абай билан Урозбойнинг ўзлари яшайдиган элгагина эшитилиб қолмади. Ҳозир ана ўша машъум иш юз бергандан буён бир йилча вақт ўтди. Эл яна йилдагидек яйловларда, қўнишларда, бўлоқ,

қайнама булоқлари, яйлоқларида одатдаги тирикчилигини қилаётир.

Қанча вақт ўтган бўлса-да, қилинган ўша қасдлик ҳали ҳам халқ оғзидан тушмайди. Энди Абай турган Тўбиқти эли эмас, Абайнинг шеърлари, ўғитлари, ғам-хўрлиги эшитилиб, яхши номи тарқалган элларнинг ҳаммасига қасдлик билан қилинган зўравонлик ҳам ошкора бўлган. «Ёмон гап ётмайди» деб Абай ҳақида айтилган мана шу хунук гап ҳозирги кунда чор даҳани чорлаган. Ҳали ҳам катта уруғ ҳисобланадиган: Керей, Найман, Уоқ, беҳисоб Арғинларнинг ҳаммаси эшитиб, билган хабар бўлди.

Сахро эли, кўчманчи халқнинг яйловлари, кўкламда кўчадиган жойлари, қишловларигина эшитиб кўя қолгани йўқ. Бора-бора пиёдалаб тарқалиб, бу хунук гап Семей областининг беш уезддаги шаҳар-шаҳарларга ҳам етди. Теварак-атрофдаги кўп эллар, ўязлари келадиган область маркази, Семей шаҳрининг ўзида батафсил айтилиб, кўп гап бўлди. Ўша Семейга дуони қарайдиган бўлгандан кейин Қарқарали, Кереку, Ўскемен, Зайсонг, Кўкпекти, Баён сингари шаҳарлар ҳам мудҳиш жиноятдан хабардор бўлишди. Семей областига қўшни бўлган область—Оқмўлонинг Қораўткели, Еттисувнинг Шубороғочи, Лепси-Қопол, Аяғўзи ҳам узун қулоқдан ўша хунук хабарнинг бир учини эшитишганди.

Ўз замонасидаги қозоқ деган халқнинг зўр фазилат эгаси, қадрдони бўлган Абайнинг ҳамиятига урилган калтак, шу йўсинда йироқларга тарқалди. Янада ҳар гуруҳда ҳар хил айтилиб, ҳар хил қолатда тингланди. Ўша айтилиш билан тингланишнинг вазиятида ҳам Абайга бўлган дўстлик беҳисоб халқнинг чин қалбида намоиш қилинди. Шунинг билан бирга, Абайнинг ўз замонасидаги унинг йўли билан жонига аталган қасдлик ҳам ўз сиймосини кўрсатмай қолмади. Бу ҳақда мисол учун ҳар элнинг бўлислари, ҳожи, мулла, бой-боён дейиладиганлардан эшитилса, улар Абай учун у қадар қайишиб, қийналиб, ранжишмайди. Аксинча, ўз оталарининг улуғдан нишон олганини, бой-устун бўлганини ёки ўзларининг Маккага борганини, Макержида ярмаркага борганини кўз-кўз қилиб сўзлашарди. Фалончи жондоролнинг маҳкамасига боргани, қандайдир Шербешнайда кўпчилик ўртасига тушгани билан мақ-

танишарди. Бундайлар гоҳо Абай билан бирга Ҳрозбойни айбламай сўзлашарди. «Қилса қилибди-да», «ботирнинг қилгани шу-да» деган бўлишиб, йироқдан туриб Абайнинг яхшилигини кўролмай, Ҳрозбойнинг ўжарлиги билан қабиҳлигига сажда қилиб ўтиришарди. Абайнинг сўзларини эшитиб, бий-бўлисларни танқид қилиб айтган, келишини билмайдиган, беомон ҳукминини эшитиб, ич-ичидан зидлашиб юрадиган йўғонлар, золимлар бўларди. Буларнинг кўпчилиги эшитган гапларни улғайтириб, бўртдириб сўзлаб, Абайни ёзғириб, «ўзига ўзи қилди» деб ҳам қўйишарди. Ундайлар Абайнинг шеърлари, ўғитлари, янги йўли учун унга ўчакишарди.

— «Иброй ошиниб кетди! Гердайиб, ҳаддидан ошиб кетди! Қозоқнинг бор яхшиларига тили тегиб, гапи ўтиб кетди. Ҳрозбой шунинг учун, кўпчилик учун номус қилди. Бунинг ҳаммаси беҳуда эмас!»— дейишарди. Ўскемен, Зайсонг, Кереку, Қарқаралининг кўп казо-казо бўлислари, отоқли ҳожилари худди шундай дейишарди. Улар кўп йиғилишларда Абайни кўриб, унинг ўзларидан ортиқ эканлигини билиб, ҳасад билан ич этини еб юрадиган бой-устунлар эди. Бундай тўданинг ўз минбаридан қаралганда, Ҳрозбойни қувватлайдиган йўли бор.

Шундай экан, булар Ҳрозбойни айбли демай, ҳузур қилиб сўзлашади. Хўш, халқ-чи? Ҳақиқий халқ ичида ҳам Абай ҳақида биладиганлари, эшитганлари, эшитганда қаттиқ хафа бўлиб ранжиганлари жуда кўп бўлди. Бу хусусда «яқин овул», «жонкуяр» деб ёки «йироқ элнинг одами» деб бўлиш йўқ. Абайнинг бу дўстлари, тилакдош-ниятдошлари ҳам сон-саноксиз, ҳам ер узоқлигини, эл йироқлигини парво қилмайдиган, парво қилдирмайдиган дўстлар. Абай ҳақида ўзларининг жонига, ҳамиятига қаттиқ теккан хиёнатни эшитиш билан бирга ранжишади-да, Абайнинг илгаридан ўзларининг қулоқларига етган ноёб гапларини такрор-такрор айтишади. Айтиш билан бирга унга садоқат билдириб, тобора яқинлашиб, жипслашиб боради.

Абайнинг худди шундай беҳисоб халқ, умум кўпчиликдан чиққан дўстлари шаҳарда-ю саҳрода бирдек эди. Айниқса, ўша тўпнинг энг каттаси Семей шаҳрида. Бу ерда русча, мусулмонча ўқишда бўлган ёш ўқувчилар Абайнинг асарларини яхши билишади. Қайиқчи Сейлга

ўйшаш шаҳарнинг сон-саноксиз меҳнат аҳли ҳалол, беозор касб эгалари Абайни жуда яхши кўришади. Шаҳар тўла майда ҳунармандлар, бозорлар тўла қозоқ қашшоқлари, ҳатто шаҳарнинг у томон-бу томонидаги майда савдогарларгача сўнгги йилларда «Абай айтган» деган сўзларга кўп қулоқ сола беришарди. Бу масалага келганда, шаҳар — қулоғи очиқ жой. Буқун бир ўрта ҳол хонадон кечқурун эшитган янги сўз, янги хабар эртага бутун бозорни, кўп кўчаларни осонгина оралаб кетади. Абайнинг санъати эса, Семейнинг у томон-бу томонини, жўламон жотоқларини, Затон элини шодлантириб, миннатдор қилиб ёйилганига кўп замонлар бўлган.

Шу шаҳарда қиз узатилса, келин туширилса, чилла-хонадан чиқилса, ҳайит-тўй, ўйин-кулги қилинса, Абай шеърлари, куйлари кўп ерларда айтилиб, тилга олиниб туради. Энди ўша Абайнинг бошига тушган оғир ҳол, ор-номусига босилган тамға масаласини Семей шаҳрининг меҳнат аҳли зардаси қаттиқ қайнаб, ҳамияти жабрланиб,, кучли ғазаб билан сўзлашади.

Шу айтилгандек бир кайфият Семей билан Слободка орасидаги паром устида рўй берганди. Куз фасли эди. Иртишнинг катта суви кўкламдаги миқдоридан озайиб, катта наҳр хиёл озайганди. Шунга яраша унинг тиниқ суви аввалгидан ҳам тиниқлашиб, кўм-кўк бўлиб, зилол тортганди.

Иртиш билан Қорасувдан йўловчиларни иккита паром ўтказади. Ўртада азим дарахтлар, қайрағоч, қарағайли, серсояли орол бор. Слободка томонидан «қайиқ оғзидан» паромга тушган халқ аввало катта Иртишни кесиб ўтиб, ҳалиги тўғарак оролга ўтади. Шундан отлиқми-яёв чувалашиб оролдан ўтиб, қора сувга, иккинчи паромга тушади. Шу йўсинда Слободкадан Семейга қараб секин юрадиган иккита паромга галма-гал тушиб, иккинчи соҳилга чиққунча, йўловчиларнинг ҳаммаси ҳам бир соатдан ошиқ вақт сарф қилади.

Бундан бошқа «бош жотоқ» рўпарасидаги елканли қайиқлар бўлмаса, икки соҳилнинг олиб ўтадиган қайиқлари йўқ. Шаҳарнинг шу жиҳатини биладиган бола-ю, катта бу хилдаги қатновга ночор кўнади. Отлиғу яёв, рус, қозоқ шаҳар халқи, элдан келган карвонлар, йироқ шаҳарлардан келган киракашлар, аравакашлар, бегона карвонлар ҳам сабр қилиб чидашади.

Мисол учун, бугун ҳам шу сингари кўп аравали киракашлар, саҳродан келган карвонлар ва икки соҳилнинг шаҳар турғунлари кўп аравалари билан қайиқ оғзига сиғишмай сиқилишиб, оролдан Слободка томонга қайтиб келадиган паромни кутиб туришганди.

Паром соҳилга етиши билан катта Семейдан бу томонга ўтган от-аравали йўловчилар, пиёдалар паромдан батамом чиқиб бўлишди. Шундан кейин паромни соҳилга улайдиган тахта кўприкнинг икки томонида тирбанд турган аравалар энди кўприкка қараб жадал интилишиб, урилиб-туртиниб, дув қўзғалишди. Оти бақувват, қамчини узун, ҳуштаги, жеркиши қаттиқ йўловчилар бундай пайтда кўприкка олдин илинса, паромга ҳам олдин тушади. Ҳозир шундай қилиб, дадиллик билан ҳаракат қилган аравалар — Еттисувдан келаётган киракашларнинг аравалари бўлди. Буларнинг битта араваси илинса, орқадаги аравалари ўт бўлсин, сув бўлсин тўхтамай, узилиб қолмай, ўлган-тирилганига қарамай интиларкан. Сабаби, ҳар бир олдинги араванинг орқасида ем тўрва бор. Кейинги от одамсиз аравани баравар олиб юриши учун олдинги араванинг еми уни интилтириб, орқада қолдирмай, эргаштириб юраркан.

Аслда, паромга энг олдин пиёдалар билан салт отлиқлар тушади. Улар кўприкда араваларнинг қаторида чувалашиб юриб, паромга олдин тушиб олади. Пиёдаларнинг кўпчилиги кўприк билан паромга талашиб чиққан от-араваларни томоша қилишади. Шунда саҳродан келган жўнроқ араванинг баъзан шоти илгаги чиқиб кетиб, баъзан ғилдираги қайрилиб, синиб кетади. Баъзи туя қўшилган араванинг ярми сувга тушиб кетса, пиёда қатновчиларга у ҳам бир қизиқ эрмак бўлади.

Қайиқ оғзи бу маҳалда: «Ой, ҳой!» деган ҳайқириқ, «Нари юр! Тўхта!», «Итдан туққан», «Ўзинг чўчка!», «Ҳал сеними!» «Қўзингга қара!», «Отангни танитиб қўяман!» деб бақиритган, бир-бирини ёрдамга чақиқиритган қийғос, қий-чувга тўлган. Мойланмаган аравалар ғичирлаб, баъзан болалар йиғлаб, хотинлар зориллаб, қандайдир эшак бемаҳал ҳанграб, қайиқ оғзида жон отиб ур-йиқит бўлаётганди.

Марков билан фельдшер Девяткин ва буларнинг ёри-дўсти грузчиик Сеит учови Слободка томондан келиб паромга тушганларида, паромдаги ҳалиги қийғос-

сурон босилганди. Сабаби, паром тўлган эди. Энди ҳеч ким кўприк талашаётгани ҳам йўқ. Чиқа олмаган, илина олмаган йўловчилар бири орқасидан бири қаторлашиб, бузилган муздек сиқилишиб қола беришганди.

Сеит, Девяткин, Марков учови Иртишнинг катта сувини томоша қилмоқчи бўлиб, паромнинг орол томонидаги ерига чиқишди. Шу ерда ўнтача киракаш арава паромнинг қоқ ўртасига жойлашган экан. Отларнинг томоғи тагидан энгашиб ўтиб кетаётан Сеитни арава устидаги бир аравакаш таниб, отини айтиб чақириб қолди. Сеит ҳам қайрилиб қараши биланоқ: «Ия, Жунисмисан! Омонмисан? Қаердан келаётирсан?»— деб, яхши танишини учратганидан хурсанд бўлиб шодланиб сўрашди. Сеит ғилдиракка оёқ босиб, Жуниснинг овтерисини ортган баландроқ аравасига ирғиб чиқди. Паром устида ўтирадиган курсичалар бўлмагани учун, Сеит ёнига Марков билан Девяткини ҳам чиқарди. Улар ҳам тараддуд қилишмади. Ов териси юкланган, каноп билан ўраб арқон тортиб, яхшилаб бўғилган баланд аравага ирғиб-ирғиб чиқиб олишди. Жунисни Сеит яхши билар экан, йўлдошларига айтиб берди.

— Бу ҳам бизнинг Затонда грузщик эди. Икковимиз ғайратга бас бойлашар эдик. «Мен кўп кўтараман», «Мен кучлиман» деб баҳслашар эдик. Ҳозир мана Жунис бардам бўлиб қолибди. Кўрдингми, мана, бу бойиб кетган. От-араваси мана бу. Ортиб келаётгани нуқул тулки-ю, бўри териси. Ўзи узоқдан келаётган бўлса керак. Мана бу йироқдан олиб келаётган шунча хазинасини кўр! Қаердан келаётирсан, Жунис?— деб, энди ҳол-аҳвол сўради.

Унниқиб кетган, қўллари ёрилган, қирқилган чўққи соқоли офтобда ўнгиб кетгандек сарғиш-қўнғир тортган Жунис, Сеитнинг гапларига кулимсираб қулоқ солди. Қадрдон ўртоғини кўрганига шодланаётганга ўхшайди. «Қаердан келаётирсан?» деганга у: «Еттисувдан, Шубороғошдан, ҳу ўша яйловдан келаётирман»— деди.

Ҳали ҳам Матели деган чалақозоқ бойнинг киракаши экан. Бойлиғи: от-арава ҳам ўзиники эмас. Қишинёзин тинмай юк ташийди. Шу гал йигирма аравали киракаш бўлиб, Хитой чегарасидан бу томонгача чўзилган ерлардан йиғилган ов терисини ортиб келишибди. Ҳозир ўнта араваси паромга илингани билан, ўнга яқин арава орқада қолибди. Шу сингари гаплар билан икко-

ви ўзаро суҳбатлашиб кетишди; Девяткин билан Марков ҳам сўрашиб, бир-бирларига қаердан келаётганликларини айта бошлашганди.

Девяткин Иртишнинг қуйи томони, чап соҳилидаги қозоқ овулларида бир ҳафтагача туриб, ўша ерда бир тифга ўхшаш юқумли дард билан касал бўлган бир қанча одамларни даволаб келаётган экан. Марков Иртишнинг юқори томонидаги Шуптиғақ сингари бекатларга бориб, Жўламон жотоғида бўлиб, балиқ овлаб, қуш отиб қайтиб келаётган экан.

Бу иккови Сеит билан ҳам ҳали қайиқ оғзида учрашганди.

Бир вақт Марков билан Девяткин сал жим қолишиб, Сеит билан Жуниснинг гапларига қулоқ солишди. Қозоқчани яхши биладиган Девяткин, анави икковининг суҳбати нима тўғрисида кетаётганини билди-да, Марковга қараб: «Мана буларнинг гапига қулоқ солинг, пайқаб кўринг-чи, ким ҳақида сўзлашаётир!»— деб бир оз турди-да:— «Булар Ибрагим Қунанбаевич ҳақида сўзлашаётир!»— деди.

Марков бир ишчи билан бир аравакашнинг даставвал учрашганларидаёқ Абайни оғизларига олганларига ҳайрон қолди. Ўзи қозоқчани унча билмагани учун Девяткинга: «Қани қулоқ солинг, эшитиб кўринг-чи, нима дейишар экан?» деди.

Сеит билан Жуниснинг Абай ҳақидаги гаплари шундан сал олдин, Жунис сўраган бир гапдан бошланганди. У шаҳарга шу кеча келиб кирганида бу ердаги янгиликларни ҳали эшитмаган экан. Фақатгина йўлда, сўнгги бекатда «Абайга бир ярамас кишилар қасдлик қилишибди», «қаттиқ қасдлик қилишибди» деган гап чала-чулпа қулоғига чалинганди. Шунинг учун ҳам илгарилар Абайнинг шеърларини Сеитга қўшилиб ўзи ҳам кўп айтадиган Жунис: «Бу қандай гап, қандай хабар ўзи?»— деб сўраган эди. Сеит Абай ҳақида эшитганларини айта бошлади. Шу чоғ Жунис икковининг ёнига бошқа аравалардаги аравакашлар ҳам аста-секин келишиб, буларни қуршаб туришганди.

Девяткин Марковга қисқа-қисқа қилиб, эшитганларини чала-чулпа айтиб турганича, аравакашларнинг эндиги гапларини эшитди. Жунис бўлмаса, аравакашларнинг кўпчилиги семейлик, бу атрофлик одамлар эмас. Еттита аравакашнинг ҳаммаси ҳам Шубороғош,

Қопол, аяғүзлик одамлар экан. Лекин Жунис айтиб берганми, элларида эшитишганми, Абайни булар ҳам яхши билишса керак.

Сеит Кўшбикеда содир бўлган қасдлик, ёмонлики батафсил айтиб берди. Абайни «Кўкеннинг камбагаллари, деҳқонлари, меҳнаткаш кўпчилигига ён босдинг» деб, «Тўбиқтининг арвоҳини синдирдинг», «теги-тахтли устунларни ерга урдинг», «бегона эллар олдида Қунанбойдек яхшиларни хўрладинг» деб жазолашибди. «Ўлдирамин» деган ниятлари ҳам бор экан. Фақат қўлларидан келмай қолибди, деди.

Жунис бошлиқ бир қанча киракашларга бир бошдан қаттиқ алам қилиб, ўртаниб ранжиганларича сўзлашди. «Қандай итлар, йиртқишлар-а!»

— Нуқул қонхўрлар кимни аяйди!

— Бошқаларга қасдлик қилса ҳам, Абайга қандоқ қилиб юзлари чидади-а, юзсизларнинг!

— Ер ўртагани, элга ҳужум қилгани, карвон талагани камлик қилган эканми, бу ўғри шаллақиларнинг! Энди битта Абай қолган эканми? Ёлғизгина, битта яхши одамни-я!— деганларига қўшилиб яна бир оқсоқол киракаш ўзининг алоҳида бир фикрини айтди.

— Улуғ нима қилиб қараб ўтирибди? Абай рус маданиятини ёқлайди-ю, нега уни улуғ ёқламайди, сақламайди?

Шу ерда Сеит ўз тушунчаси бўйича улуғни оқламоқчи бўлди.

— Улуғ нима қилсин? Қола берса, Абайни ўша ерда омон олиб қолган ўша улуғ-ку. Стражнинг юбориб, милтиқ отдириб, ўласи қилиб туришган жойларидан ўяз қутқариб олибди. Улуғнинг ёнини олган шу-да!

Гап шунга келиб етганда Десяткин аралашди.

— Сен билмайсан, Сеит, ундоқ эмас. Қунанбаевни уездний начальник, сеники айтган улуғ ҳимоя қилмайди. Унинг ёнини олмайди. Қунанбаевдек одамни ким ҳимоя қилади? Халқ ҳимоя қилади. Мана сен!— деб Сеитни кўрсатиб, «сен!» деб кўкрагига туртиб, Жунисни кўрсатиб, қўлини қатор чўзди-да, «сен», «сенлар», «халқ ҳимоя қилади!»— деди.

Сеит билан Жунис бошлиқ киракашлар Десяткининг гапига анграйишиб, ҳайрон бўлиб севиниб кетишди.

— Ёпирай, рост айтаётир-а!

— Гапи жуда тўғри-ку! Тикка айтилган гап-да!— дейишиб, гангир-гунгур қилишганларидан кейин Сеит ўйланиб туриб, бир фикрни айтди.

— Тўғриси шу-да! Эл яхшиси деймиз, халқ ғамхўри деймиз. Халқ ким, Урозбойлар эмишми? Улар эмас деб Абай минг марта айтмаган эдими! Беозор кўпчилик халқ... Сен билан менга ўхшаш меҳнаткаш халқ, деб қанча-қанча ўгитларни қилди-ку. Шундай экан, бутун ишни шундан билиб олабер-да. Девяткин ҳали ҳам ҳақ-қоний, ҳам танқидий гапни айтди. Нимасини айтасан, сен билан мени танқид қилди-да. Қозоқ халқи, беозор халқи!— деди.

Ўзининг ҳалиги озгина гапининг кўп маъқул тушганини пайқаган Девяткин янги бир гапни бошлади. У мана шу гал ўзи бориб келаётган Қорашўлоқ, Кенжебой, Жолқибос деган овулларда кўрганларини айтди.

Кеч кирган пайтда, боласи касал бўлган бир кампирнинг уйига борган экан. Қорашўлоқ овулидаги бир камбағал деҳқоннинг хонадони экан. Ўша уйда кеч қоронғилигида айтиб йиғлаб намоз ўқиётгандек бир четга қараб, ёлғиз нола қилаётган бир чолни кўрдим,— деди Девяткин. Касал ётган боласига йиғлаётган экан деса, у ўша куни ўзларига етган Абай тўғрисидаги совуқ хабарни эшитибди-да, Абайга ачиниб йиғлаб ўтирган экан. Шунини кўрибди. Яна бир овулда ёш мулланинг ёнида беш-олтита бола Абайнинг шеърларини ёдлаб, чувиллашиб айтишаётганини кўрибди. Ўша болалар ҳам домласига ёпишиб, Абайнинг жазоланганини сўрашибди. Жуда хафа бўлиб сўрашганлари ҳам бўлибди.

Кенжебой овулида Оқбалиқ деган бир яхши қиз бор экан. Ўшанинг қаллиги келиб, кечқурун қизнинг уйида ўйин-кулги бўлибди. Девяткин меҳмонларнинг ичида ўтирибди. Шунда ўша Оқбалиқ Абайнинг Татьяна, Онегин шеърларини, куйларини айтиб-айтиб келибди-да, ниҳоят ўкраб йиғлаб юборибди. «Шундай ноёб ога, дурдона сўзлар эгаси, Абайни ҳам ўлдирмоқчи бўлишибди, қозоқдан чиққан қонхўрлар. Бу элнинг ичида не-не итлар йўқ! Қандай оғзи қон бўрилар йўқ!»— дебди ўша оқила қиз Оқбалиқ.

Девяткин ўша Оқбалиқ деган қизни айниқса завқ билан гапирди.

«Абайни шу қадар биладиган, севадиган, тушунадиган қозоқ аёлини мен ўз кўзим билан кўрдим. Мана

шунга қараб Абайни халқ билади, Абайнинг дўсти халқ, ўша халқ ҳимоя қилади ҳам, сақлайди ҳам деб биламан!» — деди.

Абай ҳақида катта Иртишнинг устида бошланган шу гаплар, кейин йўловчилар Қорасувдаги иккинчи паромга бориб тушганларида яна давом этди. Унда Марков ҳам ўзининг овга чиқиб, Иртиш бўйлаб, балиқ овлаб юрганида қозоқларнинг ёшу қарисидан Абай ҳақида кўп гап эшитганини айтди.

Яна бир пайти келиб, қайиқ устида бўлган шу гаплар, шу вазиятларни Марков Павловга ҳам айтиб берганди.

Абай Кўшбикеда бегуноҳ жазолангандан кейин ярим ой давомида Иртиш паромида бўлган ҳалиги гаплар фақат ўша ерда эмас, қанча-қанча ерларда сўзланган, оғир ҳикоя қилинганди.

Шунда Дамежондек қашшоқ, меҳнаткашнинг уйида, Сеитнинг қайиғида, Абен, Сеит сингари грузшчиклар меҳнат қиладиган пристанларда кўп газабли гаплар айтилганди. Айниқса Затондаги ёлғиз, уй-жойсиз грузшчиклар ётадиган баракларда қанча-қанча ишчилар орасида ўтган ёзда, кузда Ўрозбойнинг итлиги, қабиҳлиги ҳақида қанча-қанча ҳамият билан айтилган нафратли сўзлар сўзланганди.

Ҳозир Кўшбике воқиясига бир йил бўлган пайтда, ўша Семейдан, Затондан бир оз вақтга элдан чиққан отоқли полвон-грузчик Сеит ҳам Абайга бўлган дўстона кўнглини бузмай келганди.

Сеит бу йил қиш чиқар пайтда зотилжам бўлиб, соғайиб турганидан кейин пароход юра бошлаганида, йилдаги мавсумли оғир иши — юк ташишга тушини керак эди. Одатда, кун бўйи қилган меҳнати бир эмас, икки кишининг ғайратига дош берадиган қуввати, бу йил камайиб қолибди. Бўғинлари ҳам аввалгидек, бақувват тортиб кета олмади. Топиш-тутишининг ҳам маъниси кета бошлади. Шундан кейин Абен сингари қалин ўртоқ, дўстлари, рафиқаси билан яқинлари келишиб Сеитга бу йил ёз элга чиқиб келишини маслаҳат кўришди.

Шундай қилиб, ёзнинг бошидан буён Сеит ўзининг болалик чоғида ташлаб кетган эли — Тўғолоқ эли ичидаги танишлари, қариндошлари, яқинларидан биттасининг уйида меҳмон бўлиб ётди. Бу кунларда тузалиб,

аввалгидек бақувват тортиб қолганди. Эл яйловга чи-
қадиган пайтда келганди. Ҳозир мана эл тоғ этаклари-
га туша бошлагунча, икки ойча қимиз ичиб, тиниқиб
бўлали жуссаси, барваста бўйи аслига келди. Кучга
кириб, қонсизланган юзига чиройли бўлиб қизил
югурди.

Сеит камбағал бўлса-да, кундалик нон, чойини кун-
далик оғир меҳнати орқасида топаркан, ўша унча-мун-
ча топганини келди-кетдидан аямасди.

Сеит ҳам Абен сингари, ишчи-грузшчикларнинг кўп-
чилигининг феълини яхши кўради. Булар мард камба-
ғаллар. Сеитнинг Затондаги пастаккина икки хонали
гувала уйига, мана шу ўз элидан бориб, тушиб юради-
ган эл одамлари кўп бўларди. Камбағалларнинг кар-
вони бўлишиб, кўп туялар, чаналар билан борадиган
қалачилар ҳам унинг кичкина ҳовлисига улов-жабдуқ-
лари билан зўрға сиғишиб, бир неча кунлаб ётиб кети-
шарди. Фақат ўз элининг — Тўғалоқнинг қалачилари
эмас, бошқа грузшчик ўртоқларининг элларидаги, бош-
қа бўлислардаги танишлари, яқинлари ҳам Сеитнинг
феъли кенглиги, қўли очиқлиги, хушмуомалалигини орқа
қилиб, унинг уйига туша беришарди.

Қишда сўқим сўйиларди, ёки ёзда юнг, қил-қилчиқ-
ни шаҳарга олиб келиб, бозор қиладиган, элдан келган
меҳмонлар, Затон ишчиларининг уй-уйларини, қўра-ҳов-
лиларини лиқ тўлдириб ётишарди.

Ўшандай вақтларда Сеит камбағал меҳмонларга
овқат қилгудек гўшт, ушатиб қўйгундек нон тополмай-
диган кунларга ҳам қоларди. Фақат кўп меҳмонлар
ичида камбағалнинг ҳолини яхши биладиган эсли-хуш-
ёр одамларгина Сеитнинг сирини англаб, енг ичида
топишиб, унча-мунча ёрдам қилиб кетишарди. Сеит
билан унинг ўзига ўхшаш ҳиммати баланд рафиқаси
Қатша бўлса, жуда ҳолатдан кетиб, силласи қуриб
қолмагунча «кута олмаймиз, қўл қисқа!» деб сир бой
беришмасди.

Аҳил қўшни қозоқлардан, ёки ўзларига ўхшаш рус
ишчи-грузшчиклардан, мастердан, девор-дармиён тотук
дўсти, темирчи Кирилдан тийин-пийин олиб, меҳмонини
кутиб юбориб, кейин меҳнати билан қарз-қоваласини
тўлаб юрарди.

Сеит паҳлавонлиги, мардлиги устига жуда ҳам ўй-
наган-кулган, хушфеъл, хушчақчақ йигит. Шу феъли-

учун Абен билан бирга Абайнинг ини дўсти шоир Дармен ҳам жуда ҳурмат қиларди. Дармен билан Алмағамбет, Муқа сингари ашулачи, шоир санъаткорлар билан Сеит, Абенлар бошлиқ Затоннинг барча ишчилари кўп улфатчилик қилиб, соғинишиб туришарди. Шуларга қўшиб Боймағамбетни ҳам ўша ишчилар жуда қадрлашар, яхши кўришарди.

Шу одамлар орқали Затоннинг Сеит, Абен сингари ишчилари Абай асарларининг кўпини эшитишган. Бир неча йиллардан буён Абай куйларини ҳам Затон грузчиқлари кўп ерларда, кўпчиликка тарқатиб, айтиб юришарди.

Сеитнинг уйидаги уч торли жаранглаган Семей дўмбирасининг сози бузилмайди. Қўли бўшаб, сал тиниб-тинчиди дегунча Сеитнинг ёлғиз ўзи чалқасидан ётиб ҳам, сайраб турадиган дўмбирасини тўшига кўндаланг қўйиб олиб, Абай куйларини, қир билан қуйининг қозоғи айтадиган янги куйларини, татар куйларини ҳам жаранглатиб чалиб, хиргойи қилиб қўшилиб айта берарди.

Ёз бўйи Тўғалоқ элида Сеит шу ашулаларига зўр берди. Шаҳарга, унинг уйига ўз уйидек бориб тушиб юрадиган, Тўғалоқнинг кўпчилик камбағал, камхарж хонадонлари шу ёз бўйи Сеитни ўз ҳолларича бошларига қўйиб кутишди. Биттаси қимизини, биттаси айрон-қатинини бўлсин, қўзи-улоғини бўлсин, ҳаммасини Сеитга кўндаланг тортишишди. Уйдан уйга, овулдан овулга бориб юрган, ўзи ашулачи ҳам полвон, жуда хушфёъл Сеит, бор танишлари, яқинларига жуда қадрли бўлиб юрган эди.

Тўғалоқ сержамоа эл бўлса-да, ери оз, қўниси кам бўлгани учун ҳар қўнисда кўп овуллар бир бўлиб зич ўтиришади. Буларнинг яқини Соқ деган эл бор. У ҳам шулардек сержамоа, ўсган-унган элнинг биттаси. Соқ-Тўғалоқ деб отлари қўшилиб айтилганидан битта элдек туюлади. Ўзлари ҳам жуда тотув. Яна ёмонлиги, безорилиги йўқ, беозор эл. Сони кўп бўлгани учун бу элни оёқ ости қилиб, зўравонлик қилиш осон эмас. Шунинг учун қўшни бўлган Эсбўлат, Ўлжой сингари бойлари, безорилари кўп, устун эллар худди мана шу Соқ-Тўғалоққа тега беришмайди.

кунларда ёнига бир ўспирин йигитни олиб ўша ерга борган эди. Бунинг таниши бўлган овул Эсбўлатнинг катта бойи, отоқли Ўрозбойнинг қўшниси экан. Сеит ўз ўртоғининг уйида икки кун меҳмон бўлди. Куйлашиб, ўйин-кулги қилишди. Унинг куйларидан ҳам ўланларини қизиқиб, маза қилиб эшитган камбағал-қашшоқлар, молбоқар-хизматкорлар жуда кўп бўлди. Сеит ўзининг қалин ўртоғи Ойсонинг уйини сўнгги кунларда кўпчилик йиғиладиган қизиқ, кўнгил очадиган уйга айлантирди. Унчалик жаранглаган, ширалик товуши бўлма-са-да, ўртача, мулойим, ёқимли товуши бўлган Сеит, бутингловчиларига ҳақиқий санъаткордек кўринди. Айниқса, шу овулнинг йилқичи, туячи, мол соғувчи, мол суғорувчи хизматкор-молбоқарлари эшитмаган ўланлар чиқади Сеитдан. Баъзан куйлаб, дўмсирага қўшиб айтса, баъзан Сеит қайнаб кетиб, елдек эстанича териб кетиб айтиб беради. Айтадиган шеърларининг ҳаммаси фақат Абайнинг шеърлари эди. Шунда у Абайнинг бўлисларни мазақ қилганини, беоқибат бойларнинг танобини тортиб, танқид қилганини айтиб беради. Алвон турли тўда бошлиқлари, амалдорлар, элнинг ғаламуси бўлиб кетган йўғон безориларга тамға босиб, дарра ургандек бўлади. Кўпчиликни ҳузур қилдириб «ҳа» де-дириб, кулдира-кулдира куйлаб беради.

Сеит кеча, кечки салқинда, ташқарига чиқишиб, кўнгил очишаётган бир тўп ёш йигитлар ичида ўзининг полвонлигини ҳам кўрсатди. Дамели деган, унинг билан ёши тенгдош учта йигитни Ойсо бошлиқ дўстлари чақириб келиб, Сеит билан курашга туширишди. Сеит ўша йигитларнинг учовини ҳам, кетма-кет ўзининг Семей курашида қўллайдиган усулидан қилиб кўтариб урганди. Орқалаб олиб «грузшчикларнинг усули шундай» деб, чалқасидан кетказиб, ўнг елкасидан ошириб, тумоқдек учуриб туширганди.

Бугун тушда кўп одамлар тўпланаётган катта овулнинг ўртасидаги қудуқнинг бошига Ойсо билан Сеит ҳам келганди. Шундан олдин қудуққа бир қари она туя тушиб кетган экан. Ўша туяни чуқур қудуқдан чиқариб олишнинг оворагарчилигига кўп эркаклар йиғилишган экан. Туя ҳам, қудуқ ҳам бой Ўрозбойнинг мулки. Қу-

мол суғортираётган Урозбойнинг бақироқ ўғриси Қий-қим атрофидаги йигитларни йиғдирган экан.

Сеит билан Ойсо шунга келишган эди. Туяни чуқур, кенг эски қудуқдан чиқариш осон бўлмади. Лекин йигирмага яқин эркакларнинг ҳаммаси ҳам семиз, қари, сариқ туяни чиқаришда унинг бош томонини ўз қўлига олган Сеитнинг қаттиқ ғайрат қилганини барала айтишганди. Туя қудуқдан чиқарилгандан кейин, энди ўша эски, катта қудуқнинг сувини тозалаб, покизалаб олиш зарур бўлди. Бор овулнинг молигина эмас, тоғ этакларидаги қўнисда ўтирганларнинг ўзлари ҳам шу қудуқдан ичишар экан. Яйловдек эмас, ҳозир бу элларнинг кузевга қараб кетаётгандаги қўнисларида бўш сув, наҳир, булоқ йўқ эди.

Кўпчилик анчагача икки томондан челақлаб тортиб, сувини қуришиб, қудуқнинг тагигача тозалаб бориб қолди. Худди шу топда бўш ўтирган бир қанча камбағал-қашшоқлар яна Сеитни қўзғай бошлашди. Кечадан буён ундан эшитган, илгари қулоқларига етмаган яхши ўлан, «таълим-тарбия» деганларни яна айтиб беришни илтимос қилишди.

Сеит кўнгли чоғ кезларида кутдирмай, таранг қилмай, билганини айта қоларди. Ҳозир ҳам шундай қилиб, «Йироқдан сермап» деган шеърни дам ўша шеърнинг ўз оҳанги билан айтиб, дам елдириб-йўртиб куйга солмай териб кетиб, анчагача айтиб кетди. Ўзининг айтиш суръатига ва Абайнинг сўзларига берилиб кетиб, руҳланиб айтаётган Сеит, атрофида ўтирган баъзи бир бойваччалар, ёш-ёш йигитларнинг ва бир-икки кекса хизматкор — қўшнилари унинг орқа томонига қараб, кимдир ўнғайсизланиб, қараб-қараб қўяётганини пайқамаган эди. Эшитувчилар энди уни чала эшитиб, Сеитнинг орқасига қараб аланглай берганларидан кейин Сеит сўнгги сўзларини шундоқ айтиб битира қолди. Шу он ўзи ҳам айланиб орқасига қаради. Қараса, орқасида оқ қуён телпагини кўзига тушириб кийган, семиз, бақувват оқбўз отга минган бой Урозбой бунга қаҳри билан хўмрайиб, ўқрайганича қараб турган экан.

Урозбой Сеитнинг саломига дурустроқ依лик ҳам олмади. Энди от устида қамчинини қисиб ушлаб, Сеит томон энгашди-да, заҳарханда қилиб:

— Сен қашшоқ, нима бу, менинг овулимга кимнинг гапларини келтириб юрибсан?— деди.

Сеит аввалига тушунолмади.

— Қандай гап олиб келибман, нима деяётирсиз, бой?

— Нима, топтоқчимисан? Ҳали ўз қулоғим билан эшитдим-ку!

Сеит энди тушунди-да, очилиб кулиб юборди.

— Ҳа, ҳалиги Абай шеърларини айтаётирсизми! Ҳа, тўғри, уни айтиб юрадиган одатим бор. Саҳрода эмас, ҳатто шаҳарда ҳам кўп айтаман. Нима қил дейсиз, бой ака?!

— Қани яна айт-чи, биттасини! Кўрсат-чи, яна бир тифингни!

— Айт десангиз айта бераман. Тифим ҳам, сирим ҳам йўқ. Менинг айтадиганим — билганимгина!— деди-ю, Абайнинг ўтган йили ёзган, ўша йили Дармен билан Сеитнинг ўзи ёдлаб олган «Молпарастининг дарди йўқ молдан бошқа!» деган шеърини куйга солмай шундоқ айта бошлади. Чўкка тушиб ўтирганича Сеит барваста, кенг кўкрагини Урозбой томон қаратиб олди. Гердайган бойга нисбатан унинг кўнглидаги ғазаби оз эмасди. Ҳозир Абай сўзларини, бир катта гуруҳ қозоқ халқи нафратланадиган ёвуз бойнинг юзига айтишга Сеит қизиқиб кетди.

Шеърининг эндиги сўзлари ҳам унинг қўлига тўғри сўйил тутқазиб, «ур» деб тургандек эди. Шеърнинг ўша сатрларини, Урозбойнинг ғазабга тўла ёлғиз кўзига ўзининг кичикроқ ўткир сарғиш кўзларини тикиб туриб, Сеит аниқ қилиб, бошига ураётгандек қаттиқ айтиб кетди:

«Мол йиғади мақтаниб билдиргани,
Кўзни ўйиб, мол билан куйдиргани!
Ўзи чўчқа, бошқани ит деб ўйлар.
Шўрва билан суяк бериб кўндиргани.
Ақлли деб, орли деб, оқкўнгил деб,
Мақтамайди ҳеч кимни бу чоғда кўп. —
Шу кунларда мол қаерда шалтоғида,
Олтин берсанг тортинмас тезагин еб!..»—

дейиши биланоқ Урозбой ҳайқириб: «Бўлди, бас қил, алжима! Менинг олдимга тортган тортиғингни бу!» деб ўқталиб келди,

Сеит ҳайрон бўлиб, бир оз жим қолди-да, хайиқмасдан жавоб берди.

— Оқсоқол, мен шоир ёзган гапни айтдим. Сиз билан нима ишим бор!— деган эди, Ҳрозбойнинг энди зардаси қайнаб кетган экан, Сеитга ўчакишиб қаради.

— Сен ўзинг тентираб юрсанг-да, бекорга юрмаган экансан. Шундай экан, ҳалигининг эвазига, мен ҳам сенинг олдингга тортадиганимни тортаман. Туш анави қудуққа, тозала қудуғимни!— деб бўкириб буйруқ қилди.

— Йўқ, оқсоқол, мен тентирасам-да, сизнинг эшигингизга борганим йўқ! Қудуғингни тозалайман деб келганим йўқ. У нима деганинг?!

Ҳрозбой отини тепиниб, ўдағайлаб келди.

— Гап шу, туш қудуққа! Бўлмаса кечадан буёнги, ҳалиги қилиқларингнинг ҳаммасига қиладиганим шу — сен эшитиб кўрмаган жазо бераман!

Сеитнинг жаҳли чиқиб, ўрнидан турди.

— Нима учун берасан? Қандай гуноҳим учун жазо берасан?!

— Гуноҳинг менинг душманимни ёқлаганинг.

— Душманинг ким эди?

— Билиб туриб, билмасликка солма. Сўзини олиб келиб, корчалонлик қилиб!.. Абайни ёқламаганда, кимни ёқлаётирсан?!

— Э-й, Абайни айтаётирсизми?..

— Ҳа, Абайни айтаётирман. Ҳаромини айтаётирман! Элни бузадиган ғаламусни айтаётирман!..

Сеитнинг ҳамиятига тегиб, нима бўлса-да, чидашга аҳд қилди.

— Ҳа, тўғри, сиз айтсангиз шундоқ дейсиз. Биз айтсак-чи, сиздек бойларни Абайдан садаға кет деймиз!— деб Ойсога ияк қоқди-да, кетаберди.

Ҳрозбой ўшқириб буйруқ қилди:

— Ушла, анавини! Сол мана бу қудуққа, ташланглар!— деб Қийқимга қаради. Ўзи ҳам қамчинини қаттиқ ушлаб, Сеитнинг орқасидан интилган Қийқимнинг ёнига кириб, ғазаб билан ўшқирди.

— Ушланглар, ёпирилиглар!— деди.

Ҳрозбой ўшқиргани билан, Сеитни биладиган, кечадан буён сўзлашган, маҳоратини кўрган қашшоқлар қўзғалишмади. Қийқим бир-икки оясар йигит билан Сеитни қувиб етган эди, Сеитнинг қонталашган ғазабли

кўзлари, энди унга ялт этиб қаради-да: «Тумшуғингни талқонлайман! Йўқол, кўзимдан!» — деб кета берди.

Бу ердаги камбағал, молбоқарлар Урозбойнинг уларга ўқталиб: «Ушла, югур, сургаб олиб кел!» — деган буйруқларининг бирортасига қулоқ солмай қўйди. Икки-уч кекса қашшоқ: «Қўйинг, сабр қилинг! Нима қиласиз, меҳмон-ку!» дейишган эди, Урозбой шундоқ деган уч камбағалнинг бошига қамчи билан солиб юборди. Ўзи энди йўғон товушининг борича бўкириб Сеитнинг орқасидан оғзига жуда ёмон бир шартни олди.

— Ҳозир сени ушлатиб олиб, ерга тикмасам, кофир бўлай! — деди-да, бўз отини нихталаб, бақирганича: «Отлан, тўплан, отлан!» — деб чопиб кетди.

Шундан кейин Сеит Ойсонинг уйига келиб, отини ушлатиб олгунча бўлмай, бу қашшоқ овулга йигирма-ўттизта сўйил-чўқмор, арқон-чилвир кўтарган, ҳовлиқ-ма, қутурган йигитлар чопиб келишди. Ойсони савалаб, ажратишга қўймай, тўдаси билан Сеитни ўртага солиб, диқанглатиб, олиб кетишди.

Ҳали жаҳли чиққанича қутуриб кетган Урозбой, ҳозир жинлари бўғаётган фолбиндек, катта уйининг орқасида, лабларининг икки четидан кўпик сочиб, тутоқиб, бир тўп одамга ер қаздираётган эди. Жаллодлари Сеитни олиб келишганда Урозбой энди бир машъум буйруқ берди.

— Жазо бераман дедим-ку, деганим шу! Ерга тикман деганим. Тўшида нон пишадиган қашшоқ-ку! Солинглар манави гўрга! Тириклайин ерга кўмиб, шундай қилиб ерга тикман! — деди-да, Сеитнинг икки қўлини қил чилвир билан орқасига бойлатиб, чуқур қилиб қазилган қуруқ ўрага ташлатиб юборди. Шу орада ўзи бошлаб икки томонлаб чим-тупроқни Сеитнинг устига ташлай берди. Ҳаммасини ташлаб, уйрон солиб, бир лаҳзада ўрадан бошигина кўринар-кўринмас бўлиб турган Сеитни, чиндан ҳам тириклайин кўмдириб ташлади. Фақат ўлиб қолмаслиги учун, иягигача кўмдирди-да, ялангбош бошини, юзинигина тупроқдан ташқари қолдирди.

Урозбойнинг буйруғини ундан кўрққанидан, яна бир томони безорилик, каззоблик билан ичидан маъқул кўриб, амалга ошираётган Қийқим сингари зўравонлар бор эди. Улар Урозбойнинг орқасида шу чоққача бос-

қинчилик ҳам қилишган, овулларга ҳужум ҳам қилишган. Кўпларга дарра ҳам уришган. Қанча-қанча ёқалаш, муштлашларда кўпларнинг бошини ёрган, қўлини синдирган, қон тўкиб юрган шумлар бўлишса-да, худди мана шунингдек машъум жазони кўзлари билан кўришмаганди.

Ҳозир шуни қўллари билан қилишди ҳам. Туш пайтида қора ерга тириклайин тиқилган, хўрлик жазога учраган виждонли йигит Сеит тун кечагача дамини чиқармай, мана шу таҳқирона жазо остида қолди.

Ўрозбой бу ишни қудуқ бошида, Сеитни кўргандан кейингина ихтиёр қилмаган эди. Икки кундан буён унинг Ойсодек камбағалнинг уйига келиб, Абайнинг шеърларини айтиб, кўпчиликни ҳайрон қолдириб, шайдо қилаётганини билиб юрганди. Шунинг ўзи учуноқ Ўрозбой кеча одатдаги ўжарлигидан қилиб, Сеитни олдига чақиртириб келиб, жазо бермоқчи бўлганди. «Овулдан, элдан ҳайдаб юбораман», «қўрамнинг четига келиб, Абайнинг товуши билан ҳуришини кўтаролмайман», «ундай санқиб юрган итни уриб-уриб ҳайдаб соламан!»— деб бир жазаваси тутганди. Унда қимиз ичиб ўтиришган баъзи бир кексалар: «Овулингга келган ёлғиз-ярим, қадр-қиммати йўқ, йўққа ҳисоб бир яланг-оёққа қўлингни булғатиб нима қиласан», «Гапирадиган гапингга, жаҳлинг чиққанига арзимайдиган, тентираб юрган бир қашшоқ билан тенг бўлиб ўтирасанми!»— деб босиб қўйишганди.

Бугун қудуқ бошига кетаётиб Ўрозбой ёнидаги йигитдан: «Сеит кетдимми?»— деб сўраган эди. Шу топда у яна кеча билмаган, эсига келмаган бир ишни эндиgina билиб, яна ғзаби ўт олиб, тишини қайраб келаётганди. Суриштириб кўрса, анави йили Макен деган қизнинг шаҳарда бўлган жанжалида, донғи чиққан баҳайбат йигит мана шу Сеит экан. Қизни Затондан Қўрабойлар тортиб олиб келаётганида, орқаларидан қувиб, паромнинг устида етиб келган полвон йигитлар бўлди дейишган эди. Шунда Ўрозбой билан Сейсекелар юборган Дўндағул деган туя полвонни, шаҳарнинг энг бақувват, чапдаст йигитини «бир уришда пирра қилди», «Затоннинг бир баҳодир паҳлавони бор экан» деган гаплар ҳам бўлганди.

Уша йигит мана шу Сеит. Бугунги аламнинг устига Ўрозбойнинг эски кеки ҳам бор экан. Шу қўшилгандан

кейин қудуқ бошига келаётганида, Ҳрозбой Сеитни «Қандай қилиб жазо берсам-да», «ҳақим бор. Менинг қошимда айбдорнинг биттаси. Қўлимдан ким тортиб оларди, кўрарман!» — деб ғижиниб келганди.

Бундан кейинги иш, бу атрофнинг одами эшитиб кўрмаган даҳшатли, мудҳиш жазо Ҳрозбойнинг шу сингари тишини ботириб келган қасдлигидан туғилган эди.

Ҳрозбой, ўзи тириклайин ерга кўмдирган Сеитнинг ўлик-тириклигини билгиси ҳам келмади. Туш пайтида кўмилган одамни кеч кириб, қош қорайгунча ҳам «қай аҳволда ётибди» деб кўнглига ҳам олмади. Овулига, уй ичисига ўтказган қаҳри-ғазаби шу қадар кучли бўлмоғи керак. Унинг овулидаги одамлардан ҳам бирортаси Сеитнинг яқинига кела олмади. Фақат эл ётгандан кейингина, кун бўйи жигари хум бўлиб, Сеитга ачинаётган бўлса-да, иложини тополмай тинкаси қуриган Ойсо, қоронғи тунда Ҳрозбойнинг овулидаги кекса қоровулга келди. У илгарилари чўпон бўлиб юриб, ҳозир кечаси қоровулчиликка кўчган мўмин, кекса малай эди.

Ўша қоровул пичирлаб, Ҳрозбойни барча ёри-биродарлари билан қўша қарғаб, Ойсони эргаштириб келиб, Сеит кўмилган жойни кўрсатиб қўйганди. Ойсо билан икки кишилашиб тупроқни тирмалаб чиқаришиб, Сеитни зўрға чиқариб олишганди. Дами чиқмай қолган Сеит тириклайин кўмилган ғўридан ёри-дўстлари тортиб олишганда сал ҳушидан кетиб, шилқ этиб тушди-да, бир оздан кейин ўзига келди.

— Сув! — деб сўради-да, тери челақда олиб келинган қудуқ сувидан ичиб, қайтадан куч-қувватини йиғиб, ётган жойидан ўзи турди. Унинг билан бирга келган ёш йигитча ҳамроҳи таёқ еб, кегайга танғиб қўйилганича, Ҳрозбойнинг қўлида қолди. Сеитнинг ўзи Ҳрозбойнинг овулидан пиёда юриб четга чиқиши билан: «Қасрим тегади, энди сенлардан бундан бошқа ёрдам керак эмас! Яхшилигингиздан беҳад миннатдорман. Тездан уйлaringизга қайтинглар!» — деб Ойсо билан қоровул чолни қайтариб юборди.

Ўзи Ҳрозбойнинг чўпони минадиган бир ола от яқин ерда арқонлаб қўйилганини пайқаб қолган эди. Ҳалиги икки кишини жўнатиб юборди-да, ўша ола отга яйдоқ миниб, лўкиллашиб чоптирганича Тўғалоқ овулларига қараб кетди.

Эртасига чоштгоҳ пайтида Сеит тушган Тўғалоқ

овулларининг устига гала-гала одамлар йиғила бош-лади. Бугун қурбон ҳайити эди. Шунга атрофдан одам-лар йиғилишаётганди. Бу қўнисда ўтирганлар жуда кўпчилик. Ҳаммаси ҳам Соқ-Тўғалоқнинг беозор, ўз рўзғори билан машғул бўлган беҳисоб халқи-фуқароси, камбағал-қашшоқлари.

Узун ўлка бўйида булоқлар бўлганидан, ҳар бир қўзи қадами етарли ерга саёз қудуқ қазилиб, овуллар қўнибди. Қанот улашиб қўнишган. Овулларнинг деяр-ли ҳаммаси оддий. Қора-қура уйлардан ёки кўҳна кул-балар, чайлалардан иборат. Мана шу кўп халқнинг ўртасида, худди мана шу катта қўнисда оқ уйли, моли кўп, бой овуллар кўринмайди. Шунга яраша бу эл ба-ракали, тотув, чири чиқмайдиган, борини бўлиб, еб, бўлиб ичадиган аҳил эл.

Ҳайит куни яна бирорта овулга, уйга алоҳида оғир-лик келтирилмаган эди. Сержамоа элнинг кўп эр-аза-матлари битта-битта отларига минишиб, ўз уйлари, овуллари, уй ичларида овқатланишиб, отланишганди. Чоштгоҳ пайтида шу сингари кўп эр-азаматлар той-пойларини, озми-кўпми уловларини бўлиб минишиб, кўп овулларнинг ғарб томондаги тоши йўқ, чўпи қалин бўз талага йиғилиб чиқишганди. Худди мана шу тўп энди улоқ тортишиб, от устида келиб танга олишиб, енгил-гина ўйин-кулги бошлаган пайтда, кўп одамлар турган ернинг қоқ ўртасига Сеит келди. Ёз бўйи уйларида Сеит меҳмон бўлиб ётган, шу овуллар биладиган севиқ-ли азамат дўстлар бор эди. Булар ҳам бой-боёнлар эмас, кўпчилик ичидан чиққан, кўпларга қадри бўлган, қўлларида ботирлик келадиган, эс-ҳушли, гап-сўзлари маъноли йигитлар. Булар сийлашган билан сийлашиб, сирлашган билан сирлашиб, ўз ҳолларича олишган билан олиша биладиган, ҳам бардам, ҳам обрўли ёш-лар эди.

Биттаси — Тўғалоқдан чиққан Жўмарт, иккинчиси — Соқдан чиққан Умар. Бу иккови ҳам Сеит билан тенг-дош эди. Ёз бўйи Сеитни кутганларида ўйнаган-кулган, хушчақчақ уч шерик бўлиб юришганди. Ўзлари яна паҳлавон йигитлар, манави Эспеда ўтирган ўн беш-йи-гирма овулнинг ҳаммасига ҳам жуда иссиқ кўринади-ган қадрли ёшлар бўлишганди.

Ҳозир Жўмарт билан Умар ўрталарига Сеитни олиб, дўнглик тепасида турган халойиқ ёнига боришди. Ранг-

лари ўчган, нафаслари оғизларига тиқилган, бошларига тумоқ ҳам киймаган, ёқалари очилиб кетган ҳолда шошилиб келишди. Йўлда турганлар билан дурустроқ саломлашишмади ҳам. Баъзи бировлар: «Мана буларга нима бўлган? Олдирган одамларга ўхшашади-я! Ҳарқалай бир кори-ҳол бўлди, бирор совуқ хабар олиб келишдимиз?»— дейишиб, кўпчилик ораларидан йўл беришди.

Тепаликда турган Соқ-Тўғалоқнинг, Жуонтаёқнинг оқ соқол, қора соқолларининг орасида ёши улуғлиги бўлмаса, моли-ҳолли, чинлик-мартабалик «амалдор», «эл оғаси» дейиладиганлардан ҳеч ким йўқ эди. Лекин, кутилмаганда шу тўпнинг ичида Бозорали билан унинг яхши кўрадиган баҳодир қашшоқ қариндоши, Сеит билан қадрдон, тотув — Абди бор эди.

Сеит сўзламади. Жўмарт товушининг борица сўзлаб, Бозорали билан ўз элининг катталарига Сеит кўрган хўрликни «мудҳиш иш» деб айтиб, ошкора қилди. Бақириб сўзлаб, Урозбойнинг ўзини ҳам, моли-мулкани ҳам қаттиқ ҳақорат қилди.

Ундан кейин Умар янада номус қилиб, ғазаб билан ҳайқирганича қичқира бошлади.

— Элмисан, ёки ҳезалак ҳори-зормисан, мана шу турган эр-азаматлар!? Бундай таҳқирлаб хўрлашни кўриш эмас, эшитган эдиларингми? Шу ишларни қилиб ўтирган ёлғиз кўзли ялмоғиз, шум кўрга кўрсатадиган эрлигинг борми, йўқми?! Ҳаддидан ошиб кетди-ку бу жуда! Индамай қола берамизми шундай?!— деди. Баъзан Умар билан Жўмарт галма-гал ҳайқаришиб гапирди. Бўлган ишни овулдан эшитиб, чопганларича энди етиб келишган яна бир неча ёш йигит ғазаб билан ҳайқаришди. Лекин тепаликда турган кўпчилик ёрилиб, бирор жавоб қилмай туришганди.

Жўмарт Бозоралини танир эди. Энди ҳайқариб, бақирганича ўша Бозоралининг ёнига борди, ўшанга арз қилиб, маслаҳат сўраб, ёрдам тилаб гапирди.

Бозорали бу элга кечагина келган эди. Шу овулларда жиянлари бор эди. Яна Тўғалоқнинг шу ердаги бир авлодининг, бир тўп овулларнинг онаси Жигитек элидан тушган қиз эди. Шунинг учун Бозоралини Умар сингари йигитлар «тоға» дейишиб, ҳурмат билан қарши олишарди. Ҳозир ҳам Умар билан Жўмарт иккови Бозоралига галма-гал гапирди.

— Тоға, ҳеч бўлмаса сиз айтинг-чи! Мана бу турган ювош эл нима қилишини билмай гангиб қолганини кўраётирсиз-ку? Нима қил дейсиз, ўл десангиз ҳам ўзингиз айтинг-чи! Бир маслаҳат беринг-да!— дейишди.

Бозорали Сеитга ачинганидан зўрға чидаб ўтирганди. Енидаги Абдига пичирлаб: «Аттанг, бу хўрликни кўр-а, шуни кўриб эшитгунча ўлган ортиқ-ку!»— деганди.

Шу билан бирга букунларда ночорланиб кетган дили қаттиқ уриб, ўпкаси оғзига тиқилаётгандек бўлди. Нафаси жуда сиқилиб, қийналиб зўрға ўтирганди. Ҳалиги ғазабли, жаҳли чиққан, номусли йигитлар энди унга қараб гапиришганда, Бозорали пайқаб кўрса атрофида турган катта тўп, мўмин халойиқ оқ соқол, қора соқолнинг, ёшу қарининг ҳаммаси ҳам ундан умид қилиб, тикилиб туришган экан.

— Айтсин-чи, шуни Бозаканг айтсин-чи! Йўл кўрсатсин-чи!

— Шундай пайтларда қамалдан олиб чиқадиган, гангигани бошлайдиган ўзи эди-ку.

— Кўпчиликнинг доноси-серкаси эди-ку!— деган гаплар биридан-бири қаттиқроқ чиқиб, халқ нидоси бўлиб, туташ эшитилди.

Бозорали элнинг сирини билади. Кўп томирларини, айниқса, миришкор меҳнат аҳлининг кўнглидагисини, кекса томирчидек жуда яхши билади. Сергак идроки, шу чор, ўзи кутмаган ҳолда, силкиниб уйғонди. Бор кучини йиғиб, бошқа отларнинг ҳаммасидан елкаси, сағри баланд турган қари чавқарига минган ҳолда, икки узангига оёғининг учини тираб олиб, атрофдагилар эшитарли қилиб, Жўмартларга қарата қаттиқ гапирди.

— Ҳой, эр йигитлар, мени тоға деб маслаҳат сўраётирсиз. Тоғанг бу кунларда бармоғини тишлаб, ўлгунча ўкиниб ўтирибди. Кўнгли-кўксим интилгани билан дард босиб, мадорим қуриб турибди. Лекин «домланинг қилганини қилма, айтганини қил» деган гап бор. Тоғангга қулоқ солсаларинг ҳозир унинг беморман деганига қулоқ солмаларинг, қилганини қил! Бундай пайтда менга қолса, қўлимдан келганда нима қилишимни биласизлар-ку, қардошларим, элим! Қараб тургандан нима чиқди!? Урозбойдан мана шу Сеит кўрганининг ялвон турлилигини ҳар куни кўрмаганларинг борми?— дедида, қовоғини солганича иззали сўзларини қисқа қилди.

Бўзтепанинг қоқ чўққисидан то йироққа чўзилган этагига бeҳисоб лашкар, эр-азаматлар қотиб, серрайиб туриб, Бозоралининг сўзини тинглаётганди. Шу атрофда бугун отга минган ёшу қарининг ҳаммаси, эр-азаматлар батамом бўзтепани қоплаб, сиқилишиб туришганди. Энди Бозоралидан жанг шиоридек, Урозбойга беомон ҳукм бўлган, қаҳри-ғазабга тўла сўзлар отилиб чиқди.

У ҳайқириб баланд овоз билан шанғиллаб сўзлаётир.

— Урозбой кўрни ҳаддидан ошириб юрган олдидаги моли-ку. Уша мол мана шу юрган бeҳисоб халқнинг кўз ёшидан топилган эмасми?! Қайси бирингизга зўрлик қилмай, хўрлик кўрсатмай, йўғонлигини ўтказмай юрган эди. Урозбой ошиб-тошиб бўлгани йўқми, кечаю, букунларда?! Қарши чиқиб жазасини бериб қўядиган бирор-та эр, ё бирорта эл чиқадими, йўқми?! Қора алвастининг қорин сочи олинмай кетаверадими?. Йўқ, кетмасин!.. Олиш керак элнинг ўчини, эрнинг ўчини! Кечагина, қозоқ боласи қадр қиладиган Абайнинг ўчини ҳам олиш керак!.. Мана бу олдиларингга йиғлаб келиб турган асл азаматнинг, Сентнинг ўчини олиш керак!.. Бeҳисоб эл ёпирилиши керак!.. Қўрқмаганини, ҳайиқмаганини кўрарман ундай разил кўрнинг!.. Бeҳисоб эл қани шу турган бўйингча бир ёпирил-чи. Ол ўчингни, ол эрнинг ўчини, Абайнинг ўчини ол! — деб ҳайқирганича буйруқ қилди.

Шу бўлди-ю, тирбанд турган эр-азаматларнинг оғзидан шиордек бир неча ўткир, аниқ, очиқ сўзлар алангадек ловиллаб, тарқалди-келди!.. «Ўчингни ол!», «Элнинг ўчини ол!», «Эрнинг ўчини ол», «Абайнинг, Абайнинг ўчини ол!», «Қимнинг кўз ёши тўкилмаган!», «Қим хўрлик кўрмаган эди Урозбойдан», «Ёпирил бeҳисоб эл!» — деб бўзтепанинг бошидан этагига қараб, этагидан қайта ловиллаб юқорисига ҳалиги гаплар алангадек отилди. Ўзини, ҳар бир кўнглини номус билан чалпиган оташ билан, виждон ўти билан энди мана шу халқ турган ерини ларзага келтириб, титратгандек бўлди. Бошқа гапга ўрин йўқ эди.

Жўмарт, Умар, Абди бўлишиб юқоридан пастга қараб «Қопла!» «Қопла!» деб, «Урозбойнинг овули қанисан?» деб от қўйганларича кетишди. Қўлларига йўлдаги овуллардан сўйил, сиртмоқ, чўқмор, найза илинган

азаматлар қуролланишди-да, кўпчилик йўғон-йўғон қамчиларига ишонган ҳолда қалин селдек қоплади-кетди. Жами беш юз кишича эр-азамат шу ердан икки давон нарида ўтирган Урозбойнинг бир тўп оқ уйли овулларига худонинг ҳайқириб тоғдан оққан ғазабидек, чиндан тутоқиб кетган элнинг ғазаб селини ағдаришди.

Бу тўпни ҳозир бошлаб кетаётганлар Жўмарт, Умар, Сеит сингари эр йигитларнинг ўзлари. Бемор Бозорали ҳужумга ярамай озгина оқ соқолларнинг ичида қолди. Бироқ, Абдига ўзининг саккиз ўримли бузоқ тиш деб аталган қамчинини бераётиб: «Мен учун ўнта душманининг бошини ёр! Шундоқ қилмай қайтма!»—деб Абдинини ёнидан қайраб жўнатди.

Ота ўғли эмас, ғазабланган беҳисоб кўпчилик «халқ ўғли» бўлган азаматларнинг ҳужуми Урозбойнинг овулини тўс-талқонини чиқарди. Булар туш пайтида кўп овулларнинг ўртасида салқинлаб турган, Урозбойнинг ўзи билан ўғилларига битта уч минг йилқини «қийғос-сурон билан» батамом ҳайдаб кетишди. Учта желига боғланган юздан ошиқ қулунларнинг, желиларини шарт-шурт кесиб, тум-тарақайини чиқаришди. Уйларини савалаб, кегайларини синдириб, ташқарида юрган эр-какларни саваб-сўйиб, қувиб уй-уйларига тиқишди. Беш юз киши довулдан оғир, селдан бадтар тўполон қилиб, Урозбойнинг овулларини босиб пайҳонлашиб, у ёқдан-бу ёққа ўтишди.

Урозбой билан унинг уй-уйларида ўтирган болалари, жигарлари, қариндошлари, хотин-халажлари бош чиқариш у ёқда турсин, индан инга тиқилишди. Урозбойнинг ўзи ҳам ноиложликдан тинкаси қуриб, тўшагига ёта қолганди, унинг ҳолини англаган ёш хотини тўлиб ётган кўрпа-ёстиқларни устига уйиб ташлаб, яшириб қолди.

Шу сингари кутилмаган бир вақтда кўп юраклардан отилиб чиққан одилона ғазаб, беҳисоб элни кўпдан буён қурбон қилиб юрган оғзи қон бўрининг ини оғзида ғужғон ўйнаб, таҳқирлаб жазо берди. Лашкар ҳаракати деса, ҳақиқий лашкар ҳаракати. Ҳужум деса, ҳақиқий тап тортмай қилинган ҳужум бўлди.

Илгари Урозбойнинг ёлғиз ўзи кўпчиликка шу сингари лашкар ташлаб, ҳужум қилиб келган бўлса, энди бугун оти йўқ, теги-тахтли ёв эмас, бироқ аллақанча салмоқли, устундан-устун, кучликдан-кучли тўдалардан бир қанча кўп, ҳақиқий ноёб куч, жазо беришга чиқ-

қан эди! Илгари у кўпларни йиғлатган бўлса, энди ўша кўп элдан йиғилган кўпларнинг ўзи келиб, унинг молини нобуд қилиб, овулини чирқиратиб, ўзини ерга тикиб хўрлаб, ўч олиб кетди.

Худди шу топда Тўғалоқнинг, Соқнинг, Жуонтаёқнинг Абралли, Номонли, Мусиралли, Бойғулоқ, Қоражонлардек бойлари — Соқ-Тўғалоқнинг ҳалиги ҳужумга қўшилган азаматларидан, тўпларидан, кўп овуллардан безиб қочишди. Биттаси Урозбой билан қуда, биттаси тилакдош-ошна, яна биттаси кўп ҳаромликларни бирга қилишган етукдош бўлганидан, номи йўқ кўпчиликнинг можаросидан бошларини овлоқ қилиб, айтайин қочиб кетишди.

Мана шундай қилиб, Кўшбикеда ўтган йил Абайнинг жонига қилинган қасдликдан кейин, йилдан ошиқ вақт ўтган чоғда, атайин аҳди-паймон қилишмаса-да, ўша Абай учун ўртаниб-куйган халқ, беҳисоб эл ўзининг ғазабли ўчини Урозбойдек ёвуздан шу зайилда олди.

2

Бугун туш оққан пайтда Бозоралининг овулига бир иш билан борган Дармен қайтиб келди. Бозорали билан Абди Тўғалоқда бўлган воқиянинг ҳаммасини дoston қилиб айтиб беришибди. Дармен Абай билан Боймағамбетга, Муқага ўша ишларни, айниқса ўзи хурсанд бўлиб, терисига сирмай ўтириб, гапириб берди. Бўлган ишларнинг ҳаммасини айтиб келиб, Бозорали гапининг охирида унга бошқача гапларни айтди. Дармен ўшани хўп уқиб, ёдига сақлаб келгунича, Абайга қараб ўтириб, қандай бўлса, шундай етказди. Бозорали шунда:

— Мен тепалик бошида қолиб, беш юз киши ерни ларзага келтириб, гуриллатиб «Соқ-Тўғалоқлаб». «Кек учун», «Номус учун», «Эр учун», «Абай учун!», «Азамат учун» деб урон, ҳой-ҳойсурон солиб кетишганда бошим осмонга бир етди-да! Чинакам ҳужум бошлаб, ёлғиз кўзли ёлмоғизнинг ўзига қараб кетишганда «ҳаётимда яна бир шу сингари қизиқ он, асл давронни кўрмасам-да, армоним йўқ» дедим. Кўпдан буёнги ғашлик кетиб, кўнглим яна бир кўтарилиб ўсгандек бўлди! Ўтган йилдан буён ғам-ғуссадан қаддимни кўтаролмай, чўкиб кетган эдим. Энди нимасини айтай, тоғ бошига қанот қоқмасданоқ бир интилиб, отилиб чиққандек бўлдим...

«Бозорали энди ўлса ҳам армони йўқ! Сўйилни ишга солганда, катта қабиҳнинг ўзига, энг катта қабиҳликнинг бошига тушириб урди!»— деб келдим. Бундоқ кунни кўришни яна қайта насиб ҳам қилмас! Дардим кучайиб кетаётган бўлса-да, бир аламдан чиқдим-ку! Сирдош қардошлар Бозорали бугун ўлса-да, орқасида қоладиган дўстларига айтиб кетадиган васияти шу!— дебди.

Бу гапларда қанча-қанча сир, қанча-қанча эллик, азаматлик фазилатлари бор. Номус билан зўр одамгарчилик, юксак фикр пайқалади.

Боймағамбет билан Муқа танглай қоқишиб, бош чайқашиб, Бозоралини олқишлаганларича чин кўнгилдан мақташди. Дарменнинг ҳам ўткир кўзларидан ўт сочилиб, чарақлаб, дам кулиб, дам қовоғини солди. Қанот пайдо қилгандек кўтарилиб ўтирибди. Шодлик олиб келгандек, эм бўлгудек давони айтгандек Абайнинг юзига боқди.

Абай сиймосида сабот акс этгани ҳолда хўп тинглади-да, индамади. У ичида чуқур хаёлларга бориб, қаттиқ изтироб чекаётгандек бўлди.

Кун қиёмдан оққан пайтда Абай уйидаги ёри-дўстларини ўша суҳбат устида қолдирди-да, ташқарига чиқиб, ёлғиз ўзи аста-секин пиёдалаб, яқинроқдаги баландликка, сарғиш тепаликка кўтарилди. Шу қўнисдан Ўртенгнинг тўши дейиладиган баландлик, кичикроқ кузевдан эса атроф, бепоён олам яққол кўриниб, гўзал бир манзара қасб этади. Абай анча вақт аста-секин бориб, кўпгина йўл юргандан кейин ўша тепаликка чиқди.

Кеч кириб келаётир. Кун ботишига арқон бўйидекина қолган. Ўртенгнинг сарғиш тепалигидан Абай биладиган кўп тоғлар, далалар, қишлоғ бўлган қат-қават адирлар қатор кўриниб турибди. Чап томонда, кун чиқиш томонда Ўрда тоғи, Тўқимтиққан, Бўқай деган кўкимтир туманга чўлғанган оддий тоғлар кўринади. Унда нарда, олис-олисларда, уфқда осмон билан ер қўшилиб, туташ суюқ, оқиш-кўк рангга кирган. Уфқ кўринмай қўшилиб кетган, туташ ғира-шира туман ичида Орқат тоғи, Бойжонтош пайқалади. Уларнинг ўзгача синиқ чизиқлар ташкил қилган чўққиларигина ғира-шира кўринади.

Жануб томонга кўз ташлаб чиқсанг, кун чиқишдан кун ботишга қараб бепоён ер, катта ўлкани қуршаб,

қат-қат қора-кўк адирли, қалин тоғ Чинғиз ётибди. Абайга маълум бўлган ҳар тоифа эли билан ва Абай ёш чоғидан биладиган сой-сойликлари, қишлоқ қўнислари кўп бир қанча баланд чўққилари кўринаётир. Чинғизнинг шу сингари алоҳида-алоҳида кўринаётган чўққилари — йироқдаги Бўрли, яқинроқда Қон, Қораша қўйтоси, оти иссиқ Туеўркеш, Тўқмамбет, ундан нарида ўз қариндошлари макон қилган қадди баланд Қорашўқи, бсрироқда Қидир қат-мақатланганича кўндалангига чўзилиб ётибди.

Чинғизда Шунойнинг қўш чўққиси, ундан пастроқ, берироқда қоя тошли гўзал тоғ — Дўғолонг турибди. Бир вақт, атрофдаги сукунат боскан оламни томоша қилиб турган Абайнинг кўзлари Туеўркешдан, Қоровулдан пастга қараб чўзилиб ётган оқиш далага тушди. Мана шу кенг сарғиш даланинг теп-текис юзида Шуной, Дўғолонг, Ўрда сингари тоғлар бир нафасда Абайнинг кўзига тоғ эмас, қандайдир ажойиб буюк кемаларга ўхшаб кўринди. Сарғиш денгиз поёнсиз, текис тўлқинсиз, соқит денгизга ўхшаб кетди. Ўша денгиз юзида чўққи-чўққиси билан кесиб олингандек алоҳида-алоҳида турган кўк чўққилар кўк кемаларга ўхшайди.

Эртаксифат денгизнинг эртак сингари кўҳна замон кемалари. Ўша эртакда дашти-биёбонларни кезиб юрган ёлғиз кишига онда-сонда дуч келадиган, тилсимланган дунё бўларди. Қимирламай қотиб турган, чексиз-поёнсиз, жонсиз бир пастқам-хилват дунё мудраб турган ҳолда учрарди. У ерда тош бўлиб қолган одамлар, тош бўлиб қотиб турган жон-жониворлар кўринарди. Тиқ этган товуш, қимир этган ҳаёт аломати бўлмаган ва тош бўлиб қотиб, жим турган шаҳарлар бўлгучи эди. Абайнинг кўзига кўриниб турган, мана бу кесиб олингандек, сарғиш текис саҳрода алоҳида-алоҳида турган ўзгача тош қоялар, бамисоли ўша тош бўлиб қотиб қолган, тилсимланган тош кемаларга ўхшаб турибди.

Абай бир яхши ёқимли, оромбахш шарпа сезаётир. Энди пайқаса, Чинғиз томондан эсаётган салқин шабада борлигини жимирлаштириб, қандайдир ором бериб, мулойим шабада, ёқимли шарпага чўлғаб турган экан. Ичидан: «Ўҳў, қандай ёқимли шабада, мулойим шабада!» — деб, чопонининг олдини, яхтак ёқа кенг кўйлагини бор бўйича очиб, кўкрагини ўша шабадага тўсди. Ажойиб салқин шабада юз-кўзлари, бўйни, кўкраги,

қўлларини қуршаб силаб-сийпаркан, баъзи вақтлар шабада эмас, тиниқ, ёқимли тоза сувга ҳам ўхшаб кетади. Гўё ёқимли муздеккина сувга чўмилаётгандек бўлади.

Бу кайфият атрофни қуршаб турган оламга шоирнинг одатдан ташқари худди шу бугунгидек фикр кўзи билан тикилиб, берилиб боқишига етакчи бўлди. Янада кенг, тип-тинч сукут сақлаб ётган ўлкага, ўзи туғилиб ўсган ерларга, Абай узоқ-узоқ тикилиб қаради.

Қуёш ботиб бораётган сайин атроф хилма-хил рангга кириб ўзгараётир. Ҳозир Қоровулнинг баланд чўққиси, Қўлқайнарнинг кўп тепалари, энди ёйилиб тушиб турган кун шуъласи билан аниқ кўринаётир. Одатдагидек қорамтир тоғ тепаларга ўхшамайди, энди ўша тоғлар, чўққилар жуда очилиб, ярқираб, тилладек сариқ, очиқ рангга кирибди.

Шунинг билан бирга кун ботиш томондаги Қидирнинг оддий адирлари, айниқса Шуюйнинг ҳозирги кўланка босган, партовсиз ёнбағирлари бир бошқа оламга ўхшайди. Қат-қаватланиб кетган кўп адирлардаги кечки кўланка гўё ҳаёт шомига ўхшайди. Ҳувиллаб, қоронғилашиб ўтиб кетган оғир даврондек, ўша ўтиб кетган офатли оғир кунлардан сақланиб қолган издек кўринади. Фақат совуқ сиймоли ўгайлик, бефайзлик, ўлимга мойил кўнгилсиз бир кайфиятни акс этдиради. Аллақандай мунгли, ғамли он сиймосидек гавдаланади. Ҳозир қуёш шуъласи остида ярқираб турган Қоровул, Қўлқайнар чўққиларига ҳалиги совуқ сояли ажин босган чехрали, ғарб томондаги тепалар ишончсизлик, машъумлик изҳор этиб туришганга ўхшайди.

У тоғлар ялписига ишончсиз, шубҳали тоғларга ўхшайди. Яна бир нафасдан кейин ҳалиги ярқираган, кун тушиб яшнаб турган жойлари ҳам оз-оздан йиғилган соя, ажинларни кўрсата бошлади. Бу жойларда ҳам энди қуёш шуъласи билан ғамгин кўланка, кўкимтир ажинлар гал олишиб, талашиб туришибди. Бахт билан бахтсизлик олишаётир. Яна бир оз тургач Абайнинг кўзи силжиб, ҳар онини аниқ ифодалаб бораётган бемаҳал чоғни англади. Кеч енгиб келаётир. Кўланкалар туташиб бораётир.

Абайнинг илгари бир вақтда «мунгли кўнглим сирлашар шоми-ғарибон билан!» деган чоғи келаётир. Ҳозир сарғиш шуъла хиёл тилла ялатилган қаймоқдек

сариқ уфқдагина сезилади. Бошқа майда адирлар ҳам гарбдаги кўкимтир-қора тортган тоғлар рангига кириб келаётир. Бемаҳал чоғ оламни ғамгин тортдириб, сўндираётир. Энди ҳалигина ёқимли бўлган салқин шабада ҳам совуққина елга айлана бошлади.

Шу чоғ Абай бу оламни, ўзи учун ҳам янгилик бўлган янги ўйлар билан бирга кўздан кечириб турганди. Ери, туғилган ери, энг тўла, энг кўп сирлари бўлган ўзгача эртакчи экан. Ҳаётнинг бир қанча баланд давонларига чиққан Абайнинг ўтган чоғлари қатор-қатор гавдаланиб ўтаётгандек бўлди. Ўша қат-қават тоғлар, оқиш далалар, узун чўзилиб оқаётган Туюркеш, унинг гўзал тармоқлари, Қоровул, Болпонгдек наҳрлар, унинг ҳаётидаги қанча-қанча чоғларини ифодалайдиган, саҳифаси очилиб турган, ўзгача китобга ўхшайди. Атрофда қаерга кўзи тушмасин, нақадар иссиқ шодлик гавдаланди. Нақадар оғир қайғу, ҳолатдан кетказган, ҳоритган дард-алам, душманларнинг ҳам қанча-қанча заҳарли қасдликлари ёдига тушади. Кўпдан унутилган хушёр-хушфаҳм кимсалар ва йироқлаб кетган аллақандай майда воқиялар, ҳоллар — ҳаммаси ҳам ўртигиб, чуватилиб кела беради.

Абай ўз ҳаётини яна бир қайта кечириб ўтгандек бўлди. Ер, ўлка ҳар бир алоҳида чоғларини очиқ ифодалаб турганга ўхшайди. Яна боягидек, эртактаги кемалардек, тилсимланган одамдек кўринаётган тоғ-тошларни кўздан кечирганича, бир бошқача хаёлларга борди. «Ким билади, буларнинг ичида бостирилиб ётган сирни йўқми!? Ҳозирги наслларга номаълум, банди бўлиб ётган ажойиб бир бошқача куч йўқми!? Шу тоғлар ичида мудраб ётган хазина йўлини ким билади... Мана шу оқ адир, сарғиш далада бир вақти келиб қўр-қут даласи бўларли ивитқи билан қор йўқлигига ким кафил?.. Бугунги наслларга жумбоқ сингари кўриниб, унсиз мудраб, мангу сукутини бузмай турган дунё, балки вақти келмаган замоннинг тилсими бўғиб турган дунёдир. Балки бир вақтлар бўлар, бир замонлар келар, шунда шу ерларда қадимги эртаклардаги шаҳарлар сингари қотиб турган, серрайиб қолган кучларнинг барчаси яна уйғонар...»

Абайнинг кўнглида шу хаёл билан бирга, бир қизиқ иссиқ хаёлдек яна бир аниқ бўлмаган истак пайдо бўлди. Қани энди, ўша дунёни, ўша замонни кўрса!.. Узоқ

умр кўрмаса-да, ҳеч бўлмаса, қандайдир бир жойдан, қандайдир бир пайтини топиб, бир кўзи билан мўралаб қараса-да, ўша замон, ўша даврни кўрса!..— деган армон, истак Абайнинг кўнглини қамраб олди.

Шу хаёлга бориш билан бирга, «хўш, ўша айтилган бўлажакка, бу дунё, бу даврондан нима боради, нима етади!» Уша шодлик кун, ёрқин замоннинг ҳожатига, бу чоғдаги нима керак бўла олади?— деб ҳам бир ўйлаб кетди. Албатта, мана бу бева замоннинг шумдираб турган дунёси ўша вақтларга ҳам шу ҳолича борди-да, ўзгаради. Хўш, одамлардан-чи? Бугунги қавм, бугунги жонлардан-чи?.. Тутилиб туриб, бу жиҳатини ўйлаганда Абайнинг қовоғи солиниб, юраги жирканч билан сиқилиб, борлиги сесканиб, титроқ босгандек бўлди.

Тўқиничга тўла, сўқмоқ йўлсиз замонда умр кечи-раётган озгина халқи бор. Унинг бугунги ҳаёти— хўрлик. У авом, нодон, уни бийлаётган куч-қувват қора алвасти, зулмат кучлар. Шунини ўйларкан Абай бир лаҳзада тўсатдан бир беомон хаёлга борди. «Шу ҳаётдан кетса ҳам бўлади! Ўлиб, ўчиб, йўқолиб, ўша бўлажак дунё учун кетса. Яна бир уйғониш учун, бир нафасга бўлса-да, қайта тирилиш учун ўлса... Бўлажакда озгина яшаб кетишга қайтиб келиш учун шундай бўлса» — деган хаёлларга ҳам борди.

Шундай юксак фикрларга бораркан, бугунги ҳаётдан нафратлангани шунчалик бўлдики, Абай биринчи марта шу ерда «энди ўлсам ҳам бўларди-ку, бўлди-да! Мен чекадиган сафар поёнига етганга ўхшайди. Ўлсам нима қилади!..»— деб ҳам ўйлади. Лекин, бу ранжиш, қон ютиб қайғириш оқибатида ўлим тилаш эмас эди. Бугунги машъумликни, бемаъни хўрликларни нафрат билан ўз ҳаётидан силтаб, итариб ташлашнинг тилагига ўхшарди.

Худди шу хаёлни ўйларкан Абай ҳалигина ўзига-ўзи берган саволларига кўчди.

«Дунё, яратилиш рост, мана шу турган Шунойи билан, Чинғизи билан, Қоровул, Болпонг, Оқадир, Ўрдаси билан у замонга бориши шубҳасиз. Қани энди бугунги халқдан, мана шу қавмдан, мана шу замондаги одамлардан ўша яхши замоннинг ҳам ҳожатига яраб борадиган нарса борми?.. Халқдан халққа етиб боргудек фазилат борми?!»— деб яна бир хаёлга бориши билан,

Абай шодланиб очилиб кетди. Лабларининг четида хиёл мамнунлик аломати акс этди. Унинг ёдига боядан бери юрагининг чуқур жойларида ётган, Дармен айтиб келган ишлар тушди. Бу кунларда ёвуз ҳам бор, қор бўртиб турган довул ҳам бор. Лекин, бугун кунн туғмас-да, туғиладиган кунига нидо ташлаётган қавм ҳам бор. Мана бу Бозорали айтган «армоним йўқ» деган алангали сўз, жон сўзи-ку. Ана энди шиор ташлаб чиққан беҳисоб халқ-чи?.. Абай билан туғишганман дейдиган, бир отанинг ўғли Қунанбой, Ўскенбой, Ирғизбойлар эмас. «Номусни сақлашга тиришдим» деган бўлиб юрадиган жигарсимонлар эмас. Мутлақо ота ўғли бўлиб, урондош бўлиб бирлашган кишилар эмас. Донгсиз овуллардан чиққан, отоқсиз ўғлонлар. Номус талашган, кек олиш учун чиққан эллик фазилат шу эмасми!? Омади келмаган кунда арзимайдиган бўлса-да, белги берган мана шу ҳаракат қанча-қанча сирдан дарак бериб тургани йўқми?.. Қўлидан аҳёнда бир келса-да, қўлидан шундай хулқ билан иш келган қавмнинг ўзи қандай! Бўлажак замонга ҳам фазилат зарраларини, қандайдир эгилик уруғини, донини ташлайдиган қавм шу бўлмасми экан?!— деб, холи туриб ўйлаган, узоқ ўйлаган бир ўйига шундай умид билан хотима берди.

Шунинг билан қош қорайгандан кейин яна аста-секин юриб, ёлғиз қайтиб келаётганида Абай бошқача бир ҳаяжон ичида келди. Ҳаяжонга солган оташин ҳодиса, ҳаёлига илк дафъа келган бўажак тўғриси эди. Уша бўлажак замоннинг насли билан, ўша куннинг сирларига қулоқ бергувчи идроклиси билан, Абайнинг ўзи энди сўз қотишиб, боғланиша берди. Шу жиҳатини ўйлаган сайин, энди Абайнинг кўнгли таскин топмай, тўлқинланиб жўш ура берди.

Агар у замон одами билан суҳбатлашадиган бўлса, қандай, қайси масалаларни Абайнинг ўзи олдин айтишга тиришар эди. Албатта, у замоннинг одамига бу гўё бир туташ жумбоқ-ку. У одам кўп ўйламаса, юрагининг чуқур жойларига бўйламаса, Абайни англаши осон бўладими?.. Тўқинчга тўла, сўқмоқ йўлсиз замонда ўсган мен сингари зотни яқин кўриши, тортиши арзонга тушадими?! Тимқоронғи саҳрода гала-гала нодон билан ёлғиз олишган эдим. Ҳолсиз қўлда биттагина жонсиз шам тутган эдим. Мен сингари изланувчини қабул қилувчи, осонгина тушуниб, била қоларми экан!..

Кўпдан-кўп айтадиган гапи бор, йиғлаб ҳам айтмайди, тортиниб ҳам сўзламайди, ўтинч ҳам қилмайди, фақатгина «англа мени, бил мени» дегисигина келади.

Кўнглини қамраб, ҳукмронлик қилаётган бир оташин тўлқин, иссиқ хаёллар улуғ кўксини чалпиб жўш урдирди. Абай шошганича уйга кириб, Айгеримга «шам ёқ-чи» деб бир илтимос қилди-да, тўшагининг бош томонидаги суяклар билан нақшбанд қилинган китоб шкафидан қоғоз, қалам олди. Катта тўғарак хонтахта ёнига лип этиб ўтира қолди. Айгеримнинг чароғон чироғи хонтахта устига қўйилганда Абайнинг шошилиб ҳаракат қилаётган эпчил қўли остидан бир ўзгача, илк дафъа яратилаётган шеър сатрлари қаторлашиб чиқа берди. Худди мана шу самарали кеч пайтида ҳақиқий шоирликнинг баланд чўққисига идроки, ҳисси билан юксалиб чиққан зўр санъаткорнинг ўзгача бир шеъри туғилди: келажак билан ўз замонасини бошқача бир ҳолда келиштириб, топиштиргандек бўлди. Хиёл нидо қилиб, ияк қоққандек ишора қилди.

«Юрагининг тагига чуқур бўйла,

Мен бир жумбоқ одамман, уни ҳам ўйла.

Тўқинчи кўп, сўқмоғи йўқ ерда ўсдим,

Минг-ла ёлғиз олишдим айб қўйма!..

Узи эргашмай, эрк бермай эл хит қилди,

Сен хотирла, тинч ухлат, боқ сўзимга!..»

Шу сингари «Улсам ўрним қора ер» деган шеъри билан Абай биринчи марта ўлимни оғзига олди. Бироқ, бу ўлим ҳақидаги гапларида барҳаётлик сирини ифода-лаш бор эди. Бахтиёр кучни қувватлаш билан йироқ-ларга сафарбар қилиш бор эди. Бу, қариб оҳ-воҳ қилган, гўрға маҳкум бўлган зорлининг айтадиган ўлим ҳақидаги гапи эмас. Дунёдаги, халқлардаги, замонлардаги барча ўлмас, ўчмас кучлар, мангу барҳаётликлар борлиғига борлиғи билан ишонган қалбдан чиққан, ўлим номидан айтилган ҳаёт навоси эди.

Абай шу шеърини ёзиб бўлиб, энди дўмбирада бир хушоҳанг куй топиб мулойимгина чертиб кетди. Ёзиб бўлганидан кейин, ҳозирги уй ичидаги кайфиятга мойил бўлиб очилиб кетди. Шунини фаҳмлаган Айгерим Зулиқога ишора қилиб, кўпдан буён ерўчоқ бошида қайлаб турган, бир неча бор тўбилгининг чўғи билан димланиб

турган самоварни келтиришга буюрди. Чой ҳозирлана бошлаган пайтда шаҳардан келган Кишкене мулла ҳам кириб келди. Шаҳардаги Мағаш билан Какитой Абайнинг ўзига махсус хат ёзиб юборишибди. Уша хатда Павловнинг бошқача бир саломини ҳам айтишибди.

Еш жигарлар билан яхши дўст шу гал Абайнинг шаҳарга келишини маслаҳат кўришибди. Мағаш билан Какитойнинг Абайни шаҳарга чақиртиришда уларнинг ўз фикрларидан ташқари сабаблар туғилганди. Кўп вақтдан буён, Семейда бошлари қўшилган бир неча катта элларнинг «обрўли» дейиладиган, «эсли-ҳушли» дейиладиган, «эл яхшилари», «эл оғаси» деб айтиладиган, оқ соқол, қора соқоллари ўзаро сўз юргизишаётган экан. Бу гапнинг бошлиқлари қаладаю-далада кўп элларнинг бошини қовуштирадиган Арғин, Қоракесек уруғларининг билимдон кишилари экан. Сиртдаги Керейнинг Бегеш деган билимдон одами, қуйидаги Керейнинг Рақш деган пухта одами экан.

Найман элидан Мотой, Сибондан бир неча отоқли одамлар бу гапга бош қўшишади. Булар ичида Мотойдан — Жумақон, Серикбой ҳожининг яқинлари қўшилади.

Тўбиқтига қўшни бўлган бериги Сибондан Қамбар, Қоплон деган кишилар аралашади. Қизилмўла элининг Уоқ, Мотой, Буросидан — Қозонғоп, Қонқўжалар ҳам чиқишади. Кўкен, Семейтов Уоғидан Сорке сингари, қуйидаги Билоғоч элидан Айтқозидек сўзамол, иш кўрган мансабдор аралашди. Мана шу бир тўп кишилар, шаҳардаги Қоракесек бойи Урозбойнинг қудаси, наmatфурӯш Сейсеке билан бир неча бор учрашиб, гапни бир жойга қўйишади.

Шунинг билан қўллашиб, тўпланишиб кўтарган гапларини энди кўзлаган ўтлоқлари сари буришади. Шундай қилиб, шаҳарда бу томондаги Билевбой ҳожи деган тунукавонлик, болохонадор катта уйи бўлган, бой ҳожининг уйига Абайнинг шаҳарга келган яқинларини зиёфатга чақирдишади. Билевбой ҳожининг меҳмонхонасига — иккинчи қаватдаги тўртта катта хонасига, эшикдан тўргача дастурхон ёзилган. Катта дастурхон атрофига узун кўрпачалар солинган, момик ёстиқлар ташланган, катта зиёфат берилаётир. Ҳар бир хонада ҳар ерга бир неча челақ қимиз кетадиган, «той сузган» дейиладиган, чуқур сариқ қамиш чораларни лим-лим қилиб, сап-сариқ қимиз қўйилган. Қимиз шопирилиб, кўп

меҳмонларга тинмай узатилиб турибди. Сирли заранг косалар дам тўлиб, дам бўшаб, у ёқдан-бу ёққа тинмай узатилиб турибди.

Сур қазилар қўшиб осилган семиз қўйнинг гўшти товоқ-товоқ тортилди. Мағаш билан Какитой аввалига бу зиёфатнинг маъносини англаша олмади. Улар учун кутилмаган бир гап ўша гўшт ейилиб, қимиз ичилиб бўлингандан кейин, кечикиброқ тортилган палов билан олча компот устида айтила бошланди.

Тўрт хонанинг ўттиз-қирққа яқин киши сиғадиган энг катта хонасининг тўрига «Абайнинг ўғли» деб Мағашни, «иниси» деб Какитойни чиқаришганди. Бу мажлис аҳлининг ички сирини яхши биладиган Шуборни, Азимбойни айтишибди. Улар ҳам тўрдан, Мағашнинг ёнидан жой олишди. Шуларнинг қаторида ўтирган Серке билан Бегеш — Уоқ билан Керейнинг сўзамол, хушмуомила одамлари, Мағашга қараб, галма-гал сўзлашиб, бир гапни бошлашди.

Бир оздан кейин Мағаш билан Какитойнинг аниқ англашича, булар Абайнинг бошидан кечган, ўтган йилги оғир иш ҳақида гап очишмоқчи экан. Мағаш билан Какитой ўз улфатлари ичида кўп эшитишмайдиган ҳашамдор, ўймакор гаплар аввало Бегешдан чиқди.

— Биз Абай ҳақида, асалимиз, қадрдонимиз Абай оғанинг ҳақида сўзлашмоқчимиз. Абайга бола, бизларга уни бўлган ёш жигарлар, мана шу тўпни, сенларнинг мана шу ўтирган учта-тўрттангни ўртангга ташламоқчи бўлаётган бир чигал тугуни бор, чироқлар! Сенлар орқали биз Абай мирзага салом йўлламоқчи бўлаётирмиз. Биз деганимиз кимлар? Мана, атрофга кўз ташланглар-да, кўринглар-чи! Бу ерда Арғин оғадан Қоракесекнинг яхшилари бор. Юқоридаги-ю, қуйидаги Қоракесек отангнинг болалари бор. Баланддаги-ю, пастдаги Найманларнинг азамати ҳам бош қўшиб ўтирибди. Худди ёнларингизда ўтирган Серке мана бу. Мана шу шарофатли дастурхон устида бизларнинг бошимизни қўшиб ўтирган Билевбой ҳожи бўлсин, булар кимлар? Кўз етган билан сўз етганга зеҳн солсаларинг «умум қозоқ» деган шу. Бу тўрт арқоннинг ўғиллари, Урта юзнинг қаторлашиб келган тўдаси денглар! — деб, ўз улфатлари тўғрисида гапириб келиб, энди гапни Абай устига кўчирганда, учига чиққан нотиқлигидан қилди.

— Абай ким эди, у Тўбиқтининггина Абайи, эдими?

Йўқ, умум Уртаюзда, ҳаддан ташқари, отилиб чиққан югуригим эди!— деб келиб, яна бир Абайни кўкларга кўтарган пайтда «у ким эди?» — деб, ўзи савол ташлаб кетди-да, чертиб-чертиб сўзлай бошлади.

— У қўнғироқли жингалак нордек, кўпларга кўп фойда келтирган кўклам ёмғиридек яхшимиз эди!— деганида, яна шу сингари ҳурматловчи, мадҳ этувчи сўзларни Серке илиб кетди.

— Тили булбул, оёғи дулдул деганимиз Абай эди!— деб Серке энди мақсадга кўча бошлади.

— Кўчнинг таскин топгани, кўкаламзорга қўнгани, довнинг таскин топгани, холис қозига боргани!— деб силлиқлаб айтмоқчи бўлаётган масалага ишора қилиб ўтди. Янада Абайнинг фазилатларини мақтаб, гап айлантириб келди.

— Утга солиб эритсанг-да, олтин сира жез бўлмас, оёққа чўлғов қилсанг-да, асл ипак-бўз бўлмас! Бизларнинг Абай фазилатларини ҳор қиладиган ўйимиз йўқ!— деб қўйди бир.

Шу чоғ Айтқози ҳам қирдаги-ю, қуйидаги беҳисоб халқнинг кўнглини билдириб, Абай жафо чекса-да, халқнинг ғамхўри эканлигини кўрсатди. Халқ ғамини ейдиган яхшининг йўли осон бўлмайди. Эр-азаматнинг бошига у қимматга тушадиган оғир салмоқ эканлигини нотиқлик билан маъноли қилиб сўзлаб келиб, ўзича чуқур маъноли бир гапнинг учини чиқарди.

— Қўрғошиндек эриб балқисанг, жафо чекиб халос урсанг, мақсадга тўғри борасан!— деганларидек, Абай ўзи учун эмас, халқ учун изланиш билан қийналаётган эди. У ўртанаётган ўт, эл ғамининг ўти эди!— деб энди ўзгалар айтмаган яна бир масалага кўчди.

Шу сингари ҳар элнинг тўдасидан битта-битта одам мажлис аҳлининг мақсадини айтиб ўтгандан кейин, даставвал гап бошлаган Береш қайтадан ўша чигал тугунга тўхталди. Янада Мағиш томонга ўгирилди-да:

— Ёшинг ёш бўлгани билан «ёшлиқ ўтлик, қарилик қуллик» деган Мағиш чироқ. Қирғинда қиров тушмай ақл топадиган, йўл топадиган ҳам ёшлар бўлади. Самарқандни шопириб юрсак-да, қариларнинг ҳаммасини иқрор бўладигани ёш юракнинг қарори бўлади. Бизнинг кўп умидимиз сендан. Айтадиган гапимиз манз бу иккита бошқа юзнинг одами билан юзма-юз келсак, Абай тўғрисида юзимиз шувит бўлиб қолди. Биз, Улуғ

юз билан Кичик юзнинг одамига, ягона яхшимизни жароҳатлаб ўтириб, қандоқ қилиб тўғри қарай оламиз. Абай мирза бизнинг бир саломимизни қабул қилсин! Тарғил тошлоқнинг йиртқичларини ювош қилиб қўядиган куч-қудрат ҳам бор! Айбдорларни оёғига йиқитамиз. Тели-тентакларнинг тобини олиб, йўлга соламиз. Мана шу ниятимизга «хўп» деган жавобини кутамиз. Бизларга ҳомий бўлиб, «излайдиганингни излай бер» деган рухсатини олиб беринглар. Мағаш, Какитой, Шубор, Азимбой мирзалар — ҳаммангизга мана шу мажлис аҳлининг айтадигани шу! Олдиларингга дангал қўйиб, кишанладик. Жавобларингни бугун бераёямиз, эрта бераёямиз, тўпимиздан бир-иккита кишини танлаб олинглар-да, айтинглар!— дейишди.

Мажлис аҳли Абай атрофидаги ёшлардан очиқ жавоб ололмади. Мағаш билан Какитой очилиб жавоб қилғуси келмади. Шубор билан Азимбой ҳалиги уч-тўрт киши сўзлаётган ҳар гапнинг устида бир оғиз жуфтлаб қолишди. Улар берилиб, розилик беришга ҳозир туришганга ўхшайди. Бироқ, кўпчиликнинг юзига тикилиб, жавоб кутаётгани, Абайнинг ўз ўғли Мағаш бўлди. У чечанлар билан сўзамолларнинг оғиз кўпиртириб сўзлаётган ёғлама тилига ҳайрон ҳам қолмади, эриб ҳам кетмади, ичидан совуқ, синовчи бир вазият олди-да, ўнғайсизланмай-нетмай қисқагина жавоб қилди. Унинг айтгани: гарчи бу гаплар Мағашга қаратилиб айтилаётган бўлса-да, унинг ихтиёридаги гаплар эмас, Абайга йўлланган. Мағаш Абайдек отани бийлаб ўрганган бола эмас. Шунинг учун отасининг ўрнига жавоб бера олмайди ҳам, бермайди ҳам.

— Мақсадингизни англадик. Асосан бу гаплар тегишли бўлган одамнинг нима дейишини сизларга етказиш, бизнинг шу бугунги ўтиришдан бўйнимизга олиб кетган бурчимиз бўлсин!— деди.

Шундан ортиқ гапни ўзи ҳам гапирмади, сўзлашга оғиз жуфтлаб ўтирган Шуборларга ҳам йўл қўймади. Ўтиришдан Қунанбойнинг тўртта набираси бирга қайтишди. Йўлда Мағашни юмшатиш ниятида, аравада бирга кетаётган Шубор янада: «Ҳалиги эл одамларининг чечанлигини қара, зап тутилмаган гаплар чиқдими оғизларидан. Сан қўй, ман санчаман дейишади-я!»— деди.

— Азимбой ҳам унинг гапини қувватлай кетди.

— Ундоқ десанг, аниқ чечанни мен шу ерда кўрдим. Ҳаққоний гаплар-ку «гилам тахтасидек»¹ — дегани шу-ку, ўзи!

Мағаш бу икковини бараварига эрмак қилди.

Топган экансизлар ҳақиқий чечанни. «Бемаъни бир хил бийлар, зўр беради маталга», — дейилган бўлса керак?

Какитой хурсанд бўлиб, шарақлаб кулиб юборди.

Мағаш кулмади. Мана шу ўтиришга Мағаш билан Какитойни ростини айтмай олиб боргани учун ичидан Шубор билан Азимбойни ёқтирмай, жини қўзғаб кетаётган эди. Энди Какитойнинг ҳалиги кулгисидан кейин Абайнинг отоқли шеъридан икки сатрини Шуборга ўгирилиб қараб, эслатиб қўйди.

«Эски бийдек ўтирибман беҳуда мақол ўқиб.

Эски шоирдек турибман мол учун зорлаб...» —

деган гап ёдингдан чиқибди-да, Шубор! Шоир ҳам ўзинг, мақбул ҳам ўзинг, бирор йўл янглишсанг-чи — а! — деди энди аниқ-таниқ кесатиб.

— Ҳа нимада янглишибман, Мағаш, нима деяётирсан? — деди Шубор нимадандир ўнғайсизланиб, Мағашга яқинлашиб.

— Оббо, қоч нари! Шу ўтиришга мени олиб борганда ҳеч бўлмаса тўғрисиини айтибоқ олиб борсанг бўлмас эдими? Отамнинг дарди-аламини ёдланма гаплар билан, хушомадгўй сохта чечанлик билан даволамоқчи эдингми?! — деди. Шуборга орқасини ўгириб, бошқа гапларга хотима берди.

Ўша ўтиришдан кейин Мағаш билан Какитой «шу вақтларда шаҳарга бир келсангиз қандай бўлади» деб Абайга хат ёзишганди.

Абай шаҳарга келгандан кейин Мағаш билан Какитойдан бу ерда бўлган гапларни яна эшитди-да, индамади. Жавоб қилмади. Қандай қарорга келгани Мағашга ҳам номаълум бўлиб, бу гап гаплигича қола берди. Унинг эвазига Абай ўзини соғиниб кутган, кўришга шошилиб келган Федор Иванович Павловни ўзгача хушчирой билан қарши олди. Ўтган йилги оғир воқиядан бўён икковлари кўришганлари йўқ эди. «Шунинг билан

¹ Ранг-баранг, пишиқ тўқилган маънода. (Тарж.)

Абай саҳрода беҳисоб душманларнинг қуршовида қамалиб қоладими», «қайғу босиб кўнгли чўкиб кетадими?» — деб Павлов бу кезларда Абайни кўришга кўп интизор эди. Яқинда Мағашни уйига чақириб, Абай ҳақида кўп эшитиб, билиб олган эди. Шундан кейин Мағашлар чақиртириб ёзаётган хатда «шаҳарга келсангиз яхши бўлар эди» — деб бу ҳам маслаҳат бериб юборган эди.

Аввалига қисқа-қисқа сўрашиб, алангали, дўстона кўришишдан кейин, Павлов шошмай сўрамоқчи бўлган бир гапи бор эди. Ҳозир Абайнинг чакка сочлари оқара бошлаган. Нурли кўзларининг атрофига тушган ажинлар кўринади. Шунга тикилиб, ўйланиб қараб ўтирганича Павлов: «Қалай, Ибрагим Кунанбаевич! Ҳозир тирикчилик қалай, кўнглингиз қалай?» — деди.

Абай ҳам Павловнинг чиройли мовий кўзларига иссиқ нигоҳ ташлади. Жуда ишончли одамга камданкам айтиладиган бир сирини ҳақиқий шоирларча қизиқ бир таққослаш билан айтди.

— Тириклик дейсизми, Федор Иванович!? Тириклик деган, дунё деган, менинг билишимча, ўзининг мана шу куни-туни билан кулча бўлиб ётган бир ола илон-ку. У ўқилон бирда уради, бирда чақади. Шундай қилиш унинг мавжудоти-ку! Мана дунёнинг ишлари шундай, Федор Иванович! — деб қўйди.

Чехрасида ўйчанлик, истехзо акс этиб турибди. Совунган кенг, идроки донолик сингари юксалиб турган фикр илҳоми намоён бўлмоқда. Тўғри, ҳалиги гапларни Абай қозоқчалаб қанчалик санъаткорона ифодаламасин, русчасига худди ўйлаганидек қилиб етказиши қийин эди. У Федор Ивановичдан узр сўраб ўтириб, тутилиб сўзлаб, қийналиб етказган эди.

Лекин айтилган шоирларча таққослаш ва ундаги кўзланган фикри Павловнинг кўнглига тез ўтириша қолди. У бошини чайқаб туриб, шодланганидан қизариб, қаттиқ хоҳолаб кулиб олди. Ичидан: «қандай шоир, файласуф шоирлик фазилати бор Ибрагим Кунанбаевичнинг» — деб ўйлади.

— Тўғри, Ибрагим Кунанбаевич, баъзан ҳаётнинг шу сингари машъум бўлишлиги ҳам тўғри. Бироқ, уни мангу шундай, бор қавмда шундай дейиш тўғри эмас. Яна ҳатто адолатдан эмас! — деган даъвони қилди.

Абай дарҳол фикрини аниқлаб:

— Албатта, у гапингиз тўғри-ку, лекин сиз мен кечирган ҳаётни сўрадингиз, мен билган турмушни айт дедингиз, шунинг учун айтаётирман-да!

— Шунда ҳам умидсизлик шоир тутадиган йўл эмас.

— Шоир кимга ёзади. Атрофидаги аҳвол ҳалиги бўлса, нима учун ёзади?

— Кимга дейсизми? Мен айтсам, ҳалиги даставвал айтган маъноли гапингизнинг ўзида қанча-қанча шоирлик ётибди. Унда яна донолик ҳам ўрин олган. Сиз бор нафасингиз билан ҳам шоирсиз, ҳам устоз. Сиз хоҳланг, хоҳламанг, ўша санъат сизнинг ичингизда ўз-ўзидан туғилади. Шундай экан, сизга тинмай ёза бериш керак!— дейман.

— Ким учун, кимга атаб ёзай?.. Кимга керак?

— Ҳа, айтиб берай. Бугунгининг озчилигига, келажак куннинг кўпчилигига атаб ёзинг!— деб Павлов ниманидир хотирлаб, жуда хурсанд бўлиб кулиб юборди. Унинг топиб гапиришидан, шоирона далилидан, Абай ҳам ночор ўйланиб, жим бўлиб қолди.

Энди Павлов ҳалиги, қисқача айтган гапини Абайга яхшилаб, тафсилий равишда сўзлаб берди. Унинг ўзи кўрган, ўзи билган Абайнинг шоирлигига алоқадор кўп гаплар бор экан. Бошлигини Затон ишчилари қилиб кўрсатиб, бу томондаги мойканинг ишчиларини айтиб ўтди. У томон билан бу томоннинг тери заводи, булғори заводи, паром, қайиқ ёқасидаги ишчиларга Павлов кўп араллашиб, оралаб юрар экан. У Ўжеркенинг, Секленкенинг, Жўломон жотоқлари билан бу томонда қайиқ оғзидан қуйи ердаги қозоқ қашшоқларини яхши билар экан. Утинчи, пичанчи, қоровуллар оғир меҳнат аҳли жойлашган ерларни ҳозир мана шу шаҳардаги кўпгина қозоқ кексаларидан кўра зиёда оралаб, билиб олибди. Ушаларнинг ичидан кўп одамларнинг номини ҳам айтиб, Абайни ҳайрон қолдириб, севинтирганича ҳикоя қилиб берди.

Бу томоннинг Жўламон овулидан бошлаб, қайиқ оғзининг орқасидаги мўйна заводини оралаб чиққанини гапириб берди. Ундан нари Қорашўлоқ, Байгелишағала, Кенжебой, Кўктароқти, Жалпоқ сингари ғуж ўтирган кўп элларни хотирлади. Шаҳар атрофидаги кўп қашшоқларнинг, жафокаш меҳнат аҳлининг кун кечирishi-га зеҳн солиб, қол-аҳволларини суриштириб, анча кезиб-

ди. Шубҳа туғдирмаслик учун баҳона қилиб, елкасига милтиқ осиб, ёнига битта қари чўлоқ итни эргаштириб ҳам олибди. Кўпинча қўли бўш вақтларда — шанба, якшанба кунлари Затон ишчиларидан Сеитни, Абенни бирга олиб юрар экан. Баъзан Сейл сингари қайиқчиларни ҳамроҳ қилиб олар экан. Қаердаки шу сингари қозоқларнинг излагани гап эмас, меҳнат бўлган қавми бор экан, ҳаммасининг оғзида Абайнинг сўзлари, Абайнинг куйлари — жонию тани, нонию суви экан. Павлов билган кишилар орасига жуда ёйилиб, сингиб кетган экан.

Павлов ўтган йилдан буён шу гапни Абайга айтишни катта бир мақсад қилиб олган экан. Қўшбикеда содир бўлган воқиядан кейин, айниқса, бу ердаги халқнинг Абайни нақадар ўзининг ноёб одами қилиб олганини айтишга шошиларди. Павлов ўзининг мана шу гапи — Абайга айниқса қанот битиради, деб ўйларди. Негаки, Павлов оддий қозоқ китобхоналарининг бири эмас, рус халқининг ўғли. Абай шеърлари унинг элида қандай қадр топганини кўриб, Павлов берадиган гувоҳлик холис одамнинг гувоҳлиги. Қимматли, салмоқли, бебаҳо гувоҳлик бўлмоғи керак. Шунинг учун ҳам Павлов бугун Абайга айтаётган сўзларни кўпдан буён ичида сақлаб юриб, энг ажойиб дўстнинг хабаридек олиб келганди.

Абай бугун унинг шу ҳақдаги сўзларини анча вақтгача эшитди. Чиндан ҳам шодланиб, қувониб ўтирди. Павлов Затоннинг санъаткор, ҳамиятли ишчиси — Сеит тўғрисида ҳам гапириб берди. У Павлов билан бирга чиққан пайтларида, Семей атрофидаги ҳалиги кўп овулларнинг беҳисоб хонадонлари буларни шодланиб қарши олишар экан. Булар тушган уйларга кечаю кундуз босириб келишиб, ўлан тинглашга, шеър эшитишга уринишар экан. Эшитганини уқиб олишга тиришадиган ёшларни, болаларни, баъзан ашулачиларни, хушчақчақ санъаткор қиз-жувонларни ҳам Павлов кўп кўрибди.

Шунинг билан бирга, Павлов шаҳарда, у томон-у бу томондаги баъзибир рус мактабларида, интернатларда ўқиётган қозоқларнинг ёш ўспирин янги бўғинлари борлигини эслатиб ўтди. Улар ҳам ёзда элларига бориб, қишда шаҳарга келишади. Халқидан узилиб кетган ёшлар эмас. Ушаларнинг тарбиясига ҳам Абай ўзининг кўп шеърлари, куйлари билан бош қўшаётганлигини

унутмаслиги шарт. Павлов шу йўсинда Абай қилиб келаётган иш билан бу кунларда унинг ҳафсаласи пир бўлиб, совуниб боқа бошлаган тирикликнинг, ҳаётнинг маъноси тўғрисида чуқур танқидий фикр юритиб, дўстларча айтиб ўтди.

Абай Павлов айтган гапларни, унинг кўпдан буён ўзи учун сақлаб юрган гаплар эканлигини энди яхши англаб, ихлос билан берилиб қулоқ солди.

Икковининг кун бўйи давом этган суҳбатлари бошланган пайтда Павлов Абайга келажак тўғрисида ҳам гапирган эди. Энди Абай кўпдан буён кутилаётган келажак, мажҳул келажак ҳақида Павловдан аниқлаб сўради.

— Келгуси ҳаёт қандай бўлади, ўшани бир айтиб беринг-чи?! Келажакда яхшилик бор деймиз, ўша келажак қайси замонда келади? Шарпаси ҳеч пайқалаётирми? — деди.

Сўнгги кезларда Абай ўзига-ўзи қайта-қайта бериб юрадиган мана шу жумбоқ саволини, энди бор салмоғи билан Павловнинг ўзига берди.

Бу гал Павлов илгарилар учрашиб юрган чоғидан кўра жуда ҳам ишонч билан сўзлади. Бир масалани жуда ҳам ётиғи билан айтди.

— Энг аввало, Ибрагим Кунанбаевич, ўша кўпдан айтилаётган яхши келажак аниқ бўлади, келади. Илгари ҳам биздан илгариги бўғинлар порлоқ кунларга ишонч боғлаб ўтса, бизлар энди ўшани кўришга умид қилсак ҳам бўлади. Шу қадар очиқ, шу қадар аниқ, яхши дунё, янги бир замон келади, Ибрагим Кунанбаевич! Унга шубҳа қилманг! — деди.

Абай: «Ўшани йил билан тахмин қилинганда қанча вақтда бўлади» деб аниқлаб сўради.

Павлов «Ҳозир, албатта, йил билан ўлчаб айтиш қийин!»—деб Пушкиннинг Сибирга ёзган мактубини айтиб берди. У бундан етмиш-саксон йил муқаддам пешқадам одамнинг умидини, порлоқ ишончини ифодалаган экан. Шундан кейин Павлов Белинскийни эслаб, у эллигинчи йилда, юз йилдан кейин, бизнинг ўрнимизга келадиган наслининг, қавмнинг бахтли нурга тўла ажойиб ҳаёти бўлишлигига қаттиқ ишонч билдирган эди. Мана, ўша гапларнинг ёзилганига ҳам эллик йилча бўлиб қолди. Мана ҳозир, тўққиз юзинчи йилга кириб келаётганда бизнинг бир гуруҳ қавмимиз, ўша ёрқин, яхши кела-

жак жуда яқин қолди деб билишади. Ушани ўз қўлла-ри билан олишга уриниб, тиришаётирлар. Бу қавмнинг минбаридан қараса, яхшилик даврони яқин кунларда тақалиб келиб турганга ўхшайди! — деб яна бир қизгин ишончли ақидасини оча бошлади.

— Уша дунёнинг энг катта янгилиги нима бўлади? Энг очиқ, кўпчиликка кўринадиган аломати нимадан бошланади? — деб шу гал Абай аниқлаб, нақдонасини сўради.

Павлов бу ҳақда нақдонасини гапирди. Товчшини пасайтириб, Абайга энди жуда махфий бир сирни сездирди. Унинг айтишига кўра, энг катта аломати шу: мана бу подшонинг ҳукмронлигига хотима берилади. Подшо тожу тахтидан қулайди. Ушандан пастга қараб санай беринг. Қозоқлар кўп гапирадиган ана у саккиз сената, министрлар, жондороллар, мана бу ўязлар, ҳатто ана у сизларнинг бўлисларингизгача бор ҳукмронлик, амри-қудратнинг талқон-талқони чиқиб, йўқ бўлади. Ушанинг ўрнига халқнинг тилагига мос келадиган янги дунё барпо бўлади. Мана ўша келажак ҳақида менинг бор айтадиган гапим шугина! Уни менгина, шу ердаги хаёлпараст Павловгина айтаётир деб билманг. Айтилиб ҳам, ёзилиб ҳам, тасдиқланиб йўл бўлиб, қанча-қанча эр-азаматларни бошлаб келаётган орзу билан асли мақсад шундай. Бунга ишонинг! — деб сўзига хотима берди.

Павлов айтган гаплар ўзгача бир шуълали қуёшнинг нуруни сочгандек Абайнинг кўкси ёришиб кетди. Шунинг учун ўзича тахминан мўлжаллаб, ўлчагиси келди. Қаддини ростлаб: «Энди ҳеч бўлмаса ўша яхшилик бизнинг болаларимизнинг даврида туғилади деб мўлжалланса бўладими, йўқми?» — деб сўради.

Павловнинг фикрига кўра унга биратўла ишониш мумкинга ўхшайди. Мана, бугунги учрашувдан Абайнинг олган руҳий озиғи шу сингари бир катта қувончли тортиқ бўлди. Кўп вақтлардан буён хира тортиб ётган кўнглини, асти очилмай кетган қовоғини шодлантириб очиб юборган ноёб суҳбат бўлди.

Бугун шу суҳбат устида Абай ичкилик олдириб, меҳмони хуш кўрадиган қовурдоқ қовуртириб, ўзи ҳам кўп вақтлардан буён ичмаган ичкиликдан ичиб ўтириб, суҳбатлашди.

Икки дўстнинг ҳалиги суҳбатларидан кейин Абай Павловга ўзининг сўнгги йилларда ёзган шеърларини айтиб берди. Айниқса, Лермонтовдан таржима қилган, Лермонтов орқали Байрон, Гётедан таржима қилган баъзи шеърларини дўмбирада айтиб, мана бу дўстига ўзи куйлаб ҳам берди. Эл ётар пайтда Павловни кузатиб чиқиб ўзининг трашпанкасига ўтирғизиб, дўстнинг илтимосига кўра Абай бир ваъда берди. Шу гал шошилмай, шаҳарда анча вақт туриб, Павлов билан тез-тез кўришиб турадиган бўлди. Павловнинг маслаҳатига кўра, бу йил худди шу гал шаҳардаги меҳнат аҳлининг кўп гуруҳларига араллашиб, яқинлашиб юриб, уларни билмоқчи, танишмоқчи ҳам бўлди.

Павловнинг яна бир маслаҳатига кўра бу йил шаҳарда ҳар бир мактабда, мадрасаларда ўқиётган қозоқ ёшлари билан ҳам танишмоқчи бўлди.

Абай бутун вужуди билан истайдиган дўстнинг суҳбати даставвал учрашганларида шу зайл тамом бўлди. Келаси кунлардан бирида, Абай шаҳарга келишига сабаб бўлган иккинчи масаланинг бир пайти келди. У келиши олдидан Билевбой ҳожининг уйида бўлган ўтириш билан, Мағашнинг жавоби ҳақида Абайнинг сўрашига кўра, Какитой батафсил айтиб берганди. У сўзлаб бўларкан, Мағашнинг хулқи ўзига жуда маъқул бўлганини англади.

Мағашнинг ўша ўтиришдагина эмас, кейин Шубор билан Азимбойни кесатиб танқид қилганини Какитойнинг ўзи ҳам қувватлаб айтиб берганди. Абай Какитойнинг бутун гапини эшитгандан кейин, ҳаммадан ҳам Мағашдан хурсанд бўлди. Бу хулқиҳушгина эмас, эсли ва одамгарчилиги бутун азамат. Айниқса, унда ор, одамгарчилик деб Абай ёзиб, ўғит тариқасида айтган фазилатларнинг борлиги аниққа ўхшайди.

Бу ҳам Абайнинг кўнглига яхши бир юпанчиқ бўлди. Шундан бошқа, тунов кунги бир тўда кишининг Мағаш билан Какитойдан кутган «Абайдан олиб беради» деган жавоби ҳақида янгилик бўлмади. Абай у қозоқлар қўзғашган гапларни Какитой билан сўзлашганда ҳам жавобсиз қолдирди. Кейин Мағаш билан Какитой икковига Бегеш билан Серке одам юбориб: «Абай қандай жавоб қилди экан» деб сўратишган эди. Унга Мағаш яна қисқагина, дудмол жавоб қайтарди. «Шаҳарга ўзи келди-ку, бизлар орқали айтадиган гапини эшитма-

дик. Кўнглида қандай гапи борлигини билгилари келса, ўша қардошларнинг ўзлари сўраб била қолишсин!» — деб, Мағаш ўзи билан Какитойнинг бошини эндиги жавобдан, гапдан четга олиб чикди.

Шу гапдан бир кун кейин Абайнинг олдига «Абайни кўргани келдик» деб бир тўп одам келди. Булар — Керейларнинг Бегеши, Уоқларнинг Серкеси, Наймон, Сибонларнинг Қамбари, Қоракесекларнинг Оқпони, қисқаси — тунов кунги «тўрт аркон, Ўртаюзнинг тўпи» дейилган гуруҳдан атайин келган кишилар. Ҳалиги тўрттови билан бирга қарағай ичидаги Белоғош элининг ҳозирги пухта, етук деган одами, асли зоти тўбиқтилик — Айтқози бирга келибди. У Абай билан меҳмондорчиликларда бирга бўлиб юрганидан, ҳалиги кишилар атайин чақиртириб, бирга ола келишибди.

Абайнинг ёнига келганларида ҳам гапни аввал Бегеш бошлади. У Абайнинг олдида ҳам ўзининг йироқдан гап айлантириб келишга одатланган чечанлигини қилди. Одатдаги машқини бузмади. Гапнинг орасида аввало Абайнинг билими ноёб эканлигини бир қўшиб кетди. Шу орада: билим бахтнинг юбормас қозиги, билимсиз бахт аллакимлар озиғи деб қофиялаб ҳам қўйди. Шундоқ, Абайдек яхши кимса, нодон элни яхшиликка бошлаш йўлидан айниса нима бўлади?! Халқ устозидан айрилганда, нима топади? Эл нима? Эл — яхшиси билан эл. Бошлиқ бўлмаган элда эллик фазилати борми? Саробдек жилва қилиб, совун кўпигидек учиб, сўниб кета беради-да? Яхши деган осонми, у ҳадеб учрай берадими? Учрай бермайди. Кўплар бор, оғзида ойни олади, қўлидан қўшоёқни уриш ҳам келмайди! — деб тингловчиларнинг дилига ўтиришадиган жуда таъсирли гаплар гапира бошлади.

Гап шу ерга келганда, Абай Бегешнинг нотиклигига тан бериб ўтириб, бир оғир хаёлнинг бир аччиқ ҳақиқатини ўша Бегешнинг чечанлигига мослаб туриб, унинг оҳангжамадор тилига қарата сўзлаб, қисқагина қилиб айтди.

— Оббо, Бегеш-эй, шу айтган гапларингнинг ҳаммаси тўғри бўлганда яна қолаётган ҳасрат ҳам бор-ку. Қорамиқнинг дони бўлгунча, буғдойнинг сомони бўл! Ёмон қавмнинг яхшиси бўлгунча, яхши қавмнинг ёмони бўл, деса нима дейсан!? — деб Бегешни бир оз гангитиб, тўхтатиб қўйди.

Энди айланиб келган гапни Айтқозин илиб кетди. У: «Яхши одамни хурсанд қиладиган ҳаёт йўқ, маст-аласт бўлмасанг тирикчиликдан фойда йўқ» деган Абайнинг ўз сўзини хотирлаб ўтди. Яна Абайнинг шеърларини, сочма фалсафий сўзларини ўқиб юрган, ёдида сақлаб юрган киши эканлигини пайқатиб, бугунги кунда идрокли одамга шодликдан қайғу кўплигини ҳам эслатиб ўтди. Шундай қилиб, у эпчиллик, чеварлик билан ўз фикрига кўчди. Ёмон бўлса ҳам ўз фикрига кўчди. Ёмон бўлса ҳам ўз эли, нодон бўлса ҳам ўз аҳли. Яхшиларда уэр бўлмаса, дунё—дунё бўладими?— деган бир фикрни ҳам ўртага ташлади. Мана шу жиҳатларни айтиб келиб, у: «Абай оға, ўз ўғитларингиздан менинг яна англаганим бор эди. «Яхшиликка яхшилик ҳар кишининг ишидир, ёмонликка яхшилик мард кишининг ишидир» деган гапингизни уққандек эдим. Шу тўғриларидан сизга «мардим деб келиб ўтирибди-да, мана бу халқингиз» деди.

Абай Айтқозини аслида ақлли, сўзамол, сермулозимат деб биларди. Мана бу ерда Абай жавоб ўйларкан, жуссаси ихчам, лекин кўркем, қизғиш кулча юзли, пешонаси кенг Айтқозининг ўйчан, сарғиш кўзларига мароқ билан боқди. Абайнинг билишича у чин кўнгилдан сўзлаётир. Лекин, ўша кўнгилдагини изҳор қиладиган жой бу ер эмас. Кечириладиган киши Урозбой эмас. Булар нима дейишмасин, уни Абай билганидек билишмайди. Урозбой бўлса, аллақандай, пайқамай қадам қўядиган, билмай янглишадиган киши эмас. У ўзининг қабиҳлигини аниқ, мустаҳкам йўли қилиб, ёпишиб олган киши. Унинг оти Урозбой эмас, ёвузлик. Ушани қисқагина қилиб, тахминан гап келтириб эслатди-да, Абай сўзининг охирида бутун катта гавдаси билан Айтқозига қайрилиб, энгашиб, бир чуқур маъноли фикрини, шу чоқ айни вақтида оғзига келиб қолган лаёқатли қарорини айтди.

Ҳалиги сен айтган гапнинг ўрнига бу ерда бошқа бир фикр ўринли бўлмасми? Ёвузга айтган яхши сўз — сувга ёзилган шартга тенг эмасми?— деб, мана бу ўтирган тўрт-беш кишини ажойиб ўткир идроки билан танг қолдирди.

Серкс ҳамиша Абайнинг сўзларини эшитишни яхши кўрарди. Айниқса, ўтган йили Орқатдаги Ўлербешнайда ўз элининг устунларини Уоқларнинг кўпчилик мўмин

халқига йиқитиб берган гувоҳлигидан кейин, у Абайни орқасидан мақтаб юрарди. Ҳозир Серке шодланиб кулганича, Абайнинг ҳалиги гапини жуда хурсанд бўлиб қарши олди. Кўнглидан: «Абай қошига келсанг, мана шу сингари бир заковат ундириб, ўлжа топиб кетасан» — деган гап ўтди. У Абайнинг ҳалиги ўринлатиб айтган гапидан шодланиб кулганича чин кўнглидан мақтай кетди.

— Баланд кўрғон қоядек, кўланкали дарахтдек! — деб Абай мирза, қозоқ боласидан бировни оғизга оладиган бўлсак атайдиганимиз ўзингиз эмасми! Сизни сақлай олмасак, бутун Уртаюз бўлиб кироин эл кетмаимизми? Уша фазилатингизни йўқлаб келиб ўтирибмизда! — деди.

Абай бунга ҳам унча эрий қолмади. «Фазилат деган сақласа фазилат, булғаласа, оёқ ости қилса, тиниғини лойқатиб хўрласа ёки синдирса у фазилат бўлармиди? Ушани ўйлаш керак-ку!» — деган фикрни айтаркан, эндиги гапини бир яхшининг гўзал фикрини келтириб тасдиқламоқчи бўлди:

— Отоқли Шайх Саъдий: «Бадахшоннинг лаъли тошини синдириш осон, лекин синдирганингни улаб кўрчи» деган-ку! — деб яна жим бўлиб қолди.

Мана шу тўпнинг ичида Қоракесеклардан келган, Абай билан кўпдан таниш, қанча-қанча марта Абай билан улфатларда ҳамдастурхон бўлган шаҳарнинг бир чечан қозоғи Қалий эди. Уни «Қалий Оқбосов» деб шаҳарлик қозоғу татарларнинг ҳаммаси билимдон одам деб билишарди. У Абайнинг ҳалиги гапига ўзи билган, бир ўрнак бўларли гапни илова қилиб гапирди.

— Дон ташиётган қумурсқага тегма, ҳаёт учун курашаётир. Ҳаёт шунчалар ноёб нарса! — деган-ку Фирдавсий. Едингизда бўлса керак, Абай мирза. Сени йўқловчинг бўлганда, ўша элининг донини ташиётган қумурсқаси деб йўқлагим келади-да. Бунинг учун мен айбли бўлмасам керак. Мана бу келган қардошларинг ўртадаги гапни шунчаки бир беҳуда гап тарзида бошлагани йўқ. Айтила берса гап кўп-ку! — Бироқ худди шу жойда «оғиз — дарвоза, сўз — шамол!» — деб ярашмаган ишни ялғаштирайлик деб ўтирганимиз йўқ. Ақлимиз етса, қўлимиздан келса бир тарафингни яхшилик, бир тарафингни ёмонлик деб, хўп билиб туриб, ўша яхшилик билан ёмонлиkning ҳисобини тўғрилаб қўйги-

миз келади. Уртаюзнинг боласи бўлиб йиғилишиб, шу иш устида эл эканлигимизни, ўзимизни синаб кўргимиз келади. Гапнинг чигал жойи шу-ку!— деди.

Абайга ҳаммадан Қалийнинг гапи хотима берарли, салмоқли гапдек кўринди. Кўнглидаги чини билан дини қандай эканлигини кўриб-билиб турган бўлса-да, Абай энди бундан кейин гап қайтармади. Индамай мана шу сўнгги сўзни маъқул кўргандек, Қалийга қараб, бош эгди-да, ўтира берди.

Шу чоғ чой ҳозирланиб, катта дастурхон устига Қумошнинг хонадонидан чиққан оширма бўғирсоқлар, тухум суриб яхшилаб ёпилган майда кулчалар қўйилди. Яроқлаган тоза оқ самовардан чой қуйилиб, меҳмонлар руҳланиб чойга киришди.

Абай бир пиёла чойни анча вақтгача ушлаб тургани бўлмаса, ичгани ҳам йўқ, айниқса, дастурхонга қўл уватгани йўқ эди. Ушани пайқаб ўтирган Бегеш Абайнинг ёнида ўтираркан, бир-иккита кулчани Абайнинг ёнига суриб қўйди-да:

— Абай мирза, ўзингиз туз тотмадингиз-ку. Ҳеч бўлмаса мана бу нондан олинг! Нон имон дейилган-ку!— деб ҳазил қилди.

Абай кулиб юборди.

Шу орада, ёшлигидан хулқида бўлган тўғри сўзлик, ҳозиржавоблик аччиқ истеҳзога моҳирлигига борди. Бор гавдасини селкиллашиб кулганича:

— Ёпирай, «нон имон» дедингми, Бегеш-а? «Эс битмаган эл ҳам кўп...» дегани шу экан-ку, нон имон бўлганда нон кўп бўлган ерда имон ҳам кўп-ку! Унда асли мусулмон боласи излаб юрган имоннинг кўпи, шўрлик Россиянинг нони кўп мужигида экан-ку!— деганида Бегешнинг ўзи бошлиқ Серке, Айтқозилар қаттиқ кулиб юборишди.

Шу суҳбатнинг охирида Абай Бегешдан ўртадаги бу гапга кимлар бош қўшаётганини аниқлаб сўради. Шунга жавоб бериб: «Бу келган тўрт-беш киши — Орғин, Наймон, Керей, Уоқ деган «тўрт арқон» деб аталадиган элларнинг кўп одамларини санаб беришди. Яқинда Билевбой ҳожининг уйида бўлганларни номма-ном айтишди. Қуйидаги Керейлардан Рақш бор, деган гапни эшитганда Абай, «қозоқнинг сўзамоли-чечанимиз» деб юрган одамларни ҳайратда қолдириб, янада нақл бўлиб кетадиган чуқур маъноли бир ҳажв қилди.

— Ҳа, шундай қилиб, Рақш ҳам бор денг. Кечагина «Иброй халқнинг душмани» деб, ўяз билан судни менинг кетимдан пойлатиб юрган эди. Бугун ўша Рақш Абайни омон олиб қолмоқчи, сақламоқчи, Абайга яхшилик қилмоқчи, а! Оббо қурғур-ей, қандоқ қилиб дунёда субут бўлсин. Дунёдаги ҳукмрон феъли-атворларда субут бўлмагандан кейин, бир ерда қарор топиб турадимиз! Онт ичаман, аслида мана шу ерингдаги мана шу тоғларга, айтайлик, мана бу Семейтов, Кўкенларга оёқ битса, ўшалар ҳам бир жойда турмай, юриб кетар эди-ку, а! — деди.

Бугун бир илҳоми келиб ўтирган Абай «элнинг чечанлари» деган ном олиб юрган бир тўп кишиларга ёндошганда қанча-қанча қизиқ гапларни гапирди. Шоирлик, ҳозиржавоблик санъати жўш уриб, отилиб чиққан ажойиб гапларни қилди.

Шу учрашувдан кейин ҳалиги тўда, ўз ҳолларича бошлаган гапларни бартараф этиш йўлида ҳаракат қилиб юришди. Баъзан буларнинг тўпи бу томондаги Жақипбой, Сейсеке бойнинг уйида учрашишади. Гоҳо у томонга ўтиб, ўша ердаги йирик савдогарлардан биронтасининг уйида, қуюқ дастурхон атрофида бош қўшишади. Ёки буларнинг гапи шу иш юзасидан жавобгар бўлиб, шаҳарда ётган Урозбойнинг ўғли — Элевга боради. Яна бир учи ўша Урозбойнинг кечагина Абайга қарши улоқтирган қора чўқмори безори Саменга бориб тегаети.

Абай бўлса энди бу ҳақдаги гапнинг бирортасига аралашгани, қулоқ солгани йўқ. У ҳозир, шу кузда у томон билан бу томондаги қозоқ халқининг хилма-хил гуруҳларининг ҳаёти билан танишиб, билишга қунт қилаётган эди. Шунга кўра, бозорда учрашиб, ўзларининг ўртаҳол — оддий уйларига, бақудрат қиладиган меҳмондорчиликларига айтган баъзи бир ювош «олиб сотар» дейиладиган майда савдогарларнинг уйларида бўлди. У борган ўшандай уйлардан бири: уч хоналик, ости гиштин, қадди баландгина уй, Эсберген деган савдогарнинг уйи эди. У ерга Абай Боймағамбетнигина олиб борди.

Эсберген майда олиб сотар, «бировнинг қўлига қарам» дейиладиган шаҳар савдогарларидан экан. Бугун Абай мана шу ўрта яшар, тигиз соқоли қирилган, дилкаш савдогардан анча қизиқ бир ишни эшитди. У бугун ёлғиз Эсберген эмас, у томон билан бу томондаги,

шаҳарнинг Эсберген сингари юзлаб майда ҳунармандлари ҳақида эшитди. Яна, айниқса, қизиққани — Эсбергенлар билан қозоқларнинг ана у Сейсеке, Қасен, Жақип, Билевбой ҳожи сингари катта бойлари ўртасидаги муносабатлари бўлди.

Абайнинг пайқашига кўра, мана шу Эсбергенга ўхшаш майда савдогарлар ҳозир бошларидан қаттиқ беҳаловатлик, сиқинтиликни кечиришаётир. Ушани Абай бозорда, баъзи дўконларда, карвонсаройларда ва қайиқ устида кўп эшитиб, фаҳмлаганди. Ҳозирги кунларни Эсберген сингари савдогарлар «имомпўст-имомпўст» дейиша беради. Баъзан ўша «имомпўстни» — «Оқсобон» дейишади.

Бугун Абай Эсбергендан суриштириб кўрса, шаҳарнинг катта бойига кун қолган, муте бўлган кўп Эсбергенлар чиқарган Семей мақоли ҳам бор экан. «Ё оқсобонда оласан, ё қақшаганда оласан!» — дейишаркан. Унинг маъниси — биттагина от-араваси билан қирга олиб чиқиб мелиш моли билан кун кечирадиган соннинг қозоқ бор экан. Шуларнинг ўзларининг қўллари қисқа бўлади. «Тан пул»лари бўлмайди. Шунда булар ҳалиги отоқли Сейсеке бойларга ялиниб, термулиб боришади. Ана у бойлар бўлса, у томондаги Михайлов-Малишев, Плешчев, Деров деган ёки шуларга ўхшаш, катта магазинлари бўлган татарлар — Валибой, Исҳоқбой деганларга ҳалиги, шаҳарнинг ўзларидан ёрдам сўраб келган жотоқ, қўли қисқа савдогарларини эргаштириб боради. Катта бойларнинг ҳаммаси ҳам «банк очган» деган, бундоқ айтганда государственный банкда «текущий счёти» бўлган бойлар. Ушалар ўн-ўн бешта майда савдогарни ўзларининг бойлиги билан хазиналарини ортдиришга аямай ҳадеб, ёлланган малай қилиб олишаркан. Пули кўп, дастурхонли, дунёдор, катта магазинларнинг эгалари, ҳалиги қозоқ бойларга зўр ишонч билдириб, яхши кутишади.

Негаки, бу бойлар ҳалиги ўн-ўн беш Эсбергенга ўхшаш савдогарларни магазинларга олиб бориб, ҳар бирига юз сўмлик, уч юз-беш юз, баъзан онда-сонда бир хилларига минг сўмлик мол олдиради. Шу сингари улгуржи харидорларни дўконларига бошлаб келгани учун Сейсекега бу магазинлар сўмига саккиз тийиндан чегириб, арзон қилиб мол беради. Сейсеке бўлса Эсбергенга ўша молни ўтказаетганда сўмига ўн икки тийин

дан қилиб ўтказади. Шундай қилиб, бу бой, катта бой сўмига йиғирма тийин фойда қилади. Эсбергенларнинг қўл-оёғига яна бошқа йўл билан кишан уриб олади. Нима қилади? У: «Магазиндан беш юз сўмлик мол олиб бер» деганида, Сейсеке билан Қасенлар уларнинг қўлидан «оқ вексель» олади. У — ҳеч нарса ёзилмаган векселга буларнинг қўлини қўйдириб олиш. Шундан кейин бу пулни, қарзини вақтида тўламаса, айтайлик, январда олган қарзни олти ойга деб ёки мана шу «имомпўстга» деб берганда, ўшани Эсберген вақтида тўламаса, Сейсеке ҳалиги оқ векселга сўмига йиғирма тийинлик қўшимчани тиркайди, бунинг ўз вақтида тўламагани учун штрафни яна ўзи хоҳлаганича қилиб қўяди-да, оқ векселни, қозоқ савдогарлари отидан қўрқадиган латарисга (нотариусга) оширади-қўяди. Шундай қилиб, қарзи унмай бораётса, Эсбергеннинг уй-жойига супуриб олади.

Шаҳарнинг ғиж-ғиж тўлиб ётган Абай биладиган Эсберген, Карипжон, Тўлопбек сингари битта от-арава-ли майда савдогарининг ҳаммаси ўз уйларининг атрофидаги бойларнинг домига жуда ҳам илинишган экан. Булар гўё бўйнидан тўрга чўлғанган чивину ана у жотқ уйларининг ўртасида икки қават бўлиб, қизил чодир, кўк чодир билан қад кўтариб турган бойлар уйи бий ёки ўргимчак экан. У уй атрофига, мачит ибораси билан айтганда, маҳаллага ўзининг тўрнини қуриб ташлаб, саҳродаю шаҳарда савдони ўз қўли билан олиб бормай, ҳалиги ўнлаб, юзлаб муҳтож майда савдогарлар орқали олиб борар экан. Уша бойлар мана буларни яна бошқа хил йўл билан ҳам кишанлаб олар экан.

Мисол учун, саҳродан Эсбергендек, Тўлопбекдек уй-жойли, ҳовли-жойи кенгроқ, дурустгина шаҳар жотоғининг дарвозасига, қишин-ёзин элдан катта карвонлар келса, ўшалар олиб келган тери-терсак, қил-қилчиқ, мўйна-пўйна, намат билан ов терилари ёки тирик мол бўлса ҳаммасини ҳалиги катта бойлар мана шу савдогарларнинг дарвозасидан бошқа ёққа силжитмасликка тиришар экан.

Савдогарнинг уйига тушиб ётадиган, уймалашиб элдан келган карвонлар ҳам Эсбергенга муте бўлади. Эсбергенлар бўлса мудом кўниб қолган одатларга кўра ана у кўк чодирли бой уйларига мана бу карвонларни алдаб олиб боришга, ағанатиб ейишга, приемдан алдаб,

безмендан еб, қоқиб қолишга чорасиз ёрдамчи бўлар экан.

Сиртдан қараганда, ўз уйларининг олдида дабдаба билан савдо қилмайдиган, чувалаштириб карвон туширмайдиган, дарвозалари мудом берк, ёпиқ турадиган отоқли ҳожилар, бойлар бор. Лекин уларнинг аслида нима эканликларини Абай Эсбергеннинг, Тўлепбекнинг, Қарипжонларнинг уйига меҳмонга бориб батафсил билиб чиқди.

Кечки чой билан кечикиб бориб тайёр бўлган овқат орасида Эсберген савдогар Абай билан Боймағамбетга ҳалигидек кўп ишларни ҳикоя қилиб берди. Бу савдогар шаҳарлик савдогарларга расм бўлган тирсак енг, узунроқ қора ламбук камзул кийган. Уйида ўтирганида қўлидан қўймай ҳамиша кирим-чиқимни ҳисоблаб ўтирадиган чўтини олиб, ўшани у ёқдан-бу ёққа қўзғатганича гапига қизиқиб қулоқ солаётган меҳмонларига ҳамон сўзлаётир.

Абай катта стол ёнига ташланган иккита ёстиққа ёнбошлаганча Эсбергендан кўзини олмади. Унинг гапларига ҳайрон қолиб қулоқ солаётир. Боймағамбет ҳам ўзининг шундай пайтлардаги одатидан қилиб, чўкка тушиб ўтираркан, бир чимдим носвойини чап томон бурун катагига тортиб-тортиб, Эсбергеннинг гапини тинглайди-да, онда-сонда танглай қоқиб, қуюқ, сап-сарик соқолини силкитиб-силкитиб қўяди.

Эсберген ҳам мана шундай кекса, эсли меҳмонларининг шаҳар савдогарлари ҳаёти ҳақида ҳеч нарса билмаслигига кўзи етиб, ўз сирлари, оғир меҳнатлари тўғрисида бор ҳақиқатни холи уйда тортинмай айтаётир. «Ичак қириндисигача айтдим-ку» деб ўйлайди ўзи.

Тўғриси, Эсбергеннинг ўзи, худди мана шу кунларда Сейсеке бойга берган минг сўмли оқ вексель қарзини тўлай олмай, исканжада эди. Абайдек кўпчиликнинг дўсти бўлган одамга холи ерда бир арз қилиш нияти ҳам бор эди.

Бир вақт Абай ундан: «Ҳозир нега бу шаҳарнинг кўпчилик одамининг аҳволи танг?» — деб сўради.

— Ана у Қарипжон, Қўнғиртой, Тўлепбек, Қайнарбос сингари тўрт-беш кишига сўнгги кунларда зеҳн солсам, бир бошдан ҳаммаси ҳаллос уриб юришибди. «Нима қилиб юрибсизлар десам» «вой, вой, имомпўст тиқилинч келиб қолди-ку! Имомпўст бўйинга миниб

турибди-ку!» — дея беришади. Сен ҳам шундай дейсан, ҳамманг бирданига баравар бориб, қандоқ қилиб ўша имомпўстга тиқилдиларинг?» — деганида Боймағамбетнинг ҳам шу масалани аниқлаб билгиси келиб ўтирган экан. У ҳам шу ниятини айтиб қолди.

— Шунинг, «имомпўст-имомпўст» — дейишади. Бу ўзи кимнинг сўзи? Китоб сўзими ёки қозоқларнинг бизлар эшитмаган қочириқ гаплариданми? — деди.

Эсберген ўзи билганича айтиб берди.

— Ҳалиги бойлар орқали рус купецининг магазинидан мол олдиқ дедим-ку. Уни бир йилга ёки ўн ойга чўзиб бермайди. Муддати саккиз ой бўлади. Январнинг бошидан ҳисоблаганда мана шу августнинг йигирма тўққизи кун русларнинг бир байрами бўлар экан-ку. Рўзасими, бир нарсаси, ўшани «имомпўст» дейди! — деганларидагина, Абай, «имомпўстнинг» Иван эканлигини билади-да, кулиб юборади.

Аслида бу бутхонанинг «Иван постний» деб аталадиган кун. Аниқроғи Исонинг ўн бир апостолининг бири ўлдирилган кун.

Эсбергеннинг айтишича, январда кўтарасига насияга олинган мол-матоларни ҳалиги савдогарлар саҳрога, қозоқлар орасига қишдаги оқ қор, кўк музда жафо чекишиб олиб боришади. Шаҳар билан қатнови оғир, чап бўлган элларга боришиб, ўша молни сотишади. Сотгандарида озми-кўпми фойда қилгулари келади, касб-да! Унинг қўлидаги моли бўлса, анави Сейсекелар устига қўйиб берган фойдаси билан ўзи ҳам қимматга тушади. Энди мана бу савдогар устига яна тийин-пийин қўяди. Шунинг билан молнинг нархи кўтарилади. Уни элда ҳам ўтказиш, қўлма-қўл пуллаш мумкин бўлмайди. Шунинг билан мана бу Эсбергенлар насияга бўлса-да, қимматроқ сотиб, ҳалиги саккиз ой давомида ёз ярмидан ошгандан кейин элга бориб, қишнинг кунини насияга берган молнинг ҳақини йиғади.

Бировдан қўй, бировдан серка, баъзи бир ерлардан той-тўрпоқ йиғиб олишнинг ўзи ҳам «бетнинг орини беш йўл тўкиб» ундириладиган оғир меҳнат. Энди ўша молни шаҳарга олиб келиб сотади, бозор дуруст бўлса, тузукроқ пул қилади-да, ҳалиги йигирма тўққизинчи августда «имомпўстда» вексель берган бойга қарзини тўлаб қутулади. Шу тўғрида айтиб келиб, Эсберген бир ҳикоясини тамом қилди.

— Қутулади дейман-да! У бозор дуруст бўлиб, қўлидаги моли семиз бўлиб, ўлмай-йитмай омон келса, яхши сотилсагина қутулади. Бўлмаса, кўпдан-кўп биздек фақирларингиз ўша Сейсекеларга бир томонини тўлаб, яна бир нарсаларини тугал етказа олмай қолса бўлди. Қул қилиб оёғига ип тақади-қўяди. Аввалгидан бадтар бўйнига миниб, дунё ортдира беради!— деди.

Абай билан Боймағамбет сўнгги бир неча кун ичида мана шу Эсбергеннинг қўшниси Тўлопбек чақириб, Карипжон меҳмон қилиб, Қайнарбос ҳам туз тотишга чақириб, холи суҳбатлашган кезларида уларнинг ҳам ҳар биридан шундай оҳ-воҳни эшитишганди. Буларнинг ҳаммаси ҳам сиртдан қараганда туппа-тузук, бировга кун қолмайдиган одамларга ўхшаб кўринарди. Синчиклаб кўрилса, ўзлари бир томондан элдан келган карвонни еб юриб, иккинчи томондан оёқларида кишани бўлган, чамбарчас боғланган мутелар бўлиб чиқди.

Қирга бориб насияга савдо қилганда, турган гап, булар ҳам элдаги мўмин хўжаликларни ағанатиб ейишга, ошириб савдо қилиб, алдаб кетишга тиришади.

Карипжон кексайганроқ, тегажақ-ҳазилкаш киши эди. Абай ҳалиги масалада буларнинг ўзини ҳам қотириб гапирган чоғида, у бўйнига олиб сўз қотганди.

— Рост айтасиз, Абай, шаҳарнинг бу Эсберген, Карипжондек савдогарларининг ҳам худога хуш келадиган қилиғи йўқ. Қирнинг беозор карвони учраса, қўлимиздан келса, айтганимизга кўнса «ўша Сейсеке билан Билевбой ҳожининг ўзимизга қилганини қилмайлик», «худога қарайлик» деб биз ҳам турмаймиз. Ундай жойда шариатни ўйлаб нима қилдик-а!— деб ҳазил қилди.

Абай Карипжонга танқид аралаш ростини эрмак қилиб гапирди. Кейин Карипжон ўша гапни бозордаги савдогар ошна-оғайниларига кўп марта айтиб берибди: Абай унинг ўз гапини, ҳалиги айтганларини эшитиб танқид қилганди.

— Саҳрода мол ўғриси бўлса, бозорларда ҳам ўғрилар бор. Лекин улар ўзларини ўғримиз деса, булар ўзларини «савдогаргинамиз» дейишади. Шаҳарнинг шундай хулқи бор экан!— деб Абай бир ҳазил қилди. Яна бир вақт мана шу дасти қисқа савдогарларнинг катта бойлардан қилган шикоятини, шуларнинг ўзлари ўз ҳолларича ювош халқни алдаб ейишини айтиб келиб Абай Карипжонга яна бир ҳазил қилди.

— Ажабо, одам одамга доимо зулм қилсам деб оши-
нади. Ҳатто бўри-чи, бўри ҳам бир-бирини алдаб ейман
деса, ғафлатда қолгандагина ёриб кетишни ўйлайди.
Шаҳарнинг савдогарлари, баъзан сенлардан даладаги
бўри покизароқми деб ўйлайман-да! — деди.

Абай шаҳарда узоқ турган чоғида кундузлари кў-
пинча у томондаги Гоголь кутубхонасидан китоб олиб,
холи ўтириб ўша китобларни ўқийди. Кечқурунлари
бўлса, шаҳарнинг у томону, бу томонидаги камбағал-
қашшоқлари ҳам уни меҳмонга айтишни орзу қилади.
Шаҳар қозоқларининг саҳродаги қаришдошларидан ҳали
ўзгариб кетмаган бир фазилати: қудрати етгунча бени-
ҳоя меҳмондўст бўлади. Яхшими, ёмонми, ҳолибақудрат
ёзилган дастурхонига қадрли одамни чақириб, баҳам
кўришни деярли ҳаммаси яхши кўришади.

Канда бўлмайдиган одатларига кўра Абайни эски
дўстлари, бева аёл Дамежон, қайиқчи Сейллар меҳмонга
айтишганди. Кейин ўша хонадонларда Абай билан бир-
га меҳмон бўлиб, ҳамтовоқ бўлган ўтинчи Савдбой,
этикдўз Салмоқбой, машиначи Соғиндиқ сингари қўл
хунари билан кун кечирадиган қашшоқ хонадонлар-
нинг бир қанчаси яна қайта галма-гал меҳмон қи-
лишди.

Баъзилари Абайдан кўра унинг йўлдоши Боймағам-
бет билан яхши таниш экан. Илгарилар Боймағамбет
қишин-ёзин келиб юрганида ўшаларнинг баъзи бирла-
рининг уйида хуш кўрадиган меҳмони бўлиб, узун эр-
таклар, қизиқ ҳикоялар айтиб берар экан. Абайнинг
шеърларини ҳам, буларнинг кўнгли қонгунча айтиб бе-
рар экан.

Энди ўшалар бу томоннинг ўрта жотоқ, қуйи жото-
ғида Абайларни кечаю кундуз галма-гал чақириб ҳам-
сухбат бўлишади. Баъзи тўплар у томондаги Затон иш-
чилари, Сеитнинг, Абеннинг уйига йиғилишиб, Абайни
ўрталарига олишади. Бир вақт Абай билан Боймағам-
бет Затонга, Сеитнинг уйига боришиб, ўша ерда бир
ҳафтагача қолиб, Затон ишчиларидан кўпларининг уйи-
да овқатга оғиз тегизиб, меҳмон бўлиб юришди. Шу
қаторда Затоннинг Сеит билан Абен ва Павлов, Мар-
ков яхши биладиган, тотув-қадрдон ишчилари — Оқшў-
лоқ, Жапек, Алибек, Исҳоқ, Қўсоқ сингари грузчик-
лари, булғори заводининг ишчилари, тўнчилари ораси-
да ҳам Абай бамайлихотир юрди.

Бу йил Абайнинг одати мутлақо бошқача. Илгари шаҳарга келиб турганида, вақтини кўпинча ўзи тушган уйда ўтказарди. Шаҳар билан саҳро одамларини ўзи тушган уйга таклиф қилар, меҳмон қиларди. Бу йил даставвал келган куни Павлов билан ўтказган кечадан кейин, Абай шу шаҳарнинг кўпчилик меҳнат аҳлининг уй-уйларига ўзи ҳам кириб, ҳақиқий ҳол-аҳволларини билиб, танишмоқчи бўлганди. Боймағамбет иккови: «Қаерда қолдингизлар?» деб сўраган кишиларга жавоб қилиб ўтирмаёқ, шу шаҳарнинг ҳар тоифа халқининг ичида бўлишди.

Затонга Абай борганда Сеит билан Абен кечки пайтларда бирга юрадиган улфат бўлиб олишди. Яна Затонга, яқиндаги сержамоа жотоқ — Бойқадам-Сапоқ элидан келган Давлеткелди деган бир қашшоқ, лекин шу қадар қизиқчи, жуда хушчақчақ одам учрашди. Уйга йиғилганларнинг авзойидан пайқалишича, Давлеткелди бу шаҳардагилар кўпдан биладиган, севадиган қизиқчи экан. Уни кўрганда ишчилар, кекса чоллар, ёш келин-чаклар ҳам шодланиб кулиб, унинг на гапидан, на бир қилиғидан қандайдир бир қизиқчилик чиқишини кутишади. Керак бўлса Давлеткелди шоир ҳам бўлиб кетади. Баъзан кимнинг бўлмасин ўзи бўлиб — артист ҳам бўлиб кетади. Ўзи қаширга тирноғи йўқ қашшоқ бўлишига қарамай, бутун юриш-туриши, хулқи-атвори билан нуқул қашшоқ хонадонлар, овулларнинг шодлигига айланиб кетган экан.

Оқшўлоқ деган, Сеит билан бирга пароходда юк ташийдиган яғринли, оқ сариқдан келган, бурун катаклари кенг, меҳмондўст бир грузчикнинг уйида Абайга даставвал салом бериб келган Давлеткелдининг юз тизилиши алоҳида кўринди. Икки чакаги сўлғин, юз суяклари чўққайиб чиққан, бурни катта, кўзлари чуқур-чуқур ботган, кўсароқ Давлеткелди кишининг диққатини ўз чеҳрасига беихтиёр жалб этадиган, ўзгача қиёфали одам экан. Лекин гўзал бўлмаса-да, ҳалиги сиймосида чуқур-чуқур ўрнашган, йилтиллаб турадиган кичик-кичик кўзлари одамга шу қадар ёқимли, иссиқ кўринади. Кўзининг четидаги ажинлари ҳар ёнга ёйилган. Унинг кулмай турган қиёфасининг ўзи ҳам бир беғараз кулги келганидан далолат беради.

Давлеткелдининг ўзидан олдин Абайга етган бир ҳажвий шеъри бор эди. У, онасига айтган шеъри эди.

Ҳозир Давлеткелди келиб, ёнига ўтириб, чой ичиб бўлгандан кейин Абай ундан илтимос қилди.

— Ўзингдан олдин сўзинг келган эди. Ҳалиги қўнғир той касал бўлиб ўлганида, онангга нима деган эдинг, ўшани айтиб бер-чи? — деди.

Давлеткелди таранг қилмай гапни илиб кетди. Чехрасида кулгидан асар йўқ. Унинг айтишига қараганда, бири икки бўлмаган қашшоқ Давлеткелдининг ёлғиз сигиридан туғилиб ўсган бир яхшигина ғунажини бор экан. Ўша ўтган йили қисир қолади. Давлеткелди уйда йўқ маҳалда онаси бир қўшнисининг алдовига учади. «Ўғлинг мингудек улови йўқ. Менинг бир қўнғир тойим бор. Ўшани ол-да, ғунажининг ўзи қисир экан, сўқим қилай, менга бер» — дейди.

Кампир алданади-да, Давлеткелди шаҳарга пичан ташиб сотиб юрганида «пиёда юрибди, ўшани севинтирай» деб айрибош қилиб, тойни олади. Орадан бир ҳафта ўтгач, Давлеткелди уйига келса, тойга куйдирги чиқиб ётган бўлади. Шундан ўлиб қолади. Тинкаси қуриган кампир, уйига киради-ю, тўрнинг калласига чиқиб ўтириб олиб, хўрсина беради. Давлеткелди бир нарса деяй деса, кампир бобиллаб оғиз очирмай қўяди. Ўзи ҳам ўкинчдан тарс ёрилгудек ҳолда хуноб бўлиб ўтирган шўрлик эмасми. Давлеткелди пойгакда, ўчоқ ёнида ўтириб, онасига ер тагидан қараб қўйиб кесатади. «Ўтиришини қара, қуда ойим бўлиб!» — деб қолади. Онаси унинг изза қилишини билиб, дамини чиқармай ўтиради. Энди бир пичирлаб: «ҳой, нима деяётирсан, сен!?» — дейди. Шунда Давлеткелди тиржайиб онасига бир қарайди-да, шеър тўқиб юборади.

«Ниманг бор тойда?

Қилай деб фойда.

Мол йиғай деб йиғолмай,

Қуда ойим ўтирибди уялмай!» —

деб пиқ этиб кулиб қўяди.

Шунда ўзи тутаяиб ўтирган онаси ўчоқбошидаги оташкуракни олади-ю: «Йўқол, оғзингга дард теккур ит!» деб таппа ташланганда, Давлеткелди тура қочиб қолади. Қочиб кетаётиб: «ҳа Абайнинг «Саккиз бўғини» эмасми? Саккиз бўғиннинг вазни эмасми! — деб қўяман!» деди Давлеткелди.

Давлеткелдининг бу ҳикояни чехрасида жиддийлик

акс этгани ҳолда қовоғини солиб ўтириб айтаётганини пайқаб, Абай Давлеткелдининг жуда қизиқчи, ўзи бир афандисифат ажойиб одам эканлигини билди.

Қашшоқлик аллақачон унинг бўйнига миниб олган. У юрган Бойқадам-Сопоғи, Жўломон-жотоғи, Байгели-Шоғоласи, Затони — ҳаммаси ҳам қаширга тирноғи йўқ, муҳтожликка тўла жойлар. Умрбод қайтиб чиқолмайдиган боши берк кўчага қамалган қашшоқлар. Давлеткелди ўшалар билан бирга меҳнат чекиб, меҳнати зойе кетиб, жафо тортиб, ўшани енгадиган бир фазилатли қувват топган. Санъати билан, қизиқ кулгиси билан не-не йўқчилик-қийинчиликларни эрмак қилиб енга билади. Ўз бошига тушса ҳам тап тортмай кулиб қўйиб, жафо билан жанг қилади. Яна шунингдек, ўзи сингари қанча-қанча дили ғамли, кўзи ёшлиларни кулдириб юпатади, юпатиб куч-қувватини тиклайди. Шу ишга қолганда Давлеткелди ўзидан ҳам кулади. Ўзига кўнгли яқин кишиларнинг ғамгин, ғариб аҳволи билан ҳам кулгиси орқали курашади.

Абайнинг кулиб қулоқ солаётганини фаҳмлаган Сеит, Давлеткелдидан Байгели-Шоғолада тўқиган шеърини айтиб беришини илтимос қилди. Давлеткелди уни ҳам парвойи фалак, хиёл бўлса ҳам жилмаймай айта бошлади.

— Ҳайинда қирқ уйга кириш фарз дейилган. Байгели-Шоғоланинг барча жотоқларини оралаб, бирорта қашшоғини қолдирмай. Қирқ қашшоқнинг уйи — қирқ уй чиқмаганини кўриб қўярман деб, бир бошдан кириб келаётган эдим. Шунда бир уйга кирсам, бўсағаси қоқ тиззадан экан. Оёғимни кўтариб, ҳатлаб киришим биланоқ остонанинг олдидаги тақир ерга боласи сийиб қўйганини кўриб қолдим, тойғоноқ бўлиб ётган экан. Ҳатлашим биланоқ тап этиб тушдим. Эшигини очганда пайқаган эдим, деразасининг бир кўзи йўқ экан, ўрнига қорин қоплаб қўйибди. Эшикни очиб юборганимда ўша қорин «гуп» этди. Шунда йиқилиб ётган еримда оғзимдан шеър чиқиб кетибди.

«Эшикдан кирсам «ҳап» дейди,

Деразаси «гуп» дейди.

Уйми бу, омборми бу,

Худодан олдин жонимни оларми шу?!» —

деб ҳайқирганимча туриб кетдим! — деди.

Давлеткелдининг эндиги ҳикояларини дастлаб Абен эсга солди. У — саҳронинг бир бойини эрмак қилгани ҳақида эди. Бойқадам-Сопоқ жотоғининг атрофида бир-иккита бой овул бор эди. Ушандан биттасининг катта оқсоқоли ўлади. Атрофга хабар етиб, ҳар ёқдан жонкуярлари от қўйиб кела беришади. Ҳалиги ўлган бойнинг қўйи кўп, бироқ, ўзи жуда беоқибат экан. Мол қўрани ҳовлиси билан битта қилиб солибди. Давлеткелди уйга кириб кўришиб, эшикка чиқиб келаётган экан, гавдаси тоғдек, гумбаздек бир кекса бой ёлғиз ўзи от қўйганича келиб, отидан йиқилиб юмалаб тушиб келаётган экан. Давлеткелдига осила кетибди. Давлеткелди пайқаб қараса, ҳалиги бой икки кўзини чирт юмиб, оғзини очиб: «Вой, жигарим», «вой суянган тоғим», «қаерга кетдинг?» — деб бақирганича уйга қараб интилади.

Шунда Давлеткелди бойни ҳовлига киргизиши биланоқ одам турадиган томонга олиб бормай, кўзи юмуқ ҳолича суяб бориб, қоп-қоронғи қўй қўрага киргизади. Тўрға томон бирталай ергача олиб бориб, жуда ҳам зим-зиё қоронғи ерга етганда: «Қани, бундан у ёғини ўзим ҳам билмайман, ўзинг топиб ол!» — деб таппа орқага ташланади-да, бурчакка тиқилиб туриб олади.

Ҳалиги гумбаздек, зўр гавдали бой «Вой, жигарим!» — деб у ёққа қараб бақиради, бу ёққа қараб бақиради, атрофини пийпаслаб, бошини у устунга бир уриб олади, тақ этдириб бу устунга бир уриб олади. Энди дам «вой, жигарим!» — деб, ҳалигининг ташлаб кетганини билиб, «қаердасан ҳой, оғзингга...» деб қўяди, дам «вой жигарим»лай бошлайди. «Қўй-чи, сут пишгунчалик вақт ичида ҳалиги бойини қудуққа, тушиб кетган ҳўкиздеқ ҳўнгиллатиб кетдим-қолдим!» — деди.

Давлеткелдининг энг кейинги, мана шу рўзада қилган бир хил ишлари бор экан. Уйдагилар унинг сўзларини хушчақчақлик билан тинглаб, ўша ҳикоясини ҳам айтдиришди. Рўзанинг кун ичида очиб кетди Давлеткелди шаҳардан қайтиб келаётиб, кечга яқин бир бойнинг овулига тушади. Унинг ёши анчага борган одам бўлгани учун «Оғиз очиб кет!» деб, ўша овул эгаси уйига таклиф қилиб, кутган бўлади. Уша овулга тушган бегона меҳмонлар ҳам бор экан. Уларнинг бир қанчаси Давлеткелдини танийдиган шаҳарлик савдогарлар экан. Ушалар бунга ҳазил қилмоқчи бўлиб «ҳа» деб қолишади.

Овқат олдидан «хуфтан намозини ўқиймиз» деб, овул эгаси бошлиқ етти-саккиз киши сафга тушади-да, Давлеткелдини ўрталарига олишади. Унинг таҳорати борлигига, намоз ўқиши-ўқимаслигига қарамай «имом» бўл дейишади. Тортинай деса ўрталарига турғизиб олишиб, ҳақиқий имом қилишиб, олдиларига чиқаришади; муғомбир савдогарлардан бири азон айтиб, такбир тушира бошлайди.

Шунда Давлеткелди «ундоқ бўлса кўриб қўяй» дейди-да, аввало қулағузуни товушининг борица бошлаб юбориб, охирини минғирлаб тамом қиларкан, қўл қовуштириб, товушини барала қўйганича алҳамдуни «албисина ломга совкин — ал, хисинҳо — алҳа, мимга совкин-алҳам, далтурду алҳамду» — деб дам олдиға, дам орқасига кетиб, чуғурлаб, мусулмон боласи ўқиб кўрмаган равишда намознинг «алҳамду» деган сура-сини «ҳижжалаб» ўқий бошлайди. Парвойи фалак, ўшани чўза беради.

Шунда ҳали бунимомликка ўтказиб сафга турган савдогарларнинг ҳаммаси пиқирлаб кулишиб, жой-намознинг устида ағанаб қолишади. Бунимом Давлеткел-диннинг ўзи бамайлихотир айтиб берганда, Абайлар жуда ҳузур қилиб эшитишди.

Ўша Давлеткелди даставвал учрашган кунидан буён бир неча кун давомида Абай бирга олиб юриб, бирга қадрли, қизиқ меҳмон бўлишди. Давлеткелди фақат қизиқчи, аскиябозгина эмас. У Абайнинг шеърларини ёддан билиб, халқ ўртасида барала куйлаб юрар экан. Мана бу меҳмон бўлишиб юрган чоқларида баъзан Абай «ҳикоя қил» деса, Давлеткелди онда-сонда тўсатдан бир чўққига чиқади. Юлиб олгандек қилиб, Абайнинг «Сатанг» сингари «Адашганининг олди осон» дек ўз шеърларини Абайга илгарилар у мутлақо эшитмаган, билмаган одамдек қилиб, қовоғини солиб жиддийлик билан, ўйноқи қилиб, шариллатиб айтиб беради. Шунинг билан у ўзининг одатдаги тингловчиларига ўзгача бир озиқ бериб юришини ҳам англатди.

Абайнинг шаҳарда кўп туриб қолган шу галги сафариди онда-сонда, яна баъзи кунларда атайлаб учрашадиган бир тоифа меҳмонлари бўлади. Улар шаҳарда ўқиётган, рус мактабларидаги турли ёшда бўлган болалар. Ўшаларнинг бир түпини Абай билан

Боймағамбет бугун, шанба куні кечқурун ўзларининг кенг чаналарига учтадан-тўрттадан ўтиргизиб, Қаримнинг уйига олиб келишганди. Сигмай қолган бир тўп болаларни Абай Боймағамбетнинг ёлғиз ўзини юбориб, атайлаб бир чана қилиб олдириб келди.

Ҳозир, чойдан кейин, Абай кечки ўтиришни ўша болалар билан турли суҳбатлар ўтказишга бағишлади. Уларнинг ҳар қайсиси ўқиётган синфларини, бугун берилган дарсларини, ёдлаб юришган шеърларини сўради.

Абай билан Боймағамбетнинг у томон билан бу томондаги ҳар иккита уйларида ҳам бундан олдин бир неча бор келишиб, меҳмон бўлишган бу болалар Абайдан унча уялиб, тортинишмайди, ҳаммаси ҳам Абай билан Боймағамбетнинг саволларига ўз ҳолларича жавоб беришади.

Ҳозир мактабларининг формаларини кийишиб, камарларини тақишган тўққиз бола, Абайнинг меҳмонлари — уч мактабнинг ўқувчилари. Бу тўққизта боланинг ичидаги каттаси — Даркембойнинг ўғли Раҳим. У ҳозир ўн саккиз, ўн тўққизга чиққан. Ундан кейингиси ўн тўрт ёшлар чамасидаги Осон. У — Ийс кампирнинг ўлиб кетган ёлғиз ўғли, чўпон Исодан қолган Осон, Усен иккита етимча. Ўшаларни Дармен тишида тишлаб, бошида парвона бўлиб, паноҳ бўлиб ўстириб, аввало Абайнинг овулида бир оз русчага ўқитганди. Сўнгра икки-уч йилдан буён шаҳардаги рус мактабига берганди.

Раҳим, Осон ва шу кунларда ўн иккига чиққан Усен учови ҳам «Городское училище» формасида. Булар у томондаги «Пятиклассное городское училище» деган рус мактабида ўқишади. Ҳозир учови ҳам степной генерал губернаторга берган аризаларига кўра, стипендия олишади. Аслида бу стипендия рус мактабларида ўқийдиган қозоқ болаларига атаб, хонадон солиғига қўшиб, қозоқ бўлисларидан йиғиларди. Бу стипендия бутун қозоқ болаларига тега бермайди. Омади юришиб аризаси қўл келган мана шу уч етим бола сингари баъзи бир камбағал етим болаларга ахён-ахёнда тегарди.

Ўша учовидан бошқа, қора кийимларига сариқ жез тугмалар таққан, ушоғроқ, ҳаммаси бир хилда бўлган тўрт бола бор. Улар Слободканинг ўзида қозоқ бола-

лари учун очилган интернатда ётиб ўқийдиган мана шу шаҳарлик қашшоқларнинг болалари. Буларнинг иккитаси тўққиз ёшда, улар Затон ишчилари, Сеит билан Абеннинг болалари. Ҳозир биттаси «кимсан?» деса, ўзини «Сеитов Асқарман» дейди. Иккинчиси, катта-катта кўзли, оппоққиша чўзинчоқ юзли бола — Абенов Мақсуд.

Қолган икки боланинг бири Дамежоннинг набира-си, саккиз яшар — Жабекинов Мурот. Иккинчиси, қайиқчи Сейлнинг кенжаси, у ҳам саккиз яшар Шакет. Бу тўрт боланинг бурунлари қисқа, бўйлари кичик, бир хилда форма кийган бўлиб, худди думалаб юрган қўзичоқларга ўхшаб, ширингина кўринишади. Ранггирўйлари топ-тоза, лўппигина, юзлари ним-ранг қизил. Ҳали соч қўйишмаган. Тўртталасининг бир вақтда қирққан тойчоқдек, энди текис чиқиб келаётган сочлари бир соатда олинганга ўхшайди. Булар кулгунчак, ўйин-қароқ болалар.

Абайнинг меҳмон болалари ичида мана шу икки тўп камбағал-қашшоқ болалардан бошқачароқ, ўзгачароқ кўринадиган иккита бўлали, қора тўри бола ҳам бор. Улар интернатдаги ҳалиги тўрт боладан хиёл тикроқ. Булар ўн икки ёшлардаги тенгдош болалар, айниқса буларнинг кийим-бошлари бошқача. Неғмет, Жалел деган, гимназияда ўқийдиган Қунанбоевлар.

Бугун улар Абай тушган уйга меҳмонга келишаётганларида ўзларининг меҳмонга борганда киядиган гимназия мундирларини кийиб келишибди. Қисқа бўй-ниларига уқали ёқалари тиралган, ўнтадан ошиқ оқ ялтироқ тугмалари томоқларидан киндикларигача қатор тизилган бу болалар, бошқа икки тўп болалардан ўзларини бир хил, бошқача тутишади. Жуда кам гап. Кўпинча атрофдаги болаларга худбинлик билан боқишади. Ҳам оқ тугмали мундирлари билан, гимназиялари билан мақтанишса, яна булар ўзларининг Қунанбоев эканликларини ҳам сезиб қолишган, шунга орқа қилишадиган болалар.

Ўн икки яшар Неғмет Қунанбоев — Азимбойнинг ўғли. Ҳозирги кунда Азимбойнинг уч хотинидан ўн бир ўғли бор эди. У ўн бир ўғилнинг тўрттаси бойвуччасидан туғилган. Сўнгги уч-тўрт йилдан буён Абай болаларни русча ўқитаётир деб Такежон, Азимбой ҳам ўн бир ўғлининг биттасини шаҳарга, четга юборганди.

Азимбойнинг ёшлигида олган катта хотинидан туғилган катта ўғиллари ўн олти-ўн саккизга кириб, қатор ўсиб келишаётганди. Ўша бойвуччанинг ўртанчи ўғлининг биттаси, мана шу Неғметни ҳар ерда тайёрлаб келиб, энди икки йилдан буён гимназияда ўқитишаётганди.

Иккинчи Қунанбоев Жалел — Қакитойнинг ўғли. У ҳам Неғмет билан бирга ўқийди. Иккита Қунанбоевнинг сиртқи қиёфаси, юз тузилишлари бир-бирларига ўхшамаса-да, умуман олганда бирини бирига жуда ўхшаш қилиб турадиган бир жиҳати бор. Бу икковининг ҳам ўн икки яшар бола ҳолида турқи совуқ. Жалел челак бош келган, кенг пешонаси қисик-қисик, қийшиқ кўзига ўртилиб тушган. Бурни кичкина, майда сийрак тишли, қалмоқ башара бола. Кўзининг чети керилиб, қийғоч битганди, ўша кичкина кўзларининг эти ҳам сержирим. Қалин бўлиб, қовоғидан пастга осилиб, кўзининг ярмини ёпиб туради.

Азимбойнинг ўғли Неғмет бўлса, у ҳам онасига ўхшатган, лаб-даҳани шалвираган. Қалин пастки лаби мудом бировдан жирканиб, пишқириб қараб турганга ўхшайди. Азимбойнинг бу боласининг рангги қизил эмас, қонсиз-қора тўри бўлса-да, қовоқлари қалин-қалин, сержирим.

Икки кўзи ғазаб билан ўйноқилаб, мудом чатоқ излаб турганга ўхшайди.

Бу икки бола рус хонадонида туришди. Гимназияда икки йил ўқиганидан, рус хонадонида турганидан, рус тилга яхшигина омил бўлиб қолган.

Абай набира-иниларини меҳмонга олиб келгани билан, уларга кўнгил бўлмади. Аввало кўп сўзлашгани Даркембойнинг ўғли Раҳим бўлди. Абай унга аввалги йилларда, городское училишчега даставвал кирган йилларида ҳазил қилар эди.

— Оббо Раҳим-эй, ўқишга кечикиб кирдинг. Синфингдаги ўзингдан кичик болаларнинг-ку отасидек кўри-насан-а!— деб ҳазиллашарди.

Ҳозир Раҳимга яна ўша ҳақда ҳазил қилди.

— Хўш, энди қалай, Раҳим? Бу йил учинчи синфга чиқдинг. Ана у йиллари сени «дада» дейдиган рус синфдошларинг йигит бўлиб қолдими?— деб кулди.

Раҳим Абайни отасидек кўрар, бемалол ҳазиллаша берарди. Ҳалиги ҳазилга бошқа, майда болалар қиқир-

лашиб кулишганида ўнғайсизланмади. Абайнинг ҳазилига лойиқ аския қилди.

— Нимасини айтасиз, Абай оға! Уч-тўрт йилнинг ичида ўша болаларнинг ўзлари ҳам сўррайишиб, зингирдек йигит бўлиб қолишди. Шундан кейин кўзим очилди-ку. Даставвал пригготовительный синфга кирган йилим бутун синфдошларим киндигимдан келарди. Та-наффусда мен қўзилар орасида юрган бўтага ўхшардим!— деганида, Абай жуда хурсанд бўлиб қаттиқ кулиб юборди.

Энди бир маҳалда Абай Осон билан Усеннинг русча шеър ўқишини эшитмоқчи бўлди. Усен Абайнинг сўрашига кўра, сўнгги кунларда муаллим ёдлашга берган шеърини айтиши керак эди. Уларга Криловнинг «Эшак билан Булбул» деган масали берилган экан. Усен ўшанинг русчасини келиштира олмай урғусини, айтилишини жуда ёмон айта бошлади. Абай уни олдин тўхтатди-да, оталарча мулойимгина ҳазил қилди.

— Епирай, Усен-эй, сенинг русчангнинг урғуси русчани ўттизга кирганда ўқиган меникидан ҳам ёмон-ку. Аввал мусулмонча ўқийман деб, русча тилга Осон иккаланг кўнгил қўймай келаётирсанлар-ку, а!— деди.

Энди русча ўқитишни қўйди-да, Усенга: «Хўп, ўша «Эшак билан Булбул» нима қилибди ўзи, ҳикоясини айтиб бер-чи»— деди.

Усен у масалнинг ҳатто бир қанча сўзларини ҳали тушунмаган экан, масалнинг маъносини ҳам билмас экан.

Нифмет билан Жалел уни масхара қилиб кулишганда Усен номус қилиб қизариб, ўнғайсизланган бўлса-да, Абайга «Эшак билан Булбул» қандай муносабат билан учрашганини айтиб бера олмади.

Шундан кейин Абай: «Вой-вой, Усен, сенга ёрдам керак экан. Қўй, мен бир чорасини қилай!— деди. Шундан кейин у Сеитнинг ўғли Асқардан, Абенинг ўғли Мақсутдан, яна Осондан ҳам мактабларида Криловнинг қандай масалларини ёдлаётганларини сўради. «Фил билан Кандин», «Чумоли билан Ниначи», мана шу «Эшак билан Булбул» яна шунга ўхшашлар ёдланар экан.

Абай ҳали ўз оғзи билан Усенга «ёрдам қиламан»— деган ваъдасини унутмаган эди.

Керимнинг иккинчи бир хонасига болаларнинг ҳам-

маси учун жой солинган. Абай Боймағамбетни ўша болаларнинг ёнида ётқизди. Сўнгра Асқар билан Мақсутга маслаҳат берди. Улар иккови Боймағамбетнинг икки томонида ётишган экан.

— Сенлар биласанларми, болалар, мана бу Боқайнинг оғзини очса бўлди, эртак деганинг гуриллаб чиқади. Боқайнингга эртак айтдириглар!— деб, болалар биратўла ечиниб бўлгунча ўзи уларнинг тўшакларининг оёқ томонида, кенг чопонини елкасига ташлагани ҳолда типпа-тик туриб, қўзичоқлардек болаларга шодланганича қараб турди. Қизиқиб, тикилиб қаради.

Ўша болалар чироқ ўчирилган қоронғи уйда бир-бирларини қўрқитишиб, туртиб ўйнашиб кулишганларича Боймағамбетнинг эртагини эшитиб ётишди. Абай бўлса ўз хонасида холи қолиб, Усенга берган ваъдасини адо этиш билан бўлди. У мана шу кеча биринчи марта Криловнинг «Эшак билан Булбул» деган масалини қозоқчага таржима қилиб кўрди.

Эрталаб болалар нонуштага ўтиришганларида Абай Усенни ёнига олиб: «Сен русча китобингга қара, мен қозоқча айтиб берай. Шундай қилиб, Эшак билан Булбул шу хилда учрашибди, болалар!» — деб кечаси ўзи меҳнат қилиб яратган таржима сатрларини қунт қилиб, пухталаб ўқиб берди.

Шу кечадан бошлаб, қиш бўйи шаҳарда туриб кечирган тўқсон тўққизинчи йилнинг даставвалги ойларида Криловнинг Усенлар, Осонлар, Раҳимлар ёдлайдиган қанча-қанча масалларини Абай диққат билан, қизиқиб таржима қилди.

3

Бу сафар қишнинг ярмида Абай шаҳарга махсус бир чақиртириқ билан келди. Кеча, кеч кириб, қош қорайган пайтда Абайнинг пар от қўшилган чанаси Қумошнинг ҳовлисига кириб келганди. Кечқурун Қумош Абайга пешвоз чиқиб, унинг қор босган кийимларини қоқишиб, болохонадаги зинага яқин бўлган катта хонасига киргизган эди.

Абай ўзининг шу гал ҳеч кутилмаганда келиб қолишини Қумошга қисқача айтиб берганди. Сабаби, ҳозир ўзи ҳам, элга етган қисқача хабар, чақиртириқдан бошқа гапни билмасди. Тезгина келтирилган чойни ичиб ўтираркан, Абай фақат:

— Билмадим, Қумош, балки бу ҳақда ўзинг мендан кўра кўпроқ биларсан. Шу ерда шаҳарнинг қозоғи билан нўғойи бўлиб, бир маслаҳатга тушишибди. Мусулмон динидаги элларнинг ўша, дин қардоши бўлиб, қарор қилишадиган гаплари бор дейишаётир. Шаҳарга ҳар тарафдан одам чақиртирилаётган экан. Менга ҳам шундай хабар борди. Шундай хабар боргандан кейин келиб қолдим!— деди.

Чой ҳозирланаётганда эшикдан кирган Боймағамбет уйга катта бир сандиқ билан икки кўзи тўла бир хуржунни киргиздирди. Абай ўша юкларни Қумошга кўрсатиб, оддий гапга кўчиб:

— Мана бу олиб келаётганлари, ўзинг биласан, менинг китобларим. Боймағамбет икковимизга ёзгача етарли қилиб, мана шу сандиқ билан хуржунни тўлатиб китоб олиб кетмоқчимиз! Қалачи, бозорчи бўлганда бу иккаламизнинг асосий ишимиз шу!— деди.

Қумошнинг бошқа меҳмонлари йўқ эди. Ўзининг таги қўқонлик бўлгани билан Қумош ёлғиз Абай эмас, қозоқ қўшнилари билан ҳам кўп борди-келди қиларди. Шаҳар савдогарлари, қирдан келадиган карвонлар сингари кўплар билан ошна-оғайни. Қозоқлар қандай бўлса ўзи ҳам, хотини ҳам йигитча бўлиб қолган, савдо билан у ёқ-бу ёққа қатнайдиган ўғли Алимқон ҳам қозоғивор эди.

Қумош мусулмонча ўқиган одам. Баъзан Абайнинг шеърларини кўчиртириб олиб, китобга ўхшатиб уйда сақларди. Шу жиҳатдан Боймағамбетни ҳам ўзининг ёри-дўсти, оғайнисидек кўрарди.

Абай билан келса ҳам, ёлғиз келса ҳам уй холи қолди дегунча ўтиниб, Боймағамбетга эртак айтдирарди. Ҳалиги хуржун билан сандиқлар уйга киргизилганда Боймағамбетга бир ҳазил отди. Унда сипогарчилик билан қилинган илтимос ҳам бор эди.

— Шаҳардан чиққан китоб, саҳрога бориб келди. Кўп романлар, ҳикоялар айтиб келди-а, Бақо! Бу китобларни ўқиёлмайдиган биздек одамларнинг ёнидан бу китоблар шу йўсинда индамай, у ёқдан-бу ёққа ўтиб кетаверадими? Ёки, баъзи саҳифаларини очиб, ҳикояларини айтиб берадими?— деди.

Абай Боймағамбетга кулимсираб, мароқ билан қараб турди. Жавоб бергучи ўзи эмас, Боймағамбет бўлгандан кейин, ўша «нима дер экан» деб, унга ўғирил-

ганди. Боймағамбет йўлдан чарчаб келмаган экан. Чойдан кейин бемалол жойлашиб олиб, бир ҳикоя айтиб бермоқчи бўлди.

— Бунинг номи «меҳмон удми» бўлсин. Эрталабдан бошлаб, биз ўзимиз уй эгаси, овул эгаси бўламиз. Бугун, келган кунимиз менга айтдириб қолганинг дуруст, унга даъво қилмайман!— деди. Кейин бамайлихотир ўтириб:

— Русларнинг бир катта фикр эгаси ёзган китоб экан. Абай яқинда шуни менга айтиб берган эди. Мен уни ҳали ҳеч кимга айтиб бермаган эдим, тутилмаган гапим шу бўлсин. Шундай қилиб, айтадиган бу ҳикоям «Кумуш князь» дейилади!— деди. Унинг энди айта бошлагани Алексей Толстойнинг «Князь Серебрянный» романи эди.

Бу кеча Абай бошқа одам билан учрашмади. Қумош Абай келган иш ҳақида шаҳар халқининг оғзида юрган гапларни эшитганди. Бироқ, у қадар эсли-ҳушли одам билан сўзлашиб, ҳақиқатини билмагани учун, ўзининг ҳақиқатчи, тўғриси билмай сўзламайдиган ювошлигига борди. «Кўпчиликнинг оғзида шундай гап бор, мен унча-мунча эшитган эдим. Ҳали ўзингиз айтгандек гаплар» деб қўя қолди.

Шунинг билан бугунги кечани Боймағамбетнинг қизиқ ҳикоясини эшитишга беришди-да, шаҳарнинг янги хабарини кейин эшитишмоқчи бўлишди.

Уйқуга жуда қониб, кеч турган Абайлар чойни яхшилаб ҳозирлатиб, тушга яқин ича бошлашганди. Чой ичилиб бўлаёзганда Абайнинг шаҳарга келганини эшитиб, уни кўргани икки киши келди.

Биттаси — олдин киргани, баланд бўйли, барваста келган, бу кунларда бақбақаси чиқа бошлаган, узун чўққи соқолли, бурни катта Кўкбой эди. Иккинчиси — пакана, япалоқ юзли, оқ чўтир, қирилган қора соқолли, Кўкшелардан сипогина Алпейим деган йигит. Бу икки киши Абайга таниш бўлса-да, ҳозир Абай уларга ҳайрон бўлиб қаради. Эшикдан киришганларидан бошлаб, улар тўрга чиқиб ўтиришгунча тикилиб, ҳайрат ичида кузатиб борди. Уни ҳайратда қолдирган сабаб — бу икковининг ҳозирги кийимлари бўлди.

Абайнинг ўз элининг қозоқлари. Кўкбой бўлса бир вақтларда Абайга яқинлашиб ҳам юрган йигит эди. Ҳозир ўша Кўкбой кўк мовут сирилган татарча қундуз

телпак кийиб олибди. Эгнида татар тикучига тиктирган, елкаси тик пешмат. Унинг устидан шаҳар муллалари киядиган ялангқават малла тўн. Оёғида ҳам қала кавуш, маҳси. Унинг ёнидаги пакана, чорбурчак келган Алпейим ҳам шу сингари «олифта, сиртини силаб» дегандек, шаҳарча кийинган. Буларнинг бири ҳозир катта мачитнинг халфаси — Кўкбой халфа дейилади. Иккинчиси — ўша мачитнинг ёнидаги мадрасага сўнгги йилларда келиб ётиб, ўқиб юрган муллавачча, соқолли муллавачча. Ўқишга ёшим улғайиб қолди деганига кўнмай, Кўкбой шаҳарга етаклаб келиб, Кўкше элининг шу сингари яна бир тўп ёшлари билан бирга мадрасага киргизган.

Ёши қирққа бориб қолган Кўкбой илгари бир вақтларда шоир, ашулачи Кўкбой эди. Ҳозир «Кўкбой мулла, Кўкбой халфа» деган номга рангги-бўйи, қиёфаси ҳам мослашиб қолибди.

Абай билан сўрашаётганда Кўкбой «хайри дуоингизда, оллога шукур» деган гапларни айтиб сўрашди. Унинг мана шундай қақшатғич аёз, қарсиллаган қиш кунда, элтири пўстин, бўялган тўн, гуппи сирма чопон, ағдарма этикни ташлагани қизиқ. Шаҳарнинг, айтиқса мачитдаги намознинг кийимига кўчибди. Абай буни бошқача тушунди. «Кўкбой бирийўла ичию, сирти биланоқ худо йўлига кирганга ўхшаб олган экан» — деб ўйлади.

Ҳол-аҳвол сўрашиб бўлганларидан кейин, Абай муллавачча Алпейимга ўгирилиб қаради-да:

— Хўш, Алпейим, қани айт-чи, бу кунларда нимани ўқиётирсан? — деди.

— Наҳу ўқиётибман, Абай мирза! — деб Алпейим «нима дер экан» деяётгандек йилтиллаган кўзларини Абайга тикиб, кулимсираб қўйди.

— Ҳа, жинни бўлишингга озгина қолибди-да! Арабларнинг мақоли бор: «Фихқани кўп ўқиган ақлли бўлади, наҳуни кўп ўқиган аҳмоқ бўлади!» — деб Абай шу гапларни шариллатиб арабчалаб айтди. Яна кулганича:

— Шундай қилиб, бу гапни айтган мен эмас, ўқиб юрган арабларнингнинг уламолари! — деб бир оз жим қолди-да:

— Алпейим тушкур-эй, отанг Муқир-Тақирнинг бўйнига даставвал экин эккан, ақлли иш қилган қозоқ эди,

Сенга ҳам қизиги ўша элингга бориб, меҳнатга берилиш-ку. Кўкшеларнинг сенга ўхшаш бир тўп ёшларини мана шу, у томон билан бу томоннинг мачит-мадрасаларида галалаштириб юрган мана бу Кўкбой-ку! Бунга эргаша бериб ҳам нима қиласизлар. Шундай бир яхшиликнинг бирийўла баҳридан ўтиб, шунинг ёлғиз ўзига бера қолсаларинг, нима қилади!— деди. Бир вақтлар ўзига ёш йўлдош қилиб юрган Кўкбойдан ҳозир умид узиб қўйганини билдирди.

Кўкбой бировнинг оғзига боқадиган, қовоғига қарайдиган одати бўйича Абайнинг ҳалиги гапларини кўтарган киши бўлди. Чидаган бўлиб, сир бой бермай, дамин чикармай эшитди. Ичидан: «Бирор нарса десам, яна бир ўчмас тамғадек тигдор гап, заҳарханда қилиб қолади. Ундан кўра, мана бу Абай балосидан шу ерда индамай қутулай!»— деб ўтирганди.

Бир оздан кейин, Абай билан чой ичиб бўлгандан кейин, Кўкбой бу ерга қандай иш билан келганини сездирди. Абайни шаҳарга чақиртириб келиш сабабини Кўкбой яхши билар экан. Салдан кейин аниқланишига қараганда, у Абайни кўргани ўзича келмаган экан. Абай билан бир элдан бўлгани учун, қола берса, илгарилар йўлдош ҳисоблангани учун олдиндан гап олгани атайин юборган тўдалар бор экан. Бу жиҳати ҳам англашила бошлади.

Абай ўзини шаҳарда кутаётганлар кимлар эканини Кўкбойдан билишга киришди. Уни у томон билан бу томоннинг, Кўкбойнинг ибораси билан айтганда нўғой, қозоқ «зиёлилари» кутишаётган экан. Улар кимлар десангиз — у томондаги мачитнинг отоқли имомлари, қўшмачит», «тош мачит», «қозоқ мачит» деган уч-тўрт мачитнинг имомлари, Ғабдулжапор, Ғабдураззоқ, Хисомий, Жамелитдин ҳамда Сарт мачитнинг имоми Мирқурбон охунларнинг тўдалари экан. Шуларнинг қаторида бу томондаги катта мачит билан қуйи мачитнинг имомлари ҳам бор. Улар қозоқ имомлари, Маликаждар қори, Ашим хўжа ва ҳазрат Ақмеджонлар, қозоқдан чиққан яна бошқа халфалар, қорилар, дин устозлари. Абай шуларга зарур бўлибди.

Абай буларни эшитганда ўзининг ҳозиржавоблигига бориб, Кўкбойнинг гапи давомини кутмасдан шошганича бир ҳазил қилиб қолди.

— Ҳа, ўзи нима гап, бу дейман бор муллаю, хўжаларинг йиғилишиб, мени Маккага юбормоқчи бўлаётир-сизларми? Ёки «боши саждага тегмаган эди, худо йўлга солайлик, савобга қолайлик» деяётирсизларми?— деди.

Алпейим кулиб юборди.

Кўкбой Абайнинг бу гапини ҳам ўзидан соқит қилиб, эшитмаган киши бўлди-да, парво қилмади.

— Абай оға, яна қулоқ солинг! Уша қанм сиздан маслаҳат сўрайди, ўтинади,— деди-да, гапида давом эта берди.

— Бу одамлар бирсари. Энди мана шу кишилар билан гапини бир жойга қўйиб сизни кутаётган у томон бу томоннинг яна бир жамоати бор. Улар у томондаги отоқли машҳур нўғой бойлари. Уй-жой, давлат эгалари, магазин хўжайинлари, мисол учун, Вали бой, Содиқ, Исҳоқ бойлар, Икром бойвачча, Шерниёздек мирзалар. Шулар билан бирга у томон, бу томоннинг қозоқ бойлари ҳам ниятдош, тилакдош бўлиб туришибди. Булар, масалан, Сейсеке, Қасен, Жақип бойлар, Билевбой ҳожин. Янги бойлардан, ҳозир ўзингизга маълум бўлган Хитойдан бошлаб, Ирбитгача моли тутиб ётган Бақия ҳожин, Болажон, Турбек бойлар ҳам бор. Бу одамлар ҳам ҳалиги айтилган уламолар, ҳазратлар билан тил бириктириб юришибди!— деди.

Шунинг билан бирга у Абайнинг юзига мароқ билан боқишини қўймади. Ичидан билиб турибди, Абай бунинг бирма-бир санаётган бойларини кўпинча одам қаторига қўшмай, ёмон кўрарди. Лекин айтиш керак бўлгани учун Кўкбой Абайнинг энсаси қотиб, тескари қарай берганига ҳам аҳамият бермай, ҳалиги қозоқ бойларини ҳам батамом санаб чиқди. Шулардан кейин Абайга: «буларга кўнмасанг мана буларим бор» дегандек қилиб, энди яна бир тўда одамни ҳам санаб берди.

Кўкбой айтмоқчи бўлаётган ҳалиги кўпчиликка, тўдага тааллуқли масалага, мана бу аталадиган одамлар ҳам ниятдош-тилакдош эканлигини эслатди. Шундай қилиб, энди Абай ҳалиги тўдага ноилож яқинлаштирадиган кишилар деб ўйлади-да, бир тўп қора таёқларни, русча ўқиганларни айта бошлади. Буларнинг бир-иккитаси у томонга уй солиб олишган, ўрта ёшга бориб қолган, қозоқларнинг кўпчилигига маълум катта тиломочлар. Яна бир бошқа тўдаси «Петербург, Москвада ўқи-

ган» деган, ёки «ўқиётир» деган, Кўкбойнинг айтишича қозоқларнинг ҳақиқий зиёлилари экан. Уларни айтганда «саҳрода, элда аллакимларнинг боласи эмас, баъзилари хон, тўра авлоди», «отоқли теглик-тахтлик овулларнинг болалари», «сержамоа Суюндиқдан чиққан», «Қоракесекларнинг асли теги бўлган еридан чиққан», «Тўқол Арғиннинг отоқли авлодларидан», «Наймонларнинг миқти овулининг одами» деб гапирди. Илгариги хон, султонларни мақтайдиган, мадҳ этадиган Кўкбой ўша аслигз тушибди-қўйибди.

Абай «отларини айт!» деб буюрганидан кейин, Кўкбой Семейда турадиган ёки бир оз вақтга шу ерга келиб, мана бу гапнинг бир ёқли бўлишини кутиб ётган кишиларнинг номини айтди. Аввал «Жабойқонов Азимқон» деб тўра авлодини, катта бир чиновникни алоҳида айтди. Петербургда «адвокатликда ўқиётган Соқпоев Соқип» деди. «Мол докторликка ўқиётган Боспоқов Башир», яна бир «катта тўра, Нуржонов Қидир», деб санади. Ўшаларнинг ичида Абай яхши биладиган, бу кунларда чин олган, чиновник бўлган Сармоновни, Сомолбекни, Дониёрларни айтди.

Бир ёғи имом, бир ёғи русча ўқиган, подшо маҳкамасининг тўра, чиновниги бўлган қозоқларнинг қандай қилиб тилакдош бўлганини билиш Абайга қизиқ кўринди. Бу ҳақда Кўкбой ҳозирча гапни чўзиб ўтирмаса-да, аниқлаб тушунтириб берди. Абай билан ҳалиги катта гуруҳ, тўда оғизма-оғиз сўзлашмоқчи экан. Кўкбой унинг майли билан ниятинигина билиб, бу томоннинг икки имомига — Ашимқўжа билан Ақметжон ҳазратларга бориб айтмоқчи экан. Шунинг билан Кўкбой Абайнинг ҳалиги тўдага тилакдош бўлишини кутади.

Хўш, шунда бутун тўданинг тилаги билан орзусинима? У муфтига тобе бўлиш. Мана шу шаҳар мусулмонларига, қола берса Семей области ва ҳатто барча қозоқ халқига барабар зарур иш шу экан.

Ҳозир Абайнинг Кўкбойдан билгани Россиянинг жамии мусулмонлари бўлиб, бир диний марказ қилишмоқчи. «Уни муфти» деб аташмоқчи. «Шунга нўғой, қозоқ сингари ҳу ўша Қозоқдан, Уфадан, Оренбург, Троицк, Омск, Қизилжардан тортиб барча мусулмон ўзининг дин устози деб тобе бўлиши керак». Асли муддаоларини айтишса, «Россиянинг ўттиз миллион мусулмони дин қардошлари бўлиб бир-бирларига яқинлаша-

ди!» — деяётир. Яна «халифаний султон» юртида довур суриб ўтирган, барча мусулмон оламининг Стамбулдаги диний маркази Шайхул Ислом бор. Бу ердаги диний мусулмон қавми бирлаштирмоқчи. Бу ҳақдаги гапни бошловчилар — бу йил Россиядан Макка-Мадинага ҳаж қилишга бориб келган бир тўда нўғой, қозоқ яна бошқа вилоятларнинг ҳожилари бўлишибди».

Уша маслаҳатда Семейдан Ғабдираззоқ ҳожи, Икром бой, қозоқлардан Ақметжон ҳазрат ва қозоқ бойларидан Бақия ҳожилар бўлишибди. Шулар бу ёқдаги мусулмонлар номидан ваъда бериб келишибди. «Биз Россияда ўзимизнинг дин устозимиз, муфти бўлишини истаймиз. Шунга оқ подшо, барча мусулмонлар севадиган уламоиймизни сайлаб қўйишга рухсат берса! — деб сўрашмоқчи бўлишибди.

«Россиянинг подшоси бўлса, эшитишимизга қараганда: «ўшани муфти сайлаймиз», «ўшанга тобе бўламиз» деган мусулмон динидаги халқларнинг ҳаммаси ўзларининг приговорларини, арзномаларини йиғиб беришсин» дебди. Мана ният шу! Мусулмон динидагилар бир шуъла кўрадиган йўл. «Шунга қозоқнинг жамики яхшилари бирлашиб гапни бир жойга қўйсин, кўмаклашсин! Мана бу шаҳар билан саҳро халқидан бир оғиздан сўз, бир ёқадан бош чиқадиган қилиб, ўз ўғитларини айтишиб, приговор йиғиб берсин» дебди. Халқ олдида обрўи катта, донғи кетган одам бўлгани учун, шу ҳақда Абайдан зўр умид қилишиб, кўмак кутишаётган экан.

Кўкбой бу гапларнинг ҳаммасини Абайнинг тикилиб қараб, ўйланиб қулоқ солаётганини пайқаган ҳолда батафсил баён этди. Лекин, ўзи кутган жавобни Абайдан бу ўтиришда ололмади. Кўкбой гапни тамом қилгандан кейин унга Абай ҳеч қандай жавоб қилмай туриб, Боймағамбетга «Отни қўш!» — деди-да, ўрнидан туриб кета бошлади.

От қўшилган чанага, Боймағамбетнинг ёнига Абай ўтирмоқчи бўлиб, яқинлашиб боргунча Кўкбой билан Алпейим орқасидан қолмади. Уйдан индамай шошилиб чиққани билан Абай бирор жавоб айтар деб, эргашиб келишганди. Чанага тушгандан кейин ҳали ҳам ўзига тикилиб турган Кўкбойни пайқади-да, Абай Боймағамбетга «жиловни торта тур!» — деб ишора қилди. Шундан кейин Кўкбойга қараб, бир-икки оғиз сўз қотди.

— Мендан ҳозир жавоб кутиб турибсан-ку. Мен бир

неча одам билан сўзлашиб аниқлаб олмагунча бу ҳақда жавоб бермасам дейман. Ҳалиги гапларингнинг ҳаммасига жавобим ҳозир бўлса-да, ўшани бошқалар билан ўйлашиб, маслаҳатлашиб айтаман. Гапимни билгиси келаётган мачит имомларига уч кунсиз жавоб қилмайман! — деди.

Кўкбойнинг қолган гапига қулоқ солмай, сўрамай Боймағамбетга ишора қилди. Оқ туёқли қўнғир от тез юриб, кўча бўйлаб елиб кетди.

Бу кунларда Кўкбойга ўхшаб, бу томоннинг бош жотоғи, ўрта ери, қуйи жотоғини, қайиқ оғзини ва Слободкага яқин жойидаги беҳисоб овулларни оралаб, кезиб юрган одамлар кўп эди. Шаҳар халқи биладиган Сомурот махдум, Кўрқори, Шарибжон халфадан бошқа, бу кунларда икки мачитнинг имомларига тенг келадиган катта халфа Закен, Ғабдушукур деган катта муллалар бор. Намозга келадиган оз-овлоқ, қари-қартаг маҳалла аҳлига ўғит-насиҳат этиш буларнинг ҳаммасига ҳам камлик қилаётган эди. Булар энди халқ кўп йиғиладиган жойларга бора бошлашибди.

Шу билан бирга у томонда Затондагиларни, тўнчи, пиймачи, булғори заводининг ишчиларини оралаб чиқишган эди. Бу томонда кўпчилиги қушхонада ишлаб, мол сўйиб юрган шаҳарнинг кўп қашшоқ ёшу қарисипи, эркагу хотинини йиғиб олиб, ўғит қилишаётир. «Муфтига боқиб, дин-мусулмон боласи бирлашмоғи зарур» дейишаётир. «Халифаий султон» деб, «Шайхул ислом»га тилакдошлик билдириб, овоз беришларини сўрашаётир.

Затонда Сеит, Абенлар билан ҳамма ишни бамаслаҳат қиладиган темирчи Савелий, мастер Марков мана шу янги гапнинг ҳар кун тарқалаётганини эшитишганди. Улар ўзларича Сеит билан сўзлашганларида: «Русларнинг поpidан биз рус қашшоқлари яхшилиқ кутмаймиз. Уларнинг бизлардек усталар билан грузшчикларга ҳозирлаб юргани фақат тузоқ, холос. Сенлар мулланинг, мачитнинг кўп шарофатига учраб, беҳишт оласанларми? Уни Павлов билан маслаҳатлашиб аниқлаганинг маъқул бўлар, бизлар унга хабар қилайлик. Сен иккаланг бу ердаги қозоқ ишчиларига гапни аниқлаб айтишлар. Кўпчилик, фуқаро халқ бундай ўйламаймиз деб, қилинадиган қарорни кўпчиликка тарқатиш керак!» — дейишди.

Шунинг билан неча хил меҳнат аҳлига дўстона мас-лаҳати ҳозир бўлган Павлов сўнгги кунларда тўп-тўп ишчилар, меҳнаткашлар, фуқаро халқ орасида бўлди.

Абай уни худди мана шу гал осонлик билан топа олмади. Фақат кечга яқингина уйга келадиган вақтини пойлаб туриб, уйда кутиб олиб, холи ўтириб сўзлашиш учун Қумошнинг уйига олиб келди.

Шу кеча Павлов билан Абайнинг суҳбати ҳар икки тарафдан кўп янгиликлар билан янги бир оламнинг четини очди. Аслида бу икки дўст шу вақтгача бошқа кўп ишлар ҳақида сўзлашган бўлсалар-да, дин масаласини оғизга оларга олиб, суҳбатлашиб кўришмаган эди.

Павлов Абайнинг бир вақтлар «Худога ишонадиган мусулмонман» деб дангал айтган гапини эшитгандан буён дин ҳақида гап очишдан сақланар эди. Бугун бўлса Абай ўзининг жавобини кутаётган тўдаларнинг биронтасига ўз қарорини айтмай туриб, Павлов билан маслаҳат қилаётир. Бу ҳол, албатта Павловнинг ҳам ёрилиб сўзлашини талаб қилади. Павловнинг ўзи ҳам рус подшолиги билан православ бутхона устозлари қозоқ, татар сингари халқларга нисбатан қандай беўхшов ишлар қилишини яхши билади. Унга яна Павловнинг ўзи ҳам, унинг дўсти бўлган кўплар ҳам ўзгача қарши эканлигини Абайга айтмоғи керак.

Шунинг билан бирга Павлов аввало подшолик тузумини танқид қилди.

— Имомлар, бойлар шаҳарнинг қашшоқларини, саронинг авом халқини алдайди, янглиштиради. Уларга, кўзини ўйиб туриб кўрсатиб, нима дейди? Мана бу почтанинг ёнида, каланчанинг олдида турган оқ бутхонани кўрсатади. Унда ким бор, нима бор? Бу бутхонани «миссия» деб атайди. Уни ўзингиз ҳам биласиз. Хўш, миссияда ким туради? Катта дин бошлиқлари туради. Анави Омскдаги генерал-губернатор даражасидаги, Оқмулла, Семейдек икки областнинг дин бошлиги бўлган епископ туради. Ўша епископ Андриан мана шу қозоғи кўп Слободкага атайин жойлашган. Нега? «Қозоқ, татар халқини чўқинтираман», «ислом динидан хрестиан динига кўчираман», деб ўтирибди. Шу ҳақда Павлов миссиянинг ичидаги, Абай билмайдиган кўп сирларни, ишларни айтиб берди.

Оқ бутхона ёнида мактаб ҳам бор экан. Етим болалар турадиган уй-жойлар ҳам бор экан. Унга мана шу

шаҳарда паноҳсиз қолган етим болаларни олишар экан. Шу кунларда ўттиздан ошиқ қозоқ, татар болаларини чўқинтириб, ўқитиб тарбиялашаётир!— деди.

Яқинда унга бу томондаги почта бўлимининг майда чиновниги Ивашкин айтган бир боланинг воқиясини Абайга сўзлаб берди.

Семейтов бўлисидаги Знамянка шаҳрига почта ишлари билан Ивашкин бориб, қайтиб келаётганида йўлда бир кичкина, саккиз-тўққиз яшар, жулдур кийимли қозоқ бола йиғлаб турган экан. Суриштирса, қариндошлари ҳайдаб юборган, ота-онаси ўлган, Мекеш деган етим бола экан. Шу томонда шаҳар бор, у ерда «хайр сўраб, овқат топиш, ўлмай қолиш мумкин» деб келаётган экан. Ивашкин ўша болани олиб келиб миссиянинг интернатига беради. У Оқбўта бўлисида келаётган бола экан. Ушани Ивашкин айтаётир: «Яқинда билсам, болага Бутин деган фамилия берилибди. Мекеш деган отини йўқ қилиб Михаил, Мишьяк деган от қўйибди. Ўзини русча кийинтириб, фақат русча сўзлатар экан. Ҳеч нарсани билмайдиган саккиз яшар болани ҳозир епископ Андриан чўқинтириб: «Сен энди рус бўласан!» деб тарбиялаётир» деди.

— Боланинг жуда ҳам зеҳни ўткир, зийрак экан, мен ҳам кўрдим. Икки кўзи қоп-қора бодрайган, бурун катаклари кенг, бир ширин бола экан. У ҳозир бир нарса демоқчи бўлса, ўзи биладиган озгина русча сўзлар билангина гапиради. Бор билгани, қозоқларни уришади. Қозоқнинг муллаларини русчалаб ҳақорат қилади!— деб, Павлов бу ишни Абайга атайин батафсил айтиб келиб: «Русларнинг попи ҳам ёмон, мусулмонларнинг имоми, муллалари ҳам ёмон!»— деди.

— Буларнинг икковидан ҳам халққа яхшилик келмайди. Улар фақат дин нуқтан назаридангина қараб, орада низо туғдириб, халқларни бир-бирларига душман қилишнинг пойида бўлади!— деди. Яна ўзининг шунга қарши ақидаси, муддаоси бўйича Павлов умрида биринчи марта яширин бир газетанинг озгина жойини Абайга атайин ўқиб берди. Бу газета жуда ҳам яширин равишда кўпчилик революцион ишчиларга тарқатилади. Эндиги наслларга раҳбарлик қиладиган, Россиядаги энг кучли тўпнинг ўтли сўзи бўлган матбуот экан.

Биринчи декабрь куни чиққан «минг тўққиз юзинчи» деб рақам қўйилган, бошқача газета эди. Газетани

қўлида буклаб, бекитиб ўтириб, биттагина жойини Павлов Абайга русчалаб ўқиб берди.

— Мана, пайқаб кўринг-а... Мана шу ерида идрокли ишчиларнинг ҳаммаси халқларни халқларга душман қилиб қарши қўядиган қасдлик билан олишиш керак деяётир. Билдингизми, шундай қилиб, рус халқининг чин, адолатли, дуруст кучлари подшони ҳам, русларнинг бутхонасини ҳам айбдор деб билади. Ўйласангиз, шу ҳақда ўйланг. Қозоқларнинг, татарларнинг муллалари эмас, бойлари, бўлислари, ҳожилари эмас, Сеитдек меҳнаткашлари ва сиздек ўша меҳнат аҳлининг ғамхўри қандай ўйлаши керак?— деб бундан буёғини ҳал қилишни Павлов Абайнинг ўз ихтиёрига берди.

Абай шунга яраша Павловга ислом ўғитчиларининг тўлиб-тошиб ётган кулгили, қоронғи нодонликларини айтиб берди. Уларнинг фикри бутунлай Стамбулга, Халифа юртига, Абдилҳамид султонга тобе фикр эканлигини сўзлаб берди. Ўша ердаги Шайхул Ислом ўғити билан бу ердаги Кўрқориларнинг нияти, имони, орзу-армони бир эканлигини англатди.

Шу орада Павлов ҳам кўп нарсаларни билган экан. У энди Абайга ҳозирги Туркия ҳақида кўп қизиқ, янги гапларни айтиб берди.

Абдулҳамиднинг ҳарам хонасида мингта канизаги борлигини, Туркиянинг алоҳида қоронғи, нодон подшолик эканлигини жуда кўп далиллар келтириб, очиб айтиб берди.

Абай билан Павловнинг аввалги куни бўлган суҳбатлари, бу икковининг кенг фикр юритишда бир ердан чиқишини билдирди. Абайнинг тили билан айтганда: «бир сойга қуйганини» жуда аниқ англатди.

Иккови яна маслаҳатлашиб турмоқчи бўлишди. Павлов бўлса, қозоқ, нўғой ишчиларига қўл қўйишдан олдин, Абайнинг ўғитини эшитиб олишни маслаҳат кўрадиган бўлди.

Абай эртага шаҳарнинг кўпчилик халқи билан алоқа қила бошлайди. Иккинчи томондан ўзининг жуда қатъий аҳди орқасида шаҳарнинг имомлари, ҳазратлари билан олишиб кўрмоқчи бўлди.

Орадан уч кун ўтгандан кейин, Абайнинг ёнига келиб кетадиганларнинг сони беҳисоб бўлди. Ҳеч кутилмаганда ҳар тарафдан қанча-қанча кишилар Қумошнинг уйига чувалашиб кела бошлади. Абай буларнинг

ичидаги, кўпчиликка сўзи етадиган одамларни ўз ҳузурида кўпроқ тутиб қолди. Ўзининг қисқагина, бир хилда бўлган ўғитини айта берди. Шуларнинг қаторида бош жотоқ билан ўрта жотоқнинг кўпчилиги номидан келган икки киши ҳам бўлди. Абай кўпчиликка бориб етиши керак бўлган гапни ўшаларга тушунтириб айтди. Бу келганлар Абайнинг иккита тотув таниши — қайиқчи Сейл билан шаҳарнинг кўпчилиги танийдиган, гапи ўтадиган Бектўғой Бўтабоев деган, Оқбўта элининг қозоғи эди. Ўзи кўп эл ичига кириб, аралашиб юрган, оз хонадонли қипчоқлардан чиққан. Бироқ, ақлли, гапга уста, ўртаҳол шаҳар одами.

Ҳайит билан тўй, катта бозор, яқинда бўладиган ярмарка, тўсатдан келган офат, устма-уст бесаранжомлик вақтлар бўлса, баъзи бир очарчилик йилларида, шаҳарнинг кўп қашшоқлари аввал мана шу Бектўғой билан, Сейл билан маслаҳат қилгучи эди. Абайни буларнинг ўзлари кутиб туришганди. Шунинг устига Павлов билан бир неча марта учрашиб, ҳар томонлама ўйлаб кўришганларидан кейин, Абай бу икковини ўзи ҳам чақиртирган эди. Абай шуларга айтган гапни кейинчалик ҳар тўпдан келиб-кетиб юрган одамларга ҳам тайинлаб, пишиқлаб айта берди.

Бектўғойларга шундай деди:

— Ким айтса-да, шаҳар халқи бундай приговор ҳам қилмасин, қўл қўйиб розилик ҳам билдирмасин! Биз муфтини истамаймиз!— десин. Сабаби, қозоқлар, отабобосидан тортиб, унчалик художўй бўлиб, диндор бўлиб ўсган халқ эмас.

Қадимдан келаётган, оқ-қорани ўзича таниган, тушунчаси бор халқ. Йўли, расми, урфи-одати бор халқ. Энди ўшаларнинг ҳаммасини тарк этиб, «шариат тариқатлари билан янгидан ҳаёт тузаман» деб орзу қиладиган, қизиқадиган жойи йўқ. Негаки, халқни ўстирадиган шариат эмас, маърифат билан билим. Маърифат билан билим бўлса, шариат йўлида эмас. У маърифатли халқдан ўрнак олишда ҳар жиҳатинг мукаммал бўлиб, энди фақат муфтига қараш қолдими?! Ундан кўра маърифатидан фойда тегадиган халқнинг, яхшилигини ўзлаштириб, фойдасини кўрайлик. Дин қардоши бўлиб бирлашамиз деган шиор бўлса, бизнинг дидимизга ўтиришмайди. Халқ бўлиб айтсак, кўнглимизга ёқмайди. Сабаби, у маърифатдан, илмдан йироқлаштирмаса,

яқинлаштирадиган йўл эмас! Муфти бизга қўл келмайди, мана шу юрган муллаларнинг ўзи ҳам етади!— деган маслаҳатни берди.

Кўпчиликка гапи тез тарқаладиган Бектўғой шу жиҳатларини тушуниш билан бирга, кейин кечқурун холи вақт топиб, яна Абайнинг ёнига келди. У: «билганимнинг устига билсам, уққаннимнинг устига уқсам» дейдиган, кўзи ўткир, қулоғи динг одам. Сўнгги марта кечқурун бир келганида, Павлов яна Абай билан холи суҳбатлашиб ўтирганди. Абай Бектўғойни ёнларига олди. Павлов билан онда-сонда русча сўзлашиб, маслаҳатлашиб ўтириб, тахта-тахта қоғозга йирик-йирик ҳарфлар билан беш-олти бет қилиб ўз маслаҳатларини, қандай қарорга келганликларини ёзиб берди.

Чойдан кейин, Бектўғойни Қумошнинг уйидан жўнатаётганида ҳалиги қоғозларни буклаб бераркан, Абай илова қилди.

— Бектўғой, мана бу қоғозни фақатгина ўзинг ўқи, бошқа бировнинг кўзи тушмасин! Халққа маслаҳат беришдан олдин, ўзинг қайта-қайта ўқиб, уқиб ол. Шундан кейин, «худо берган тилинг бор-ку», кўнглингга жо қилиб ол-да, «ўз фикринг», «менинг фикрим» қилиб айта бер!— деди.

Бектўғой қизғиш мўйловлари, нафис лабларини ёзиб куларкан, дона-дона оппоқ тишларини кўрсатиб, Абайнинг гапларини маъқуллаб бош эгди.

— Абай мирза, бошингга йиғ, оғзинг билан айт, ўзингни қилиб айт дединг-ку! У гапинг тўғрику-я. «Ёмон бий ёнига йиғади» деб, қозоқларнинг ҳам ачитиб айтадиган одати бор. Қора пайим қонуни бор. Лекин шундай десак ҳам, мен қулоғим билан эшитгандан кўра, сизнинг ёнингиздан ҳамиша чўнтагимга солиб кетадиган ўлжамни ортиқ кўргучи эдим!— деб айёрлик билан кулиб қўйди.

Айтаётган пул эмас, Абайнинг ҳали бу эшитмаган, янги ёзган шеърлари эди. Ушаларни ҳамиша Абайнинг ёнида ўтириб, кўчириб олар ёки бировнинг кўчириб олганини сўраб оларди-да, ёллаб юриб, ўз фикрини айтишда фойдаланарди.

Абай унинг шундай зийраклиги, хушфаҳмлиги, дўстона кўнглини ўйлаб, англаб хурсанд бўлиб кулиб қўйди. Бектўғой ҳалиги гапга қўшимча қилиб, ҳозирги қоғоз ҳақидаги қарорини айтди.

— Шу айтганимдек мана бу қоғоз ҳам беҳуда қоғоз бўлмай, яна бир ўлжам бўлар деб турибман. Лекин, топширдингиз-ку, эҳтиётини қиларман. Бировнинг кўзига тушириш у ёқда турсин, илғатмасман ҳам!— деб кетди.

Ўша Бектўғой билан Сейл сингари, у томоннинг кўпчилик ишчи, камбағал-қашшоқлари номидан Сеит, Абенлар келиб маслаҳат олиб кетишди. Шаҳарнинг даладаги халқ билан алоқадор тўпдан Абайнинг олдига ҳар хил ишларга аралашиб юрадиган Қалий Оқбосов келиб сўзлашди. Бу ҳам Абайнинг бор гапини маъқул-ламаса-да, муфтига қаршилик қилиш масаласига маҳкам ёпишди. Унинг далили: «Муфтига қаралса, бутун ишни шариат йўли билан олиб бориш керак. Халқ ҳаётида мачит ҳукмрон бўлади. Ҳукми қозилар чиқаради. Қозоқ қиз айтдирса, куёв келиб, келин туширса, амен-герлик — бевалик жойга учраса, унда бу ишларнинг ҳаммасини ўз урфи-одати бўйича эмас, шариат буйруғи билан олиб борадиган бўлади!»— деган гапни зўр қаршилик билан айтди. Худди шу жиҳатларининг ўзидан ҳам у: «Абайнинг бир маслаҳатига кириш дуруст бўлади, дейман. Муфтига тобе бўлмайлик»— деб гапирди.

Шаҳардаги савдогар аҳлининг кўпчилиги бўлган Эсберген, Тўлепбек, Қарибжон сингарилар бир қизиқ вазият олишди. Улар катта бойларга ўз ичларидаги норозиликларини бошқа вақтларда билдира олмайди. Ўз уйида, холи ерда йиғлаб-сиқтаб, ҳар кимга арзудод қилиб юриб, бетма-бет келганда муте бўлган, кўк чодирли уйи бўлган бойлар дарвозасидан юз пана қилади. Тик қарай олмай, бўйсунга беришади. Ҳозир ўшаларнинг тўдасидан Абайнинг олдига Эсберген келиб кетди. У бозорда, дўконларда, карвон кутиб шаҳар четига чиққанида кўпларга учрашди. Шунинг билан ўзига ўхшаш йигирма-ўттиз майда олиб сотар, «дасти қисқа» савдогарларнинг оддий уйларига тарқалган қарор — «катта бойларга эргашмаслик» бўлди.

— «Бизларга нима керак?— Сейсеке билан мулла акалар бир ердан чиқишаётган бўлса, уларнинг дастурхони бир. Яйлайдиган ўтлоғи бир. Эшикларидан мўралашга ботина олмайдиган бизлар, қўшиладиган бўлсак, кўпчиликка қўшилаيлик. Ўша ҳазратнинг чақириғига ҳам, бойларнинг бошлашига ҳам худди шу гал эргашмаёқ қўяйлик. «Имомпўст» эмас-ку. Натарисга бериб,

оқ векселни садувателга ўтказиб, уй-жойимизни хатга олдирмас!»— дея беришди.

Албатта, Эсбергеннинг бу маслаҳати кор қилган савдогар ҳам бор-да, кор қилмагани ҳам бор. У ҳам бир савдогарнинг ҳар бир катта бойдан одатда январ-да оладиган насиясининг суммасига қараб бўлинди. Эсбергенлар ярлақаган йили минг сўмдан ошиқ насия олиб кўрмаган бўлса, Қўдиға, Қўнғиртой сингари тахта чодирли уй солишга қудрати келиб қолган, катта бой олдида обрў топган кичикроқ гуруҳ савдогарлар ҳам бор. Улар насияни уч мингга, баъзан беш мингга ҳам етказиб олишади. Бундайлар тўнғиллаб Эсбергендан койиб, маслаҳатига қулоқ солмай кетишди. Қисқаси, энди бир ҳафта ичида Семейнинг у томон, бу томони яна тўлиб ётган яқин эллар, жотоқ овуллари муфтига тобе бўлиш ҳақидаги қатъий гапларни айтадиган вақт етди.

Ўша кун яқинлашиб келганда шу ишнинг бошида юрган, тунов куни Қўкбой айтган имом-ҳазратлар, бой-мирзалар, ўқимишли қора таёқ зиёлилар қаттиқ чўчишиб умид узадиган кайфият рўй берди. Приговорлар тушмай қўйди. Сонминглаб қозоқ, нўғой хонадонларидан «тушди» деган приговорлар юзлабгина саналди. Шунга тарс ёрилгудек бўлиб, ўртаниб кетган саккиз-тўққиз мачитнинг ҳазрат-халфалари шаҳарнинг жамики халқига одамлар йўллашди. Бозорларда жар чақиршди. Шу билан муфти ҳақидаги гапни бир жойга қўйиш учун, халқни мачитларга йиғишиб, алоҳида йиғилишлар ўтказмоқчи бўлишди.

Бироқ Семейнинг ҳазратлари билан бойлари ўзларининг майна бўлишларини худди мана шу мачитлар ичида кўришди. Қозоқ халқи бирорта мачитга бормай қўйди. Намозни канда қилмайдиган қари-қартанглар бўлмаса, шаҳарнинг «маҳалла аҳли» дейиладиган қашшоқлар тўпидан, кўп савдогарларидан, карвонларидан қозоқ боласи қадам қўймади. Шунинг билан бирга «муфтига тобе бўлмаймиз», «мана шу яхшилигини ҳазратлар қозоқ жамоатчилигидан даригутта қолсин!»— деган гаплар ҳар тарафдан қаттиқ турткидек етиб кела берди. Шундай қилиб, энди мана бугун жамики ҳазратлар билан бойлар катта бир маслаҳатлик ишларини қилмоқчи бўлишди.

«Халқ номидан аниқ сўзлашадиганлар кимлар экан,

нима дейишар экан». Ўшани эшитмоқчи, айтишиб кўришмоқчи бўлишди. Шундай қилиб, бу томондаги зали кенг катта мачитнинг мадрасасини белгилашди-да, ўшанга шаҳарнинг ҳар тарафидан кўп одамларни чақирди. Бу ишдан яна ҳаммадан олдин Павлов билан Бектўғой, Сейл, Сеитлар хабардор бўлишди. Абай қозоқларнинг ҳаммасига ўша мадрасага боришни буюрди. Ўзи ҳам борди.

Мадрасанинг бир неча юз киши сиғиб ўтирадиган «дарсхонасига» гиламлар, кўрпачалар солинган. Бедас-турхон, мажлис бўлади. Ерга жой солинган катта узун хонага кўп халқ сиғди. У томоннинг мачитларидан келган Ғабдижаппор, Ғабдираззоқ ҳазратлар билан Исҳоқбой, Содиқбой деган бойваччалар тўрнинг калласига чиқишибди. Бу томоннинг қозоқ бойларидан Сейсеке, Билевбой ҳожилар ҳам тўрда ўтиришибди. Ашимхўжа билан Ақметжон ҳазратлар ҳам ўша қаторга жойлашишибди.

Бу тўданинг икки тарафидан давра олиб, оқ ёқали, фрак, сюртук кийган, баъзи бирлари уқали ёқа, сариқ чипор тугма таққан қозоқ чиновниклари ўтиришибди. Қозоқ, нўғой бойлари нуқул яшил, кўк, қора мовут сирилган пўстинлар, кўпчилигида тулки томоғидан қилинган пўстин, ўшани хуш кўришса керак. Битта-ярим таларгина енут пўстин кийибди. Ҳазратларнинг бошларида саллалари.

Шу йиғилишда «аҳли ислом қавмига» аталган «узр» ҳақида гапга уста Ақметжон ҳазрат гапирди. У ярим китоб тили билан, ярим қозоқча мақол-матал билан сўзлаб, уқдириб берди.

Абай йиғилишнинг тўрида, Бектўғой, Эсберген, Сеит билан Абен сингари шаҳар одамларининг ўртасида ўтирганди. Унга яқинроқ ерда Қалий билан Серкелар ўтиришган экан. Улар асосий гапни Абайдан кутаётганликларини пичирлаб айтиб ўтиришганди.

Ақметжон ҳазратдан кейин нўғой бойларидан Исҳоқ сўзлаб, муфтининг зарурлигини айтди. Сейсеке ҳам қора пайим қозоқча тили билан оми одам эканлигини билдириб қўяётган бўлса-да: «Тилагимиз бир, ниятимиз қабул бўлсин! Муфтига ихлос қилайлик, қозоқ боласи!»— деб гапирди.

Абай энди пайқаса, бу ерда ўтирган қозоқ тўраларидан Петербургда ўқийдиган студент, бўлажак адво-

кат Соқпоев бор экан. Нуржонов деган, барваста келган, қалин қовоғи солиқ, майда чўтир, сиртқи кўриниши саботли чиновник ўтирибди.

Абайнинг сиртдан эшитишига қараганда, бу тўданинг маслаҳатгўйи, шу гап ҳақида бошлиғи бўлиб юрган қозоқ тўраси Азимқон Жабайқонов эди. Абай уни орқаваратдан кўп эшитгани билан илгари кўрмаган эди. Ҳозир Сармонов, Дониёр, Сомолбек сингари, ўзи биладиган тиломочлар билан ҳалиги Нуржоновларга бир бошдан қараб чиқиб, Абай ўша Азимқонни излади.

Уни Бектўғой танир экан, бу орада Жабайқонов йўқ экан. Суриштириб кўришса, у кеча Петербургга жўнаб кетибди. Бу ердаги халқнинг приговорларини, аризаларини ўша ерда кутиб олиб, ўша ерда амалга оширишни ўзи тилаб, бўйнига бурч қилиб олибди дейишди. Бу ердаги қора таёқларга ҳазратлар билан шаҳар бойларининг, саҳро одамларининг сўзларини бир қилиб, битта қарор қилдириб юборишни топширибди. Яна шундоқ бўлади деб ишонибди-да, ўзи жўнаб кетибди. Абай унинг шу ерда бўлмаганига бир оз ўкиниб қолди. Сабаби, худди шу иш устида ўша тўра билан бир синашиб, тўқнаш келиб кўрмоқчи. Негаки, тўқсон еттинчи йилдаги ҳисобот устида унинг қилган қилиқлари билан айтди деган гаплари, Абайни ўша киши ҳақида бир танқидий фикрга, кескин қарорга мойил қилиб юрганди. Бугун Азимқон Абайнинг олдидан яна чиқиб қолибди. Қозоқларни муфтига тобе қилмоқчи бўлган кишининг биттаси ўша экан.

Мажлис аҳли аввало муфтига қараймиз деган, қаратмоқчи бўлган тўраларнинг гапини батамом эшитди. Ўқиган қора таёқлар тўдасидан ҳалиги Соқип Соқпоев ҳам бор ташаббускор гапи, тилакдошлигини изҳор қилди.

Унинг калта-култа иккита қўли оғзидан олдин тинмай ўйнаб турар экан. Кафтини бир ёзиб, бир юмади. Катта бурнининг кенг катаklarини чап кафти билан қоқиб-қоқиб қўйиб сўзлайди. Икки кўзи тасрайган, халқуми шишган, йўғон мўйлови, баджаҳл қора-сариқ йигит экан. Гапининг бошини қаттиқ бошлаб, ярмига бормай сўзини ютиб юбориб, чала эшитдириб гапиреди. Оғзи сўзга уста бўлмаса-да, шижоатли, журъатли бўлиб кўринишга тиришади. Маълум бир фикри йўқ. Яккаш уриниб-туртиниб ҳар нарсани товушининг борица

атаб, бошини силкитиб қўяди. Ўзи аслида мусулмонча ўқимаган бўлса керак. Муфтини «мупти» дейди. Мул-лаларнинг китоб ибораси билан айтадиган гапларининг кўпига тили келишмайди. Яна унга парво ҳам қилмай-ди. «Шайхул исломни» икки ерда оғзига олай деб қандай айтилишини эсидан чиқариб қўйиб, тили ту-тилиб қолди. Шунда ҳам сиқилиб-нетиб ўтирмай «ши.. ши» деб турди-да, «ну как это там!» деб олиб, ҳалиги «бир нарса ислом» деб бир айтди, яна бир хонаси кел-ганда «ҳалиги ислом» деб кетди.

Бу тўдалар сўзлаб бўлгандан кейин, ҳамма бир оз жим турган пайтда Абай сўзлади. Абайнинг гапи оғиз очишиданоқ «қозоқ халқининг муфтига тобе бўлиши-нинг ҳожати йўқ» деган дангал, кескин маслаҳатидан бошланди.

— Аввало, ислом динининг қавми бўлиш лозим дейишади. Дин қардоши деб, Мисрнинг арабларидан, Ҳиндистоннинг мусулмонларидан, Стамбулнинг Хали-фай султонидан, Шайхул исломдан Россияда, Сибирда ётган қозоқларга қариндош топиб беришмоқчи. Қарин-дош топмоқчи бўлишаётир. Аввало шунинг ўзи ёл-ғон. Ҳар бир халқнинг беҳисоб қавмини олсак, кунда-лик ҳаётига яқин бўлган қўшниси билан келишиб кун кечиради. Бизларни халифанинг мусулмонлари билан яқинлаштираман дегучилар энг олдин ёнимиздаги қўшнимиз, рус халқидан йироқлаштираман дейдиган-лар бўлади. Айтмаса ҳам бу очиқ кўриниб турган гап. Ҳўш, ўша рус халқидан сен қандай қилиб йироқ бў-ласан қозоқ халқи? Ёлғиз шахс ҳам, бутун бир халқ ҳам жонли ҳаёт кечиради. Ҳаёт деганимиз: мана бу ичилаётган сув, еяётган таом, кийилаётган кийим, умр кечирилаётган уй-жой. Ўзгаларни қўйиб, Семейнинг қо-зоғи, сенларни айтай; мана Иртиш, сенларнинг наҳринг эмас, рус халқининг наҳри. Шундай экан, Семей хал-қи, қозоғи, аввало сенларнинг ичиб ўтирган сувларинг рус халқининг суви. Иккинчи, еб ўтирган нонинг, ўзинг экин экмайдиган, меҳнат қилмайдиган элсан, рус мужигининг ўстириб бериб, тегирмонига тортиб бериб келаётган уни. Қолаберса, кийган кийиминг, ўтирган уйинг, бор йиққан-терганинг — ҳаммаси, ҳаммаси рус халқининг шаҳридан, маърифатидан келаётган дунё-йинг!.. Сен шундан йироқлашмоқчимисан?! Йироқла-шар бўлсанг, тиряланғоч кетиб бор-да, қариндош топа

қол! Иккинчидан, бизлар қоронғида ётган, қалин туман босган, нодонлик тумани босган, шўри бошидан ошган, авом халқмиз. Бизларга аввал нима керак? Билим ёғдуси керак. Ўзимиз нодон ўтган бўлсак, эндиги наслимизни бўлса ҳам тез-тез ўқитиб, дунёдан хабардор қилиб, кўзини очишимиз керак, бу йўлда шошилишимиз керак! Бу ҳақда ҳам, бор ёғдусини ола билсанг аямай берадиган дўстимиз — рус маърифати, русларнинг ўрناق бўладиган қавми! Учинчи, муфтига қарамаслигимизнинг сабаби: аёлларимиз, оилавий ҳаётимиз истамайди. Бизнинг аёлларимиз усиз ҳам шўри қуриган қавм. Мусулмончилиكنинг чиндан ўрнашиб, шариати билан чамбарчас боғланган халқларни эсга олайлик-чи! У ердаги аёлларнинг аҳволи қозоқларнинг таъзиядор аёлидан ҳам оғир шўр-да, қоронғи гўр-да. Қозоқ аёлининг бошидаги, бозорга чиқариладиган мол-ниқидек «оқ нўхтанинг» ўзи ҳам етарли офат. Энди олиб бориб, унга «чодира билан чачвон», «парда билан паранжи», «чопон билан рўмол» ёпиб эзишнинг яна ҳожати йўқ.

— Қозоқнинг қора қонунидан, ота-бобо нодонлигидан олишиб юриб қутулиш осон. Ана энди «муфтига қараб, дин қардошини излаймиз» деб яна олиб бориб, зимистон тунаш жойга авом халқни қамаш — ҳозирги вақтда адашганлик. Аяб айтсам — адашганлик, қаттиқ айтсам — қасдлик! Кирманглар бу гапга, беозор қозоқ эли! Беҳисоб халқим, менинг айтадиган гапим шу, холос! — деди.

Абай энди пайқади, унинг орқа томонидан турган кўпчилик халқ бор экан. Улар Сейл, Сеит сингари ёпирилиб келган эски чопон, оддий қиёфали, Абайнинг ўзи айтган ҳалиги, «беҳисоб халқи» шундоқ турган экан. Улар шовқин солиб:

— Баракалла, мана шу гап — гап!

— Абайнинг гапи тўғри. Кераги йўқ, шу гапда турамиз!

— Абай халқнинг кўнглидагини айтди! — деб қичқиришиб, руҳланиб сўзлаб, кўтарилиб қолишди.

Барча мулла, имомлар ҳам, бойлар ҳам энди Абайга қарши ботиниб гапиролмай, оғизларини очолмай қолишди. Айниқса, ҳалиги халқнинг авзойини кўргандан кейин улар чўчиб, тортинишди. Ўқимишлилар орасида фақат ҳалиги Соқпоев Соқипгина енгилтаклик билан,

бир неча оғиз гапларни русчалаб айтиб, Абайга қарши бошини қаққайтириб кўтарганича гап қотди.

— Сиз қандай?! Абай дейишади, сизни шоир дейишади, сиз қандай, билмайсизми?— дейиши билан Абай аввало уни бир қаттиқ жеркиб, қўлини силтади.

— Шу адашишни аввало сенларнинг ўзларинг қўй-саларингчи-а! «Ўқиган», дейди, «кўзи очилган» дейди. Мана шу йиғилганларда сенларнинг нима ҳақларинг бор! Қандай қора босиб, тентираб келиб юрибсанлар!— деб қаттиқ ғазабланиб, уришиб гапирди.

Анави шу топда чўкка тушиб ўтириб олганича яна тутилиб, гапининг бошини ҳайқириб айта бошлади.

— Дини йўқ халқ бўлмайди! Яхши халқларнинг ҳаммасида ҳам дин бор! Диндор бўлиб туриб, маърифатли бўлади. Католикларни қаранг, сиз айтаётган русларнинг ҳам князлари, дворянлари, учёнийлари, поэтлари — ҳаммаси ҳам дини бор халқлар!— деди.

Абай: «Бас! Даранглаган қўнғироқнинг ичи бўшда!»— деб қўйиб, шиддат билан сўзлаб кетди.

— Дини бор, лекин алдама халқни. Улар маърифатга эришганда, дин бошлиқларига йўл бошлатиб маърифатли бўлган эмас! Дин бошлиқлари билан юксак ғоя эгалари, ҳақиқий илм эгалари олишиб, курашиб юриб маърифатга эришган! Бир яхшилик чиқади деса, сенинг нодон халқингнинг ўртасига олиб келганинг шуми!? Янги бўғиннинг зўри бўлар деса, шўри бўладиган сирларнинг бор эдими, қозоқнинг суллоҳ чиновниклари, қора таёқлари! Пайқадиму умидимни узиб қўйдим мен сендан. Мана бу турқингга қараганда сен алдарсан, ҳали талай алдарсан! Қимларни алдаб, кимларни сотмас эканлар! Шундай экан, овлоқ юринглар! Бундай тўралардан эҳтиёт бўлинглар, қозоқ халқи!— деб Абай атрофидагиларга яна қаттиқ жар солди. Ҳукмини айтиб, буюриб гапирганда, ҳалиги Абайнинг гапини қувватлаган халқ, энди Соқпоевгина эмас, бошқа жамики қора таёқларнинг тўрдаги озгина тўдасини бирийўла босиб, янчиб кетаёзди.

— Етар, бўлди! Бас қил энди гапларингни!

— Абайдан бошқа одам бизларга ақл ўргатмасин! Кераги йўқ гапларингни!— деб ўрнидан туриб ғужғон ўйнаётган халқ, ғазаб билан бақиринганларича тарқала бошлади.

Абай ўзининг роса енгиб чиққанини англаб, энди

ҳалиги Соқпоевни кулги қилди. Унинг тутатиб бодиллаётганини сал тўхтатди-да, товушининг борица:

— Сен адвокат, бу имомлар билан қандай қилиб дўст бўласан! Узинг ҳатто «Шайхул исломни» тўғри айта олмайсан-ку. «Какой-то ислам» дейсан. Шунинг ўзи биланоқ диндан чиққанинг йўқми? Булар мени куфр, сени кофир дейишса раво-ку!— деб қаттиқ кулди. Абайнинг ёнидаги Бектўғой, Сеит, Қалийлар ҳам ҳузур қилиб кулишди.

Бу қишдаги кутилмаган, ўзгача бир йиғилиш Абай ва халқнинг шу сингари аниқ енгиб чиқиши билан тарқалди. Лекин шунинг эвазига, ўша кун ичиде кечқурун, Семейнинг полицмейстери берган махфий буйруқ билан Федор Иванович Павлов яна қамоққа олинди.

Ўша кун ичиде Абайнинг уйида қаттиқ тинтув ўтказилди. Беш киши жандармлар келишиб, Қумошнинг уйини остин-устун қилиб, уч соат титкилашди. Излаганда, аллакимдан эшитган, аниқ бўлмаган хабарнинг далилини излашди. Полицмейстерга ўша аризани икки-уч бойнинг қўлини қўйдириб, бўлажак адвокат Соқпоев ёзиб берганди. Аризасида: қозоқ халқини оздирувчи — Абай дейилганди. Унинг ўғитчиси, маслаҳатгўйи, русларнинг сургундаги революционер и социалист Павлов. Ўша иккаласи бирлашиб қарор қилган, бирга ёзишган қарорлари ҳам бор деб, кўрсатилганди.

Жандарм Павловни ушлаши билан топа олмаган қорғозини, жиноятнинг иссиқ изини йўқотмай, Абайнинг чўнтагидан суғуриб олмоқчи эди. Лекин у қорғоз ўзининг халқ ғамини ёйдиган ҳақиқати билан ва ичига солган сири билан Бектўғойда қолди. Минг жандармнинг қўлига тушмайдиган мустаҳкам хазинасида қолганди.

ЮТДА

I

Қишловга жойлашгандан бошлаб ҳозирги қаҳратон қиш ўртасигача Абай Оролтўбеда, Айгеримнинг холи қишловида китоб устида вақт ўтказмоқда эди. Оқшўқида Мағаш, Нурғоним, Дилда яшайди. Абай сўнгги йилларда мана шу Оролтўбега Айгерим билан ўзига атаб, холи бир қишлов солган. Бу қишлов Семей шаҳрига кираверишда. Оқшўқидан бир кунлик ерда. Семейга ҳам салт от билан жадаллаб юрилса, бир кунда бориб қўнарлик ерда. Оролтўбенинг ҳар бир тарафида уч чақирим, беш-олти чақирим, етти-саккиз чақирим ерларда кўп эл бор. Яқин ерда Оқилбойнинг қишлови, унинг нарёғида ҳар уруғдан тарқаб келиб қўнган, тўпланган «кўп жотоқ» деб юритилган жотоқларнинг қишловлари бор.

Айгеримнинг қишлови ҳам Оқшўқидаги қишловга ўхшаш. Бу ерда ҳам ости-усти тахтавонли, катта деразали, кенг ва яхши меҳмонхоналар бор. Қўшнилари Дармен билан Макенлар. Яна шуларга ўхшаш ёш, тотув хонадонлар. Уларнинг болалари билан Абайнинг ёш набираларини ўқитадиган Ҳасанмулла деган қонсизгина оппоқ юзли мулойим мулла бор.

Абай мана шу қишловда бу йил бир неча ойлаб жуда тинч ўтириб, мудом китоб ўқир, Айгерим билан овулдаги ёшларга, қўли бўш қўшниларга ўша ўқиган китобларини қизиқ, бадий ҳикоя қилиб берарди.

Қишнинг дастлабки ойлари, айниқса, шу сингари яхши, тинч бир вазиятда бошланган эди. Бироқ, декабрнинг ўртасидан буёғига, сўнгги ўн кунчадан буён Орол-

тўбенинг молга эга бўлган одамларини шубҳага солиб, сиқа бошлади. Елғиз Айгеримгина эмас, қўшни Толдибулоқдаги Оқилбойнинг овули ҳам, Бўрлидаги Абайнинг эски қўшнилари — Қўжанинг овули деб аталган овул ҳам қишнинг авзойидан чўчий бошлади. Тўхтамай, кунлар бўйи бўралаб қор ёғиб турибди. Бу ўлка баъзан «Бовир» деб, баъзан «Бойғобил» деб аталадиган, туташ кетган ясси тоғликлардан иборат. Сой-сойликларида булоқ, қўриқ, бутазорлар кўп, пичанзорлари, қўнис жойлари мўл ер. Экин экишга ҳам қулай жой. Лекин бу ерларнинг, бутун Бойғобилнинг бошқа Чинғиз, Жидебой, Оқшўқи сингари кўпчилик эл, кўп овуллар макон қилган ерлардан бошқача бир ноқулайлиги ҳам бор. Бовирда қор қалин тушади. Қиш қаттиқ келган йиллар, чўп яхши чиқмаган йилларда ют қийинчилигига энг олдин мана шу Бовирнинг эли учрайди.

Деҳқончиликни касб этган кўп меҳнаткаш халқ, Бовирнинг ўша меҳнат талаб қиладиган касбга қулай бўлганига қизиқиб бориб макон қилади. Лекин, қишнинг қаттиқ бўлишини ўйлаб, Бовирдаги бой, камбағал хонадонларнинг ҳаммаси ҳам ёз яхши бўлиб, чўп дуруст чиқса қишлик пичанни жуда кўп йиғиб, ғамлаб олишга тиришади. Ҳақиқий катта-катта, кўп моялар Абайнинг қишлови Оролтўбеда, Оқилбойнинг қишлови Толдибулоқда, Бўрлидаги Қўжа қишловларида бутун Чинғиз элининг қозоқларидан бошқача қилиб кўп қўр тўплашади.

Бу, шу ердаги элнинг, ишончсиз қишга қарши кўрадиган тадбирининг каттаси. Шунинг билан бирга, Бовир элининг қишга қарши, ютга қарши иккинчи чораси ҳам бор. Декабрга етгандан бошлаб ўз ерининг кайфиятини, қишнинг келишини, исканжага олишини жуда синчиклаб ўйлай бошлашади. Агар мана шу йилдагидек декабрда ҳам қаҳрига олиб кета бошласа, ориқ-туригини, озроқ молинигина Бовирда, қўлида қолдириб, ҳайдашга ярайдиган бор қўйларини, қора молини батамом Оқшўқига, йироқдаги Жидебойга, Чинғизга олиб қочиб, чувалаштириб жўнаб қолишади. Уша ерга олиб бориб: ишончли қишлов, тамаддуғли қўриқ, қора адирли, қатма-қат Чинғизнинг бағрига кириб кетишади.

Шундай қилиб, қанча-қанча қишларнинг ютидан шу сингари эрта ҳаракат қилиб олишиш орқасида молларини сақлаб қолишади.

Оролтүбедаги Айгерим овулининг декабрнинг ярмида тўсатдан ўйлаб қилган қарори шундай бўлди. Қўшни бўлган тўрт-беш овул Айгеримнинг уйига йиғилишиб, маслаҳатлашиб кўришганда: «Бу йил қишнинг авзойи ёмон. Ёзда эса қурғоқчилик бўлиб, Бовирдаги ҳаммамизнинг ҳам қўрамизга йиғиб олган пичанимиз оз бўлди. Қоронғи қишнинг чиқишига ҳали анча бор. Қиш чўзилиб кетса, яна кўп хатар бор. Мана шундай мол этдан тушмай, ўзини олдирмай турган чоғида Оқшўқига, Жидебойга, Чинғизга қараб қўйни, қора молни ҳайдайлик!» дейишди.

Кўп овул, ҳар ким ўз моли билан бир кунда қўзғалмоқчи бўлишди. Сабаби, йўл йўқ, қор қалин. Мол юргудек из тушириш учун қорни бузиб юриш керак. Ушанга кетма-кет тизилиб борадиган кўп овулларнинг бирга отланишганлари маъқул. Ҳар овул иккита-учта чанага пичан босиб, бўғиб олишди. Йўл юрадиган эр-азаматлар, бақувват аёллар бўлса озиқларини, кийимларини шайлаб олишди. Шундай қилиб, ҳар овулнинг моли олдида пичанли чана юриб, молни орқасида эргаштирди; узундан-узон, гала-гала бўлиб, Бойғобилдан Оқшўқи, Жидебойга қараб мол чувалашди.

Абай бу ишларга унча аралашмади. У ҳамиша кечки чой устида айниқса Айгеримнинг ўша ишлар ҳақида овулдаги азаматлар билан сўзлашганини тинглайди-ю, ўзи кўп аралашмайди. Бу йил бир ишни пайқаб хурсанд бўлди. Айгерим хўжалик ишини олиб боришда жуда ғайратли, ақлли, миришкор эканлигини кўрсатиб келатир. У ҳозирги ҳавонинг авзойидан, қишнинг қаҳридан жуда сиқилаётир.

Абай уйда ўтирганида ҳам молга қараб эркагу-аёлларга ачиниб, хўжалик ҳақида чуқур ўйлаб, керакли гапларнигина гапирди. Ўз овулининг қўйларини кеча Оқшўқига жўнатарда Айгерим ўз эли Мамай-Бойшўрадан қўшни қилиб олган жигарларидан танлаб олди. Тўрғай, Монғоз, Оқжўл деган катта-кичик уч азаматни ўзининг ишончли, эсли жигари ҳам қўшниси бўлган Найматойга қўшиб берди. Мана шулар қўшни овулларнинг Жидебой билан Чинғизга лак-лак мол ҳайдаган тўплари билан бирга кетишди.

Айгерим иссиқ кийиниб Макен билан Дарменларни ёнига олиб, анча вақтгача эшикда юрди. Чувалашиб кетаётган қўй билан учта чана қишловнинг орқасидаги

баланд адирга етгунча кўз олмай қараб турди. Қўшни молчилар бўлали, эс тортиб қолган уч-тўрт азаматлар бўлса, Оқжўл пакана, қизил чўтир ёш йигитча. Айгерим ўшанинг бўйнидаги шарфини ўзи маҳкам бойлаб бериб:

— Совуқ қотиб қолма. Юз-кўзингни, қўлларингни совуқдан жуда эҳтиёт қил! — деб қошларини чимирди. Хавф олиб, нафис овози билан чин кўнгилдан тўрт йигитнинг соғ-саломат бўлишини тилаб йўлга солди.

Қўлдан буён кун исимади-қўйди. Бугун ҳам қарсиллаган қаттиқ аёз. Лекин бир яхшилиги — мол жўнатилаган кун шамол бўлгани йўқ. Аслида бу ерларда совуқ жуда қаттиқ бўлишининг устига, физиллатиб қиров бос-тириб турадиган қаттиқ шамол совуқни қаҳрига олдириди. Шу сингари шамол аралаш аёзни: «Қирсиллама аёз», «бўкираётган аёз», «ҳайқираётган аёз», «халқумдан хап этиб оладиган аёз» деб халқ неча хил мудҳиш ном билан оғзига олади. Бу йил декабрь кирганидан буён Абай билан Айгеримнинг қишлоғига яқин ерга ўша ҳалиги айтилган ажалдек аёзнинг нафаси қаттиқ уриб турибди. Бундан икки кун олдин пишиқ, ишончли қўйчи Тўнғлиқбой совуқнинг зарбидан юзи-бурнини совуққа олдириб келди. Овулдаги қўшнилари, молбоқарлар, хотин-халаж, кийими ночор бола-чақа қўрадан тумшугини чиқаришга қўрқади. Атрофдаги овуллардан камдан-кам келадиганларнинг ҳаммаси ҳам фақат ноиложлик ҳайдаб келганидан юришганини айтишаётир. Бовирдаги, Бойғобилдаги қайси овул бўлсин ҳаммасидаги ёшу қариларнинг қишдан чўчиб, қўрқа бошлагани эшитилади.

— Қиш эрта ғазабига олаётир, дунё нима бўлар экан?..

Ёзда қурғоқчилик бўлиб, чўп чиқмай, даланинг ўти ҳам эрта қуриб кетган эди. Мол шўрликка ўтлоқ йўқ!..

— Улинг устига қор қалин тушиб, тепалик-сойларнинг ҳаммасини тухумдек сип-силлиқ қилиб, шуваб қўйди. Қўриниб турган қилтанок йўқ. Тўбилғи, бута, чангал, чийларнинг тагини кавлаб чўп излай деса, майда мол учун у ҳам қўлдан келмайдиган иш. Қорнинг усти яхма-лак бўлиб қотиб қолган. Ўн кунлаб сурункасига эсаётган совуқ шамол қорни ҳам уймалаб, шишадек қилиб, худди муздан бадтар қилиб, қотириб ташлаган. «Фақат семиз от-айғирларнинг тепинган туёғи бузмаса, бошқа қўй туёғи, қора мол у ерлардан чўп оладиган эмас» —

дейишаётир. Яна баъзилар Бовирдаги барча халқнинг ҳолини яхши англаб, кўпчиликка тааллуқли бўлган яна бир мол ташвиши тўғрисида сўзлашади.

— Эндиги бирдан-бир чора қўрадаги пичанга қаратишми? Мол қўлга қарагандан кейин нима бўлади? Ундай пичан ғамлаган овул бу атрофда йўқ ҳисобида. Бу йил айниқса йўқ. Ёзнинг ўзи аслида ют бўладиган йилнинг ёзи бўлиб ўтди-ку! Ёлчитиб пичан йиққан эл борми?!— дейишади.

Абай билан Айгерим ўз уйларига атрофдаги овуллардан онда-сонда келиб тушадиган ёши улуг чорвадорлардан шундай гапларни кўп эшитишганди. Шунинг билан Айгеримнинг Оқшўқи, Жидебойга шу сингари эрта кунда ҳаракат қилиб, қўй ҳайдатайлик деган гапини Абай дарҳол маъқуллаганди. Мана энди молнинг кўпи нима бўлиши номаълум бўлиб, узоқ, оғир сафарга кетди. Шунинг эвазига овулда, қўлда қолган мол озгина. У оз-овлоқ тўқли-сўқли, қари совлиқлар «қишнинг қаттиқчилигига учрайди-ку» дейилган той-тўрпоқ, битта-яримта бўта-тойлоқларгина эди. Ундан бошқа чавандоз эркаклар минадиган, эти яхши отлар бор. Қўлда қолган бу хилдаги молни энди боқиш оғир эмас. Уларни Айгеримнинг кўп хонали қишловидаги қўшнилари аёллари, бола-чақаларининг ўзлари ҳам қарашади.

Шундай қилиб, ўн кунчадан буён Абайнинг ўзининг хўжалик ташвиши билан эртаю кеч хаёлини бўлиб турадиган гаплар энди Оролтўбедаги овулда камайиб, босилган эди.

Сўнгги кезларда нурли юзидаги қизили сўниб, ранги оқиш-сариқ тортиб, сўлинқираб қолган Айгерим, энди тинчлана бошлади. У, декабрда фақат мол билан молбоқарларнинг, эр-азаматларнинг дардини сўзлай берадиган бўлса, энди у гапларига хотима берган. Яна майин, таъсирли, латиф кулгиси бошланиб, хуш чиройи янада ўзининг оқ-қизил рангини кашф этиб, гулгун ёниб кетганди.

Овқат чоғида, баъзи вақтларда Абай ўқиган китобларидан ҳикоя қилиб беришини сўрарди. Абай унга қараб, ўқишдан кўзи толган ҳолда қалин китобни ёпиб қўйиб, хиёл юмган кўзларини катта-катта бармоқлари билан силаб ўтириб, аллақайлардаги, Айгеримнинг хаёлига келмайдиган воқиялар ҳақидаги қизиқ ҳикояни бошлаб юборарди.

Шундай пайтларда Айгерим ёнида бўлмай қолса, дарҳол бирорта боланими ёки хизматчи аёлними юбориб, Макен билан Дарменни, Ҳасанмуллани чақиртириб келарди. Булар ҳаммаси бир бўлишиб, Абайнинг ё бир иссиқ томонлар, мевазор боғлар, қуёш заррин нурларини сочиб турадиган маконларда юрадиган гўзал чехрали, кўп меҳрибон, хулқи хуш ёки жасур, ўқтам зотларнинг ўз ватанидаги ёвузликлар билан ҳормай-толмай олишганини айтиб берарди. Қоп-қора тоғдек не-не қора кучларга тўла, қаҳри-заҳри кўп, беомон кучлар билан ҳалиги сони озгина, лекин фазилати ортиқ бўлган яхши зотларнинг тап тортмай олишганини қизиқиб ҳикоя қиларди. Шунинг билан қўй жўнатилгандан кейинги икки-уч кун хотиржамлик, кўнгилли бир йўсинда ўтиб келаётганди. Мана, бугун қоқ туш пайтида Абай Айгеримнинг суяклар билан нақшбанд қилинган каравоти олдида, тўғарак хонтахта ёнида француз ёзувчисининг қалин романини ўқиб ўтирган пайтда, катта уйнинг эшиги очилиб, бир бегона йўловчи салом бериб, кириб келди.

Меҳмон бўсағадан ҳатлаши биланоқ оёғидаги қалин, эскироқ, ағдарма этигига Абайнинг кўзи тушди. Ташқаридаги совуқдан келган одамнинг кийими-этиги, қамчисигача қиров босган. Муз қотган сийраккина соқол-мўйловларигача совуқ илашиб, Абай ўтирган жойга қаттиқ аёз келиб, тумшугини тикқандек бўлди. Йўловчининг қиров босиб бўзарган иккала этигидан энди буг чiqиб турибди. Аёзнинг оғир ҳовурли нафасини ер бағирлатиб ёйиб келаётир. Этикларининг ўзи ҳам аёз билан дам олаётганга ўхшайди. Тумоғининг икки томонини қалин қиров босиб, кўк сансанг қорли муз тутилган яхмалакка айланиб қолибди.

Келган одам Абайнинг жой кўрсатишига кўра, тўрга чиқиб эндигина ўтирганди. Абай энди уни таниди-да, хушчирой билан сўрашди. Шу чоғ уйга бирин-кетин: Айгерим, Дармен, Макенлар ҳам киришганди. Меҳмон улар билан қадрдонларча сўрашди. Абайдан тортиб бу уйдагиларнинг ҳаммаси бу одамни яқин танишдек қабул қилишди.

Йўловчи тумоғини ечиб, соқол-мўйловини қорли муздан тозалай-тозалай ўтириб, ўзининг қаердан келганини айтаётир.

— Шаҳардан келаётган эдим, орада икки қўниб

етиб келганим шу. Кеча совуқ юргизмай қўйди, отим ҳам семиз эмас, эти ориқ эди. Ўшанинг ҳам ҳолига қараб, совуқдан ҳам қўрқиб, мудом элни ёқалаб, аста-секин келаётирман. Бугун мана бу Қоной, Кўп-Соқовдан чиқдим!— деди.

Шаҳардан келган Абди эди. Бир вақтларда Макен билан Дарменнинг бош қовуштиришида жонини фидо қилиб, қонини тўккан дегандек, қимматли дўст эди. Абай билади. У баҳодир, доим тўғри йўлда юрадиган, мана шу элдаги қашшоқлардан чиққан яхши йигитнинг бири. Абай ҳозир ўшани ўйлаб, дўстона гапхўрлик билан меҳмондўстлик қила бошлади.

— Ўзинг совуқотиб келдинг-ку. Кун ҳам қаттиқ аёз. Ечин, сиртқи кийимингни ечиб, елкангга ташлаб ўтир! Исин-чи, аввало, исиниб ол-чи!— деди-да, Айгеримга ўгирилиб:

— Айгерим, Макен!— деб, мезбон аёлларга қараб, меҳмондўстлиги бор ихлоси билан билдира бошлади.— Чойни тезроқ ҳозирланглар! Тушлик оқватларинг қачон бўлади? Қуртава қилдириб юборинглар! Абди, қаттиқ совуқда бир кун эмас, бир неча кун қийналиб келди-ку, ҳаракат қилинглари!

Айгерим билан Макен ўзаро пичирлашиб олишди. Макен, Қарибжон деган ўрта бўйли, оппоққина келинчакни Айгеримнинг ёнига чақириб келди.

Абди сиртқи кийимини ечди-да, елкасига ташлаб, энди иссиқ уйда юзлари қизариниб, исина бошлади. Абай ундан шаҳар ҳақида ва йўлда кўрган-биланларини сўрай бошлади. Абди олдин қиш ҳақида гапирди.

— Ҳозир иккиннинг бирини оғзида мана шу қиш масаласи, Абай оға! Қишдан қийналган эл кун сайин ортиб бораётир. Кўпчиликни исканжага оладиган оғир қиш дейишаётир.

Абай ундан аввало унинг йўлда кўриб келган эли — Уоқлар ҳақида сўраган эди. Абдининг айтишига қараганда, йўл бўйидаги Болта-Уроқ, Муқир, Орқалиқ, Кушиқбой, Қоной элларининг ҳаммасининг ерида қор жуда қалин тушиб, моли қўлга қараб қолибди. Қудрати етадиганларнинг ҳаммаси атрофларидаги қўриқ тоғларга ёки Иртишни бўйлаб тўқай ёқасига, озми-кўпми пичани бўлган ерларга қараб чувалашиб кетаётир,— деди.

Яна Абди кўрган бир ҳодиса: шаҳарга кетаётгану, шаҳардан келаётган карвонларнинг юзу кўзларига қараб бўлмас эмиш. Бир хилларининг бурнини совуқ урган, бир хиллари юзларини олдирган, ёноғини совуқ олган, яна қанчаларининг юзида оқ доғ, қизил доғ бўлиб, илгари совуқ урган ерларининг ўрни бўртиниб, гардиш-гардиш бўлиб кетибди. Шуларни айтаркан, Абди: «Қишнинг даҳшати ёмон. Одамнинг ҳам, молнинг ҳам баракасини кетказиб, сиқиб бораётир!»— деди. Шундай аҳвол яна қайси бўлисларда юз бераётганини сўраган Абайга Абди тагин бамаъни, қулоғи динг одам сифатида жавоб берди.

— Эшитишимга қараганда, Семей дуони тугул, унга туташиб кетган мана бу Қорабўжир, Қолбо, Ўскемен томонингиз, анави Кўкпекти, Торбоғойтойингиз ҳам қийналаётганлардан дейишаётир. Мана бу ғарб томонимиздаги элни олсак, Оқбўта, Дегеленгдан нари қараб беҳисоб Қоракесек, ундан наридаги ёндош Қораўткел, бу томони Суюндик, Қувондиқ — ҳаммасининг ҳам хабари яхши эмас, овозаси хунук дейишаётир.

Бугун чой устида, сўнгра тушки овқат чоғида ҳам Абай билан Дарменнинг сўрашларига кўра Абди кўп гапларни айтди. Шаҳар аҳволини, Затондаги Абен, Сеитларнинг ҳол-аҳволини сўраётган Дарменга жавоб бераркан, Абди шаҳар халқининг ҳам оғир аҳволини баён этди.

— Ёзда экин ҳамма областларда ёмон бўлган экан. Ушанинг оқибати билинаётир. Бозорга дон-дун тушиши камайган. Шаҳарда озиқ-овқатнинг нархи ошган. Шу кунда камбағал-қашшоқ хонадонларнинг аҳволи жуда ҳам танг. Баъзи қашшоқ хонадонлар учун қора нон билан қуруқ чой топишнинг ўзи ҳам маҳол бўлиб қолган!— деди.

Бу — Абди келтирган совуқ хабар эди. Яна бир оздан кейин Абди, нуқул кўнгилсиз хабарлар келтирганини ўзи ҳам бўйнига олиб, кейин бошқа гапга кўчди.

— Қани энди, ҳоли харобалик ҳақидаги хабаримга шунинг билан хотима берай. Одатда биров сафардан келса: «Қандай яхши гап, қандай ёмон гаплар бор?» деб сўралади-ку. Ҳалиги гапларни шунинг учун айтган эдим. Энди ўзим билган яхши хабаримни ҳам айтай, Абай ога!— деб қўйиб, Абай билан Дарменни чиндан руҳлантириб, шодлантирадиган хабарини айтди.

Унинг айтишига қараганда, ҳозир шаҳарда олти дуон элнинг боши қўшилган жуда катта бир шербешнай бўлаётган экан. Сой билан қирнинг, пастлик билан баландликнинг қаймоғи йиғилиб, бир ҳафтадан буён ўртага ташланган бир катта иш устида баҳс, талаш-тортиш олиб борилаётир дейишади. Бу аслида туташиб кетган элларингизнинг ҳаммаси...— деб қўйиб, Абди гапни энди Абайнинг ўз гувоҳлигига суяб айта бошлади.

— Туташиб кетган бўлганда икки ўязнинг эли, ўзимизнинг Тўбиқти, Наймандек олишиб, чолиша берар экан-ку. Одам ўлган, овулини босган, баримта-саримта дегандек, ҳарқалай, тиним топмаса керак. Ушаларнинг баъзилари кўпчиликка бориб етиб, кўпларга касири тегибди!— деб сўзлаб келиб, энди шербешнай текшираётган ишларни айтди. Номи яхшига, ёмонга йўйилган эл одамларини айтди.

Бу ҳақда Абдининг ўзи баҳо бермай, шаҳардаги кўпчилик халқнинг оғзидан эшитган гапини айтди. Эшитишига қараганда, сиёздагиларнинг ҳаммаси тақдирлаб тургани деб, айниқса довига даво топиб, кетишгани «келиштирди», «йўл йўқ ишга йўл топди» деб баъзи бировларни кўпчилик кўкларга кўтариб мақтаётган экан, «Тўбиқтида, қола берса бутун Семей дуонида, шу йўсин қорасини кўрсатмай ўзиб, яхши номи чиқиб турган киши Мағаш бўлибди» деб Абди Мағаш ҳақида кўп гапирди.

— Шу кунларда қирдаги, қуйидаги элнинг ҳаммаси ҳам катта дов-можароларини Мағашнинг олдига келтириб қўйишга уринадиган бўлибди. Абди ўз кўзи билан кўрибди. У Мағаш билан кўришай деб Сулеймоннинг уйига борса, даъволарини айтишиб, Мағашнинг ҳукминини эшитгани келган одамлар ҳовли, эшик олди, ташқарига сизмай кетган экан. Мағашни қамаб, қуршаб босиб ётган эл кимлар десанг, тўбиқтиликлар эмас, тумоқларига, чопонлари, тўнларига, отларининг тамғаларига қараб, Абдининг айтишича: «Бўшон ҳам, Шоқонтой, Керей ҳам, Тебрис-Топғали Матай, Сибон ҳам — ҳаммаси борга ўхшайди!»— деб бир гапини тамомларкан, ўзининг яна бир хурсанд бўлганини айтди.

— Мағашнинг ҳукмига келганларнинг кўпчилиги йиртиқ тўн, эски чопон, айниб кетган тумоқ, чакмон кийган кўзи ёшли кўпчиликка ўхшайди!— деди.

Адолатпарварлигини билиб, умид қилиб Мағашни

излаб келувчиларнинг кўпчилиги йўқ-йитик, бечораҳоллар эканлиги Абдига маъқул бўлибди. Шундай одамлар уймалашаётгандан кейин Абди Мағаш билан кўриша олмай кетибди. Лекин, ичида миннатдор бўлиб кетибди. Бугун шу ерда ўшани айтиб берди. Абай бу хабарни уй ичи билан қувониб эшитди.

Шундан икки-уч кун ўтгандан кейин, Оролтўбега ҳамдан-кам келадиган меҳмон тарзида яна бир йўловчи тушди. У кеч кирган пайтда келиб, отини чиқариб, чанасини панага қўйиб, ундаги дон-дунини яхшилаб йиғиштириб юрди. Эҳтиёт қилиб намати, шолчаси билан ўраб-чирмаб қўйди. Чироқ ёқилиб, чой тайёрланаётган вақтдагина уйга кирди. Иссиқ уйда енгил кийиниб, китоб ўқиб ўтирган Абайнинг олдига ҳозирги қиш кунининг аччиқ-аёзини, қақшатғич совуғини бу ҳам ола кирди. Янги қора этик кийган йўловчи салом бериб кирганда, Дармен билан Ҳасанмулла бирга киришди. Уч кишининг ҳам совуқ этиклари, иссиқ уйда буғланиб нафас олаётир. Совуқ-аёз буғга айланганда, оғирлашиб, ер бағирлаб тарқалаётир.

Чой ҳозирлаб ўтирган енгил кийимли Айгерим уйга кирган совуқ ҳаводан сал сесканиб, Абай томон оғиб ўтирди. Кетмон соқол йўловчи, ҳозир оппоқ яхмалак бўлган қорли муз билан юзини қоплаб олганга ўхшайди. Сирти нимдош жигар ранг қора элтери тумоқнинг юз томонида қорли муз қотган. Меҳмоннинг оғзи саломга зўрға келди. Абай унинг саломига алик олса-да, аввал танимаган эди. Кейин йўловчининг афти-ангори, соқол-мўйлови муздан очила бошлагандагина аниқ таниди.

— Ия, сен Алпейиммисан? Тўғриси айт-чи, ҳали ҳам наҳу ўқиб юрибсанми? Еки бошқача йўл топдингми?

Меҳмон севиниб, эви кетган оғзини илжайтирганича тараддуланиб туриб жавоб берди.

— Наҳуни ташлаганман, Абай оға! Ушанда айтган бир оғиз маслаҳатингиз даво бўлди-ку. Ўзингиз айтгандек, элга бориб, Тақирнинг бўйида отамнинг касбини қилаётирман. Уша айтганингиздек «экин экиб, меҳнатга берилиб» миришкор бўлиб қолганман!— деди.

Абай «баракалла!»— деб хурсанд бўлиб, Алпейим чой ича бошлаган вақтда, қаердан келаётганини сўради.

Алпейим ҳам шаҳардан келаётган экан. У ўзи эккан экинининг бир озини шаҳарга элтиб, тегирмонда тортдириб, ярим-ёртисини бозорга чиқариб сотибди. Қишга керакли нарсалар: қанд, чой, кийим-кечак олибди; бугдойининг ярмини ун қилиб тортдириб, қишнинг ғамини яхшилаб еб, шаҳардан элга келаётган экан. Бошқа юқорию қуйидаги очиққан, ҳаракатсиз ётган кўпчиликка қараганда бу ўз меҳнатининг чиндан ҳам игилигини кўрган одамга ўхшайди. Абай Алпейимдан жуда хурсанд бўлиб, элнинг кўп қашшоқларига уни ўрناق қилиб сўзлади.

Алпейим Абайнинг мақташидан қувониб, илжайганича, уй ичидагиларнинг шаҳар ҳақида сўраган саволларига очилиб, батафсил жавоб бера бошлади. Ўзи гапдон, эсли, сермулозимат йигит эди. У қуйи томондаги халқнинг қишдан қаттиқ қийналаётгани ҳақидаги мана шу овул эшитаётган хабарларни янада тўлдириб, янгиликларини ҳам қўшимча қилиб сўзлаб берди.

«Қишдан молгина эмас, бу йил одам ўлиб бермаса бўлмайдиган кўринади-ку». Айниқса Иртишнинг бу томонидаги, юқорисию қуйисидagi қашшоқ овулларнинг аҳволини суриштириб яхши билиб олган экан. Шўптиғоқ, Жўломон, Ўжерке, қуйидаги Байгели — Шағала, Қорашўлоқ, Кенжебой, Жаллақ сингари беҳисоб камбағал-қашшоқлар жойлашган овуллар хароб бўла бошлабди. Кўпчилигининг одамлари тентираб шаҳарга бориб, иш излаб, овқат қидиришга тушибди.

Бозорда нарх кўтарилган. Озиқ-овқат кам. Шаҳар атрофидаги крестьян қишлоқлари ҳам, бу йил ёзда экинни чиқмай, харобалашиб қолишган дейишаётир. Йўл юзидаги эл карвонларини уйларига туширмай ўтинларини эҳтиёт қилиб, бир донга чўп, сомонларини ҳам санаб ўтиришибди. Ҳатто ўз озиғидан овқат қилиб ейишга ҳам рухсат бермаётир. Аёз бўлса, бир нафас босилмайди. Сўнгги кунларда Кушиқбой, Муқир атрофларида қор бўрони яна тинмай авж олаётир! — деб Алпейим ҳали шу уйга кирганида этигига илаштириб келган аёзнинг даммини энди бутун кўрганлари билан бўртдириб, қуюқлаштириб айтди.

Кейин овқат чоғида, суҳбат мавзуи бошқа масалага кўчганда, Алпейим шаҳарда бўлаётган Шербешнайдан ҳам яхши хабар айта бошлади. Ўзининг гап-сўзи жойи-

да, яхши гапни қулоғига оладиган, ёдида сақлайдиган хусусияти бор экан. У Абай билан Айгеримга қараб ўтириб, ўзича гап бошлади-да, Мағашни мақтаб кетди.

— Олти ўяздан йиғилган, беш-олти уйда қатор ўтирган юзга яқин бийлар бор экан. Шуларнинг ичида: «қарчигайдек чоққина бўйи бор, уйдек катта ўйи бор, олғир, оппоқ, Абайнинг ўғли — Мағаш, қорасини узиб, ўзиб чиқди. Мана ман деб олдинга тушиб турибди! — деган гапни шаҳар халқидан ҳам, сиёзда иши бўлган, дов-жанжали бўлган кишилардан ҳам кўп эшитдим! — деди.

Абай ундан ўз кўзи билан кўриб, ўз қулоғи билан эшитган гапнинг борми? — деб сўради.

Алпейим унга ҳам қизиқ жаъоб берди.

— Ишимни битирганимдан кейин, Мағаш ҳукмини айтаётган Сулейменнинг уйига атайин икки кунгача бордим. Арзчиларнинг бири бўлиб кўпчилик ичига кириб ўтирдим-да, ўз қулоғим билан бир-икки оғиз гап эшитдим. Ушани сизга айтиб берай! — деб янги гапга кўчди.

— Қоракесекларнинг бир вақтларда ўзингиз билан бирга катта гапларга аралашиб юрган, Қалий деган маҳмадонаси бор экан. Мағашдан ёши катта, донғи ҳам кетганга ўхшайди. Ушани Семейнинг тўрт бийининг биттаси дейишар экан. Мен ўтирганимда Мағашнинг олдида ҳалиги Қалийнинг ҳузурига дов билан иккита уоқ келди. Уоқлар илгари дўст бўлишади. Уша дўстлик важи билан бир-бирларига ўтишгани бор экан, кейин олди-бердига чидашмай ўпкалашади, шундан низолик туғилади. Энди иккаласи довлашиб, бийининг ҳузурига келишади. Уша ишни Қалий ҳадеб чўза бериб, можаро қилиб кетадиган бўлди. Яраштирмоқчи бўлиб ҳам кўп уринди. Анави иккови икки ёққа қийшайиб асти битишмай, гап бош-бошига қовушмай чўзилиб кетди. Шунда Мағаш Қалийга сиполик билан холисона бир гап гапирди. «Қалий оға, мана шу масалани ҳал қилиш осон-ку? Рухсат этсангиз, мен айтай, — деди-да, — дўст бўлдинг — довнинг йўқ, қўлдан бердинг — ҳақинг йўқ! Бундай можаронинг ҳал қилиниши шундай бўлса, бўлмайдими. Бундан буён шунини қоида қилиб, йўл қилиб олсак қандай бўлади?» — деганида, уй тўла ўтирган, бўйнига белги таққан бошқа, ўн беш

ий баравар қувватлай кетишди. Шундай бир билим-юнлигини кўрдим!— деди.

Абай хурсанд бўлиб ўйлаб турди-да:

— Манави эшитилмаган бир янги гап экан-ку!— деб Дарменга қаради.

Дармен кулди-да: «Эшитилмаганининг сабаби, мен билсам, Мағаш бу гапни ўзи тўқиган. Шундоққина шоирона гап-ку»— деди.

Шундан кейин Қалий, оғзимдаги гапимни илиб кетдинг дегандек, Мағаш билан аския қилиб ўтириб, айблаб қолди. Гапининг орасида кинояси ҳам бўлди.

— Қўчқор туққан қўзидексан, чироғим. Бироқ йўлимни кесганинг нимаси? Катта эдим-ку?— дегандек қилди.

Мағаш унга нари-бери ҳазил қилиб: «Адашган овул бўлмас, ҳисоблашган эл бўлмас, деб арзимаган нарсани ҳисоблаб нима қиласиз?»— деб, яна бир пичинг отиб қўйди.

Қалий индамай қолди. Лекин қатордагилар нуқул гап пойлаб ўтирган, пихини ёрганлар эмасми! Нарироқда ўтирган биттаси Қалийга тегажоглик қилди. «Қалий йўлимизни тўсиб, ҳеч қўймаётган эди. «Тоғдаги тулкини подадаги този олади»,— деганлар-ку, Мағаш балодан ўнгмай суринди-ку!»— деб ҳазил қилди.

Қалий гап тополмай қолдими, тиқилиб қолдими, ҳадеганда жавоб қила бермади. Мағашнинг ўзи уни сўяб, яна бир ҳазил қилди: «Қалий оға, ҳазилда кек йўқ, ғийбатда чек йўқ! Ўнғайсизланишга ўрин йўқ!»— деб, уйдагиларни яна бир хохолатиб кулдириб, ҳалиги муаммони ўзи очиб ташлади.

Қалий шундан кейингина ўзини тутиб олиб, ҳалиги уни камситган Буранинг ўзи қатори бир бийига энди бошлаб жавоб қилди.

— Бахтсиз бошга жавдираган кўз битади, овозсиз оғизга шовдирган сўз битади, деб йигирма кундан буён бўлаётган шу мажлисда йиртилганни ямагундек, узилганни улагундек баракали бир гапингни эшита олмаган эдим. Мағаш инимдан ёрдам олган бир пайтимни пойлаб ўтирган экансан-да!— деб ҳалиги бийни ҳам суриштириб кетди. Ўзи ҳам қисилиб қолган катагидан қиялаб чиқди. У ҳам кўп уста одам экан. Лекин ёшига қарамай, ўша ўтирганларнинг ҳаммасидан Мағашнинг

қадди баланд келиб турганини кўрдим!— деб Алпейим сўзига хотима берди.

Унинг гаплари Мағашни қуруқ мақташ эмас, Абайни чиндан мамнун қилгандек қувонтирди.

Шаҳарнинг шунга ўхшаш хабарини орадан бир ҳафта ўтгандан кейин олиб келган яна бир йўловчи бўлди. У — Абай атрофидагиларга бегона одам эмас, яқин одам. Семейдан қайтиб келаётиб, йўл-йўлакай Абай билан кўришиб, Мағаш топширган хатни келтириб бериш учун Оролтўбега тушган Самарбой мулла эди. Новчагина, қотмадан келган, кўзларининг, бурнининг атрофида ёқимтойлик — иссиғи бор, қийилиб келган қинғир мўйловли Самарбой ёш мулла бўлса-да, илми етук. У Абайга қўшни бўлган Мамай жотоғидан чиққан етим боланинг биттаси эди.

Бундан ўн беш-ўн олти йил муқаддам уни Абайнинг ўзи олиб бориб ўқишга берганди. Кейин Самарбой Мағашнинг қўлига келиб, бир томондан ини қатори бўлиб, Оқшўқидаги овулда икки-уч йилдан буён бола ўқитарди. У, кўп ҳуснихат ва китобхон, илми толиб ёшлардан. Ҳозирги кунларда мусулмонча ўқишдан русча илм олиш анча ортиқ эканлигини яхши тушунган. Эшитиш билан англашдан бу кунларда бошига йиққани ҳам кўп.

Абайнинг таржималаридан, Абишнинг ҳикояларидан, Мағаш билан Какитойнинг ўқиганларидан эшитиб, кўп шоирона гапларни ёдида сақларди. Абайнинг атрофидагилар айтадиган қанча-қанча романларни, катта эртақларни, қизиқ «масала», ҳикоя, дostonларни Самарбой бамайлихотир ўтириб айтганда, жуда гўзал тил билан ҳикоя қиларди.

Шаҳардан Самарбой хат олиб келди. У — Мағашнинг отасига ёзган, жуда оғир сири бўлган хат эди. Абай Айгеримнинг пайқашича, Мағашнинг хатини қўли титраб ўқиб, кўпгача тикилиб, тушуниб, кўнгли бовар қилмагандек бўлди.

Айгерим хатда бир хунук хабар борлигини Абайнинг юзидан пайқади-да, суяк шкафдан унинг кўзойнагини олиб берди. Илгари ҳам бир зада бўлиб қолган юрак сезаётган ҳақиқат энди аниқланди. Абай Самарбойнинг юзига чўчиган, олайган кўзлари билан индамай тикилганида, ёш йигитнинг ҳам чехраси ғамгин кўринди.

Мағаш хатида: «Сўнгги вақтларда анча ситқим йўқ. Шаҳарда иш кўпайиб, кета олмаётирман. Бироқ, докторга қаратиб, жавобини ҳам кутиб турибман. Аҳволим қандай бўлиши номаълум. Шаҳарга жойлашиб олиб даволатаманми ёки маслаҳатини, дориларини олиб, докторнинг рухсати билан элга қайтайми? Шунга қандай маслаҳат берасиз!»— дебди.

Табиатан кўп сипо, мулойим Мағаш Абайга келинг, демабди. Лекин отасининг ҳозир олдида бўлишини истаётганлиги очиқ кўриниб турибди. Абай чой ичолмади. Тинчиёлмай, юраги оғзига тиқилиб, пешонасидан совуқ тер чиқди-да, бир ўтириб, бир турди.

«—...Яна қайғу босиб келаётирми, яна ажалнинг тиғи кўринаётирми! Эндиги ҳаётимнинг ёлғизгина бир суянчиги бу ҳам эндигина чечак отиб, отанинг тарбиясини оқлаб келаётиб, маҳв бўладими?.. Ҳориб толган юракдаги эндиги ёлғиз бир тиргович шу йўсинда ўртасидан қарс синиб, узиладими?!»

Абай асти тинчлана олмади. Самарбойдан уй ичидагилар Мағаш ҳақида сўрашса, Абай сўз қотмай, юраги безиллаб йигитнинг юзига боқади, холос. Кўп ҳушёр, саботли Самарбой уйдагиларга айтаётган бўлиб, Мағашнинг ҳозир жуда катта обрў қозонганини, халққа ёқиб катта раҳматлар олаётганини айтди.

Абай яна ундан унсизгина тилаётгандек, «юпатчи» деяётгандек гурбатга тўла кўзлари билан боққанида, Самарбой уни яхши тушунди. Мағашнинг ўз қулоғи билан эшитган бир бошқача маъноли гапларни секингина айтиб ўтди.

Бир кун уй холи бўлганда Мағашнинг ёнида Какитой билан Самарбой икковигина қолишган экан. Ундан олдин кундузи, яна одам босиб, яна Мағашнинг бир хил можароларни ҳал қилиб беришини ўтиниб келишганди. Шунда Мағаш Самарбойнинг олдида, тўшакда ёнбошлаб ётганича, дов-жанжал билан келган ҳар икки тарафни адолат йўлига солиб, ҳукмини айтибди. Кечқурун Самарбой билан Какитой иккови икки ёқдан Мағашга маслаҳат бериб: «Тездан элга қайтсанг», «сен ҳар кун босиб келадиганлардан қутулсанг. Энди элга кетайлик!»— дейишибди. Шунда Мағаш: «Сақлан дейётирсизлар», «ажалдан омон тилаймиз» деймиз-ку. Бироқ, «Темир-метин ажалнинг тиғи етса, темирни ҳам емиради!»— деб жавоб берди!— деди.

Шундан гап уринтириб Мағаш баъзи бир ишларни айтиб берибди: «Халқ ўтинади, кўксингда адолатинг борми! Яхши ота тарбиясидан олган озиғинг борми? Ушандан бер, даво бўлсин!»— дейди. «Киммиз ўзимиз? Нима сақлаб юрибмиз ичимизда! Уртага ташлаб кўрайлик деган эдим!»— деб ўтирибди-да, Самарбойнинг хотирида қолган яна бир янги гапни гапирибди: «Кўмилиб ётган тиллонинг, тупроқ босиб ётган тошдан ортиқ қандай фазилати бор?!»— дебди.

Абай Мағаш айтган гапларни энди қизиқиб тинглади. Самарбой билан Какитойга ҳаётнинг ҳар соати қанчалик зарур, қанчалик қиммат эканлиги ҳақида ҳам гапирибди. Шунда яна бир қизиқ фикрни анча гўзал ифода билан, Самарбойнинг дидига ўтиришадиган қилиб айтибди: «Ҳаётнинг ҳар бир дами шу қадар қимматли, деб келиб,— бироқ, на чора! Чўзишга ҳам, тўхтата туришга ҳам, «ўтма», «тугама» деб илтижо қилишга ҳам йўл йўқ! Минутнинг, соатнинг энг секин кўзғалишининг ўзи, энг югурик отнинг энг қаттиқ чопишидан кучлироқ... На чора!..»— дебди.

Абай бу гапларнинг тагида ноёб ўғлининг доноликка етгудек ақли, маърифати борлигини англади. Шунга қизиқиб, шодланиш билан бирга, ўртаниб қайғирди. Шу кеча тортган ғамидан, янгидан тўлиб келган гуссадан Абай тинчимай, ажриққа ағанаб, чўчиб чиқди. Эртасига Абай тездан ҳозирланиб, Дарменни ёнига олиб, шаҳарга жўнаб кетди.

Аёз ҳали ҳам, бугун ҳам атрофни тўзғитиб, чирсиллаб, ўкириб ўраб турган эди. Шунга қарамай, чананинг устига қора наMAT ёпдириб, иссиқ кийим билан чанага ўтириб, Абай овулдагилар билан кўзларига ёш олганича хайрлашди. Ранги кетиб, озиб қолган Айгеримнинг ҳозир тўкилган иссиқ ёшлари киприкларида, ойдек юзида дўл донасидек юмалоқ-юмалоқ муз бўлиб, қотиб турган экан. Қўш отли чана шаҳарга қараб тўхтамай елиб, жўнаб кетганда, Абайнинг кўз олдида Айгеримнинг азалик чеҳраси асти нари кетмай, тикилиб, унга чексиз муҳаббатини изҳор этиб туриб олди.

Абай шаҳарга келган куни тўғри Мағаш турган уйга тушди. Йўл бўйи туз тотмай, мижжа қоқмай, тинчимай келган Абайнинг юзи ҳам оғир касалдан турган кишидан бадтар эди. Отасининг қўрқиб, шоши-

иб келганини англаган Мағаш, севикли, азиз отасининг кўнглини озгина бўлса-да, тинчлантирмоқчи бўлиди. Қош қорайган пайтда ҳовлига отасининг чанаси селди деб эшитган он, енгил кийими билан ўтирганича бошига тумоғини кийиб, одми камзул пўстинини кийиб, отасини кутиб чиқадиغان бўлди.

Мағашнинг камзул пўстинининг сирти, туя жунига коптоқ ип қўшиб, қизғиш жигар ранг бериб, чакмон қилиб нафис тўқилган эди. Ёқаси, енгларига жигар ранг духоба тутиб шаҳар тикувчиси тиккан эди. Ихчамгина, қарчигайдек жуссасига тулки тумоғи, камзул пўстини ярашган оппоқ юзли, кўзлари чиройли Мағаш, Абайни Сулеймоннинг уйдан эшикка чиқиб кутиб олди.

Шаҳарда кўлдан буён туриб, янги кийим тиктириб кийган Мағашни Абай аввалига таниёлмай қолди. Мағаш эканлигини унинг жарангли овоз билан берган саломидангина билди. Товушидаги оҳангдан соғ одамнинг товушини эшитгандек бўлди. Отаси Мағашни ёстиқ тортиб ётибди деб ўйлаган эди, ундоқ эмас экан, ўзи пастга тушиб келаётир. Қадди-басти, ҳаракатлари пишиқ ва сергак кўринди.

Қалин кийимли Абай зинада Мағашни таниши биланоқ бағрига босиб, кўзларидан ҳидлади. Иккови қатор юриб чиқишга зина торлик қилгани учун Абай Мағашни олдига солиб, «Бошла, ўзинг юр!»— деган эди, отасининг олдига тушиб, зинадан қайтиб чиқаётганда Мағашнинг юриши сал сустроқ кўринди. Шу ерда унинг ёшига лойиқ бўлмаган, жуссасининг енгил, серҳаракатлигига мос бўлмаган оғирлик билинди.

Ҳеч қандай ҳаракат назаридан қочмайдиган Абайнинг кўзига бу ҳаракат маъқул бўлмади. Бир оз олдин кўнглида «туриб юрибди-ку, дарди енгиллашган бўлса керак?»— деган умид туғилганди. Ҳозир эса ота яна нчидан зил кетди.

Шу кеч Мағаш ҳоли келгунча очилиб-ёзилиб сергак ўтиришга тиришди. Ҳар хил гапларни, айниқса, шаҳардаги Шербешнайда пайқаган, англаган фикрларини ҳам айтиб, ҳам танқид қилиб ўтирди. Олис-яқиндаги, Абайга таниш бўлган ҳар хил кишиларнинг ҳам кулгили, ҳам куйгули феъли-атворларини эрмак, аския қилиб, отасини руҳлантириб кулдириб гапирди. Жуда раҳмдил, меҳрибон, феъли жуда кенг Мағаш, ярамас

хулқли, қилиғи бемаъни мансабдорлар, даъвогарлар, 1
ҳарамзада, ҳаромхўрлар ҳақида сўзлаганида, истеҳзо
аралаш ҳазил қилиб гапирди. Нодонлик, авомлик, бил-
маслик сингари камчиликларни сабаб қилиб, танқид
қилган кишиларини ёвуз дейишдан кўра, шўрлик
сифатида тасвирлади.

Мағаш шаҳарда, отасидан йироқда, шу қишнинг
бошидан буён ўтказган бир неча ой ичида янада ўзга-
ча бўлиб ўсиб, қадди кўтарилиб қолганга ўхшайди.
Албатта-да, Абай уни тушунади. Катта синов, исканжа
орасида меҳнат қилган, кўпчилик орасида кўп торти-
шувларга тушган ёш йигит мана шу Шербешнайнинг
ўзида ҳам кўп тажриба ордидирган, кўп фикрларнинг
мажхул ерларини англаган, мажлис кўрган. Ўзи сер-
фикр, илмли, одил Мағаш энди қанчалик идрокли,
катта киши билан дуч келса-да, тенглаша оладиганга
ўхшайди.

Абай овулда шаҳардан чиқиб борганлардан эшит-
ган гапларнинг дарҳақиқат рост эканлигини ўғлининг
сўзидан, чеҳрасидан, хулқидан аниқ фаҳмлади. Шу
жиҳатларини сезиб, кўнгли қувонч билан юпанчга тўл-
ган сайин Абай Мағашнинг соғлигини, умрини алоҳи-
да тилайди. Шу кеч Мағаш гапни жўрттага бошқа ёққа
айлантира берса ҳам, Абай қўярда-қуймай, қайта-
қайта доктор ҳақида гап оча берди. Мағаш боқтираёт-
ган докторнинг қанчалик илми бор, ўз ишига пухтали-
гига ишонса бўладиган одамми? Павлов билан унинг
рафиқаси бу докторни ишончли деб ҳисоблайдимиз,
йўқми?! Шунини қайта-қайта сўрай берди.

Мағашнинг айтишига қараганда, ҳозир уни қара-
ётган Станов деган, Семейга янги келган, илми мукам-
мал, тажрибаси кўп, ўрта яшар доктор экан. Бу кул-
ларда ўзи Мағаш билан яхши танишишнинг устига,
ҳатто дўстлашиб, жуда яқин киши бўлиб кетибди. Уни
Мағашнинг ёнига бошлаб келган, бутун иш билан
таништирган Павловнинг ўзи экан. Энди Станов Ма-
ғашни қунт қилиб даволаётган экан. Қолган ишларни
Мағаш Абайнинг ўзи билан маслаҳатлашмоқчи. Яна
отаси Становнинг ўзи билан сўзлашиб, Павлов билан
маслаҳатлашиб, Мағашга бундан кейин қандай мас-
лаҳат беради, Мағаш шунини кутар экан. Ҳозир отасини
юпатиш учунгина айтаётгани йўқ, ўзининг кўнглида,
тинкани қуритиб, узиб-юлиб олиб кетаётган ҳеч нарса

йўққа ўхшайди. Келган кун Абайни шу сингари ўз уйида меҳмон қилиб, Мағаш бир оз тинчлантирди.

Бироқ, кечаси, бошқа хонада, каравотда ётган Мағашнинг ўша уйдан келаётган тик ётган ҳаракатига, товуши билан дамига, онда-сонда йўталишига Абай у уйда қулоқ солиб ётганди. Бу кеча ҳам ухлай олмади. Дам ўтмай уйғониб, оғир тушлар кўриб, ух тортиб чиқди. Отасининг кўнгли таскин топмаётганини Мағаш ҳам сезиб ётди. Ҳар иккала сезгир қалбнинг бу хил зийракликларига тенг келадиган ҳеч нарса йўқ. Яхши ўғлини севадиган яхши ота билан яхши отасини севадиган яхши ўғилнинг ўртасида айтилмай туриб англашиладиган ишлар қандай кўп. Омончиликда, тинчликда бир сари бўлса, биттасининг бошига хавф-хатар ўртилиб келган пайтда сезгирлик ҳар қандай юракни ҳам чўчитиб туради. Ўша кайфият жуда зийрак қилиб, ажойиб сезгир, ҳушёр қилади.

Улуғ фазилат, катта одамгарчилик, назокат эгаси бўлган икки одамнинг дили имо-ишора билан сўзлашади. Қимир ётган ҳар бир ҳаракатдан, билинар-билинемас товушдан қоп-қоронғида ҳам юзларини кўришмай турибоқ шу қадар маълум тил билан боғланишиб ётганга ўхшайди. Бу кайфиятнинг икки улуғ қалбдаги оти ҳам муҳаббат. Оталик билан болалик муҳаббати.

Мағаш очиқ англаб, билиб чиқди. Отаси ҳозирги аҳволидан тинчлана оладиган эмас. Энди қандоқ қилади, фақат озгина бўлса-да, чалғитгудек юпанч керак. Ўша юпанч кўп ақлли, доно, бардошли одамларни ҳам баъзан чалғитади. Болалардек юпантириб, бир оз бўлса-да, ором беради. Мағаш энди отасининг ҳозиқи бўлиб, кўп ўйланадиган ҳушфаҳмлигига кўчди. Бир вақт у ўзидан кўра отасини ўйлади. Мен ўлиб кетсам умиди бир йўла барбод бўлиб, тирговичи қулаб, муккасидан кетади-ку! Тагсиз чуқурга қулаб кетгандек аламзада бўлиб кетадими?!

Шу жиҳатларини ўйлаганда ўзи касал бўлгандан буён биринчи марта Мағашнинг томоғига оғир тўлқин, тошдек тугун ўралди. Кўзларига кўпдан келмаган аччиқ ёш келиб, нафаси битаётгандек қийналиб ётган пайтлари бўлди.

Келаси кун кечқурун Мағаш отасига ўзи маслаҳат бериб, Боймағамбет, Дармен учовини Қумошнинг уйига юборди. У Абайнинг ўрганиб қолган жойи тинч,

яхши жой эди. Уша кунн шанба эди. Мағаш ўтган шанба, якшанбаларда ўзининг ёнига келиб, ётиб қолиб, эрмак бўлиб юрадиган ўқишдаги ёшларни атайин чана юбориб, Абайнинг олдига юбортирди. Болалар ҳозир Даркембойнинг йигит бўлиб қолган ўғли Раҳим, унга ини, дўст бўлиб мудом бирга юрадиган Мағаш билан Абайни яхши биладиган, саҳро билан шаҳарнинг бир тўп болалари бор. Улар — Осон, Асқар, Мақсул, Шакет, Мурот сингари Абайнинг қашшоқ дўстларининг ҳозир азамат бўлиб қолган болалари. Булардан ташқари ҳозир ёшлари ўн олтига чиқиб қолган, бешинчи синфда ўқийдиган иккита гимназист қўш Қунан-боевлар — Неғмет, Жалеллар бор.

Раҳим бу болаларнинг ҳаммасидан катта. У рус мактабини тамомлаб, шу чоқларда Семейда янги очилган Учительская семинарияга кирган экан. Осон беш йиллик городское училишчени шу йил битиради. У икки-ўн учга чиқиб қолган шаҳарлик грузчиклар билан жотоқларнинг болалари Асқар, Муротлар ҳам ҳозир Абайнинг пайқашича маърифатли тарбия кўриб, анча пишиб, чиниқиб қолишибди. Бу болалар ҳам соч қўя бошлаган. Русча тикилган ихчам формалари бўйларига лойиқ. Юзларини иссиқ, совуқ олмаган, қўллари дағал ишга урилмаган, бармоқлари оппоқ, пилтакачдек, чиройли.

Неғмет билан Жалел бўлса ҳозир йигитча бўлиб қолишган. Ўзларини оқсуяк билишиб, худбинлик, кибри-ҳаво билан тутишга тиришишади. Неғмет қовоқлари қалин-қалин, турқи совуқ, қора сариқ бўлиш билан бирга, кулганида беихтиёр кишининг диққатини жалб қилади. Кулаётганда пастки қалин лаби аввало кўтарилиб лабини чиқараётган кишидек, истеҳзоли эрмакомуз бир ҳаракат қилиб, шундан кейин оппоқ дона-дона чиройли тишлари очилиб кулади. Ўткир кўзларида, қалин-совуқ қовоқларида бошқа вазиятга кўча бошласа ҳам, бир Азимбойлик сифати кўриниб туради. У баъзан очиқ, ҳазилкаш, кулгинчаклик қилади. Абайни бугун ўз турқи билан кўпроқ ҳайрон қолдириб, тикилтирган Какитойнинг ўғли — Жалел бўлди. Йилқининг қирқилган думи тагидаги қаттиқ қилига ўхшаш сочи усиз ҳам катта бошида ҳурпайиб туради. Уша типратиканнинг тукидек сочи, унинг табиатида бир ўжарлик борлигини билдиради. Кенг, очиқ пешонаси

идрокдан дарак берса, хўмрайган қовоқлари остидаги қийшиқ-қийиқ кўзлари ўзгача совуқ. Қовоқлари ўша кичик-кичик кўзлари устига шалвираб осилиб тушган. У, усиз ҳам қийшиқ битган кўзларининг ярмисигача босиб тушиб, киприксиз, илон кўз қилиб кўрсатади. Сийрак чиққан майда тишлари бу башарадаги кулгини ҳам ёқимсиз, совуқ бир ўзгаришдек кўрсатади.

Жалелнинг кичкина бурни катта юзидаги бир қарама-қаршиликка ўхшайди. Бу иккита гимназист Қунанбоевлар, Абайдан унча ҳайиқмайди. Яна улар учун Абай шоир, ақл эгаси, катта одам деган тушунчалар йўққа ўхшайди. Сабаби, иккови қайси Қунанбоевнинг уйига боришмасин, уларни эркалатиб, кафтларига қўйиб, авайлашларини талаб қилганлари бўлмаса, ҳозир ўзларига тенг келадиган, бараварлашадиган саҳро қозоғи бор деб билишмайди. Кийими, ўтириш-туриши, юз-кўзлари Жалел билан Негметнинг оталари, дадаларига ўхшаш бўлгани учун, булар Абайни ҳам ўша саҳро қозоқларининг ўзларидан тубан бўлган кўп одамлардан биридек кўришади.

Абай рус шоирларининг помини, китобларнинг отини айтса, шеърлар ҳақида сўзласа, улар кўпинча кулиб қулоқ солишади. Ёши улғайгандан кейин ўқигани учун баъзи гапларни улардек русча тўғри айта олмаслигини икки гимназист кечиролмайди. Урганай деб уринишига улар оворагарчилик деб қарашади.

Бугун Абайнинг меҳмони бўлиб ўтиришса-да, Негмет билан Жалел бошқа қариндошлари турган уйга келганда қиладиган қилиқларига кўчишди. Иккаласи бошларига катта-катта ёстиқлар қўйдиришиб, папиросларини тишлашиб, оёқларини узун чўзишиб чалқанчасидан ёки бағирларини ерга бериб ётишадиди, ўзаро ивир-шивир қилиб, русча сўзлашади. Гаплари ўтган кунларда танишган гимназисткалар, ёки турган уйларида бўлган ўйин-кулги, ўшанда танишган қизлар билан жувонлар ҳақида боради. Баъзан турган уйларидаги ёш бека ёки бўйи етган қизлар билан бўлган муносабатларини сир қилиб сўзлашишади.

Абайнинг суҳбатларига у қадар хуши бўлмаган Негмет билан Жалел бугун Абайнинг ёнидан иккинчи хонага чиқиб, ўша ердаги каравотга қатор чўзилишиб, керилиб ётишиб, ўзларининг кула-кула сўзлашадиган одатдаги сирларига кўчишди.

Абайнинг ёнида қолган бошқа ёшларнинг бўлса хулқи мутлақо бошқача. Уларда айниқса Абайнинг руҳий ҳолатини билгандек сезгирли кўрилаётир. Оғанинг ҳар бир сўраган гапига ёшлари кичкина Шакет билан Муротгача тездан, борлиги билан қониқарли жавоб беришга тиришади. Раҳим билан Осон Мағашнинг касаллигини, Абайнинг ўшанга ташвиш тортаётганини аниқ англашган. У иккави Абайнинг бугунги кайфиятини, баъзан кўнгли бузилиб, хўрсинишини, қаттиқ ачиниб ҳис этишади. Мағаш уларга бир ишни топширган эди. Шунини ўйлаб Раҳим билан Осон кеч-қурун келишиб, Қумошнинг катта тўгарак хонтахтаси атрофига, чойга ўтиришаркан, шаҳардаги воқиялардан гап очишди.

Абай аввало Асқар, Мақсуд, Шакет билан Мурот тўрттоvidан хонадонларининг бу йилги аҳволини бир-ма-бир сўради. Сеитнинг, Абен билан Сейлнинг ва кекса она Дамежон билан ўз отаси Жумошнинг ҳозир қандай касб-кор билан машғул бўлаётгани ҳақида Муротдан сўради. Бу болаларнинг хонадонлари, ҳозир оч эмасми, ўзларига тўқми? Оталари ишдан, топиш-тутишдан қолган эмасми, шуларни сўради. Абай ҳалиги тўрт боланинг ҳам хонадонлари овқатдан қийналишаётганини, оталарининг топиш-тутиши йўқлигини ҳамда бутун жотоқларнинг ишсизликда аҳволлари танглигини эшитди. Шунини эшитиб ўтираркан, Абай бу болаларнинг қанчалик эси кириб қолганини пайқади. Сеитнинг ўғли ҳатто Абайни ҳайратда қолдириб қувонтирди.

— Бу йилгидек оғир йил бўлмаганди. Менинг отамдек ғайратли, серҳаракат ишчи ҳам хонадонини таъмин қилгудек пул тополмай ўтирибди. Мен стипендиямдан қарашмасам, онам оч қолар эдик, деб ҳам кўрқади!— деди.

Бу боланинг дилидаги тилида. Оч-яланғоч меҳнаткашларнинг дардига жуда дардкаш. Фикри-ёди, жонидили ўшаларда. Нариги уйда, каравотда шақиллаб кулаётган ваҳший табиатли бойваччалар бир ёқда турсин, мана буларнинг киндиклари ўзлари чиққан уяларидан узилмаган. Абай Асқар, Мақсуд, Муротларнинг гапларига қулоқ солиб ўтириб, уларга шу сингари уй-жойларини, эл-юртларининг ғамини, ғуссасини, ҳол-аҳволларини билиб туриш, англаб, тушуниб

юриш зўр фазилат деб мақтади. Доимо шундай билиб, англаб юринглар!— деб оғаларча насиҳат қилди. Суҳбатлашиб ўтиришаркан, Абай чин кўнглидан сўзлашадигани учун ўқувчи ёшлар шаҳарнинг ҳозирги аҳволи ҳақида яна бир оғир вазиятни айта бошлашди. Раҳим билан Осон галма-гал сўзлашиб, бу сўнгги ишни Абайга яхшилаб, ётиғи билан айтиб беришди. Гапни Раҳим бошлади.

— «Бу йил шаҳарда ҳаёт қийинлашиб, оғирлашиб кетди» деб, қозоқ, нўғой, рус хонадонларининг ҳаммаси айтаётир. Сабаби, куздан буён шаҳарга жуда кўп переселенц, крестьянлар келишган. Ички Россиядан Ёттисувга қараб яна чувалашиб боришиб, «катта шаҳар» дейишиб, Семейга қайтиб келишган. Чегакки, Ёттисувда ҳам бу йил Семей областидагидек қурғоқчилик юз берибди. Экин унмай қолибди. Энди болалари очарчиликка учрай бошлагандан кейин, ўша крестьянлар мана шу шаҳарда дуч келган уйга киришади, бойларникига боришади, ишчи ёллайдиган жойларнинг ҳаммасига киришади. Арзонга ёлланишади!— деб Раҳим бир оз билганларини айтди. Осон бунга қўшимча қилди. Унинг айтишича:

— Арзон бўлганда ҳам, қўли қурол азамат фақатгина қора нонга, бир маҳал бериладиган шўрвага ҳам ёлланадиган бўлибди. Бойларга нима керак, мужикларнинг арзон меҳнати керак. Аввалги ишчиларини «қиммат олаётирсиз»— деб ишдан бўшатиб, мана бу арзон ишчиларни ёллашаётир!— деди. Энди Асқар, Мақсуд, Шакетлар ҳам ўз уйларида оталаридан эшитган гапларини айтишди.

«Затондаги булғори заводи, пиво заводи, илгариги ишчиларини бўшатиб, ҳалиги текин ишчиларни ёллаётир» деб Асқар ҳам тортинибгина эшитганларини айтди. Абенинг ўғли Мақсуд ўз уйида эшитганларини айтишди. «Улар якка бойлар-ку! Мана, анави пристандаги, Затондаги ишчиларни ёллайдиган пудратчиклар ҳам, управляющий ҳам шунга тушибди. Менинг оғамни, Сеит оғамни яна ишдан бўшатди-ку, Абай оғал!»— деб Мақсуд Затоннинг эски грузчикларининг ишдан бўшаб қолганини билдирди. Бошқаларидан оғир табиатли бўлса-да, айтмоқчи бўлган гапини баъзан салмоқли қилиб, тўсатдан айтиб қўя қоладиган Усен ҳам

бир масалани бу кунларда дуриллаб қолган овози билан айтиб қолди.

— Уни айтасизлар, фақат крестьянларгинами? Ҳозир Слободка билан у томоннинг атрофидаги қашшоқ овулларнинг ҳам одамлари пиёда чувалашиб шаҳарга келишаётир. Экин чиқмай, овқати ўтмай қолгандан кейин қаерга боради? Улар ҳам овқат учун шаҳардаги кўп бойларга текинга ёлланишаётир. А, бойларни биласанми, уларга только шу керак!— деб бошқа ўртоқларини ўзининг дағалроқ муомаласи билан кулдирди.

Абай бу томон жотоғининг фарзандлари бўлган Шакет билан Муротдан уларнинг ўз хонадонларининг, қўни-қўшниларининг аҳволини сўради. Бу болалар ҳам уйларига бориб юриб, шаҳар жотоқларининг аҳволини яхши биладиганга ўхшайди. Дамежоннинг набираси ўткир, катта-катта, қоп-қора кўзли, танқа бурун Мурот, ўзи кам гапириб, кўп қулоқ соладиган энасига ўхшаб гапирди.

— «Қорашўлоқ овулидан, Шўптеғоқдан, Жўломон жотоғидан келган пиёдаларнинг ўзлариёқ шаҳарда иш берадиган бойларнинг, довернайларнинг, приказчикларнинг бўсағаси билан дарвозасини бўшатадиган эмас. Шаҳар қашшоқлари номус кучли бўлса-да, фақат нону шўрва-шутурга ёлланмайди. Улар ўн беш тийин бўлса-да, меҳнатига ҳисоблаб ҳақини олади. Хўш, овулдан келган, борарга боғи, босарга тоғи йўқ, оч камбағаллар қандоқ қилади? Шунинг билан бирга, кечаги кушхонанинг ишида ҳам шаҳар қашшоқлари қушхонага бора олмай, ишсиз қолди. Топиш-тутиш йўқ, дами қайтиб ўтирибди!— деди.

Усен унинг худди катта кишиларга ўхшаб боплаб гапирганига «оббо сен-эй» деб севинганича эрмак қилиб қўйди-да, кулиб юборди. Бошқа болалар ҳам бир-бирларига қарашиб, қаттиқ кулишди. Абайдан нйманиб кулганлари учун, ҳадеганда ўзини босиб ололмаганлари ҳам бўлди. Мурот бўлса сал қизариниб, кулаётганларга жаҳли чиқиб: «Нега кулаётирсиз, ёлгонми?»— деди.

Абайга боқаркан, оқи-қораси ярақлаган ўткир кўзларида, ундан кулаётган дўстларидан шикоят қилиб, кўмак тилаётгандек бир вазият акс этди. Абай унинг лапини қувватлади.

— Мурот яхши гапирди, болалар. Мен шаҳарда ҳали ҳеч кимдан эшитмаган, билмаган хабаримни Муротдан эшитдим!— деди.

Шунинг билан Муротни ўз отаси Жумош, қўшиларни Бидойбой, Жабайқон, Шарипа сингариларнинг ҳаммаси ҳақида сўзлатди.

...Бой қассоблар, теричи савдогарлар, дўкондорлар ҳалиги одамларнинг иш сўраб борган йигитлари, аёллари, ўрта яшар одамларидан кулиб, эрмак қилиб, баъзан уришиб кесатиб қайтаришар экан. «Кунига йигирма тийин олмайсанми?», «Пулинг кўпайганда ортиқча ҳақ сўрамайсанми?», «Сени ёлламай кимни ёллайди бой? Кел деганда келмай, гердайиб ётиб, уйингга одам юбортириб, таранг қилмайсанми?»— деб Сейсеке, Билевбой ҳожи, Жақип, Ҳасенларнинг ўзлари бошлаб, кулги қилишар экан. Шунинг дастак қилиб олиб, болалари, инилари ҳам оғизларига келганини қайтармас экан. Утарбой, Қўрабой сингари довернай, пудратчилари жавоб қайтарган, ранжиган жотоқларни «бу ҳали аразлаб тинкани қуритади» деб, ҳақорат қилиб ҳайдаб юборишар экан. Кичкина Муротнинг ўзича сўзамоллиги билан изҳор этган шу сингари ишларни Сейлнинг кичкина ўғли Шакет ҳам айтиб беради.

Сейл ўзининг қайиқчи, кўмакчи икки йигити билан тери ёйиш учун кушхонага кира олмабди. Шунинг билан Мешел деган баконшиқ, балиқчи русга қўшилиб, ҳозир Иртишдан балиқ овлашга айланишаётган экан. Оролда, ўрмонда ёзда йиғиб қўйган қурғоқ ўтини билан озроқ пичани бор экан. Ушани ора-чўра қўл чанага ортиб келиб, сотишга уринар экан. Шакет ҳам бу йилги қишнинг қирдаю қуйидаги бор халқни қаттиқ қийнаётганини ўз отасининг тортаётган азоби орқали яхши биларди.

— Бу йилги қишдек совуқ, даҳшатли қишни ўттиз йилдан буён кўрганимиз йўқ дейишади-ку. Отам бир марта тўпиғини совуққа олдириб қўйди. Яна бир кунини янги билан юзининг чап томонини совуққа олдириб келди. Шу кунларда юзи қора доғ бўлиб юрибди. Умрида юзини совуқ ургани шу. Қандай аёз бўлганда ҳам олдирмас эдим. Бу йилги қиш жуда мудҳиш деб, отам қайта-қайта айта беради!— деди. Раҳим ҳам шаҳар ҳаётининг оғирлигига переселенцларнинг кўп

келгани, экин чиқмаганини сабаби қилиб кўрсатмади. У Павловдан эшитадиган Абеннинг гапларидан қиёс қилиб, бўртдириб айтди.

— Шаҳар очарчиликка учрайдими деган хавф бор. Уни переселенцларнинг кўп келганидан десак, ўша переселенцлар нега ўзларининг туғилган ерларидан шу қадар сел бўлиб, бир тоифа эл бўлиб кетиб қолаётир? деб Абайни ҳам ўйлантиб, ўзига савол бериб сўзлади. — Россиянинг ўзида ҳам бу йил жуда оғирчилик бўлса керак. Очарчилик бўладими деган хавфли ивир-шивирлар кўпга ўхшайди. «Ери йўқ, ичкудек овқати йўқ беҳисоб крестьянлар ички Россияда гуж бўлиб ўтириша беришса, подшоликка ноқулай бўлади» дейишар экан. Шунинг билан бирга, бу йил шу сингари ери кўп, эли оз томонларга ички Россия крестьянларининг кўпчилиги кўчаётган кўринади! — деди.

Раҳим илм олиб, халқ ҳақида кўп ўйлаб, яхши ўсиб келаётган ёш эканлигини кўрсатди. Абай унга жуда кўнгил қўйиб, бош эгиб ўйланганича қулоқ солди.

— Тўғри айтаётирсан, билиб айтаётирсан, Раҳим! — деди. Шу чоқ даҳлизда, каравотда кулишиб сўзлашаётган қўш Қунанбоев гимназистлар ўзаро гапларини тўхтатишиб, Раҳимнинг ҳалиги, сўнгги сўзига қулоқ солишаётган экан. Энди Жалел каравотдан ирғиб тушиб, шақиллаб кулганича бу уйга чиқди. Икки енгини, узун мундирининг барларини қайиаркан, шимининг чўнтакларига солиб, Раҳимнинг рўпарасига келди-да, гердайиб, масхара қилиб гапирди.

Сержирим қалин қовоқли қисик-қийшиқ кўзлари Раҳимга юқоридан қадалиб, тикилиб турди. Соф рус тилида Раҳимга ўдағайлаб сўзлаб, айблай кетди:

— Сен қанақа одамсан ўзинг, Россия государство-си кечагина қулликдан озод бўлган крепостной крестьянлардан кўрқади дейсанми! У крестьянлар молдек ҳаёт кечиришга энди кўнишаётирми?! Бундай очарчиликни шу бу йил, биринчи марта кўришаётирми? Билмайдиган нарсангни, тушунмайдиган ишингни алжиб гапириб ўтирмай, оғзингни ёпсанг-чи! — деди.

Раҳим қозоқчалаб жавоб бермоқчи эди, «довольно, эшитгим ҳам келмайди!» — деб Жалел қўл силтади. Абай Жалелнинг хулқини ёқтирмай, нотўғри деб билди-да:

— Йўқ, Жалел, ундоқ эмас, сен айтаётганингдек эмас, Раҳим тўғри айтаётир. Ўз халқининг беҳисоб кўпчилиги офатга учраб очарчиликка йўлиқса, подшолик нега сиқилмасин? Сиқилиш у ёқда турсин, ҳар томонни ўйлаб, чўчишдан ҳам холи бўлмас, эҳтиётини ҳам қилмай қўймас. Сен бу жиҳатини юзаки тушунар экансан, чирогим!— деди.

Раҳимга қараб, давом эт, деб Жалелдан юз ўгирди. Жалел Абайга ҳам хўмрайиб, совуқ назар ташлаб турди-да, гап тополмай чиқиб кетди. Шу кеча Абай ўқувчи болаларни бошқа уйга ётқизиб, ёнида Дармен билан Боймағамбетни олиб қолди. Баланд, кенг ёғоч каравотда Абай ётди. Кундаги одатларига кўра, тўрға солинган кенг ўринда Дармен билан Боймағамбет ётмоқчи бўлиб ечина бошлашди. Абай ўз ўрнида чалқанчасига кўкрагини очиб ётиб, ўз-ўзига сўзлаётгандек бир гап гапирди.

— Анчадан буён зеҳн солиб юрган эдим... Бизнинг Какитойнинг мана шу Жалел деган ўғли дидимга ўтиришмайди. Нима қилиб шу боласини ўқитаётир? Русча яхши ўқишга лаёқатлироқ бўлган бошқа боласини кўзи кўрмаганми? Бу қандай иш?— деди.

Дармен кеч бўйи кам гапириб, Абайнинг ҳар бир болага оға сифатида зеҳн солиб, синчиклаб кўраётганини сезиб ўтирганди. Абай Жалелни ёқтирмади. Энди Дармен Какитойнинг ноилож қолганини айтди.

— Абай оға-эй, бу боласи лаёқатли бўлмаганда, бошқа, ёлчитаётган қайси боласи бор? Анави Дархон деган катта ўғлини ҳу ўша йилларда Мағашга синатаётган эдим. «Шу болам яхши чиқадими, сен нима дейсан?»— деган эди. Шунда Мағаш хулқи-турқига ҳам қараб ўтириб, ҳам Какитойга ҳазиллашиб, ҳам тўппа-тўғриси, ҳақиқатини айтган эди. «Бу боланг қаёқдан яхши бўлар эди, пешона териси бир энлик келадиган яхшини кўрганим йўқ. Русларнинг бир адиби ўзи тасвирлаган бир ярамас одам ҳақида айтган эди-ку: «Бунинг ҳамиятининг манглайи жездан!»— деб. Мана бу «боланг ахирнинг ахирида жез манглай ҳамиятнинг эгаси бўлмай, нима бўларди!»— деганини эшитган эдим. Какитой шундан кейин ўқишга Дархонни бермай, мана шу Жалелни берган-ку!— деди.

Абай Дарменнинг бу ҳикоясига кулганича қулоқ

солди-да, ҳалиги ўзининг саволини ўзи ҳал қилиб, жавоб бергандек бўлди.

— Қим билади, илм одамни қайтадан дунёга келтиради. Яхшиликка томон ўзгартириб юборса ажаб эмас. Ана энди ёмон чиқса борми, худди мана шу Жалелингдан «кунларнинг бирида бениҳоя ёвуз, ёмон одам чиқмаса гўрга эди» деб хавф оламан. Булар Қунанбойнинг авлоди. Саҳродаги йўғон, тўнг мўйин, безори овулларнинг худбин мирзаси бўлиб, бузилиб ўсишлари ҳам мумкин-ку! Ана унда бориб, шўри қайнаб юрмаса бўладими!— деб қўйди.

Жалелнинг такаббурлик, худбинлик, оғзи шалоқ ҳақоратчилиги учун ёмон кўрадиган Дармен билан Боймағамбет Абайнинг гапларига барабар кулишди.

2

Абай келган кун и ҳол-аҳволи дуруст кўринган Мағаш, келгуси кунларда аввалгидек бўла олмади. Отаси энди пайқаса, Мағашнинг тез-тез нафаси қисилиб туради. Майда, ёпишқоқ тер босади. Кам бўлса-да, мудом бир зайлда қуруқ йўталиб туради. Узоқ умрида кўп беморни, айниқса, шу сингари дардни болаларда, ёшларда, йигит-азаматларда кўп кўрган Абай, энди Мағашга қаттиқ қайғира бошлади. Бор ишонгани доктор билан дорининг кучи. Мағаш ҳали ёстиқ тортиб ётиб қолгани йўқ. Шунингдек оёқдан йиқитиб қўймасдан илгари дарднинг олдини олиб, яхши докторга қаратиб, вақтида даволатса, ўша шифо бўларми эди... Ҳеч бўлмаганда, тез олиб кетмай, узун оғриқ бўлиб юрадиган, парвариш билан кўпга борадиган ҳолга келтирарми эди. Мағашнинг дардга чалиниб, катта хавф чангалида қолганини ич-ичидан зил кетиб билган Абай, энди ҳеч бўлмаганда ҳалиги айтганидек жиҳатларига умид боғлайди.

Бугун туш пайтида, Мағашнинг уйидаги меҳмонхонада Абай докторни кутиб ўтирибди. Тайинланган кун и, айтган соатидан кечикмайдиган, уddaбурон доктор ҳозир келиши керак. Абай яна ўша доктор билан Павловни ҳам кутиб ўтирибди.

Павлов бундан олдин ҳам Абайнинг олдига келиб, Қумошнинг уйида меҳмон бўлиб кетганди. Ҳозир ўзининг яхши таниши бўлган доктор Станов билан Пав-

лов бирга келди. Чиройли, жингала қўнғир соқолли, ўрта яшар доктор Станов — паст бўйли, кўркем чеҳрали одам эди. Бежирим қирра бурни унинг қизғиш юзи, очиқ, кенг пешонасининг ҳуснига ҳусн қўшиб турарди. Қалин қўнғир соқоли куракчага ўхшатиб саришта қилинган.

Станов келган заҳоти ечиниб, Абай билан сиполарча сўрашди-да, таклиф кутмасдан, тўрдаги уйга — Мағашнинг ёнига кириб кетди. Павлов билан Абай даҳлизда, бурчакдаги ёзув столининг ёнида ўтиришиб, ўзаро суҳбатлаша бошлашди.

Абай бугун Павлов, Станов ўзи уч киши бўлиб маслаҳатлашиб, Мағаш масаласини бир ёқлик қилмоқчи экан. Становдан ташқари Павлов қандай маслаҳат беради. Шунинг билиш учун ҳозир Павловнинг келишини атайин кутган эди.

Станов бугун Мағашни узоқ қаради. Яна унинг ўзи билан холи ўтириб, бундан буён қандай даволанишни айтди. Беморнинг ўзини-ўзи қаттиқ эҳтиёт қилиб сақланиши, ўзини қандай кутиши тўғрисида кўп маслаҳатлар берди. Станов энди Мағашнинг шаҳардаги уйда туришини ман қилди. Кўпинча холи уйда, озроқ одам билан тинч вақт ўтказишни тайинлади. Ейдиган овқати, тозалик билан яхши жой ҳақида дўстларча қайта-қайта тайинлади. У Мағашга энди саҳрога чиқишни маслаҳат берди.

Мағаш билан Станов бир бошқа ўтиришганда, даҳлизда Абай билан Павлов докторни кутиб ўтириб, шаҳар аҳволи ҳақида гап очишди. Даставвал учрашганларида Павлов Абайга батафсил айта олмаган бир гап бор эди. Сўнгги вақтларда ички Россиядан, ўзининг ўртоқларидан олган хабарлари, маълумотларига қараб, Павлов Абайга катта бир янгилик, ўзгача сирларни айтди.

Бу йил подшо ҳукумати революция бўладими деб қаттиқ қўрқаётган экан. Сабаби, ўтган ёзда Россиянинг ички губернияларида норози крестьянларнинг жуда кўп намоишлари бўлибди. Шаҳарнинг ишчилари, меҳнаткашлар бўлса улар ҳам норози. Революцияни махфий равишда ҳозирлаб келаётган зўр кучлар бўлса, улар ҳам ҳалиги крестьянларнинг норозилигидан яхши фойдаланиб, ўз ишларини кучайтириб юборишга ҳозир туришибди. Подшолик мана шу ҳоллардан жуда

чўчиб, қўрқаётир. Шунинг билан улар икки хил катта чора ва ҳийла ишлатишаётир.

Аввало ўтган ёзда намоишга чиққан, ерсизликдан сиқилган, озиқ-овқатдан, йўқчиликдан адо бўлган крестьянларни шу томонларга кўчиришга тиришаётир. Бу ёқда «Сибирда, Еттисувда ер кўп, бойлик беҳисоб, борасану, ғарқ бўласан» деб, ҳозир Семейни гиж-гиж тўлдирган сон-саноқсиз крестьянларни ўз маконларидан алдаб жўнатган. Яна очарчилик хавфи ҳам бор. Бу йил фақат Семей области, Еттисувдагина эмас, мана шу крестьянларнинг жойларида ҳам экин ёмон чиққан. Ўзлари усиз ҳам йўқчиликда озиб-тўзиб, тутақиб кетай деб турган тумонатдек крестьянлар очарчиликка учраса, нима бўлади? «Бу балоларнинг ҳаммаси подшо ҳукуматидан! Подшо билан оқсуякларнинг жабри-зулмидан, қасдлигидан» деса, у крестьянлар катта бир ҳаракатга, қаршиликка юз тутиб кетиши мумкин.

Айниқса, крестьянларни, сон-саноқсиз меҳнат аҳлини қаршиликка бошлаб борадиган революцион кучлар ҳам кўпайиб келаётир. Шу сингари атроф-атрофлама, устма-уст хавф сиқаётгани сезилади. Келгусидаги кунлар шубҳага тўла. Шунинг назарда тутиб, подшолик бир томондан крестьянларни узоқ бир чеккага — Сибирга кўчирди. Ана у бошқа, беҳисоб меҳнат аҳлининг қаршичилигини яна бир нарса билан чалғитиши керак. Шунинг учун подшолик ҳозир бир уруш очмоқчи бўлаётир дейишади. Япония билан урушмоқчи. Ким билан урушининг аҳамияти йўқ. Ҳарқалай: «Подшоликка ёв ҳужум қилаётир. Ажнабийлар билан урушиш зарур. Азаматлар керак. Эл-юртни ҳимоя қилиш эрларнинг иши. Халқ бирлашсин, халқ ўзини босиб келган, қораниятли ёт душманларини ғайрат билан, қайсарлик билан қарши олсин!» деганга ўхшаш, қанча-қанча алдоқчилик, айёрлик гаплар гапирилади, ўғитлар қилинади.

Қора халқнинг кўпчилиги ҳали ҳам нодон. Уларни ҳовлиқтириб бориб, мана шундай йўлга солади. Шунда «революцияни орзу қилган, подшоликка қаршилик қилмоқчи бўлган кўпчилик ҳам, гуруҳлар ҳам ўз ниятларидан қайтишади. Четдан душман чиққандан кейин, ички норозиликни қўя туради» деган гап бор. Шунинг учун энди сал кунда Россия билан Япония уруш очди деган

хабарни ҳам эшитиб қолармиз!— деб Павлов Абайга куп ишларни қизиқ қилиб айтиб берди.

Шаҳар қозоқлари, саҳродаги эллар эшитган, Раҳим сингари ўқувчилар айтиб юрган крестьянлар масаласи ва ундан бошқа бир қанча ишлар Абайга таг-туғи билан очиқ-ойдин англашилди.

Абай Павловдан яна бир чигал масалани сўради.

— Ундай бўлганда, Федор Иванович, агар Япония билан бизнинг подшолик уруш очадиган бўлса, Россиянинг енггани яхшими, енгилгани яхшими?— деган эди, Павлов бу саволга дарҳол жавоб берди.

— Бизнинг ўз халқимизнинг фикрини айтсам, албатта Россия подшосининг енгилгани яхши!— деганда, Абай бундай жавобни бир ҳисобдан кутган бўлса-да, аввалига маъқул кўрмади. Павловнинг гапини бўлиб, ўзининг шубҳасини айтди.

— Шундай дейишимиз тўғрими, аввало адолатданми! Бу хусусда мен сиз билан баҳслашмоқчиман.

— Қандай баҳс? Қани гапиринг-чи, мен эштай!— деб Павлов хиёл жилмайиб, синовчан назар билан боқиб, ўйланиб қолди.

— Биз деб бошлаб — ўзимнигина айтмайман, халқни айтаман. Айтайлик, рус крестьяни, қозоқларнинг саҳродаги халқи, яна бошқа шаҳарлар тўла неча турли миллион-миллион халқни олайлик! Ушалар қандай ўйлайди деб биласиз? Менинг билишимча, бундай вақтда уларнинг ҳаммаси ҳам фақат бир нарсани ўйлайди. У — ўзимнинг государством, отечествеом,— деб мана шу икки гапни умрида биринчи марта айтаётган бўлса-да, Абай босиб, пишиқлаб айтди-да,— енгилса экан демайди. Нима бўлса ҳам, енгса экан деб номусни ўйлайди. Юрагида ўти бўлган, мардлик ўти бўлган ёшу қари шундай деб ўйламай иложи йўқ-ку!— деб, ўз далилини Абай ишончли оҳанг билан сўзлади.

Павлов ҳамон саботини бузмай ўтирди. Абайга уқдириб, ишонтириш ўзининг бурчидек туюлди.

— Юзаки қараганда, албатта, бу гапларингиз тўғри. Ҳар бир душманга, ақлли, дуруст одамнинг шундай қараши керак. Бироқ, ўша ўзингиз айтган миллион-миллион халқнинг душмани фақат Япониягинами? У йироқдаги душман бўлса, яқиндаги душман — иккинчи душман ҳам бор!— деганида, Абай Павловнинг фикрини тушуниб олди.

— А,— бошини эгиб қўйиб,— подшолик тузумини айтаётирсиз-ку, албатта, у ҳам халқнинг зўр душмани эканлиги рост!— деди.

Гап шу ерга келганда Павлов қаддини ростлаб, тўлғаниб гапира бошлади.

— У бизнинг халқимизнинг энг яқиндаги, энг ёвуз душмани!— деб, Павлов Абайга томон чўзилиб, қаттиқ-қаттиқ пичирлаб, бошқача бир куч билан айтди. Нафрат, ғазаб, кекнинг қўшилишидан туғилган кучга ўхшайди.

— Ўша энг катта, энг ёвуз душман калтак еб енгилса, эсидан адашиб, қўрқиб қолади. Революцион кучлар бўлса, подшоликнинг шундай ҳолсираб, тинкаси қуриб турган чоғида тездан ўт олиб, куч билан ташласа бўлади. Агар подшолик енгса, у ғалаба қозониб, қаддидан ошиб кетади. У ҳолда революция бош кўтара олмайди. Ноилож босилиб қолиб, яна узоқ йилларга чўзилиб тўхтаб қолади!— деб бу жиҳатини ўзининг аниқлаб, алоҳида ўйлаб олган йўли билан айтиб чиқди.

У Абайга яна бир жиҳатини қисқача маълум қилди. Кўп гуруҳларнинг ҳаммаси ҳам ҳалигидек ўйламайди. Оғзида «халқ тарафдориман» деб, яна «Россиядаги подшо ҳукуматига қаршиман, норозиман» деб юриб, мана шунингдек синов чоғида, пайт келганида ичларида ўша подшоликка, эскиликка қул бўлиб юрадиганлар ҳам бор! Улар ҳалиги Павлов айтган гапга қарши. Уруш бўлса: «Подшони қўллаш керак», «Россияни қутқариш керак, революция қилмаслик керак, ҳали эрта, вақти бўлгани йўқ»— деб чалғитувчилар ҳам бўлади. Улар— мана бу подшоликка қарши бўлган ҳақиқий революцион кучларга, ҳақиқий халқ ишига, қаторда юриб, қасдлик қилувчилар!— деди.

Павлов булар ҳақида ор-номусдан ғазабланиб гапирди.

Харқалай, Павловнинг Абайга эндиги олиб келган гаплари ўзгача бир яхшиликнинг нишонларига ўхшайди. Унинг чеҳрасида, ҳозирги нафасида Абайни шодлантириб, ҳайратда қолдирган катта бир ишончли аланга бор. Яқин вақтда бўладиган яхшиликни сезиб теварак-атрофига, бор яқин кишиларига умид-қувват, қувватгайрат бергиси келаётган жуда кўп, ажойиб зотнинг алангаси кўринаётир. Павлов Абайни руссасидангина чалғитгани йўқ. Бу кунларда дарди-алам қоплаб

келаётган хира кўнглини зўр аланга, ёрқин шуъла сочиб иситган, яшнатган яхшилик олиб келди.

Абай энди Становнинг қарорини Павловнинг олдида ўзини босиб олган, сабрли одам тарзида эшитди. Докторнинг айтишига кўра, Мағашнинг дарди — оғир дард. Уни тузатаман деб, ҳеч ким айта олмайди. Илм ҳозир бу дардга қарши кураша оладиган дори-дармонни ҳам топган эмас. Фақат парвариш билан, авайлаш билангина Мағашнинг дардини узоқ чўзиладиган, узун оғриққа айлантириш мумкин. Становнинг Мағаш учун ҳозирги курашишдан мақсади шугина бўлади. Ҳеч бўлмаса узоққа чўзилиб, эскириб кетадиган хилига айданса экан. Уша ҳолда кўп йиллар ҳаёт кечирадиган одамлар ҳам бўлади. Становнинг тилаги-ю, айтадигани шугина. Шундан кейин Павлов билан Абай икковига маслаҳат қилиб, Мағашнинг ёнига икковини олиб кириб, Станов фикрини айтди. Унинг маслаҳатига кўра, Мағашни энди йўлда совуқ теккизиб олмай, иссиқ ўраб, парвариш қилиб, саҳрога олиб кетиш керак.

Элда қимиз, яхши овқат билан яхшилаб парвариш қилиш керак. Станов шаҳардан вақти-вақтида дори юбориб туради. Абайнинг ўзи бу ерга, Становга беморнинг аҳволи қандай бўлаётганини доим ёзиб турсин. Кун исигандан кейин, кўкламда, Мағашни жуда яхши кўриб ҳурмат қилгани учун Становнинг ўзи ҳам узоқ деб ўтирмай, Абайнинг овулига атайин бориб, даволаб келмоқчи бўлди.

Бундан кейинги кунлар — Абай билан Дарменнинг, Боймағамбет, Қакитойларнинг Мағашни элга олиб кетиш учун қилаётган ҳаракати билан ўтди. Бошқа йиллардагидек эмас, бу йилги қиш бўлақча. Саҳродан келган салт отлиқ йўловчилар, айниқса чана билан секин юрадиган туя карвонлари бўлсин — бу йилги қишнинг қаттиқлигидан, беомон совуғидан зириллашди. Саҳродан келган, юз-бурнини совуқ урган, нуқул қора доғ босган эл одамларининг юзлари у ёқда турсин, ҳозир январнинг ярмидан ўтган пайтда шаҳардаги халқ ҳам, бир зайлда турган эндиги аёз, қақшатиб дилдиратаётган мудҳиш совуқдан чўчиб, қўрқиб юришибди. Неча кунлаб болалар мактабларига боролмай ҳам қолишди.

Иложини қилолмай, ноилож чиқмаса, эркагу аёл, катталар ҳам уйдан чиқишга тортинадиган бўлишди.

Абай: «Йўлнинг бўрони, кунда ёғадиган қори ташвишга қўяди» деб энди бир илож топди. Мағашни саҳрода тўхтатиб, яна совуқ теккизиб олмаслик керак. Шунинг учун бир-иккита чана бўлиб юриш тўғри келмайди. Абай билан Мағашнинг элдан келиб, ҳозир шаҳарда юрган қариндошлари, ёру дўстлари, яқинлари бор экан, ҳаммаси ҳам ишларини тезроқ битиришсин. Шундай қилиб, бир кунда «қани» дейишиб шаҳардан бир тўп чана бўлиб чиқиш керак. Бўрон туриб, йўл бекилиб қолса, кўп чанали йўловчилар галма-галдан олдинга тушиб, қордан йўлни тозалаб Мағашнинг чанасига йўл очиб турадиган бўлади!— деди.

Абайнинг бу гапи кўнгли яқин ёру дўстларига қилинган буйруқ эмас, илтимосдек бўлди. Шу билан унинг айтганини қилмоқчи бўлганлар кам бўлмади. Лекин қишининг келгуси ойларига ҳозирлик кўргани келган қалачилар Абайлар билан бирга жўнаш учун ундан бир неча кун хаяллашини илтимос қилишди. Булар бозордан керак-яроқларини олиб бўлишгунча яна бир неча кун ўтди. Ниҳоят, эртага эрта билан тонг ғира-шира отиб келаётганда кўп йўловчилар ўзлари тушган уйларидадан отланиб чиқадиган бўлишди.

Шундай тараддудни бошлатиб ўтирган Абайнинг ўзи қаттиқ ташвиш тортаётганди. Эртага жўнаймиз деган кун Абайни йўқлаб Павлов келди. Афтидан, Абайга бир зарур гапни айтгани келган кўринади. Нурли, катта-катта мовий кўзлари кўнглидаги бир катта хурсандчиликдан порлаб, кулимсираб турибди.

Одатда у, Абайнинг уйига кириши биланоқ дўстининг олдига ўтириб оларди. Ҳозир бўлса Павлов бир жойда қўниш тополмай, типирчилаб, кўнглидаги гапни ичига сиғдирилмай ўз-ўзидан хурсанд бўлиб ўтирибди. Уйда ўтирган Какитой, Дармен, Қумош учови Павловнинг кайфиятини пайқашди-да, Абай билан холи ўтириб сўзлашадиган гап борлигини билиб, даҳлизга чиқишди. Павлов уй холи қолиши билан Абайнинг ёнига келди-да, шодланиб кулганича гап бошлаб кетди.

— Ибрагим Кунанбаич, эсингизда бўлса керак, яқинда айтган эдим-ку, «уруш бўлади» деб. Ўша уруш бошланибди. Россия подшолиги очикдан-очик урушга ҳаракат қилгандан кейин, «ҳарқалай, урушмасак бўлмас экан», деб, Россия уруш очишини кутмасданоқ, Япониянинг ўзи бошлаб юборибди. Россиянинг катта

денгиздаги барча кемалари турадиган Порт-Артур деган шаҳарни японлар талқонлаб ташлашибди, тортиб олишибди. Шундай қилиб, даставвалги мушт подшодликнинг, рус подшосининг қоқ тумшуғига қаттиқ тегибди, қон ялатиб кетибди!— деб шақиллаб кулиб юборди.

Абай билан шу ҳақда бугун янада сирлашиб сўзлашган Павлов чуқур маъноли гапларни гапирди.

— Подшо ҳокимияти Россиянинг фазилатларини маҳв этмаса, оширган эмас. Европалик халқларнинг кўзи билан қараганда, Россиянинг маънавий қувватини сўриб ўтирган тажовузкорлар Европага оғирлигини солаётган жандармлар, «Европалик жандармлар» деб ҳисоблайди. Шунинг учун ҳам кўпчиликни қул қилиб ўтирган қон сўрувчи тўралар, Россиянинг ҳозир Япониядан енгилишидан қўрқишади. Россиянинг меҳнаткаш фуқаросини олсангиз, улар жуда ҳам шодландиган кўринади. Подшонинг амри-фармони бизнинг энг ёвуз душманимиз бўлса, унинг зарба ейиши — рус халқининг озодликка чиқиши аломати. Ана у Европадаги меҳнат аҳлининг, фуқаронинг ҳам революция йўлидаги кураши бундан кейин авж олади деб ҳисоблаш керак!— деб ўтириб, илгари Абай эшитмаган янги бир гапни Павлов аниқлаб тушунтирди.

— Подшо ҳокимияти ҳолсираб қолди. Илгарилар ишоналмай юрган не-не шубҳа қилувчилар энди революцияга ишона бошлайди. Хўш, беҳисоб кўпчиликнинг революцияга ишониши, революциянинг яқин эканлиги аломати!— деди.

Павлов келтирган шу сингари умидга тўла фикрлар Абайнинг ҳозирги вайрон кўнглига йироқ бўлса-да, гоят порлоқ шодлик шуъласини сочгандек бўлди. Ўзи биладиган ҳаёти, атрофини қуршаган, шахсий руссаси ҳар тарафдан йиғилиб, елкасидан босиб тургандек бўлса-да, мана бу шуълали шодлик хабари Абай учун ҳаёт суянчигидек бўлди. Синиб, қайрилиб, ҳолсизланиб қолган қанотини қайтадан ростлаб, «йироқни кўзла, ёнингга тикилма! Йироқда бўлса-да, шодлантирадиган даврон келади! Шунга қараб жўш урган кўнгил билан, ўшанга шубҳасиз ишонган кўнгил билан, фикри хаёл билан интилиб кўр!»— деягандек бўлди...

Абай сўнгги бир ой ичида ўзини гўё бир қоядан жарга қулаб кетаётган кишидек ҳис қиларди. Оёғи

остидан ер силжиб кетиб, уни қайта чиқиб бўлмайдиган қоп-қоронғи, зим-зиё жар тагига итариб юборгандек бўлаётганди. Яна шунга ўхшаш ҳолатни ўйлаганда, баъзан у гўё бир оғир туш кўраётгандек ҳис қиларди. Онда-сонда у ўзини бир катта поёнсиз, лой тўлқини, қонли сув ичида сузиб келаётгандек фаҳмларди. Баъзан шамол, тўполон, қоронғи тун кечага ўхшаган бир заҳмат, унга ҳамла қилгани ташланиб келаётгандек туюларди. Қайгудан, ҳаёт зарбасидан сиқилиб, қийналган чоғида, Абай шу сингари таги йўқ, беомон совуқ, балчиқ, совуқ олам ичида ўз кучига ишоналмай ҳуноб бўларди.

Сўнгги ой ичида Мағашнинг ташвиши баъзан катта хавфга айланиб чўчита берганида, Абай ҳалиги тўлқинланиб турган таги йўқ сувни кундаги ҳаётида ҳам учратиб тургандек бўларди.

Ҳали Павлов келтирган нурли, шафақ отиб турган эзгулик дарагини, шуъласини, Абай бор қалби билан жуда мақбул кўрди. Павловга, дўстона кўнгилга, борлиги билан олқиш айтиб, қабул қилди. Кўпдан буён хира кўнглида йўқ шодликни ҳис қилди. Павлов кетгандан кейин ҳам Абай ёлғиз қолганида кўнглига иссиқ, чароғон ҳаёт озиғини сингдириб кетган игилик элчисини ҳис этиб турди. Дам унга Павлов номи унча маълум бўлмаган ноёб одамларга, янги олам, янги йилнинг даракчи қушларига ўхшаб кетарди. Одамзоднинг, келажак наслларнинг, янги қавмларнинг тўнғичи, серкасига ўхшайди. Матонатли куч эгаси — бақлони келаётгандек бўлади. Яна бир вақтда Абайнинг кўнглида умид жилва қилгандек бўлиб, ўз ҳоли хотирига тушади...

У билган оламда, у юрган муҳитда, қозоқларнинг беҳисоб кўпчилигининг ичида ўша, ҳалиги шодлик сари қучоқ ёзиб, шодланиб қадам ташлаётган халқ борми, жамоат борми? Агар бўлса, мен ўшаларнинг қаеридаман? — деб бир ўйлайди.

Умид бўлгудек бир суянчиқ излаб, хаёл кўзи билан йироқ-яқинга назар ташлайди. Ҳали саҳро унсиз, бу билган олам ҳали оғир зулмат ичида. Бу ерга шуъла тушмаган деса ҳам бўлади. Шунинг учун ўзини яна ҳалиги бир тагсиз, чексиз совуқ олам, балчиқ сувда сузиб келаётгандек ҳис эта бошлайди. Лекин қоронғида қаерга боришни, қандай қулоч отишни билмаган

чоғларида, энди олдда бир соҳил кўринаётгандек бўлади.

Ёйилиб ётган довонми, унга кўз тутаётган гўзал яйлов, яхши бир янги оламми?.. Ҳар ҳолда энди олдда бир мақсад бўлгудек яйлоқ борга ўхшайди. Ўша унга «бу ёққа кел» деб қўл тўлгаб, нидо қилаётгандек туюлди. Яна бир вақтда ўша туп тумани қуршаб турган, қорамтир, лекин очиқ довоннинг орқасидан сузилиб келаётган оқ шафақ кўринади. Тез ўзгариб, туп ёпигини сидириб ташлаб, баҳор ойининг ажойиб, гўзал, чарақлаган осмони кўринаётгандек бўлади. Сутдек бегубор осмонни, кенг жаҳонни тонг шафағи хиёл қизғиш шуъла билан нурлантириб келаётганга ўхшайди... Мана Абай Павлов кетгандан кейин ёлғиз ўзи, холи қолганида шундай хаёлларга борди. Абай илгари пайқаб кўрмаган ноёб дунёни тахмин қилаётгандек бўлди.

Абайнинг Мағашни элга олиб кетмоқчи бўлаётганини эшитиб, кекса дўстларидан Сейл, Дамежонлар кўргани келишди. Аҳволлари оғир бўлса-да, совуқ куннинг аёзига, қақшатиб гизиллаб турган шамолига қарамай у томондан, йироқдаги Затондая шамолга қарши пиёда юриб Сеит билан Абен иккови бошлиқ беш-олти ишчи келишди. Абай ҳамиша дўстона кўнгил билан учрашиб юрадиган бу одамларини хуш кўриб қарши олди. Сейл, Дамежон келиши биланоқ Абай Боймағамбетга: «Гўшти кўп солинглар, қимиз олиб келишсин. Бугун Сейлларни меҳмон қиламиз!»— деди.

Кейин буларнинг устига Сеит билан Абенлар келишганда, Абай бу яқин кишиларининг гапни бир жойга қўйишиб, атайин «бир кунда борайлик» деб ваъдалашиб келганларини англади. Аслида Сейл: «Абай шу кунларда хафа кўринади. Суянчиғи бўлган, энг яхши кўрадиган ўғли ўлиб қоладими деб хавф олаётган экан. Кўнгли ғуссага, ғурбатга тўла кексага айланиб кетаётир, дейишди. Бизлар кўп вақтларда Абайнинг қошида бўлар эдик, бу аҳволда қолганида индамай ўтирмайлик. Ҳеч бўлмаса, кўзига кўриниб, кўнгил сўрашиб, кўриб келайлик. Абай хуш кўрадиган дўстлари «фалон куни йиғилишиб боринглар!», деб Затондагиларга хабар қилганди. Дамежонни Сейлнинг ўзи ола келганди.

Бу одамлар тунов кунги ўқишдаги болалар айтишган гапларни Абайга қисқача қилиб бир-икки оғиз сўз

билан укдиришди. «Ўз ғамининг устига бизнинг ғаминиз ортиқча бўлмасин, айтмай қўя қолайлик» дейишган бўлса керак. Сўз билан изҳор қилишмаса-да, кайфият шуни билдирди.

Абай дўстлари ўртасида бугунги кўп ишларни тафсилий равишда сўзлаб, очилиб суҳбатлашди. Сўнгги кунларда Россия билан Япония уруш очибди, деган хабарни шаҳарнинг барча халқи билан бирга Абайнинг мана бу меҳмонлари ҳам эшитишган экан. Япониянинг номини кечаю бугун илк дафъа эшитган одамлар ҳам бор. Уларнинг ери қай тарафда, уруш қаерда, қандай денгизда олиб борилаётгани ҳақида аввал эшитганларига қаноат қилолмай юрган Сейл, Сеит, Абен — ҳаммалари ҳам Абайдан кўп жиҳатларини аниқлаб сўрашди.

Абай ўзи билган жиҳатларини тушунарли қилиб, анча ҳикоя қилиб берди. Гапнинг негизини англаб, тушуниб тинглаётганликларини Сеит, Абен, Сейл сингари одамларнинг чеҳрасидан Абай аниқ пайқади. Ўзларининг баъзи умидларини сездираётганлари ҳам бўлди. Абай сўзлаб ўтираркан, Сеитларга Павлов, Марковлар тушунтирган гаплар етиб қолганини пайқади.

Сеит билан Абен қуруқ маслаҳат қилиб, йироқдаги шов-шув ҳақида сўрашаётганлари йўқ. Улар Абайнинг халқ оғзидаги гапдан асослироқ билган гапи борми, кўпчиликка умид бахш этгудек ишларни сезганми, ўшани «қандай тил билан, қай таҳлитда айтади?» — деб Абайнинг оғзига тикилиб ўтиришибди.

Шунга ўхшаш Абайга ҳам, меҳмонларига ҳам қизиқарли бўлган бир масала устида суҳбат қизиқ кетган пайтда, уйига Дарменнинг орқасидан, бир гала элдан келган кишилар киришди. Ичларида Шубор ҳам бор эди.

Абай янги келганлар билан қисқагина сўрашди-да, ўтирган меҳмонларига қараб, айтай деб турган гапини бошлай берди.

— Қанча вақт ўтар экан!.. Йилларми, кўп йилларми, уни ўзимча тахмин қилишим қийин. Мендан кўп биладиганлар, йироқни кўрадиганлар, рус халқининг ноёб — доно одамлари балки йил мўлжалини ҳам айтиб берар эди. Ҳарқалай, бир тахминимиз бор! — Ҳар нечук мана шу ўзларинг билиб, кўриб турган дунё остин-устун келиб, тўс-тўполон бўлиб, бир ўзгаради-да,

янги бўлади. Ундан у ёқдаги замон, сенларнинг ота-боболаринг, қадимгину яқиндаги арвоҳларинг англаб, тахмин қилиб кўрмаган бир ўзгача замон бўлади!— деб Абай гапни тамом қилганда, уйдаги аввал келган меҳмонлар жуда таажжубланиб, оғзилари очилиб қолди. Уларнинг ранжга, озорга тўла ажин босган юзларига ҳозир бир нафас ёрқин шуъла тушгандек бўлиб, қувончдан туғилган шодлик акс этди.

Абай ўзи айтган гапнинг қанчалик кучли таъсир қилганини атрофида ўтирган Сейлнинг, Дамежоннинг, Сеит билан Абеннинг чехрасидан очиқ кўрди. Улар жим бўлиб, қотиб қолганларича барабар жилмайишиб, кўзлари кулимсиракан, Абайга «оғзингдан айланай» деб офарин айтаётгандек шодланганларича қараб қолишди. Буларгина эмас, Абайдан пастроқда, қарши-сида, катта дастурхоннинг у бошига қатор келиб ўтиришган Дармен, Боймағамбетларнинг сиймосида ҳам ҳалигидек ҳолат акс этди.

Боймағамбет бўлса, кўпдан бери ғамга чўмган Абайнинг ҳозир хиёл очилганига, чўкиб кетган кўнглининг сал кўтарилганига хурсанд. У Дамежон билан Сейлларга ҳам миннатдорлик билан боқиб қўяди.

Дармен Абайнинг ҳозирги фикрига жуда ҳайрон қолиб, қизиқиб қулоқ солди. «Бу ҳам кўп замонлардан буён камол топган кўксидан йиғилиб ётган фазилатли фикри экан-ку. Ўқтин-ўқтин атрофнинг, ҳар идрокнинг туманини тарқатиб, билмаганини билдириб, кўрмайдиганини кўрсатиб, шу сингари порлоқ шуъла сочишинг бор-ку, Абай оға!»— деди. Ичида шу олқиш билан бирга қаторлашиб келган гўзал манзарани шоирона куйлаб, ўйлаб кетди.

— Абай ҳам бамисоли бир чўл-биебоннинг деҳқони. Умр бўйи дон тикиб, яхшилик, ёғду уруғини экиб келаётир. Тўғри, улардан бу кунларда на азим ўрмонзор, на шовулдек ширин мева, бугдой ўсиб унаётгани йўқдир-ку. Лекин шунда ҳам қанча-қанча жойда, талай юзлаб, минглаб қалбларда асл ўғитларинг қолаётир-ку, ноёб, азиз оға! Орқангда қолдирадиган уруғинг-урпоғинг мана шу ўтирганлар сингари ҳар кимнинг юрагига, идрокига экиб кетган донинг-ку!— деб ўйлади.

Уйдагилар Абайнинг оғзидан бегин вақтларда айтadиган гапларидан бошқача, илгарилар ҳеч эшитилмаган

гаплар чиққанига жимжит бўлиб, қулоқ солишди. Бировлар танглай қоқиб, бировлар тамшаниб қўйишди.

Абай ўзининг орқароқ томонидан жўй олганларнинг ҳаммасини ҳам пайқамаганди. Ҳали бир вақт гап орасида саломларини алик олгани билан уларнинг ҳаммаси ҳам хотирда қолмаганди. Энди ўша эсидан чиқиб кетган кишилар орасидан Абай ёқтирмайдиган, ҳамиша совуқ туюладиган, жуда таниш бир товуш чиқди. Бу Шуборнинг товуши эди.

Абайга гапирганда кўпинча пичинг отиб гапирадиган Шубор, ҳозир ҳам ўша одатини қилди. Уйдагиларнинг ҳаммаси Абайнинг гапидан шодлик, ишонч, яхши бир нафас ҳис этгандек бўлса, Шуборнинг товушида сал эрмак қилиш, ҳажвий оҳанг пайқалди. У аслида шанғиллаб гапирарди. Уша одатига кўра кулиб қўйиб:

— Абай оға, бировлар охир замон бўлади деса, сиз яқин замон, яхши замон бўлади дейсиз. Ундай яхшилигингиз аниқ бўлса, қани энди ўшанинг ўзи тезроқ бўла қолса! Ўшани айтиб берасизми? Ҳеч бўлмаса мана шу ўтирганлардан бирортамизга кўриш насиб бўладиган яхшилик яқинми? Уни мана шу тирик юрганларимиздан кўрадиганимиз борми ўзи, йўқми?— деб, ҳеч ким кулмаса ҳам, ўзи хохолаб кулиб олди.

Абай унинг келганини хуш кўрмаганидек, кулгисини ҳам ёқтирмади. Унинг гапини жавобсиз қолдирди. Қайрилиб ҳам қарамай, парво ҳам қилмай, Сейлга қараб ўтирганича суҳбат мавзуини бошқа масалага кўчириб, сўзлашиб ўтирди.

Мажлис аҳли қош қорайган пайтда тарқалди. Кўп меҳмонларни сўнгги чойга қондириб, Боймағамбет билан Дармен чана қўшиб, уй-уйларига етказиб, қоронғи тушган пайтда уйда ёлғиз ўтирган Абайнинг олдига иккови қайтиб келди.

Дармен печь бурчагида турган катта лампани ёқиб, Абайнинг олдидаги хонтахтага қўяркан, бугун кечгача кўнглида юрган бир гапни Абайга айтди. Ўзи жойлашиб, ўтириб олгани ҳам йўқ эди. Абайдан пастроқда бир тиззалаб чўкка тушганича унинг юзига кўп меҳрибонлик, ўтипч билан боқди. Қийилиб келган мўйловлари чиройли буралган, ўйчан, ўткир кўзларида Абай ҳамиша қизиқиб қарайдиган, ўйноқи, сўнмас ўт ёниб турибди. У Абай янглишмай пайқайдиган илҳом чиро-

ғи. Дармен ҳозир шунингдек бир алаңга отиб турганга ўхшайди. Шундай чоқларда у Абайдан нима тиласа ҳам олар эди. Қандай иш ҳақида сўраса-да, Абай унга асосли жавоб бермай қолмасди. Ўша Дармен кун бўйи ичига солиб зўрға чидаб келган ўтинчини, холи қолишлари биланоқ айтиб юборди.

— Абай оға, кун бўйи хаёлимдан нари кетмади. Ҳали Сейлларга бошқача бир гап гапирдингиз-ку. Шубор сўраб қўйганидан кейин бизлар тортиниб қолдик. Бироқ, ҳали Абен ҳам айтиб кетди, менинг ҳам кўнглимдан кетмай турибди. Ўша айтган замонингиз қачон бўладиган замон? Бизларга насиб қилмаса, ҳеч бўлмаса мана шу ҳозирги ўсмир болалар ўша замонни кўришадими, йўқми? Мана шу юрганларимизнинг ичида ўша сиз айтган яхши замонанинг бир учини бўлса-да, кўриб ўладиганимиз борми, йўқми?— деди. Бор сири, чин кўнгил билан оғага ёлишиб, ўтинганича тикилиб қолди.

Абай хиёл ўйланиб қолди-да, жавоб қилди.

— Ёш ўсмирлар у замонни албатта кўради. Ҳозирги эсини йиғиб олган катталарга келсак, улардан ҳам бир нечтаси етар. Унга яхши ҳам етар, ёмон ҳам етар, балки! Албатта, яхши — яхшилиги билан, ёмон ўзининг ёмонлиги билан етганлиги орқасида, ҳар қайсиси ўзига тегишли ҳиссасини олар. Менга қолса, сен ўша замонга етсанг экан деб тилар эдим. Ҳеч бўлмаса, сен етарми эдинг!— деб, сўнгги сўзларини нимагадир қалтирган товуш билан айтди.

Дармен Абайнинг ҳозир қаттиқ ҳаяжонга тушиб, тўсатдан ўзгарган, йиғламсираган товушини пайқаб қолди. Ялт этиб Абайнинг юзига боқди. Олга нигоҳ ташлаб, тикилиб турган ноёб оғанинг ўйчан кўзлари тўла жия-жия ёш кўринди. Шу он бу чехрада Дармен ёшни ҳам, ғуссани ҳам, яна ёрқин шўла нурлантирган ифодани ҳам пайқади. Меҳрибонлик ёшлари, аламли ёшлар эмас, фазилати зўр инсоннинг келгусини кўра оладиган кўзларидан аҳёнда бир чиқадиغان эзгулик ёшлари эди.

Келаси кун саҳарда туриб, ярим кечада қўйилган чойни ичиб олган Абай, Дармен, Боймағамбет учови-лар от қўшилган катта чанани қаттиқ ҳайдаб, бозорнинг орқасидаги Мағаш турадиган уйга, Сулейменнинг икки қаватли оддий уйига етиб келишди. Шу чоғ, бу

ҳовлидан беш-олти чана бирининг орқасидан бири
ғизиллаб юриб, шишадек қорни ғийчиллатиб, чиқиб ке-
лишди. Энг кейинги чана қалин наMAT билан қоплан-
ган. Усти ҳам яхлит катта наMAT билан ўраб-чирмал-
ган. Бу Мағашнинг чанаси.

Абайни пайқаган йўловчилар тўхтамоқчи бўлишган
эди, Абай қичқириб шаҳарнинг четига, эл томонга
қараб қўл силтаб, «Тўхтамай кета беринглар!»— деб
буйруқ қилди.

Бемор Мағашни ўртага олган етти-саккиз чана,
ҳали уйқудан уйғонмаган Слободканинг қатор солин-
ган оддий, қашшоқ уйлари ёнидан қаторлашиб, шаҳар
четига йўл олди. Кун бугун ҳам қаттиқ аёз экан. Яна
бир неча кундан буён юмшамай, ҳайқириб ураётган
машъум совуқ, суякка ўтиб кетадиган бўрон ўкирга-
нича эсиб турибди.

3

Бу йил кузнинг бошиданоқ авзойи бузуқ бўлган
беомон йил, қиш чиқарга яқинлаб қолган бўлса-да,
қаҳри кетмай, қаттиқ аёз бўлиб, қақшатиб турибди.
Йил яхши келганда бугунгидек, мартнинг ярмида
кун исиб, ер қорая бошлар эди. Ҳозир ундоқ яхши кун-
ларнинг шарпаси ҳам йўқ. Ҳали ҳам қишдагидек оқ
бўрон уриб, оппоқ далани тухумдек қилиб, музли
қалин қор босиб ётибди. Элга ют келди. Сўнгги кун-
лар билан ҳафталар эмас, баъзи бир аҳволи танг
кўпчилик овулларга бу йилги қишнинг вазминлиги
декабрданоқ билина бошлаган эди. Шундан буён ют
йилнинг кўп фалокатлари билан офати, йўқчилиги
қанча-қанча элларнинг кўп одамларини қаттиқ эсан-
киратиб турибди. Қўлдаги мол пичанини еб бўлиб,
энди очликка учраб, овулда турган жойида ўлаётир.
Қўралар қотиб, тиррайиб қолган, баъзи бурчакларга
уюлиб қўйилган қўйларнинг ўлиги билан тўла. Ориқ-
лаб кетиб қулаган сигирларнинг ўлаксалари ҳам кўп.
Қишнинг қаттиқлиги шунчалики, ютга асти парво қил-
майди деган туялар ҳам жуда ориқлаган, нотавон
бўлган. Бироқ, ҳар ҳолда кечаси иссиқ қўрада ётса
бўлгани, эрталаб қишлов-қишловнинг атрофига тарқа-
либ, қалин қор тагидан ўзларига унча-мунча бўлса-да,
тамаддиқ излашади.

Кўзга илинадиган узун чийнинг боши, сийрак қамиш бўлса ёки онда-сонда учрайдиган тиканакли чангал, буталарнинг боши дуч келса, ўшаларни сидириб еб, узиб-юлиб тамаддиқ қилиб, кўпга чидаб келаётган катта туяларгина. Қалин қорни бузолмайдиган бўта-тайлоқ, қари туя, қотма урғочи туялар қишнинг охиригача зўрға етиб, овул-овулнинг ёнида муккасидан кетиб, ўлиб ётишибди. Ҳар ҳолда «мол боласининг энг чидамлиги туя» деб, чорвадор қозоқларнинг ҳаммаси миннатдорлик билан эсга олишади.

«Атан! — олти ошса тўяди» деган эмасми, туя-бузрукни айтсанг-чи! Одамга оғирлиги, жафоси кам мол — фақат туягина-ку!» — деган гап бу йилги қишда ютга йўлиққан элларнинг ҳаммасининг оғзиди. Қўлга қараган ориқ, тўқли қўйлар, той-тўрпоқ бутун овулларда ҳам аллақачон ўлиб бўлган. Йил яхши келганда ҳам оҳ-воҳ билан чиқадиган ундай ориқ-тириқларнинг эгалари аввалгидек кутмай ҳам қўйишган. Озгина бўлса-да, пичан, сомонни қўлига қараб қолган, этдан тушмаган, ўзини унча олдирмаган молигагина беради. Ҳар овулнинг, ҳар бир хонадоннинг қўлида қолган отуловидан бошқа йилқи боласи ўторларда, қўшларда. Кўп эллар, овуллар, қўлларидаги молларидан ажраган сайин ўша йироқдаги йилқиларини оғизларига ола беришади. Ҳеч бўлмаса ўша омон қолармикин деб умид қилишади. Бошқа моллардан кўра қиш жафосига чидамли деб ишонадиган халқ, унинг фазилатларини алоҳида қайд қилади.

— Йилқи ютай қолмайди-ку.

— Фақат ерда кўп бўлса бас, қўлтиғидан қовурғасигача ботиб, қорни қазиб, чўпни ўзи топиб турадиган хосияти бор эди, умид энди ўшандан! — дейишади.

— Йилқининг бошқа молда бўлмаган бир фазилати ҳам бор. У — оқ бўрон, довул қутураётган аёзда ҳам қор тагидан чўп топилса бўлди. Паналаб, силжимай бир ерда туриб олиб, чўпни ея берадиган бўлади! — дейишади.

— Йилқига тенг келадиган мол борми. Унинг болта-тешаси қўлида эмасми! — деб туёқли молнинг тепинишга чидамли эканлигини ҳам эслаб қўйишади. Бироқ, бу

¹ Катта эркак туя.

йилги йил — бу ерларда ўша йилқини ҳам қаттиқ офатга учратган жуда оғир йил бўлди.

Тоғдаги эллар, қуйидаги овуллар билан қўриқдаги кўп эллар, беҳисоб овуллар бир-бирларидан хабар олишиб, мудом ҳол-аҳволларини сўрашиб туришибди. Ҳозир мартнинг ўрталарида ўша барча ўлка, водийлардаги янгиликларнинг ҳаммасида бирдек ўлим хабари бор. Бутун элларнинг ўторлардаги қўш-қўш йилқилари ўлаётир дейишади. Ёзги яйлов «Сирт» дейилган ўлкага кетган қўшчилар йилқиларини бўронда тўздириб, тарқатиб, қириб олишибди дейишаётир. Жарга ағанаб, чуқурга тушиб, қатма-қат қоя тошлар орасига қочиб, адашиб ўлаётган мол кўп дейишади.

Бир ярим минг йилқи, бир минг икки юз ёки мингга яқин йилқи фалон овулнинг қўши, тугун овулнинг ўторида ҳозир кўп йилқи ўлиб, уч юз-икки юз, юз элликтагина йилқиси қолганлари бор. Уларнинг ҳам аҳволи чатоқ. Қиш чўзилиб кетса, биратўла тамом бўлиб, фақат қўшчиларнинг ўзларигина қолишлари мумкин! — деган гаплар эшитилаётир.

Молнинг аҳволи бундоқ бўлса, бу йилги қишда қозоқ саҳросидаги одамларнинг аҳволи ҳам шу қадар оғир, қўрқинчли экан. Мол боқаман деб ҳориб-толиб, ўзини олдириб қўйган эркагу аёлларнинг рангларига қараб бўлмайди. Юз-қўлларини совуқ олган, юзлари қорайган, оғир йўл босиб келган, ҳориб-толиб ваҳший бўлиб кетган кимсаларга ўхшашади. Кун бўйи далада, қаттиқ аёзда ер очиб, молга тамаддиқ бўладими деб, бута, чангал, қамиш билан чий ўриш орқасида ҳафталар, ойларни кечирган аёлларнинг юзларида нури-таровот қолмаган. Эрта ажин тушиб, қўллари қасмоқ бойлаб, лабларию юзлари тарс-тарс ёрилиб, алоҳида бадбашара бўлиб кетган одамлар кўп. Эркакларда ҳам, аёлларда ҳам қишлик иссиқ кийим бўлмаганидан шамол уриб, совуқ ўтиб кетганлар бор. Мана шу бир қишнинг ўзида этдан тушиб, бор ҳуснидан айрилиб, озиб-тўзиб, ҳозир неча хил дардга чалиниб, ёстиқ портиб ётганлар ҳам кўп. «Ют етти оғайни бўлади» дейдиган қозоқ халқининг чорвадор хонадонлари ҳозир ўтиндан ҳам толиққан. Озиқ-овқат таҳчил тортган. Шаҳарга, бозорга ойида бир, ҳафтада бир бориб, керак-яроғини олиб келадиган эл, яна бир томондан тангчиликка учради. Минарлик улов бўлмай, ҳориб-

очиқиб қирила бошлагандан кейин, уловсизлик, пиёдалик яна дард устига дард бўлди.

Йўловчи кам бўлганидан оқ бўрон, қалин қор, ер-кўкни қуршаб олганидан шақар билан элларнинг, эллар билан элларнинг, овул билан овулнинг орасидаги қатнов узила бошлади. Ҳар бир сойни, сойликларни, адирлар йилғасини, паноҳ қилган ёлғиз-ёлғиз қишловлар ўша сойлардаги, қиш кунларида инди қолган сувурларидек бўлишди. Ўзларидан ўзга тириклик оламиндан узилиб қолишди. «Ўзинг учун ўл етим» деган пайт келди.

Ўйдаги озиғи батамом тугаб, кун кечиргудек тамаддиғи, суянгундек битта-яримта моли қолмай, қашшоқлашган хонадонлар энди иложлари қуриб ёш болаларини опичлаб, аллакимлардан ёрдам кутиб, тўзиб кетаётгани ҳам сезилаётир.

Шу йўсинда кўпчиликнинг тинкасини қуришиб, исканжага олган беомон қишни «Оқ қуён йили», «офат йили», «эсдан чиқмайдиган ют йили» деб, халқ март ойидаёқ оқ уриб ҳикоя қила бошлади.

Кўпга келган офат — фалокат сўнгги кунларда Абайнинг овулидан чиққан қўш бошига ҳам етди. Кузда Мағаш, Абай, Какитой бўлиб яна бир неча моли озроқ, кўнгли яқин қўшни овуллар билан бирлашиб, алоҳида бир қўш тузишиб, ўторга чиқаришганди. Беш йилқичи, бир ошпаз, олти азамат бир минг икки юз йилқилик қўшни бошқариб кетишган эди. Юрган жойларида фойдаси тегар деб, қўш бошлиғи Олтибой, ўз қўшларига Абайнинг қўши деб ном қўйган. Қиш тушиб қолган пайтда «ёзда чўпи қуюқ бўлади» деган доврўқни эшитиб, Олтибой ўзи бошлиқ бўлган қўшни қуйидаги яқин эл — Қизилмулла бўлисининг Ҳожи деган уруғининг ерига олиб бориб боқа бошлади. Ўзларининг йилқилари оз бўлган ҳожилар қор остида ётган бўш ерларини Абайдан аяшмади. Шунда ҳам Абай Ҳожининг овулига салом йўллаб, бўш ерларига йилқи яйлатишга рухсат сўради, ўша элга ҳақ тўлайдиган бўлди.

Йилқичиларнинг айтишига қараганда, Ҳожиларнинг ерини фалонча семиз отнинг, айғирнинг мойига байлашиб олган. Қиш қаттиқ бўлса-да, февралгача Ҳожининг озгина ерида бир қўш йилқи озроқ тамаддиқ толиб кун ўтказиб келаётганди. Лекин февралнинг

ярмига борганда у томонда ҳам қиш кучайиб кетиб, ют ёқалаб келиб қолди. Йилқининг ўтлоғи тугади-да, мол оза бошлади. Ора-чўра той-япоқи, гўнан-байталларининг эти устихонига ёпишиб, кўталанг бўла бошладди. Ночорлашиб, аёзни кўтаролмай, икки-учта той бир кунда ўлиб ҳам қолди.

Бунинг устига-ушак яна бир катта хавф пайдо бўлди. Сўнгги кунларда ёмғир аралаш қор ёғиб, ер музга айланди. Шундан буён тун ошган сайин беш-ўн бия бола ташлайдиган бўлди. Бу ҳолини кўрган Олтибой Ҳожининг еридан қаерга бўлса-да қочиб, қаерга бўлса-да, кўчиб кетиш ҳаракатига тушди. Элдан келган Какитой: «Қандай бўлса-да, йилқини қайтадан Бойғобилга, Оқшўқига томон ҳайдаб, силжитиб кетишни буюрди. Шундан кейин Олтибойнинг ҳалиги бир ой давомида исканжага тушган йилқиси, Қизилмулладан Бовирдаги Абайнинг овулига қараб кўчди. Олтибой тинмай ташвиш тортиб, олддаги ерларга назар ташлаб кўчиш-қўниш ишларини ўзи бошқарди. Лекин бу чоғ тирик юрган япоқиларнинг думи узайиб кетганди. Аслида чорва ишига омил одамлар мана шундай қўшга келганларида катта тўп йилқининг аҳволини япоқининг кўринишидан билишади.

Ўторда қўшга чиққан йилқи ичида юрган япоқнинг думи калта, қисқа бўлса, қўшни даставвал кўрган киши аввало ўшани айтади. Мол этаси бўлса, йилқичиларига миннатдорчилик билдириб, шукур қилади. «Япоқининг думи қисқа тортибди. Барча йилқининг аҳволи яхши бўлар» дейр эди. Мана бугунги Олтибойнинг қўшида бўлса, япоқининггина эмас, тойларнинг ҳам ёли-думи, кокили баҳайбат узайиб, ҳурпайиб ўсиб кетган.

Кўпчилик йилқининг ёли-думи чигал бўлиб, тиканак, уйғоқлар ёпишиб кетган. Чакак юнглари ҳурпайиб ўсган, катта йилқиларнинг ҳам суяк-суяги ажралиб, паю тарамушга илиниб, бор ҳуснидан айрилган. Ҳозир Олтибойнинг қўшида семиз дегудек бирорта йилқи боласи йўқ. Айғирлар ҳам ҳориган, отлар ҳам ҳолма-ҳол туки мўйнадор молдек ҳилпиллаб кетган, бола ташлаган, эти устихонига ёпишган катта биялар ҳам бир хол-бир сон.

Мана шу бир қўш йилқи ўз макони сари силжиркан, кун санаб, тун ошган сайин ўлиб, камайиб қолаётир.

Йўл бўйи тўкилиб қолгандек сочилиб, оқ бўронга қам-
ралиб қолаётир. Қандай бўлмасин ўз еримизга етамиз
деган ниятда Олтибой ҳар кун бир бошқа айғирга,
югурик бияга минади. Унча-мунча ҳоли бор деган отни
галма-гал миниб, қўш олдига ўзи тушади. Бошқа йил-
қичилар унинг изидан орқадаги йилқини навбати
билан алмаштириб, олдинги тўпини йириклаб, кўп
йилқини юргизиб кўришади. Мудом қор бузишга дош
бера олмайдиган бўлгани учун, қўшни бошлайдиган
олдинги тўдадаги айғирнинг уюрини, от тўпини йил-
қичилар Олтибойга айтиб, тез-тез алмаштириб кели-
шаётир.

Шунда ҳам қор тагидан чўп чиқмайди. Қуздаги
музли ёмғир яхмалак бўлиб қоплаб ётган кўм-кўк
тўғанчоқ муз чиқади. Неча кунлаб бўшашмаган аёз
пешонасидан ураётган йилқи бор кучи билан ер тепи-
нади. Шунда ҳам қўлтигидан келадиган яхлит қорни
очиб, тамаддиқ бўлгудек озгина чўп топмай қаттиқ
гангиб кетади. Салт от билан икки кун босиладиган
йўлда Олтибойнинг қўши бир ойга яқин юрди.

Энди Бовирдаги Абайнинг овулига етиб қолган
пайт эди. Жимбо, Итжўн деган қори қалин бўлса-да,
ора-чўра тўбилғиси бор, баъзан чий ҳам учрайдиган
бир ўлкага етишганди. Кундузи йилқичиларнинг усти-
боши муз бойлаб, совуқ қотиб, уриниб келишди. Оёқ
Жимбога кўҳна капаларни тикиб, ёш йилқичилар иси-
ниб олмоқчи бўлишиб, кеч кириб қолган пайтда отдан
тушишган эди. Олтибой уларга: «Қош қорайгунча дам
олиб, эс-ҳушларингни йигиб олинглар, исининглар!»—
деди. Ёш йилқичилар қўшда исиниб чиққунларича,
йилқига ўзи қараб турмоқчи бўлди.

Шунинг билан галалашган йилқи қўшдан йироқ-
лашиб Қашама, Белсув деган қўнишлар томон юз
тутиб, ғарбга қараб кетди. Кундузги юришдан, қалин
қордан, бир зайлда турган аччиқ аёздан ҳоли-жонни
қолмаган Олтибой бўз айғирнинг устида билагига ил-
ган сиртмоғини сургатганича, қора сангсанг тумоқ
кийган оғир бошини қуйи солиб, мудраб кетаётир. Бир
уйғониб кетади-да, яна мудроқ босади. Очиққан, жуда
ҳориб-толган Олтибой, от устида бир оз мижжа қоқиб
олишнинг ўзида ҳам мудом бошини қотириб, такрорла-
на берадиган бир ғалати туш кўради. Тушида унинг

қиш бўйи кўрмаган хотини, йиртиқ кийимли, ювош, озгин Инкор эрига ачиниб, ғамхўрлик қилади.

«Чарчадинг-ку! Совуқотиб келдинг-ку, ухласанг-чи... Ана тўшак солиб қўйдим, ухлай қол, ором ол-чи!» деб Олтибойга ачинади. Унинг ҳозирги бор ҳаётдан, тириклик дегандан тилайдиган ягона тилаги уйқу, бир оз ором олиш ҳақида Инкор меҳрибонлик қилади. От устида юриш, кўпдан бери беҳаловатлик Олтибойни кўп ҳолатларга кўндирган.

Сукут ичида жимгина кетаётган Олтибой ўзини ўйлагиси ҳам келмайди. Ўйлай деса ўша ўйининг охирига ета олмайди, кўҳна кулбасида, увада тўшагида, хотин-болаларининг олдида тинчиб ётиш деган нарса Олтибойнинг қишин-ёзин қўлига кирита олмайдиган орзусига ўхшайди.

Олтибой кечалари йилқига чиққанда ювош отга мианади-да, қоронғида жимгина чувалашиб юрган йилқининг орасида бу ҳам унсиз, мудраб-мизғиб, от устида кўз илинтириб олиб, юраверади. Ҳозир ҳам ўша кайфиятда келаётган Олтибой шу дамда сесканиб, чўчиб уйғонди.

Яхлит туя юнг камзулининг чап елкаси йиртилган. Ҳамиша қаршисидан эсган қаттиқ шамолни даставвал мана шу елкаси биларди. Уйғониб қараса, шамол қаттиқ ўкириб эсиб, довулга айланиб кетаётган экан. Ҳалигина ёп-ёруғ эди. Энди кўзини очиб қараса, бир лаҳзада говгум тортиб, ғира-шира қоронғи тушиб бораётир. Оламини кўриб бўлмайди. Оппоқ тутак энди қўнғир-кўкимтир, англаб бўлмайдиган гунгурт рангга кириб, қаршидан эсиб қутираётир.

Қишининг қуйиндек қаттиқ ўкириб эсадиган ваҳший оқ бўрони бошланибди. Олтибойнинг борлиғи совуқ қотиб қолган экан. Энди у силкиниб, ўзини ростлаб, отини тепиниб кўрган эди, ориқлаб кетган, унинг устига кун бўйи оғзига бир тола чўп илинмаган бўз айғир шалвираб қолган экан. Бошқа вақтларда елиб-югуриб турадиган айғир энди сал ер тепиниб тез юргиси келгани билан, тез тоб ташлаб, хориб қолди. Олдида, атрофида йилқининг қанчаси борлигини кўролмай турган Олтибой энди ўзи боқиб юрган катта қўш йилқининг қиш бўйи қулоғига сингиб қолган қаттиқ товуши билан ҳайқириб, овоз берди. Худди шу он оқ тутак бўрон ичида ўзига қараб келаётган бир гала йилқини

кўрди. Олтибой буни кўриб, англаши биланоқ кайфи учиб кетди. Бошқа кўргулиги камлик қилаётгандек кунни бўйи ҳориб-толиб келаётган йилқи, дурустроқ озиқ топмаганининг устига, мана бу бўронга чидай олмай адашиб, дайдиб кетибди.

Вақт бўлса кундузи ҳам эмас, ёнида йилқичи шериклари ҳам йўқ. Бир оз ҳоли-қуввати бўлган, ҳозирча омон қолиб келаётган йилқи, энди мана шу бир бўроннинг азобидан кўрмаганини кўриши мумкин.

«Эсиз мол, қандай аҳволга учрарсан! Мана бу ўкираётган бало. машъум совуқ қандай офатга учратар экан!» — деб қаттиқ хавф олди-да, Олтибой бор кучини сарф қилиб, шу кечанинг беҳаловатлиги билан олишишга аҳд қилди. Сўйилини кўтарганича дам-бадам ҳайқириб, бир гала йилқининг ичига кириб, қайтариб олишнинг ҳаракатига тушди. Кўп йилқининг бошқа тўли қаерга, қаёққа қараб кетганини Олтибой билолмади. Фақат пайқагани, ўзининг устига келган йилқининг олдида Абай хонадонининг пойгачи жийрон айғирининг уюри экан. Ушанга эргашиб кетаётган яна элликтача йилқи ҳам кўринди. Ҳаммаси бўлиб юзга яқин йилқи экан. Қиш бўйи не-не оғир кунларда бир қўш йилқининг олдига тушиб, қор бузиб, машаққатли тепиниш билан бўлиб келган мана шу жийрон айғирининг уюри эди. Бошқа уюрларга қараганда ориқлаган биялар, ғунон-дўнонлар ҳам шу тўпда кўпроқ эди.

Ҳозир мана шу тўпдаги йилқига эргашган бошқа уюрнинг йилқилари орасида ҳам бақуввати йўқ. Бор молнинг ичидаги боши ҳисоблоғлиқ, эти дуруст жийрон айғирнинг ўзи бўлса, Олтибойга тутқич берадиган эмас. Қўлтиғидан келадиган қалин қорни ўзи бузиб, олға қараб кетаётир. Агар йўлда озгина бўлса-да, чўпи бор жой дуч келса, қандай қаттиқ бўрон уриб турган бўлмасин, пойгачи жийрон айғир қорни бузиб, туриб олар эди. У тўхтаган жойда ўрганган одатлари бўйича бутун катта-кичик йилқи ҳам батамом тўхтаб, тепинишга тушарди. Кўп йилқининг олдида юрадиган бу тўп тўхтаганда, бошқа бир қўш йилқи ҳам тўхтаб тепина бошларди.

Олтибойлар бу йил қишда йилқи зотининг ажойиб хусусиятларини неча бор кўришганди. Бўроннинг қанча вақт давом этиши номатълум. Кўп йилқи адашганда, кўп хавф-хатарлар бирга рўй беради. Адашган йил-

қининг олдида жар бўлса, катта чуқур бўлса, ёки созлоқ бўлса, шундай ерларга қулаб, қирилиб ҳам кетиши мумкин.

Қаттиқ бўрон, довулли кунларда йилқига бўрилар хужум қилиши ҳам бор. Адашган йилқи кўпинча галашиб юрмай, тарқалиб, тўзиб, боши оққан томонга кетиб, бир неча кунлаб топилмай ҳам қолади.

Шу кетганича оч, ориқ, кўталанг бўлаёзган кўп йилқи яна ўз уюрини ҳам, тўпини ҳам тополмайди. Шундай бўронлардан кейин оплоқ далада сон-саноксиз ўлакса, емтуклар қолади.

Бугун қандай офат етганини Олтибой ҳозир аниқ билолмаса-да, жийрон айғирнинг орқасидан келаётиб жуда хавф олди. Энг кўп қўрқаётгани: ҳозир Олтибойнинг тагидаги бўз айғир бўлдириб қолай деб турибди. Энди адашган йилқига аввалги одати бўйича паноҳ бўлиб, товуш бериб, ўзини қора тортдиришга мажоли ҳам йўқ. Ҳадемай адашган йилқидан кейинда қоладиган. Қўшда қолган йилқичилар етиб келишса анча дармон бўларди, бироқ улардан ҳозир дарак йўқ. Адашган йилқига даставвал дуч келганидан буён Олтибой тинимсиз ҳайқирди. Бир томондан «йилқига паноҳ бўлсин, бўронда бўри доригудек бўлса қўрқсин» дейди. Одатдагидан баланд овоз билан, кучининг борича чўзиб бақирди. Йўғон товушини тўлқинлантириб чўзганича: «Уаха-қоу», «ўй-ҳайт!» деб кучли бўрон уввос солаётган кимсасиз далада ёлғиз ҳайқириғини чўзади.

Олтибойнинг мўлжали, тахминига кўра ҳозир йилқи қўшдан қиялаб ўтиб кетаётганга ўхшайди. Энди бир оздан кейин, булар шамол эсаётган ёққа ўтгандан кейин қўш шамол эсаётган томонда қолади. Унга ёлғиз кишининг ҳайқириғи эмас, осмон ёрилиб, олам остин-устун келса-да, мана бу машъум бўронда ҳеч қандай товуш эшитилмайдиган бўлади. Бўрон, ҳақиқий тўстўполон, қаттиқ довул, оқ тутакка айланиб кетди.

Қуёш ботган бўлса керак. Атрофда тўрт томонга югуриб, сапчиб эсаётган қорли бўрон, қорамтир кўкиш тортаётир. Қўшдаги йигитлардан бўронни фаҳмлаганлар бўлса уйғониб, отга миниб чопса керак эди. Шу жиҳатлари эсига тушган зимистон кеча кириб келаётганини даҳшат ичида ўйлаган Олтибой ҳамон тинмасдан ҳайқиради. Томоғи йиртиладигандек, ўчмас

товуши бўғилиб қоладигандек туюлади. Лекин ўзи билан олдидаги молини беихтиёр силжитиб олиб кетаётган беомон совуқ кучдан чўчиб келаётган Олтибой ҳамон тинмай ҳайқиради. Пойгачи жийрон айғир боқувчи эгаларига итоат қилишни, ҳайқириғига қулоқ солишни ҳозир ҳам унутмаган кўринади. Юришини тезлатмай, йилқичининг ҳайқириғи узоқлашиб қолиб кетаётган бўлса, уюрининг олдида хиёл тўхтади ёки жуда секин-суст қадам қўйиб қолади.

Ҳали бирийўла бўлдириб, туриб қолмаган бўз айғир билан Олтибой кўп йилқининг изига илинди. Ачингани билан чораси йўқ, ҳаяллашнинг иложи йўқ. Бўрон кучайиб, совуқ аёз қаҳрига олган сайин кўп йилқидан бўлиниб, узилиб қолаётган ориқ йилқиларини ғамхўр йилқичи санай-санай, белгилаб келаётир. Улар учун эндиги қолган ҳаётнинг ўзи ҳам бир зўрлик, азоб эканлигини Олтибой билади.

Баъзи бир қари бия, қари от, ориқ ғўпан-байталлар аста келаётган Олтибойнинг кўз олдида, қорайиб кетаётган олдиндаги тўпдан айрилиб, қотиб туриб қолишнинг устига ўша орада ёки чўккалаб йиқилиб, ёки лоп этиб қулаб тушади. Қулаганлари оёқларини типирлатиб ҳаракат этаркан, қўзғалишга келмай, фақат жонсиз бир ёғоч от қулагандек тарракдек қотиб қулайди.

Анча вақт ўтди, орқадан етиб келган йилқичи бўлмади. Олддаги йилқининг дармони буткул тўхтайдиган эмас. Қандай шўрига, кўргулигига кетаётир, маълум эмас. Ҳамон силжиб кетаётир. Онда-сонда туриб қолиб, қул тушаётган оч-ориқлар ҳали тамом бўлгани йўқ. Олтибойнинг олдиндаги тўпдан узилиб, орқада қолиб кетган кўп йилқилар бор эди. Баъзан ҳалигидек қулаб қолган кўп йилқилар унинг эндиги ҳаракатида у ер-бу ерда тўпдан тизилган аломатларга ўхшайди. Тутуқиб эсаётган оқ бўрон йироқни эмас, яқинни ҳам кўрсатмайди. Олтибой қор бўронда кўп юриб ўрганганидан, баъзан оддий одамнинг кўзи кўрўлмайдиган ишларни ҳам пайқаб қолади.

Қуюндек ўраётган қалин қор учқунлари Олтибойнинг фаҳмлашича баъзан сўйил етарлик ерни ҳам кўрсатмайди. Уни оқизиб олиб кетаётган оқ денгизнинг тагига ўхшаб, онда-сонда озгина сайхон ер пайқалади. Қуйилиб, учиб қуршаб чўлғаётган қор сели бир нафасга нимадандир сийраклашиб, хариш тортиб, очилиб

кетди. Шундай пайтни пойлаб, тикилганича кутиб келаётган Олтибой оқтутакнинг ҳалиги пардаси йиртилган он, олға қараб қаттиқ ҳайқирди. Қанча эканлиги номаълум қора кўланка сингари ҳамон кетаётган уволгина молнинг қорасини ҳам кўриб қолди. «Нега пойгачи жийрон тўхтай қолмайди? Нима бўлди бугун шўрликка. Ҳали ҳам туёғи тагида тўхтаб тепингудек тамаддиқ тополмагани нимаси? Ёзнинг куни бу даласи қурғур ўртаниб кетган эканми?..» Олтибойнинг қаттиқ ташвиш тортаётган кўнглидан дам-бадам ҳар хил юғир-оғир хаёллар кечарди.

Бамисоли бир оч аждар шу ердаги барча жон эгасини ўзининг совуқ, машъум дамига тортиб бораётирми? Борган сайин кўк уввос солиб, атроф чинқариб, дам ўшқариб, дам кучайиб эсади, қутуриб юлқинади. Ўша дамига тортиб кетаётган ажалнинг, аждарнинг совуқ дамлик — ўлим нафаси ҳукмрон. Пойгачи жийрон ўша ажалга ноилуж, тўхтамай ўзи интилиб, ўқталиб отилганича кетаётир.

Олдиндаги катта қўшдан қолган озгина йилқи, қадрли молга Олтибойнинг раҳми келганидан баъзан томоғига тиқилиб келаётган ёшини сезади. Кўкси ларзага келиб хўрсила олмайди ҳам. Бўз айғирни янада тепиниб, қамчилаганича қичқариб, олдиндаги молга етишга уринади. Худди шу топда, икки томондан гизиллаб, қорни учуриб, кўринар-кўринмас бўлиб, бир кўкиш хулё ўта борди.

Олтибой ҳой-ҳойлаб келаётган бўлса-да, унга парво қилмаган гала-гала қасд тўдалар ҳужумга киришган эди. Оти юролмай келаётган Олтибой ҳайқирғи билан хиёл ҳайиқтирган экан. Бўлмаса, тўғри унинг ўзига даф қилиб келаётган шиддатли селдек тўда бўз айғир билан Олтибойнинг устига уймалашиб, ур-йиқит юз берар эди.

Бўрон кўтариб, кўкимтир қуюндек келаётган сел қоқ ёрилиб ўта берганда Олтибой яна ҳайқир қа зўр берди. Ўткир кўзи қутураётган зимистон кечанинг тунагини ҳам, тутагини ҳам йиртиб тинткилаётгандек бўлди. Ҳалиги янги ёвнинг сонини пайқаб қолди. Ҳаммаси бўлиб йигирмага яқин оч бўрилар! Улар отилганича бориб олдда бораётган йилқига ҳужум қилди. Олтибой шошилиб тепингани билан бўз айғир ўша аста лиқиллаб юришини тезлата олмади. «Йилқи қандоқ

қилар экан» деб Олтибой, булар ҳам кўп йилқининг бўри йўлиққанда қиладиган феълидан қилар деб кутган эди. Одатда бўрини кўриш билан қудрати етган йилқи бирлашиб, чирқираб барабар кишнар эди. Ёочорларини, ёшларини, той-япоқларини ўртага олиб биялар билан катта отлар дарҳол ўраб туриб, ораларига бўрини йўлатмасликнинг чорасига киришарди.

Айғирлар ўша давра олиб турган тўпнинг атрофида чолиб юриб, яқин келган бўрига ташланарди. Оғзини очиб, ер тепиниб, баъзан бўйинини қисиб, ёлини ёзаркан, сапчиб ўйноқилаганча қўрқитишга ҳаракат қиларди. Баъзан уюрини ҳимоя қилиш учун, ўша бўриларга қарши ҳужум қилиб, қип-қизил қонига белашгунча жон-жаҳди билан олишарди.

Бугунги йилқининг бошлиғи Пойгачи жийрон айғир, бошқа йилларда, эти қочмаган вақтларда бор йилқичиларга афсона айтдириб, айиқдек олишгувчи эди. Олтибой энди пайқаса адашган, ҳориган йилқи аввалгидек бирлашиб олишга ҳам ярамай қолибди. Фақат эсини йиғиб олган битта-яримта қари биялар билан жийрон айғирнинггина кишнагани сал-пал эшитилиб қолди. Олтибой жийрон айғирнинг кишнашини олти қирнинг орқасида туриб ҳам билар эди. Бугун ҳоли жони қолмаган жониворда ундоқ товуш ҳам йўқ. Олтибой товушларини биладиган катта қизил чавқар бия билан, япасқи жийрон бия ҳам фақат бўлар-бўлмас товуш бергани бўлмаса, тўпнинг бошини қовуштириб қийғос солиб ҳаракат қила олмади.

Бир гала қутурган бўрилар — бу йил ўтордаги йилқини ейишга хўп ўрганган қонхўрлар эди. Уч уядош бўрилар тўдаси учта катта кул ранг бўрига бошлатиб, гизиллаб кетадиган оқ қанжиқларига эргашиб, қуюндек келиб Пойгачи жийроннинг уюрига ташланди. Йилқининг худди шу чоқ етган жойи ҳам бу молнинг ажал кутиб турган гўри ҳисобида экан. Бош Жимбанинг шу сингари бўрон ҳайдаб адашган йилқига хатарли бўлган катта, узун чуқур жарининг ёқаси экан.

Бир ғайрат қилар деб кўзда тутилган Пойгачи жийрон, олдинги тўпни тўхтатмоқчи бўлиб кишнаганича энди ўраб ола бошлаганида аллақандай бир чуқурга гуп этиб тушди-кетди. Жарнинг ёқаси билан ичи қор билан лиқ тўла, найза бўйламайдиган жаҳаннамнинг ўзи эди. Жийрон айғир салмоғи билан жар тагига шўн-

ғиб қулады. Оч бұриларнинг олдида энгаҳи тушган кекса кўк бұри бор эди. Уша Пойгачи жийроннинг орқасидан ирғиб тушиб, елкасига икки оёғини тираб туриб, халқумидан олиб-олиб ташлады.

Ажалга омон бермайдиган хужумдан қўрққан бошқа йилқи, ўзларини бошлаб келаётган жийрон айғир сакраб тушганда энди ҳалиги жардан барабар отилиб, қулаб туша беришди. «Нима қолди, ким қутулди, қолган йилқи қаерга кетди?» Олтибойга номаълум. У ҳайбат қилиб, сўйилини урганича жар ёқасида бұриларни қўрқитмоқчи бўлиб турибди. Ўзи гўғрисини ҳам унутган. Жар тагида жон талашаётган йилқисини кўрганда Олтибой бу мол бировнинг моли деган гапни ўйлагани ҳам йўқ.

Қишин-ёзин ўзининг олдида юрган, ҳой-ҳойига ўрганган, кўпинча айтганига қараб яйрайдиган жонли мол, асл мол, йилқи деган, ўлим устида гўё рози ризалик тилаётган дўстидек кўринди.

У чидай олмай сўйилини кўтарганича отидан ирғиб тушди. Жарни ёқалаб, оёғини тираб туриб чиранганича, узун сўйили етарли ерда Пойгачи жийронни талаётган кул ранг бўрини қоқ қулоқ чаккасидан солиб қолди. Кул ранг бўри ўша оннинг ўзидаёқ тарракдек қотиб, ҳозир хириллаб жон бераётган Пойгачи жийроннинг ёнига қулаб тушди. Бироқ, бўрилар тўдаси шу қадар кўп, уларнинг баъзилари жарга тушиб, қовурғасидан қорга ботиб, энди ҳолатдан кетиб, қўзғалолмай қолган бияларни, отларни ҳар ер-ҳар ерда ёриб, қипқизил қонига белаб қиришаётир. Йилқи қулаган жойга Олтибой бирга туша олмади. У ҳоли етгунча жар бўйида ҳайқириб, сўйил урган бўлиб юрибди. Лекин, даставвалги кўк бўридан бошқа бўрилар сўйил урдирмай қўйди. Жарга тушса, ўзи ҳам қалин қорга белидан ботиб, ҳаракат қилолмас эди. Унинг жар ёқасида юриб, ҳайқириб қилаётган дағдағасига бўлса, иссиқ қонни татиб қолган, ҳидига кайф қилаётган оч бўрилар тўдаси тўхтайдиган, парво қиладиган эмас. Олтибой узун, баланд жарни ёқалаб юриб, яна бир йилқининг елкасидан босиб туриб, сағрини юмдалаётган оқ бўрини сўйили билан зап қўйиб қолди-да, учириб туширди.

Шу чоғ ўзидан юқорида, баланд жар бўйида, оти қолган ерда бир тўполон бўлаётганини пайқади. Қараса, шалвираб силласи қуриб турган бўз айғирни

бир тўл бўрилар уриб йиқитиб, томоғи-ю човидан олиб, ёришаётган экан. Олтибой энди бутунлай бўғилиб, хаста бўлган овози билан пичирлаб ўшқириб, ҳайқирганича интилди. У оғир кийими билан қалин қорда салмоқли қадам ташлаб зўрга етиб келаркан, чуввос солиб, сўйилни кўтариб олганидагина тўрт бўри шошилмасдан ўзларини четга олишди. Улар бўз айғирни ғажиб ўлдириб ҳам бўлишибди.

Бир оздан кейин бўрилар зингиллаганча, қор тўзитиб, Олтибойнинг кўзидан ғойиб бўлишди. Бу ердаги йилқининг ҳаммаси ҳам ё ўлган, ёки қимирлай олмай қовурғасидан қорга ботиб, туриб қолган.

Олтибой энди пайқаса, кун ботарда Пойгачи жийрон бошлаб унинг устига келган юзга яқин адашган йилқидан худди мана шу ерда жарга қулаб, ҳалок бўлгани элликтанча йилқи экан. Қолгани кеч бўйи Олтибой етолмай келаётганида тўзиб, санқиб кетган, яна бир қанчаси кўз олдида тун бўйи йўл-йўлакай гуп учиб, йиқилиб ўлган.

Тун ҳали чексиз узоқ. Бўрон аввалгидан ҳам зўрайиб, тўс-тўполон қилаётир. Аёзда пиёда қолган Олтибойни энди от устидагидан эмас, қаттиқ совуқ қотириб қолдан кеткиза бошлади. Мол бўлса ана у, катта қўш йилқи, кўпларнинг югурик отлари соғин биялари, бағри баракатли айғирлари, ҳар хил ёшдаги болаларнинг укпар-тумор тақиб юрган ғўнан-дўнанлари — ҳаммаси ҳам бепоен далада, паноҳсиз қолда ваҳший бўроннинг сурғунида жарга қулади. Ўтга ўртангандан кам эмас, аламли жойда шамолга учди, қор босди, ўлиб-ўчиб йўқ бўлди.

Шу бўрон бир кун эмас, икки кун эмас, ҳақиқий маҳшаргоҳга айланиб, олти кун турди. Еттинчи кун аёзли-совуқ кун булутсиз ярқираб очилганда, шамолсиз, тип-тиниқ бўлиб очилди. Даставвал бўрон бошланган кун Олтибой умид қилиб, кўп чақирган ёш йилқичилар Жимбонинг жарига етиб қирилган молнинг қор остидан ҳар ерда бир тиккайиб кўринаётган ёли-думини, чала ғажилган устихонларини кўришди. Ўша Жимбонинг баланд жари бағрида Олтибойнинг ҳар ерда сочилиб ётган эски туя юнг камзулининг парча-пурчасини пайқашди. Яна бир ердан эски кўн этигининг чами, юлиниб йиртилган боши, кўнжини топишди. Яқин жойдаги қор тагидан сирма санганг

тумоғининг бир қулоғининг учи чиқиб ётган экан. Уттиз беш ёшгача кечирган ҳаётининг роса ўн икки йилини қишга ўторга чиққан йилқи орқасида юриб кечирган эди. Йилқига эгасидек бош-қош бўлиб яхши кунни, тинч тунни кўрмаган ноёб азамат — Олтибой йилқичи, бу йилги оғир йилда энг оғир қазога учради. Кўп йиллар боққан молининг омон бўлишини ўйлаб, бой молининг четида қурбон бўлди.

Кейин ёз чиқиб, ер қуриган пайтда мана шу Жимбонинг йилқи қирилган жарига келган йўловчилар бошқача, фавқулодда бир ҳолатни кўришди. Жимбонинг чуқур жарига Пойгачи жийрондан кейин қулаган ўттизтача йилқи қалин қорга сиқилишиб, қовурға тирашиб тушган экан. Мана шу бир тўп йилқи ўша совуқда тик турган бўйича, қорга ботиб туриб ўлибди. Кўкламда қор кетган сайин ўша йилқилар ёндошганларича қор билан бирга чўка беришибди. Бўғини қотиб ўлган бир тўда йилқи, энди қор кетгандан кейин ҳам тик турганича ёндошиб, сиқилишиб туриб қолибди. Жарини ёқалаб келиб кўрган кишиларнинг кайфи учиб, тикилиб қарашиб, худди тирик йилқининг сояда салқинлаб турганига ўхшатишганди. Бу ўттиз йилқи тик турганича қотиб ўлиб қолгандек машъум бир манзарани кўз олдига келтирганди. Март ойидаги оқ бўрон, узоққа чўзилган лойгарачилиги ўзининг шундай жатини ҳам кўрсатди.

Бу йилги қаттиқ қишнинг қаҳри. Олтибойнинг овулидаги амакивачча иниси Бойтуёқнинг бошига ҳам катта дард бўлиб тушган эди. Оқшўқидаги «мол қўраси» дейиладиган қўранинг бир бурчагида уч-тўртта хонадон бошпана қилиб ўтирадиган пастак, қоронғи ертўла уйлар бўлар эди. Ушанинг биттасида Олтибойнинг кекса энаси билан учта етим боланинг онаси — Жария зор қақшаб қолди. Қатор уйчада ерга солинган тўшакда, Олтибойнинг эр азамат жигари, йигирма яшар чўпон Бойтуёқ кўпдан дард тортиб ётибди. Буни ҳам шу кулфатларга солган нарсга беомон аёз билан бой молининг ташвиши бўлди. Қишнинг бошларидан буён Оқшўқидаги Дилданинг қўйини боқиб юриб, январь ойида Бойтуёқ бир қаттиқ бўронга учраганди.

Илгари «кийимим юпун, пайпоғим йиртиқ, этигимнинг тешигидан қор тўкилиб юрибди» деб бир кун қаттиқ аёзда қаттиқ совқотиб келиб, аҳволини ўз

оғзи билан айтиб кўрган эди. Мағашнинг касали эс-хушидан айирган Дилда, молбоқар йигитнинг гапига дурустроқ қулоқ ҳам солмаганди. «Кузда онангга қўй тери берган эдим, ошлаб тўн тикиб бермаса, ўзингдан кўр. Мағашимнинг дарди жони-жаҳонимни ўртаётганда, энди сенинг ҳам ташвишингни тортайми! Асти кўзимга кўринма!»— деб, жеркиб ташлаган эди.

Бу чоқда Мағаш шаҳарда эди. Дардининг оғирлигидан яқинлари қаттиқ ташвиш тортиб, энди овулга келди деб юришган пайт эди. Дилда бўлса Мағашнинг касали «Абишнинг касалига ўхшаб кетаётир» деб яқинларининг куяётганини эшитаркан, эртаю кеч қаттиқ қайғуриб, охи зорини айтиб йиғлай берарди. Аслида чорвага умр бўйи мутлақо салқаси бўлмаган Дилда бу йил «ют бўлади, қиш қаттиқ бўлиб кетди», «мол боқиш ёв билан олишишдан осон эмас», «эр-азаматлар учун оғир азоб, қаттиқ исканжага айланди» деган гапларга парво ҳам қилмас эди.

Ўз жароҳатини «батомом ҳаммага тааллуқли дард бўлиб тарқалсин» деб ўйларди. Дарди алам чекишда ҳам худбинлик бор. Дилда айниқса молбоқар, хизматкорларнинг қайғу ҳасратини, ғам-ғуссасини ўйлаб, дардкаш бўлиб кўрган киши эмас. Улар нима ичиб, нима еяётир, нима кияётир, қандоқ қилиб меҳнат қилаётир, нима миниб юрибди?— деган гапларни бошқалар айтганда ҳам, қулоғига чала-чулпа кирарди.

Ҳалиги Бойтуёқнинг: «Тўним эски, чакмоним йиртиқ, кўпинча далада совқотиб кетаман-да, қаттиқ шамол, чирсиллама аёзда от устида юролмай қоламан. Қотиб қолмаслик учун отдан тушиб, пиёда югуриб, зўрға танамни иситган бўламан. Шунда қалин қор тиззамдан ошиб қўнжимга қуюлади, этигимнинг тешигидан киради, иккала оёғим шишиб кетган вақт ҳам бўлади!»— деди.

Чидаб-чидаб келиб, бор жафосини, кўргулигини йиғиб юриб, кўзига ёш олиб бирийўла айтса-да, иссиқ жавоб эшитмади. Шундан кейин ҳам қанча-қанча кучли бўронлар, бўкирган аёзлар бўлиб ўтди.

Оқшўқининг чўпи қалин бўладиган адирларининг қўй ётадиган бағирларида, ҳозирча молни адаштириб кетадиган оқ бўрон бўлгани йўқ. Бироқ «оқ йўрға» дейиладиган изғирин турмайдиган кун йўқ. Бу совуқ шамол, мудом кишининг қўйни қўнжига, юзи кўзига, бўй-

ни-елкасига майда қорни тўздириб тўкиб турадиган даҳмаза бўрон. Бу йил ют келган қишда оқ йўрға, оқ бўронга айланмаган чоқларида, кечаю кундуз тинмай эсади. Тескаридан эсадиган совуқ шамол оқ йўрға далани, сой-сойлоқларга оқ ҳошия тутиб, қор уюмларига — қалин қорга тўлдира беради.

Тўни эскирган, совуқ ўтиб кетган, ёш гавдаси хўп ҳориб, азоб чеккан ёш йигит Бойтуёқнинг жони ҳам сўнгги йигирма кун ичида қайғудан, озордан қийналган. Сўнгги вақтларда озиб, суяк-суяги ажралиб чиқа бошлаган йигитни аямажизнинг қақшатиб эсган аёзли шамоли аямай гуп учирди.

Қош қорайган пайтда қўйнинг кетидан пиёда келган чўпон уйига етиб, эшикдан кириши биланоқ кекса энасининг кўз олдида бўсағага қийшайиб, ўзини ташлаб юборди. Ияги иягига тегмай титраганида икки кўзидан шашқатор ёш ҳам оқиб кетди. Унинг муздек юзларини силаётган кекса энасининг кичкина, қовжираган кафтлари чўпоннинг кўз ёшларидан ҳўл бўлди. Бойтуёқнинг оғзи гапга зўрға келаётир. Эви кетган лаблари билан айтаётган сўзлари — қарғиш холос.

— Етти-ку тагимга, етди-ку! Бугунги совуқ суяк суякларимдан ўтиб кетди-ку! Ўлишдан бошқа чора йўқ, шўрлик онажоним! Худо тенг тепангдан ургурлар, уадага ўралиб, яланғоч ўтдим-ку,— деб мук тушиб ётиб олди.

Ҳозир Олтибойнинг қазоси мол қўрасидаги қоронғи кулбаларга эшитилаётган Бойтуёқ ҳам ҳолсираб, тинкаси қуриб бўлганди.

Даставвал гуп учиб ётган кунин кечқурундан бошлаб зотилжам бўлиб ётди. Шу дард билан бир ойча қийналиб, охирида йўтал касалига йўлиқди. Унинг ўпка касали фақат ўпкада эмас, томоғига ҳам ўтган. Ичай деса унча-мунча овқатнинг ўтиши ҳам қийинлашиб бораётир. Сил касалидан Бойтуёқнинг ёш гавдаси енгилганда, пўрт учиб, тез енгилди. Матол, нозик бўйини ҳозир беомон дард қамраб олганда, шамдек ўртаниб, тўсатдан сўниб кетаётир. Мудом дами ичида бош томонда ўтириб, ёш тўкаётган кекса энасигагина, дардкаш деганда ягона яқини — Бева онаси Тулумдигагина сирини айтади. Сири, йиқилганидан буён айтаётган қарғиши, ҳасрати. Ўзини аямаганларга айтаётган ёш жонининг ғазаби билан норозилиги.

Апрель ойи кирди. Лекин беомон қиш қозоқ даласини исканжага олган гирдобини бўшатмади. Апрельнинг бошларида ҳам қор тушиб, совуқ қаҳри заҳрига олиб турди. Даланинг оппоқ тухумдек қори ҳали кетгани йўқ.

Оқшўқидаги молбоқарлар уйида ўтин тугаганига кўп вақтлар бўлган. Совуқ Бойтуёқни тепалик устида январь ойида, қўй орқасидагина қийнагани йўқ. Энди ертўла уйда, мудом зах тортиб турадиган совуқ, қоронғи бурчакда ҳам совқотдирди. Боши берк кўчага чиқиб, ҳали ҳам қалтиратиб, тинкасини қуритаётир. Уша музлаган, совқатганича, бераҳм ҳаётда то сўнгги нафаси чиққунча ҳам бирор он иссиқ кўрмади. Уша иссиқни қўмсаган ёшқалби билан қирчиллама йигит, бегуноҳ Бойтуёқ жон берди.

Худди шу кунларда Мағашнинг дарди ҳам ҳолатдан кетказиб, енгиб қўйган эди. «Ҳолма-ҳол, терисию пайларигагина илиниб турибди. Дард енгди» деган ўлим шарпаси сингари совуқ хабар унинг ҳар тарафдаги яқинларига, қариндошларига батамом етди. Яна биро оздан кейин, апрелнинг ўнидан ошган пайтдагина қишнинг заҳри тугаб, қор кета бошлади.

Элдан оларини олиб, ҳамма жойда, қулоқ эшитган тўрт тарафнинг ҳаммасида қозоқ халқини қириб, ютган қиш, ниҳоят тугаган пайт эди. Апрельнинг ўн беш, йигирмалари ўртасида Оқшўқи билан Қўриқда қор батамом кетди. Шунинг билан бирга бу овулга ўрдан ҳам, қирдан ҳам яқинлар, жонкуярлар йиғилиб кела бошлади.

Келаётган кўпчилик қишловдаги уйларга сиғмайдиган бўлди. Бунини кўриб Мағашнинг отаси, оғалари, дўст-жигарлари энди тездан бўз уйлар олиб келишиб, Мағашнинг қишлови ёнига қаторлаштириб тика бошлади.

Айгерим бўз уй билан кўчиб келиб, Абай ўша ерда турадиган бўлди. Оқлбой, Какитой сингари яқин кишилари ҳам бўз уйларини олиб келиб тикишди. Абайнинг тайинлашича Дармен билан Макен ҳам бўз уйларини тикишиб, энди келаётган меҳмонларни шу уйларда кутишадиган бўлишди.

Бошқа йиллардан кўра эрта тикилган бу уйлар — хурсандчилик учун, сайл-томоша учун эмас. Кун санаб кутилаётган, хавф солаётган кулфатнинг ҳозирлиги.

Яқинда кутилаётган яна бир дард-аламли ўлимнинг тараддуди.

Эрта-индин ноёб азаматидан айрилай деб турган, шўри қайнаган овулнинг таъзия тутадиган уйлари, эл қатори эмас, бемаҳал эрта тикнлган уйлар шулар.

Қор кетиб, ер қурғаши биланоқ, пиёда бўлса-да, юриш мумкин бўлгани учун, энди шу ўтган қиш хароб қилиб, шўрини қурдириб кетган кўп кишилар бир жойда қарор тополмай қолишди. Озиқ тугаган, ўтин йўқ, унча-мунча моли бўлса, қирилиб битган кўчманчи хўжаликлар, қозоқ овуллари ютдан кейин тентирашга тушди.

Айниқса, камбағал-қашшоқ, беҳисоб кўпчилик танг аҳволда, танқисликда қолган эди. Атрофидаги моли бор, қудрати келадиган, ўзига тўқ овулларга қари-қартанг ота-онасини, ёш болалари билан рафиқасини эргаштириб, чувалашиб келадиганлар кўпайди. Қудрати келган азаматлар текинга ишлаб, ҳеч бўлмаса оч-оригининг жон сақлаб қолишини ўтиниб келишади. Шўрва-шутур бўлса-да тамаддиқ умид қилишади.

Баъзи бир бевалар «озиги бор» деган яқин қариндошларига етимчаларини совқотган, музлаб кетган ҳолда орқалаб, етаклаб олиб келишади. Боласини тишлаб қочиб, ажалдан қутқазиб қоладиган оналик одатини қилишади. Очлик устига қарилик эсанкиратган, бир уйда фақат чолу кампирдангина иборат бўлиб қолган, кўш ғариб жовдираб, қалтиллаб, тутун чиқаётган уйнинг ўчоқбошига телмуришади.

Ўхувиллаб қолган вайрона қўрани ташлаб, тентираб, дарбадар бўлиб кетган элнинг қашшоқлари: Чинғиз тоғидан, Қидирнинг бағридан, Қоровул-Болпонг, Ший Қўриқни бўйлаб у томону бу томонга пиёдалашиб, аста-секин чувалашиб юришади.

Мадори келганлари, эс-ҳушини йиғиб олганлари: «у ер тўқчилик» деган хабарни эшитиб, шаҳар томон қимирлаб қолишади. Баъзан йиртиқ кийим, сўлғин чехралли оч-яланғоч пиёдалар бутун саҳрони босган ғурбат билан қашшоқликнинг жонли хулёсига ўхшайди. Бамисоли бир офатга учраган беҳисоб элининг оғир кулфати соясидек, лиқиллаб, тебранади. Кўп ерларда етим қолган болалар ҳақида сўз кетади. Баъзи овулларнинг четида ўшаларнинг оҳ-зори тонгни тонгга улаб, қулоқдан нари кетмайди.

Кун сайин кўпайиб бораётган, шиша бошлаган оналар, куч-қувватдан қолган қарилар кўзга ташланаверади.

Ҳар сойда думалаб ўлиб ётган кўталанг сигир, қоқ суяк туялар, ориқ отларнинг ўлаксалари учрайди. Жар-жарликларда, қўралар атрофида, мозорларнинг ёнида тўмпайиб-тўмпайиб ётган ўлаксалар кўринади. Моли бўлган овулларнинг қўралари ёнида, кул тепаларнинг атрофида энди чирий бошлаган ўлимтик кўп. Устма-уст уйиб ташланган, юнглари ёпишиб, чигал бўлиб кетган қўйларнинг ўлиги тепа-тепа. Оёқлари серрайган, маъносиз бўзариб боққан кўзлари ярқираб ётган, тўлиб-уюлиб ётган ўликлар.

Қишлов-қишловларнинг устини тинмай қағиллашаётган олақарғалар билан қора қузғунлар босган. Эрта келган калхат оқ-сарик бўктергийлар ҳам ўлган молларнинг устига уймалашиб қўниб, пашшахўрда бўлиб олишган. Овуллардаги қўйлари, моллари шу зайл ютга учраган бардам, ўзига тўқ овуллар ҳалигидек чувалашиб келган қашшоқларга раҳмсизлик билан совуқ қарашади.

Кул тепанинг бағрини кўрсатиб, ўлган қўйларининг ўлаксаларига ишора қилиб, қари чоллар, оч оналар, кўзи ёшли гўдакларни уришадиган бойлар бор. Дарбадар бўлиб келган қашшоқлар, бегуноҳ бўлсалар-да, ўшаларни ўзларининг кўргилиги, чиқими, ютга учрагани учун ёзгириб уришиб, қарғайдиган хасис хотин, бойвуччалар ҳам йўқ эмас.

Қанча-қанча йилқилик овуллар ҳозир май ойи киргандан буён йилдаги тирикчилигидан бошқача кун кечиришади: «Икки қўлим бир тепа кунлар келди», «қаҳрига олган йил келди» деб кечаю кундуз нолишади. «Уч юз йилқилик бир овул қўриққа, қишловга эндигина келиб етган янги йилқиларни қарши олиб, пиеда чиққанида, ўн еттитагина ориқ, қотма биялар билан отларини санаб олишибди».

«Қидирдаги фалон овул ўторга чиқарган тўрт юз йилқисидан йигирма учта йилқи олиб қайтибди», «Чинғиздаги Аяғўзга минг йилқилик қўшни жўнатган учтўрт овул, ҳаммаси бўлиб йигирма еттита йилқисининг келганини кўрибди». Шийдан қишнинг бошида ҳайдашиб, Уоқнинг ерига, Керей ерига юборган фалон қўш йилқидан элликта йилқи келибди», деб нуқул ўлим

билан қазо, огир офатнинг хабари май ойининг даставвалги кунларида огиздан огизга тушди.

Ҳар қўшдаги беш-олти йилқичи, аслида, битта бойнинггина қўриқчиси эмас. Озроққина йилқиси бўлган овуллар бирлашиб чиқарган молларнинг йилқичилари ҳам бор.

«Чинғизнинг усти билан Тўбиқти ерининг қуйи томонига, Уоқ, Керейга кетган қанча-қанча қўшларнинг баъзи йилқичилари пиёда қолибди» — деб ҳам ҳикоя қилинади. «Баъзилари эгар-тўқимини орқалаб келибди. Яна бир хиллари улов ёллаш учун эгар-тўқимини, тери тўнини сотиб, мингашиб, уйига зўрга етибди» — деган гаплар тарқалади.

Шунинг билан бирга кўп бойларнинг йилқиси орқасида қишнинг қаҳрига олган аёзи, қорли бўронида жонини фидо қилиб, молини сақлайман деб юриб, совуққа қотган, совуқ урган, не-не огир дардларга чалинганлар ҳам кўп. Бойтуёқдек огир дардга йўлиқиб, ёстиқ устида ётиб қолган, не-не бўлали, жуссали, ботир юракли жасур азаматлар ҳақидаги сўзлар бой овулларида огизга ҳам олинмай қолаётир.

Халқ бошига тушган шундай маҳшар кунлар Оқшўқида яна бир кўпдан кутилган, қулоққа сингиб кўникиб ҳелаётган навбатдаги ўлим билан келиб туташиди.

Бўз уйда энди нонушта қилаётган Абайнинг ёнида Айгеримдан бошқа Мағашнинг икки кичик боласи, буларнинг ёнида Абишдан қолган етим қиз — ўн яшар Роҳила бор эди. Тун бўйи Мағашни қуршаб, кутган дўстлар, жигарлар билан бирга Абайнинг ўзи ҳам ўтириб чиққанди. Умидини узиб, «бугунми, эртами» деб турганди.

Тил изҳор қилмаса-да, дил айтиб турган ҳасрат Абайнинг кўксини ўт билан оғуға тўлдирган. Чойга ўтирса ҳам юраги оғзига тиқилиб, кўксидида бир бўлак тош ётгандек бўлиб, борлигини саросимага солаётган дард-алам бор эди.

Шундан ўн кунча олдин Мағаш вужудидаги бор кучини йиққандек бўлиб, отаси билан видолашаётгандек бир сўзлашганди. Даҳшат билан хавф олишдан руҳи тушиб, тутдек тўкилиб, озиб кетган отасига ачинган бўлса керак. Уйни холи қилиб, Абайнинг катта қўлини иккита ориқ-ориқ, қуриб қолган совуқ қўллари

билан ушларкан, силаб ётиб, гапини пичирлаб айтганди.

— Оға... Абиш оғамни узатиб, Олматидан қайтиб келган эдим-ку...— деб бир оз нафас етмай ётиб, яна сўзлаганди.— Улуғвор юзли Жамбул шоирнинг айтган саломини сизга етказган эдим... Ёдингиздами?..

— Ёдимда, Мағашим! Уқимаган қозоқларнинг ичида кўнгли очиқ, тили бийрон одам бўлса керак деган эдим. Уни нега эсладинг?

— Уша айтган эди-ку сизга... Шеърини олиб келиб берган эдим!.. «Не-не йиғлаган, зор қақшаганларни ўзи юпатган оға, ота эмасмиди?.. Унинг қайғусига ўша эл-юрти бирга қайғуради... Ҳамдард бўлади... Эр-азаматидан айрилса-да, элидан айрилмасин! Қуршаб турган жигар-жони—халқини ўйласин»—деган эди-ку!...— деб Мағаш бўлиб-бўлиб бор гапини хийла вақтда гапириб бўлди-да, бир оз вақт бўғилиб йўталди.

Шу қадар хушфёъл, чуқур ўйлайдиган Мағаш отасига шоир Жамбулнинг сўзи билан таъзия билдираётгандек бўлди. Ўзининг ўлимига ҳам Жамбулнинг нидоси билан таъзия билдирган эди.

Бутун ишни фаҳмлаган Абай сукут ичида бош эгди. Мағашнинг қон талашиб, ёшланиб боққан кўзларига энгашганича катта юзини босди-да, узоқ вақт ўпди. «Бор гапинг ёдимда бўлар, нуридийдам!»— деди.

Шундан буён ҳозиргача Мағаш фақат оғир тортарди... Сўниб бораётганди.

Бир вақт бўз уйнинг ўймакор катта эшиги қаттиқ, тез очилди-ю, оқсоч хотин Зилийқо, ёшга тўлган кўзларини уй ичидагилардан яширолмай, мудҳиш хабар олиб келди. Совуқ хабар...

— Абай оға, Мағаш ўсал тортиб қолди. Сизни чақираётир!— деди, холос.

Болалар даҳшат ичида чувиллашди. Абай ўрнидан ёш боладек дик этиб иргиб туриб, елкасига чопонини ташлаганда, қалтираб кетганидан чопони тўхтамай сирғаниб, қайта-қайта тушиб кетаверди. Ковушини киймай, бўғинлари титраб, борлиги бўшашиб, ҳозир гуп этиб йиқилиб тушгудек бўлди.

Айгерим югуриб келиб, Абайни суяб туриб ковушини кийгизишди. Чопонини қайта-қайта елкасига ташлаб, ўзи ҳам йиғлаганича Абайнинг юзига назар ташлаган эди, қўрқиб кетди.

Бир лаҳзада қариган, соқолининг оқи кўпайиб қолган Абайнинг ранги оппоқ оқариб кетибди. Икки кўзи косасидан чиқиб, чатнаб кетаётир. Олайиб, шилга қарай беради. Зийрак Айгеримнинг кайфи учиб кетди. Абайнинг кўзлари шу зайил олайиб, аланглаб, маъносиз боқганини Айгерим ҳеч қачон кўрмаган эди.

Ичидан: «худоё, ўзинг сақла.. ўзини сақла. Эсидан адашиб қолмаса гўрга эди!» — деб ўртанганича ёлвориб аста пичирлади. Ўзининг ҳам ранги қум-қуйт ўчиб кетганича Абайнинг орқасидан югуриб кетди.

Мағаш ётган уйга Абай кириб борганда, беморнинг тўшаги ёнида энгашиб, тикилиб ўтирган эркагу аёллар дарҳол туриб, Абайга йўл беришди. Ҳали нафасини ростлаб олмаган ҳолда, қўрққан, эси чиққан бўйича Абай келиб Мағашнинг тўшаги ёнига йиқилиб бориб ўтира қолди. Кўзлари ҳали ҳам боя Айгерим қўрқиб кетганидагидек косасидан чиқиб, чатнаб турибди. Ярақлаб, катта-катта очилиб турган кўзларидан оқаётган мунчоқ-мунчоқ ёшлари буғдойдек тўкилаётир.

Отаси ёнига етиб келганини сезиб ётган Мағаш унга билинар-билинемас, ҳолсизгина ишора қилди. Чўзилиб ётган ўнг қўлининг бир-иккита бармоғини хиёл қимирлатиб ёзди. Оғзидан Абайнинг қулоғига зўрға етган, сўнгги нафаси билан аралаш чиққан сўнгги пичирлаши эшитилди, аниқ эшитилди.

— Оға.. дунё.. шу! — деди, холос.

Шу он Мағаш узилди. Уй ичидагилар, даҳлиздагилар, ундан кейин эшик тўлиб турган катта қишлолдагилар батамом ўксиб, ўкириб, дод-фарёд қилиб, йиғлай бошлашганда, ерлар титради.

Кекса, оқ соқол эркаклар, юзларини ажин босган она-эналар, чумчуқдек ёш болалар — ҳаммасининг кўксидан чиқаётган фарёд, нолаю зор ичида: «Мағашим», «жигарим», «мадорим», «акажоним», «укам» деган алоҳида-алоҳида қисқа сўзлар эшитилади.

Бу гаплар ҳозир юракдаги аламнинг, кўздаги ёшнинггина тили. Теварак-атрофдагилар қаттиқ йиғлашиб, шашқатор ёш тўкиб, фиғон қилаётганда Абай бир хил, тушуниб бўлмайдиган аҳволга тушди. У сукут ичида. Товуш чиқариб, ўксиб йиғлаб, фарёд ҳам қилмайди. Тиқ этиб бирор оғиз сўз ҳам қотмайди. Фақат олайиб, ўти ёрилиб кетгандек чатнаб турган кўзлари-

дан дўланадек ёшлари узилиб-узилиб, ўқтин-ўқтин дув томиб, тўкилиб кетади.

Энди у, биров суяб турғизса туради, етакласа юради, қаерга олиб бориб ўтирғизса, сўраб ўтирмай сўз ҳам қотмай ўтира қолади. Мағашнинг жанозасига йиғилган халқ кутилганидан анча кўп бўлди. Еттисигача ерларни титратадиган йиғи-сиғи бўлиб, тумонатдек халқ ўлардек уввос солди.

Бу кунларда от қўйиб келган Қунонбойнинг жамоаси, Иргизбой авлоди, кўзи ёшликлар, жонкуярларнинг бир тўпи бўлиб алоҳида ажралган. Қўлларига узун оқ ҳассалар ушлашиб, куйиб йиғлаб, от қўйиб келган қариндошларни, бегоналарни, фотиҳа ўқигани келганларни қарши олувчилар — Иргизбойнинг ёшу қариси бўлди.

Даставвалги уч кун ичида овул четида катта саф бўлиб, ҳалигидек оқ ҳассаларга суянишиб, йиғлаб ётган эркакларнинг қоқ ўртасида Абайнинг ўзи турди. Уни икки томонидан Дармен билан Какитой суяб туришди. Шу қаторда туриб, бирга йиғлашиш бурч бўлгани учун «яхши тўй, ёмон ўлим» дегандай, айтдирмай бирга бўлган бўлиб, Такежон ҳам Азимбой билан келган. Йўгон ҳассаларга кўкракларини тирашиб, бошларини қуйи солиб, ерга боқиб туришибди.

Абайга яқин жойда Шуборга ўхшаш қариндош-уруғ ҳам ўқтин-ўқтин зўр фарёд чекиб, ҳассасига таяниб турибди. Уйларда бўлса, Дилда бошлиқ кекса аёлларнинг ичида Такежоннинг хотинлари Қоражон, Зейнеблар бор. Исҳоқнинг турқи совуқ, қоп-қора керовоз, семиз хотини — Манике ўтирибди. Бу чоқда жуда семириб, юзи жуда катталашиб, энди кекса торта бошлаган Нургоним кўринади. Шу элнинг қадимдан расм бўлиб келаётган урф-одати бўйича кўнгли яқин қардошлар от устида «вой жигаримлаб» бақириб йиғлаганларича олисдан чопиб келиб, ўзларини ташлаб юборишади.

Бир тўп ёш, эпчил йигитлар уларнинг олдиларидан югуришиб, отларининг бошларини ушлаб, қўлтиқлаб олишади. Яна бир неча йигит шундай йиғлаб келганларни етаклаб, қўлтиқларидан олганларича ҳалиги ташқарида турган эркакларнинг ҳаммаси билан бир бошдан кўриштириб ўтади. Эркаклар билан батамом кўришиб бўлгандан кейин, ҳалиги йигитлар катта уйда

қора кийиб, йиғи бераётган аёлларнинг ҳаммаси билан кўриштиради.

Одатда бу ерда, уй ичида кўришаётганларни қўлтиғидан олиб, бир бошдан кўриштириб юрадиган хизматчи аёллар, ўзлари ҳам йиғлаб юрган келинчақлар бўлиб чиқади. Мағашнинг ўлганига йиғлаб келган қардошлар жуда кўп бўлди. Ҳозиргина қишловдан чиқиб, яқин ерга келиб қўнган Мағашнинг овулида эндигина тикилган бўз уйлар жуда кўп.

Фақат Абайнинг овулларигина эмас, Оқшўқи, Қўриқдаги барча яқин, қўшни овулларнинг ҳаммасидан ҳам меҳмонхона, ошхона уйлар келтирилиб тикилган. Ҳар ёқдан келиб, ётиб қолиб, тушлик овқат қилиб бўлиб отланаётган сон-саноксиз эркагу аёл фотиҳа ўқучиларни ҳар бир қардош ўзлари келтириб тиккан уйларига йиғирма, ўттиз кишидан бўлиб олиб, кутишаётир.

Шу қаторда Қоражон тиктирган, Манике, Нурғоним ёки Оқлбой, Шубор ва бошқа кўп «жонкуяр» деб юритиладиган, бир отадан туғилганлар тиктирган уйлар Мағашнинг еттисига қадар меҳмонларни бўлиб олиб, кутиш билан бўлишди. Мағашнинг ўлигини Ирғизбой, Улжон деган, бир отадан тарқалган устун уруғнинг одамлари шундай кутишди. Ҳар бир ўлим устида қилинадиган ишлар бажарилаётир.

Лекин шунинг билан бирга Мағашнинг ўлими устида идрокли кишиларни беихтиёр бошқача бир фикрга олиб борадиган яна бир жиҳати аниқ, очиқ кўриниб турибди.

У — мана шу Мағашнинг ўлимига беҳисоб халқнинг, камбағал-қашшоқ кўпчиликнинг билдирган кўнгли, муносибатлари эди. Оти борлар оти билан, оши борлар оши билан, уйлари билан келишаётир. Булардан беш ҳисса, ўн беш ҳисса ортиқ бўлиб йиртиқ чакмон, эски чопон, кўн этик кийган нуқул ориқ, ажин босган сўлгин чехрали беҳисоб халқ ҳам ялписига келаётир. Буларнинг кўплари Абай билан неча ерда учрашган, ҳар элдан чиққан, чин кўнгилдан дўст бўлган кўп қашшоқлар. Қирдаю, қуйида меҳнат аҳли бўлган жотоқ, ҳунармандлар. Бу йилги ютнинг касри уриб, сўнгги тамаддудиган, суянчигидан айрилиб тентирай бошлаган қари-қартанг эркагу аёл, молбоқар-хизматкорлар ҳам кўп. Шу одамлар Мағашнинг таъзиясига тикилган уйларга чувалашиб, пиёда йиғлаб келишаё-

тир. Бошқаларга қарамай, фақат Абайнинг ўзинигина қучоқлаб, қаттиқ йиғлашади.

Қора кўнгиллари ўз одатини тарк этмайдиган Азимбой билан Шуборлар ўлим устида ҳам бу қашшоқларнинг кўплашиб, тўдалашиб келишаётганини ёқтирмайди, ёзгириб сўзлашади.

«Булар ҳам фотиҳа ўқиган киши бўлиб, ош билан садақанинг пайида юришибди-да! Шунчалик жони-жаҳони ўртанаётир дейсанми?» — деб энсалари қотиб қараб қўйишади.

Абай бўлса чиндан йиғлаганда, қийналиб, куйиб йиғлаганда, фақат ўша пиёда келган йўқловчилар билан, ўшаларнинг кўзларидаги аччиқ ёшларини кўриб қаттиқ йиғлайди. Аслида ўша пиёда, йўқ-йитик, беҳисоб эл, атоғи бўлмаган кўпчиликнинг шу кунларда Абай билан йиғлашиши бошқача. Бир отадан тарқалган, бир жигар аталган Қунанбой Ирғизбойлардан мутлақо бўлакча, бир ҳақиқат, бир сир бор. Ушани мана бу жамоа ичида Абай билан Дарменгина аниқ билди.

Беҳисоб халқ, таъзиядор эл-юртнинг ҳақиқий кўпчилиги, ҳалол гуруҳи бугун Абай билан чиндан йиғлашаётир. Уларни уч хил огир, бедаво дард йиғлатаётир. Бу эл аввало, бу йилги йилнинг тинкани қуритган азаси билан исканжага олган қазосига йиғлайди. Очдан ўлган ота-онаси, шишиб ётган бола-чақаси, ночорнокорлиги — ҳаммаси йиғилиб, халқнинг чинакам ёши-ни оқизаётир.

Ушани бошқа жойда чиқармайдиган, бирор кишига нэхор қилмайдиган халқ бугун битта азаматнинг аза-сида фарёд чекиб йиғлаб, оҳу зорини бир-бирига айтаётир. Айниқса, буларнинг кўнгли, қалби ишонадиган бирдан-бир яқин кишиси бўлган Абайга келиб айтаётир. Шунинг билан бирга, Абайни чиндан эритадиган бошқача бир сир билан ҳақиқат ҳам бор. Кўзи ёшли, дили ғамли, эзилган эл Абайга ачинади ҳам. Жамини Ирғизбой, Қунанбойлар йиғилиб, ҳассасини таяниб, куйиб ёнган бўлиб турса-да, халқ улар учун ташвиш тортаётгани йўқ. Абайнинг қайғуси учун бўлса қон йиғлашади.

Шу билан бирга, бу халқ Мағашнинг ҳам қадрини билади. Қисқа умр кўриб, беҳисоб кўпчиликнинг кўзига кўп иш билан кўринган бўлмаса ҳам, Мағашда эл-

нинг умиди билан ишончи бор эди. Унинг орадан кетиши — яна бир умид таянчининг кетиши ҳисоб.

Мағашнинг ўлганига ўзи қаттиқ қайғуриш билан бирга ҳам Абай учун, ҳам ҳалигидек халқ учун қаттиқ қийналиб ўйлаган одамнинг бири Дармен эди. Мағашнинг касали кўп вақтлардан буён ҳаммани бўйсундириб, кўнглини чор-ночор кўндириб келаётган дард эди. Асовларни қулоғидан босиб бўйсундирадиган, нафасини сиққан хавф-хатар бўлса-да, Мағаш ўлгандан буён Дармен учун шу бевафо дунёнинг катта ярим бўлаги учиб, кўчиб кетгандек бўлди. Урнида фақат бир тагсиз чуқур бўшлиқ қолгандек туюлди. Кўнглида шундай ҳис пайдо бўлиб, бошқалардан четланиб, оғир нолага берилади. Уни фақат кечалари куйиб, ёниб, уйқусиз хўрсиниб ётганида жонажон сирдоши Макенгагина айтади.

— Дунё нима бўлиб кетди!.. Бевафо дунё!.. Қандай офатга учратдинг бизни?.. Шу хилда одойи тамом бўлганимизми? Кечаги гўзал ҳаёт, кенг олам сўлганимми, бизнинг ёшга тўла кўзларимиз олдидан, пир-пир учиб кетганимми!..— деб қаттиқ ўртаниб алам чекади.

Бу қайғунинг кўпдан-кўли яна Абайга алоқадор. Ўлган Мағаш билан бугун ўлик билан тирик ўртасидаги Абай икковини жароҳатли жони дили билан барабар ёд этиб, йўқлаб тўлғонади. Бу ҳолатга, Абайнинг қайғусига сўнгги кунларда чувалашиб келиб оҳу зорини қўшаётган оч-яланғоч қанча-қанча кўзи ёшликлар, пиёда келган ёру дўст халқининг қайғусини қўшади. Уни ҳам ўз дардига дард, аламига алам қўшаётган ўзгача бир ҳақиқатнинг кўз ёшларидек ҳис этади.

Азимбой, Шуборлар ўйлаганидек қаторлашиб келаётган кўзи ёшликлар, кўпчилик Абайдан бир нарса олсам, ссам дейдиган одамлар эмас: «Азиз одам кўнглинда ҳам, кўзларингда ёш турган пайтда менинг ҳам сендан аягудек молим йўқ. Оҳингга зоримни қўшаман. Борим шу, шуни олиб келдим»!.. деб келган.

Шашқатор ёш тўкиб Абай ёнига келаётганларда шундай сир бор. Чинакам яхши дўст одамга одам бўлиб, халқ ўғлонига халқ бўлиб, ёпирилиб келиб, қайғусига шерик бўлди. Шундай қилиб, катта бир тўп қашшоқлар йиғлаб келишганида ораларида Давлеткелди ҳам кўринди. У ўкириб қучоғини ёзганича Абай-

га яқинлашиб келганида «Эсиз оғажоним! Шўрлик оғам-а! Сени қандоқ кўзим қияди... Шундай ҳасратга қандоқ кўзим қияди!»— деди йиғлаб.

Худди шу кўришиш, йиғлашиш устида Абай тўсатдан ғалатироқ бир ҳолатга кўчди. У Мағашнинг ўлимини эмас, ўз ўлимини кўриб тургандек бўлди. Давлеткелди унинг ўзи ўлганига йиғлаётгандек туюлди. «Ҳақиқати ҳам шу», «тўғриси шу», «рост, мен ўламан, ўладиганман», «мен ўлган деган шу-да» деб Абай мутлақо ўзгариб кетаверди. Энди бунинг кўз ёшлари бир-йўла қурғади-да, йиғини бас қилди. Лекин ўзининг ўлимини, ўзига фотиҳа ўқиётганини узлуксиз кўриб тургандек бўлди. Эндиги бор одамларга, атрофидагиларнинг ҳаммасига у: ўтиб кетган, узилиб кетган кишиларнинг кўзи билан сукут ичида боқмоқчи. Абай гапга ҳам барҳам берди.

Шу зайл ўзгарган одам пўрт учди. Ундаги ягона хаёл, узлуксиз ўй «кўзи ёшлик эл... халқ охи-зори... умр кетди, ўтди. Ўша элни йиғлатаётган менинг ҳам ўтиб бораётган тириклигим»— деган фикрга келди.

Мағашнинг ўлимини Абай шундай фаҳмласа, Дармен бошқача ўткир ўйлари билан куйиб-ёниш орқасида зийраклашиб, аниқлаб англайди. У Қакитойга, Боймағамбетга ўзи сезганларини неча бор айтди. Дарменнинг пайқашинча Абайнинг эндиги кунлари, фикри-зикри, юрак дарди, бир катта саросимада, беқарорликда.

У куч-қувватини қирқиб кетган қайғу чангалида. Гоҳ ҳуд, гоҳ беҳуд бўлиб айниб қолгандек бўлади. Бугунги ҳолатини бирор инсонга айтмайди, изҳор қилмайди. Энди бир оздан кейин, Мағашнинг еттизини бергандан сўнг, йилнинг маълум вақти келиб, овуллар Чинғиз сари кўчди. Яйловга қараб кетди. Оқшўқидаги овуллар, Шийдаги, Чинғиздаги тўбиқтиликларнинг кўпчилиги ўтирган жойларга борилади. Мағаш даставвал ўлган кунларидаги сингари тўплашиб, тўдалашиб йиғлаб келаётганлар кўп бўлди.

Абай фақат Дармен, Айгерим, Боймағамбет учовининггина айтганига кўнади. Улар кийимини кийдиришади, дастурхонга ўзлари олиб келиб, иштаҳаси йўқолган Абайга овқат беришади. Уйдан олиб чиқиш бўлсин, ҳаммасини ҳам шу учови қай тахлитда етакласа, Абай ёш болага ёки бир ҳуши йўқ одамга ўхшаб дамини чиқармай эргашаверади, кўна беради. Шу уч

жонкуяр, дунёда энг яхши кўрадиган уч дўсти, Абайни шу зайл кечаю кундуз парвариш қилиб юришаркан, учови бўлиб Абайнинг эндиги ҳоли ҳақида сирлашганида қаттиқ кўрқишади. Мағашнинг вафот қилганига ўттиз кун бўлган пайтда Боймағамбет, Абайнинг жуда ўзгариб кетганлигини Дармен билан Айгеримга алоҳида сир тарзида айтди.

Мағаш ўлгандан ўн кун кейин қишлоқ атрофидан, Оқшўқидан йироққа кўчиладиган бўлганда тумонатдек одам Мағашнинг қабрига бориб, видолашиб келишган экан. Шунда Абай Мағашнинг ёш болалари билан Боймағамбетнигина олиб, қабр бошига бошқалардан кейинроқ борибди. Йиғлашаётган эркагу аёлларни қабр бошидан тез жўнатдириб юборибди. Болалар билан ўзи соғона ичига кириб, бир оз ўтирибди-да, бир вақт Боймағамбетга «болаларни олиб чиқавер» деб ишора қилибди. Шундан кейин Боймағамбет болаларни извошга ўтиргизиб, ташқарида тура берибди. Абайнинг ёлғиз ўзи, ўглининг янги қабри бошида икки соатгача қимирламай, ташқарига чиқмай қолиб кетибди. Кейин, кечга томон соғона ичидан Абай чиққанда соқоли оппоқ бўлиб, юз-кўзидан лаҳад тупроғи ёғилиб, бор вужуди ер тортган кишидек, силласи қуриб чиқибди. Эндигина Боймағамбетнинг ёдига тушаётир, Абай ўшанда унга бир оғизгина гап гапирибди.

Бу сирларни Боймағамбетдан илк дафъа эшитиб ўтириб, Дармен яна бир сирни айтди. Мағаш вафот қилиб ўн икки, ўн уч кун ўтган пайтда Абайга яна катта бир тўлқиндек зарбанинг зарб билан қаттиқ текканини хотирлади. Айгерим билан Боймағамбетга у ҳам ўзи билган махфий сирини энди айтди.

Шу йил кўклам, Абайнинг умр йўлдошлари, иккита суянчигидек, иккита содиқ дўсти Эрбўл билан Бозорали ҳам қазо қилганди. Аввало Эрбўл тиф бўлиб йиқилди. Унинг дарди оғирлаша бошлаганда Бозорали унинг ёнига боради-да, ўн кунча ўзи парвариш қилади. Узилган соатида дўстининг бошини тиззасига қўйиб, видолашади.

Халқнинг аҳволи оғир, ют йили, овул билан овул орқасидаги хабар-ўчарнинг узилиб қолган вақти бўлгани учун Эрбўлнинг жанозасига кўп одам айтилмай, озгина жонкуярларнинг ўзлари ўқиб қўя қолишади. Худди ўша кунларда Эрбўлнинг ёнида ўтираркан, Бо-

зоралининг ўзи ҳам касал бўлиб қолганини сезиб ўтирганди. Тутдек тўкилтириб, оғирлашиб бораётган дардини ботир қалби билан тишини тишига қўйиб енгиб, Эрбўлнинг жанозасини ўзи бошлиқ бўлиб ўқитади.

Уша кун ичиде кечқурун уйига келади-ю, гул учеди. Орадан уч кун ўтгандан кейин иситмаси ошиб, аъзойибадани ўт-олов бўлиб ёна бошлайди. Тоби қочиб қолганини ҳатто яқин овулдагилар, жонкуярлари ҳам билиб улгурмайди. Кўпдан буён ҳолсираб, дардга чалиниб келган юрак, мана бу иситмани, тиф касалининг иситмасини кўтара олмай, атиги уч куннинг ичида баҳодир Бозоралининг ўзи ҳам вафот қилади.

Бу ишлар худди Мағаш ўсал тортиб ётган чоғида бўлганди. Абай усиз ҳам ўртаниб куюётгани учун Какитой билан Дарменларнинг ўзлари ҳам Абайга билдирмади, бошқаларга ҳам айтдирмай туришганди. Фақат Мағаш ўлганидан ўн икки кун кейингина оғир ўлим хабарларини икки дўст иниси — Дармен билан Какитой ночор ўтириб, холи ерда Абайга айтишганди.

Шунда Абай қаттиқ куйиб ўкириб йиғлаб юборди. Анча вақтгача ўзини тутиб ололмай, борлиғи билан бир тагсиз жарга интилиб, қулаб кетаётгандек бир йўла ўртаниб кетган экан. Шунга қадар бир қанча вақт индамай ичида хуноб бўлиб бўғилиб, оғир дард билан дами чиқмаган бўлса, худди шу дамда «сўнгги марта айтиб қолай» деяётгандек ўзгача бир оҳу нола қилган экан.

— Шўппайиб, ёппа-ёлғиз қолибман! Бахшининг мазоридек ёппа-ёлғиз қолибман. Ким қолди? Нима қолди?— деб ўзи билан ўзи пичирлаганича сўзлашиб кетади.

— Эй машъум замон, менга кўрсатмаган қандай қасдлининг қолди... Мен ичмаган оғу борми... Юрагимни кўр-чи, мана, жароҳатдан соғ жойи қолдими? Шунча азоб чеккудек нима ёзиғим, қандай гуноҳим бор эди? Кўп кўраётганинг, аламлик кўксимнинг ҳолсирган нафасими?— деб бир оз ўтириб бориб, яна бир вақт заҳарли ўйларидан уйғонгандек бўлибди.

Абайнинг ҳалиги оҳу зорига чидаёлмаган Какитой қаттиқ йиғлаб юбориб, кўз ёшларини кўрсатмаслик учун уйдан чиқиб кетибди. Дардли одамнинг ўзига тикилиб, ҳар бир ҳаракатини кўздан кечириб ўтирган ёл-

ғиз Дарменгина қолибди. Ұшанга Абай яна бир оз сири, аламини айтибди.

— ... Дашти-биебон, элсиз, йўлсиз саҳрода ёлғиз туп дарахт ўсибди. Ойлар, йиллар, қанча замонлар яшабди. Ҳар бир кўкламга умид боғлаб, шодлик қуввати — япроғини ёзиб чечак отибди... Кўп йиллар ўтибди. Ҳар бир йилнинг гуллари билан донлари учиб, тарқала берибди. Қанча-қанча япроқлар сарғайиб сўлиб, йўқ бўлибди. Бир замон ўша саҳродаги ёлғиз дарахтга чақмоқ тушибди-да, ер билан яксон бўлибди. Бор бутогидан, гули-япроғидан, дони-ширасидан айрилибди, ажралибди... Сўлиб, шўппайиб қолган ёлғизгина қуруқ дарахт фалакка нидо қилибди. Нима ёзиғим бор, қандай машъумлик, қандай золимлик қилган эдим?! Мана одо бўлдим, фақат эй фалак шоҳидим эдинг, сендангина сўрайман. Шўримнинг ҳам гувоҳи, кўкарган, чечак ёзган чоғимнинг ҳам шоҳиди сен эдинг эй фалак!.. Қани, сен бир айт-чи... Мен ўлайин, бироқ ўша кўп йиллар давомида сенинг шамолларинг учириб кетган гулларим, доналаримдан авлод, насл қоладими?.. Аҳёнда битта, онда-сонда бир сойда бўлса-да, ёш япроқларини кўкка чўзиб, гул мевасини ер юзига берадими?! Қандайдир бирор ўлкада ва бир замонларда ўша гулларнинг бир тўпидан сояйи салқин ўрмон, мевали боғ етишадими!.. Навдаларидан унган-ўсганларни малҳ этиб қумри-ю, булбуллар сайрайдими! Соясида ёш ҳаёт, янги даврон ўрнашадими! — деб ўзи билан ўзи сўзлашиб, бир улўғ чинакам илҳом, шоирона илҳом билан машъалдек бир порлаб ёнибди-ю, шундан кейин сўниб кетибди.

Дармен Айгеримга шу ишни айтиб ўтди-да, ниҳоят «Абай оғамнинг сўнгги марта қаддини ростлагани, сирини айтгани ўша бўлди деб чўчийман!» деб, ўзи пайқамай шашқатор оқиб кетган ёшларини кафтлари билан артиб ташлади.

Ёлғиз ўзигина биладиган Абайнинг дарди аламини, сирини айтиш юзасидан Дармен авваллар англамаган, фаҳми етмаган бошқача ишларни энди-энди чуқур, кенг англай бошлади. Аслида ҳалиги юрак сўзлари Абайнинг офатдан омон чоқларида айтилмаган, ҳали яратмаган ажойиб сирли, ўзгача бир шеърига ўхшайди.

Буюк қалбнинг тагидаги энг сўнгги бир кенжаси, шунинг билан тугайдиган, ноёб туғиладиган эканми!

Оддий сўз билан айтгани бўлмаса, ҳалиги Дарменнинг ўзи қайтариб айтган Абайнинг сўзлари чуқур маъноли, бадий-ку! Бор шеърларидан устун, алоҳида бир шеър-ку! Тўлишиб, туғилай деб турган чуқур сирли бир уйғунлик-ку. Тўлқинланган денгиз тагидан отилиб чиқадиған дурдоналардек, дона-дона бебаҳо хазина-ку!.. Мана шу Абай кечиб ўтган, илҳомли шоир умрининг меҳнатга тўла оламшумул фикрининг, ўйларга тўла ҳаётининг териблиб, сараланиб келган йиғиндиси экан.

Дарменнинг фикри йироқларга кета бошлади. Зўр илҳом билан пайқаб, синчиклаб кўрса Абай ўзини: узоқ умри дивомиди ўша саҳродаги гуллар сочган, ноёб уруғлар тарқатган азим дарахтга тенглаштирибди. У тўғри-ку. Жуда одилона, аниқ ҳақиқат-ку. Шунинча қай вақтда айтибди? Чақмоқ тушиб, сўнгги бутоқлари синиб, қурғоқ кундадек ёлғиз қолган, ер билан яксон бўлган чоғида тақдирига арз қилиб айтгандек, ҳукмини айтиб ўтибди. Бу азим дарахтнинг уч-тўртта мевали бақувват бутоқлари қолганди. Унинг биттаси — Мағаш. Биттаси халқнинг азизи — Бозорали эди. Яна биттаси — Абайнинг болалик, йигитлик, бўз йигитлик чоғидан то шу кунга қадар умрида бир йўл, бирор марта, салгина қош-қовоғи осилмаган содиқ дўсти, бор жигарларидан ҳам яқин жигари, умр йўлдоши, жонажон дўсти Эрбўл эди. Шуларнинг учаласи бирдек синиб, қулаб тушган кун ҳалигидек жон алангасини отган экан ноёб қалб!

Дармен энди ўйласа: Бозоралига, Эрбўлга, Мағашга Абайнинг айтган «алвидо-алвидоси» ҳам дўстлик, оталарча «алвидо айтиб, рози ризолик сўраши» ҳам шу экан. Борлиғи йиғлаб яратган марсияси ҳам шу экан-ку...

Дарменнинг ўзи ҳам шу сингари бир чуқур шоирона ҳаяжонга тушди. Шоирнинг руҳини шоирларча чинакам илҳом билан тўла-тўкис англади. Унинг кўнглида Абай энди ўз сафарини, умр сафарини тугатган одамдек кўринди-да, сира юпана олмай кўп йиғлаб, кўп эзилди.

Абай шу сингари бор ноёб одамларидан айрилганини кўриб, куйиб ёниб бўлди-да, англаб бўлмайдиган дардга тушиб қолди.

«Куним саноғлик, мен ҳам йўқман, даво йўқ!» — де-

ган экан Боймағамбетга. Ёнидаги Какитой, Оқлбой син-
гари инилар, болалар, яқинлари «доктор чақиртирамиз»
дейишганда Абай қовоғини солиб, совуққина бош чай-
қади. Мутлақо керак эмаслигини билдирибди. Унда
энди тун бўйи кўз илинтириб олгудек уйқу йўқ.
Кундузлари битта-яримта, тўсатдан айтиб қоладиган
гапидан бошқа тил ҳам йўқ...

«Нима бўлди», «сизга нима бўлди, Абай жоним!»
деб, уй холи қолганида юз-кўзларини иссиқ ёшлари
билан ювиб, уч кунгача уч марта ёнига келган Айге-
римга ҳам Абай жавоб қилмади. Бошини чайқаб,
Айгеримнинг орқасини силаб, бошини, юзларини сий-
паб қўйди. Учинчи мартагина Айгеримнинг ёш томчи-
лари тўлиб турган ўнг кўзидан бирйўл ўпди. Шундай
қилди-да, қўли билан «бошқа гапни гапирма!» деяёт-
гандек ишора қилди.

Абай учун ҳозир дунё вайрон бўлиб, бузилиб, қу-
лаб, тўзиб кетаётганга ўхшайди. У биладиган олам
худди шундай.

Халқ очиқиб, озиб-тўзиб, ютаб, қирилиб кетаётир.
Сахро халқи тўзиб кетди. У қадр қиладиган «халқ»
деган тумонатдек эл сочилиб, йитиб, тамом бўлаётир.
Абайнинг ўзи бўлса, унинг ҳам суянчиги синди, Мағаш
кетди. Энди унинг ўзи ҳам ўртасидан ўпирилиб, қулаб,
синиб қолган. Уни ўзининг ҳам борлиги, мавжудоти
сачраб, йитиб, тўзиб бораётганга ўхшайди. Ўзининг
ҳам бир фазилатидан кейин бир фазилати кун сайин
тарқалиб, тугаб бораётир.

Шунга яраша унинг бор жуссаси, аъзойи бадани
ҳам сўлиб, қуриб, бир қувватидан кейин бир қуввати
кешиб, тўзғиб кетаётир. Ҳозир у кўп нарсани сезмайди.
Кўпинча унинг идроки кўп нарсани англамайди, уқмай-
ди. Шунинг учун унга энди уйқу ҳам керак эмас, овқат
билан озиқ ҳам керак эмас. У сўзламайди. Фикри ҳам
сўнган. Кулмайди. Қувонч билан юпанч, яхшилик би-
лан ёмонлик, кун билан туннинг фарқи йўқ бўлиб ту-
ташиб, туманга айланиб бораётир.

Бор қолган ҳисси, у ўзини янада совуқ, тагсиз лой-
қа тўлқинли сув ичида сезади, сузган бўлади. Лекин,
яқинда етгудек соҳил йўқ. Фақат йироқда, кўз илғай-
диган ерда, қияликдагина ҳозир бу томонини зимистон
кеча босган баланд қўнғир давон бор. Ушанинг у томо-
нидан шафақ отиб келаётган тонг, зимистон кечани кў-

тариб ташлаб, аста кўтарилиб енгиб келаётганга ўхшайди. Абай бор бўйи ўйи билан ўша ноёб шафаққа, йироқдаги тонгга қибласидек берилмоқда. Атрофидаги олам бўлса, совуқ, лой, тагсиз чуқурликдек. Тортган сайин, у ўча беради, сўниб, сўла беради.

Бир тахлитга солган ҳалиги жумбоқ ҳолат, унинг энг сўнгги дамигача фикри зикридан, кўз олдида кетмади. Шу йўсинда атрофини кўтарилмайдиган оғир кул ранг туман босган, совуқ замон ичида буюк одам дунёдан кўчди. Мағашнинг қирқи берилиб бўлган куннинг эртасига Абай ҳам оламдан ўтди. Улуғ қалбнинг иссиқ нафаси тўхтади. Дашти биёбонни қоқ ёриб оққан дарёдек эзгу умр узилди. Ҳу ўша бир вақтларда тош-лоқ-тақир, йилтироқ қоя бошига чиққан, азим дарахт бўлиб етилган, ёлғиз буюк чинор қулади. Ҳаётдан Абай кетди.

ЭПИЛОГ

Шундан бир ярим ой ўтгач, куз яқинлашиб, яйловдаги эл Чингиздан яна ошаркан, тоғ этаклари сари узилиб-уланган қатор-қатор кўчалар чўзилди. Абайнинг туғилган ери, онасининг қўниси, қишлик қишлови Жидебойда пичанлик ўт-ўланлар бўй чўзиб ўсиб бўлган. Атрофидаги даланинг ўт-ўланлари сарғайган. Жидебойга яқин жойдаги ёлғиз тепалик — Уртенгнинг бағридаги сўлгин, сап-сарик филгон, эрмонлар ўтган умр рангини, адо бўлган ҳаёт хулёсини кўз ўнгида гадалантиради.

Мана шу манзара заъфарондек бўлиб сарғайган, файзи кетган нишобликдаги ўлканинг қайғусини, дардини аниқ баён этаётганга ўхшайди. Аста эсган шабада Жидебойни бўйлаб ётган қалин чийлик, кўк майса ўт-ўланларини мудом тўлқинлантириб, тебрантириб, фақат бир томонга, шимолга қийшайтириб эга беради. Чингиздан келаётган мулойим шабада иссиқ кунларда жанубдан эсарди.

Сўнгги кунларда жонсиз, элсиз мудраб ётган Жидебойда бор ҳаракат, қилт этган тебраниш фақат ўша шабада тебратаётган ўт-ўланлар бошининггина ҳаракати. Мана шу Жидебойда кекса эна Зеренинг, асл она Улжоннинг бағрида қулунчоқдек беғам, беташвиш ўсган бола — Абай эди. У ўйнаб, чопиб юрадиган тақир ерлар, майда тошлоқ тепалар, қалин чий қуршовида қад кўтариб турадиган тепаликлар бўлади.

Қишловдан кун чиқишга қараб чўзилган нишоблик-

да, шундай бир кичкина тепачанинг устида, яқин вақтларда ясалган баланд, кенг, тўрт бурчакли соғона бор эди. Унинг тепасига Успоннинг номи ёзилган. Ёзининг ўрталаридан буён ўша Успоннинг соғонаси ёнига яна бир сандиқ шаклида ясалган Абайнинг соғонаси — янги соғона барпо бўлган.

Бугун ўша соғона тепасига жуда кўп элларнинг кўчлари келиб кетишди. Кўч билан келаётган ота-оналар, той ғунонларга минган болалар, айниқса, қўй-сигир ҳайдаган подачи-чўпон хизматкорлар — ҳамма келди. Тонг отгандан буён кўп одам келиб кетди.

Туш оққан пайтда қабр тепасига Абайнинг ўз овулидаги барча эркагу аёл, ёшу қарилар, эсини таниган одамларнинг ҳаммаси келишди. Тумонат халқ турна қатор бўлиб аравада, отда, пиёда чувалашиб, чўзилиб келганди.

Катта, тўрт бурчакли соғонанинг ичи кенг, сиртида соғонанинг сояси тушадиган текис, катта тақир ер ҳам бор. Шу ерларга лиқ-лиқ тўлиб ўтирган халқ яна эзилиб, фиғон қилиб, ўкириб йиғлаётир. Шундай йиғи билан кўп вақт ўтган эди, худди шу он, мана шу қабр теласида айтиладиган, бағишланадиган гап, чин оҳу зор битта-яримта жонкуярнинг қалбида тугилиб, айтилиш керак эди.

Кўпларнинг йиғиси босилай деб қолган пайтда, бир кексароқ аёл баланд, ширали овоз билан йиғи бера бошлади. Ҳаммага аниқ эшитилган, такрор-такрор айтилган сўз — «қўш қорачаларим, қўш қорачаларим!» деган сўз бўлди.

«Бу ким? Ким йиғи бошлади?» деб сиртдан сўраганларга соғона ичидаги баъзи ёши улуғлар пичирлаб: «Зейнеб» дейишди.

Ёшроқ аёллар, орқадаги аёлларга айтишганда «Мулла опанг» — дейишди. Зейнеб мусулмонча ўқиган. У ўз кўнглидан чиқариб жуда бир маъноли, мунгли, чин оҳи зорини айтаётир. «Қўш қорачаларим» дегани ўзининг илгариги эри, мана бу ётган Успон-да. Иккинчиси — Абай. Зейнебнинг оҳи зори, йиғига қулоқ солганларнинг ҳаммасини унсиз ёш тўктириб, кўп йиғлатди.

Яна бир вақт, Зейнебнинг товуши босилиши биланоқ, жуда латиф, ғамгин, лекин шу қадар баландпарвоз қилиб, жуда тўлқинланиб жаранглаган бир товуш чиқ-

ди. Бу йиғлаётган — Айгерим эди. Абай умр бўйи севиб ўтган, мафтун бўлиб севиб ўтган хушфаҳмли гўзал ёри. Кўп замонлардан бери босилиб, тўхталиб қолган ажойиб санъатини, энди аста дуо бўлмайдиган армонидоғи билан охи зорига бағишлабди.

Бу марсиянинг шу ўтирган халойиқ эшитмаган, тахмин ҳам қилмаган маъноси ҳам, таъзиялик латофати ҳам бўлакча. Айтилаётган янги сўзлар ҳам бошқача.

Айгеримга бу марсияни Дармен ёзиб берганди. Аламли, ғамгин, фиғон сазини бўлса, Айгерим ўз қалбида яратганди. Ҳозир тумонатдек халқ олдида, Абайнинг ёнида, қабр тепасида айтилаётган бу нолаю зор, марсиягина эмас. Уни кўзларида ёш оқизмай, тиниқ, муносиб товуш билан айтаётган Айгерим, Абайга кўп айтиладиган, кунда айтиладиган марсия қилиб чўзиб ўтирмади.

Буюк санъат довосига аламли сознинг бастакори келди. Юракдан туғилган бир жигари келиб, ўзгача бир ёдгорлик барпо қилиб ўтирганга ўхшайди.

Айгерим айтаётган гаплар Абай ҳақида бу атрофда шу маҳалгача қозоқ боласи айтмаган гаплар. Халқ фарзанди Дармен ноёб ёрнинг тилидан Абайга халқ номидан нидо қилаётир. Нимаси билан қимматли! Халқнинг қандай азиизи эди Абай! Унинг тили билан қайғули, дарди-аламли онлар йиғлар эди. Идрокли ота, ақлли азаматлар фикр юритар эди. Унинг овози билан истиқболи баланд, умиди бўлган ёш бўғин қабиқликдан нафратланганини, яхши кунларни орзу қилганини батафсил айтган эди. Шунинг учун бугун Абай ўлгани йўқ.

«— Улди деб бўладими ўйланглар-чи,

Ортида сира ўлмас сўз қолдирган!»—

деган ўзинг эдинг Абай оға!

«Тилло дарахт, аршга қулоч отган қадрли азамат, сен ўлмайсан! Элининг ёлғиз қолган, энг сўнгги ўғлими, қизими, энг сўнгги насли бўлган бирорта одам бўлса, ўшанинг ҳам кўксига сенинг номинг бирга кетади. Сенинг ҳаётинг бирга яшайди, сенинг нурунг бирга порлайди!.. Истиқболинг порлоқ, ўзинг шу зайл сўнган эдинг... Она юртинг сени ўлди демайди! Ёруғ дунёга янги келиб, чирқиллаб туғилганингда, мана шу Жидебойда, мана шу Ший-Қўриқда сени авайлаб бағрига босган онанг бор эди. У даставвалги, ёлғиз онанг сени

оқ қучоғи, ҳалол меҳри билан бағрига босган эди. Бугун сени ундан ҳам улуғ, ўлмайдиган онанг, унутилмас ўғлим деб бағрига босади. Келажакдаги узоқ даврон. Ёрқин замон сафарига сени кўксига босганича абадий ола кетмоқчи! Улим ҳам енга олмайдиган одамлар бор. Улар кам бўлса, ўшаларнинг бири сенсан. Бу атрофда ўтганларнинг ичида у ягона бўлса, ўша ягона сепсан!»— деяётир Айгеримнинг сози. Ўзи ҳам ўчмайдиган, эскирмайдиган сўзлар Абайнинг эскирмаган қабри тепасига йиғилган халққа маълум қилинди.

Ажойиб овози бугун шу қадар ўзгача янграган, кўкси жароҳатли санъаткорнинг нидоси билан изҳор этилди. Бу сознинг гўзаллиги, юксаклиги, минорадек!.. Тагсиз мовий осмонда парвоз қилган оққунинг оппоқ тоза қаноти қуёш нурига беланиб, тиллодек ярқирамас эдими!.. Хосиятли қуш оппоқ қанотини қоқмасдан қалқиб, астагина тўлқинли товуш бериб, ажойиб нидо қилмас эдими!.. Ҳаётингда бирйўлгина бўлса-да, эшитган эдингми?.. Хаёлингни қамраб олган гўзал манзара эсингдан кетадими асти?!

Айгеримнинг ҳозир Абай билан сўнгги марта видоёлашиб айтган дардли сози ўшанга ўхшарди. Шу билан Айгеримнинг энг сўнгги куйи куйланди. Бир вақтлар Абайни жуда элитиб, эритган ажойиб куйнинг сўнгги овози шунинг билан ўчди.

Айгеримнинг куйи, дардли дили, қайта уйғонмайдиган, қайтиб келмайдиган санъати Абайнинг мана шу қабри тепасида Абай билан бирга сўнди-да, йўқликка кетди. «Абай билан бирга қучоғим кетди» деса, Абай билан бирга унинг кўксига куйга бўлган иштиёқи кетди. Томоғидаги кумушдек шилдираган латиф овози сўнди. У ҳали ажойиб санъатини ўзгача сўзлар билан тўлқинлантириб қўйиб, ҳаммани қаттиқ йиғлатган чоғда, Абайнинг қабрига тикилиб, оппоқ бўлиб ранги ўчиб кетган Дармен ўтирган эди. Унинг ёнида Даркембойнинг ўғли, ўқимйшли ёш Раҳим бор эди. Ундан нарида — Абайнинг бир вақтлардаги ўсмир меҳмон дўстлари, ўқиб юрган болалар — Усен, Мурот, Шакетлар ўтиришганди.

Айгерим йиғи бераётган чоғида Дармен шуларнинг ўртасида Абайнинг қабрига тикилганича ичидан бир оят, аҳд қилиб ўтиргандек бўлди.

Сақларман, қўйнимдаги тиллодек сақларман сиз

қолдирган донларни... Асл уруғларингизни... — деган хаёл келганда, Дарменнинг ёдига Абайнинг энг сўнгги, қаттиқ армон қилган дарди алами тушди.

У фалакдан ўша донларнинг келажак тақдирини билмоқчи бўлган эди. Энди Дармен ўйласа ички сири, армони зори ўша экан... Айгеримнинг йиғисига қулоқ солиб ўтираркан, Дармен ўз ичида Абайнинг саволларига жавоб излади.

— Абай оға, азизим! У донларинг ўлгани йўқ, маҳв бўлгани йўқ. Тўғри, шу кунларда бу орада ўсган гавжум ўрмон бўлмасин. Ям-яшил бўлиб турмасин... Бироқ бепоен дала, кенг саҳрони бўйлаб ўша донларинг униб келаётир... Кўплаб ўсиб, кўклаб келаётир... Кундан кун, йилдан йил ўса беради... Шунинг учун ҳам ўз ҳаётимда, ўла ўлгунча бебаҳо сўзларингни сақларман, оталик тарбиянгни оқларман, оғажон! — деб такрорларди.

Халол ёрининг марсияси билан Абай янги йўлга кўчди. У ўлмаслик сари қадам қўйди! Айгеримнинг куйи билан ўша куйга солиб айтилган Дарменнинг шеъри, Абай ҳақида кейин яратиладиган барча санъатнинг боши эди. Янги туғилган куйдан бошлаб, Абай янгидан туғилишга ўтди.

Мана шу куйнинг шоҳиди бўлиб ҳозир ҳам Абайнинг қабри бошига тумонатдек халқ йиғилиб қолибди. Булар — ўтаётган кўчлардан келган кексалар, ёшлар, эркаклар, аёллар... Айгерим билан Дармен ҳам, ўқувчи ёшлар ҳам пайқашмабди... Булар ўз охи зори, қайғуси, хаёли билан банд бўлиб ўтиришаркан, орқаларида Айгеримнинг маъноли нолаю фигонига қулоқ солиб, ичларида мақбул кўриб сон-саноқсиз халқ ўтирган эди... Абайнинг шу йўсинда янгидан барҳаёт бўлиб туғилишини қарши олаётган ота халқ, она халқ — шулар эди.

МУНДАРИЖА

Қоронғи кечада	3
Тик қояда	95
Қайгу	173
Қасдлик	244
Тортишув	326
Югда	413
Эпилог	488

На узбекском языке

МУХТАР АҲЗОВ

ПУТЬ АБАЯ

Книга вторая

Роман

Гослитиздат УзССР — Ташкент — 1960

**Қозоғистон Давлат бадий адабиёт
нашриётининг 1957 йилги нашридан
таржима**

Редактор И. Муслим

Рисом И. Икромов

Расмлар редактори Г. Остапенко

Техн. редактор Н. Курилова

Корректор И. Қобилова

• • •

Босмаҳонага берилди 11/IV 1960 й. Босишга рухсат
этилди 16 VI 1960 й. Формати 84×108¹/₂. Босма л. 15,5.
Шарт.ли-босма л. 25,42. Нашр. л. 26,97. Индекс: н/а.

Тиражи 30 000. УзССР Давлат бадий ада-
биёт наш. нёти Ташкент, Навоий кўчаси, 30. Шарт-
нома № 5/37.

• • •

УзССР Маданият ми истрлиги Узглавиздатининг
1-босмаҳонаси. Ташкент, Халқза кўчаси, 21. 1960 й.
Звказ № 190. Баҳоси 10 с. 10 т.

ЎзССР ДАВЛАТ БАДИИЙ АДАБИЁТ НАШРИЁТИ

Қуйидаги китоблар босилиб чиқди ва китоб
магазинларида сотилмоқда

Горький М. Танланган асарлар. Уч томлик. I том. (Бу томга ёзувчининг „Фома Гордеев“ ва „Она“ романлари ҳамда дастлабки ҳикоялари кирган.) 820 бет. Тиражи 45 000 нусха. Баҳоси 15 сўм 50 т.

Горький М. Танланган асарлар. Уч томлик. II том. (Бу томга ёзувчининг „Мешчанлар“, „Тубанликда“, „Душманлар“, „Егор Буличев ва бошқалар“ номли пьесалари, „Артамоновлар иши“ романи, „Америкада“, „Менинг мусоҳабаларим“, „Русия буйлаб“ циклларидаги ҳикоялари ҳамда „Италия эртаклари“ кирган.) 815 бет. Тиражи 45 000 нусха. Баҳоси 15 сўм 20 т.

Горький М. Танланган асарлар. Уч томлик. III том. (Бу томга ёзувчининг „Болалик“, „Малайликда“, „Менинг дорилфунунларим“ трилогияси ҳамда „Хўжайин“ повести кирган.) 825 бет. Тиражи 45 000 нусха. Баҳоси 15 сўм 65 т.

Ажоев В. Москвадан узоқда (роман). 812 бет. Тиражи 15 000 нусха. Баҳоси 17 сўм 90 т.

Саксе А. Юксалиш (роман). Латишчадан таржима. 474 бет. Тиражи 15 000 нусха. Баҳоси 9 сўм 80 т.

Ян В. Г. Чингизхон (роман). 368 бет. Тиражи 45 000 нусха. Баҳоси 8 сўм.

Федоров А. Яширин обком ҳаракатда. 668 бет. Тиражи 15 000 нусха. Баҳоси 15 сўм.

Станюкович К. Повесть ва ҳикоялар. 212 бет.
Тиражи 15 000 нусха. Баҳоси 4 сўм 90 т.

Прус Б. Етимлик (роман). Полякчадан. 104 бет.
Тиражи 15 000 нусха. Баҳоси 1 сўм 25 т.

Ле Иван. Тоғ оралиқлари романи 730 бет.
Тиражи 15 000 нусха. Баҳоси 15 сўм 25 т.

Марк Твен. Ҳикоялар ва памфлетлар 126 бет.
Тиражи 15 000 нусха. Баҳоси 3 сўм 60 т.

Шевченко Т. Танланган асарлар. II том. драма ва повестлар. 492 бет. Тиражи 10 000 нусха. Баҳоси 10 сўм 80 т.

Гранин Д. Изловчилар. (роман). 533 бет. Тиражи 15 000 нусха. Баҳоси 10 сўм 75 т.

Овечкин В. Серташвиш баҳор (очерклар). 392 бет. Тиражи 15 000 нусха. Баҳоси 8 сўм 40 т.

Тўплам. Лениннинг мактуби (Ленин ҳақида ҳикоялар). 154 бет. Тиражи 30 000 нусха. Баҳоси. 2 сўм 70 т.

Қутуй О. Жўнатилмаган хатлар (повесть), 103 бет. Тиражи 60 000 нусха. Баҳоси 1 сўм 10 т.

Тўплам. Рус халқ эртаклари. 614 бет. Тиражи-15 000 нусха. Баҳоси 16 сўм 40 т.

Юқорида кўрсатилган китоблар Ўзбеккниготорг ва Матлубот кооперацияси магазинларида топилмаса, заказлар қуйидаги адресга юборилсин:

Тошкент, Ўзбекистон кўчаси, 11. Ўзбеккниготоргнинг „Книга-почтой“ бўлими.